

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting

Meershoek, A.J.J.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Meershoek, A. J. J. (1999). Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting Amsterdam: in eigen beheer

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

A 99-79

2° EX

Dienaren van het gezag

De Amsterdamse politie
tijdens de bezetting

Bibliotheek Universiteit van Amsterdam

UBA003000077

Dienaren van het gezag

Promotor: prof.dr J.C.H. Blom

Copromotor: dr H.F.L.O. de Liagre Böhl

Promotiecommissie: prof.dr M.C. Brands,
prof.mr A.C. 't Hart, prof.dr C.J.C.F. Fijnaut,
prof.dr P. de Rooy, prof.mr S.A.M. Stolwijk

Dienaren van het gezag

De Amsterdamse politie tijdens de bezetting

Academisch proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van Rector Magnificus

prof.dr J.J.M. Franse

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit

op donderdag 15 april 1999 te 15.00 uur

door Augustinus Johannes Jacobus Meershoek

geboren te Voorburg

© 1999 Guus Meershoek / Uitgeverij Van Gennep bv,
Keizersgracht 524, 1017 EK Amsterdam

© foto's 4, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 22, 30, 31, 32, 33, 34, 35 – NIOD, Amsterdam;

omslagfoto en foto's 1, 2, 3, 6, 11, 13, 25, 26, 27, 28 – Historisch

Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam;

foto's 7, 12, 23 – Spaarnestad Fotoarchief; foto's 5, 14, 20, 21, 24, 29 –

collectie G. Meershoek; foto 15 – collectie F. van Riet; foto 19 –

L. van Nobelen-Riezouw

Bron grafiek 2 t/m 12 en tabel 2 – Maandberichten van het Gemeentelijk

Bureau voor Statistiek Amsterdam; grafiek 1, 13 en 14 – Politiearchief

Amsterdam; tabel 1 – B. Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands*
1933-1940 (Dordrecht 1986)

Boekverzorging: Hannie Pijnappels, Amsterdam

ISBN 90-5515-223-4 / NUGI 641

'De Amsterdammer – en dit wordt eenieder die hier lang woont [duidelijk] – is een eigenaardig mensch. Men kan als het ware alles van hem gedaan krijgen op voorwaarde dat men zijn vertrouwen heeft.'

Waarnemend korpschef K.H. Broekhoff tegen S. Tulp bij diens installatie als hoofdcommissaris in mei 1941

'Ik ga de laatste dagen, gelijk zeer vele leden van ons corps, gebukt onder de lasten die ons worden opgelegd en die ik trouw aan mijn plicht naar eer en geweten wil vervullen. Het stuit ons tegen de borst wat we nu te doen hebben en wat we met een bloedend hart verrichten. Het meewerken aan het deporteren van Joden die in onze stad wonen, is steeds voor ons zeer bezwarend, maar nu we al enige avonden zelfs oude, zwakke en ongelukkige mannen en vrouwen moeten uit hun huizen halen, wordt het ons te erg. Menigeen onzer voelt het aan als een belediging van ons Nederlandsch corps dit werk te doen te krijgen. Moeders met kleine kindertjes moeten we in de nacht meenemen. We doen het, maar vraag niet hoe. Zoudt U niet kunnen zorgen dat er spoedig een einde aan komt. U edele Heer zoudt ons allen in het Recht dat wij moeten dienen, een grote dienst bewijzen.'

Agent Van der Geus (schuilnaam) aan de Amsterdamse procureur-generaal op 9 september 1942 nadat het korps ruim een week betrokken was bij het ophalen van joden

Inhoud

Woord vooraf 11

- 1 **Het Jordaanoproer** 13
- 2 **Het Amsterdamse politiekorps in de jaren dertig** 22
 - De politie en het politieke bestel 23
 - Versteeg's reorganisatie van het korps 31
 - Het politieoptreden op straat 41
 - De bevolking en de openbare orde 50
 - De recherche 53
 - Oproerbestridding door de politie 58
 - De geblokkeerde centralisatie van het politiebestedel 62
 - Problemen bij de gezagvoering in het korps 65
- 3 **Onder druk van Nazi-Duitsland** 71
 - Het nationaal-socialistische bewind 72
 - De politie in Nazi-Duitsland 76
 - Broekhoff en de Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission 80
 - De vervolging van de joden in Nazi-Duitsland 89
 - De Vreemdelingendienst en de Duitse vluchtelingen 93
- 4 **Zelfdiscipline onder Duitse supervisie** 100
 - De meidagen 101
 - Het publiek discipline bijbrengen 105
 - De erkenning van het Rechtsfront 109
 - Meer eenheid in het politiebestedel 112
 - De eerste anti-joodse maatregelen 116
 - Restricties aan het openbare leven 119
- 5 **De geprovoceerde volksoploop van februari 1941** 123
 - Het rijkscommissariaat 124
 - De Sipo en de SD in Amsterdam 127
 - De Beauftragte en de oprichting van een getto 131
 - De Februaristaking 137
 - Herschikking van de machtsverhoudingen 142

- 6 **Hoofdcommissaris Tulp** 147
 Een militair uit de koloniën 148
 Nieuwe leiding 152
 Een beperkte ingreep in de korpsleiding 157
 Weer de baas op straat 159
 De recherche 163
- 7 **Ingevoegd in het Duitse repressieapparaat** 169
 Nasleep van de Februaristaking 170
 Rauters ingrepen in het politiebestedel 172
 Het Politiebataljon Amsterdam (PBA) 176
 Het Kabinet van de Hoofdcommissaris 179
 De isolering van de joden 181
 Gelijkschakeling van de politiebonden 186
- 8 **Een politieke recherche** 190
 Douwe Bakker 191
 Bureau Inlichtingendienst 194
 Bestrijding van het communisme 198
 Bestrijding van het verzet 202
 Bomaanslagen in Amsterdam 204
 De opheffing van het bureau 206
- 9 **Installatie van het deportatieapparaat** 211
 Het Duitse vervolgingsapparaat en het Nederlandse bestuur 212
 Een vernieuwd Politiebataljon 218
 De oprichting van het bureau Joodsche Zaken 220
 Twee golven anti-joodse maatregelen 225
- 10 **Het uit huis halen van joden** 231
 Het begin van de wegvoering 232
 Het ophalen door het reguliere korps 240
 Het ophalen door het Politiebataljon 250
 De reactie van de bevolking 254
 De dood van Tulp 257
- 11 **De voorzichtige terugtocht** 258
 Reorganisatie van het politiebestedel 259
 Een opvolger voor Tulp 264
 De kleine razzia's 267
 Bureau Joodsche Zaken 273

- De Documentatiedienst 277
Het Kabinet Politiepresident 281
De Vrijwillige Hulppolitie 287
De laatste razzia's 289
- 12 **De recherche in dienst van de bezetter** 292
De Rijksrecherchecentrale 294
De zaak-Joure 298
De overval op het Bevolkingsregister 303
Bureau Paulus Potterstraat 309
De mislukte reorganisatie van de recherche 312
- 13 **Geen herstel van het bevoegd gezag** 317
Londen en de wederopbouw van het politieke bestel 319
De voorbereidingen in bezet gebied 325
Ontwrichting van de samenleving na Dolle Dinsdag 332
De laatste maanden 339
Het eerste optreden na de bevrijding 343
Een compromis inzake het politiebestel 349
De zuivering en de Bijzondere Rechtspleging 354
- 14 **De erfenis van de oorlog** 360
Gezag en de herinnering aan de oorlog 362
Posthuma en het Bureau Hoofdcommissaris 367
De burgemeester en zijn positie in het politiebestel 373
Justitie mengt zich in de ordehandhaving 379
De bestorming van *De Telegraaf* 388
- 15 **Epiloog: waarom liet het korps zich de Duitse doeleinden opdringen?** 395
- Gebruikte afkortingen 406
Noten 407
Literatuur 460
Archieven 467
Interviews 469
Grafieken en tabellen 472
Register 481

Woord vooraf

Met dit boek beoog ik een bijdrage te leveren aan de historiografie van de Nederlandse politie en die van de bezetting, in het bijzonder de vervolging van de joden.

Het leeuwendeel van het onderzoek heb ik kunnen verrichten als Onderzoeker-in-Opleiding bij de Stichting voor Historisch Onderzoek van NWO, waarvoor ik de Stichting erkentelijk ben. De voormalige directeur van het RIOD dr C.M. Schulten verschaftte mij een gewaardeerde werkplek.

Tijdens het onderzoek zijn tal van mensen mij op een of andere wijze behulpzaam geweest. Ik noem hier in het bijzonder drs A. van Bockxmeer, prof.mr G. Duisterwinkel, dr D. Engelen, drs D. van Galen Last, drs M. Harlaar, prof.dr R. Hilberg, drs P. Hofland, dr J.Th. Houwink ten Cate, ir E. Keizer, drs J.F. Keizer, dr C.M. Kristel, dr H.F.L.O. de Liagre Böhl, dr G. van Oenen, C. Verbiest en drs H. de Vries. Namens Uitgeverij Van Gennep hielp S. de Jong bij het persklaar maken van het manuscript. Bijzondere dank komt mijn promotor prof.dr J.C.H. Blom toe die mij bij het onderzoek alle vrijheid gaf en tegelijk met zijn expertise en aandacht het project voortdurend in goede banen hield.

Het Jordaanoproer

Amsterdam kent een traditie van ongeorganiseerd volksprotest. Op woensdagmiddag 4 juli 1934, een dag nadat voor de eerste maal een lager bedrag aan steun was uitgekeerd, trad die tendens opnieuw aan de dag.¹ Tientallen werklozen schoolden samen op de Noordermarkt in de Jordaan en vormden spontaan een demonstratieve optocht. De politie dreef hen vrijwel onmiddellijk uiteen. Even later sneuvelden de ruiten van enkele nabijgelegen stempellokalen. Het incident was het begin van het Jordaanoproer. Bij dezelfde Noordermarkt zouden zeven jaar later de Februaristaking en in 1966 de Bouwvakkersrellen beginnen.

Die woensdagavond organiseerde het communistische Werklozen Strijdcmité in een gebouw aan de Rozengracht een protestvergadering tegen de steunverlaging. Tegen het einde van de relatief rustige bijeenkomst brak handgemeen uit tussen enkele bezoekers en aanwezige politieagenten in burger. Haastig werd de vergadering beëindigd. Eenmaal op straat vormden de deelnemers een betoging. Zij trokken door de nauwe straatjes van de Jordaan, vernielden straatlantaarns en braken het wegdek op. Korte tijd later werden zij uit elkaar geslagen door een politiedetachement van het hoofdbureau onder leiding van inspecteur Bram Harrebomée en door agenten van het aan de rand van de Jordaan gelegen bureau Raampoort. Enkele betogers raakten gewond. De politie maakte gebruik van de revolver.²

In de Indische Buurt, waar veel communistische arbeiders woonden, had de Communistische Partij Holland (CPH) diezelfde avond opgeroepen tot een betoging tegen een vermeende vergadering van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Toen de verzamelde demonstranten geen NSB'ers aantroffen, moest het stadsbestuur het ontgelden. Agenten van bureau Linnaeusstraat die toezicht hielden, werden met stenen bekogeld. Zij verrichtten een charge maar konden niemand arresteren omdat buurtbewoners de betogers in hun huizen lieten schuilen. In deze wijk vielen eveneens schoten en raakten demonstranten gewond. Pas rond middernacht keerde de rust weer. In en om de Jordaan gingen de straatgevechten door tot diep in de nacht.

De volgende ochtend belegde hoofdcommissaris Hendrik Versteeg in het hoofdbureau van politie aan de Oudezijds Voorburgwal een bijeenkomst met de commissarissen en hoofdinspecteurs van alle bureaus in de stad. De chefs van de bureaus Raampoort en Linnaeusstraat informeerden

hem over het optreden van de vorige avond. De inlichtingendienst van het korps berichtte dat het op veel plaatsen in de stad onrustig was, dat de gewelddadigheden het gesprek van de dag waren en dat de politie samenscholingen bij de stempellokalen terstond uiteendreef. Versteeg, als geen ander de Amsterdamse traditie van volksoproeren kennende, vreesde dat 's middags opnieuw onlusten zouden uitbreken en achtte daarom extra maatregelen noodzakelijk.³ Hij gaf opdracht dat het lagere politiepersoneel, zoals de inspecteurs, op straat een sabel moest gaan dragen en dat extra manschappen moesten worden geplaatst bij bureaus in de volksbuurten. Eerder die ochtend was de Dienst der Publieke Werken onder politiebegeleiding begonnen met het herstel van het opgebroken wegdek in de Jordaan. De Gemeente Electriciteitswerken repareerden de vernielde straatlantaarns. Deze activiteiten waren eveneens gericht op het voorkomen van nieuwe gewelddadigheden.

Meer dan de lokale autoriteiten waren de links-radicalen partijen verrast door het gewelddadige protest. *De Tribune*, het blad van de CPH, nam meteen aan dat een Sovjet-Holland in het verschiet lag. Rond het middaguur corrigeerde de partijleiding de redactie: 'Wel actie maar nog geen revolutie.' Het partijkader kreeg opdracht om arbeiders aan te zetten tot staken. Uit waarnemingen van de politie bleek dat die middag werklozen in groepen door de stad trokken en dat kaderleden van de CPH inderdaad havenarbeiders en arbeiders in de werkverschaffing aanspoorden om het werk neer te leggen, maar zonder veel resultaat, aangezien de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en gelijkgezinde vakorganisaties zich inmiddels duidelijk tegen de geweldsuitbarsting hadden uitgesproken.⁴

Alle maatregelen van het stadsbestuur ten spijt laaide het protest aan het begin van de middag opnieuw op. Op de Oostelijke Eilanden, evenals de Jordaan een traditionele volksbuurt, vormden werklozen spontaan demonstraties. Ongeregelde heden waren er ook in de Transvaalbuurt, in Noord en in de Staatsliedenbuurt, wijken waar in de voorafgaande twee decennia bewoners uit volksbuurten nieuwe, ruimere woningen hadden betrokken. Het gemak waarmee deze bewoners aan de onlusten deelnamen, kwam behalve uit gedeelde verontwaardiging over de steunverlaging voort uit binding met de oude buurt. Van een georganiseerde aanpak was nog altijd geen sprake. Enkele kleine links-radicalen organisaties die zich evenals de CPH hadden gemengd onder de opstandige bevolking, wisten evenmin richting te geven aan het protest. Om vier uur werden in de Jordaan opnieuw straten opgebroken en barricades opgericht. Versteeg gaf zijn personeel opdracht krachtig op te treden en zoveel mogelijk namen te achterhalen van betrokken steuntrekkers en gemeentearbeiders. Vermoedelijk had het stadsbestuur zich reeds voorgenomen om hen mettertijd te straffen. Die middag kreeg de politie echter geen vat op de gebeurtenissen. De Jordaan

ners namen vanaf een zeker moment massaal deel aan de acties en bestookten surveillerende agenten met stenen, dakpannen en allerlei huisraad. Toen de politie zich noodgedwongen terugtrok, droeg Versteeg zijn mannen op ten minste de knooppunten in de wirwar van straatjes in handen te houden.⁵

Burgemeester Willem de Vlucht en hoofdcommissaris Versteeg, die gezamenlijk vanuit het hoofdbureau het politieoptreden leidden, zagen intensieve patrouilles als het eerste middel om onrust tegen te gaan: de agenten hadden direct contact met de bevolking en konden conflicten in de kiem smoren, veelal zonder geweld. Donderdagavond was dit middel in de Jordaan niet langer afdoende. In de straten waar de politie was verdreven, werden winkels geplunderd en elders werd zelfs geschoten op politiepersoneel. De Vlucht en Versteeg besloten de hulp in te roepen van een in de Oranje-Nassau-kazerne aan de Sarphatistraat gelegerd detachement Politietroepen dat was uitgerust met helmen en karabijnen. Naar alle waarschijnlijkheid verzocht De Vlucht de minister van Oorlog, onder wie dit korps ressorteerde, per telefoon om bijstand. Rond middernacht arriveerden vijftig manschappen te paard bij bureau Raampoort, waar toen reeds twintig politieruiters, honderd agenten en het gemotoriseerd personeel van het hoofdbureau waren geconcentreerd. Inspecteur Wim van Blitterswijk herinnert zich hoe hij daar was beland:

*'In onze oude ambtsinstructie stond dat je je bij rellen van ernstige afmetingen automatisch moest melden om dienst te doen. Ik zat toen aan bureau Singel en hoorde van de Jordaanrellen. Ik ging erheen in uniform en werd doorgestuurd naar bureau Raampoort waar inspecteur Schreuder toen chef was. Er was inmiddels militaire bijstand ingeroepen. [...] Als het op ordehandhaving aankomt, ben ik in mijn element. In justitiële zaken ben je een heel ander mens. Bij ordehandhaving word je met omstandigheden geconfronteerd waarin het brute geweld een rol gaat spelen. Ik kreeg de sector tussen de Looiersgracht en de Bloemgracht, met de boodschap: "U krijgt twintig man mee: tien agenten, tien man militaire politie onder een sergeant-majoor. U hebt de leiding en u zorgt dat het in die sector 'uit' is vanavond." Kijk, dat is geen gelul. Dat is niet van wat men vroeger zo vaak zei: "Handelen naar omstandigheden." Nee: "U zorgt dat het 'uit' is vanavond."'*⁶

Politie en Politietroepen trokken gezamenlijk door de wijk. Er werd geschoten. Twee uur later was het verzet gebroken. Onder de bevolking waren één dode en tien gewonden gevallen; twee agenten hadden letsel opgelopen.

De volgende ochtend, vrijdag 6 juli, kwam Versteeg opnieuw met de commissarissen en hoofdinspecteurs bijeen op het hoofdbureau. Hij had van zijn inlichtingendienst vernomen dat het op veel plaatsen onrustig was

en dat in de haven op kleine schaal wilde stakingen waren uitgebroken. De verwachting was dat aan het begin van de middag gewelddadigheden zouden opklaaien en zich opnieuw over de stad zouden verspreiden. Versteeg hield rekening met de mogelijkheid dat de CPH greep kreeg op het protest en zou proberen er politieke munt uit te slaan. Desondanks besloten De Vlucht en hij uitsluitend het Amsterdamse korps de straat op te sturen. In eerste instantie werd alles gericht op het tegengaan van een nieuwe geweldsuitbarsting. Het politieoptreden mocht niet provocerend werken. In een interview met *De Telegraaf* zei Versteeg: 'Zich held te tonen en maar dadelijk slachtoffers te maken, is al zeer gemakkelijk. Daarvoor voelt de Amsterdamsche politie niets, zolang het anders kan. Deze mogelijkheid wens ik steeds zo lang mogelijk uit te stellen.'⁷ Niettemin was extra personeel in dienst geroepen om de surveillance te intensiveren en begonnen stratenmakers onder politiebegeleiding weer met het herstel van het opgebroken wegdek.⁸

Ondertussen mobiliseerden De Vlucht en Versteeg ook de Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam, een in november 1918 opgericht korps dat grotendeels bestond uit reserveofficieren van middelbare leeftijd die hun vrije tijd besteedden aan quasi-militaire oefeningen. Deze burgerwacht kreeg tezamen met de politie de taak openbare gebouwen zoals het stadhuis, het hoofdpostkantoor en de tramremises te bewaken. Het detachement Politietroepen dat de vorige nacht was ingezet, bleef paraat. De burgemeester vorderde nog eens honderd man Politietroepen en tweehonderd marechaussees te paard. De hulp van de Rijksveldwacht, die ressorteerde onder de procureur-generaal, riep hij niet in, vermoedelijk omdat hij de laatste niet bij de besluitvorming wilde betrekken. Versteeg bepaalde dat de extra manschappen niet werden ingezet in afzonderlijke eenheden maar werden opgenomen in politiedetachementen en aldus onder leiding stonden van Amsterdamse inspecteurs.⁹

Op vrijdag begonnen de gewelddadigheden eveneens in de loop van de middag. Ook buiten de Jordaan brak men nu, zodra de politie afwezig was, de straat op en nam men de klinkers mee in huis. Het vernielde wegdek bemlemde de politie aanmerkelijk bij haar optreden. Bovendien dreigde zij vanuit huizen te worden bekogeld met stenen. Een ander effectief middel om het stedelijk leven te ontwrichten bleek het onderbreken van het tramverkeer. In de goed bewaakte remises hadden de oproerlingen geen kans maar elders versperden zij enkele trambanen en in de Spaarndammerbuurt werd zelfs een tram omvergeworpen.¹⁰ Ondanks kleine successen in de ochtend wist de CPH geen grote groepen arbeiders te bewegen tot staking en de volksbeweging om te zetten in een politiek protest. De autoriteiten konden de moeilijkheden beperkt houden tot een vraagstuk van ordehandhaving.

In bureau Raampoort werd politiepersoneel uit de hele stad samenge-

trokken. Agent Gerrit Kolk van bureau Singel herinnert zich hoe hij 's ochtends – ‘het was heel mooi weer’ – bij het aantreden de boodschap kreeg hierheen te gaan. Hij meldde zich in de agentenwachtkamer:

‘Zo’n wachtkamer was geschikt voor dertig man. Nu waren wij daar met misschien wel meer dan honderdvijftig man. Er waren niet eens voldoende stoelen. Je zat op de grond. [...] In plaats van de kastelein die warme koffie bracht, kwam de melkboer langs. Hij zei: “Daar kan ik geld verdienen. Ik kom er altijd, dus ik ga er weer naar toe.” Hij verkocht halve flesjes melk en daarmee zat je je boterham op te eten. Als die op was, wist je niet wat je verder kreeg. Je wist niet wanneer je naar huis ging en je wist niet wat er ging gebeuren en je kreeg niets te eten en niets te drinken. Je moest er zelf maar voor zorgen.’¹¹

Na de komst van de Marechaussee en de Politietroepen werden volgens de instructies van Versteeg de detachementen gevormd. Kolk:

‘Je ging eruit onder leiding van een inspecteur of hoofdinspecteur, surveilleren in de Jordaan, met de boodschap: open ramen moeten gesloten worden; daar dringen we op aan; het vuurwapen kun je gebruiken als je in nood zit. [...] Meneer Schotting werd commandant van onze ploeg. Die ploeg had een gemengde bemanning: Marechaussee en Gemeentepolitie. [...] De opperwachtmeester [van de Marechaussee] was echter de man die het wist. Hij zei al toen we binnenkwamen: “Wij gaan er dwars doorheen, van de Lijnbaansgracht naar de Prinsengracht, en dan gaan we de hoek om en nemen een andere straat terug.” “Dat zit wel goed,” zei meneer Schotting.’¹²

Het feitelijke overwicht van de Marechaussee werd in de hand gewerkt door twee factoren. Allereerst wist zij hoe op te treden tegen een oproerige bevolking. Het politiepersoneel had daarvoor geen enkele opleiding of instructie gehad.

‘Het is net wat ik je vertel: het was de man van de Marechaussee die uitmaakte wat er gebeuren moest. Ik had er geen flauw idee van. Als het aan mij had gelegen, was ik midden op straat gaan lopen, in mijn eentje. Als ik dan een open raam had gezien, had ik geroepen: “Het raam dicht of ik schiet.”’¹³

Voorts waren de marechaussees veel beter uitgerust. Hun helm bood meer bescherming tegen straatstenen en dakpannen dan de hoge politiepet en zij beschikten over betere wapens. Kolk: ‘Zij hadden vuurwapens waarmee zij schieten konden. Als je met onze cilinderrevolvers schoot, zag je de kogel naar tweehoog vliegen. Dan keerde hij om en viel hij weer naar beneden. Zo was de situatie.’¹⁴

Naast de politiedetachementen trokken die middag bereden politie,

motorrijders van het hoofdbureau en, ondanks de regeling van Versteeg, marechaussees in zelfstandige eenheden de wijk in. De bewoners en hun medestanders boden hevig verzet. Stenen, dakpannen en stukken huisraad werden uit de ramen geworpen. In de Laurierstraat werd een marechaussee te paard getroffen door een fornuis. Al konden de ordehandhavers dankzij hun overwicht aan manschappen en materiaal nog voor middernacht de laatste weerstand breken, de prijs was hoog. Er vielen twee doden en de ambulance van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG&GD) haalde dertien gewonden op. Vermoedelijk was het werkelijke aantal gewonden onder de bevolking groter. Bij de politie hadden twee agenten verwondingen opgelopen. Vroeg in de ochtend, na bijna een etmaal in touw te zijn geweest, mocht het politiepersoneel naar huis terugkeren.

Zaterdagmorgen 7 juli vond op het hoofdbureau het inmiddels gebruikelijke beraad plaats van de politieleiding. In de nacht waren op verzoek van de burgemeester nog eens driehonderd man Politietroepen, voorzien van pantserwagens, naar de stad gehaald. Verontrust over deze nieuwe vordering hadden eerste minister H. Colijn en minister van Oorlog L. N. Deckers besloten zelf naar Amsterdam te komen. Procureur-generaal A. baron van Harinxma thoe Sloten, die de voorafgaande dag pas door De Vlucht was betrokken bij de beslissingen over het politieoptreden, was er nu vermoedelijk ook bij. De burgemeester verbood het houden van optochten en het colporteren op straat en de hoofdcommissaris benadrukte nogmaals dat niet moest worden geaarzeld om zonnodig gebruik te maken van het vuurwapen. 'Gezag moet verzet tot iedere prijs neerslaan' was het parool.¹⁵ Amsterdamse rechercheurs namen de hele oplage van *De Tribune* in beslag. De drukpers van de krant werd gedemonteerd.

De opstelling van de autoriteiten verhardde op het moment dat het oproer reeds over zijn hoogtepunt heen was. In de Jordaan ging de bevolking zaterdagochtend over tot de orde van de dag. Terwijl stratenmakers voor de vierde maal het wegdek repareerden, verdrongen huisvrouwen zich voor winkels met dichtgetimmerde etalages in de hoop dat de verkoop werd hervat. Gemeentepolitie en Politietroepen gingen rond. Af en toe doorkruiste een pantserwagen de wijk. Een enkeling raakte 's middags gewond bij kleine confrontaties maar verder bleef het rustig. In Noord, op de Oostelijke Eilanden en in de Indische Buurt werden hier en daar nog barricades opgeworpen en werd de politie met stenen bekogeld. In de Indische Buurt werd vanuit een huis geschoten op de politie, wat voor enkele militairen aanleiding was terug te schieten. Die dag vielen één dode en elf gewonden.

Ruim drie dagen had het oproer geduurd. Onder de bevolking waren vijf doden en ten minste 47 gewonden gevallen, het merendeel op vrijdagavond en in de daaropvolgende nacht. De politie telde negen gewonden.

Op zondag was het alleen in Noord en op de Oostelijke Eilanden nog rumoerig. Inmiddels richtten het stadsbestuur en de politie zich op het herstel van het normale leven. Het politiepersoneel ging weer werken volgens het dienstrooster en stapsgewijs werden de militairen teruggetrokken. Bij de begrafenis van de vijf slachtoffers, op maandag 9 en op woensdag 11 juli, deden zich geen ongeregelheden voor. Dat gebeurde evenmin bij de uitspraken van de relatief harde vonnissen tegen enkele deelnemers aan het oproer.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bewees de Amsterdamse politie de Duitse bezetter belangrijke diensten. Zij hielp mee bij het verstoten van de joden uit het openbare leven en leverde hen ten slotte uit aan de vijand, bestreed het ontluikend verzet dat opkwam voor het behoud van publieke vrijheden en handhaafde de rust en orde terwijl Nederlandse mannen werden geroemd voor arbeid in de Duitse oorlogsindustrie. Zij schond in opdracht van de bezetter elementaire rechtsbeginselen, soms de opvattingen van de eigen bevolking trotserend. Dit vraagt om een verklaring.

De politie, formeel een instrument van het wettig gezag, heeft in de praktijk geen eenduidig instrumenteel karakter. Zij heeft namens de overheid het geweldsmonopolie op het eigen grondgebied en is aldus voor het gezag het laatste middel om de eigen wil door te zetten. In de praktijk lost zij bij voorkeur problemen op zonder geweld, eenvoudig omdat de ervaring leert dat geweld op termijn niet effectief is. De politie dient de maatschappelijke rust te bewaren en de rechtsorde te handhaven. In Nederland maken daarom zowel bestuur als Justitie aanspraak op gezag over haar optreden, waarbij de onderlinge afbakening van beider zeggenschap een bron van voortdurende politieke strijd is. De politie handhaaft democratisch vastgestelde wetten en besluiten maar heeft als organisatie de bijzondere eigenschap dat personeel lager in de hiërarchie beschikt over een grotere beslissingsruimte dan hoger geplaatst personeel, met als gevolg dat het hoogste politiegezag weinig invloed heeft op het dagelijks optreden. In het ideaalbeeld van de democratie, in de uitzonderlijke omstandigheid dat de wil van bestuur en bevolking samenvallen, is het karakter van de politie eenduidig. In de praktijk komen politieke spanningen prompt en scherp tot uiting op tal van plaatsen in de hiërarchie van het politieapparaat. De politie wordt niet uitsluitend geruggesteund door het gezag van haar functie en gecorrigeerd door de regels van de wet, zij is tevens onderhevig aan de wisselvalligheden van de macht en heeft te maken met de onvoorspelbare uitwerking van geweld.

Na de capitulatie in mei 1940 was de bezetter het hoogste gezag in Nederland, uitsluitend gebonden aan de grenzen die het volkenrecht stelde aan de uitoefening van dat gezag. De bezetter wilde Nederland voegen naar

de Duitse politieke orde en had daarvoor de hulp nodig van de Nederlandse politie. Omdat de politie echter niet slechts een instrument is van de machthebbers, was het niet vanzelfsprekend dat het Amsterdamse politiekorps de bezetter actief hielp bij deze omvorming. Ook in dit geval hadden politieke conflicten hun weerslag op de hele hiërarchie van het apparaat. Uiteindelijk verleende de Amsterdamse politie deze assistentie doordat het korps tussen 1934 en 1942 – in aansluiting op een eerder ingezette modernisering van de organisatie – uit het traditionele bestel was gelicht en direct en uitsluitend was gericht op de wensen van het centrale gezag. Deze ontwikkeling, reeds in gang gezet voor de Duitse inval, speelde de bezetter in de kaart en werd door hem gestimuleerd en versterkt. De invoeging in het Duitse repressieapparaat, zo laat het zich aanzien, verliep niet geleidelijk maar schoksgewijs, waarbij zich enkele crises voordeden die open situaties voortbrachten. Op die momenten konden machthebbers de inrichting van de politie in verregaande mate bepalen. Soms werd een crisis van dien aard bewust in de hand gewerkt door een van hen. Soms lokte dergelijk optreden een reactie uit van de bevolking. Telkens kwam de politie grondig gewijzigd uit het politieke gewoel te voorschijn. De wijzigingen betroffen wetten, regels en gewoonten op drie niveaus: het politiebestedel en de Amsterdamse korpsleiding, de organisatie van het korps, en het optreden van het personeel op straat en de band met het publiek. Het Jordaanoproer van 1934 was de eerste crisis. In de maanden nadien voltrokken zich ingrijpende veranderingen op alle drie niveaus.

Temidden van de vele autoriteiten die begin jaren dertig bemoeienis hadden met de politie, speelden de burgemeesters een hoofdrol. De korpsen gemeentepolitie (en op het platteland de gemeenteveldwacht) waarover zij de scepter zwaaiden, maakten het leeuwendeel uit van de politie. Hoewel de nationale overheid zich, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de komst van Colijn en Deckers naar Amsterdam, sterker dan voorheen betrokken voelde bij het lokale politieoptreden, bestond er – behalve wanneer de staat van beleg werd uitgeroepen – geen wettelijke regeling die daadwerkelijke inmenging mogelijk maakte. Het Jordaanoproer was voor de regering aanleiding om een dergelijke regeling te treffen. De vraag was in welke handen de versterkte zeggenschap van de nationale overheid moest komen. Tot dan toe was het gebruikelijk dat bij ernstige ongeregelheden de minister van Oorlog het leger beschikbaar stelde aan de burgemeester. Na het Jordaanoproer drong Justitie, in de personen van de procureur-generaal en de minister van Justitie, zich op als de aangewezen instantie om hulp te bieden en mede leiding te geven.

De organisatie van de politie kwam na 1934 onder druk te staan. Na de Eerste Wereldoorlog was het Amsterdamse korps fors uitgebreid en kreeg men aandacht voor gespecialiseerd politieoptreden. Het korps kreeg een

inlichtingendienst, een verkeerspolitie en een zedenpolitie, maakte meer gebruik van hulpmiddelen en zocht aarzelend aansluiting bij de ontwikkeling van de techniek. Al deze veranderingen beïnvloedden geleidelijk de meer wezenlijke aspecten van de organisatie zoals de gezagsverhoudingen, de verdeling van taken en bevoegdheden, de beroepsopvatting van het personeel en de korpsgeest. Versteeg had in deze modernisering van het korps een voortrekkersrol vervuld en trok uit het Jordaanoproer de conclusie dat de organisatie opnieuw aanpassing behoefde. Om te voorkomen dat een volgende keer opnieuw de hulp van militairen moest worden ingeroepen, diende zijn personeel doelmatiger en effectiever te kunnen worden ingezet en in staat te zijn om zo nodig meer geweld te gebruiken.

Het optreden op straat werd verricht door agenten. Hun aantal was groot, hun opleiding beperkt. In ploegendienst bewaakten zij een gedeelte van een stadsdeel, een blok. Zij dienden toezicht te houden op de naleving van de Algemene Politieverordening (APV) maar gingen in de praktijk grotendeels hun eigen gang, vooral doende om, zo nodig met geweld, op straat de baas te blijven. Verbalen werden relatief zelden opgesteld. De korpsleiding, in casu de commissarissen van de sectiebureaus, bekommerde zich traditioneel louter om de aanwezigheid van de agenten in hun blok. Versteeg was de eerste hoofdcommissaris die zich rechtstreeks ging bemoeien met het optreden van het personeel op straat, met de bedoeling het toezicht te intensiveren. Hij werd daarbij gesteund door Justitie die wilde dat scherper werd toegezien op de naleving van de wetten en besluiten van de rijksoverheid en dat vaker werd geverbaliseerd. Na het Jordaanoproer kreeg Versteeg extra middelen om het optreden van de agenten in de gewenste richting om te buigen. Bovendien kregen de restricties die op de laatste dag van het oproer waren gesteld aan demonstraties en colportage, in een nieuwe APV een duurzaam karakter.

Het Amsterdamse politiekorps in de jaren dertig

Het Jordaanoproer markeerde het einde van de inspraak van de Amsterdamse gemeenteraad in het politieoptreden. Een jaar eerder had burgemeester De Vlucht gebroken met de gewoonte de ordehandhaving met de raad te bespreken. Vragen van een raadslid van de weinig constructieve CPN had hij toen onbeantwoord gelaten met een beroep op de Gemeentewet.¹ De verontruste SDAP had vervolgens, gesteund door een meerderheid in de raad, een gelijkkluidend verzoek om een interpellatie ingediend maar De Vlucht volhardde in zijn weigering en droeg het raadsbesluit met succes ter vernietiging voor bij de Kroon. In de raad zei hij over zijn nieuwe houding: 'Leeft men in een tijd van agitatie, in een tijd waarin de tegenstellingen op politiek terrein zich toespitsen, dan zal de burgemeester verstandig doen, het apparaat dat hij nodig heeft tot handhaving van de openbare orde, zoo min mogelijk aan publieke discussie te onderwerpen.'² De SDAP legde zich met tegenzin bij de feiten neer: na het Jordaanoproer was het voor de politieautoriteiten een uitgemaakte zaak dat de raad geen inbreng meer diende te hebben in het politiebeleid.

De weigering van De Vlucht confronteerde de SDAP met de politieke impasse waarin de economische crisis haar had gebracht. De partij wilde ondanks de snel toenemende werkloosheid en de daaruit voortvloeiende sociale onrust niet terugvallen op de vroegere radicale oppositie tegen het **bestaande bestel en stemde bij gebrek aan een alternatief schoorvoetend** in met de remedie van de rechtse partijen: kortingen op salarissen en steun. Aan deze houding had zij ook vastgehouden toen in februari 1933 de groeiende sociale onrust voor de kust van Atjeh in Nederlands-Indië tot een uitbarsting kwam: uit protest tegen een aangekondigde salariskorting had een deel van de bemanning hier het marineschip De Zeven Provinciën gekaapt. De regering trof in reactie op deze wanhoopsdaad behalve links- en rechts-radicalen partijen de SDAP met maatregelen. Zo verbood het Ambtenarenverbod personeel van het ministerie van Defensie het lidmaatschap van sociaal-democratische organisaties. Terwijl in Duitsland sociaal-democraten door de nieuwe machthebbers massaal werden opgepakt en in concentratiekampen vastgezet, onttrok de Nederlandse regering, en in haar kielzog De Vlucht, gesteund door de roep om gezagsversterking in de samenleving, delen van het bestuur aan het openbaar toezicht en legde publieke vrijheden aan banden.³

Toch kon de burgemeester niet voorkomen dat het politieoptreden tijdens

het Jordaanoproer in de gemeenteraad ter sprake kwam. In augustus 1934 gebruikte de communist Leen Seegers namelijk zijn spreektijd in een debat over de steunverlaging om dat optreden in krachtige bewoordingen te hekelen. De SDAP, die zich vanaf het begin tegen het protest had gekeerd, kreeg eveneens een veeg uit de pan. In overeenstemming met zijn nieuwe opstelling reageerde De Vlucht niet. Oud-SDAP-wethouder S.R. ('Monne') de Miranda, die in de voorafgaande maanden had getracht zijn partij met een plan ter bestrijding van de werkloosheid uit de politieke impasse te halen, bood wel weerwerk, maar op de veranderingen die de burgemeester in reactie op het Jordaanoproer in het politiekorps en in de APV aanbracht, hadden hij en zijn fractie nog steeds geen goed antwoord. Dit werd duidelijk toen De Vlucht aankondigde geen demonstratievergunningen meer te verstrekken aan organisaties die de regering voor ambtenaren had verboden. Vooral zijn besluit om de gewraakte lijst van de regering als richtsnoer te nemen, trof de sociaal-democraten onaangenaam. Zij protesteerden, noemden de maatregel een partieel demonstratieverbod maar konden ook ditmaal niet ontkennen dat de opstelling van De Vlucht rechtmatig was. Pas na de Bouwvakkersrellen van 1966 werden de inperkingen ongedaan gemaakt en kreeg de gemeenteraad weer inbreng in het politiebeleid.⁴

De politie en het politieke bestel

De fundamenten van de rechtsorde waarin de Amsterdamse politie tijdens het interbellum haar plaats had, waren in de negentiende eeuw gelegd. Allereerst was de rol van de schout als scheidsrechter in het maatschappelijk leven tijdens de Franse bezetting gesplitst en verdeeld over afzonderlijke instanties. Vijf aparte organen waren sindsdien belast met het bewaren van de openbare orde en veiligheid en met het beschermen van de rechten van de burgers: de rechter, het Openbaar Ministerie, de burgemeester, de gemeenteraad en de politie. Tussen deze instanties bestonden de tweeslachtige verhoudingen die kenmerkend zijn voor rechtsstaten: afwisselend zelfstandigheid en onderschikking, samenwerking en tegenwerking. Traditionele privileges werden formele bevoegdheden. Drie regelingen – het Wetboek van Strafvordering van 1838, de Grondwet van 1848 en de Gemeentewet van 1851 – hadden de relaties tussen deze vijf organen duurzaam vastgelegd. De eerste regeling had in het strafproces veel traditionele procedures en gebruiken geconsolideerd maar ten minste één belangrijke vernieuwing aangebracht: de scheiding naar Frans voorbeeld tussen het voorbereidende onderzoek door het Openbaar Ministerie en de politie enerzijds en het gerechtelijk vooronderzoek door de rechter-commissaris anderzijds. De Grondwet en de Gemeentewet waren opgesteld door J.R. Thorbecke.

Hij had de grondslag gelegd voor een dualisme tussen parlement en regering en voor een geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht. De gescheiden machten in de staat waren aan elkaar gebonden door de suprematie van de wetten. Tegelijkertijd had de liberale staatsman de traditionele, zelfstandige positie van de lokale besturen bestendigd. Zijn bouwwerk had sindsdien de opleving van de politieke belangstelling en de partijvorming, de industrialisering en de verstedelijking ondersteund en in goede banen geleid.⁵

Als gevolg van deze liberale politiek van vernieuwing en bestendiging bestond het politieke bestel in Amsterdam tijdens het interbellum uit drie elementen. Allereerst een liberale staatsrechtelijke orde die de burgemeester en het gemeentebestuur een grote mate van autonomie tegenover het landsbestuur garandeerde en het Openbaar Ministerie een relatief sterke positie in het politiebestedel.⁶ Ten tweede een modern bestuurlijk apparaat dat sedert de laatste decennia van de negentiende eeuw een actieve rol in het stedelijk leven speelde.⁷ Ten slotte een conservatieve politieke cultuur, beheerst door een regentenmentaliteit, die ook nieuwkomers in het bestuur zoals de christelijke partijen en de sociaal-democraten zich vlot eigen maakten.⁸

De Grondwet van 1848 voorzag niet in een wettelijke regeling van de politie, wel in het opstellen van een Gemeentewet. Deze droeg de leiding over de ordehandhaving op aan de burgemeester en het maken van verordeningen inzake de openbare orde aan de gemeenteraad. Het Wetboek van Strafvordering belastte de officier van justitie met de leiding over de opsporing. In het staatkundige bouwwerk van Thorbecke kwamen vooral de korpsen Gemeentepolitie en de Gemeenteveldwacht tot ontwikkeling en kregen de burgemeesters in het politiebestedel een sleutelpositie. De pogingen om een rijkspolitiekorps met een eigen taak op te richten waren geen succes. De Nederlandse politie bestond in het interbellum dan ook grotendeels uit gemeentepolitie. De bevoegdheden van de verschillende politieautoriteiten liepen sterk uiteen en overlaptten elkaar soms. Dit gold ook voor de taken van de politiekorpsen.

Het Amsterdamse korps had in de praktijk met drie andere korpsen te maken. De Marechaussee, een militair politiekorps uit de Franse bezetting, oorspronkelijk alleen in Brabant en Limburg actief maar in de loop van de tijd ook elders, stond onder leiding van een inspecteur die ressorteerde onder de minister van Justitie. De minister van Oorlog beheerde het korps. In Amsterdam was Marechaussee gevestigd in de Watergraafsmeer en in Sloterdijk. Ten tweede was er de Rijksveldwacht, die werd geleid door een districtscommandant die onder het gezag stond van de procureur-generaal in zijn functie van directeur van politie. Het personeel was niet gekazerneerd en trad vooral op het platteland op. Ten derde was er het korps Politietroepen met een eigen commandant onder het gezag van de minister van Oor-

log, waarvan sedert 1922 in Amsterdam een eenheid van honderd man in de Oranje-Nassau-kazerne was gelegerd. Daarnaast waren in Amsterdam ambtenaren van bijzondere opsporingsdiensten zoals de Arbeids- en de Scheepvaartsinspectie actief en benoemde de minister van Justitie gemeentelijke politieambtenaren tot onbezoldigd rijksveldwachter of tot commissaris van rijkspolitie om zo nodig ten behoeve van Justitie buiten de gemeente op te treden.⁹

Het ontbreken van een Politiewet bracht veel onduidelijkheid over de bevoegdheden van de politie met zich mee. Tot 1926, toen het herziene Wetboek van Strafvordering in werking trad, bestonden bijvoorbeeld geen voorschriften voor het verhoor van arrestanten en ook daarna bleef de gang van zaken bij het eerste verhoor rusten op conventies.¹⁰ De aan de politie wel expliciet toegekende bevoegdheden waren verspreid over talloze wetten. De omschrijving liet soms veel ruimte voor interpretatie. Zo waren juristen en autoriteiten verdeeld over de betekenis van het belangrijke artikel 180 van het Wetboek van Strafrecht dat verzet tegen een politieagent strafbaar stelde als deze 'werkzaam [was] in de rechtmatige uitoefening zijner bediening'.¹¹ Sommigen meenden dat verzet tegen de politie zonder meer strafbaar was: voorwaarde was slechts dat de politieman in dienst was. Anderen stelden daarentegen dat dit slechts het geval was als de politieman optrad krachtens wettelijk voorschrift.¹² Het ontbreken van een politiewet met een opsomming van alle bevoegdheden gaf ruimte aan arbitrair optreden omdat met enige inventiviteit altijd wel een wettelijk voorschrift of een gemeentelijke verordening was te vinden om dergelijk optreden te rechtvaardigen. Zo had de Amsterdamse politieleiding de gewoonte om onwillige bordeelhouders te treffen door voor hun pand een agent te plaatsen, een gebruik dat zo nodig verdedigd werd met een verwijzing naar de plicht van de politie om overtredingen te voorkomen.

De hechte en eenduidige verankering van de gemeentepolitie in het lokale bestuur stelde het Amsterdamse korps in staat om na de Eerste Wereldoorlog ten volle te profiteren van de bestuurlijke vernieuwing in de hoofdstad. Hoewel de confessionele partijen in Amsterdam net als op nationaal niveau de grootste electorale winst boekten, bleef de SDAP dankzij het prestige dat wethouder F.M. Wibaut gedurende de mobilisatietijd met onder andere de voedseldistributie had verworven, de sterkste partij en domineerde zij met drie wethouders het college van B & W. De expanderende economie vergrootte gedurende enkele jaren de gemeentelijke inkomsten en deze stelden het stadsbestuur in staat om, geholpen door vooruitstrevende hoofdamttenaren, een ambitieus programma uit te voeren, met als paradepaardje de woningbouw. Temidden van confessionele landerijen werd Amsterdam zo een 'rode proeftuin'.¹³

Het vooruitstrevende college gaf het politiekorps een betere plaats in

het bestuur en een nieuwe rol in de samenleving. Het korps verloor na de Eerste Wereldoorlog zijn militaire karakter en kreeg meer en beter geschoold personeel. Voor het eerst sinds lange tijd werd in 1919 een hoofdcommissaris aangesteld die niet uit het leger was gerekruteerd maar in het korps zelf was opgeklommen: A. J. Marcusse. Dankzij de gunstige financiële situatie kon extra personeel worden aangetrokken. Het aantal inspecteurs nam binnen twee jaar toe van 70 tot 113, het aantal brigadiers van 103 tot 160 en het aantal agenten van 1533 tot 2100. Deze toename maakte een verkorting van de werktijden en de invoering van een wekelijkse rustdag mogelijk. Ook de salarissen werden aanmerkelijk verhoogd, meer dan die van collega's in andere steden en meer ook dan die van andere gemeentebtenaren. Nieuwe diensten, zoals de kinderpolitie, de inlichtingendienst, de motorbrigade en de zedenpolitie, leidden ertoe dat de politie niet langer uitsluitend repressief maar ook regelend en opvoedend optrad. Marcusse stelde zich ten slotte welwillend op tegenover de politiebonden, al vertraagde hij jarenlang de instelling van een adviescommissie waarbij korpsleden in beroep konden gaan tegen opgelegde straffen en blokkeerde hij de oprichting van een dienstcommissie.¹⁴

De vernieuwingen kregen in de jaren twintig in het hoofdbureau snel hun beslag maar drongen slechts langzaam door in de dertien sectiebureaus die elk in een deel van de stad tamelijk zelfstandig en op traditionele wijze de politietaken verzorgden. Het lagere personeel van deze bureaus woonde in de eigen sectie en bleef hier ook de hele diensttijd werkzaam. De commissaris die het bureau leidde, bleef in de regel eveneens tot zijn pensionering op dezelfde post. Hij was in de buurt veelal een bekende persoonlijkheid, genoot dikwijls vaderlijk gezag en trad op als scheidsrechter bij burenruzies.¹⁵ Representatief voor dit slag politiechefs was commissaris Pieter Harrebomée van bureau Singel, vader van inspecteur Bram Harrebomée. Voordat hij in 1896 op vijftientwintigjarige leeftijd als agent-schrijver bij de Amsterdamse politie in dienst was getreden, had hij de Mulo bezocht, een militaire opleiding genoten en enkele jaren in het leger gediend. Na in het korps alle rangen te hebben doorlopen, was hij in 1920 tot commissaris benoemd.¹⁶ Inspecteur Van Blitterswijk, eind jaren twintig verbonden aan bureau Singel, herinnert zich hem als een goede man:

*'Hij was al tevreden als je zorgde dat je 's ochtends officieel in de controle was [= toezicht op de surveillerende agenten hield], wanneer hij, met zijn hondje loslopend achter hem aan, door de Leidsestraat kwam. [...] Als hij je dan gezien had, zei hij in elk geval niet: "Ik ben vanochtend door de Leidsestraat gekomen en heb geen inspecteur gezien." Die straat was toen een drukke verkeersweg. Als je dan netjes gesalueerd had, zat het verder wel goed.'*¹⁷

Harrebomée, die jarenlang secretaris van de Bond van Hoogere Politieambtenaren in Nederland (BHPN) was geweest, onderscheidde zich van de andere commissarissen doordat hij met enkele inspecteurs persoonlijk contact onderhield en hen van tijd tot tijd bij zich thuis op visite uitnodigde.¹⁸

Hendrik Johan Versteeg, die in 1929 tot opvolger van Marcusse werd benoemd, was uit ander hout gesneden. Hij was op 5 maart 1878 in Arnhem geboren als zoon van een inspecteur van politie, had in Leeuwarden de HBS bezocht en was in 1896 naar Amsterdam gekomen. Na twee jaar als ambtenaar te hebben gewerkt bij de Dienst der Publieke Werken werd hij bij de politie aangesteld. Dankzij de personeelsuitbreiding in 1920 en 1921 kwam hij relatief snel hogerop en werd als commissaris personeelszaken de rechterhand van Marcusse. Terwijl zittende korpschefs zich in de regel beperkten tot het aansporen van individuele inspecteurs en agenten tot plichtsbetrachting, dienstijver en studie van de wetgeving en nauwelijks bereid waren om hun een rechtspositie te geven zodat zij in beroep konden gaan tegen straffen en met de korpsleiding over arbeidsomstandigheden konden overleggen, had Versteeg een moderne visie op het vak.¹⁹ Hij wilde dat de korpsleden een brede opleiding kregen, met lichamelijke oefening en onderricht in techniek. Hij waardeerde de bijdrage die de vakorganisaties aan de scholing van het personeel leverden en vond dat de overheid hen daarbij moest ondersteunen. Ook diende het politiepersoneel een duidelijke rechtspositie te krijgen.²⁰ Versteeg keek neer op militairen en militair vertoon en zou als hoofdcommissaris de laatste militaire gebruiken uitbannen die, ooit door zijn voorgangers meegenomen uit het leger, nog in het korps waren achtergebleven. Hij had belangstelling voor geschiedenis en recht en publiceerde in 1925 het boek *Van schout tot hoofdcommissaris*, een geschiedenis van de sterke arm in Amsterdam sedert de Republiek.²¹ In tegenstelling tot Marcusse en het merendeel van zijn collega's beheerste hij de moderne vreemde talen, een waardevolle eigenschap in een tijd dat de internationale contacten van de stad zich fors uitbreidden. Zijn benoeming in 1929 tot korpschef werd door de andere, oudere commissarissen zonder aarzeling geaccepteerd.²²

De hoofdcommissaris was qualitate qua lid van het Instituut van Directeuren, het college van hoogste ambtenaren van de gemeente, maar zelf zag hij zich als meer dan het hoofd van een ambtelijke dienst. Versteeg had geen gebrek aan zelfverzekerdheid en tilde zwaar aan zijn benoeming door de Kroon. Hij beschouwde zichzelf als drager van Het Gezag, uitverkoren vanwege zijn persoonlijke capaciteiten. Hij trad op als beslisser. Er werd in het korps vrijwel niet vergaderd en van consultatie was evenmin sprake. In de omgang met de commissarissen, die zich ook tot de persoonlijke sfeer uitstreckte, werd de hiërarchie zorgvuldig in acht genomen. Voor een hoofdcommissaris was met inspecteurs contact op gelijke voet niet moge-

lijk en omgang met het lagere personeel onvoorstelbaar. Verwacht werd dat hij deze verhoudingen niet alleen respecteerde maar ook in stand hield.²³ Zo noteerde Versteeg een jaar na zijn aantreden in zijn dagboek: "s Avonds met [echtgenote] Jet naar Bellevue waar agententoondeelgezelschap De Kilo-metervreter opvoerde. Ietwat rommelige avond. Kwam tot de conclusie dat het beter is 'n volgende keer voor dergelijke avond te bedanken, daar de hoofdcommissaris daar niet tehuis behoort."²⁴ De hoofdcommissaris had in 1929 geen bemoeienis met het grootste deel van het dagelijkse politietoetreden. Dat was in handen van de commissarissen van de sectiebureaus in de stad. Een hoofdcommissaris kon hun slechts algemene richtlijnen geven.

Versteeg stond onder het gezag van burgemeester De Vlucht. De in 1872 op de Oostelijke Eilanden in Amsterdam als zoon van een timmerman geboren Willem de Vlucht had zich opgewerkt tot aannemer en was namens de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) lid van de Tweede Kamer geweest en gemeenteraadslid en wethouder in Amsterdam. Zijn benoeming tot burgemeester in 1921 had opschudding veroorzaakt. In behoudende kring had men zich gestoord aan het feit dat hij niet uit de traditionele elite afkomstig was, terwijl de SDAP hem als vertegenwoordiger van het rechtse blok in de raad en als geducht werkgever had gezien. Niettemin had De Vlucht spoedig aanzien verworven. Hij werd geprezen voor de wijze waarop hij leiding gaf aan de gemeenteraad en genoot na enkele jaren als burgervader bij de bevolking grote populariteit. Hij was evenwel geen krachtig bestuurder. Bij belangrijke politieke kwesties richtte hij zich in de regel naar de voorman van de SDAP.²⁵

De burgemeester had grote zeggenschap over het politiekorps. Hij leidde op grond van de Gemeentewet de politie bij het handhaven van de openbare orde en beheerde met de rest van het college het korps. De Vlucht voegde zich echter in politiezaken veelal naar het oordeel van Versteeg. Illustratief is een voorval waarvan de laatste op 11 februari 1930 in zijn dagboek verslag deed. Versteeg wilde zijn dienstauto vervangen door een Mercedes maar stuitte op tegenstand van de gemeentelijke bezuinigingsinspecteur:

*'... bezuinigingsinspecteur - vroeger boekhouder aan Rekenkamer - [...] meenend ook daarvan notie te hebben. Vond de prijs te hoog en meende dat de HC 't best afkan met een goedkoopere wagen, ook omdat dan alle chefs van gemeentediensten dit duurdere merk zouden willen hebben. Met BM deze quaestie besproken: gezegd dat de HC qua positie niet gelijk was te stellen met andere gemeentelijke directeuren en dat ik geen goedkoop merk wenschte. Terstond en zonder eenige restrictie heeft brave burgemeester De Vlucht goedgekeurd: Mercedes. Naar bezuinigingsman niet meer omgekeken.'*²⁶

Versteeg informeerde De Vlucht een- à tweemaal per week over de lopende zaken, veelal tijdens een gezamenlijke lunch. Daarnaast had hij intensief

contact met de gemeentesecretaris, S.J. van Lier, met wie hij nauw was bevriend en met wie hij het verzamelen van tinnen borden als hobby deelde.²⁷

De tweede autoriteit die zeggenschap over het politiekorps had, was officier van justitie Johan August van Thiel. Hij was op 24 september 1884 in Haarlem geboren, had rechten gestudeerd in Amsterdam en was zowel in de rechtswetenschappen als in de staatswetenschappen gepromoveerd. Hij had zijn gehele loopbaan bij het Openbaar Ministerie doorgebracht: in 1919 was hij substituut-officier van justitie geworden en in 1932 officier van justitie. Hij was bevriend met Versteeg: ze gingen geregeld samen vissen.²⁸ Van Thiel leidde op grond van het Wetboek van Strafvordering met acht substituut-officieren de politie in zijn arrondissement bij de opsporing van strafbare feiten. Hij ontving de opgemaakte processen-verbaal, besliste of een aan hem voorgeleide verdachte terecht zou staan en of een gerechtelijk vooronderzoek of bewaring nodig was. Bij de uitvoering van zijn taak werd hij bijgestaan door de commissarissen van de sectiebureaus van het politiekorps die ambtshalve hulpofficier van justitie waren en zijn richtlijnen in acht dienden te nemen. Versteeg kon zich niet mengen in de gezagsrelatie tussen hen en de officier van justitie. In de korpsleiding vielen de bestuurlijke en justitiële gezagslijnen dan ook niet samen.²⁹

De zelfstandige positie van de burgemeester was een uitvloeisel van het beginsel van lokale autonomie. De rijksoverheid moest het handhaven van de openbare orde 'overlaten' aan de burgemeester en het opstellen van de APV aan de gemeenteraad. Uitzondering op dit beginsel waren kwesties als het toezicht op vreemdelingen, waarbij de minister van Justitie via de Inspecteur der Marechaussee de hoofdcommissaris instructies kon geven.³⁰ De uitvoering van de instructies was evenwel ook dan een zaak van de lokale autoriteit.³¹ Thorbecke had, uit vrees voor staatsalmacht, de rijksoverheid zelfs niet belast met het toezicht op de burgemeester maar die taak opgedragen aan de commissaris der koningin. Sedert 1915 was dat in Noord-Holland A. baron Röell, die van 1910 tot 1915 burgemeester van Amsterdam was geweest en de situatie in de hoofdstad uit eigen ervaring kende. Hij speelde een sleutelrol bij de benoeming van de politieleiding. In buitengewone situaties, als ordeverstoringen het lokale belang overstegen, mocht hij zelfs de leiding over het politieoptreden van de burgemeester overnemen. Het toezicht op de officier van justitie was opgedragen aan de procureur-generaal, in dit geval A. baron van Harinxma thoe Sloten. Deze controleerde daarnaast in zijn functie van directeur van politie met hulp van rijksrechercheurs de politie. Terecht werd over hem gesproken als 'een te vreezen magistraat die de politie in toom hield en altijd achter de schermen keek en die meer wist dan de Heeren aangenaam was'.³²

In de jaren twintig kwam de gemeentelijke autonomie onder druk te staan. Nieuwe wetten als het Rijkswegenreglement (1914), de Arbeidswet

(1919) en de Rijwielbelastingwet (1924) brachten veel werk voor de lokale korpsen met zich mee. De confessionele partijen die sedert 1918 het nationale bestuur domineerden, eisten van de politie bemoeienis met publiek gedrag dat geacht werd de zedelijkheid te schaden, waaronder het dansen in openbare gelegenheden. Vanaf 1929 plaatste bovendien de ondersteuning van het groeiend aantal werklozen de gemeenten voor financiële problemen die zonder bijstand van de nationale overheid niet waren op te lossen.³³ De eerste bres in het gemeentelijk bolwerk sloeg de herziene Gemeentewet van 1931, waarvan artikel 223 stelde dat de gemeentepolitie 'op den bij algemeenen maatregel van bestuur te bepalen voet, aan de algemeene of Rijkspolitie, onder het daarmede belast gezag, dienstbaar' was.³⁴ Omdat de betreffende maatregel van bestuur niet was uitgevaardigd, hoefde deze dienstbaarheid nog niet te worden betoond. De regering bleef ten aanzien van de gemeentepolitie de traditionele autonomie respecteren, zoals bleek bij het Jordaanoproer, ook al liet zij toen wel merken groot belang te hechten aan het herstel van de orde.

Vervolgen over het feit dat De Vlucht tijdens het Jordaanoproer de procureur-generaal niet bij de besluitvorming had betrokken en niet de hulp van de Rijksveldwacht had ingeroepen, maakte de minister van Justitie haast met het opstellen van de maatregel van bestuur.³⁵ In 1935 verscheen deze als het Rijkspolitiebesluit in het *Staatsblad*. Het stelde de procureur-generaal in zijn functie van directeur van politie 'mede aansprakelijk voor de handhaving der openbare orde in zijn ressort'. Gronden waarop deze zich kon beroepen als hij de gemeentepolitie instructies wilde verstrekken, waren onder andere 'de rust en veiligheid van de staat' en 'de bescherming van personen en goederen'.³⁶ Voor het eerst kreeg een rijkspolitieautoriteit zeggenschap over de lokale ordehandhaving. Een jaar later volgde een besluit dat de onder de procureurs-generaal ressorterende Rijksveldwacht tot kern van een toekomstige rijkspolitie bestemde.³⁷

Het Rijkspolitiebesluit had belangrijke gevolgen voor de verhoudingen in de korpsleiding. Voorheen leidde uitsluitend de burgemeester de politie tijdens ongeregelde heden en was optreden tegen ordeverstoorers gebaseerd op artikel 80 van de APV.³⁸ Er bestond een eenduidige bevelslijn van burgemeester, hoofdcommissaris en commissaris tot de inspecteur die de brigadiers en agenten op straat leidde. Het Rijkspolitiebesluit riep een alternatieve hiërarchie in het leven. De procureur-generaal en de commissarissen konden, als zij meenden dat personen of goederen werden bedreigd, op die gezagslijn teruggrijpen. De commissaris richtte zich in dergelijke gevallen niet naar de hoofdcommissaris maar naar de procureur-generaal. Een inspecteur van bureau Warmoesstraat, Geert Duisterwinkel, herinnert zich dat zijn chef van tijd tot tijd van deze mogelijkheid gebruik maakte:

*'Als er relletjes op komst waren, zei commissaris Voordewind tegen mij: "Ik ga eerst even naar de procureur-generaal en bespreek het met hem." Hij dekte zich dan in. Dan zei hij tegen mij: Je moet het zus en zo doen. Natuurlijk kwam er stront. Mij kon dat niets schelen: als ik me aan de regels hield, dekte Voordewind mij zonder meer. Wanneer hij later via de hoofdcommissaris vragen van de burgemeester kreeg, zei hij: "Daar heb je geen sodemieter mee te maken, want dat heb ik met de procureur-generaal besproken."'*³⁹

In de praktijk vergrootte het Rijkspolitiebesluit de bewegingsvrijheid van de commissarissen en versterkte het hun positie tegenover het hoofdbureau. Dit sterkte weer Versteeg in zijn streven om de commissarissen volledig weg te halen van de sectiebureaus in de stad en de gehele justitiële dienst in het hoofdbureau onder te brengen.

Versteegs reorganisatie van het korps

Het hoofdbureau van politie bevond zich sedert 1833 op de Oudezijds Voorburgwal 185, een gracht dicht bij de buurten waar het politietoezicht het meest nodig was geweest. Na de uitbreiding van het korps in de jaren twintig bleek het gebouw, ofschoon het in 1913 met een vleugel was uitgebreid, te klein. Bureau Algemeen Beheer, dat de personeelszaken verzorgde en toezicht op de korpsleden hield, bleef met de Centrale Recherche en de Recherche-Administratie aan de Voorburgwal gehuisvest, maar bureau Algemene Diensten, dat onder andere toezicht hield op het gebruik van de door het gemeentebestuur verstrekte vergunningen, verhuisde in 1923 samen met de Vreemdelingendienst naar de nabijgelegen Spinhuissteeg. Bureau Verkeerswezen betrok in 1924 een eigen pand aan de Overtoom. De Inlichtingendienst en de Zeden- en Kinderpolitie hadden beide bij hun oprichting in 1920 meteen een eigen onderkomen gekregen.⁴⁰ Versteeg, die aan al deze diensten leiding gaf, had zich voorgenomen om ze samen te brengen in één gebouw dat over meer licht, lucht en ruimte beschikte en dat beter was te bereiken met de auto en het openbaar vervoer. Het ontwerpen van zo'n onderkomen, waarmee hij kort na zijn aantreden thuis in de avonduren begon, vergde beslissingen over het voortbestaan van sommige diensten en inzicht in de toekomstige taken van de politie. Moest bijvoorbeeld de bereden politie blijven bestaan (en het hoofdbureau paardenstallen krijgen) terwijl het verkeer werd gemotoriseerd? Hoeveel wagens zou het korps in de toekomst bezitten (in 1929 waren het er vijf)?⁴¹

Versteeg streefde naar een uitbreiding van de invloed van de hoofdcommissaris op de bureaus in de stad en een verhoging van de prestaties van het personeel. In de eerste twee jaren maakte hij met naaste medewerkers stu-

diereizen naar Londen, Parijs en Berlijn.⁴² Terug in Amsterdam wilde hij een volledig gecentraliseerd korps en een intensievere surveillance door beter opgeleid personeel en versterkt centraal toezicht. Korpsleden moesten worden gestimuleerd om aanvullende cursussen te volgen en om hun lichamelijke conditie met sporten op een hoger peil te brengen. Stoplichten moesten het reguleren van het verkeer overnemen van agenten van de verkeerspolitie. Bovenal moest vanuit het hoofdbureau met meer manschappen en met meer technische middelen ondersteuning kunnen worden gegeven. Zo moesten er uitrukwapens komen die personeel snel naar ongeregelde heden konden vervoeren. Versteeg ging bij de doorvoering van al deze plannen stapsgewijs te werk, zonder het einddoel uit het oog te verliezen. Met elke vernieuwing liet hij eerst een deel van het korps ervaring opdoen voordat hij haar in de gehele organisatie doorvoerde.

Tussen het hoofdbureau en de dertien sectiebureaus bestond wederzijdse aversie en zelfs enige strijd. Inspecteur Duisterwinkel: 'Wij hadden het idee dat wij het vuile werk opknaptten. Dat deden we met groot genoegen, laat ik dat erbij zeggen. Maar je had niet het idee dat er een top zat die dat waardeerde.'⁴³ Elke sectie stond onder leiding van een commissaris. Drie van de dertien secties waren verdeeld in twee afdelingen, met elk een eigen bureau. In die drie secties werd de eerste afdeling geleid door de commissaris, de tweede door een hoofdinspecteur, die voor justitiële zaken ondergeschikt was aan de commissaris van de eerste afdeling (die immers hulpofficier van justitie was) en voor de ordehandhaving aan de hoofdcommissaris. Een van de manieren waarop Versteeg zijn invloed uitbreidde, was het verminderen van het aantal commissariaten en het uitbreiden van het aantal tweede afdelingen. Zevenmaal zette hij na de pensionering van een commissaris diens sectie om in een tweede afdeling of voegde hij deze aan een reeds bestaande sectie toe. In 1940 waren er van de oorspronkelijke dertien commissarissen met eigen secties nog maar zeven over, te weten sectiebureau Adelaarsweg, geleid door commissaris M.O.F. van der Heul, dat heel Noord bestreek, sectiebureau Marnixstraat, geleid door commissaris W.H. Schreuder, met afdelingsbureau Admiraal de Ruyterweg, sectiebureau Leidseplein, geleid door commissaris L. Hoogenboom, met afdelingsbureau Overtoom, sectiebureau Singel, geleid door commissaris G.H. Jutte, met afdelingsbureau Jonas Daniël Meijerplein, sectiebureau Stadhouderskade, geleid door commissaris J.C. Krenning, met afdelingsbureau Pieter Aertszstraat, sectiebureau Warmoesstraat, geleid door commissaris H. Voordewind, met afdelingsbureau Spaarndammerstraat, en sectiebureau Linnaeusstraat, geleid door commissaris E.C.J. Staal, met afdelingsbureau Kattenburgergracht.⁴⁴

Op het hoofdbureau was Marinus Mouwen als commissaris voor personeelszaken de rechterhand van Versteeg. Als chef van bureau Algemeen Be-

heer speelde hij een baanbrekende rol bij de uitbreiding van diens zeggenschap over de organisatie. In 1908 als zesentwintigjarige in dienst getreden, werd hij in 1931 tot commissaris benoemd.⁴⁵ Hij was meer ambtenaar dan politiemann. In 1929 werkten bij Algemeen Beheer drie hoofdinspecteurs, zeventien inspecteurs en 115 man lager personeel. Terwijl het gehele personeelsbestand kleiner werd, kreeg Mouwen er tijdens het bewind van Versteeg een hoofdinspecteur, een inspecteur en 65 man lager personeel bij.⁴⁶ Algemeen Beheer regelde aanstelling en ontslag, overplaatsing en bevordering en legde straffen ten uitvoer. Bevordering van het hogere personeel vond plaats op grond van anciënniteit: elke inspecteur kreeg bij indiensttreding een plaats onder aan een lijst en schoof vervolgens langzaam naar boven. In de regel bereikte men na tien jaar de plaats waar men, na een examen, voor zijn eerste bevordering in aanmerking kwam. Omdat in 1920 en 1921 relatief veel inspecteurs waren aangesteld, moesten jonge officieren in de jaren dertig relatief lang op een bevordering tot inspecteur 1e klas wachten en verdween voor hen het perspectief om aan het einde van hun loopbaan een commissariaat te bekleden, met als gevolg frustratie. De starheid van het systeem belemmerde Mouwen evenwel niet zich te doen gelden. Zo kon hij korpsleden wel of niet terwille zijn bij een voordracht tot overplaatsing door hen op goede of juist op onbelangrijke of bijzonder lastige posities te zetten.⁴⁷ Onder de vleugels van Versteeg verwierf Mouwen een machtige positie.

In 1929 verrichtten de sectiebureaus nog veel administratief werk. Klerken hielden daar allerlei klappers en lijsten bij. Zo werd elk opsporingsbericht uit het *Algemeen Politieblad* met de hand in een register bijgeschreven. Versteeg hevelde een deel van het werk over naar het hoofdbureau en verving de verouderde boekhouding door uniforme kaartsystemen en een dossierstelsel dat correspondeerde met de reeds vernieuwde administratie van het hoofdbureau. Toen bureau Singel als eerste de nieuwe aanpak onder de knie had, kon personeel van de andere bureaus om beurten hier ervaring opdoen. Hij introduceerde voorts in alle bureaus typemachines en verving het telegraafnet met morsetoestellen dat sedert 1878 de bureaus in de stad met het hoofdbureau verbond, door teletypetoestellen die met elkaar waren verbonden door een eigen kabelnet en berichten direct leesbaar overbrachten.⁴⁸

In 1936 bracht Versteeg systematiek aan in zijn eigen instructies voor de sectiebureaus. Hij onderscheidde vier categorieën. *Algemene Orders* betroffen de organisatie van de dienst. Zij waren als het ware het huishoudelijk reglement van het korps en werden proefondervindelijk uitgebreid en geperfectioneerd. *Mededelingen* hadden een minder duurzaam karakter. Zij betroffen bijvoorbeeld uitgewerkte richtlijnen van politieautoriteiten of regelingen voor het verkeer. *Dagorders* werden uitgevaardigd door Mouwen

en betroffen overplaatsing van personeel en regelingen voor politietoetreden bij bijzondere gelegenheden zoals een koninklijk bezoek. *Telegrammen* ten slotte werden opgesteld door personeel van Mouwen, werkzaam op kamer 42, en betroffen de dagelijkse gang van zaken, bijvoorbeeld tijdelijke overplaatsing van personeel, melding van opstootjes in de stad of toekenning van verlofdagen.⁴⁹ Met deze vernieuwingen breidde het hoofdbureau zijn invloed op de organisatie aanmerkelijk uit.

Onder het bewind van Versteeg ontwikkelde kamer 42 zich tot het zenunwcentrum van het korps. In de jaren dertig werkten hier twee inspecteurs 1e klas, Kees Hoedeman en Hendrik Bessem, met enkele brigadiers-telegrafisten. Hoedeman, geboren in 1894, werd jaren later door collega's als een bekwame maar kleurloze man omschreven. Hij had een technische opleiding genoten en was sedert zijn aanstelling in 1920 bij Algemeen Beheer werkzaam geweest.⁵⁰ Bessem, in 1897 in Padang op Sumatra geboren, was kort na Hoedeman tot het korps toegetreden en had net als deze al die tijd bij Algemeen Beheer gewerkt.⁵¹ Duisterwinkel:

*'Bessem was voor mij een soort godheid. Ik was als de dood voor hem. Niet omdat het een vervelende man was, maar hij was heel spits. Als je met iets kwam, kon hij zeggen: "Dat mag jij als jurist toch wel weten." Je schoot bij hem niet graag een bok. Hij was een onpeilbare man, niet gemakkelijk te doorgronden. Als het dienstrooster verkeerd liep, werd je door hem opgebeld. Echt de ogen en oren van de hoofdcommissaris.'*⁵²

Hoedeman en Bessem formuleerden en verzonden niet alleen de mededelingen en dagorders van de korpsleiding maar konden ook door middel van telegrammen en vanaf eind 1933 ook door middel van de politiemelders op straat in noodgevallen rechtstreeks het politietoetreden regelen. Bij hen kwamen de verzoeken om bijstand uit de secties en afdelingen in de stad binnen en zij besloten in zulke situaties over de inzet van extra personeel uit andere secties. Zij gingen tamelijk zelfstandig te werk, zich daarbij zo nodig verschuilend achter de hoofdcommissaris. Inspecteurs op straat die hun telefonisch om toelichting op de instructies vroegen, kregen in de regel het antwoord: 'Handel maar naar omstandigheden.' Duisterwinkel:

*'Zo'n kwestie was bijvoorbeeld: wanneer mag je van de wapenstok gebruik maken, wanneer van het sabel? Geen sterveling die jou dat zeggen kon. Je probeert het natuurlijk zonder dat ding te doen. De politie doet niets liever dan er niet op inhakken. Maar op een gegeven moment pakt een vent je beet. Dan aarzelde ik niet, maar sloeg erop. Ze mochten me uitschelden: fascist, rot-NSB'er, daar trok ik me niets van aan. Maar als ze de knoop van mijn uniform pakten, sloeg ik. Als ik echter aan kamer 42 had gevraagd of dat mocht, had ik geen antwoord gekregen.'*⁵³

De inspecteurs ergerden zich aan het gedrag van Hoedeman en Bessem omdat Versteeg hen bij ontsporingen achteraf persoonlijk ter verantwoording riep.

Onder Mouwen ressorteerde ook de Centrale Controle, die toezicht hield op het doen en laten van het personeel. De inspecteurs en brigadiers van deze afdeling controleerden in burger of het personeel van de sectiebureaus op tijd op pad ging, of het geen nodeloze gesprekken met burgers voerde en of het niet rookte in diensttijd. Voor Versteeg was de Centrale Controle het belangrijkste instrument om het personeel tot meer activiteit en plichtbetrachting aan te zetten en hij breidde het aantal controleurs gestaag uit. Versteeg bepaalde dat de afdelingsbureaus elke dag schriftelijk meldden welke stadsdelen door agenten waren bewaakt zodat de brigadiers hun aanwezigheid konden controleren. Voor het personeel was de Centrale Controle het meest gevreesde en gehate deel van de korpsleiding.

De bureaus moesten bovendien elke avond bij de Centrale Controle de dagrapporten inleveren. Deze vermeldten voorvallen zoals aangiften, arrestaties, transport van arrestanten, ongeregelde heden in de buurt. Versteeg liet de van de rapporten gemaakte compilatie, het Generale Dagrapport, nog dezelfde nacht vermenigvuldigen en verspreiden zodat alle bureaus iedere ochtend kennis konden nemen van de belangrijkste voorvallen van de vorige dag en konden constateren of personen die zij zochten door andere bureaus werden vastgehouden. De in 1934 door Versteeg bij de Centrale Controle gestationeerde motorbrigade, die niet alleen over motoren maar ook over een uitrukwagen beschikte, werd ingezet bij ongeregelde heden en haalde en bezorgde ambtelijke stukken. In 1940 bestond zij uit een inspecteur, drie brigadiers en 44 agenten.⁵⁴

De scherpe scheiding tussen het hogere en lagere politiepersoneel was in het begin van de eeuw ontstaan. Nieuwe korpsleden werd dat onderscheid sindsdien reeds bij de opleiding en rekrutering ingeprint. De vakverenigingen speelden hierbij een belangrijke rol. De Algemeene Nederlandsche Politiebond (ANPB), in 1887 opgericht, was de enige bond waarvan zowel hoger als lager personeel lid kon worden. Hij had een liberale signatuur, richtte zich vooral op scholing en mentaliteitsverbetering en had in de jaren dertig vrijwel geen aanhang meer in het Amsterdamse korps. De andere vakorganisaties, die alle rond de eeuwwisseling waren opgericht, weerspiegelden de eerder genoemde scheiding.

De Bond van Hogere Politieambtenaren in Nederland (BHPN) speelde een sleutelrol bij de opleiding tot inspecteur en gedroeg zich tijdens het interbellum steeds meer als belangenbehartiger.⁵⁵ Nadat het Amsterdamse gemeentepersoneel in 1916 een Georganiseerd Overleg had gekregen, drong de BHPN in het voetspoor van de bonden voor lager personeel bij de hoofd-

commissaris aan op de oprichting van dienstcommissies, voor elke geleiding een.⁵⁶ Versteegs voorganger Marcusse had daar weinig voor gevoeld. Versteeg zelf kwam na zijn aantreden terstond aan deze wens tegemoet en vormde bovendien een reorganisatiecommissie die als klankbord voor zijn hervormingsplannen moest dienen.⁵⁷ Geleid door waarnemend hoofdcommissaris J.W. Haarman, schrijver van enkele toonaangevende leerboeken voor de politie en vertrouweling van Versteeg, telde de commissie drie hoofdinspecteurs, een inspecteur, twee brigadiers en twee agenten als leden. Zij sprak uitvoerig over de voorgelegde plannen, won bij korpsen in binnen- en buitenland informatie in en bracht uiteindelijk een rapport uit dat in grote lijnen de plannen van Versteeg onderschreef.⁵⁸

Een belangrijke reden voor de hoofdcommissaris om de bonden bij zijn hervormingen te betrekken, was hun sleutelrol bij de scholing van het personeel. De opleiding tot inspecteur was grotendeels in handen van de BHPN. Elk voorjaar nam deze bond een examen af waarvoor belangstellenden met een HBS- of gymnasiumdiploma zich tegen betaling bij bondsleden konden laten opleiden. De nadruk lag op staatsinrichting, strafrecht, weteskennis en de drie moderne talen. De cursus was voornamelijk schriftelijk, met enkele mondelinge lessen ter afsluiting. Het was zaak een goede docent te kiezen, wat in de praktijk neerkwam op een commissaris of hoofdinspecteur die lid was van het korps waarbij men wilde solliciteren en die geregeld zitting had in de examencommissie van de bond. Het diploma bood niet de garantie van een aanstelling.⁵⁹ Bij het Amsterdamse korps konden geslaagden elk jaar solliciteren naar enkele plaatsen als 'surnumerair'. Behalve door de uitslag van het examen en het oordeel van de cursusleider liet Versteeg zich bij de selectie leiden door het uiterlijk van de kandidaat, zo verzekerde hij een kennis die voor zijn neef een plaats zocht: 'De persoonlijkheid toch is in ons vak, dat voor het personeel nu eenmaal vijf poten aan 'n - figuurlijk natuurlijk - schaap pleegt te eischen, van veel belang. Is het voorkomen zoo zoo, dan is dit een groot handicap.'⁶⁰ De omvangrijke werkloosheid maakte het in de jaren dertig mogelijk om ook juristen te interesseren. De surnumerairs deden een jaar dienst aan een bureau en kregen ondertussen een vervolgopleiding in onder andere strafrecht, strafvordering, de APV en technisch sporenonderzoek, waarna Versteeg besliste of zij in vaste dienst konden treden.

De nieuwkomers kregen de rang van inspecteur 2e klas en begonnen hun loopbaan als wachtcommandant. De bureaus in de stad stonden, zoals gezegd, onder leiding van een commissaris of een hoofdinspecteur. Onder hen ressorteerden aan elk bureau twee inspecteurs 1e klas: een voor de Justitiële Dienst die enkele rechercheurs dirigeerde en de verdachten verhoorde, en een voor de Gemeentelijke Politiedienst. De laatste hield toezicht op drie brigades van agenten en brigadiers, elk geleid door een wachtcom-

mandant, meestal een brigadier. In de secties Warmoesstraat en Singel, die vaak met vreemdelingen werden geconfronteerd, en de in onrustige volksbuurten gelegen secties Marnixstraat en Linnaeusstraat waren echter inspecteurs ze klas wachtcommandant van de brigades. Elke nieuwe inspecteur begon zijn loopbaan op een van die plaatsen.⁶¹

De wachtcommandant was de spil in de organisatie van het bureau. Hij dirigeerde de agenten, sloot arrestanten in en ging regelmatig de straat op. Met de commissaris of de hoofdinspecteur had hij weinig contact en ook tot zijn directe chef, de inspecteur voor Gemeentelijke Politiedienst, was de afstand groot. Naast een onderscheid in rang speelde het leeftijdsverschil een rol: een commissaris was minimaal vijftig jaar oud; een inspecteur 1e klas minimaal veertig jaar, een inspecteur-wachtcommandant maximaal dertig jaar. De onderlinge afstand kwam tot uitdrukking in de aanspreekvormen: de commissaris en de inspecteur tutoyeerden in de regel hun ondergeschikten; de inspecteur en de wachtcommandanten spraken hun superieuren aan met 'meneer'. Omdat de commissaris zich in de regel nauwelijks met het optreden op straat bemoeide en omdat de inspecteur voor Gemeentelijke Politiedienst die dat wel moest doen, in dagdienst werkte, had een wachtcommandant een aanzienlijke vrijheid van optreden, vooral in de avond en de nacht. De scherpe hiërarchische verhoudingen werden mede daardoor niet als drukkend ervaren. Duisterwinkel herinnert zich dat zijn commissaris in de zeldzame gevallen dat deze zich wel in het optreden op straat mengde, zijn zelfstandige positie zorgvuldig respecteerde:

*'Alleen bij relletjes – vaak 's avonds – werd je bij hem geroepen: "Luister eens, Duisterwinkel. Er zijn relletjes en daar wil ik een einde aan hebben." [...] Hij zei nooit veel. Maar je zag hem wel in burger bij het optreden. Dat was een geweldige steun: je wist dat als er de volgende dag moeilijkheden kwamen hij je wel zou helpen. Als je dan buiten je boekje was gegaan, deed je er verstandig aan op tijd naar hem toe te gaan en te vertellen: Zo en zo is het gelopen. Het was misschien niet helemaal juist, maar dat waren de omstandigheden. Dan had je aan Voordewind een heel goeie commissaris. Er waren commissarissen die zeiden: "Ik heb het aan de inspecteur overgelaten en die is verantwoordelijk." Zo was Voordewind niet. Hij bemoeide zich niet met kleinigheden, maar als het erop aankwam, kon je altijd bij hem terecht.'*⁶²

Van een commissaris verwachtten de inspecteurs dat hij achter zijn personeel stond.

De inspecteur-wachtcommandant moest op zijn beurt bij het leiding geven aan zijn ondergeschikten ook een kloof overbruggen. Hij ontleende enig overwicht aan zijn opleiding en sociale herkomst maar kampte met een gebrek aan ervaring en vaak een leeftijdsverschil. Ook in dit geval kwam de hiërarchie tot uitdrukking in de aanspreekvormen: inspecteurs

tutoyeerden het lagere personeel, daarbij brigadiers van agenten onderscheidend door de eersten met 'brigadier Jansen' aan te spreken en de laatsten met 'Pietersen'. Aan deze vormen werd vrij strikt de hand gehouden.⁶³

De inspecteur-wachtcommandant controleerde en corrigeerde ook de processen-verbaal. Van Blitterswijk:

*'Er was een inspecteur ze klasse nodig om alle verbalen te controleren, ook eenvoudige verbalen van overtredingen. Elk verbaal dat naar de commissaris ging, vermeldde rechtsonder: nagezien door inspecteur van politie ... Je moest nakijken of alle elementen die het feit tot een strafbaar feit maakten, goed tot uiting kwamen. Diefstal is het wegnemen van enig goed ... dat geheel of gedeeltelijk een ander toebehoort ... met het oogmerk het zich wederrechtelijk toe te eigenen. Zo bestaat ieder misdrijf en iedere overtreding uit een aantal elementen. De agenten maakten altijd eerst een concept. Dan keek je het na en ging het weer in het bakje terug.'*⁶⁴

De agent moest het gecorrigeerde verbaal in het net schrijven en dat vervolgens met de eerste versie weer bij de inspecteur inleveren. Het nette exemplaar ging naar de commissaris, die het voor 'gezien' tekende en naar de officier van justitie stuurde; het klad belandde in het archief. Nadat Versteeg in 1931 op alle bureaus een typemachine had geïnstalleerd, konden nette versies worden uitgetikt.

In de omgang van de inspecteurs met hun ondergeschikten gold net als in die van de commissaris met zijn inspecteurs de norm 'achter je personeel staan'. Met de teloorgang van de militaire gebruiken kreeg deze een andere invulling. Van Blitterswijk, die in 1926 bij het korps was gekomen:

'Ik herinner mij dat de adjudant-onderofficier die mijn opleiding bij de militaire dienst gedeeltelijk heeft verzorgd, toen hij hoorde dat ik vaandrig geworden was, tot mij zei: "Vaandrig, wilt u een goede raad van een oude adjudant aannemen?"

Ik zei: "Natuurlijk, waarom niet?"

"Vanaf dit ogenblik hebt u macht gekregen over een aantal ondergeschikten: u bent zo dadelijk officier. Maar bedenk wel: u zult de lof van uw ondergeschikten oogsten, maar ook gedoemd zijn hun ellende mee te dragen."

*Dat is precies de visie die ik altijd gehad heb op het zijn van superieur. Ik heb de naam een strenge chef te zijn maar bij moeilijkheden achter mijn mensen te staan. [Mijn ondergeschikten] zeiden: "Je moet model-salueren voor hem. Je moet zorgen dat je doet wat je gezegd wordt, maar hij staat achter je als er wat aan de hand is." Dat is echt mijn richtlijn geweest.'*⁶⁵

Duisterwinkel, die in 1938 tot het korps toetrad en meester in de rechten was, formuleert dezelfde norm als volgt:

*'Brigadiers waren nooit te beroerd wat te doen. Als een agent in moeilijkheden zat, waren ze er meteen bij. Alleen bij relletjes hadden ze liever dat de inspecteur optrad. Als het zaken betrof waaruit politieke moeilijkheden konden ontstaan, moeilijkheden met de krant, werd van de inspecteur verwacht dat hij de leiding nam en niet achter zijn bureau bleef zitten. Je voelde aan dat ze vonden: Dat is nu voor u. Er dan een brigadier op afsturen was een beetje lullig. Zo'n man kon niet zo goed uit zijn woorden komen en niet een goed rapportje schrijven waarin stond dat hij gelijk had. Dat konden wij beter. Wij konden dat zo schrijven dat het werd geaccepteerd.'*⁶⁶

Het lagere personeel was georganiseerd in verzuilde vakorganisaties. De niet-verzuilde ANPB genoot in de jaren dertig onder agenten en brigadiers vrijwel geen steun meer. In Amsterdam was de Algemeene Bond van Politiepersoneel in Nederland (ABVPN) – voortgekomen uit de in 1894 opgerichte Amsterdamsche Politiebond – met zo'n 1250 leden verreweg de grootste. Hij beschikte over een fonds om leden bij ongeval of overlijden bij te staan en organiseerde cursussen. De rooms-katholieke politiebond Sint Michael en de Bond van Christelijke Politieambtenaren (BCP) waren veel kleiner.⁶⁷ De drie bonden waren vertegenwoordigd in de dienstcommissie voor lager personeel en organiseerden samen met de ANPB een landelijk examen voor een diploma dat door de korpsleiding werd erkend.

Na de muiterij op De Zeven Provinciën in 1933 kwam de positie van de formeel neutrale, in de praktijk sociaal-democratische ABVPN onder druk te staan. De ANPB greep de gebeurtenis aan om de regering te verzoeken politiepersoneel in het kader van het Ambtenarenverbod het lidmaatschap van de 'rode bond' te verbieden. Sint Michael en de BCP betuigden prompt steun aan hun verzuilde partner. Uiteindelijk werkte de actie als een boemerang. Het verbod op het lidmaatschap van vakorganisaties dat de regering in 1934 uitvaardigde, trof uitsluitend personeel van Defensie en strekte zich uit tot alle bonden, met het gevolg dat juist de ANPB, die veel leden had bij de Marechaussee en de Politietroepen, hard werd getroffen.⁶⁸ Kort daarna hekelde *De Telegraaf* de aanwezigheid van de ABVPN bij de begrafenis van P.J. Troelstra. Dit was tegen het zere been van de Amsterdamse afdeling, die toch al niet gelukkig was met het eerbetoon aan de socialistische voorman. Toen de bondsleiding enkele maanden later afzag van deelname aan een defilé voor de koninklijke familie, was voor de Amsterdammers de maat vol. De kwestie leidde in de bond tot een felle woordenstrijd die in mei 1934 een hoogtepunt bereikte: het hele afdelingsbestuur werd geroyeerd en stichtte daarop met duizend leden de Amsterdamsche Politiebond (APB). De nieuwe bond slaagde er niet in de positie van de ABVPN over te nemen. Het gerucht deed de ronde dat enkele bestuursleden van de APB sympathie koesterden voor de NSB. De verzuilde bonden weerden de dissidente bond uit de organisatie van het landelijk examen en met steun van de ge-

meenteraadsfractie van de SDAF ook uit de Amsterdamse dienstcommissie. Informeel onderhield Versteeg wel contact met de APB.⁶⁹

Opleiding en toelating tot het korps verliep bij het lagere personeel volgens hetzelfde patroon als bij inspecteurs. Het bondsexamen omvatte het schrijven van een opstel, het opmaken van een proces-verbaal en een mondeling examen over een tiental wetten. Na toetreding tot het korps kreeg men een aanvullende opleiding van drie maanden: 's ochtends les, 's middags dienst aan een bureau en 's avonds zelfstudie.⁷⁰ Agent Kolk, in 1930 aangesteld, herinnert zich de opleiding:

*'We zaten in een langwerpige zaal [van het hoofdbureau] waar we overdag les hadden, op de hoek met de Spinhuissteeg. Het ging twee of drie weken goed. Toen... We maakten een geweldig kabaal: moppen vertellen, gein maken, je rot lachen, vertellen wat je overdag meegemaakt hebt op straat. Toen kwam er dus toezicht bij: iemand van de Centrale Controle.'*⁷¹

Een jaar later verzwaarde Versteeg de toelatingseisen en wijzigde hij de aanvullende opleiding. Hij breidde de duur uit, intensiverde het onderwijs in de wetgeving en de APV en introduceerde nieuwe vakken als zwemmen en zelfverdediging. Het schoolse karakter bleef behouden.⁷²

Versteeg trachtte bovendien het bestaande lagere personeel met de instelling van een Gemeentediploma aan te zetten tot verdere studie. Agenten die drie jaar in dienst waren en 'wier gedrag en ijver alleszins reden tot tevredenheid hebben gegeven', konden zich onder leiding van docenten van de erkende bonden voorbereiden op een examen dat jaarlijks werd afgenomen. De korpsleiding stelde lokalen ter beschikking, gaf de geslaagden een gratificatie van zestig gulden en drie dagen verlof en stelde bezit van het diploma verplicht voor een bevordering tot brigadier of een aanstelling als rechercheur. Na vier jaar moest men opnieuw examen doen. Jaarlijks namen zo'n tweehonderd agenten aan het examen deel, waarvan omstreeks de helft slaagde.⁷³

Na hun aanstelling werden agenten ingedeeld bij een brigade van een bureau in de stad. Elke brigade bestond uit circa 35 agenten en drie of vier brigadiers. De leiding van de bureaus kon agenten met ongeveer twintig dienstjaren aanwijzen voor een korte opleiding tot brigadier. Versteeg voerde de eis in dat deze agenten over het Gemeentediploma beschikten en een speciaal examen met succes hadden afgelegd. Naast hun dienst aan de bureaus kregen zulke leerling-brigadiers een opleiding van een halfjaar met opnieuw een afsluitend examen.⁷⁴ Duisterwinkel:

'Na het examen ontwikkelden zij zich heel verschillend. Sommigen hadden weinig leidinggevende capaciteiten. Daar waren ze, ten onrechte, ook niet op geselecteerd. Aan

hen kon je weinig meer overlaten dan het uitmaken van de dienst. Dat hadden ze in de opleiding goed geleerd. Het was vrij ingewikkeld werk: elke agent moest zes van de acht diensturen de straat op. Ik vond het nogal vervelend werk, maar zij konden dat erg goed. Maar er waren ook brigadiers die in de praktijk een belangrijke functie in de leiding hadden. Ze hadden veel meer ervaring dan de inspecteur: kleinigheden op straat, inboeken van gevangenen, zorgen dat alles goed liep. De mensen die daar goed in waren, vond ik belangrijker dan de inspecteur voor wie het eigenlijk alleen maar een overgangssituatie was.⁷⁵

De scherpe, hiërarchische verhoudingen verhinderden niet dat mede als gevolg van de hervormingen van Versteeg onder het personeel een sterk saamhorigheidsgevoel ontstond dat onder meer tot uiting kwam in een intensief verenigingsleven. Zo floreerden in het Amsterdamse korps het Politie Mannenkoor Euterpe, de Christelijke Politie Muziekvereniging Crescendo, het Politie Muziek Gezelschap en de Politie Toneelvereniging Kunst Verheft. De in 1915 opgerichte Amsterdamsche Politie Gymnastiek- en Sportvereniging (APGS) had ruim zeshonderd leden en beschikte over een eigen sportterrein aan de Spaarndammerdijk. Versteeg bevorderde de sportbeoefening waar hij maar kon. Hij stelde een Politievaardigheidsdiploma in, gaf gemakkelijk verlof voor training, ondersteunde de oprichting van een eigen reddingsbrigade en stimuleerde het personeel tot het behalen van een diploma, ingesteld door het Nederlands Olympisch Comité. Geslaagden kregen enkele dagen verlof. De korpschef ging zelfs zover dat hij bokskampioen Sam Olij een aanstelling als agent aanbood.⁷⁶

Het politieoptreden op straat

Handhaving van de openbare orde was van oudsher een lokale zaak. De leiding daarover lag in handen van de burgemeester die in dat kader wekelijks overleg voerde met de hoofdcommissaris. De gemeenteraad stelde de Algemene Politieverordening (APV) vast. In 1934 bevatte deze niet minder dan 350 artikelen. Het merendeel betrof gedrag op de openbare weg. Artikel 43 lid b stond huisvrouwen alleen tussen 7 en 8 uur 's ochtends toe maten te kloppen. Zeventig artikelen reguleerden het verkeer op straat, honderd artikelen dat op het water. Voorts waren er bepalingen die brand tegengingen, de openbare gezondheid bevorderden en het marktwezen ordenden.⁷⁷ Lange tijd was de APV voor de politie het belangrijkste oriëntatiepunt geweest, in het interbellum trad het korps evenwel steeds vaker op grond van rijkswetgeving op, veelal met betrekking tot verkeer en arbeid.

Het toezicht op de naleving van de lokale verordeningen geschiedde in Amsterdam al eeuwenlang door het lopen van rondes. De politie had deze

methode, internationaal bekend als het Londense stelsel, in 1878 van de nachtwacht overgenomen.⁷⁸ Ook Versteeg geloofde in de heilzame werking van de zichtbare aanwezigheid van de politie. Bij zijn aantreden waren er 32 vaste posten en 148 blokken in de stad. Vaste posten waren plaatsen waar voortdurend een agent aanwezig was. De blokken, die samen het gehele grondgebied van de stad besloegen, waren rayons die dag en nacht door een of twee agenten werden bewaakt, telkens gedurende twee uur, soms te voet, soms op de fiets. Oorspronkelijk moest zo'n agent een vaste route in een vast tempo afleggen. In geval van nood moest hij met behulp van zijn koperen fluitje of van een van de aan huizen bevestigde brandschellen de assistentie van collega's in de politiebureaus of de politieposten inroepen en vervolgens zelf zo snel mogelijk zijn ronde hervatten. Marcusse had in 1924 het personeel iets meer bewegingsvrijheid gegeven. Hij liet de blokken onveranderd maar schafte de vaste routes af. In plaats daarvan werden in elk blok vijf vaste punten aangewezen die in een vaste volgorde elke twintig minuten moesten worden aangedaan. Om potentiële daders te misleiden liet kamer 42 elke dag per telegram weten of de rondes in de gewone of in de tegenovergestelde richting moesten worden gelopen.⁷⁹

Het stelsel van blokbewaking was erop gericht de politie zoveel mogelijk aanwezig te laten zijn op straat. Niets mocht aan het oog van het gezag ontgaan. Agent Kolk van bureau Singel:

*'Het gebeurde wel dat ik zaterdagnacht om twaalf uur de straat opging en dat de brigadier tegen mij zei: "Blok 1 tot en met 12 en om halféén pak je de laatste tram om die even schoon te krabben." Die tram ging namelijk naar het Centraal Station en aan de buitenkant hingen mensen: iedere zaterdagnacht hetzelfde spelletje. Op papier stond dan: de hele sectie is goed bewaakt. Daar klopte niets van. Ik had de zenuwen. Ik moest in de buurt van het Muntplein blijven, want om halféén moest ik daar zijn voor de tram. Dan dacht ik: mensenlief, ze hebben nu aan alle kanten de gelegenheid om wat dan ook uit te halen. Je was nooit rustig. Het heeft mij altijd pijn gedaan. Ik dacht: ze geven je een te grote verantwoordelijkheid.'*⁸⁰

De eentonigheid van het nachtelijk toezicht nodigde uit om het minder nauw te nemen met de instructies. Agent Verbiest van bureau Warmoesstraat:

'Als agent zocht je 's nachts je plekjes op. Wij gingen bijvoorbeeld naar De Tijd. Daar ging je de krant die dan gedrukt werd, zitten lezen, of een kaartje leggen. Liep je op de Nieuwendijk, dan had je bij een winkel een afgeschutte galerij. Daar ging je op de grond zitten en dan kon je lekker maffen. Het was dan wel de vraag: word je op tijd wakker? Ik heb me weleens verslapen. Dan kwam je aan het bureau en moest je je verantwoorden, een verhaal verzinnen: "Ik zag een inbreker. Die heb ik afgelegd. Ik ben

hem achterna gegaan en daardoor..." "Maar kon je dan niet bellen?" Dat kan natuurlijk niet, want dan ben je hem kwijt. Als je van twee tot vier daar was geweest, zat je van vier tot vijf binnen en daarna moest je weer de straat op. Toen zei die brigadier: "Jij hebt zoveel werk gehad. Jij hoeft nu de straat niet meer op."⁸¹

De inspecteurs en brigadiers die de agenten op straat dirigerden, controleerden of zij hun rondes wel liepen en of zij bijvoorbeeld geen nodeloze gesprekken voerden. Inspecteur Piet Jong van bureau Marnixstraat:

*'Die agenten hadden hun controlepunten. Dat moest je een beetje... Kijk, het zijn ook mensen. Je had agenten die ergens een neutje pakten... Je moest je richten op wat voor mensen het waren en wat voor streken ze uithaalden. Als in een café een aardig meisje werkt waarmee ze een afspraakje maken en naar de keuken gaan... De baas boven denkt: Dat zit wel goed. Die laten we lekker in de keuken zitten. Dat moest je in de gaten houden.'*⁸²

In de woorden van Van Blitterswijk van bureau Singel:

*'Je liep twee uur doelloos rond. Je ging immers je eigen personeel niet op de bon zetten, want daar moest je mee werken. En omgekeerd: als zij jou zagen aankomen, uit de verte je sabel zagen schitteren, zorgden ze wel dat ze elkaar aflostten. Dan vond je ook niets.'*⁸³

Agent Kolk van hetzelfde bureau:

*'Ik heb er weinig gezien die er lol in hadden. Weet je wie er lol in hadden? De inspecteurs die militairistisch ingesteld waren! Die lieten je graag midden in de Kalverstraat bij zich komen: "Kolk, hoe is het?" Dan mocht je een verhaaltje afsteken, weer salueren, netjes je witte handschoenen aandoen en dan waren ze dik tevreden. Als je tegen die lui maar vriendelijk salueerde, was je klaar.'*⁸⁴

Ondanks alle gebreken verzekerde het stelsel dat dag en nacht zo'n vijfhonderd agenten op straat liepen, met als gevolg dat de politie relatief vaak zelf strafrechtelijke procedures initieerde en relatief weinig afhankelijk was van aangiften van het publiek.⁸⁵

Terwijl de korpsleiding bij uitstek legalistisch was ingesteld en inspecteurs veel tijd besteedden aan het nazien en corrigeren van processen-verbaal, was het personeel op straat ervan overtuigd dat het er allereerst op aankwam om op straat de baas te zijn en te blijven. Nieuwe agenten werd deze houding snel bijgebracht. Verbiest:

'Ik was nog maar pas in de Warmoesstraat en toen zei de brigadier op een avond: "Jon-

*gens, er zit een stel pooiers aan de [politiepost] Lastageweg en de agent kan ze niet aan. Ze beuken op de deuren. Dat leren we ze eventjes af.”*⁸⁶

In korte tijd verzamelden zich in de agentenwacht van bureau Warmoesstraat zo'n dertig agenten en brigadiers, deels van andere bureaus. 'Moet je je voorstellen: dertig man in die wachtkamer. De oude dienders wisten precies wat ze te doen hadden.'⁸⁷ Een deel van de groep begaf zich met een inmiddels van het hoofdbureau gekomen uitrukwagen naar het posthuis om de lastige klanten op te halen.

*'Zij werden [met die wagen] naar het bureau gebracht, want daar was manvolk zat. Dan werden ze uit de auto [...] geslagen en dan werden ze zo naar beneden gegooid [waar het cellenblok was]. Ik zie een van die mannen nog zitten, met een gebroken vinger. Hij smeekte om genade. Ik stond erbij te huilen; ik vond het verschrikkelijk. Toen zei die brigadier tegen mij: "Ja jongetje, ik begrijp het. Maar als je hier een poosje bent, zal je wel zien dat dat het ergste van het ergste is. Als je die eronder wilt houden, moet je ze zo aanpakken. Als je ze niet zo aanpakt, zijn zij binnen de kortste tijd de baas over jou en heb jij niets meer te vertellen in de buurt.”'*⁸⁸

De volgende ochtend moesten de souteneurs een verklaring tekenen dat zij de spullen die hen bij insluiting waren afgenomen, hadden teruggekregen. Verbiest:

*'Toen werden ze het bureau uitgeslagen. De spullen die hen bij het fouilleren waren afgenomen, zaten in een kistje. Al die spullen gooiden [de brigadiers hen vanuit het raam op de eerste etage] na op straat. Ze moesten maar uitzoeken wat van wie was. Dat was voor mij een gewaarwording. Toch waren dat geen slechte brigadiers.'*⁸⁹

De intensieve aanwezigheid op straat, de grondige kennis van de buurt dankzij langdurige detachering aan eenzelfde bureau, het ongereguleerde geweldsgebruik tegen 'lastige' groepen en de onvoorwaardelijke bijstand van collega's in geval van nood gaven de agenten overwicht op het publiek. Een agent die in 1926 bij het toenmalige bureau Lauriergracht dienst ging doen, illustreert met een anekdote het ontzag van het publiek:

'Een [...] keer, je had toen nog van die smalle bruggetjes in de Kinkerstraat, stond ik het verkeer te regelen. Ik zie een jongetje in het water vallen. Ik spring in het water en haal die jongen naar de kant. Voor mij zo simpel als wat want ik was lid van de reddingsbrigade. Toen die jongen op de wal was, is hij ervandoor gegaan. Ik denk: Later kom ik wel achter je naam [...] in het proces-verbaal moet je zijn naam vermelden. Ik naar huis om me te verkleden en omdat mijn dienst er toch bijna op zat, ben ik in burger naar het bureau gegaan en vraag zo hier en daar naar die jongen. Ik kom een vrouw tegen en zeg:

"Mevrouw, er heeft hier net een jongen in het water gelegen."

Ze zegt: "Ja, dat is mijn zoon."

Ik zeg: "Ik heb hem eruit gehaald en..."

"Nee, een smeris heeft hem eruit gehaald."

Ik zeg: "Die was ik."

"O," zegt ze, "was u die agent."

Ik vergeet het nooit: toen was ik opeens agent.⁹⁰

Inspecteur Jong die in Amsterdam opgroeide voordat hij in 1940 bij het korps kwam:

'Je kunt het je nu niet meer voorstellen maar vroeger was een agent wat. Hij was een autoriteit. Hij was de baas. Als hij iets niet goed vond, scholden zij hem wellicht achter zijn rug uit maar in zijn gezicht kwam het zelden voor. Als kleine jongen voetbalde ik in Amsterdam op straat. Als er dan een diender aankwam, wilde je wel wegwezen. Hij kende de mensen precies. Mensen dachten: Je kunt hem beter te vriend houden dan dat hij tegen jou is.'⁹¹

Kolk over zijn houding tegenover het publiek:

'Iedereen die iets deed wat mij niet naar de zin was, hield ik staande en daar praatte ik mee en daar zei ik tegen: "Dat moet je niet meer doen. De volgende keer krijg je een verbaal." Wie een grote smoel gaf, ging in het boek. Als ik zondagochtend nachtdienst had, pakte ik mijn boekje en dan ging ik kijken: Ik heb er veertien in staan. Dat is een jongen die zal het niet meer doen, maar die andere, die had zo'n grote bek: de politie, daar deugde niets van. Die krijgt een verbaal en die krijgt een verbaal. Zo maakte ik een stuk of zes verbalen en dat was meer dan voldoende.'⁹²

Politiepersoneel bediende zich ook van ongeoorloofde middelen bij de handhaving van het eigen overwicht. Verbiest vertelt wat 's nachts gebeurde met een kar die op de rijweg was geparkeerd:

'Daar wisten de agenten weg mee. Zij reden die kar zo het Damrak in. Zij gaven de eigenaar geen proces-verbaal, want daar zat werk aan. De andere dag kwam die man klagen. Zo'n agent zei dan: "Tja, als jij de boel overal maar zo los laat staan, kan er van alles gebeuren." Dan besepte die man wel hoe het zat en de volgende dag stond die kar er niet meer.'⁹³

Van Blitterswijk over hoe hij als inspecteur-wachtcommandant met zijn personeel lastige burgers de mond snoerde:

'Er was in de Reguliersdwarsstraat een sigarenzaak van een weduwe met een dochter,

waar de hoofdcommissaris altijd zijn sigaren kocht. Geregeld had die vrouw klachten over de politie van bureau Singel. Dan kwam er een mededeling van het hoofdbureau: er zijn klachten. Wij wisten dan al dat het van die vrouw kwam. [...] Wij hadden de pest aan die vrouw, het lagere personeel maar wij ook. Op een avond heb ik wachtdienst en krijg een telefoontje van een stem die ik herken [als van een van de agenten]: Er zit een man op het dak van perceel nummer zoveel. Ik zeg tegen de agenten: "Jongens, we gaan kijken." Ik had het natuurlijk allang door. Die vrouw haar nest uit; die dochter ook. De politie het dak op. Die vrouw heeft die nacht geen oog dichtgedaan. Ze heeft het beslist gevoeld en ze is ook wat tammer geworden. [...] We hebben later wel gelachen, hoor! Het was niet altijd even droevig. Als je de humor er niet inhield, ging de groep dood.⁹⁴

Dergelijk informeel optreden – ongetwijfeld een voortzetting van reeds langer bestaande politiepraktijken – lijkt in de jaren dertig een vaste component van het daadwerkelijke politietoezicht te zijn geweest.

Versteeg wilde uitgebreider en intensiever toezicht. Bij zijn aantreden maakte hij meteen een einde aan het gebruik dat sommige blokken door twee agenten werden gelopen en breidde hij ook het aantal blokken uit dat met de fiets werd afgelegd. Enkele maanden later verzocht hij de chefs van de bureaus om het personeel op straat tot meer activiteit aan te sporen. Enkelen riepen daarop agenten ter verantwoording die opmerkelijk weinig verbalen hadden opgemaakt. De ABVPN verzette zich tegen de 'verbalenjacht' en bracht de kwestie via *Het Volk* in de publiciteit. Het sociaal-democratische dagblad vroeg Versteeg vervolgens om een toelichting. De korpschef ontkende dat hij het personeel tot een verbalenjacht aanzette maar stelde onomwonden dat 'velen – den goeden niet te na gesproken – die langs de straat lopen te lummelen [...] een aansporing om wat meer activiteit te toonen, noodig hadden'.⁹⁵ Een van de ontboden agenten had verklaard 'dat hij "op zijn beenen staat te trillen" indien hij een vrouw zou moeten bekeuren. Voor die man z'n zenuwgestel is het ambt van agent van politie natuurlijk volmaakt ongeschikt'.⁹⁶ Grafiek 2 laat zien dat de Amsterdamse politie in de jaren dertig van steeds meer strafbare feiten kennisnam en daarvan ook steeds vaker proces-verbaal opmaakte. Hoewel de toename deels herleid kan worden tot maatschappelijke ontwikkelingen als de groei van het verkeer, lijken de aansporingen van Versteeg hun uitwerking te hebben gehad en lijkt het politietoezicht inderdaad intensiever te zijn geworden.

Met behulp van de Centrale Controle versterkte Versteeg bovendien het toezicht op het personeel in de hoop het zo tot meer plichtbetrachting aan te zetten. Hij liet Mouwen een onderzoek instellen naar de achtergronden van elke overtreding en liet zich persoonlijk over de uitslag informeren. Vervolgens ontbood hij overtreders op zijn kamer. In zijn dagboek noteer-

de hij op 12 februari 1930 kortweg: 'Een paar agenten uitgekafferd: sloome, zeer weinig plichtsgetrouwe agenten.' En twee maanden later: 'Twee agenten aan hunne nog steeds te lange ooren getrokken en een derde drie maanden strafklasse aangezegd omdat hij in z'n notitieboekje geknoeid en tegenover de brigadier en den hem verhoorenden inspecteur volgehouden had dat zijn boekje juist was ingevuld.'⁹⁷ De straffen liepen uiteen van een schriftelijke berisping tot strafdienst, dat wil zeggen gedurende enige tijd elke dag twee uur extra dienst op straat. In de loop van de tijd verzwaarde Versteeg de strafmaat. Hij breidde de Centrale Controle gestaag uit en gaf haar ook administratieve middelen om het personeel te controleren. Kolk herinnert zich dat het toezicht zich ook richtte op gedrag buiten werktijd:

*'Tijdens een verkiezingsstrijd in de jaren dertig had een van onze collega's een rode vlag uithangen. Hij moest hem wel binnenhalen! Er werd een controleur op afgestuurd met de boodschap: binnenhalen. Hij heeft het niet gedaan en is ook nooit wat geworden bij de politie. Hij is altijd agent gebleven.'*⁹⁸

Het verscherpte toezicht op het personeel bande misdragingen niet uit. De agenten liepen jarenlang in dezelfde buurt met een taak die weinig afwisseling bood en waren zo een gemakkelijke prooi voor middenstanders: winkeliers die korting gaven aan agenten die op drukke uren orde aanbrachten onder wachtende klanten, caféhouders die hun een borrel aanboden om zo de sluitingstijd wat te verruimen, hoteleigenaren die een kwartje uitkeerden per aangebrachte gast.⁹⁹ Verbiest:

*'Er werd altijd geknokt om de goede blokken. Die oude dienders hadden graag het Damrak, ter hoogte van het Victoria Hotel. Daar kwamen de mensen uit de trein aan, de boeren van buiten, voor een dagje uit. Die dienders schatten hen in. Als iemand een sigaar had, zeiden ze: "Lekker sigaartje, meneer?" Dan kwam zo iemand naar hen toe: "Ach meneer, wilt u er misschien een?" "Als dat zou kunnen!" Dan kregen ze een sigaar en zeiden: "Nee, ik mag nu niet roken." Ze namen de pet af (dat waren speciale petten), de sigaar ging erin en dan ging de pet weer omhoog. Op het bureau ging het kastje open en dan stonden er doosjes geselecteerd voor sigaretten, kleine sigaartjes en grote sigaren. Daar gingen ze in. Ik heb gezien dat zij in een vol doosje een spijkertje sloegen en zeiden: "Ziezo, dat kan verkocht worden."*¹⁰⁰

Ook het hogere personeel misdroeg zich wel. Zo had inspecteur Bram Harrebomée in het begin van de jaren dertig een buitenechtelijke relatie aangeknoopt met een prostituee en was hij zo onvoorzichtig geweest haar in enkele brieven zijn genegenheid te betuigen. Toen de souteneur van de vrouw de brieven in handen kreeg, probeerde hij de inspecteur daarmee te chanteren. Harrebomée riep de hulp in van Van Blitterswijk en diens collega Piet

van Kleef die dienst deden in het stadsdeel waar de prostituee werkte. Van Blitterswijk: 'Als het aan het licht was gekomen, was hij er onherroepelijk uitgevlogen.'¹⁰¹ Omdat de vrouw bereid was om mee te werken, lieten de twee inspecteurs haar tegen haar pooier een aangifte wegens diefstal doen, namen de man in hechtenis en ontvreemdden de belastende stukken uit zijn fouillering. 'De volgende dag kwam die juffrouw terug om te vertellen dat ze spijt had van haar aangifte en dat ze die introk. Er is geen woord van op papier gekomen en Bram Harrebomée kreeg zijn brieven terug.'¹⁰² Kort tevoren nog was een inspecteur ontslagen wegens ontvreemding van enkele postzegels uit de fouillering van een arrestant.

Het toenemend aantal ongeregelde heden na de machtsvername in Duitsland en het Jordaanoproer waren voor de Amsterdamse politieleiding een aansporing om de mogelijkheden om op straat te demonstreren en te colporteren aanmerkelijk te beperken. Volgens de nieuwe APV was voor het houden van optochten of exercities voortaan een vergunning nodig. De burgemeester verstrekte deze slechts op advies van de hoofdcommissaris. Elke organisatie kon haar aanvragen maar De Vlucht maakte bij voorbaat bekend dat hij haar nooit aan extremistische partijen zou verstrekken. De nieuwe APV gaf hem ook de bevoegdheid om vast te stellen op welke uren en in welke straten mocht worden gecolporteerd. In elk geval mocht het niet 'met luider stem' gebeuren noch de openbare orde verstoren of aantoot geven aan de goede zeden. De politie kon politieke propagandisten een exacte standplaats toewijzen en hun verbieden om politieke tegenstanders te provoceren met leuzen. Het landelijke Ambtenarenverbod verbood overheidsperoneel lid te zijn van enkele links- en rechts-radical partijen. Het Uniformverbod verbood burgers bepaalde kledingstukken of insignes met een politieke betekenis te dragen en de Wet op de Weerkorpsen verbood het optreden van politieke ordediensten.

Bij het doorvoeren van het verscherpte toezicht kon de korpsleiding gebruik maken van het eind 1933 in werking gestelde systeem van politiemelders. Versteeg had het alarmsysteem in 1930 in Londen in werking gezien en inspecteur Hoedeman eenzelfde systeem in Amsterdam laten installeren. Verspreid over de stad stonden reeds vierhonderd brandmelders: vierkante zuilen met achter een glazen ruitje een alarmknop waarmee de brandweer kon worden gewaarschuwd. Hoedeman liet op deze zuilen, afgescheiden door een ijzeren deurtje dat alleen door politieperoneel kon worden geopend, een aparte telefonische verbinding met het hoofdbureau aanbrengen. Op kamer 42 plaatste hij een bedieningstafel met uitzicht op een plattegrond met lampjes op de plaatsen waar de melders zich bevonden. Als een agent via een melder alarm sloeg, begon op kamer 42 het corresponderende lampje te branden en kon een telefonist aan de bedienings-

tafel met de agenten in contact treden.¹⁰³ Het systeem verschaftte het hoofdbureau een rechtstreekse verbinding met het personeel op straat, met voorbijgaan aan de leiding van de sectiebureaus, en legde daarmee de grondslag voor het moderne, centraal gedirigeerde politietoezicht. Het stelsel was zijn tijd vooruit, te ver vooruit misschien. Kolk:

*'Het was midden in de winter, in de Nes. Die politiemelders waren nog maar net in dienst. Voor de poort van de Rotterdamsche Bank lag een man op straat, laveloos dronken. Hij was zo zwaar dat ik hem alleen niet kon opbeuren. Dus ik zoek en ja, daar is een politiemelder. Ik meld me bij de seinkamer en vraag om assistentie. Het hele hoofdbureau stond op stelten; ze wisten niet waar ze mensen vandaan moesten halen. Ze moesten eerst een auto charteren die van het bureau Singel mensen moest halen en die toen vandaar naar mij toe moest rijden. Het leuke van de geschiedenis was dat de man die daar lag, tien huizen verder woonde en een goede bekende was van een van onze oudere collega's.'*¹⁰⁴

De agenten dienden voortaan tijdens hun rondes in plaats van de vaste punten de politiemelders aan te doen. Kamer 42 kon dan in noodgevallen agenten oproepen met behulp van het zwaailicht en de claxon die op de zuilen waren gemonteerd. Met de melders kon echter tevens worden gecontroleerd of zij nauwgezet hun rondes liepen. Tevreden merkte Versteeg bij de inwijding van het systeem in *De Telegraaf* op: 'Alle agenten lopen voortaan aan een lijntje.'¹⁰⁵

Versteeg wilde bovendien dat het politiepersoneel op straat vanuit het hoofdbureau zo nodig met manschappen kon worden ondersteund. In 1930 had hij in Berlijn gezien hoezeer de snelle aanvoer van extra personeel de effectiviteit van de politie in noodsituaties versterkte. Hij had van De Vlucht vijf zogeheten uitrukwapens in Duitsland mogen bestellen; eind 1933 werden ze geleverd. Het waren kleine, gesloten voertuigen, elk geschikt voor het vervoer van tien agenten. Iedere wagen beschikte over een schijnwerper die op demonstranten kon worden gericht, een middel om onlusten te beteugelen. Tijdens het Jordaanoproer bewezen ze voor het eerst hun dienst. Agent Kolk herinnert zich hoe hij met elf collega's in duisternis (in de wagen was geen verlichting) naar de bedreigde wijk was gereden: 'Dan ging zo'n karretje bij een brug naar beneden de bocht om en dan helde het helemaal over en dacht je: God zegene de greep. Dadelijk liggen we plat op de grond.'¹⁰⁶ Versteeg stationeerde nadien twee wagens bij het hoofdbureau en de andere bij bureaus verspreid over de stad.¹⁰⁷ Zij werden vrijwel dagelijks ingezet voor het vervoer van arrestanten. Ook de recherche, die zelf geen auto had, maakte er gebruik van. Voor het eigenlijke doel werden zij na het Jordaanoproer niet meer gebruikt.¹⁰⁸

Wijs geworden bestemde Versteeg het volgende voertuig dat beschik-

baar kwam – zijn eigen dienstauto die hij in 1938 bij de aanschaf van een nieuwe niet hoefde in te leveren – direct voor de Centrale Recherche. Deze bemande het voertuig met twee rechercheurs, voorzag het van een radio-grafische verbinding met het hoofdbureau en liet het in de stad patrouilleren. Na een telefonische melding van een misdrijf informeerde het hoofdbureau de twee rechercheurs die vervolgens met hun auto snel de plaats van het misdrijf konden bereiken. Bezuinigingen dwongen Versteeg echter het experiment reeds na een jaar te beëindigen.¹⁰⁹ Dezelfde inspecteur die hij met de leiding van het experiment had belast, richtte in 1948 de Auto-Surveillance-Dienst op.

De bevolking en de openbare orde

Amsterdam was in 1917 nog een rustige stad met weinig gemotoriseerd verkeer, met een hogere burgerij die langs de grachten, bij het Vondelpark en in de Plantagebuurt woonde, en arme arbeiders, havenarbeiders en venters in buurten als de Oostelijke en Westelijke Eilanden, de jodenbuurt en de Jordaan. De bebouwde omgeving eindigde in het westen bij de Kostverlorenvaart, in het zuiden bij het Noorderamstelkanaal, in het oosten bij de spoorlijn naar Utrecht. Binnen twintig jaar werden, onder supervisie van het gemeentebestuur, rond de oude stad moderne woonwijken gelegd. In West werden aan beide zijden van de Admiralengracht en in Bos en Lommer grote huizenblokken opgericht. In Zuid werd het plan van Berlage gerealiseerd, in het zuidoosten ontstonden de Transvaalbuurt en Betondorp. In het oosten verrees de Indische Buurt en in Noord onder andere de tuindorpen Oostzaan en Nieuwendam. Het gemeentebestuur ondersteunde de expanderende stedelijke economie met regulering van de arbeidsmarkt en de levensmiddelendistributie en met de ontwikkeling van industriegebieden. In West richtte het de Markthallen op. In het westelijk havengebied vestigde zich de Fordfabriek, in Noord breidde de Bataafsche Petroleum Maatschappij fors uit. Schiphol, waar in 1920 het eerste vliegtuig was geland, werd een van de grootste vliegvelden van Europa.¹¹⁰

De gedaanteverandering van de stad had voor grote delen van de bevolking ingrijpende gevolgen: verhuizen naar een meer comfortabele woonomgeving, zich voegen naar de eisen van een moderne werkkring en wennen aan een meer regelmatige levensstijl. De nieuwe situatie stelde haar in staat om gewoontes van de oude buurt en van het oude sociale milieu, zoals drankgebruik en vervuiling van de straat, achter zich te laten. Het vooruitstrevende stadsbestuur bevorderde deze overgang, bijvoorbeeld door steun aan woningbouwverenigingen en door isolatie van zogeheten onmaatschappelijke gezinnen in aparte buurten. In de Admiralenbuurt, de Rivie-

renbuurt en een groot deel van de Watergraafsmeer leek de emancipatie volledig te slagen. Wijken als Betondorp en de Transvaalbuurt waar veel joden gingen wonen, boden de bewoners ook een betere omgeving maar bleven niettemin typische arbeidersbuurten. In de Indische Buurt, de Staatsliedenbuurt en het Blauwe Zand in Noord werd de beoogde verheffing van de bevolking niet gerealiseerd. Tijdens het Jordaanoproer sloten de bewoners van deze wijken zich spontaan aan bij de traditionele haarden van verzet waaruit zij afkomstig waren. Na het neerslaan van het oproer keerden zij zich af van de SDAP en gaven hun stem aan de CPH. De hogere burgerij trok in het interbellum naar de Apollobuurt, waar zij minder opzichtig kwam te wonen dan voorheen maar toch onder elkaar bleef.¹¹¹

De depressie na de instorting van de Amerikaanse beurs in oktober 1929 trof de Amsterdamse economie hard, zij het met enige vertraging. Vanaf september 1930 liep het aantal werklozen in de hoofdstad sneller op dan in de rest van het land. Was in 1929 nog 8,7 procent van de beroepsbevolking werkloos, in 1930 was dat 14,5, in 1931 20,9 en in 1932 zelfs 29,8. Arbeiders in de bouw, de metaalindustrie en het transport werden het meest getroffen.¹¹² De ontslagen arbeiders gingen fors in inkomen achteruit en waren al snel afhankelijk van een steunregeling die hun tal van verplichtingen oplegde zoals de dagelijkse gang naar een stempellokaal. Zij die hun baan behielden, werden getroffen door loonsverlagingen en staakten relatief veel. Vaak waren dit kleinschalige acties, van ten hoogste 75 werknemers, veelal bouwvakkers in dienst van één aannemer. Geregeld trad de politie op om werkwilligen te beschermen of om vernieling van eigendom te voorkomen. Bij een staking van stukadoors die op 8 mei 1932 begon, sloten velen zich aan. Toen aan het einde van die zomer de stakingsbereidheid zienderogen afnam, werd met hulp van de bonden een compromis gesloten. Nadat de stakers weer aan het werk waren gegaan, hield de politie nog enige tijd toezicht.¹¹³

Het jaar 1933 begon rustig. Naar aanleiding van het neerslaan van de munterij op De Zeven Provinciën werd een protestvergadering georganiseerd maar tot onrust op straat leidde dat niet. Na de machtsvername van de NSDAP in Duitsland grepen sociaal-democraten en met name communisten elk politiek voorval aan om te demonstreren. Zo waren bijeenkomsten van de NSB stevast aanleiding voor een protestmars. Op 1 mei 1933 bereikten de protesten een hoogtepunt. In de middag liep een grote communistische optocht door de Indische Buurt uit op schermutselingen met de politie en 's avonds werden op straat Duitsers mishandeld. Ook in de maanden daarna brachten de gebeurtenissen in Duitsland de gemoederen herhaaldelijk in beweging. Nadat in het voorjaar van 1934 de pers had bekendgemaakt dat de regering overwoog om de steun te verlagen, werden diverse demonstraties gehouden. De verlaging werd uiteindelijk op 1 juli

1934 doorgevoerd en leidde tot het Jordaanoproer. Het neerslaan van dit protest beëindigde niet meteen de onrust op straat.¹¹⁴

Het verloop van de ongeregelde heden weerspiegelt zich in de aantallen misdrijven en overtredingen die de politie constateerde (grafiek 2). De toename betreft voornamelijk overtredingen van de rijksverkeerswetgeving. Het totaal aantal overtredingen van de APV is in deze periode opmerkelijk stabiel. Vier misdrijven hebben rechtstreeks betrekking op het gedrag van het publiek op straat: misdrijven tegen de openbare orde, misdrijven tegen het openbaar gezag, mishandeling en vernieling (grafiek 3, 4 en 5). Ook het aantal geconstateerde gevallen van openbare dronkenschap is relevant (grafiek 6).

Uit de geselecteerde cijferreeksen blijkt allereerst dat de eerste helft van de jaren dertig en dan met name de jaren tussen 1932 en 1936 zich onderscheiden van de daaraan voorafgaande en daaropvolgende periode. Begin jaren dertig is het aantal geconstateerde gevallen van belediging en mishandeling hoog. Vanaf 1932 nemen het aantal geconstateerde misdrijven tegen de openbare orde en tegen het openbaar gezag en ook het aantal gevallen van vernieling toe. Deze overgang ondersteunt de indruk dat de sociale onrust vanaf 1933 met meer conflicten op straat gepaard ging en dat de machtsovername in Duitsland tot feller optreden van de radicale partijen leidde. Alle cijferreeksen bereiken rond 1934 een hoogtepunt en nemen daarna min of meer gestaag af. Wat dat betreft betekende het neerslaan van het Jordaanoproer wel een kentering in de ontwikkeling. Alleen het aantal vernielingen nam in 1937 nog kortstondig toe. Deze cijfers geven geen blijk van een mogelijk effect van het Uniformverbod van 1933 op de ongeregelde heden op straat. De regulering van demonstraties en colportage vanaf eind 1934 heeft mogelijk wel uitwerking gehad.

De NSB bediende zich in tegenstelling tot de links-radicalen partijen niet zozeer van demonstraties maar vooral van colportage en provocaties. In 1935 kreeg zij als conservatieve protestpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in Amsterdam 10,8 procent van de stemmen (landelijk 8). Gesterkt door dit succes sloeg de partij bij de landelijke verkiezingen van 1937 een fellere toon aan en zocht zij inhoudelijk aansluiting bij het Duitse nationaal-socialisme. Het partijblad *Volk en Vaderland* suggereerde valselyk dat de regering overwoog Versteeg uit het ambt te zetten en in pamfletten wekte de partij de indruk dat Versteeg, De Vlucht en enkele joodse notabelen haar verkiezingskandidaten waren.¹¹⁵ Tijdens de campagne bracht partijleider Anton Mussert een demonstratief bezoek aan twee NSB'ers die in het Blauwe Zand woonden, temidden van voornamelyk SDAP- en CPN-stemmers. Bij het verlaten van de woning van een van de twee sloeg Mussert enkele toeschouwers met een gummistok en schoot zijn chauffeur met een pistool in de lucht. Vanuit het publiek werd daarop de

achterrauit van de weggrijdende wagen met stenen verbrijzeld. Mussert gebruikte het incident vervolgens voor een hetze tegen de Amsterdamse politieleiding, zich daarbij niet storend aan de feiten, zoals gerapporteerd door commissaris Schreuder van bureau Adelaarsweg.¹¹⁶ Veel leverde de hetze de partij niet op: bij de verkiezingen behaalde zij in Amsterdam slechts 6,2 procent van de stemmen.

De recherche

Elk korpslid mocht in zijn kwaliteit van 'ambtenaar van gemeentepolitie' onderzoek instellen naar overtredingen van de APV en enkele landelijke wetten en regelingen. Algemene opsporingsbevoegdheid kreeg hij pas als hij bij de recherche was aangesteld en dan door de Commissaris van de Koningin werd benoemd tot (onbezoldigd) gemeenteveldwachter. Het Amsterdamse korps had generalistische researchediensten bij de sectie- en afdelingsbureaus en gespecialiseerde eenheden bij het hoofdbureau. In 1935 waren 25 van de 117 inspecteurs en 158 van de 1999 agenten en brigadiers belast met rekerchewerk. Vijftien inspecteurs en 59 agenten en brigadiers waren verbonden aan de sectie- en afdelingsbureaus, merendeels aan die in het centrum. De overigen waren werkzaam bij de Centrale Recherche, de Recherche-Administratie, de Kinder- en Zedenpolitie en de Vreemdelingendienst in het hoofdbureau.¹¹⁷ Formeel gaven de commissarissen van de sectiebureaus en de commissaris Justitiële Dienst van het hoofdbureau als hulpofficier van justitie leiding aan de opsporing namens de officier van justitie. In de praktijk was de leiding echter in handen van inspecteurs van politie.

Bij de recherche waren de gezagsverhoudingen minder strak dan in de straatsdienst. In de regel kreeg een rechercheur van zijn inspecteur slechts opdracht om van een concreet delict de dader op te sporen of van een bepaald soort misdrijven zoveel mogelijk daders op heterdaad te betrappen. Succes hing af van zijn ervaring en inventiviteit, zijn individuele inzet maar vooral van zijn persoonlijke contacten in de samenleving, met name zijn informanten in het criminele milieu. Tussen de rechercheurs bestond scherpe concurrentie. Eenieder probeerde zijn onderzoeken zoveel mogelijk alleen tot een goed einde te brengen. Als een inspecteur voor een bijzonder onderzoek meer mensen wilde inzetten, nam hijzelf de leiding op zich. Zodra een verdachte was opgepakt, bracht de rechercheur hem naar het bureau en meldde hij zich bij zijn inspecteur. Deze stelde dan de commissaris op de hoogte die besloot over de verdere gang van zaken tot aan de voorgeleiding bij de officier van justitie.

Ook bij de recherche bestond wedijver tussen het hoofdbureau en de bureaus in de stad. Eind augustus 1939 beschreef inspecteur voor de Justitiële

Dienst Douwe Bakker van bureau Pieter Aertszstraat hoe een brigadier-rechercheur van de Centrale Recherche een onderzoek naar een moord uit zijn handen trok: 'De moordzaak K. is nog in vol onderzoek: de rechercheur Van Dijk van de Mobiele Brigade heeft het leeuwedeel van het onderzoek: zo gaat het hier bij de Amsterdamsche politie: een inspecteur komt er niet eens bij te pas. Die wordt opgeknapt met beledigings- en mishandelingszaakjes en ander klein goed.'¹¹⁸ Twee maanden later noteerde hij hoe de Centrale Recherche de chef van zijn bureau¹¹⁹ negeerde: 'Hedenmiddag werd de verdachte K. naar de plaats van het misdrijf gebracht. Men vond het niet noodig den chef van dit bureau daarmee in kennis te stellen; die werd overal buiten gehouden. Wel zeer eigenaardig en onvriendelijk tegenover hem.'¹²⁰ Afspraak was dat de Centrale Recherche zich pas met onderzoeken van een sectie- of afdelingsbureau bemoeide als de commissaris om assistentie verzocht. Omdat bij deze bureaus verreweg de meeste aangiften werden gedaan en zij ook over veel personeel op straat beschikten dat misdrijven kon ontdekken, plaatste deze regel de Centrale Recherche op een structurele achterstand. Versteeg bevorderde niettemin de uitbreiding van de Centrale Recherche waar hij kon. Bij de Duitse inval beschikte zij over acht inspecteurs en 63 agenten en brigadiers en was daarmee de grootste recherche-eenheid van het korps.

Het bureau Recherche-Administratie, bestaande uit een hoofdinspecteur, zes inspecteurs en zeventien brigadiers en agenten, verrichtte onderzoeken in opdracht van overheidsinstanties zoals het Bevolkingsregister en richtte zich daarnaast op de bestrijding van misdrijven en overtredingen van de prijs- en distributiebepalingen en van de arbeidswetgeving. Het deed onderzoek naar personen ten behoeve van de afgifte van paspoorten en verklaringen van goed gedrag en ontbood en verhoorde personen ten behoeve van de politie elders. Het werk had grotendeels een administratief karakter.¹²¹

De leiding van de Centrale Recherche kwam in 1934 in handen van de negenenentigjarige hoofdinspecteur A.T.T. Kapinga. Zijn dienst bestond grofweg uit drie delen. Allereerst een Volgerij die dieven en inbrekers op heterdaad trachtte te betrappen en verdachten schaduwde maar die ook de cellen in het hoofdbureau beheerde en verdachten transporteerde. De Dactyloscopische en Technische Dienst ('het atelier') nam jaarlijks zo'n vijftienhonderd verdachten de vingerafdrukken af, fotografeerde hen en bewaarde deze verzamelde gegevens in een enorm kaartstelsel.¹²²

Het derde onderdeel, de Mobiele Brigade, was door Versteeg een maand na zijn aantreden als hoofdcommissaris gevormd. Deze bestond uit een hoofdinspecteur, een inspecteur en zes brigadiers. Bij ernstige misdrijven zoals een moord of een geval van fraude bij de overheid dienden zij hun dagelijkse werkzaamheden opzij te zetten en zich onder leiding van de

hoofdinspecteur onmiddellijk volledig aan het onderzoek te wijden. Hoewel Versteeg nadrukkelijk gespecialiseerde krachten in de eenheid had willen plaatsen, werd in de praktijk het anciënniteitsbeginsel gehanteerd. Agent Kolk, die in 1934 bij de Centrale Recherche werd geplaatst, herinnert zich dat alleen de oudste brigadiers voor deze eenheid in aanmerking kwamen: 'Nu doet men dat anders. Nu zet men in zo'n speciale groep ook speciale kerels neer: jong, sterk, niet te bedonderd om te werken. Maar als ik die oudjes zag gaan! Als zij een uur op hun benen hadden gestaan, waren ze moe.'¹²³ De selectie was een uitverkiezing en de zes brigadiers lieten hun collega's dat terdege merken: 'Als je die lui benaderde, gedroegen zij zich alsof zij God voor jou waren. Daar moest je wel heel netjes "meneer" tegen zeggen.'¹²⁴ In het eerste jaar van haar bestaan onderzocht de brigade een moord in een naburige gemeente. Daarnaast werd achttmaal haar hulp ingeroepen door commissarissen van sectiebureaus.¹²⁵

De in 1895 geboren Jacob Lijkle Posthuma was als inspecteur aan de brigade verbonden, aanvankelijk als tweede man, na verloop van tijd als leider van de eenheid. Op grond van de ranglijst was in 1934 niet hij maar APGS-voorzitter Kapinga (wiens belangstelling zich allereerst op de sport richtte) met de leiding van de Centrale Recherche belast. Na de oorlog verklaarde Kapinga:

*'Ik waardeer den heer Posthuma zeer als politiemann en als iemand met een onkreukbaar karakter. Hij is echter een zeer lastig man om mee om te gaan en een vaatje buskruit met wien men om niets de hoogst lopende ruzie kan krijgen. Wij lagen elkaar nu eenmaal niet en het aantal botsingen tussen ons was groot.'*¹²⁶

Posthuma was ambitieus, nauwgezet en streng. Kort nadat hij de leiding van de Centrale Recherche was misgelopen, revancheerde hij zich met de oplossing van de zaak-Onnes van Nijenrode. Een kasteelheer had aangifte gedaan van diefstal van schilderijen en kunstvoorwerpen en deze na verloop van tijd door een particuliere detective van helers laten terugkopen met financiële steun van een verzekeringsmaatschappij. Dit was een gangbare praktijk die door politie en Justitie werd getolereerd. De detective, die goede contacten had met de politie en zichzelf presenteerde met een aanbevelingsbrief ondertekend door alle commissarissen van de sectiebureaus, trad regelmatig op als bemiddelaar tussen assuradeurs en helers. Posthuma nam met zijn Mobiele Brigade het onderzoek naar aanleiding van de aangifte ter hand, ontdekte spoedig dat de kasteelheer uit geldgebrek de diefstal zelf samen met de detective op touw had gezet en dat rechercheurs van bureau Singel de goederen voor hen in bewaring hadden gehouden. Hij confisqueerde bovendien de aanbevelingsbrief. Versteeg, die in de resultaten van het onderzoek zijn negatieve oordeel over de sectiebureaus beves-

tigd zag, greep de zaak aan om hard op te treden. Hij ontsloeg de rechercheurs en dwong hun commissaris Harrebomée om vervroegd met pensioen te gaan.¹²⁷ Posthuma, op slag de oogappel van de korpschef, kreeg in 1938 de leiding over de eerste surveillancewagen van het korps.¹²⁸

Het was gebruik dat nieuwe rechercheurs op voorspraak van de commissarissen van de sectiebureaus werden gerekruteerd uit het lagere personeel dat straatdienst deed. Zij werden door de hoofdcommissaris bij de Centrale Recherche of bij de recherche van een sectiebureau geplaatst. Zo'n detachering gold als een uitverkiezing. Bij de Centrale Recherche begonnen de nieuwkomers bij 'de slijmploeg' van de Volgerij. Kolk:

*'Je werd geplaatst bij de wachtcommandant-recherche. Die had als voornaamste taak het bewaken van de arrestanten die aan het hoofdbureau werden gebracht. [Hier waren] twee batterijen cellen. In de kelder hadden we er een stel en boven naast de wachtkamer een stel. Om de beurt was je cellenwacht. [Voor het overige] dirigeerde de wachtcommandant je. Hij kreeg bijvoorbeeld telefoontjes of hij dit of dat even wilde onderzoeken. Dan kreeg je een adresonderzoek of iets dergelijks. Of je kreeg de boodschap: ga even aan dat bureau dat halen voor die hoofdinspecteur.'*¹²⁹

De 'slijmploeg' controleerde ook elke nacht de gastenregisters van hotels op zoek naar misdadigers en ongewenste vreemdelingen.¹³⁰

Nieuwe rechercheurs kregen geen speciale opleiding. Zij moesten het door Versteeg ingestelde Gerneentediploma bezitten maar werden verder geacht het vak al doende te leren. Kolk:

*'Pas toen ik enkele jaren rechercheur was, zijn wij eens bij de Lipsfabriek gaan kijken hoe dat met die sloten precies ging. Daar hebben we nog een leuk boekje gekregen waarin staat hoe sloten ontstaan zijn. [...] Wat wij wisten, hadden we voor het grootste deel onszelf geleerd, door in de praktijk te vragen, te kijken, te doen en te laten en door allerlei complicaties zelf op te lossen.'*¹³¹

De rechercheurs waren verenigd in de Amsterdamsche Rechercheursvereniging die af en toe lezingen en excursies organiseerde. Omdat Versteeg de recherche geen zelfstandige positie in het korps wilde geven, wees hij verzoeken van de vereniging om de instelling van een eigen dienstcommissie af.¹³²

Inspecteurs gaven hun rechercheurs specifieke of algemene opdrachten en hielden toezicht op de voortgang van de onderzoeken. Elke vrijdagochtend kwamen de rechercheurs van de Centrale Recherche in het hoofdbureau bijeen om hun loonzakje op te halen en in aanwezigheid van Kapinga verantwoording af te leggen over hun activiteiten. Kolk:

*'Ik heb nog nooit zo'n grote leugenbende bij elkaar gezien als daar. Die goeie man werd aan alle kanten belazerd. Ontstellend! Ik dacht: God Christus, moet ik daarmee verder? Als je me dan vraagt: wat wist je van je collega's, moet ik zeggen: daar wist ik geen snars van. Dat hielden ze hartstikke geheim. Ze pikten elkaar als het kon nog een rijwieldief af om er maar voor te zorgen dat ze brood op de plank hadden aan het eind van de week, opdat ze zeggen konden: ik heb weer een dader gepakt.'*¹³³

Vooral bij aanvang van een onderzoek kan een rechercheur elke mededeling gebruiken die een aanwijzing bevat waar hij de daders moet zoeken. Succesvolle rechercheurs cultiveerden daarom contacten met café-eigenaren, bordeelhouders, opkopers en ook criminelen die zij eerder voor kleine vergrijpen hadden opgepakt. Een goede 'versliegeraar' kon vele dagen werk besparen en werd dan ook behandeld als een kostbaar bezit. Informanten verstrekken echter alleen inlichtingen als zij zeker weten dat zij daarvan geen schade ondervinden, als zij de rechercheur vertrouwen. Een caféhouder die een verhaal doorvertelt dat hij heeft gehoord van een inbreker, wil die man naderhand zonder problemen een glas bier kunnen schenken. Gevaar ontstaat zodra een informant zijn diensten aan de rechercheur wil gebruiken om eigen strafbare daden toe te dekken. Verbiest, die in het begin van de bezetting leerling-rechercheur werd bij bureau Warmoesstraat, vat het als volgt samen:

*'Als rechercheur kon je alleen je werk doen als je beschikte over een aantal versliegeraars. Je moet relaties kweken. Daar hoor je wat van. Dat is ontzettend gevaarlijk, want voor wat hoort wat natuurlijk. Voor je het weet, zit je zelf in de penoze, zeker als je jong bent.'*¹³⁴

Rechercheurs hielden de identiteit van hun informanten zorgvuldig geheim, ook tegenover collega's en superieuren. Een rechercheur die over een informant beschikte die een collega bij een dader kon brengen, mocht zich zelfs bij diens onderzoek aansluiten zonder de identiteit van die informant te hoeven prijsgeven.¹³⁵

Teneinde enige greep op hun activiteiten te hebben, werden de rechercheurs door de inspecteurs in koppels op pad gestuurd. Kolk werd na zijn leertijd tot zijn ergernis gevoegd bij een collega die uitblonk in atletiek en daarom regelmatig van de hoofdcommissaris bijzonder verlof kreeg. Die collega liet hem weer eens in de steek toen zij bij het Olympisch Stadion een man die belastingplaatjes van fietsen stal op heterdaad trachtten te betrappen:

'Toen ik tegen halfzes – iedereen ging al naar huis – het hoofdbureau binnenkwam, kwam ik de heer Posthuma tegen die zei: "Wat kom jij doen?"'

"Ik kom een verdachte voorgeleiden terzake plaatjesdiefstal."
"Sluit hem in verzekering en kom direct even bij mij terug."
 Toen ik terugkwam, zei hij: *"Hoe komt het dat jij hier in je eentje met een verdachte komt?"*
"Omdat ik in mijn eentje was toen die kerel aan het stelen was."
"Dat vraag ik niet aan je. Ik vraag: waar was Knol?"
"O, als u het zo bedoelt. Die was trainen."
"Gebeurt dat vaak?"
"O, daar heb ik geen last van."
"Dat vraag ik niet aan je. Ik vraag: gebeurt dat vaak?"
"Het komt weleens voor."
"Dan moet je niet bij hem blijven."
*"Dat is dan vanaf dit moment gebeurd."*¹³⁶

Met steun van Posthuma werd hij ingedeeld bij Jaap Rieuwerts, met wie hij de rest van zijn loopbaan zou optrekken.

*"We hadden tevoren tegen elkaar gezegd: 'We gaan niet bij elkaar met vader en moeder en koekjes zitten. We houden het zakelijk. Wat wij samen doen, blijft tussen ons. Daar krijgt geen mens een speld tussen. Al moet ik liegen dat ik barst: als jij wat gedaan hebt en ze vragen mij of jij het hebt gedaan, zeg ik nee. Zo ligt het.' Dat heb ik volgehouden, tot zijn dood toe."*¹³⁷

Jarenlang waren Rieuwerts en Kolk het succesvolste koppel van de Amsterdamse recherche.¹³⁸

Oproerbestridding door de politie

Tot 1934 was voor de gemeentepolitie bij het optreden tegen oproerige volksbewegingen slechts een bijrol weggelegd. Bij hevige onlusten zoals het Palingoproer van 1886 en het Aardappeloproer van 1917 was de hulp van het leger ingeroepen.¹³⁹ Niet de politie maar het leger beschikte over een inlichtingendienst om revolutionaire groepen in de gaten te houden. Toen in 1918 het Duitse keizerrijk ineens was gestort en in Nederland vrees was ontstaan voor een politieke omwenteling, vormden conservatieve burgers in de hoofdstad de Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam waarmee de lokale overheid afsprak dat ze in geval van nood onder het gezag van de hoofdcommissaris zou worden ingezet. In 1928 telde ze 4500 leden. Ze kreeg financiële steun van enkele handelsbanken en van de rijksoverheid en beschikte over een riant hoofdkwartier aan het Singel 548. Doel van de vereniging was om in geval van nood het 'wettige gezag' gewapenderhand bij te

staan. De leden waren ingedeeld in vendels en gespecialiseerde eenheden, namelijk een geneeskundige dienst, een vervoerafdeling en een radio-dienst. Zij konden deelnemen aan allerlei cursussen en oefeningen. Vooral de schietclubs genoten grote belangstelling. Begin jaren dertig was de burgerwacht een gezelligheidsvereniging voor mannen van middelbare leeftijd geworden die ondanks de dominante aanwezigheid van de verfoeide sociaal-democraten in het gemeentebestuur een goede band met het lokale gezag onderhield.¹⁴⁰

Toen in de zomer van 1932 de parlementaire democratie in Duitsland in de verdrukking kwam en in het Nederlandse bestuur vrees voor revolutionaire woelingen ontstond, deden de autoriteiten een beroep op de burgerwacht. Commissaris van de Koningin Röell verzocht burgemeester De Vlugt om dit korps voorbereidingen te laten treffen om de openbare diensten tegen verstoring te beschermen.¹⁴¹ Na de muiterij op De Zeven Provinciën verstrekte de regering uitvoerige instructies voor de uitvoering van deze taak maar liet in het midden welke instantie daarmee moest worden belast.¹⁴² Versteeg had weinig fiducie in de quasi-militaire burgerwacht en greep het Jordaanooproer aan om de taak voor zijn eigen korps te reserveren. Op zaterdag 7 juli 1934 – de ongeregelde heden waren nog in volle gang – liet hij eerste minister Colijn en minister van Oorlog Deckers weten dat het politiekorps het oproer reeds zou hebben bedwongen als het over zwaardere bewapening had beschikt. Prompt zegde Deckers hem tachtig legerkarabijnen toe. Vijf dagen later had Versteeg de gevraagde wapens, helmen en munitie in zijn bezit. Zijn bedoeling was een deel van zijn personeel een militaire training te geven opdat het in geval van nood als aparte eenheid kon optreden.¹⁴³

Na het oproer nam Versteeg de oprichting van de eenheid, die de naam Stormbrigade kreeg, met kracht ter hand. Inspecteur L.C.J. Kruijne, in de herinnering van collega's een militair ingestelde, enigszins domme man, kreeg de leiding. Deze verzorgde reeds enkele jaren op de banen van de burgerwacht het schietonderricht van het politiepersoneel. Hij stond bekend als de ontdekker van het feit dat in noodsituaties de trefzekerheid toeneemt indien bij het schieten de wijsvinger gestrekt langs de loop wordt gehouden. De nieuwe brigade bestond uit zes afdelingen van elk een inspecteur, een brigadier en vijftien agenten. De inspecteurs en de brigadiers droegen een pistool en een klewang. Twee agenten van elke afdeling hadden een automatisch karabijn, de anderen een pistool en een gewoon karabijn.¹⁴⁴ In oktober 1934 kregen als eersten de inspecteurs en brigadiers hun opleiding. 's Ochtends leerden zij op de rijksschietbanen van Zeeburg en in de Oranje-Nassau-kazerne schieten en vechten met karabijnen, exerceren en het werpen van handgranaten van J.J. van Moorsel, kapitein van de Politietroepen. 's Middags kregen zij in een lokaal van de burgerwacht les in

wapengebruik en het straatgevecht. Waarnemend commandant van de brigade Van Blitterswijk: 'Het moest natuurlijk een beetje keek zijn. Als je met dertig man loopt te sjokken, gaat er geen effect van uit. Het moet hem zitten in de wijze waarop je binnenkomt. Als je gaat schieten, is het eigenlijk al uit de hand gelopen.'¹⁴⁵ Drie maanden later kregen de agenten een vergelijkbare opleiding.¹⁴⁶

Onder normale omstandigheden verrichtten de leden van de Stormbrigade gewoon politiedienst. Doordat Versteeg hen evenredig had laten selecteren uit elk van de drie ploegen die aan de afdelingsbureaus afwisselend straatdienst verrichtten, waren er altijd twee volledige afdelingen van de brigade in dienst. Van deze dertig agenten liep de helft hun ronde en was de andere helft in de bureaus. In geval van nood diende kamer 42 terstond een telegram naar de bureaus te sturen waarna de vijftien agenten die zich hier bevonden, onmiddellijk naar het hoofdbureau moesten fietsen. Opgetogen verklaarde Versteeg in maart 1935 dat zij 'in tien minuten aan het hoofdbureau [kunnen] zijn, voor het omkleeden hebben zij slechts enkele ogenblikken nodig en dan gaan ze met een groot model politiauto dadelijk naar de bedreigde plaats'.¹⁴⁷ Met behulp van de politiemelders waarschuwde kamer 42 de vijftien agenten die op straat surveilleerden. Ook zij dienden meteen via hun afdelingsbureaus op de fiets naar het hoofdbureau te komen. Binnen een halfuur konden aldus overal in de stad dertig gewapende manschappen worden ingezet. Zonodig kon kamer 42 de overige zestig leden van de Stormbrigade door personeel van de sectiebureaus van huis laten halen.¹⁴⁸

In het korps werd de Stormbrigade aanvankelijk met argwaan bekeken. Het politiepersoneel was niet gewend groepsgewijs in de pas door de straten te gaan en zag collega's ook niet graag zo marcheren. Met name in de organen van de twee niet-confessionele bonden van lager personeel uitte zich veel weerstand. Zo verweet het blad van de ABVPN de leiding van de brigade de agenten als rekruten te behandelen.¹⁴⁹ De manschappen van de brigade, die mede vanwege hun affiniteit met dit werk waren geselecteerd, liken het onderricht echter te hebben gewaardeerd. Na verloop van tijd temperden beide bonden hun kritiek.¹⁵⁰ Twee jaar later erkende het APB-blad zelfs ronduit dat de brigade de weerbaarheid van de korpsleden had vergroot en de doelmatigheid van het politioptreden had bevorderd: 'De objectieve beoordelaar [...] zal onmiddellijk moeten toegeven, dat reeds nu een duidelijk verschil valt waar te nemen tusschen de wijze waarop zich vroeger en de manier waarop zich thans een detachement agenten in het openbaar beweegt'.¹⁵¹ Er was de korpsleiding veel aan gelegen dat de brigade indruk maakte op het publiek. Zij verwachtte dat van de verschijning van een gedisciplineerde eenheid in gesloten formatie een preventieve werking uitging en liet haar daarom af en toe een mars door de stad maken. Versteeg

verhinderde dat de eenheid tijdens de opleiding werd gefotografeerd en selecteerde persoonlijk de kranten die het eerste optreden van nabij mochten verslaan.¹⁵² Het *Algemeen Handelsblad* van 13 februari 1935:

*'De mannen van de Stormbrigade zijn vandaag voor het eerst in het publiek verschenen. [...] De opzet was uitsluitend het maken van een marsch door de stad en zoo zag men hedenmiddag in den stroomenden regen den troep per rijwiel door verschillende wijken trekken onder bevel van kapitein Van Moorsel.'*¹⁵³

De brigade genoot in de pers een welwillende maar niet bijzonder grote belangstelling. Mikpunt van kritiek was ze alleen voor de CPN en andere links-radicalen organisaties. Het communistische Werklozenstrijdcomité publiceerde in zijn orgaan *De Trompet* de tekst van een lied waarin de brigade werd gehekeld met als refrein:

*'Ram... ramplan... ram
daar gaat door de straten van Amsterdam
een compagnie proleten,
Verkocht als apparaat aan 't kapitaal
ze willen van proletentaal
niets weten.'*¹⁵⁴

Bij gebrek aan ongeregeldeheden van betekenis kende het publiek de Stormbrigade slechts van de oefenmarsen in de stad. Er deden zich weinig gelegenheden voor waarbij de brigade de taken kon uitvoeren waarvoor zij was opgericht. In het voorjaar van 1936 bepaalde Versteeg dat ze ook kon worden ingezet voor reguliere politietaken zoals het vormen van afzettingen, het bezetten van vaste posten en het tijdelijk versterken van sectie- of afdelingsbureaus. Daarnaast diende de eenheid de plaats te zijn waar het gehele korps stapsgewijs zou worden bijgeschoold. Daartoe zou telkens een aantal korpsleden gedurende een week aan oefeningen van de brigade deelnemen. Op aandrang van kapitein Van Moorsel werd voortaan geëxerceerd volgens militair gebruik en werden de 'Instructies voor het beteugelen van woelingen' van het Nederlandse leger onderwezen. Tijdens een voordracht over revoluties en hun bestrijding werd Versteeg in 1937 geattendeerd op de mogelijkheid zijn brigade op De Harskamp door militairen te laten trainen. Hij reageerde positief en liet informeren naar de kosten. Burgemeester De Vlucht voelde hier echter niets voor, omdat:

*'wanneer men zou gaan hooren dat zij zich ook in de militaire legerplaats in straatgevechten gaat oefenen, dat de sympathie verloren zou kunnen doen gaan.'*¹⁵⁵

In 1938 raakte de Vrijwillige Burgerwacht in opspraak. In de pers werd melding gemaakt van financiële onregelmatigheden en van de aanwezigheid van NSB'ers onder de leden. De SDAP-fractie stelde kamervragen en drong aan op maatregelen. Onder druk van de negatieve publiciteit kwam ook de forse overheidssubsidie ter discussie te staan. Het bestuur van de burgerwacht besloot orde op zaken te stellen en het beeld van de vereniging bij het publiek te verbeteren. Eind augustus 1939 verklaarde de commandant van de burgerwacht in het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* dat zijn korps ook openstond voor sociaal-democraten. SDAP-leider Koos Vorrink, die er al langer op uit was zijn partij in de nationale gemeenschap te integreren, riep daarop zijn partijgenoten op om zich aan te melden. Met de commandant maakte hij de afspraak dat zij een eigen vendel met een eigen commandant zouden krijgen. Geconfronteerd met de Duitse inval in Polen en een daaruit voortvloeiende oorlogsdreiging gaven in Amsterdam ongeveer honderdvijftig sociaal-democraten aan de oproep gehoor.¹⁵⁶

De geblokkeerde centralisatie van het politiestel

Het Rijkspolitiebesluit van 1935 bracht een stevige verschuiving in het politiestel teweeg. De positie van de procureurs-generaal werd aanmerkelijk versterkt en zodoende kon ook de minister van Justitie met circulaire en richtlijnen zijn invloed op het politieoptreden uitbreiden. Het besluit steunde echter niet, zoals bij belangrijke ingrepen gebruikelijk was, op een consensus onder alle betrokkenen. De Rijkspolitiecommissie die, zoals C.J.C.F. Fijnaut opmerkt, deze maatregel van bestuur vermoedelijk heeft *geformuleerd*, was bij geheime beschikking ingesteld en bestond vrijwel volledig uit vertegenwoordigers van Justitie.¹⁵⁷ Bijgevolg bleef het besluit ook na afkondiging op ongewoon krachtige weerstand stuiten, vooral in bestuurlijke kringen. In vakbladen ontstond een fel debat.¹⁵⁸

Veel ophef maakte de bijdrage aan de discussie van de Amsterdamse commissaris Willem Schreuder, die in 1915 op eenentwintigjarige leeftijd als surnumerair bij het korps was aangesteld. Hij was ijverig en ambitieus en was onder meer belast met de opleiding van nieuw personeel. Hij schreef een groot aantal studieboeken waaronder *Eerste optreden op de plaats eens misdrijs*, *Leidraad bij de politievakstudie* en *Handboek voor de Politie*.¹⁵⁹ In 1934 richtte hij het *Het Tijdschrift voor de Politie* op, het eerste vakblad voor hoger politiepersoneel. Zo speelde Schreuder een belangrijke rol in de professionalisering van de politie. Het ministerie van Justitie, dat zelf in deze jaren ook fors aan de weg timmerde, waardeerde zijn initiatieven. Op aandrang van secretaris-generaal J.R.M. van Angeren, de drijvende kracht achter het Rijkspolitiebesluit, werd Schreuder in 1936 van inspecteur direct be-

noemd tot commissaris, aldus een groot aantal collega's op de ranglijst passerend. Sommigen reageerden zich af door de spot te drijven met de 'wetenschappelijke speurkunst' waarvan Schreuder pleitbezorger was.¹⁶⁰

In 1936 vroeg de Nederlandsche Vereeniging voor Gemeentebelangen (NVG) Schreuder een van de twee preadviezen op te stellen over de organisatie van de politie buiten de grote steden. Het andere werd geschreven door de burgemeester van Naaldwijk. Deze erkende dat de lokale politie verbetering en meer eenvormigheid behoeft maar vond dat de regering met het Rijkspolitiebesluit een geheel verkeerde weg was ingeslagen en bepleitte een volledig herstel van de gemeentelijke autonomie. Schreuder, die zich als exponent van de justitiële vernieuwingsdrang met de aanvaarding van de uitnodiging als het ware in het hol van de leeuw begaf, weersprak de mening van zijn opponent dat de politie haar gezag ontleende aan de binding met het lokale bestuur. Bij gevaar zocht de burgerij steun bij de politie, niet bij de burgemeester. Hij achtte de burgemeester bovendien niet de meest geschikte persoon om de politie te leiden:

*'De burgemeester is thans zoo al niet een in de politiek vooraanstaand man, dan toch in ieder geval een partijman, die [...] met alle politieke stroomingen in zijn gemeenteraad moet rekening houden, en moet weten te geven en te nemen, wil hij bereiken, wat hij in het algemeen belang beoogt en voorstaat. [...] Voor de politie geldt een andere norm. Haar mag niet de voorkeur voor een bepaalde politiek ten laste kunnen worden gelegd.'*¹⁶¹

Het Jordaanooproer had Schreuder geleerd dat de binding aan het lokale bestuur weinig bijdroeg aan het onderdrukken van de ongeregelde heden: 'het ging er toen slechts om, of het Gezag voldoende macht had, om den toestand meester te worden en te blijven'.¹⁶² Schreuder gaf een radicale uitwerking aan het idee van rijkspolitiezorg dat sinds het besluit van 1935 formeel was vastgelegd, en bepleitte samenvoeging van de gehele politie in één korps rijkspolitie, beheerd door een Directeur-Generaal van Politie en ressorterend onder een minister van Justitie en Politie. De procureur-generaal diende zijn zeggenschap over de politie te verliezen; de burgemeester diende over het handhaven van de openbare orde voortaan op gelijke voet met de hoofdcommissaris te overleggen. Voorts pleitte Schreuder voor een uniforme opleiding en bijscholing van rijkswege.

In september 1937 besprak de NVG beide preadviezen. De bijeenkomst werd ongekend druk bezocht. De burgemeester van Overschie trok direct van leer tegen het voorstel van Schreuder: 'Mijnheer de voorzitter! Dat historische in het gemeentelven, dat zoo diep wordt gevoeld, in het bijzonder de plaats die de Burgemeester ten plattelande in zijn gemeente inneemt, die zoo diep wordt gevoeld juist door de bevolking zelf, welke

daarin geen verandering gebracht wil zien – dat alles verbrijzelt de tweede praeadviseur met één slag.¹⁶³ Evenals de meeste sprekers die na hem kwamen, stoorde deze burgemeester zich vooral aan het beeld dat Schreuder van hem en zijn ambtgenoten schetste. Hij ontkende niet het bestaan van misstanden maar deze behoeften naar zijn overtuiging niet het radicale medicijn dat Schreuder voorschreef. In zijn repliek illustreerde Schreuder zijn pleidooi voor een strikt neutrale, van de politiek onafhankelijke politie met een verwijzing naar zijn optreden bij het bezoek van Mussert aan het Blauwe Zand, waarmee hij zich tot zijn tevredenheid de woede van zowel de NSB als de CPN op de hals had gehaald. Zijn beweringen over de misstanden bij de plattelandspolitie lichtte hij toe met citaten uit een brief van een gemeenteveldwachter waarin deze hem uit de doeken deed hoe hij vanwege zijn kerkelijke gezindheid door een nieuwe burgemeester op een zijspoor was gezet. De burgemeester van Groningen: 'Mijnheer de voorzitter! Ik protesteer tegen deze revolutionaire propaganda. [...] Dit ondermijnt het gezag van de politie. Dat verwacht ik niet in een vergadering als deze! Dit zijn praatjes van een veldwachter, die hier worden voorgelezen als bewijs dat een burgemeester niet zijn plicht doet.'¹⁶⁴

Ook buiten de vergadering werd de bijdrage van Schreuder gebruikt om het Rijkspolitiebesluit en de justitiële hervormingsdrang in een kwaad daglicht te plaatsen. G.J. van Deventer stelde, in navolging van Thorbecke, dat de besturen van rijk, provincies en gemeenten op gescheiden sferen rustten en dat de politie bijgevolg diende te worden geleid door de gezagdrager van de betrokken sfeer. Was het gemeentebelang in het geding, dan leidde de burgemeester de politie. Stond het provinciaal belang op het spel, dan trad de Commissaris van de Koningin op. Het Rijkspolitiebesluit had de politie uit deze organische ordening gelicht: 'van de provincie en de gemeente komt men terecht bij het "ressort" en daarmee van het staatsrecht in de ambtelijke aardrijkskunde'.¹⁶⁵ Van Deventer verweet Schreuder dat hij de politie geheel losmaakte van het bestuur en, inspelend op een nog steeds levend schrikbeeld, dat hij een ambtelijke politie naar Frans model nastreefde. Net als de burgemeester van Naaldwijk en de meeste leden van de NVG wilde hij het eenduidig gezag van de burgemeester herstellen. Hij was doordrongen van de onmogelijkheid om de bemoeienis van het rijk met de gemeente te keren door een formeel herstel van de gemeentelijke autonomie, maar meende dat zelfbestuur een oplossing bood: 'De moderne functie der politie wijst onvermijdelijk heen naar een algemeene staatspolitie. Deze staatsfunctie worde evenwel zooveel mogelijk uitgeoefend in de locale sfeer.'¹⁶⁶ Aanhangers van de bestuurlijke visie zoals Van Deventer hadden zozeer het contact met de wetgevende praktijk verloren dat hun voorstellen bij voorbaat kansloos waren.

Nieuwe initiatieven van de minister van Justitie, gericht op unificatie

van de politie, zoals de vorming van één korps rijkspolitie en de oprichting van een Rijksrecherchecentrale, strandden mede als gevolg van de gepolariseerde verhoudingen in het debat over het politiebestedel.¹⁶⁷ In 1939 gooide de regering daarom het roer om en trachtte de consensus te herstellen. De ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken stelden gezamenlijk een commissie in om voorstellen te formuleren voor hervorming van het politiebestedel.¹⁶⁸ Ditmaal vroeg de nvG drie personen om een preadvies. Een van hen was de Amsterdamse commissaris van politie Karel Broekhoff, kort daarvoor benoemd tot waarnemend hoofdcommissaris. Zijn voorstel was nauwelijks minder radicaal dan dat van Schreuder, maar Broekhoff formuleerde zijn ideeën veel voorzichtiger en vermeed zorgvuldig partij te kiezen voor bestuur of justitie. Hij wilde de politie samenvoegen in één korps, geleid door een Centrale Inspectie, en bepleitte afschaffing van toezicht dat zijns inziens oneigenlijk was. De burgemeester zou niet meer als hulpofficier van justitie mogen optreden en de procureur-generaal niet meer als fungerend directeur van politie. Aan de laatste diende bovendien de rijksrecherche te worden ontnomen. Het voorstel van Broekhoff werd pas na de Duitse inval gepubliceerd. Het werd nooit in de nvG besproken, maar oefende later toch belangrijke invloed uit op reorganisaties van de politie.¹⁶⁹

Problemen bij de gezagvoering in het korps

De gevolgen van de economische crisis merkten de korpsleden niet alleen bij het optreden op straat maar ook in hun arbeidsomstandigheden en aan de hoogte van hun salaris. In 1932 begon het gemeentebestuur de salarissen van het eigen personeel te korten. De korpsleden kregen in 1932 een loonsverlaging van 2,5 procent over de eerste 1000 gulden van het jaarsalaris en 5 procent over de rest, in 1933 van 3,5 procent over de eerste 1000 gulden en 7 procent over de rest, in 1934 van 10 procent over het geheel. Honderd agenten werden ontslagen. De korpsleiding kon dit verlies vrijwel geheel opvangen door de introductie van verkeerslichten. Versteeg hield ondanks deze moeilijkheden vast aan zijn plannen. Zijn hervormingen leverden belangrijke besparingen op, zodat de uitgaven konden worden verminderd en er geen nieuwe ontslagen vielen. Er werd echter steeds meer van het personeel gevergd. Deze combinatie van bezuinigingen en hervormingen was drukkend en had drieërlei weerslag op de gezagvoering in het korps.¹⁷⁰

Versteeg was een moderne man en niet afkomstig uit de traditionele elite van de stad. Hij had van zijn collega-bestuurders echter wel een regentenmentaliteit overgenomen: het besef dat aan zijn ambt prerogatieven waren verbonden die hij zo nodig diende te beschermen. Daardoor maakte hij zich, ook al was hij doordrongen van het belang van het aanzien van het

korps bij het publiek en trachtte hij als eerste korpschef de pers door interviews naar zijn hand te zetten, geen zorgen over zijn reputatie bij zijn eigen ondergeschikten. Voor hen bleef hij, zoals Duisterwinkel verklaart, 'een volkomen ondoorzichtige figuur aan de top die eigenlijk helemaal geen contact had met gewone inspecteurs zoals ik'.¹⁷¹ Korpsleden beneden de rang van hoofdinspecteur kwamen alleen bij aanstelling, uitreiking van diploma's en bij disciplinaire bestraffing met hem in contact. Inspecteur Van Blitterswijk:

'Er was bij de Zuiderkerk een brand. Er kwam een telexbericht van het hoofdbureau: stuur zoveel mensen en ruiters naar die brand. Ik bevond mij toen aan het bureau Singel. Inspecteur Kreling die aan het aangrenzende bureau Jonas Daniël Meijerplein zat, kwam er ook naar toe. We waren allebei inspecteur 1e klas, maar omdat de brand woedde in een perceel dat in mijn sectie lag, stond ik de aanwezige verslaggevers te woord. Ook de hoofdcommissaris kwam naar die brand toe, want het was een middelbrand. Ik zag al direct toen hij het terrein opkwam, dat "de ballen verkeerd hingen". Hij had de pest in want ik stond te praten met de journalisten die nieuws wilden. Hij wenkte dat ik naar hem toe moest komen en zei: "Wat doet u hier?"

Ik zei: "Ik heb de leiding van de afzetting."

"Ga dan tussen die dienders staan. Als de pers ingelicht moet worden, zal ik dat wel doen."

Dan ga je af tegenover die journalisten."¹⁷²

Het incident kreeg nog een staartje, vertelt Van Blitterswijk.

*'Nu heb ik één slechte eigenschap. Ik kan namelijk "indisciplinair" kijken. Als iemand mij zo behandelt, dan ziet iedereen aan mijn blikken dat dat verkeerd valt. Ik kwam na afloop van de brand aan het bureau terug en toen lag daar een telexbericht: de inspecteur Van Blitterswijk wordt hedenmiddag 16.00 uur bij mij aan 1 [Versteegs kamer in het hoofdbureau] verwacht. Ik ging ernaar toe. Ik moest eerst antichambren in een aan de kamer van de hoofdcommissaris grenzend vertrekje, waar ook zijn bode zat. Daar mocht je niet zitten. Alleen de bode mocht zitten. Op een gegeven moment belde hij dat ik binnen moest komen. Toen heeft hij mij tien minuten in de houding laten staan en is daarna tegen mij gaan uitpakken met onder meer de woorden: "Pas op dat je niet weer in mijn vingers komt want dan ben je nog niet gelukkig."*¹⁷³

Versteeg merkte niet dat zijn gezag anoniem werd en vooral onzekerheid veroorzaakte en dat zijn ondergeschikten alleen de repressieve kant van zijn optreden waarnamen.

Het tweede probleem bij de gezagvoering vloeide voort uit de vernieuwing van het administratief apparaat. De uitbreiding van de zeggenschap van de hoofdcommissaris, met name de versterkte positie van kamer 42,

leidde tot bureaucratisch gedrag en tot een bureaucratische regulering van interne problemen en conflicten. Van Blitterswijk:

'Het was 's nachts één uur. De brigadier kwam binnen. Deze inspecteur [= Van Blitterswijk] deed zijn sabel om. Om een of andere reden bleef hij nog even napraten met die brigadier en in plaats van om één uur ging hij om kwart over één de straat op. Maar wat deed deze deugniet? Hij ging niet aan de voorkant de deur uit, maar via de zij-ingang. Hoofdinspecteur Voordewind [belast met de leiding van de Centrale Controle] was vreselijk ruw in het gesprek. Hij [kwam bureau Singel binnen en] zei tegen de brigadier: "Waar is inspecteur Van Blitterswijk, g.v.d.?"

"Die is in de controle, meneer."

"Dat kan niet. Ik heb aan de overkant gestaan... (Hij had in de pisbak op de Bloemenmarkt staan loeren hoe laat ik eruit ging.) Waar is hij er dan uit gegaan, g.v.d.?"

"Via de zij-ingang, meneer."

*Dan krijg je een typisch politieverijnsel. De volgende dag kwam er een Algemene Order: de zij-ingang moet voortaan op slot zijn en het kader dat in de controle gaat, moet voortaan van de hoofdingang gebruik maken.*¹⁷⁴

Wanneer Versteeg politieofficieren ter verantwoording riep voor optreden dat niet naar wens was verlopen, zochten zij houvast in de schriftelijke instructies waarmee zij aan zijn opdracht gevolg hadden gegeven. Dikwijls werd het conflict dan beslecht met de afkondiging van meer gespecificeerde instructies die nieuwe onvolkomenheden moesten voorkomen. Het aantal Algemene Orders nam opvallend toe. In het voorjaar van 1940 reikte Versteeg een volledig herziene en fors uitgebreide Ambtsinstructie uit.¹⁷⁵ Ondertussen ontging hem dat zijn gezag aan inflatie onderhevig was door de uitdijende papierwinkel en dat het veel van zijn dwingende karakter verloor.

Ook bij de besluitvorming speelde tweeslachtigheid Versteeg parten. Enerzijds hield de korpschef stevig vast aan de traditionele omgangsvormen. Zo was het gebruik dat de politieautoriteiten met inachtneming van de wettelijke richtlijnen geheel zelfstandig tot beslissingen kwamen. Hun besluiten werden onderling afgestemd door een stelsel van nauwkeurig omschreven bevoegdheden en door ontmoetingen op recepties in de stad en bij visites thuis. Er werd vrijwel nooit vergaderd. Hoewel Versteeg zich op dit punt strikt aan de traditie hield, stelde hij zich vanaf het begin wel open voor overleg met de politiebonden, ook met die van het lagere personeel. Welbewust nam hij in de reorganisatiecommissie vertegenwoordigers op van alle delen van het korps. Eind 1932 kwamen Versteeg en de bonden echter op gespannen voet met elkaar te staan. De bonden waren verbitterd over de kortingen op de salarissen en over de uitbreiding van het aantal uren dat op straat moest worden doorgebracht. Versteeg beperkte op zijn

beurt het aantal onderwerpen waarover hij met hen wilde overleggen en riep de dienstcommissies steeds minder vaak bijeen. Daarbij stond hij onder druk van de regering die een eind wilde maken aan het Georganiseerd Overleg in Amsterdam.¹⁷⁶ De starre wijze waarop de autoriteiten van oudsher hun posities afschermden tegen inmenging en de toenemende spanning tussen de korpschef en het personeel brachten de korpsleiding in een isolement.

In de tweede helft van de jaren dertig gingen deze drie problemen Versteeg parten spelen bij de verdere omvorming van het korps. Omdat het gemeentebestuur groen licht had gegeven voor de bouw van een nieuw hoofdbureau en het ontwerp van dit gebouw de inrichting van het korps voor langere tijd zou vastleggen, was afronding van zijn hervormingen noodzakelijk. In het voorjaar van 1935 ontvouwde Versteeg tegenover de burgemeester en de officier van justitie een ambitieus plan. Het nieuwe hoofdbureau, aan de Marnixstraat hoek Elandsgracht, diende onderdak te bieden aan alle algemene diensten. De brandweer moest in de politie worden opgenomen en met de zelfstandige positie van de commissarissen moest het afgelopen zijn. De nieuwe organisatie diende te bestaan uit een centrale leiding en tien bureaus verspreid over de stad, elk geleid door een hoofdinspecteur van politie en een brandweercommandant. Het justitiële werk zou voortaan in het hoofdbureau worden gedaan, geleid door commissarissen. Weliswaar had de gemeenteraad tien jaar eerder een fusie van politie en brandweer van de hand gewezen, maar Versteeg verwachtte dat de raad ditmaal, geconfronteerd met de enorme besparingen die een samengaan zou opleveren, de oude bezwaren terzijde zou schuiven.¹⁷⁷

Officier van justitie Van Thiel, die de pas verworven invloed van Justitie op de ordehandhaving beperkt zag worden, toonde meteen bedenkingen. De gemeenteraad reageerde in eerste instantie ronduit afwijzend. De bonden van hoger en lager personeel die uit de pers kennisnamen van het plan, waren bezorgd over de gevolgen voor de werkdruk. Zij stapten over de onderlinge scheidslijnen heen en stelden voor het eerst in hun bestaan een gezamenlijk adres aan de raad op. Versteeg richtte zijn woede op de inspecteursbond BHPN en beschuldigde deze van 'samenspannen met het mindere personeel tegen de leiding'.¹⁷⁸ In de marge van de brief waarin de voorzitter van deze bond zich vervolgens tegen deze beschuldiging verdedigde, schreef Versteeg, ter attentie van commissaris Mouwen die het overleg met de bonden namens hem voorbereidde:

'Het is en blijft foutief, want gevend een verkeerd begrip van de inspecteurspositie, wanneer [...] inspecteurs, als officieren van het Corps, met voorbijgaan van den Hoofdcommissaris van Politie, over deze, eventuele, combinatie gaan vergaderen en adressen ontwerpen aan den Raad. Dit is ongepast en daardoor vergaat mij de lust met derge-

lijke inspecteurs andere zaken, anders dan strict door dienst noodzakelijk, te bespreken.¹⁷⁹

Ook de commissarissen van de sectiebureaus reageerden afwijzend toen Versteeg het plan vertrouwelijk aan hen voorlegde. Schreuder, die een jaar eerder met steun van Justitie was benoemd, maakte zich tot spreekbuis van hun bezwaren en pleitte voor een gedeeltelijke centralisatie van het korps. Tot woede van de korpschef was de inhoud van de bespreking de volgende dag in *De Telegraaf* en *Het Volk* te lezen. Versteeg deed verwoede maar ijdele pogingen te ontdekken wie de pers had geïnformeerd.¹⁸⁰

De verkrampde gezagvoering leidde ook lager in de hiërarchie tot een uitbarsting. In het najaar van 1937 verschenen in de pers artikelen waarin het toezicht van de Centrale Controle en de strenge straffen werden gehekelde. De gemeenteraad, die zich juist boog over de plannen van de korpschef, drong tot ergernis van Versteeg bij de burgemeester aan op versoepeling van het interne toezicht. De hoofdcommissaris zag zich genooddaakt te verklaren dat hij voortaan coulanter op zou treden. Kwaad over deze publieke terechtwijzing liet hij Mouwen en Kapinga een onderzoek naar de bron van de berichten instellen. Zij ontdekten dat inspecteur Bram Harrebomée, werkzaam bij de Centrale Controle, de pers had geïnformeerd en slaagden er zelfs in om een telefoongesprek van hem met een journalist van het rooms-katholieke dagblad *De Tijd* op wasplaat vast te leggen. Geconfronteerd met het bewijsstuk en fors onder druk gezet, legde de inspecteur een bekentenis af. Versteeg plaatste Harrebomée twintig nummers op de ranglijst terug en liet hem weer als wachtcommandant dienst doen bij bureau Warmoesstraat. Hij raakte verbitterd en trad vijf maanden later toe tot de Nationale Ambtenarenbond, een mantelorganisatie van de NSB.¹⁸¹ Inspecteur Duisterwinkel, die hem op zijn nieuwe werkplek leerde kennen:

‘Zaterdags had hij altijd Volk en Vaderland bij zich. Hij was officieel geen lid meer van de NSB, want dat mocht niet, maar stiekem was hij dat natuurlijk wel. Niet dat hij me dat vertelde, maar ik zat er altijd met hem over te debatteren. Hij was zo’n rechtse doordrammer. Zulke mensen had je toen wel vaker bij de politie. Dat zat in het vak.’¹⁸²

Harrebomée kon zijn politieke voorkeur vermoedelijk zo openlijk etaleren omdat zijn directe chef, de inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst G. van Grootheest, ook sympathie voor de NSB koesterde. Hoewel Harrebomée er zelf zwaar voor moest boeten, had zijn actie wel het beoogde resultaat. Vanaf het voorjaar van 1938 verlaagde Versteeg de strafmaat voor overtredingen van de Ambtsinstructie aanzienlijk. Het stelsel kreeg de genadeslag toen eind augustus van dat jaar agent Lodder van bureau Pieter Aertsz-

straat in paniek een brigadier van de Centrale Controle doodschoot en vervolgens zelfmoord pleegde.¹⁸³ Nadat door dit incident het interne toezicht opnieuw in de gemeenteraad ter sprake was gekomen, verminderde Versteeg de bezetting van de dienst. Daarna liep ook het aantal geconstateerde overtredingen terug. De chef van de dienst die naar verluidt lange tijd 's nachts telefonisch uit de slaap werd gehouden met de boodschap 'U spreekt met de geest van Lodder' ging vervroegd met pensioen.¹⁸⁴

Onder druk van deze negatieve publiciteit dreigde het ambitieuze sluitstuk van Versteegs hervormingsprogramma vast te lopen. Daar kwam bij dat het bestuur minder belang ging hechten aan bezuinigingen terwijl Versteeg juist vanaf het begin nadruk had gelegd op de forse besparingen die het plan met zich meebracht. In november 1938 deelde De Vlucht de raad mee dat de behandeling van het voorstel kon worden opgeschort. Hij had een commissie waarin bestuur, justitie en politie waren vertegenwoordigd, gevraagd vast te stellen of nieuwe bezuinigingen op de politie mogelijk waren. Het organisatieadviesbureau dat op verzoek van de commissie het korps vervolgens doorlichtte, achtte dat niet mogelijk. Toen de commissie uiteindelijk rapporteerde, besloot de raad de organisatie van het korps niet te veranderen en het budget van de politie zelfs uit te breiden gezien de forse belasting van het korps als gevolg van de oorlogsdreiging.¹⁸⁵ Alleen het plan om de justitiële dienst te centraliseren werd plotseling actueel doordat officier van justitie Van Thiel onverwacht zijn verzet daartegen opgaf. Versteeg greep zijn kans en haalde prompt een commissaris voor de justitiële dienst naar het hoofdbureau. De overheveling van de commissarissen van de secties naar de centrale leiding stelde hij uit tot de opening van het nieuwe hoofdbureau aan de Elandsgracht. De bouw daarvan liep echter stelselmatig vertraging op.¹⁸⁶ Verbitterd door alle tegenslagen kwam Versteeg nog maar zelden achter zijn bureau vandaan.

Pogingen van het Amsterdamse stadsbestuur om de onrust onder de bevolking naar aanleiding van de machtsovername van Hitler in Duitsland in te dammen hadden weinig succes. Een openbare bijeenkomst van de NSB werd door tegenstanders van de partij prompt aangegrepen voor een demonstratie. Spoedig bereikten de eerste vluchtelingen de hoofdstad. Met hun persoonlijke getuigenissen versterkten zij het reeds bestaande schrikbeeld. Het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* gooide olie op het vuur door te berichten dat de NSDAP-afdeling van de Duitse kolonie in Nederland spionage bedreef en dat haar leider M.K. Patzig antisemitisme verbreidde. Beide beweringen waren ongegrond en naar alle waarschijnlijkheid onjuist. Toch misten zij hun uitwerking niet.¹ Weliswaar hadden vreemdelingen in Nederland het recht om politiek actief te zijn, maar Patzig had grote moeite om zijn aanhang bijeen te brengen. Veel zaaleigenaren weigerden hem, onder druk van pers en publiek, de toegang. De Inlichtingendienst van de Amsterdamse politie constateerde dat bij het joodse proletariaat in de stad ten gevolge van de berichtgeving in *Het Volk* 'de meening had postgevat dat de overheid – door deze vergaderingen toe te laten – iets ongehoords toeliet en de Joden niet voldoende beschermde. In die kringen werd daaruit de conclusie getrokken: "Als de overheid dan niet optreedt, dan moeten we zelf de handen uit de mouw steken en zelf tegen deze vergaderingen optreden."² Op 1 mei 1933 deed 's avonds het gerucht de ronde dat Patzig in een zaaltje op de Weteringschans een 1 mei-bijeenkomst hield. Het bericht was onjuist: de bijeenkomst was georganiseerd door de Duitse consul. Enkele tientallen verontwaardigde Amsterdammers, voornamelijk joden, verzamelden zich bij het bewuste pand en stuitten er op een afzetting van de politie. Toen zij vervolgens uit het gebouw het nationaal-socialistische Horst-Wessel-Lied met de beruchte tekst 'Wenn das Judenblut vom Messer spritzt' meenden te horen, sloeg de vlam in de pan. Het kostte de politie grote moeite het Duitse publiek bij het verlaten van het pand te beschermen tegen de betogers. Buiten het bereik van de politie brak alsnog handgemeen uit waarbij de Duitsers veelal het onderspit dolfen. Ruim twintig Duitsers deden aangifte van mishandeling; de enige dader die in bewaring werd gesteld, was door een Duitser opgebracht.³

De volgende ochtend ontbood hoofdcommissaris Versteeg commissaris Broekhoff, hoofd van de Inlichtingendienst. Deze had tijdens de bijeenkomst, die hij uit voorzorg zelf in burger had bijgewoond, geen strafbaar

feit kunnen constateren; de beruchte tekst was niet gezongen. Voorts was hij ervan overtuigd dat de demonstratie een spontane actie was geweest. Het risico voor een nieuwe confrontatie was zodoende groot. Versteeg wilde dit tegengaan en deed daarom zoals gebruikelijk een beroep op de leiding van de betrokken sociale groep: hij stuurde Broekhoff nog dezelfde dag naar opperrabbijn L. H. Sarlouis met de vraag of deze bereid was de gemoederen in joodse kring te bedaren. Nadat Sarlouis zich ervan had verzekerd dat er tijdens de bijeenkomst geen antisemitische uitlatingen waren gedaan, richtte hij zich inderdaad tot de gelovigen met de aansporing zich weliswaar met kracht tegen antisemitisme te keren, maar daarbij geen geweld te gebruiken: anders 'handelen wij onjoodsch en vervallen wij in fouten die wij bij onze vijand afkeuren'.⁴ Ook het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen, dat door onder anderen de industrieel Abraham Asscher en de hoogleraar David Cohen in reactie op de machtsovername in Duitsland was opgericht, gaf een kalmerende verklaring uit, waarschijnlijk eveneens op aandrang van de korpschef. Versteeg adviseerde de burgemeester om te vertrouwen op de overredingskracht van de joodse leiders en om van verdere politiemaatregelen af te zien.⁵

Versteeg poogde ook iets aan de bron van de onrust te doen. Hij ontbood Patzig op het hoofdbureau maar deze hield vol dat hij de bijeenkomst niet had georganiseerd en dat hij geen antisemitische uitlatingen deed. De Duitse consul diende een klacht in bij de hoofdcommissaris, vergezeld van een opsomming van de mishandelingen en van signalementen van de daders. Onduidelijk is hoe intensief de politie naar de daders heeft gezocht. In elk geval berichtte Versteeg de consul enkele dagen later dat naspeuringen niets hadden opgeleverd. Uiteindelijk werden Patzig en zijn NSDAP-afdeling getroffen door dezelfde inperking van vrijheden binnen het bestaande wettelijke kader waarmee het bestuur Nederlandse extremistische partijen de mond snoerde. Bovendien mochten buitenlanders vanaf de zomer van 1933 geen politieke activiteiten meer ontplooien. Patzig werd kort daarna als ongewenste vreemdeling over de grens gezet. Waarschijnlijk dankzij deze maatregelen bleven nieuwe ongeregeligheden met Duitse nationaal-socialisten uit.⁶ Het bestuur, volledig in beslag genomen door binnenlandse problemen, lijkt zich niet bewust te zijn geweest van de dreiging die van Nazi-Duitsland bleef uitgaan en die vooral door joden sterk werd gevoeld.

Het nationaal-socialistische bewind

Na de verloren Eerste Wereldoorlog had men in Duitsland geen stabiel politiek bestel kunnen vestigen. De grondwet die sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten en katholieken hadden opgesteld en afgekondigd, had

niet de publieke aanvaarding gekregen die nodig was om als bindmiddel te functioneren. Zelfs na hun toetreding tot de regering bleven conservatieven en nationaal-liberalen zich distantiëren van de constitutie. De weerstand tegen het democratische bestel werd nog gevoed door het voortbestaan van talloze vrijkorpsen van oud-frontsoldaten en door de circulatie van geschriften van rechts-revolutionaire utopisten. De beurskrach van 1929 leidde in Duitsland tot werkloosheid, verpaupering en ontredde. Daarna breidde de roep om een sterke man zich uit tot de partijen in het politieke centrum. De SPD, tot dan toe als grootste regeringspartij de waarborg voor het democratische bestel, werd in een isolement gedrongen. Terwijl de president met zijn bijzondere bevoegdheden rechtse minderheidskabinetten in het zadel hield, maakte de NSDAP als radicale protestpartij een snelle groei door. Met strak geregisseerde bijeenkomsten kweekte zij bij het publiek de oorlogsstemming waarvan zij een nationale wedergeboorte verwachtte, een volkse variant van de door rechts-revolutionaire schrijvers gepredikte 'totale Mobilmachung'. Conservatieve politici overwogen om met hulp van de NSDAP de politieke impasse te doorbreken en de republikeinse democratie te vervangen door een autoritair bewind.⁷

Adolf Hitler, de onbetwiste leider van de NSDAP, was een volksmenner die na de Eerste Wereldoorlog een politieke loopbaan was begonnen in het milieu van oud-frontsoldaten. Hij verkondigde een in biologische termen gevatte visie op de politiek, de geschiedenis en het maatschappelijk leven. Kern van die opvatting was het idee dat het Duitse volk een ras was, dat ras een kwestie van zuiver bloed was, dat de zuiverheid van het Duitse bloed werd aangetast en dat de joden daarvan de oorzaak waren. Hij had twee preoccupaties: het verstoten van de joden uit de Duitse samenleving en uitbreiding van het Duitse grondgebied in oostelijke richting. Hij zag politiek bedrijven als een voortdurende propagandaslag tegen de gevestigde partijen en om in die strijd het meest wendbaar te zijn, voerde hij het leidersbeginsel rigoureuus door in zijn eigen partij: elk lid moest de eigen voorman onvoorwaardelijk gehoorzamen. De NSDAP kreeg slechts één taak: het publiek te mobiliseren voor een wederopstanding van Duitsland. Het partijleven bestond bijgevolg uit colportage, knokpartijen met politieke tegenstanders, massabijeenkomsten en quasi-militaire parades. De grootste attractie was Hitler zelf, die de toehoorders en zichzelf keer op keer in extase wist te brengen met redevoeringen, opgebouwd uit een beperkt aantal vaste frases.⁸

Voor Hitler en zijn partij werd de weg naar de macht geplaveid door de conservatieve politicus Franz von Papen en zijn medestanders die uit waren op een politieke doorbraak in de richting van een autoritair bestuur en de bondsstaat wilden vervangen door een gecentraliseerd bewind. Zij ontroonden in de zomer van 1932 de sociaal-democratische minderheidsrege-

ring van Pruisen – als grootste land verreweg het sterkste bastion van de republiek –, trokken hier het demonstratieverbod voor nationaal-socialisten in, ontsloegen talloze tegenstribbelende ambtenaren en zochten ten slotte Hitlers steun voor een rijksregering die buiten de Rijksdag om zou regeren. Op 30 januari 1933 kwam zo'n kabinet tot stand. Von Papen en de zijnen gunden Hitler het kanselierschap, overtuigd dat zij hem met hun overgrote meerderheid in het kabinet gemakkelijk de baas zouden zijn. Zij onderschatten echter het vermogen van de NSDAP en haar leider om onverwachte gebeurtenissen bliksemsnel naar eigen hand te zetten. Met drie slagen verkreeg Hitler vanuit zijn aanvankelijk zwakke positie een overwicht op zijn coalitiegenoten. Op 6 februari werd in een nieuw bestuur voor Pruisen zijn partijgenoot Hermann Göring tot minister van Binnenlandse Zaken benoemd, waarmee Hitler de zeggenschap over de Pruisische politie kreeg. De tweede slag volgde op het afbranden van het Rijksdaggebouw op 27 februari. Hitler beschuldigde prompt de communisten van het stichten van de brand en liet de willoze president Hindenburg de 'Verordnung zum Schutz von Volk und Staat' uitvaardigen, een decreet dat de grondwettelijke bescherming van de persoonlijke vrijheid wegnam, de rijksregering machtigde om in het bestuur van de landen te interveniëren en dat bovenal het startsignaal was voor een massale arrestatie van politieke tegenstanders. Ten slotte kreeg Hitler eind maart door de arrestatie van de communistische afgevaardigden en enig behendig gemanoeuvreren een tweederde meerderheid van de nieuwe Rijksdag zover dat deze het 'Ermächtigungsgesetz' aanvaardde en daarmee zijn wetgevende bevoegdheden aan de regering overdroeg. Dit was de capitulatie van het orgaan dat hem het meeste tegenwicht had kunnen bieden. De landelijke boycot van winkels van joden die de nieuwe machthebbers op 1 april organiseerden, onderstreepte dat Duitsland geen traditioneel, autoritair bestuur had gekregen maar een regime dat bij het bestrijden van zijn werkelijke en vermeende tegenstanders zelfs de eigen wetten met voeten trad.⁹

In de opmars naar de macht was de NSDAP uitgedijld tot een conglomeraat van organisaties en bureaus, 'de beweging' genoemd, dat nieuwe sociale groepen aan de partij had gebonden en de eigen aanhang werk en inkomen had verschaft. De partij, kern van dit geheel, had in januari 1933 849.000 leden. Het zwaartepunt van de organisatie lag bij de 32 regionale partijchefs. Deze Gauleiter hadden hun positie in de regel bemachtigd dankzij hun vermogen iets op touw te zetten, hun redenaarstalent en hun behendigheid en niets ontziende doortastendheid bij het uitschakelen van rivalen. De ruggengraat van de beweging vormden de Sturmabteilungen (SA). Deze gepolitiseerde sportverenigingen, oorspronkelijk een verzamelbekken voor oud-frontsoldaten, traden bij partijbijeenkomsten als bewakingsdienst op, mishandelden politieke tegenstanders en legden zich

voorts toe op in het openbaar marcheren. In deze SA bestond een elitekorps, de Schutzstaffel (SS), dat tot taak had de partijleiding te bewaken en inlichtingen te verzamelen over politieke tegenstanders. In juli 1933 verbood Hitler de andere partijen, ook die waarmee hij oorspronkelijk een coalitie had gesloten. Het NSDAP-conglomeraat nam daarop concurrerende organisaties en verenigingen over, richtte hen af naar de wensen van het nieuwe bewind en eigende zich aldus een monopolie toe op de politieke wilsuiting van de bevolking. Het speelde vervolgens een sleutelrol bij het breken van potentiële weerstand in bestuur en samenleving en bij de orkestratie van een nationale euforie die uitmondde in een geritualiseerde verheerlijking van Hitler.¹⁰

Tegen verwachting liet Hitler het overheidsapparaat grotendeels ongemoeid. Von Papen had reeds veel weerstand uitgeschakeld. De zuivering van de ambtenarij trof vooral de kleine groep joodse ambtenaren en dat wekte geen protest. Partijleden vulden veelal de opengevallen posten op. De nationaal-socialistische rijksminister van Binnenlandse Zaken Wilhelm Frick, die de centralisatie van het bestuur met kracht ter hand had genomen, stuitte al snel op onoverkomelijke weerstand van de Gauleiter die de landsbesturen domineerden. Als gevolg van het optreden van de partijbazen erodeerden de normen van de rechtsstaat. De Duitse historicus M. Broszat concludeerde dat er in de eerste vijf jaren van het nazi-bewind in het bestuur een wankel evenwicht bestond tussen 'autoritären, ordnungsstaatlichen Stabilisierungsfaktoren' en 'totalitären nationalsozialistische Bewegungskraften'. De joodse advocaat E. Fränkel constateerde bij de Duitse justitie een vergelijkbare tweespalt tussen een Normenstaat en een Massnahmenstaat: meestal hield het bestuur zich aan de letter van de nieuwe, fors uitgebreide bevoegdheden, af en toe trok het zich echter van wettelijke beperkingen niets aan en probeerde het een gesteld doel te bereiken met willekeur en geweld.¹¹

Na een jaar was er van het enthousiasme van het Duitse publiek over de afschaffing van de democratie niet veel meer over. Het aantal deelnemers aan politieke manifestaties liep gestaag terug. Lagere partijorganen rapporteerden dat de bevolking apathisch werd. De opwekkingsbijeenkomsten die eerder de hooggestemde gevoelens effectief hadden versterkt, riepen wrevel op. De gebreidelde pers verloor aan geloofwaardigheid: de oplagen van de partijkranten daalden en het publiek wendde zich tot periodieken die minder last hadden van de censuur, zoals regionale en kerkelijke kranten. Ook in de NSDAP ontstond teleurstelling. SA-leden, die relatief weinig profiteerden van de omwenteling, ergerden zich aan de gematigde koers van de regering en gingen uitzien naar een 'tweede revolutie'. Toen propagandaminister Joseph Goebbels begin 1935 met een anti-semitische perscampagne de geloofwaardigheid van het regime bij de be-

volking trachtte te herstellen, begonnen zij zich gewelddadig te roeren. De actie van Goebbels herstelde de steun voor het regime niet en de gewelddaden van de SA werden zelfs in brede kring afgekeurd. Toch had het bewind zijn voortbestaan toen reeds verzekerd. Het bestaansrecht van het regime in zijn geheel werd door de bevolking noch door de partijactivisten verder in twijfel getrokken. Beiden hadden uit frustratie hun aandacht voor de daadwerkelijke politieke besluitvorming verloren en gingen leven in de illusie dat de Führer alle misstanden spoedig met één pennenstreek weg zou nemen.¹²

Met het herstel van de economie verloren de conservatief-autoritaire krachten hun bestaansrecht. Op lokaal en regionaal niveau werden onwillige bestuurders en ambtenaren hardhandig aan de kant gezet en verenigingen opgeheven of in een eenheidsorganisatie opgenomen. Deze absorptie van het sociale leven ging gepaard met een georkestreerde verstoting van de joden middels broodroof, sociale isolatie en fysiek geweld. Het regime maakte zich op om economisch en militair te expanderen. De bevolking werd geconfronteerd met vier ophopingen van instanties: de partij, de industrie, het leger en de politie. Elk daarvan trad in een eigen sfeer steeds eigenmachtinger op. De partij nam aanvankelijk het voortouw. Zij reikte met haar piramidale organisatie tot in elke buurt. Zo bestond bijvoorbeeld de Kreis Düsseldorf van de NSDAP in 1938 uit 24 Ortsgruppen, 556 Zellen, 3450 Blocken en bijna 25 000 leden. Ruim 5 procent van de bevolking was partijlid. De Blockleiter, een sleutelfiguur in de partij, trad in zijn straat op als vraagbaak, opzichter en spion. In 1938, toen Hitler de tijd rijp achtte voor de verwerkelijking van zijn doeleinden, nam de politie de partij het initiatief uit handen. Gepenetreerd door een gecentraliseerde politieke recherche en geholpen door de partij en door de vele amateur-opzichters onder de bevolking ging deze scherp toezicht houden op het gedrag van het publiek. Het werd in Duitsland steeds riskanter om over de machthebbers te klagen. Daarmee werd de interne, politieke crisis als gevolg van het weggeëbde enthousiasme van het publiek minder acuut en kregen de totalitaire krachten de overhand.¹³ Tijdens de Duitse bezetting van Nederland zouden de vier machtsblokken eigen zaakwaarnemers hebben in Amsterdam. Ook hier zouden met name de politie en de partij, in een gecompliceerd samenspel waarbij afwisselend werd opgetreden als Normenstaat en als Massnahmenstaat, bestuur en bevolking in het gareel dwingen.

De politie in Nazi-Duitsland

Tijdens de republiek van Weimar berustte het gezag over de Duitse politie bij de regeringen van de achttien landen.¹⁴ Lagere autoriteiten die zeggen-

schap hadden over lokale politiekorpsen en bevoegdheden om plaatselijke verordeningen uit te vaardigen, waren verantwoording verschuldigd aan die landsbesturen. De verscheidenheid aan politie was groot. Naast lokale politie bestond er van oudsher staatspolitie die rechtstreeks door de landsbesturen werd beheerd en dikwijls ook geleid, en die in reactie op de verloren wereldoorlog en de revolutie van 1918 was versterkt. In Pruisen bestond deze uit drie korpsen: de Schutzpolizei die in de steden het politietoezicht op straat verzorgde en die ten dele was gekazerneerd, de Landjägerie die op het platteland dienst deed, en de Kriminalpolizei waarvan zelfstandige afdelingen aan de eenheden van de twee eerder genoemde korpsen waren toegevoegd. Berlijn had een eigen korps dat 17000 manschappen telde, een relatief groot aantal, en dat werd geleid door een politiepresident die door de landsregering werd benoemd. Het hoofdbureau had vijf afdelingen waaronder een politieke recherche met ongeveer driehonderd medewerkers die inlichtingen verzamelden over links- en rechts-radicalen partijen en ook bevoegd waren tot het opsporen van daden van politieke misdrijven.¹⁵

De nationaal-socialisten kregen de fel begeerde leiding over de politie stapsgewijs in handen. Ook ditmaal verrichtte von Papen belangrijk voorwerk. Als regeringscommissaris van Pruisen zuiverde hij in de zomer van 1932 de Berlijnse politie van links-georiënteerde korpsleden en liet hij de politieke recherche het onderzoek naar rechts-radicalen organisaties staken. Zijn ingreep nam in het korps het taboe op het NSDAP-lidmaatschap weg. Na het aantreden van Göring als Pruisische minister van Binnenlandse Zaken in februari 1933 volgde de massale arrestatie van politieke tegenstanders van de NSDAP, zowel door de reguliere politie als door de SA en de SS. De arrestanten werden vastgezet in concentratiekampen die op tal van plaatsen in allerlei waren ingericht en waar zij dikwijls werden mishandeld. De arrestaties lokten in het buitenland en bij de conservatieve coalitiepartijen scherpe protesten uit. Göring, die de situatie in de hand had gewerkt door de SA en de SS als hulppolitie te laten optreden, benutte de kritiek als voorwendsel om zijn greep op de politie te versterken. Hij gaf Kurt Dalüge, afdelingschef bij de vuilnisophaaldienst en SS-lid, de leiding over de gehele Pruisische politie. Enkele maanden later maakte rijksminister van Binnenlandse Zaken Frick Dalüge hoofd van de afdeling Politie van zijn ministerie. Göring onttrok bovendien de politieke recherche aan de politieleiding, plaatste haar onder zijn persoonlijk toezicht en gaf haar een eigen onderkomen en een andere naam: Geheime Staatspolizei (Gestapo). Een medewerker van deze dienst, die hem voor de machtsovername heimelijk inlichtingen had verstrekt, werd tot chef bevorderd. In de andere Duitse landen kregen de nationaal-socialisten in het voorjaar van 1933 op vergelijkbare wijze zeggenschap over de politie.¹⁶

In de politieorganisatie verliep de machtsovername even chaotisch als

elders in bestuur en ambtenarij: partijleden aasden op belangrijke functies, ambtenaren werden plotseling partijlid of bleken dit heimelijk reeds te zijn. Terwijl veel vrijkorpsleden via de hulppolitie bij de Schutzpolizei terecht kwamen, wist de recherche de politieke activisten grotendeels buiten de deur te houden. De nazi's hadden geen plan voor de herinrichting van de politie en kwamen niet met een wet die haar opbouw en bevoegdheden eenduidig regelde. De 'Verordnung zum Schutz von Volk und Staat' van 28 februari 1933 werd gebruikt als vrijbrief voor vergaand optreden. Er volgden meer verordeningen die allerlei handelingen strafbaar stelden en de politiebevoegdheden verruimden maar deze werden in de regel niet gepubliceerd.

De politie kreeg drie nieuwe mogelijkheden om burgers van hun vrijheid te beroven. Schutzhaft betrof de arrestatie en het vastzetten van aparte groepen van personen, bijvoorbeeld communisten, arbeidsschuwen en vanaf 1935 joden die intieme omgang met niet-joden hadden, op instructie van de leiding van de Gestapo. Vorbeugende Polizeihaft was de bevoegdheid van de plaatselijke politie om ter preventie van misdrijven beroeps-misdadigers, plegers van ontucht en personen die op een of andere wijze de openbare veiligheid bedreigden, op te pakken en een tot twee jaar vast te zetten. Planmässige Überwachung ten slotte was de bevoegdheid van de plaatselijke politie om aan individuen duurzaam een of meer uit een hele reeks nauwkeurig omschreven verboden of plichten op te leggen, zoals huisarrest, een reisverbod, een verbod alcohol te drinken en een verbod om minderjarigen in huis te hebben. Vaak werden personen die eerst twee jaar in Vorbeugende Polizeihaft waren gehouden, daarna onder Planmässige Überwachung gesteld. De daarnaast ingevoerde Verschärfte Vernehmung behelsde de mogelijkheid om in sommige gevallen arrestanten tijdens het verhoor te mishandelen. Justitiële instanties hadden geen zeggenschap over de toepassing van deze bevoegdheden.¹⁷

Binnen deze ondoorzichtige verhoudingen begon de opmars van Heinrich Himmler, een kleinburgerlijke man met het voorkomen van een klerk. Hij raakte als veeteler na de wereldoorlog overtuigd van de rassenleer en ontdekte in Hitler de man die de wederopstanding van Duitsland en de Duitse expansie naar het Oosten zou bewerkstelligen. Zijn organisatie-talent en nauwgezetheid bezorgden hem in 1929 het leiderschap over de ss. Hij kreeg de titel Reichsführer-ss, breidde het korps gestaag uit en bracht de leden de overtuiging bij dat zij een missie met een enorme historische betekenis vervulden. Na de machtsovername werd Himmler politiepresident van München, in welke functie hij zich profileerde als de man die de 'vijanden van het volk' met buitengewone politionele middelen bestreed. Zijns inziens diende de politie groepen die heimelijk de levenskracht van het Duitse volk aantastten, bloot te leggen en onschadelijk te maken. Voor de uitvoering van deze taak bracht hij in München de politieke recherche,

de ss en het concentratiekamp Dachau in één organisatie bijeen. In de maanden daarna vertrouwden de andere landsbesturen hem de leiding over hun politieke recherche toe om te voorkomen dat zijzelf zouden falen bij het verwerkelijken van het ideologisch zwaarst wegende doel. Göring zwichtte als laatste: in april 1934 kreeg Himmler ook de leiding over de Gestapo in handen.¹⁸

Himmler was aldus een van de potentaten geworden die dongen naar het commando over de Duitse politie. Een ander was rijksminister Frick die zijn best deed de politie van de achttien landen te centraliseren en onder centraal bestuurlijk gezag te plaatsen. Een derde was Ernst Röhm, die sedert de machtsovername zonder succes voor zijn SA een bestemming in het nieuwe bestel zocht. Ook Göring, inmiddels minister-president van Pruisen, bleef een geduchte rivaal. Onder supervisie van Hitler voerde dit viertal onderling een meedogenloze strijd, soms met bureaucratische middelen, soms met brute acties, in een gehavend politiebestedel waarvan de inrichting als gevolg van hun optreden voortdurend in beweging bleef. Als eerste sneuvelde Röhm. Toen in het voorjaar van 1934 geruchten zich opstapelden dat hij een tweede revolutie wilde beginnen, sloten zijn rivalen zich tijdelijk aaneen en liquideerden hem en zijn naaste medewerkers, met instemming van Hitler. Meteen daarna hervatte het drietal de onderlinge strijd. Elk voorval werd aangegrepen om een ander in een kwaad daglicht te stellen. Zo klaagde de partij geregeld dat Himmlers Gestapo ook haar leden bespioneerde, waardoor Himmler zich gedwongen zag de politieke recherches met straffe hand te leiden. De Amerikaanse historicus G. Browder meent dat Himmler uiteindelijk zijn rivalen de baas werd door het krachtig uitdragen van een coherente, ideologische visie op de taak van de politie die geen van zijn rivalen kon tegenspreken, door zijn pragmatische, bureaucratische werkwijze en door zijn strikte gehoorzaamheid aan Hitler in combinatie met het scherp aanvoelen van diens wensen en verlangens. Op 17 juni 1936 gaf de Führer hem per decreet het gezag over de gehele politie.¹⁹

Himmler kon de politie nu inrichten naar zijn eigen ideeën. De Schutzpolizei liet hij grotendeels ongemoeid. Hij belastte Dalüge, die onder Göring en Frick al heel wat macht over de politie had veroverd, met de leiding en gaf diens afdeling de naam Hauptamt Ordnungspolizei. Op de Kriminalpolizei drukte Himmler met meer kracht zijn stempel. Reinhard Heydrich die namens hem reeds de Pruisische Gestapo en de inlichtingendienst van de ss leidde, benoemde hij tot chef van een geheel nieuw Hauptamt Sicherheitspolizei en bracht hier zowel de politieke als de reguliere recherches onder. Het Hauptamt kreeg drie afdelingen: Verwaltung und Recht, Sicherheitspolizei (Sipo) en Kriminalpolizei (Kripo). De dagelijkse leiding over de laatste twee afdelingen werd toebedeeld aan twee ervaren commis-

sarissen van de recherche die kort voor de machtsovername NSDAP-lid waren geworden: Heinrich Müller en Arthur Nebe. Heydrich had in tegenstelling tot Dalüge vanaf het begin volledige zeggenschap over de regionale en lokale eenheden.²⁰

Eind 1936 bestond de Duitse politie uit een vanouds deels gekazerneerde geüniformeerde politie en een vernieuwde, gecentraliseerde recherche. Na deze ingreep ging Himmler op zoek naar mogelijkheden om met het geheel van instanties waaraan hij leiding gaf, te voorzien in taken die de territoriale expansie van Duitsland met zich mee zou brengen. Hij zou nog slechts één belangrijke institutionele maatregel nemen: de instelling in 1938 van Höhere SS- und Polizeiführer die op regionaal niveau toezicht gingen houden op het hele conglomeraat van politie, SS en concentratiekampen en rechtstreeks aan hem rapporteerden. Heydrich begon vanaf de zomer van 1936 met de samenvoeging van alle diensten en instellingen waaraan hij leiding gaf, de recherches, de inlichtingendienst van de SS en het stelsel van concentratiekampen, wat in september 1939 resulteerde in de oprichting van het Reichssicherheitshauptamt (RSHA), een unieke vlecht van partij- en staatsinstellingen. Deze politiecentrale gaf met strakke hand leiding aan een groot aantal regionale en lokale recherchebureaus. De numeriek kleine Sicherheitspolizei, versterkt met de inlichtingendienst van de partij (SD) en daarom aangeduid als Sipo(SD), domineerde het rechercheapparaat. Verheugd over de succesvolle centralisatie die hun armslag bij het optreden en hun kansen op promotie vergrootte, schikten de rechercheurs van de Kripo zich gemakkelijk. Ervaren politiemannen kregen na dien steeds vaker politieke taken opgedragen zoals de opsporing en arrestatie van joden die de rassenwetten overtraden en het oppakken en vastzetten van zigeuners. Juist het samenstel van een kleine, gedreven politieke recherche en een grote politiedienst die alle beproefde opsporings technieken wist aan te wenden, bracht de enorme slagkracht voort van de nieuwe dienst.²¹

Broekhoff en de Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission

Na de Eerste Wereldoorlog kwam vanuit Nederland, waar in het bestuur ergernis bestond over de grootscheepse vervalsing van het harde Nederlandse geld in het buitenland, de eerste aanzet tot internationale samenwerking van de politie. Luitenant-kolonel M.C. van Houten van de Marechaussee stelde in december 1919 op persoonlijke titel politiechefs in de gehele wereld voor om inlichtingen uit te wisselen over misdaden die alleen konden worden bestreden door politie uit verscheidene landen teza-

men. Hij bepleitte de oprichting van nationale hoofdkantoren die inlichtingen over dergelijke misdadigers verzamelden en de instelling van een secretariaat door de Volkenbond dat de uitwisseling van deze gegevens verzorgde, onder andere door de publicatie van een politieblad. Omdat hij besefte dat in de deelnemende landen geheel verschillende politieke stelsels bestonden, stelde Van Houten ter voorkoming van conflicten als voorwaarden dat er geen gegevens over politieke misdadigers zouden worden uitgewisseld, dat het secretariaat geen internationale arrestatiebevelen zou uitgeven en dat het zich niet zou mengen in opsporingsonderzoeken. Zijn voorstel kreeg bijval maar tot een bijeenkomst kwam het niet. Het initiatief werd overgenomen door de Weense politiepresident Hans Schober die na de militaire nederlaag en het uiteenvallen van het Habsburgse rijk werk zocht voor de omvangrijke inlichtingendienst van zijn korps. In 1923 slaagde hij erin in Wenen politiechefs uit 21 landen bijeen te brengen om zich te buigen over het Nederlandse voorstel.²²

Van Houten bezocht de conferentie samen met inspecteur Karel Henri Broekhoff. Broekhoff was in 1886 in Amsterdam geboren als zoon van een inspecteur van politie en was in 1906 bij het hoofdstedelijk korps in dienst getreden. Hier had hij zich onderscheiden door zijn inzet en zijn brede belangstelling. Zo had hij als secretaris van de BHPN een reeks lezingen georganiseerd waarin onder anderen de vermaarde commissaris van de recherche R. Heindl uit München had opgetreden. In 1914 was hij secretaris van de hoofdcommissaris geworden, in 1917 (kort na de bolsjewistische revolutie in Rusland) was hij op aandringen van de militaire inlichtingendienst GS III belast met de oprichting van een inlichtingendienst in het Amsterdamse korps. Reeds enkele decennia was de korpsleiding gewoon om rechercheurs bijeenkomsten van revolutionaire groepen bij te laten wonen en daarover te laten rapporteren. Het nieuwe bureau, waarvan het bestaan geheim werd gehouden, ging het verzamelen van informatie coördineren en de vergaarde informatie systematisch ordenen. GS III had ook in andere korpsen medewerkers gerekruteerd, soms buiten medeweten van de burgemeester, en zo een landelijk netwerk van de grond gekregen, de CI-verbindingen. Hierin domineerden de Amsterdamse en Rotterdamse eenheden op basis van mankracht en expertise.²³ Op aandringen van De Nederlandse Bank had Broekhoff er in 1921 een taak bij gekregen: de opsporing van valsemunters in Nederland en het buitenland. Hij had zich daarop met zijn medewerkers geïnstalleerd in het pand Nieuwe Doelenstraat 13. Reeds na enkele maanden hadden zij met steun van de Duitse en Zwitserse politie twee internationaal opererende valsemunters opgespoord.²⁴ Broekhoff verzorgde aldus twee politietaken die in bijvoorbeeld Duitsland en Oostenrijk waren ondergebracht bij de zogeheten politieke politie.

Op de politieconferentie in Wenen ondersteunde Broekhoff het plan

van Van Houten met de oproep om in alle Europese landen politiecentrales te vormen voor de opsporing van vals geld. Met de uitwisseling van inlichtingen en expertise diende niet te worden gewacht op overeenstemming in de Volkenbond. Op vrijwillige basis kon alvast vruchtbaar worden samengewerkt. Broekhoff stelde voor om de coördinatie te laten verzorgen door de een jaar eerder in Wenen opgerichte valsgeldcentrale, die over een cartotheek met gegevens van verdachte personen, een verzameling vals geld en een laboratorium beschikte en een bulletin uitgaf.²⁵ Het voorstel kreeg veel steun. Aan het slot van de conferentie werd besloten een Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission (IKK) op te richten. Een uitvoerend comité werd gevormd dat niet alleen voortaan elk jaar een vergelijkbare bijeenkomst diende te organiseren maar ook het voorstel van Broekhoff moest uitvoeren.

Vanaf 1924 begonnen grote Europese politiekorpsen op deze informele wijze samen te werken, in eerste instantie alleen bij de bestrijding van valsemunterij. Toen de publicatie van het Weense bulletin na korte tijd stokte, schoof Broekhoff de Amsterdamse uitgever Keesing naar voren en nam hijzelf de redactie ter hand. Ondertussen trachtte de Nederlandse regering de bestrijding van valsemunterij in het kader van de Volkenbond een volkenrechtelijke basis te geven, maar zij stuitte daarbij op forse weerstand van met name de Franse regering. Het was Broekhoff die eind 1925 een belangrijke bijdrage leverde aan het doorbreken van deze impasse door in Amsterdam een groep Hongaarse nationalisten op te pakken die Frans geld had vervalst om wapens te kopen en tegelijk een van de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog te treffen. Overtuigd van het nut van een gezamenlijke aanpak wijzigde de regering in Parijs haar standpunt en ging samen met Nederland ijveren voor een verdrag tegen valsemunterij. Broekhoff werd als deskundige opgenomen in de commissie die de verdragstekst moest opstellen. In april 1929 werd de conventie getekend. Broekhoff was toen reeds benoemd tot commissaris van rijkspolitie.²⁶

De IKK hechte vanaf het begin ook veel belang aan bestrijding van internationaal opererende misdadigers, zowel oplichters als zakkenrollers. De politiechefs hadden echter moeite om tot een gezamenlijke aanpak te komen omdat de reeds beschikbare gegevens in registers in Wenen, Kopenhagen en Brussel verschillend waren geclassificeerd en geen van hen de eigen cartotheek wilde opofferen. In Nederland was van een centrale aanpak nog in het geheel geen sprake: de Amsterdamse politie verzamelde foto's en vingerafdrukken in een kaartsysteem, het ministerie van Justitie hield een register bij van buitenlanders die in Nederland waren veroordeeld en de Amsterdamse rijksrechercheurs beschikten over een album met portretfoto's van buitenlandse zakkenrollers dat zij meenamen bij controle in treinen.

Broekhoff kreeg begin 1927 van de minister van Justitie de opdracht om

voortuitlopend op een regeling in de IKK tot een uniforme aanpak in Nederland te komen en een Centrale inzake Internationale Misdadigers op te richten. Hij liet daarop zijn medewerkers een register vormen waarin de gegevens van elke in Nederland gearresteerde of van misdrijf verdachte buitenlander naar Weens model werden geclassificeerd. Van sommige personen zond hij foto's en vingerafdrukken naar de centrales in de buurlanden. Bij gebrek aan overeenstemming in de IKK was van gelijkwaardige uitwisseling van gegevens vooralsnog geen sprake. Eind 1928 werd in de IKK overeenstemming bereikt over een gezamenlijke aanpak. Gekozen werd voor een registratie naar Weens model en voor Wenen als centraal distributiepunt, dat alle informatie welke het ontving op zijn beurt weer aan alle deelnemende landen verstrekke. Aanvankelijk werden jaarlijks de signaleringen van ongeveer vierhonderd personen verspreid; Broekhoff zelf leverde aan Wenen jaarlijks de signaleringen van zo'n twintig personen, merendeels zakkenrollers. In de jaren dertig zou onder invloed van de politieke ontwikkelingen het aantal uitgewisselde signaleringen van internationale misdadigers opvallend fluctueren, in tegenstelling tot het aantal meldingen van valsemunterij.²⁷

Aldus werd de IKK voor de grootste Europese en (later ook) Noord-Amerikaanse politiekorpsen de plaats waar formele en informele samenwerking op verschillende terreinen tot stand kwam. Binnen de grenzen die de regeringen de vertegenwoordigers uit eigen land al dan niet stelden, rustte deze samenwerking volledig op het onderlinge vertrouwen van de betrokken politiechefs. Als een Nederlands politiekorps een buitenlander oppakte, meldde het de arrestatie bij Broekhoff. Als dan bleek dat de persoon was gesignaleerd, werd de centrale in Wenen van de arrestatie op de hoogte gesteld zodat het land dat het signalement had opgegeven, een uitleveringsverzoek kon indienen. De verdachte werd vastgehouden in afwachting van de behandeling van dat verzoek. Omgekeerd kon Broekhoff met zijn contacten snel politieoptreden in het buitenland bewerkstelligen tegen personen daar die in Nederland misdrijven hadden begaan.²⁸ Toen de samenwerking informeel goed van de grond was gekomen, stapte de IKK af van het streven orgaan van de in diskrediet geraakte Volkenbond te worden en bleef zij een onafhankelijk genootschap zonder enige volkenrechtelijke status. Iedere zomer kwam het gezelschap in een van de aangesloten landen bijeen. Ook politiechefs die allang niet meer in functie waren, bezochten de bijeenkomsten. In 1927 kwam de commissie in Amsterdam samen. De politiechefs werden door Versteeg in het gebouw van de Vrijwillige Burgerwacht ontvangen en maakten onder andere een excursie naar Marken.²⁹ Broekhoff, in 1931 benoemd tot vice-voorzitter, had een spilfunctie in het informele netwerk. Hij vertaalde als vriendendienst boeken van collega's, waaronder *Crime in America* van J. E. Hoover.³⁰

In de marge van de conferenties van de IKK informeerden de korpschefs van enkele grote Centraal-Europese steden elkaar over de activiteiten van links- en rechts-extremistische partijen en over de methoden om ze te beugelen. Broekhoff, net als enkele collega's hoofd van de inlichtingendienst van het eigen korps, nam daar op instigatie van de regering niet aan deel. Onder invloed van de toenemende sociale onrust werd in 1930 de Amsterdamse inlichtingendienst versterkt, het toezicht op radicale politieke organisaties geïntensiveerd en een begin gemaakt met meer systematische rapportage.³¹ De regering besloot bovendien dat Broekhoff voortaan kon deelnemen aan het informele overleg.³² Uit zijn verslag van een van de eerste gesprekken die hij bijwoonde – tijdens een conferentie op 9 en 10 maart 1931 in Neurenberg – blijkt dat de deelnemers een nuchtere kijk op de links- en rechts-radicalen hadden en hun aandacht evenwichtig verdeelden over beide groepen. Broekhoff concludeerde: 'Alle Duitse heeren zijn van meening, dat een Putsch of revolutiepoging der Nat.-Soc. op niets zou uitloopen, aangezien zij alle partijen en leger en politie tegenover zich vinden. Zij weten dat ook zeer goed. Bovendien verwachten de n.s. alles van nieuwe verkiezingen.'³³ De machtsovername van de nazi's maakte een einde aan dit overleg. De regering besloot toen ook dat Nederland niet langer signalementen zou verspreiden via het Internationale Politieradionet van de IKK, waarvan de zender een jaar eerder was ondergebracht bij de Berlijnse politie.³⁴

Na een onderbreking van twee jaren kwam de IKK in de zomer van 1934 in Wenen weer bijeen. Ook de Duitse politie was vertegenwoordigd. Centraal stond het optreden tegen zigeuners. Eerdere besprekingen over dit onderwerp hadden niet tot eenstemmigheid geleid. Alleen in Beieren en Tsjecho-Slowakije waren maatregelen afgekondigd, gericht op het markeren en op beperkte schaal verstoten van zigeuners. Er was een centrale registratie ingesteld, zigeuners was de plicht opgelegd om zich bij aankomst in een stad aan te melden en er waren maatregelen genomen om het nakomen van de leerplicht af te dwingen. Nu deze twee landen zigeuners systematisch de grens over gingen zetten, stelde buurland Oostenrijk het onderwerp opnieuw aan de orde. Men werd het snel eens over een gezamenlijke aanpak: er zou ook in dit geval in Wenen een hoofdkantoor met een centraal register komen en in de afzonderlijke landen centrales die de persoonsgegevens zouden verzamelen. Bij de registratie besloot men het Beierse model gedeeltelijk over te nemen. Het daaropvolgende debat over de classificatie van de gegevens was bovenal heftig omdat een Duitse politiechef de aanleg van raciale maatstaven bepleitte. Uiteindelijk werd een jaar later besloten van elke zigeuner ook de identiteit van de ouders en grootouders na te trekken, zodat de gegevens ook voor de Duitse 'Zigeunerforschung' van nut zouden zijn. Van Houten ijverde vervolgens in Nederland met succes voor

de oprichting van een Zigeunercentrale. Deze werd in februari 1936 ondergebracht bij H.W.B. Croiset van Uchelen, Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst van de Marechaussee. Door gebrek aan geld en mankracht werd echter niet begonnen met de registratie. De in 1938 in Duitsland opgerichte Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens, ondergebracht bij de Kripo, verzamelde niet alleen gegevens maar verstrekke ook instructies en arrestatiebevelen aan de gehele Duitse politie.³⁵

De Nederlandse regering besloot in 1934 niet alleen weer aan de bijeenkomsten van de IKK deel te nemen, maar ook om opnieuw met buitenlandse korpsen in overleg te treden over de politieke bestrijding van politiek extremisme. Duidelijk was dat de aandacht zich in de praktijk zou beperken tot links-radicalisme en de door de Sovjetunie geleide Komintern. De Nederlandse bereidheid stoelde mede op zorg over de aanwezigheid van communisten onder de Duitse vluchtelingen die sinds begin 1933 naar Nederland kwamen. Tijdens de conferentie in Wenen in 1934 polste Versteeg zijn collega uit Stuttgart, die in het ambt was gebleven, over de mogelijkheid van een hervatting van het oorspronkelijke overleg. Deze wilde hem geen toezeggingen doen omdat zijn politieke recherche met die van de andere Duitse landen inmiddels door Himmler was overgenomen, maar hij speelde Versteegs vraag wel door aan de Gestapo in Berlijn. Enkele maanden later bood Kriminalrat Reinhold Heller van de Berlijnse dienst Versteeg informatie aan over communisten uit het Saarland die in het vooruitzicht van de aansluiting van het gebied bij Duitsland hun uitvalsbasis zouden willen verplaatsen naar Nederland. De minister van Justitie, door Versteeg geïnformeerd, besloot het aanbod te aanvaarden en Broekhoff naar Berlijn te laten afreizen.³⁶

Heller, die vanaf dit moment namens de Gestapo de vaste contactpersoon voor Broekhoff zou zijn, was in zijn eigen woorden een 'alter Praktiker' in het bestrijden van communisten. Hij had rechten gestudeerd, was in 1912 inspecteur van politie in Berlijn geworden, had in de wereldoorlog gevochten en was actief geweest in een vrijkorps. Bij zijn terugkeer bij de politie was hij aangesteld bij de politieke recherche. Hij was jarenlang lid geweest van de liberale Democratische Partij maar verzette de bakens na de ingreep van von Papen. Hij speelde een belangrijke rol bij het politieonderzoek naar de Rijksdagbrand en bij de daaropvolgende uitschakeling van de KPD. Daarna trad hij toe tot de NSDAP. Nadat Himmler de Gestapo had overgenomen, was hij plaatsvervanger geworden van Heinrich Müller, toen chef van de afdeling communismebestrijding en later hoofd van de gehele Sipo(SD).³⁷

Op 4 en 5 januari 1935 bezocht Broekhoff, met instructies van de minister van Justitie, de Gestapo in Berlijn en sprak hier met Heller. Van de ge-

sprekken zijn uitsluitend verslagen van de hand van Heller bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat zij een regeling troffen voor de uitwisseling van informatie en van in beslag genomen drukwerk. Het onderlinge contact zou, zoals gebruikelijk binnen de IKK, via twee kanalen verlopen. Uitnodigingen voor conferenties en uitleveringsverzoeken werden verstuurd via de ministeries van Buitenlandse Zaken; de uitwisseling van gegevens gebeurde in een rechtstreeks briefverkeer dat uit veiligheidsoverwegingen onder pseudoniem werd gevoerd.³⁸ Broekhoff benadrukte dat de Nederlandse overheid uitsluitend kon optreden tegen het drukken en verspreiden van communistische geschriften als deze beledigingen van buitenlandse regeringen bevatten, en dat zij weliswaar politiek actieve vreemdelingen het land kon uitzetten maar dat deze bezwaar konden aantekenen tegen uitlevering aan Duitsland en dan naar België werden gebracht. Hoogstwaarschijnlijk spraken beiden ook over infiltratie van de KPD, waarvan een tak vanuit Amsterdam opereerde. Uit latere documenten valt een afspraak tussen hen te herleiden dat Broekhoff Duitse infiltratie van de KPD in Amsterdam zou gedogen op voorwaarde dat hij op de hoogte werd gesteld van de resultaten, een opstelling die aansloot bij de houding van GS III tegenover in Nederland actieve agenten van buitenlandse inlichtingendiensten.³⁹ Aan het eind van zijn bezoek kreeg Broekhoff het toegezegde rapport mee over communisten uit Saarland.⁴⁰ Nog dezelfde maand gingen beide partijen elkaar inlichtingen verstrekken over Duitse communisten en over Nederlandse en buitenlandse medewerkers van de Komintern. Amsterdam traceerde bovendien de afzenders van pamfletten die per post naar Duitsland waren gezonden en er door de politie waren onderschept. Ook over acties van de Nederlandse politie zoals de opsporing van een partij brochures die de KPD via Schiphol naar Duitsland wilde verzenden, werd Heller geïnformeerd.⁴¹

Enkele weken later arresteerde de Centrale Recherche zestien KPD-leden en legde beslag op papieren die inzicht gaven in hun band met de CPN. Naar alle waarschijnlijkheid is hierbij geen gebruik gemaakt van informatie van de Duitse politie. Na afloop van de actie lichtte Broekhoff de Gestapo in; Heller kwam terstond naar Amsterdam en ontving foto's en vingerafdrukken van de arrestanten alsmede afschriften van de processen-verbaal. De in beslag genomen stukken bleken van weinig waarde voor de Gestapo en de vlotte arrestatie had een mogelijkheid weggenomen om de KPD te infiltreren. Bovendien viel te voorzien dat de arrestanten na het uitzitten van hun straf met succes zouden vragen om op een Russisch schip te worden geplaatst of over de Belgische grens te worden gezet. Heller, die vreesde dat zij dan elders hun activiteiten tegen het Duitse bewind zouden voortzetten, pleitte bij procureur-generaal baron van Harinxma thoe Sloten dan ook met kracht voor de oprichting van een concentratiekamp in Nederland om

hen duurzaam vast te zetten. Of die de suggestie overbracht aan de regering, is niet duidelijk. In elk geval belandden de gearresteerde communisten inderdaad in het speciale interneringskamp Fort Honswijk bij Schalkwijk (bij Houten), dat echter na enkele maanden weer werd opgeheven omdat het aantal opgepakte politieke vluchtelingen beperkt bleef en aparte internering de CPN in staat stelde met demonstraties de aandacht te vestigen op hun lot.⁴²

In Berlijn hadden Heller en zijn chef inmiddels lering getrokken uit de actie van de Amsterdamse politie, zo valt op te maken uit de instructie die een van hun medewerkers begin 1935 in een café in de Warmoesstraat aan een Duitse vrouw, E., gaf die zich bereid had verklaard om te infiltreren in de KPD-tak in Amsterdam. Zij kreeg namelijk te horen dat zij terughoudendheid moest betrachten tegenover de rechercheur van Broekhoff die contact met haar onderhield, en vooral moest voorkomen dat Broekhoff aanleiding zou zien om opnieuw over te gaan tot arrestaties. Hoogste prioriteit had voor de Duitse dienst het blootleggen van de clandestiene organisatie. Het opzetje van de Gestapo liep binnen drie maanden stuk. De vrouw speelde namelijk dubbel spel en hield vanaf het begin de KPD op de hoogte. Zodra Broekhoff dit ontdekte, liet hij het contact met haar verbreken. Enkele maanden later bracht de CPN de hele zaak in de openbaarheid. Een communistisch kamerlid maakte bovendien de instructies van de Gestapo aan de vrouw bekend en trok de overhaaste conclusie dat de Amsterdamse politie een werktuig van de Gestapo was.⁴³ Broekhoff was pijnlijk verrast door de onthulling en eiste opheldering van Heller: 'Sollte dies tatsächlich stimmen, so ist durch diesen Fall doch wohl sehr klar geworden, dass diese Weise von Zusammenarbeit zwischen Ihnen und uns nicht empfehlenswert ist. Entweder oder. Wir haben Ihr Vertrauen ganz oder wir haben es nicht.'⁴⁴ Heller gaf toe dat de ontmoeting had plaatsgevonden maar ontkende in alle toonaarden dat hij Broekhoff om de tuin had willen leiden: 'Unser Interesse lief ja mit dem Ihrigen in diesem Falle vollkommen parallel, wenn es auch aus taktischen Grunde zweckmässig erschien, nun nicht sofort auf jede Meldung der E. hin zuzupacken, vielmehr erst eine gewisse Konsolidierung der gestörten Arbeit [vanwege de arrestaties door de Amsterdamse politie] abzuwarten.'⁴⁵ Broekhoff liet zich, zo kan althans uit de stukken worden geconcludeerd, door die verklaring overtuigen en bleef met Heller samenwerken.

In de zomer van 1935 trachtten de Duitse deelnemers op de conferentie van de IKK de aanwezigen te bewegen tot een gezamenlijke bestrijding van het communisme, wat stuitte op aanmerkelijke weerstand.⁴⁶ De volgende maanden benutte Gestapochef H. Müller zijn contacten in de IKK om met politiekorpsen uit een aantal landen tot een samenwerking te komen die te vergelijken was met die met Amsterdam. De centralisatie van de Duitse po-

litie en het Anti-Kominternpact gaven een krachtige impuls aan deze diplomatie. Sipo(sD)-chef Heydrich nodigde daarop politiechefs uit zeventien landen uit om in augustus 1937 in Berlijn te confereren over een gezamenlijke aanpak. Ook Broekhoff bezocht de bijeenkomst. Heydrich wilde in de IKK-verband komen tot een uitwisseling van gegevens over communisten, vergelijkbaar met die inzake internationale misdadigers. Welke afspraken werden gemaakt, is niet duidelijk. Na afloop van de conferentie bezochten de deelnemers de Reichsparteitag van de NSDAP en kreeg Broekhoff een hoge onderscheiding. Een jaar later riep Heydrich de deelnemers opnieuw bijeen, ditmaal voor overleg over de bestrijding van een specifieke sabotagegroep van de Komintern. Ook van deze bijeenkomst is de uitkomst niet bekend.⁴⁷ Het optreden van Heydrich, die steeds duidelijker liet merken dat hij de IKK voor zijn karretje wilde spannen, leidde tot spanningen in de commissie. Toen de Weense voorzitter na de Anschluss van Oostenrijk in maart 1938 zijn positie afstond aan een nationaal-socialistische collega, trokken Engeland en Frankrijk zich uit de IKK terug.⁴⁸

In 1938 kwamen de activiteiten van Broekhoff ook door binnenlandse factoren in de verdrukking. De minister van Justitie besloot toen spionage op Nederlands grondgebied strafrechtelijk te gaan bestrijden wat een breuk betekende met de traditionele aanpak van GS III, die een belangrijk deel van zijn informatie vergaarde door het gedogen van agenten van buitenlandse diensten. In september 1938 werden twee Amsterdamse rijksrechercheurs gedetacheerd bij het departement en belast met de opsporing van spionnen. Broekhoff, die tegenover de Duitse politie een houding aannam die aansloot bij die van GS III, kwam met het tweetal in aanvaring nadat hij Sipo(sD)-chef H. Müller had laten weten dat een zekere K. Neesemann zich in Nederland uitgaf als medewerker van diens dienst. Kort daarop was deze plotseling uit Amsterdam vertrokken. De rijksrechercheurs dachten nu dat Neesemann een Duitse spion was en dat Broekhoff hem tegen arrestatie had willen beschermen. Welke status Neesemann ook had, het incident was voor het tweetal aanleiding om de gangen van Broekhoff na te trekken. Zij onderschepten persoonlijke correspondentie tussen Broekhoff en Müller, meenden hierin een bevestiging van hun vermoedens te vinden en rapporteerden dit aan de minister van Justitie.⁴⁹ Hun rapport kreeg echter geen vervolg en werd tijdens de meidagen van 1940 vernietigd. Niettemin zou secretaris-generaal J.R.M. van Angeren, die er kennis van had genomen, Broekhoff blijven verdenken van collaboratie met het nazi-regime.⁵⁰

De vervolging van de joden in Nazi-Duitsland

Sedert het begin van zijn politieke carrière had Hitler het op de joden gemunt. Alleen hun volledige verwijdering uit de Duitse samenleving zou zijns inziens leiden tot het herstel van Duitsland als grote mogendheid. Zijn argumentatie voor die ingreep bestond uit een mengelmoes van generalisaties, gangbare vooroordelen en bijeengeraapte kennis van de geschiedenis: zijn 'Weltanschauung'. Deze gaf zijn appèl op de antisemitische sentimenten van zijn toehoorders een visionaire glans en een berekenend karakter. Hitler leerde zijn publiek dat joden niet waren te verdrijven door spontane geweldsuitbarstingen maar slechts door een 'verstandelijk antisemitisme' dat weloverwogen te werk ging. Na de machtsovername grepen zijn militante aanhangers gebeurtenissen als de brand in het Rijksdaggebouw aan om in actie te komen en bijvoorbeeld joodse rechters en artsen met geweld te verdrijven van hun werkplek. Hoewel in de Duitse samenleving een brede consensus bestond dat de rechten van joden moesten worden beknot, reageerde de bevolking in de regel afwijzend op dit geweld. Hitler zelf was ook niet tevreden met de situatie. Hij wilde de geweldsuitbarsting in eigen hand houden en kanaliseren zonder zijn achterban te bruuskeren en liet daarom de partij op 1 april 1933 de reeds vermelde landelijke boycot van winkels van joden organiseren. Ook op de boycot reageerde de bevolking in de regel niet met instemming.⁵¹

Vanaf de zomer van 1933 werd de vervolging van de joden gedirigeerd door het Duitse overheidsapparaat. Het deed dit soms op eigen initiatief, soms op instructie van Hitler en soms anticiperend op zijn vermeende wensen. Op andere momenten was het reglementeren en reguleren van de straatterreur van de SA het enige doel. Hitlers interventies en instructies in deze jaren geven geen uitsluitsel over zijn bedoelingen. Weinigen konden zijn werkelijke doeleinden peilen. Met betrekking tot de partijactivisten trad hij in de regel remmend op. Hij wachtte, zo lijkt het, tot de tijd rijp was voor radicaal optreden. Ondertussen drukte het overheidsapparaat het meest duidelijk zijn stempel op de ontrecting van de joden. Met opmerkelijke inventiviteit werden beproefde ambtelijke middelen aangewend. De Amerikaanse politicoloog R. Hilberg stelde dat de betrokken bureaucraten 'de enorme omvang van de operatie konden opmaken uit de kleinste details. Bij elke stap legden zij zonder instructies een opmerkelijk richtingsgevoel aan de dag, stemden zij harmonieus hun handelingen af zonder formele afbakening van bevoegdheden, gaven zij blijk van een scherp inzicht in de taak zelfs als die hun niet expliciet was uitgelegd'.⁵² Dankzij het gelijkvormige gedrag van deze bureaucraten werd de vervolging zonder 'masterplan' met een moderne systematiek voltrokken, in fases die Hilberg

aanduidt met de trefwoorden: markering, onteigening, concentratie en vernietiging. De voltooiing van elke fase was een noodzakelijke voorwaarde voor de uitvoering van de volgende. De Duitse historicus U. D. Adam, die nauwgezet de rol van het Duitse overheidsapparaat bij de vervolging van de joden in kaart bracht, voegde aan Hilbergs bevindingen de constatering toe dat de vervolging schoksgewijs verliep: 'fasen van uiterlijke rust wisselden etappes van plotselinge activiteit met alle kenmerken van totalitaire machtsuitbreiding af'.⁵³ Adam duidde deze etappes aan met het eerder aangehaalde, door Fränkel gemunte begrip *Massnahmenstaat*: situaties waarin een deel van het staatsapparaat kortstondig alle wetten en regels terzijde schuift en met geweld en willekeur een doel tracht te bereiken.⁵⁴

Na de geregelde en ongeregelde terreur van 1933 en 1934 stelde het Duitse bestuursapparaat paal aan de anti-joodse acties, mede uit zorg om het aanzien in het buitenland en het economische herstel. Een groot aantal gevluchte joden achtte de lucht zelfs zozeer opgeklaard dat zij naar hun inderhaast verlaten woningen terugkeerden.⁵⁵ In het voorjaar van 1935 vonden in de eigen ambities en verwachtingen gefrustreerde SA-leden en door behoudzuchtige krachten in het nauw geraakte nazi-leiders elkaar echter in een vlucht naar voren en kwam het tot een tweede geweldsuitbarsting. Het startschot werd gegeven door propagandaminister Goebbels. Hij lanceerde in de pers, die inmiddels grotendeels onder zijn curatele stond, een antisemitische hetze. Sommige bestuurders sloten zich bij hem aan en troffen de joden met nieuwe maatregelen. Anderen, zoals rijksminister Frick van Binnenlandse Zaken, probeerden de gemoederen te bedaren met de loze belofte dat zij een definitieve, wettelijke regeling van de positie van de joden zouden treffen. Het publiek reageerde afwijzend op de gewelddaden, veelal uit angst er ook zelf slachtoffer van te worden.⁵⁶ Toen de campagne na enkele maanden leidde tot openlijke gewelddaden in de Berlijnse binnenstad, sprak Hitler zich ertegen uit. Kort daarna, aan de vooravond van de Reichsparteitag te Neurenberg, gaf hij enkele topambtenaren opdracht om een wettelijke regeling van de positie van de joden op te stellen. Inderhaast werden er twee wetten opgesteld, die de joden administratief markeerden, hun de omgang met niet-joden grotendeels ontzegden en het staatsburgerschap ontnamen. Ambtenaren belast met het formuleren van de uitvoeringsbepalingen van deze Neurenberger Wetten vormden daarna het ideologische begrip *ras* om tot een administratief hanteerbare en juridisch consistente categorie en beslisten zodoende over de omvang van de groep slachtoffers. Uiteindelijk werd eenieder die ten minste drie grootouders had die tot een joods kerkgenootschap behoorden, als jood beschouwd. De Duitsers met een of twee van zulke grootouders mochten, zolang ze zelf geen lid van een joods kerkgenootschap waren, vooralsnog van hun burgerrechten gebruik blijven maken. Het publiek stemde in met de strekking

van de wetten, mede in de verwachting dat deze een einde zouden maken aan de gewelddadigheden.⁵⁷

Na de Reichsparteitag van september 1935 brak opnieuw een periode van relatieve rust aan. Inmiddels hadden enkele duizenden joden hun baan bij de overheid of als arts of advocaat verloren en hadden velen hun winkel of bedrijf als gevolg van het verlies van klanten failliet zien gaan. Bijna een derde van de joodse gemeenschap, meest jongeren, was gevlucht of geëmigreerd. Het resterende deel, ruim 350 000 joden, wist zich met moeite te handhaven met hulp van eigen organisaties die sedert het najaar van 1933 werden overkoepeld door de Reichsvertretung der Deutschen Juden.⁵⁸

Eind 1937 achtte Hitler zijn bewind voldoende geconsolideerd en de economie voldoende hersteld om de economische en diplomatieke gevolgen te dragen van een nieuwe impuls tot de verwerkelijking van zijn doelen. Hij verving minister van Economische Zaken Hjalmar Schacht, die de positie van joden in de economie tot dan toe had beschermd, door Göring en gaf de laatste de taak een oorlogseconomie op te bouwen. In dat kader begon Göring het bedrijfsleven te 'ariseren', dat wil zeggen de joden te beroven van de laatste middelen van bestaan. Allereerst legde hij hun zelf een bijzondere belasting op, vervolgens deden andere bestuurders ook een duit in het zakje. Ditmaal was de aanslag op de joden vrijwel volledig het werk van de overheid en speelden partijactivisten slechts een marginale rol. Met legale en illegale middelen werden de joden gedwongen hun bedrijven en winkels voor veel te lage prijzen van de hand te doen. Ook grote bedrijven, die tot dan toe niet aan de roef hadden meegedaan, pikten een graantje mee.⁵⁹

In maart 1938 sloot Oostenrijk zich vrijwillig aan bij Nazi-Duitsland en vond in Wenen een pogrom plaats die grootschaliger, langduriger en roofzuchtiger was dan de Duitse vervolgingen tot dan toe. De Sipo(SD) leidde de gewelddaden na enkele dagen in wettelijke banen en herstelde zo de orde. In de maanden daarna verspreidden de anti-joodse acties zich als een veenbrand over Duitsland. In de nacht van 9 op 10 november 1938, later aangeduid als de Kristalnacht, vonden in heel Duitsland pogroms plaats, georkestreerd door Goebbels. Deze had met lede ogen aangezien hoe Göring de leiding over de vervolging van de joden naar zich toe had getrokken. Buiten medeweten van rivalen als Göring en Himmler maar vermoedelijk met toestemming van Hitler liet Goebbels partijactivisten en SA-leden, verbaal gesteund door zijn propaganda-apparaat, in heel Duitsland een nacht lang joden mishandelen, hun winkels en huizen vernielen en synagogen in brand steken. De Duitse bevolking schrok van de gewelddaden en hield zich, in tegenstelling tot de inwoners van Wenen, vrijwel overal afzijdig. Bijna honderd joden werden die nacht vermoord, velen raakten gewond en meer dan dertigduizend joden werden voor enige tijd in concentratiekam-

pen vastgezet. In de Duitse leiding reageerden de rivalen van Goebbels prompt op zijn poging opnieuw het voortouw te nemen. Reeds de volgende dag kreeg Göring van Hitler toestemming om de joden met nieuwe maatregelen te treffen.⁶⁰

Göring bekommerde zich allereerst om de 'arisering'. De joden dienden zelf op te draaien voor de schade die zij tijdens de Kristalnacht hadden geleden, maar dit mocht niet ten koste gaan van de bedrijven die zij nog bezaten. In het eerste beraad over nieuwe maatregelen kwam Heydrich met een onderbouwd voorstel. Toen acht maanden eerder de bevolking van Wenen dagenlang joden had mishandeld en vernederd, hadden twee van zijn medewerkers orde in de chaos geschapen. Zij hadden de boekhouding van de joodse organisaties in beslag genomen, hen gedwongen tot betaling van een enorme som geld en hen vervolgens een joodse eenheidsorganisatie laten oprichten die onder strikte supervisie de emigratie van joden ter hand mocht nemen. Het aantal emigranten was bijzonder groot doordat het tweetal ervoor had gezorgd dat ook arme joden de vlucht konden nemen door hun reisgeld te verstrekken uit het afgeperste vermogen. Bij hun afpersingspraktijk waren Oostenrijkse advocaten als Erich Rajakowitsch hen behulpzaam. Heydrich stelde nu voor om de Weense aanpak in het hele rijk toe te passen en in het Hauptamt Sipo, naar het model van de Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens bij de Kripo, een Reichszentrale für jüdische Auswanderung op te richten. Göring ging akkoord. Heydrich haalde een van de twee medewerkers, Adolf Eichmann, naar Berlijn. De Sipo(SD) kreeg zo de leiding over de vervolging van de joden en boog deze om in de richting die zijzelf voorstond: geforceerde emigratie.⁶¹

Het Weense model wierp in Duitsland minder vruchten af. Een groot deel van het land had geen nabije grens om joden overheen te jagen. Als gevolg van de territoriale expansie van Duitsland kwamen bovendien steeds meer joden binnen de eigen grenzen. In de ogen van de nazi-leiding werd het probleem dus steeds groter en de nagestreefde oplossing steeds minder realistisch. Op een onbekend moment, vermoedelijk in de zomer van 1941, besloot zij tot de systematische vernietiging van alle joden op het eigen grondgebied. Enig inzicht in de totstandkoming van die keuze geeft de rede die Hitler reeds eind januari 1939 hield en waarin hij reageerde op de protesten in het buitenland naar aanleiding van de Kristalnacht. Hij rechtvaardigde het Duitse optreden uitvoerig en besloot met het dreigement: 'Wenn es dem internationalen Finanzjudentum in und ausserhalb Europas gelingen sollte, die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.'⁶² Toen hij deze woorden sprak, was voor een massamoord nog geen voorbereiding getroffen. Terwijl Hitler weifelde, namen de betrokken

instanties, tegen elkaar opbiedend, steeds scherpere anti-joodse maatregelen. Rekening houdend met beduidende weerstand van de bevolking en de kerken, koos Hitler uit voorhanden alternatieven in de regel nog steeds gematigde opties. Hij voelde aan dat alleen een militaire strijd de mogelijkheid zou scheppen om die weerstand te breken en een gigantische operatie als de massamoord door te voeren. Toen de veldtocht tegen de Sovjetunie op gang was gekomen, viel het besluit, vermoedelijk in twee delen. Uiteindelijk was de oorlog voor Hitler het middel om het hoger gelegen doel van de vernietiging van de joden te bereiken. In de tweede helft van 1941 werd de uitvoering ter hand genomen.⁶³

De Vreemdelingendienst en de Duitse vluchtelingen

Van de bijna zestigduizend personen die in 1933 uit Nazi-Duitsland de vlucht namen, kwamen er vijfduizend naar Nederland. Alleen Frankrijk (25 000), Palestina (6500) en Polen (6000) namen meer mensen op. De keuze voor Nederland was onder meer ingegeven door de geografische ligging en de scheepvaartverbindingen met de Verenigde Staten. Waarschijnlijk speelde ook de toegankelijkheid een rol: Duitsers hadden geen visum nodig voor een bezoek aan Nederland. Van deze vijfduizend vluchtelingen verklaarden bij aankomst vierduizend jood te zijn. Driekwart van hen had de Duitse nationaliteit; het resterende deel bestond uit Poolse of staatloze joden. De duizend niet-joodse vluchtelingen waren vermoedelijk vooral politieke vluchtelingen: communisten, sociaal-democraten en vakbondsactivisten. De meeste ontheemden waren jong, hadden inderhaast alleen enkele persoonlijke bezittingen mee kunnen nemen en vertrouwden erop met hun arbeidskracht in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. In Nederland ontvingen zij hulp van particuliere organisaties die waren opgericht in reactie op de gebeurtenissen in Duitsland. Joden konden terecht bij het Comité voor Joodse Vluchtelingen. Politieke vluchtelingen wendden zich tot zusterorganisaties.⁶⁴

In Nederland genoten vluchtelingen en andere vreemdelingen net als in andere landen slechts in beperkte mate bescherming van de rechtsstaat. Zo was het politietoezicht over hen niet gebonden aan wettelijke richtlijnen maar aan een koninklijk besluit: het Vreemdelingenreglement van 1918. Het toezicht was geregeld volgens het beginsel van zelfbestuur: het hoofd van de plaatselijke politie – in Amsterdam de hoofdcommissaris – diende zich bij de uitvoering niet naar aanwijzingen van de burgemeester te richten maar naar die van de Inspecteur der Marechaussee. Vreemdelingen dienden zich meteen na aankomst te melden bij de politie, daarna elke adreswijziging terstond mede te delen en voorts alle instructies van de po-

litie na te leven.⁶⁵ In de praktijk had de Inspecteur weinig invloed op de uitvoering door de lokale politie, hielden lang niet alle vreemdelingen zich aan de regels en was het toezicht verre van effectief.

Versteeg kreeg na de machtsovername van de nazi's geen wezenlijk nieuwe instructies met betrekking tot het vreemdelingenbeleid. De regering wilde de traditie van het land als wijkplaats voor vluchtelingen voortzetten maar de druk op de arbeidsmarkt niet laten toenemen. Zij wilde bovendien geen visumplicht invoeren voor Duitsers uit vrees dat de Duitse regering Nederlanders dezelfde plicht zou opleggen en dat aldus de handel zou worden belemmerd. De regering verscherpte daarom alleen de voorwaarden voor het toelaten van vreemdelingen die reeds verplicht waren een visum aan te vragen. In de praktijk werden in 1933 dus voornamelijk niet-Duitse joden getroffen.⁶⁶

Het toezicht op vreemdelingen werd in Amsterdam uitgevoerd door een inspecteur en drie rechercheurs van de Centrale Recherche. Van eenieder die zich aanmelde, stelden zij identiteit, herkomst en middelen van bestaan vast, schreven hem bij in het register dat moest worden bijgehouden op grond van het Vreemdelingenreglement en meldden zijn komst bij de Inspecteur der Marechaussee. Na zijn aantreden in 1929 vergrootte Versteeg de effectiviteit van het toezicht door het register te vervangen door een kaartstelsel en door de rechercheurs toegang te geven tot de gegevens van Broekhoffs Centrale inzake Internationale Misdadigers. Op zijn aandrang verplichtte de gemeenteraad alle hotels en logementen om elke nacht bij de sectiebureaus opgave te doen van hun gasten.⁶⁷ Kolk, in 1934 bij de Centrale Recherche te werk gesteld:

"s Nachts om één uur kwamen de eerste lijsten binnen. Ze werden van de bureaus opgehaald door een motorrijder of door een chauffeur met wagen. Die bracht ze aan het hoofdbureau. Daar werden ze direct op volgorde gelegd: alfabetisch-lexicografisch. Dan ging je in de bakken zoeken of er gesignaleerden bij zaten. Na een paar uur had je bij wijze van spreken twee of drie klanten. Dan werd afgesproken wie uitging. Je ging met zijn tweeën de deur uit, stapte een hotel binnen en zei: Hoor eens, hier zijn we. We komen voor die en die kamer; daar ligt een patiënt voor ons.

Dan zeiden ze: "O, gaat u maar mee."

Ze liepen met je mee of zeiden: "U weet de weg. Gaat uw gang maar."

Dan haalde je ze weg. Je kwam minderjarige meisjes tegen, vaak ook vreemdelingen zonder papieren of vreemdelingen die werden gezocht. Het was een routinekwestie."⁶⁸

In de loop van de jaren dertig breidde Versteeg het personeel van de Vreemdelingendienst geleidelijk uit. Eind 1938 waren 43 korpsleden aan de dienst

verbonden. Het kaartstelsel, waarin ook gegevens uit andere bronnen werden opgenomen, omvatte toen tachtigduizend fiches.⁶⁹

De Centrale Recherche zette ook ongewenste vreemdelingen het land uit. In 1930 werden 1201 buitenlanders uit Amsterdam verwijderd, het merendeel door de Amsterdamse politie, een klein deel door de Rijksveldwacht en de Marechaussee. Het aantal uitzettingen nam gestaag af, een tendens die slechts werd onderbroken door het forse aantal van 1938 (grafiek 1). Van slechts een beperkt aantal gevallen is de reden bekend. De overgrote meerderheid beschikte niet over voldoende middelen van bestaan en voldeed zodoende niet aan het formele criterium voor toelating tot Nederland. Een behoorlijk aantal had zich geprostitueerd. Ook waren er minderjarigen die van huis waren weggelopen. Zo'n driekwart van de ongewenste vreemdelingen was Duitser.⁷⁰ Als de hoofdcommissaris had besloten een vreemdeling uit te zetten, nam hij contact op met een zogeheten grenscommissaris van de Rijkspolitie die op zijn beurt contact opnam met het hoofd van politie in een grensgemeente. Op een afgesproken datum bracht een Amsterdamse rechercheur de vreemdeling naar de grens, veelal per trein, en droeg hem daar over aan een politieman van het betreffende buitenlandse korps. Kolk:

‘Uitzetting van vreemdelingen [...] was een dagje uit. Daar werd om gevochten. Het was ideaal. Als je er veel had, kon je met de Spoorwegen afspreken dat je een aparte coupé kreeg. Dat waren nog die oude treinen waarvan de coupés aan de buitenkant op slot konden. Je zei tegen de conducteur: We komen voor die en die trein, we willen graag voor zes man plaats hebben en een aparte coupé. [...] Je bracht ze netjes [per trein naar Enschede en vandaar te voet naar de grens bij Broekheurne]: het was eersteklas reizen. Je had er ook klanten bij die geld genoeg hadden, die niet uit armoede naar Nederland waren gekomen, maar die ze hier niet wilden hebben en die daarom werden uitgewezen. Die zaten er met een grote sigaret of een grote sigaar. Dan was het wel gek als zij niet tegen je zeiden: Moet je er ook een? Als [de rechercheurs] wisten dat er weer een golfje kwam, probeerden ze van tevoren of ze die stek konden krijgen: “Wachtcommandant, kan ik deze keer mee naar Broekheurne?”’⁷¹

Vreemdelingen die zich hadden ingelaten met communistische activiteiten, werden vaak op een Russisch schip geplaatst. Vluchtelingen werden aanvankelijk niet terug geleid naar Duitsland.

Geconfronteerd met de komst van Duitse vluchtelingen trachtte de Nederlandse regering eerst de Volkenbond te bewegen tot het treffen van een regeling om hen proportioneel over diverse landen te verdelen. Toen duidelijk werd dat Hitler stevig in het zadel zat en dat in de nabije toekomst geen overeenstemming zou worden bereikt in de Volkenbond, besloot zij

vluchtelingen te gaan weren. Op 30 mei 1934 gaf de minister van Justitie de Inspecteur der Marechaussee nieuwe aanwijzingen voor het vreemdelingtoezicht. De aanwezige vluchtelingen met de Duitse nationaliteit en de staatlozen konden in Nederland blijven, maar nieuwkomers mochten zich voortaan slechts tijdelijk in Nederland ophouden. Als zij langer bleven dan zij vooraf aangaven, diende de politie hen het land uit te zetten. Illegaal binnengekomen joodse vluchtelingen uit Oost-Europa en 'niet-joodsche roode elementen' dienden naar het eigen land terug te worden gevoerd. Voor de laatste groep kwam Duitsland als bestemming uitsluitend niet in aanmerking als daar voor hen 'direct lijfsgevaar' dreigde. Met dit besluit werden vooral Oost-Europese joden en daarnaast politieke vluchtelingen hard getroffen.⁷² Hoewel de regering nog steeds geen visumplicht voor Duitsers wilde invoeren, probeerde zij de komst van Duitse vluchtelingen wel tegen te gaan. Het parlement gaf haar een wettelijke volmacht om niet-visumplichtige vreemdelingen beperkingen op te leggen bij het aanvaarden van arbeid in loondienst. Voortaan hadden zij een vergunning nodig om in bepaalde bedrijfstakken te werken. In augustus 1935 was het aantal afgeschermdde sectoren opgelopen tot 87. De Vreemdelingendienst moest over elke aanvraag voor een vergunning advies geven.⁷³

Het schoksgewijze karakter van de vervolging van de joden in Duitsland werd weerspiegeld in de aantallen vluchtelingen die naar Nederland uitweken. Na de komst van de eerste grote groep in 1933 nam het aantal gestaag af. Sommige ballingen keerden zelfs terug naar Duitsland. Dat blijkt ook uit de cijfers van de Vreemdelingendienst (grafiek 1). Het Comité voor Joodsche Vluchtelingen, dat het aantal om hulp vragende joodse vluchtelingen registreerde, kreeg als gevolg van de antisemitische campagne van 1935 weer meer verzoeken (tabel 1). Hoewel daarna in Duitsland de rust tijdelijk weerkeerde, was de druk op de joden zo groot dat de uittocht aanhield.

Toen eind 1937 de joden uit de Duitse economie werden gestoten en voorzien kon worden dat opnieuw velen het land zouden ontvluchten, verhardde de Nederlandse opstelling jegens de vluchtelingen. Motieven hiervoor waren onwil om de veronderstelde lasten van hun aanwezigheid te dragen, een vage angst voor vreemdelingen, met name voor arme Oost-Europese joden, en een bekrompen zorg voor de regels in het internationale verkeer. Minister-president Colijn legitimeerde de hardere opstelling als volgt: 'Men maakt het den boosdoeners onder de staten wel gemakkelijk ongewenschte elementen (in hun oog) het eigen land uit te drijven wetend dat anderen er dan de zorg voor op zich nemen.'⁷⁴ In mei 1938 liet minister van Justitie C.M.J.F. Goseling de Inspecteur der Marechaussee weten 'dat de tot nu toe gevolgde gedragslijn beëindigd moet worden en dat binnenkomst hier te lande van verdere vluchtelingen, onverschillig van welke na-

tionaliteit, niet meer kan worden toegestaan'.⁷⁵ Voortaan moesten alle vreemdelingen die illegaal de grens waren overgestoken het land worden uitgezet, ook naar Duitsland. Als zij aannemelijk maakten dat hun leven daar werd bedreigd, dienden de autoriteiten dit voor te leggen aan de minister, die dan een beslissing zou nemen. De minister stelde driehonderd grenscontroleurs aan om de Marechaussee bij de grensbewaking te assisteren.⁷⁶ Uit grafiek 1 blijkt dat de nieuwe instructies wel effect hadden, maar niet zoveel als de minister beoogde.

De regering begon nu ook Duits-joodse vluchtelingen terug te voeren naar Nazi-Duitsland. In de zomer van 1938 pleegden enkele van deze joden zelfmoord. Hun daad kreeg aandacht in de pers. Voor het eerst sinds 1933 ontstond buiten de kring van particuliere hulpverleners aandacht voor het lot van de joodse vluchtelingen. Ook onder het Amsterdamse politiepersoneel dat joden naar de grens bracht en uitleverde aan de Duitse politie, ontstond beroering. Een inspecteur die met enkele collega's een groep joden tijdens het transport per autobus naar de grensovergang Venlo-Kaldenkirchen moest bewaken: 'Versteeg zei met de hand op zijn hart tegen mij en ook tegen anderen die erbij betrokken waren: "Ik heb mij ervan overtuigd en ik weet zeker dat deze mensen geen leed zal geschieden. Jij doet dat transport."⁷⁷ Er zijn geen gevallen bekend van politiemannen die dit werk weigerden uit te voeren.

De dochter van Versteeg herinnert zich dat haar vader op een avond kort na de Kristalnacht van 9 op 10 november 1938 een Duitse jood op bezoek kreeg die hem zijn ervaringen vertelde: 'Nadat mijn vader de bezoeker had uitgelaten [...], kwam hij [in de kamer terug] en zei hij: "Dat moet overdreven zijn geweest. Dat kan toch niet." Hij geloofde het niet. Ik zie hem nog in de kamer staan [en zeggen]: "Van normale mensen kan je dat niet verwachten."⁷⁸ Enkele dagen later verschenen in de pers uitvoerige getuigenissen van de gewelddaden, die alom ontzetting teweegbrachten. De Amsterdamse gemeenteraad stelde huisvesting beschikbaar voor de vluchtelingen en een geldinzameling onder het publiek bracht een maand later een fors bedrag op. Onder druk van de publiciteit versoepelde minister van Justitie Goseling de instructies voor de grensbewaking enigszins. Een contingent van tweeduizend vluchtelingen werd toegelaten, later nog een van vijfduizend. Hij liet bovendien weten dat joden uit de grensstreken die waren gevlucht voor concreet gevaar, tijdelijk mochten worden toegelaten en dat de terugvoering naar Duitsland voorlopig werd gestaakt. De nieuwe vluchtelingen zouden worden ondergebracht in speciale inrichtingen. In Amsterdam waren twee gebouwen voor dit doel beschikbaar. Bij de Vreemdelingendienst meldden zich in de laatste weken van november talloze vluchtelingen, onder wie zo'n vierhonderd die illegaal de grens waren gepasseerd. De dienst deed hun op eigen gezag de toezegging dat zij niet zou-

den worden uitgeleid. De bij de leiding van het ministerie van Justitie hierdoor gewekte ergernis was vermoedelijk een van de redenen om op 15 december 1938 de oorspronkelijke instructies in alle hardheid te herstellen.⁷⁹

Eind april 1939 spoorde de procureur-generaal de Amsterdamse politie aan om niet meer toe te staan dat illegale vluchtelingen bij particulieren verbleven. Zij diende hen terstond in een van de kampen onder te brengen, meer vaart te zetten achter het onderzoek naar de risico's die zij in Duitsland te duchten hadden en de uitleiding van ongewenste vreemdelingen te hervatten. Begin mei gaf de minister van Justitie de procureurs-generaal extra bevoegdheden bij het toezicht op de vreemdelingendiensten. Tegelijkertijd verscherpte hij opnieuw de geldende richtlijnen. Beducht voor negatieve publiciteit gaf Goseling deze ditmaal een geheim karakter: de procureurs-generaal mochten de hoofden van politie alleen mondeling op de hoogte stellen. Belangrijkste verandering was een forse inperking van de geldigheidsduur van de vergunningen tot verblijf.

De Amsterdamse korpsleiding deed echter niet langer mee. Kort daarna maakte zij met vertegenwoordigers van de vluchtelingencomités een informele afspraak die afweek van de geldende richtlijnen. In ruil voor de belofte van de comités dat illegale vluchtelingen zich zouden melden bij de politie, verzekerde de korpsleiding dat zij hen niet zou opsporen, bij de Duitse politie geen navraag zou doen naar hun antecedenten en hen bij aanmelding niet zou oppakken en uitleiden. Deze soepele opstelling leidde er inderdaad toe dat meer vluchtelingen zich bij de Vreemdelingendienst inschreven (grafiek 1).⁸⁰

Van Thiel, die op 1 januari 1940 aantrad als procureur-generaal, wilde werk maken van zijn toezichthoudende taak bij het vreemdelingenbeleid maar ontdekte na enkele weken de coulante praktijk van de Amsterdamse politie. Hij liet de minister weten: 'Ik kan de gedachte niet van mij houden dat de toestand in Amsterdam bij de Vreemdelingendienst niet in orde is en dat wij bedrogen worden.'⁸¹ Van Thiel liet zijn rijksrechercheurs enkele vluchtelingen ondervragen en ontdekte zo dat de comités van de geheime ministeriële richtlijnen op de hoogte waren en dat zij de vluchtelingen instrueerden een valse opgave te doen van de datum van hun komst naar Nederland. Hij ontbood daarop de voorzitters van de hulpcomités. Deze ontkenen de politie te misleiden en informeerden hem over de afspraak met de Vreemdelingendienst. Van Thiel schreef triomfantelijk aan de minister:

*'Dit zijn nu de vertegenwoordigers van comités waarmede samengewerkt moet worden en die zich niet ontzien de politie te laten beliegen en bedriegen en die medewerkers om de ten aanzien van de vreemdelingen geldende regelen te saboteren. [...] Mijn meening zou dit zijn, we hebben nu een stok in de hand gekregen en kunnen daarmede thans [de Amsterdamse politie] gevoelig slaan.'*⁸²

De procureur-generaal riep Versteeg en de chef van de Vreemdelingen-dienst op het matje. De korpschef erkende het bestaan van de afspraak met de hulpcomités maar hield vol dat deze berustte op de geheime richtlijnen van mei 1939. Omdat die laatste hem mondeling door Van Thiels voorganger waren medegedeeld, kon de procureur-generaal weinig tegen hem uitspreken. Versteeg beloofde beterschap. Op 22 en 25 mei 1940, twee weken na de capitulatie, werden opnieuw Duitse vreemdelingen over de grens gebracht. Daarna werd de uitleiding op aandrang van de bezetter stopgezet.⁸³

Zelfdiscipline onder Duitse supervisie

Op de avond van 14 mei 1940, na slechts vijf oorlogsdagen die niets dan paniek en chaos hadden laten zien, capituleerde het Nederlandse leger. De intocht van Duitse militairen een dag later volgt op het abrupte vertrek van koningin Wilhelmina met haar gezinsleden en van het voltallige kabinet. Hitler stelde na korte tijd een rijkscommissariaat in dat het Duitse gezag in Nederland zou uitoefenen. De Oostenrijkse nazi Arthur Seyss-Inquart kreeg als zijn persoonlijke vertegenwoordiger de leiding. Omdat de veldtocht tegen België en Frankrijk nog niet was afgesloten, werd extra veel belang gehecht aan rust en orde. Het Amsterdamse stadsbestuur en de politie kregen opdracht het toezicht op de bevolking te versterken. Na de capitulatie was het in de hoofdstad opmerkelijk kalm. Men had geen flauw idee van wat komen ging. De afwezigheid van de vorstin, symbool van het Nederlandse gezag, verhevigde de onzekerheid. Hoewel overal de draad van het gewone leven weer werd opgepakt, vonden de stadsbestuurders het nodig om hun gezag tegenover de bevolking krachtig te bevestigen. Burgemeester De Vlugt verzekerde dat hij de belangen van de gemeente bleef behartigen, 'niet door een karakterlooze serviliteit te toonen, waarvoor niemand achtting heeft, maar door een vastberaden plichtsbetrachting, die zich ook kenmerkt door stipte en getrouwe nakoming van hetgeen in de Verordeningen van de Duitse Autoriteiten en in onze wet en verordeningen is voorgeschreven of vastgelegd'.¹ Hoewel de bezetter herhaaldelijk aandrang op verscherping van het politieoptreden, hield de burgemeester de bevolking met nadruk voor dat er geen enkel 'verschil van inzicht bestaat tusschen de Duitse Autoriteit en de Gemeentelijke Overheid over hetgeen onder rust en openbare orde dient te worden verstaan'.²

Bestuur en politie in Amsterdam waren in mei 1940 voldoende toegerust om ordeverstoringen in de kiem te smoren. Het Uniformverbod en de Wet op de Weerkorpsen beperkten radicale politieke organisaties in hun optreden in het openbaar. De Algemene Politieverordening bond demonstraties en colportage aan strakke regels. Het Ambtenarenverbod voorkwam infiltratie van het ambtelijk apparaat. Al deze wetten en verordeningen, die in 1933 en 1934 waren uitgevaardigd en hun effectiviteit hadden bewezen, bleven na de capitulatie intact. De politie trad op als voorheen en vooralsnog verleende de bezetter de NSB geen speciale gunsten. Toch nam na enkele weken de druk allengs toe. NSB'ers ondermijnden met gerichte provocaties stelselmatig het gezag van het politiepersoneel op straat en

overtraden het Uniformverbod en de regels voor colportage. Het personeel op straat, onzeker vanwege een strakke centrale leiding die precieze maar niet altijd eenduidig toepasbare instructies gaf en scherp toezicht hield op de uitvoering, voelde zich na de capitulatie onvoldoende in de rug gedekt. Terwijl het aantal dagorders en telegrammen van het hoofdbureau toenam en de richtlijnen herhaaldelijk veranderden, verscheen op de achtergrond de bezetter als extra toezichthouder. In juni 1940 drongen de chefs van de afdelingsbureaus met klem bij Versteeg aan op meer duidelijkheid. Zonder resultaat, zo kan uit diens eigen notities worden opgemaakt: 'op een gestelde vraag medegedeeld dat colportageverboden onverzwakt van kracht blijven, dat het optreden steeds correct moet zijn en dat als geen verstoring der orde viel te duchten, ook op sommige plaatsen colporteurs oogluikend konden worden toegelaten echter geen zich heen en weer bewegende colportage op plaatsen vallende onder colportageverbod'.³ Het vastberaden publieke optreden van de politieautoriteiten stond in schril contrast met het gebrek aan houvast dat zij de eigen ondergeschikten boden.

Versteeg was net als De Vlucht na de capitulatie bovenal bezorgd over het behoud van rust en orde. Uit vrees voor Duitse interventies was hij geneigd het zekere voor het onzekere te nemen. Het ontbreken van een eenduidig beleid kwam evenwel mede voort uit een verdere verschuiving van de gezagsverhoudingen in het politiebestedel. De procureur-generaal, die sedert het Rijkspolitiebesluit via de commissarissen van de sectiebureaus invloed had verworven op de ordehandhaving, breidde zijn bemoeienis verder uit: eerst informeel, eind juni ook formeel. Hij drong de burgemeester, van oudsher belast met de ordehandhaving, naar het tweede plan. Geconfronteerd met twee gezagdragers die zich beiden met de openbare orde bemoeiden en die niet dezelfde koers voeren, richtte Versteeg zich meer en meer naar de procureur-generaal.

De meidagen

Dat oorlog met Duitsland onvermijdelijk was, drong in Nederland laat en bovendien moeizaam door. Pas in een laat stadium begon het Amsterdamse stadsbestuur zich voor te bereiden. De inbreng van het plaatselijke garnizoen werd weloverwogen beperkt gehouden en over de bijdrage van de Vrijwillige Burgerwacht bestond nog in 1939 onenigheid.⁴ De Luchtbeschermingsdienst, ook een vrijwilligersorganisatie, kampte met interne onvrede over zijn schamele uitrusting. Toen de vakhoofden in hetzelfde jaar uit protest wegbleven bij een inspectiebezoek van de vorstin, werden zij terstond vervangen door de chefs van de politiebureaus in de stad, tot tevredenheid van Versteeg, die immers eerder had geijverd voor integratie

van de brandweer in de politieorganisatie.⁵ Voor de financiering van lucht-afweergeschut rekende men ten onrechte op particuliere fondsen zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁶ De politieke ontwikkelingen in Europa leken alleen een kleine minderheid te interesseren. Hoewel de voedselsituatie nijpend was en elementaire levensmiddelen slechts op de bon verkrijgbaar waren, sloegen protestacties van de CPN niet aan.⁷ Een protestvergadering tegen de bezetting van Polen, vooral gericht tegen het Duitse optreden tegen de joden daar, had als motto de woorden van koningin Wilhelmina 'Wij willen onszelf zijn en blijven', een uitspraak die vermoedelijk vrij goed de algemene gemoedstoestand vertolkte.

Het bericht van de Duitse aanval op vrijdagochtend 10 mei 1940 trof de Amsterdamse politieautoriteiten niet onvoorbereid. Ten minste éénmaal eerder hadden ze zo'n melding ontvangen. In april was reeds de staat van beleg ingesteld en enkele dagen tevoren had Versteeg naar aanleiding van de gespannen internationale situatie alle verloven van het hogere personeel ingetrokken.⁸ Op 10 mei kwamen de korpschef, de burgemeester en de procureur-generaal in alle vroegte bijeen in het hoofdbureau van politie en namen onmiddellijk een reeks vooraf geprepareerde maatregelen. Het gehele politiekorps, de burgerwacht en de Luchtbeschermingsdienst werden gemobiliseerd. In het hoofdbureau werd de Stormbrigade paraat gehouden. Politie en burgerwacht kregen de opdracht om de belangrijkste gebouwen in de stad te bewaken en de kringhuizen van de NSB te bezetten. Enkele honderden NSB'ers werden opgepakt en in de Markthallen geïnterneerd. Op allerlei plaatsen dromde het publiek samen om bijvoorbeeld luchtgevechten te aanschouwen. Geruchten deden de ronde, over bombardementen, over de aanwezigheid van Duitse parachutisten in burger en over sabotage door NSB'ers.⁹

Twee dagen later liet Versteeg vijf korpsleden oppakken op verdenking van sympathie voor de vijand: de inspecteurs Bram Harrebomée, Douwe Bakker en Leen Ponne en twee agenten. Hij had het speciaal voorzien op Harrebomée omdat deze in 1937 de pers had ingelicht over het drukkende toezicht van de Centrale Controle, een daad waarvoor hij hem disciplinair had gestraft. Begin 1940 had Versteeg bovendien een onderzoek laten instellen naar diens politieke gezindheid maar dat had geen bezwarende feiten opgeleverd. 'Hij is volkomen lijdelijk en geeft zich in dit opzicht in niets bloot,' moest Versteeg tandenknarsend constateren.¹⁰ Onduidelijk is welke verdenkingen tegen de andere vier bestonden. Een agent werd aangegeven door zijn collega's. De bewijzen waren niet hard. Achteraf kan worden vastgesteld dat de drie inspecteurs inderdaad sympathie koesterden voor het nationaal-socialisme en weliswaar geen lid van de NSB waren maar vanaf voorjaar 1938 wel maandelijks heimelijk met enkele geestverwante collega's bijeenkwamen op zogeheten kameraadschapsavonden.¹¹ De

vijf werden op de werkplek gearresteerd, ontwapend en naar het hoofdbureau gevoerd, waar zij werden verhoord. Vervolgens werden zij vastgezet: eerst in de marechausseekazerne in de Watergraafsmeer, daarna in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans.¹²

De Amsterdamse autoriteiten hielden al snel na het begin van de oorlogshandelingen rekening met een militaire nederlaag. Op zaterdag 11 mei lieten zij uit voorzorg de kaartsystemen van de Inlichtingendienst vernietigen. Hevige gevechten in de buurt van Den Haag maakten het toen al onmogelijk om deze volgens voorschrift over te brengen naar het ministerie van Justitie. De kaarten werden verbrand in de ovens van het hoofdbureau en bij de vuilverbranding. De registers van de Vreemdelingendienst en van de Centrales die verbonden waren met de IKK, werden intact gelaten.¹³

Tegen beter weten in hield Versteeg het personeel een optimistisch beeld van de situatie voor. Nog in de ochtend van 14 mei liet hij weten 'dat er geen enkele reden is den toestand donker in te zien. De verdediging van de vesting Holland is volkomen intact en de legerleiding beheerst daar den toestand volkomen. [...] Ik doe dan ook een beroep op U allen geen geloof te hechten aan praatjes welke door onverantwoordelijke elementen en enkele gedeserteerde militairen worden verspreid.'¹⁴ Later die dag dwong de Duitse luchtmacht met een bombardement op Rotterdam het Nederlandse leger tot overgave. Enkele tientallen Amsterdammers pleegden daarop zelfmoord, onder wie een inspecteur van politie.¹⁵

Diezelfde avond stelde Versteeg de vijf geïnterneerde korpsleden in vrijheid. Bakker in zijn dagboek:

*'[Zij] bakken nu zoete broodjes. Wisten niet dat wij het zoo slecht hadden. Heb Van Thiel gezegd dat ik hem hartgrondig heb verwenscht [...]. Versteeg noemde mij bij den voornaam en zeide dat hem het hart brak toen hij de mededeeling aan mij moest doen. Enfin, wat er van zij, wij waren vrij en met opgeheven hoofd toonden wij ons aan de verbaasde druïloren van het hoofdbureau [...]. Een weelde: met de auto van de hoofd-commissaris thuis gebracht. Deze zegt: "Douwe, de groote sodemieter is Van Thiel."'*¹⁶

De drie inspecteurs zouden zich spoedig ontpoppen als actieve nationaal-socialisten en zouden later optreden als aanjagers van de nazificatie van het politiekorps.

Op woensdag 15 mei trok de Wehrmacht Amsterdam binnen. Kort daarvoor was bekend geworden dat koningin Wilhelmina met de regering naar Engeland was gevlucht en de regeringsmacht had overgedragen aan de opperbevelhebber van het Nederlandse leger, hetgeen ook in het Amsterdamse korps ontsteltenis en ontzetting teweegbracht.¹⁷ Inspecteur Van Blitterswijk van het bureau Verkeerspolitie had opdracht om toezicht op het publiek te houden bij de intocht van het Duitse leger:

*'Ik was naar de Amsteldijk gestuurd en heb daar zitten grienen in een motor met zijspan toen ik dat zag binnenkomen. Ik zag een paar collega's, onder anderen Bram Harrebomée waar ik zeer goed mee bevriend was, met die Duitsers optrekken en de Hitlergroet brengen. Harrebomée was kort daarvoor uit het gevang bevrijd. Die Duitse pantserauto's komen eraan. Je ziet er Nederlandse helmen op staan. Op een gegeven moment werd het mij te veel.'*¹⁸

De volgende dag vond in het stadhuis de eerste ontmoeting plaats tussen het stadsbestuur en een vertegenwoordiger van de Wehrmacht. De commandant sloeg direct een bedilligerige toon aan: 'Die Polizei muss energisch werden, nicht zu gemütlich.'¹⁹ Hij gaf opdracht de bevolking op te roepen alle wapens bij de politie in te leveren. De politie moest de geweren van de burgerwacht inzamelen. De Luchtbeschermingsdienst werd ingezet bij het toezicht op de naleving van nieuwe, Duitse verduisteringsvoorschriften.

De Amsterdamse gezagdragers gehoorzaamden de Duitse militaire machthebbers stipt. Men deed zelfs geen poging tot een eigen inbreng. De eigen Inlichtingendienst werd opgeheven, het personeel ondergebracht bij de Centrale Recherche en bij het parket van de procureur-generaal. Versteeg instrueerde de korpsleden om hem terstond te berichten over 'alle sabotagegevallen met voor de bezetting vijandige strekking zoomede pogingen daartoe'.²⁰ Aan de Geheime Feldpolizei – de veiligheidsdienst van het Duitse leger – werden prompt de Duitse spionnen uitgeleverd die zich in Nederlandse gevangenschap bevonden. Ook hun dossiers werden overgedragen.²¹ Versteeg wees inspecteur J.H. Heyink van de Centrale Recherche aan als verbindingsofficier. In opdracht van de Geheime Feldpolizei verrichtten Heyink en zijn rechercheurs enkele opsporingsonderzoeken en verwijderden zij boeken met een anti-nationaal-socialistische strekking uit boekhandels.²² De Duitse dienst arresteerde zelf enkele tientallen personen op verdenking van spionage ten gunste van Engeland. Inspecteur Bakker in zijn dagboek: 'De grote nerveuze drukte begint wat af te zakken. Duitse soldaten beginnen met arrestaties: in de K. Meerhuizenstraat werden drie personen gearresteerd. Een ervan die trachtte te ontvluchten, werd neergeschoten.'²³ De Amsterdamse bestuurders lieten de Duitse dienst zijn gang gaan en zagen af van een onderzoek naar het lot van de arrestanten. Versteeg gaf later als motief voor de afzijdige opstelling dat navraag 'de verhouding tusschen de Sicherheitspolizei en de Nederlandsche politie zou kunnen vertroebelen'.²⁴ Waarnemend hoofdcommissaris Broekhoff zette zich in voor twee politiemannen onder de arrestanten: vader en zoon Hooogenboom. Op persoonlijke titel bepleitte hij hun vrijlating bij Himmler, die hij had ontmoet in het kader van de IKK.²⁵ Eind oktober 1940 keerden zij in Amsterdam terug. De anderen kwamen uiteindelijk in het concentratiekamp Sachsenhausen terecht. Slechts enkelen overleefden de oorlog.

Het publiek discipline bijbrengen

Al tijdens de mobilisatie van het Nederlandse leger maar zeker gedurende de eerste weken na de capitulatie was het in Amsterdam opmerkelijk rustig. De gezagdragers die tijdens het Jordaanoproer het onvoorspelbare gedrag van de bevolking hadden leren kennen, trachtten niettemin het bestaande repressieve politietoezicht nog verder te intensiveren. Versteeg spoorde zijn personeel per diensttelegram aan tot scherper optreden tegen wetsovertreders. Officier van justitie H.A. Wassenbergh riep zijn hulpofficieren in het korps op om processen-verbaal van misdrijven tegen de openbare orde onmiddellijk in te dienen. Zij konden de daders meteen bij hem voorgeleiden, zodat zij niet op vrije voeten kwamen en direct terecht konden staan.²⁶ Versteeg vertolkte de gevoelens in het bestuur toen hij begin juni de 'rust en kalmte' in de stad toeschreef aan tijdelijke gunstige factoren zoals 'de druk van de Duitsche bezetting, waaronder de ingezetenen thans nog leven, het mooie weer, de korte nachten'. Wanneer eenmaal het besef zou doordringen dat een vreemde mogendheid het land had bezet, was het zijns inziens goed mogelijk dat het publiek 'in wanhoop, mogelijk dan een of anderen dag zijn bezinning kwijtraakt en hier ter stede tot excessen overslaat'.²⁷ Op basis van deze inschatting vroeg Versteeg de burgemeester toestemming om de bewapening van zijn korps uit te breiden en openstaande vacatures in te vullen. Bovendien pleitte hij voor een blijvende aanwezigheid van Marechaussee en Rijksveldwacht. De Vlucht gaf de gevraagde toestemming prompt. De rijksoverheid, die beide rijkspolitiekorpsen dirigeerde, trok echter de betrokken eenheden kort daarop uit de stad terug op aandrang van de bezetter.²⁸

Het gedrag van de bevolking gaf geen aanleiding tot verscherpt optreden van politie en justitie. Uit de statistieken van misdrijven en overtredingen blijkt – zeker als strenger politietoezicht wordt verdisconteerd – dat het publiek zich de eerste weken van de bezetting voorzichtiger gedroeg dan voorheen. In mei en juni werden veel minder overtredingen van de verkeersregels geconstateerd. Het aantal verkeersongelukken halveerde zelfs. Zowel het aantal geconstateerde overtredingen van de drankwet als het aantal gevallen van openbare dronkenschap liepen fors terug (grafiek 10). Het aantal misdrijven tegen de openbare orde en tegen het openbaar gezag nam in juni weliswaar toe, maar deze stijging kan althans gedeeltelijk worden toegeschreven aan verscherpt politietoezicht (grafiek 7). Soortgelijke misdrijven die niet afhankelijk zijn van politieoptreden maar van aangifte door het publiek, zoals gevallen van belediging (grafiek 11) en van aantasting van de persoonlijke vrijheid, namen immers wel af.

De snelle capitulatie had indruk gemaakt op de bevolking. Hoewel de veldtocht van de Wehrmacht nog niet was afgesloten, was het Duitse mili-

taire overwicht op het Europese continent reeds onmiskenbaar. Velen maakten zich zorgen hoe in deze situatie de nationale identiteit kon worden bewaard. Het correcte en terughoudende eerste optreden van Duitse soldaten op straat versterkte de onwerkelijke sfeer. De rijkscommissaris ontbond het parlement en gerechtigde zichzelf het Nederlandse bestuursapparaat bindende instructies te geven. Het legalistisch ingestelde bestuur erkende de usurpatie; zelfs de Hoge Raad zou dit uiteindelijk doen. Het publiek maakte de NSB tot zondebok en hoopte voor alles dat de bezetter deze beweging niet aan de macht zou brengen. Toen na enkele weken tot de NSB doordrong dat zij louter op grond van haar geestverwantschap met de bezetter geen regeringsmacht zou krijgen maar eerst tegenover de nieuwe machthebbers haar bruikbaarheid als instrument moest bewijzen, begon de partij zich te manifesteren met vergaderingen en demonstraties en kregen individuele partijleden lak aan de wetten en verordeningen die hun optreden op straat aan banden legden.²⁹

De Amsterdamse politieautoriteiten, medio juni 1940 geconfronteerd met allengs brutaler optreden van NSB'ers, stelden zich minder ferm op dan zij direct na de capitulatie publiekelijk hadden aangekondigd. Toen de NSB haar eerste openbare vergadering bekendmaakte, nam Versteeg uit vrees voor massale overtreding van het Uniformverbod contact op met de NSB-leiding, iets wat hij voor de Duitse inval welbewust nooit had gedaan. Na toezegging dat de partij haar leden zou oproepen om op weg naar de vergadering geen uniform te dragen, droeg hij zijn personeel op 'gematigd' op te treden, dat wil zeggen geen verbalen op te maken.³⁰ De bijeenkomst verliep zonder grote incidenten. Kort daarna liet de procureur-generaal de korpsleiding weten dat overtreding van het Uniformverbod voortaan oogluikend kon worden toegelaten: vooruitlopend op een intrekken van het verbod diende het politieoptreden niet langer gericht te zijn tegen NSB'ers maar juist tegen personen die NSB'ers in uniform lastig vielen. Versteeg: 'Het standpunt is dus zoo dat het publiek zich moet vertrouwd maken met het vertoonen van de uniform en dat het in dit opzicht discipline heeft te leeren.'³¹ Van Thiel gaf met zijn opmerkelijke richtlijn een radicale wending aan de ordehandhaving, een terrein dat van oudsher aan de burgemeester behoorde. Versteeg volgde de aanwijzing op, het personeel op straat deed dat vooralsnog niet of nauwelijks. Twee weken later werd het verbod inderdaad ingetrokken. Kort daarna gebeurde dat ook met het Ambtenarenverbod en werd colporteren onder voorwaarden toegestaan.³²

Op zaterdag 29 juni, de verjaardag van prins Bernhard, werd hier en daar de vlag uitgestoken en droegen wandelaars op straat een anjer in hun knoopsgat. Tevoren was niet eenduidig bekendgemaakt of en hoe de bevolking haar afhankelijkheid aan het koningshuis mocht betuigen. Versteeg had zijn personeel geïnstrueerd er bij het publiek op aan te dringen zulke

uitingen achterwege te laten en alleen in te grijpen als de orde werd verstoord. De NSB had haar leden opdracht gegeven om die dag niet in uniform op straat te verschijnen. Onder deze omstandigheden ontstond in de stad spoedig een euforische sfeer. Mensen schoolden samen. De schrik die velen sedert de capitulatie in zijn greep had, viel plotseling weg. In de middag werd de opgetogenheid van het publiek bruut verstoord door een eenheid van de Ordnungspolizei die hard insloeg op een optocht van matrozen en gedemobiliseerde militairen in de buurt van de Koninginneweg. Onder de bestuurders ontstond daarop paniek. De Duitse politieleiding had namelijk de ingreep niet aangekondigd en was na afloop onbereikbaar. Omdat het publiek zich elders in de stad aaneen bleef sluiten, vreesden de politieautoriteiten nieuwe confrontaties.³³ Versteeg riep zijn personeel per telegram op om 'onverzwakt krachtig doch met oordeel en tact' tegen ordeverstoringen op te treden. Tegen Duitse soldaten diende evenwel geen geweld te worden gebruikt 'daar zulks zeer ernstige gevolgen zal hebben'.³⁴ Ook in de uren daarna slaagden de gezagdragers er niet in om met de Duitse politieleiding in contact te komen. De volksoploop ontaardde aan het eind van de dag in vechtpartijen op allerlei plaatsen in de stad. Inspecteur Bakker noteerde in zijn dagboek:

*'In den avond liepen duizenden opgeschoten demonstranten met bloemen te hoop en trachtten tot het Paleis op den Dam door te dringen. Dit werd belet en toen begon de herrie. [...] Kleine WA-afdeelingen [= knokploegen van de NSB] die nog in actie waren, veegden op Rembrandt- en Thorbeckeplein café-terrassen schoon. Telkens opstootjes van zingende en blèrende idioten met witte anjers die gretig door de sjacherende joden werden verkocht.'*³⁵

Gebonden aan de strikte instructies van de eigen leiding moest het politiepersoneel lijdzaam aanzien hoe Duitse soldaten er herhaaldelijk op los sloegen.

Na 'Anjerdag' was de ontredde in het Amsterdamse bestuur groot. Het voelde zich gepasseerd door de interventie van de Ordnungspolizei en begreep dat Duitse soldaten de ongeregelde 's avonds bewust in de hand hadden gewerkt. Versteeg overwoog het bijltje erbij neer te leggen.³⁶ Procureur-generaal Van Thiel daarentegen, die kort daarvoor van het college van secretarissen-generaal de bevoegdheid had gekregen vergunningen voor vergaderingen en demonstraties te verstrekken, riep de korpschefs van zijn ressort bijeen voor een bespreking met als doel meer eenheid in het politieoptreden aan te brengen. De bijeenkomst voorzag in een behoefte, zodat men besloot voortaan maandelijks samen te komen.³⁷

De machtsconcentratie in het politiebestedel bood het personeel op straat weinig soelaas. Regelmatig werden geldende instructies voor de ordehand-

having herroepen en NSB'ers kregen steeds meer speelruimte. Bij onterecht optreden volgde al gauw een reprimande. Hoewel in juni 1940 de richtlijn dat colportage niet mocht worden ondersteund met stemgeluid nog van kracht was, vereiste optreden tegen colporterende NSB'ers grote omzichtigheid. Inspecteur-wachtcommandant Duisterwinkel van bureau Warmoesstraat:

'Ik kwam om vier uur in dienst. Ik reed nog met mijn fietsje op het Damrak, in uniform, toen ik een nieuwe ploeg agenten de straat op zag gaan. Ik zei: "Jongens, ik geloof dat het mis gaat. Hou elkaar wat in de gaten. Laat iedereen die in de buurt surveilleert, een beetje naar het Damrak komen. Ik kom meteen op straat."

Ik voorzag al dat het knokken werd en zei: "Luister, niet knokken. Je mag pas met de gummistok slaan, als ik mijn klewang trek. Maar dan kan je ook zo hard slaan als je wilt."

Dat is een goede afspraak, niet? Als een inspecteur dat zei en ter plekke bleef, hoefden die agenten zich geen zorgen meer te maken.

Ik liep op het Damrak. Plotseling ging zo'n NSB'er voor mij staan en zei provocerend: "Volk en Vaderland." Ik riep: "Arrestant!" Er was onmiddellijk een agent die hem vastgreep. Die NSB'er verdedigde zich en tot onze vreugde kwam een tiental anderen hem helpen. Ik trok direct mijn klewang en die agenten sloegen daarop met volle kracht op hen in. Dat kon je verdedigen: een arrestant mag men niet ontzetten.'³⁸

Inmiddels had Nazi-Duitsland de veldtocht tegen Frankrijk met succes afgesloten. Een groot deel van dat land was bezet en met het resterende deel was een wapenstilstand gesloten. Weinig wees erop dat het Duitse overwicht op het Europese vasteland niet duurzaam zou zijn.

De beschikbare statistische gegevens bevestigen het beeld dat de Amsterdamse bevolking in juli en augustus 1940 niettemin nog steeds de kat uit de boom keek. Het aantal misdrijven tegen de openbare orde en het openbaar gezag was in deze maanden even gering als in de eerste weken na de inval; het aantal geregistreerde vernielingen nam iets toe (grafiek 7 en 9). Wel werd vaker aangifte van belediging gedaan, wat vermoedelijk voortvloeide uit het optreden van NSB'ers (grafiek 11). Het bioscoopbezoek, een andere aanwijzing voor het gedrag van de bevolking, vertoonde een aanzienlijke afname in vergelijking met voor de inval (grafiek 12). Het aantal verkeersongevallen was ook beduidend kleiner, maar dit kan ten dele worden verklaard uit de verminderde verkeersintensiteit vanwege de benzinedistributie.

Allerwegen werd verwacht dat de bevolking op de verjaardag van prinses Irene, 5 augustus, opnieuw haar afhankelijkheid aan het koningshuis zou betuigen. Rijkscommissaris Seyss-Inquart verbood nadrukkelijk elk demonstratief gedrag op die dag. Bovendien drongen de secretarissen-

generaal bij de lokale bestuurders aan op passende maatregelen. Burgemeester De Vlucht, al weken op zoek naar een mogelijkheid om de verloren zeggenschap over de ordehandhaving terug te winnen, besloot om zich met een oproep tot de bevolking te wenden. Hij wilde het publiek voorhouden dat Amsterdam weliswaar normaliter het feest uitbundig zou hebben gevierd maar dat men vanwege de bezetting zijn gevoelens niet publiekelijk diende te tonen en dat hij zich gedwongen zag de politie streng te laten optreden tegen demonstratief gedrag. De Vlucht kreeg echter niet de kans zich te doen gelden. Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken K.J. Frederiks, vooraf telefonisch van de inhoud van de verklaring op de hoogte gebracht, blokkeerde de bekendmaking. Alleen het decreet van de rijkscommissaris mocht worden gepubliceerd. Eind juli 1940 was de burgemeester nagenoeg geheel beroofd van invloed op de openbare orde.³⁹

De erkenning van het Rechtsfront

Uit zorg om het behoud van hun positie en identiteit zochten de verzuilde vakorganisaties na de capitulatie naar een gezamenlijke opstelling. In juli 1940 richtten de drie bonden van lager politiepersoneel de Centrale Politie Federatie (CPF) op. De BHPN ging in de zomer van 1940 eveneens met zijn verzuilde partners samen maar gaf geen gehoor aan een uitnodiging om zich ook bij de CPF aan te sluiten. De APB, die in het hoofdstedelijk korps een ruime meerderheid van het lagere personeel verenigde maar niet tot het Georganiseerd Overleg was toegelaten, werd buitengesloten. De samenwerking tussen de politiebonden ging niet zo ver dat de vete met de APB werd bijgelegd of de kloof tussen hoger en lager personeel werd overbrugd.

Voor NSB-sympathisanten in het Amsterdamse korps brak na de capitulatie een verwarrende tijd aan. Vanwege de omzichtige behandeling door de korpsleiding voelden zij zich gesterkt maar tegelijkertijd ondervonden zij dat in de dagelijkse werkzaamheden vrijwel niets veranderde.⁴⁰ De eerste politieke initiatieven kwamen van de drie inspecteurs die tijdens de meidagen waren geïnterneerd: Bakker, Harrebomée en Ponne. Eerst zochten zij elkaar op in de Nationale Ambtenaren Bond (NAB), een mantelorganisatie van de NSB, na enkele weken profileerden zij zich in en buiten het korps openlijk als nationaal-socialisten.⁴¹ Bakker bezocht bijvoorbeeld in juni 1940, terwijl het Ambtenarenverbod formeel nog van kracht was, een Landdag van de NSB in Lunteren. Na afloop noteerde hij: 'Was voor het eerst op de Goudsberg: indrukwekkende bijeenkomst met 40 000 à 50 000 bezoekers. [...] Een fijne, heerlijke dag: was er in zwart hemd. Terug flink gezongen.'⁴² Na de opheffing van het Ambtenarenverbod eind juni werd het drietal meteen lid van de NSB.⁴³

Onder de gegeven omstandigheden was de vakorganisatie het kader waarbinnen de NSB-inspecteurs zich het gemakkelijkst politiek konden profileren. Gealarmeerd door de oprichting van de CFF besloten zij om de NAB links te laten liggen en een eigen nationaal-socialistische vakorganisatie op te richten. Op 26 juli 1940 kwamen zij met dat doel bij Ponne thuis bijeen. Aanwezig waren ook de directe chef van Bakker, commissaris Hans Krenning van sectiebureau Stadhouderskade, en inspecteur C.J. de Vries Humel, beiden 'sterk sympathiserend' met de NSB. De oprichters van de nieuwe bond werden deels gedreven door politiek opportunisme, deels door een radicale variant van het wijder verbreide streven naar eenheid. Zij wilden hoger en lager personeel in één organisatie bijeenbrengen en koesterden de stellige hoop dat de bezetter die organisatie vervolgens met de leiding over de zich aaneensluitende politievakverenigingen zou belasten. Zij waren het snel eens en lieten vervolgens de keuze van een bestuur zoals het nationaal-socialisten betaamde over aan NSB-leider Mussert. Het is duidelijk, schreef Bakker, 'dat de Leider hier de richtlijn dient aan te geven langs welke de nationaal-socialisten hebben te marcheerden'.⁴⁴ Mussert verwelkomde het initiatief en wees de Alkmaarse rechter H.M. Fruin aan als leider. De nieuwe organisatie, Rechtsfront geheten, bestond uit drie delen: justitie, politie en advocatuur. Bakker werd leider van de afdeling Amsterdam van groep B (politie). Ook Ponne en Harrebomée kregen functies in de nieuwe organisatie. Begin augustus vond in het paviljoen van het IJsculptuurterrein aan de Van Baerlestraat de eerste openbare bijeenkomst plaats. Bakker en Ponne voerden er wat onwennig het woord. Ruim honderd korpsleden meldden zich als lid aan.⁴⁵

Versteeg gaf de NSB-sympathisanten mondjesmaat meer speelruimte. Hij liet bijvoorbeeld na de opheffing van het Ambtenarenverbod het dagblad van de NSB tot de wachtlokalen toe.⁴⁶ De NSB-inspecteurs waren echter niet tevreden; zij wilden de korpschef hoe dan ook een slag voor blijven. Nadat zij als NSB-lid de taak hadden gekregen om discipline aan te brengen in de WA, ontstond al snel het plan om in dit korps een eigen politievendel op te richten.⁴⁷ De inspecteurs begonnen leden te werven en verspreidden daarbij een pamflet dat de suggestie wekte dat reeds tachtig korpsleden waren toegetreden en dat de hoofdcommissaris voor oefeningen van de WA verlof verleende.⁴⁸ Eind juli benaderde Harrebomée zijn vriend Van Blitterswijk:

*'Bram Harrebomée kwam op een gegeven moment bij mij aan de Verkeerspolitie en zei: "Ik weet hoe jij over verschillende dingen denkt. Ik zit in die NSB, dat weet je. We hebben nogal wat falderappes erin zitten, vooral in die WA. [...] Er zit een hoop schorem tussen. Dat moet eruit. Wij zoeken nu mensen die onbesproken zijn en die toch onze gedachten wel kunnen aanvoelen. Zou jij niet bij ons willen komen?"'*⁴⁹

Van Blitterswijk wees het voorstel resoluut van de hand. De berichten over de eerste bijeenkomst en de werving voor een politievendel joegen de korpsleiding schrik aan en deze beraadde zich op een reactie.⁵⁰

Half augustus diende Harrebomée een schriftelijk verzoek in bij Versteeg om het Rechtsfront te erkennen als vakorganisatie en het toe te laten tot de dienstcommissies. Beducht voor een afwijzing wendde hij zich tot de leider van het Rechtsfront voor steun.⁵¹ Fruin bestookte Versteeg met een reeks bevlogen brieven. Een nieuwe tijd was aangebroken, zo verkondigde hij, waarin de democratische instellingen zouden worden weggevaagd. Hij uitte een reeks nauwelijks verholen dreigementen tegen hen die tegenwerkten. Namens de korpsleiding (Versteeg was ziek) liet Broekhoff Fruin weten dat 'zoolang in een land verschillende politieke partijen en dus inzichten bestaan, de politie buiten de partijstrijd moet blijven'. De opstelling van het Rechtsfront dreef de tegenstellingen in het korps op de spits. 'Mijn persoonlijke meening, welke ik U niet wil onthouden, is dat de stichting van het Rechtsfront (groep B) een misgreep is.'⁵²

Onmiddellijk na ontvangst van de aanvraag was Versteeg met de betrokken wethouder op zoek gegaan naar gronden om deze af te wijzen. Ze besloten de kwestie voor te leggen aan secretaris-generaal Frederiks. Daarbij wezen ze hem op de funeste uitwerking van de aanwezigheid van politiepersoneel in de wa op de ordehandhaving.⁵³ De secretaris-generaal berichtte per kerende post dat politiepersoneel niet aan optreden van de wa mocht deelnemen. Aangaande lidmaatschap van de wa en erkenning van het Rechtsfront hield hij evenwel een slag om de arm. Uiteindelijk werd na overleg met het rijkscommissariaat besloten dat politiepersoneel lid mocht zijn van een nationaal-socialistische vakorganisatie maar niet van een weerkorps. Op 7 oktober 1940 verkreeg het Rechtsfront de begeerde status van erkende bond.⁵⁴

Ter wille van de Amsterdamse afdeling kreeg Bakker een pand toegewezen uit het bezit van het voorheen sociaal-democratische maar inmiddels gelijkgeschakelde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), Reguliersgracht 78, dat hij met inzet van vrijwilligers inrichtte als hoofdkwartier. De afdeling publiceerde het blad *Recht en Orde* en organiseerde elke veertien dagen 'kameraadschapsavonden' met voordrachten en de vertoning van Duitse propagandafilms. Begin februari 1941 ging een druk bezochte cursus Duits van start. Voor leden die in problemen waren geraakt, vond Bakker bij de korpsleiding geen enkel gehoor, en ook de Duitse autoriteiten weigerden hem te hulp te komen.⁵⁵

Bakker en de zijnen koesterden wrok jegens de korpsleiding en rustten niet voordat deze uit haar positie was verwijderd. De lokale Duitse politieleiding waarmee zij informeel contact onderhielden, spoorde hen aan tot terughoudendheid en beloofde slechts dat in de toekomst schoon schip zou

worden gemaakt. Onder leiding van Bakker hield het Rechtsfront zich aan deze instructie.⁵⁶ Alleen Harrebomée sprong éénmaal uit de band. In december 1940 luchtte hij in twee ongesigneerde artikelen in de nationaal-socialistische krant *Het Nationale Dagblad* zijn hart. Met allerlei insinuaties en beschuldigingen trachtte hij korpsleden op te zetten tegen de leiding. Vooral Versteeg, commissaris voor personeelszaken Mouwen en de door het personeel gehate Centrale Controle moesten het ontgelden, hoewel de auteur zelf niet op veel bijval rekende: 'Het is wel zielig dat in ons corps de grootste kankeraars van vroeger [...] nu zo hard terugverlangen naar dien goeden ouden tijd. Dat deze mensen die [...] niets dan akeligs en vaak heel gemeens (van de korpsleiding) hebben ondervonden, ook nu nog steeds niets van den nieuwen tijd willen weten.'⁵⁷ Deze woorden illustreren dat het Rechtsfront rond de jaarwisseling tamelijk geïsoleerd raakte in het korps. In de eerste maanden van 1941 bedankten twaalf van de ruim honderd leden voor het lidmaatschap.⁵⁸

Meer eenheid in het politiestel

Na de Duitse inval zagen voorstanders van een overwicht van Justitie in het politiestel plotseling mogelijkheden alsnog de oude ambities te verwirkelijken, klaarblijkelijk vergetend dat hun opmars in 1939 was vastgelopen op de gepolariseerde verhoudingen. Tijdens een kennismakingsbijeenkomst voor Duitse en Nederlandse politieautoriteiten wees secretaris-generaal van Justitie J.C. Tenkink, opvolger van de met de regering naar Londen gevluchte Van Angeren, de aanwezigen op de positieve aspecten van de nieuwe situatie. Zijn eerste contacten met de bezetter hadden zijn verwachting bevestigd dat 'ein gewinnbringendes Zusammenarbeiten möglich ist'. Vervolgens onderstreepte hij de rol die de procureur-generaal als directeur van politie speelde in het politiestel. Over de functie van de burgemeester als hoofd van de plaatselijk politie bewaarde hij stilzwijgen.⁵⁹

Een maand later kwamen de secretarissen-generaal voor een beslissing te staan die de verhoudingen in het politiestel raakte. Aanleiding was de Duitse toestemming om onder de gedemobiliseerde militairen personeel te werven ter versterking van het politietoezicht. Bij de met de werving belaste commissie onder leiding van marechaussee-commandant A.W. de Koningh hadden zich 126 officieren en 3404 manschappen aangemeld. De commissie stelde voor om bijna de helft van hen, een relatief groot aantal, bij de Marechaussee te plaatsen. Het Amsterdamse politiekorps kreeg 279 personen toegewezen.⁶⁰ Terwijl nu de Gemeentepolitie en de Rijksveldwacht het nieuwe personeel gemakkelijk konden opnemen in de bestaande korpsen, veroorzaakte de toestroom bij de Marechaussee, die in gekazer-

neerde eenheden was ondergebracht, een politiek probleem. Moesten de bestaande concentraties worden versterkt of moesten nieuwe eenheden worden opgericht zodat het korps ook elders kon optreden? De commissie bepleitte de laatste oplossing.⁶¹

Tenkink raadpleegde de Duitse politieleiding over de kwestie maar deze weigerde zich uit te spreken. Zij vroeg Tenkink op haar beurt om een geheel plan voor een herindeling van de rijkspolitie dat de instemming van het gehele Nederlandse bestuur zou hebben. Tenkink toog aan het werk maar bleef zich ook inspannen om de Duitse opvattingen te achterhalen. Hij gaf het hoofd van de Afdeling Politie opdracht om de verbindingsofficier van de Ordnungspolizei te polsen. Deze kreeg van de Duitser wel allerlei suggesties te horen maar geen enkele bindende uitspraak en vernam na twee weken en passant dat de Duitse politiechef Hanns Rauter zich reeds had voorgenomen om de Rijksveldwacht op te doen gaan in de Marechaussee. Dit bericht kwam vooral hard aan omdat Justitie niet de onder Defensie vallende Marechaussee maar de onder de procureurs-generaal ressorterende Rijksveldwacht tot kern van een nieuwe rijkspolitie wilde maken.⁶² Het afdelingshoofd viel, zo blijkt uit zijn rapportage aan Tenkink, uit zijn rol:

'Ik heb duidelijk laten merken dat de plannen van den Brigadeführer niet erg naar mijn zin waren. Niet zonder eenige vriendelijke ironie constateert overste Müller: "Sie sind böse?" Ik antwoord: "Nein, ich bin nicht böse – Sie können auch nicht dafür – sondern enttäuscht." Ik waarschuw vervolgens tegen een ongemotiveerde achteruitzetting der Rijksveldwacht die teleurstelling en verbittering zal wekken.'

Ontsteld liet het afdelingshoofd zijn chef weten dat het 'toch wel bedenkelijk is dat dergelijke verreikende plannen, hoeveel er ook op zichzelf voor te zeggen is, worden gemaakt, kennelijk wel met Nederlandse voorlichting, maar zonder overleg met het hoofd van het departement van Justitie'.⁶³ Tenkink stelde mede op grond van de suggesties van de Duitse verbindingsofficier het gevraagde plan op.

De reële machtsverhoudingen in het politiebestedel verschoven ondertussen reeds duidelijk ten gunste van Justitie. Met name procureur-generaal Van Thiel wist na de capitulatie zijn positie aanmerkelijk te versterken: hij trok in Amsterdam de leiding over de ordehandhaving naar zich toe en gaf de korpsleiding de doorslaggevende instructies bij het gedogen van overtredingen van het Uniformverbod en van de regels voor de colportage. In juni kreeg hij de bevoegdheid om vergunningen voor vergaderingen en optochten te verlenen, tot dan toe een recht van de burgemeester.⁶⁴ Vanaf de zomer van 1940 kwamen hij, de andere procureurs-generaal en de korpschefs uit de grote steden regelmatig op het departement van Justitie bijeen

om het politieoptreden te coördineren. In zijn eigen ressort creëerde hij zo- als vermeld ook zo'n overleg.⁶⁵ Begin augustus werd Van Thiel benoemd tot waarnemend directeur-generaal van politie.

Eind augustus 1940 ontving Tenkink een reactie van het rijkscommissariaat. Het op de Duitse wensen afgestemde plan werd aanvaard, zij het met enkele belangrijke toevoegingen. De Nederlandse politie moest een centraal aanspreekpunt krijgen waarvoor twee nieuwe nationale politieautoriteiten werden aangewezen: een Inspecteur-Generaal der Nederlandse Politie, die zowel de Marechaussee als de Rijksveldwacht diende te dirigeren, en een Directeur-Generaal der Nederlandse Politie, die met de leiding van de Afdeling Politie van het ministerie van Justitie diende te worden belast. De afdeling zelf diende te worden opgewaardeerd tot een Directoraat-Generaal. Voor de eerste functie had de bezetter A.W. de Koningh op het oog. Deze gaf reeds leiding aan het korps dat het meest aan het ideaal van de bezetter beantwoordde, namelijk de Marechaussee, en stond bekend als voorstander van militarisering van de politie.⁶⁶ Voor de tweede functie had het rijkscommissariaat zelf nog geen kandidaat geselecteerd. Aanvankelijk nam Van Thiel deze functie waar, op 17 september 1940 werd de Haagse procureur-generaal A. Brants benoemd, vermoedelijk op aandrang van de bezetter.⁶⁷

Voor het overige liet het rijkscommissariaat Tenkink weten dat het instemde met het zelfstandig voortbestaan van de Rijksveldwacht naast de Marechaussee, onder voorwaarde dat beide korpsen een eenhoofdige leiding en gescheiden territoria kregen. Bovendien moest de Marechaussee voortaan voor de hele Nederlandse politie het personeel opleiden. Ten slotte drong het aan op uitbreiding van de Marechaussee in de grote steden.⁶⁸ Deze suggesties sloten aan bij actuele veranderingen die zich onder druk van de nieuwe politieke situatie reeds voltrokken in het politiebestedel maar waren achteraf gezien ook duidelijk een voorzet voor een radicale ingreep.⁶⁹

H. Müller-Scholtes, een naaste medewerker van de bevelhebber van de Ordnungspolizei, kreeg vervolgens de taak de omvorming van de Gemeenrepolitie voor te bereiden. In oktober 1940 zette hij op het departement van Justitie zijn ideeën uiteen tegenover de procureurs-generaal en de hoofdcommissarissen van politie uit de vijf grote steden. Hij schetste hun de heldere drieledige opbouw van de Duitse politie: Ordnungspolizei, Sicherheitspolizei en Verwaltungspolizei.⁷⁰ Hij verklaarde dat het Duitse bestuur de Nederlandse politie geen vreemde ordening wilde opleggen en moedigde de aanwezige korpschefs aan met eigen plannen te komen en daarin vrijelijk aan te geven welke bevoegdheden naar de politie dienden te worden overgeheveld en welke personen met de leiding dienden te worden belast. Tenkink kreeg de taak die plannen samen te voegen tot een voorstel.⁷¹

Versteeg, die de lezing naar eigen zeggen 'met grooten belangstelling' had beluisterd, greep de gelegenheid aan om de ideeën opnieuw naar voren te schuiven die hij eind jaren dertig niet meer had kunnen verwezenlijken. Hij liet deze, in combinatie met suggesties van Müller-Scholtes, door inspecteur Hoedeman samenvoegen in een plan dat twee weken later reeds bij Tenkink op tafel lag, in het Nederlands en in Duitse vertaling.⁷² Voorgesteld werd het korps onder de eenhoofdige leiding van een 'politiepresident' te plaatsen. De functie commissaris van politie werd bijna volledig ontmanteld: 'Zij zullen [...] hoogstens leider van een bepaalde afdeling, geen magistraten van het openbaar gezag meer kunnen zijn en vermoedelijk geen justitiële functie meer vervullen.' Het korps bestond, naar Duits model, uit drie delen: straatpolitie, bestuurspolitie en recherche. De leiding kwam in handen van respectievelijk een legerofficier, een jurist en een rechercheman. De straatpolitie kreeg militaire rangen en aan elk bureau kwam een gemotoriseerd uitrukcommando, een oude wens van Versteeg. De bestuurspolitie kreeg uniformen. Omdat dit onderdeel paspoorten zou gaan uitreiken, werd het Bevolkingsregister erbij ingelijfd. De recherche werd losgemaakt uit de rest van het korps en gecentraliseerd; bij de afdelingsbureaus zouden alleen voorposten van de recherche overblijven om de kleinere zaken te behandelen. De korpschef kreeg de rang van generaal-majoor. Versteeg diende zijn voorstel in zonder kennisgeving aan de burgemeester.⁷³

Ondertussen ontplooidde de kersverse inspecteur-generaal De Koningh allerlei activiteiten, veelal met het neveneffect dat de positie van zijn eigen Marechaussee in het politiebestedel werd versterkt. Hij kondigde de oprichting van nieuwe eskadrons Marechaussee aan waarvan een in Amsterdam zou worden gelegerd. Ook het privilege om de opleiding van alle politiepersoneel te verzorgen gebruikte hij voor zijn eigen doeleinden: 'Alles moet eerst door den trechter van de Marechaussee.'⁷⁴ De procureurs-generaal wilden de overijverige inspecteur-generaal intomen en trachtten hem tevergeefs in te kapselen door hem vanaf oktober deel te laten nemen aan hun vergaderingen. Kort daarna overrompelde hij hen met de mededeling dat ondanks de eerdere Duitse toezegging de Rijksveldwacht volledig zou opgaan in de Marechaussee. Veel weerstand werd niet geboden tegen deze ontwikkeling. Op 13 november 1940 waarschuwde commissaris van Noord-Holland Röell burgemeester De Vlugt:

*'[De politie] worde niet over het paard getild; zij toont uit zichzelf – ik laat in het midden onder welke invloeden – al neiging genoeg zich te onttrekken aan het gezag van den burgemeester en te trachten eene onafhankelijke plaats in te nemen die in [het kader van onze Staatsinstellingen] niet past.'*⁷⁵

De Vlucht stuurde Versteeg een afschrift van deze brief met het verzoek te reageren. De hoofdcommissaris verklaarde echter ronduit dat hij zich met betrekking tot de reorganisatie van de politie richtte naar de Duitse opvattingen. De ontwikkeling die Röell vreesde, was reeds in volle gang; De Vlucht kon nauwelijks nog iets uitrichten.

De eerste anti-joodse maatregelen

Voor de inval had de pers al uitvoerig bericht over de vervolging van de joden in Duitsland en in het bezette Polen. NSB'ers maakten van dat schrikbeeld gretig gebruik bij hun agitatie. Tijdens de meidagen van 1940 trokken de donkere wolken zich plotseling samen. Meer dan honderd joden in de hoofdstad pleegden na de capitulatie zelfmoord, onder wie wethouder E. Boekman (SDAP). Tijdens zijn eerste ontmoeting met een vertegenwoordiger van de rijkscommissaris vroeg burgemeester De Vlucht daarom expliciet naar de Duitse bedoelingen met betrekking tot de joden. De Duitser verzekerde hem dat voor zijn superieuren in Nederland geen joods vraagstuk bestond. Opgelucht verspreidde de burgemeester dit bericht in het stadsbestuur en onder vertegenwoordigers van de joodse gemeente.⁷⁶

De inval had voor joodse vluchtelingen bijzondere consequenties. Emigratie, voorheen al niet gemakkelijk, werd door het verbroken contact met de rest van de westerse wereld vrijwel geheel onmogelijk. Zelfs de dreiging van teruggeleiding naar Duitsland bleef enige tijd bestaan: na 15 mei 1940 zette de Amsterdamse politie nog enkele malen vluchtelingen over de grens. In juli trok secretaris-generaal Tenkink de beslissingsbevoegdheid over de uitzetting van vreemdelingen aan zich en maakte zo van de Amsterdamse Vreemdelingendienst feitelijk een uitvoeringsorgaan van de Rijksvreemdelingendienst. De uitwijzing van joden lijkt daarna te zijn gestaakt. De Duitse inval maakte ook een einde aan de Amerikaans-joodse financiële ondersteuning van de vluchtelingenkampen. Kort na de capitulatie eiste het Duitse bestuur van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen dat de Nederlandse joden voortaan zelf maandelijks 250 000 gulden opbrachten teneinde deze kampen te onderhouden. Het zette deze eis kracht bij door te dreigen een 'Jodenbelasting' op te leggen. Prompt werd een inzamelingsactie gestart.⁷⁷

De eerste anti-joodse maatregel nam de bezetter direct na Anjerdag. De leiding van de Luchtbeschermingsdienst kreeg de opdracht om joden, onderdanen van staten die met Duitsland in oorlog waren en Duitsland vijandige personen te ontslaan. Medewerkers moesten schriftelijk verklaren niet tot een van deze groepen te behoren. Omdat de Nederlandse regering formeel vanuit Londen de oorlogvoering voortzette, vonden sommige poli-

tieofficiëren die de functie van vakhoofd bij deze dienst waarnamen, dat zij de verklaring niet konden ondertekenen. Versteeg, die de formulieren zonder toelichting aan het personeel ter ondertekening had voorgelegd, vreesde dat het aantal weigeraars groot zou zijn en dat de dienst ernstig verzwakt zou raken. Vermoedelijk na overleg met andere korpschefs liet hij per diensttelegram weten dat met de tweede vraag bedoeld was de keuze 'dat men een onderdaan is van een staat welke Duitschland vijandig gezind is dan wel dat men Nederlander is'. De vraag of men tot 'het Joodse ras' behoorde, voorzag hij niet van een toelichting.⁷⁸

Na de opheffing van het Uniformverbod en het ontslag van joden uit de Luchtbeschermingsdienst begonnen Nederlandse nationaal-socialisten antisemitische pamfletten te verspreiden. De politie nam ze in beslag maar de stilzwijgende steun die de verspreiders van Duitse zijde kregen, bemoeilijkte haar optreden.⁷⁹ Zo intervenieerde de plaatselijke chef van de Sipo Karl Ditges bij de procureur-generaal ten gunste van enkele leden van een radicale nationaal-socialistische splinterpartij die wegens vernieling van winkelruiten van joden door de politie waren opgepakt. De arrestanten werden door de officier van justitie vrijgelaten en hun zaak werd geseponeerd.⁸⁰ De Duitser wendde ook informeel zijn invloed aan. Duitsgezinde korpsleden moedigde hij aan om niet tegen nationaal-socialistische agitatie op te treden. In het najaar van 1940 kreeg commissaris Krenning van hem te horen: 'So ist es bei uns auch immer gewesen; die Juden müssen niemals in Ruhe gelassen werden.'⁸¹

Het rijkscommissariaat bereidde reeds in de vroege zomer van 1940 in stilte een reeks anti-joodse maatregelen voor. Duidelijke richtlijnen uit Berlijn waren niet voorhanden. Seyss-Inquart en zijn medewerkers benutten de ervaring die zij in Oostenrijk en Polen hadden opgedaan en oriënteerden zich voorts op de in Duitsland afgekondigde verordeningen. Van meet af aan was het de bedoeling het Nederlandse overheidsapparaat zelf met de uitvoering van de maatregelen te belasten, hoeveel moeite het ook zou kosten het zulke taken op te dringen. De rijkscommissaris, bekend met de Oostenrijkse politieke compromiscultuur, wist hoe effectief het was gevoelige kwesties in afgezwakte vorm aan te kaarten en verstond de kunst zijn tegenstanders de illusie te geven dat ook zij in de onderhandelingen iets hadden bereikt. Met deze tactiek wist hij vrij gemakkelijk de eerste anti-joodse maatregelen aan het college van secretarissen-generaal op te dringen. De historicus G. Hirschfeld beschrijft de reactie van het college treffend: 'Men uitte eerst principiële bezwaren, verwees ter verklaring van deze opstelling naar [...] de grondwet, liet weten dat de publieke opinie geen begrip zou hebben voor een verschillende behandeling van joden en niet-joden' en aanvaardde vervolgens de opgedragen taak.⁸² Zodra de opdracht in gematigde vorm was geaccepteerd, kwam de rijkscommissaris

met stringenter geformuleerde bepalingen, die het Nederlandse bestuur keer op keer weliswaar met ergernis maar zonder morren overnam.

De eerste opdracht was een verbod voor overheidsdiensten om joden aan te stellen of te bevorderen. Nadat de secretarissen-generaal de uitvoering op zich hadden genomen, breidde Seyss-Inquart de kring van getroffen en fors uit, onder meer tot personen die met joden waren getrouwd. Formeel mocht secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks zich niet bemoeien met het personeelsbeleid van de gemeenten, een recente verruiming van zijn bevoegdheden ten spijt, en daarom zond hij de gemeentebesturen op 30 september 1940 een afschrift van een circulaire die hij aan de provinciale besturen had gestuurd, met het verzoek 'met de inhoud rekening te houden'. B&W van Amsterdam begrepen de boodschap onmiddellijk, maakten geen gebruik van de gemeentelijke autonomie en gaven aan het verzoek gehoor als was het een bindende opdracht.⁸³

Enkele dagen later verzocht het rijkscommissariaat om een lijst van zittende ambtenaren die joods waren. Frederiks nam de uitvoering op dezelfde wijze ter hand. Opnieuw ontvingen de gemeentebesturen een afschrift van een circulaire alsmede 'het verzoek' om te berichten welke beambten joodse grootouders hadden. Het verdiende aanbeveling, zo stelde de secretaris-generaal, om alle ambtenaren een schriftelijke uitspraak te laten doen. Opvallend was dat Frederiks vooruitliep op het door de bezetter nog niet aangekondigde maar door hem kennelijk wel voorziene ontslag van de niet-ariërs: het gemeentebestuur moest namelijk ook opgeven welk inkomen zij uit arbeid of vermogen hadden. Het stadsbestuur liet direct een formulier ontwerpen.⁸⁴ Enkele dagen later ontving het evenwel van Frederiks een modelformulier 'ten behoeve van de uniformiteit': de Ariërverklaring.⁸⁵ Op 14 oktober 1940 liet de burgemeester formulieren naar dit model zonder enige toelichting voorleggen aan het personeel.⁸⁶ Met toestemming van de hoofdcommissaris werden ze naar de chefs van de bureaus en afdelingen van het politiekorps gestuurd, ter tekening door het personeel. Van de bijna 25 000 personeelsleden in gemeentelijke dienst weigerden slechts drie te tekenen; geen van hen werkte bij de politie.⁸⁷

Op de dag dat het personeel de Ariërverklaring kreeg voorgelegd, vernamen B&W informeel dat de joodse personeelsleden dienden te worden ontslagen. Men was geschokt, voelde zich zelfs beetgenomen, juist omdat men deze consequentie reeds had vermoed. Twee weken later kwam de officiële bevestiging van Frederiks.⁸⁸ Een deel van het personeel was van het ontslag onder de indruk. Door de Ariërverklaring te tekenen had iedereen meegeerkt aan de maatregel. Wachtcommandant Duisterwinkel:

'Men vond het verschrikkelijk. Wij hadden een jood aan de Warmoesstraat. Ik weet nog goed dat hij na zijn ontslag zijn spullen kwam inleveren bij de inspecteur Gemeente-

*lijke Politiedienst. Dat was onze chef. Ik zat erbij. Iedereen vond dat verschrikkelijk. Maar het gekke is dat niemand op de gedachte was gekomen om te weigeren die verklaring te tekenen. Ik heb er ook nooit aan gedacht. Ik vond het vreselijk rot. In mijn achterhoofd wist ik ook wel dat het niet deugde. Achteraf heb ik ingezien dat die ondertekening onverantwoordelijk is geweest. Ik had dat niet mogen doen. Het was de eerste stap op een hellend vlak.*⁸⁹

In het politiekorps werden een inspecteur, drie administratieve krachten, een brigadier en drie agenten getroffen.

Het ontslag van joden uit overheidsdienst was voor het rijkscommissariaat slechts een eerste stap geweest, meer ingegeven door de preoccupatie zich te verzekeren van een loyaal bestuursapparaat dan door het streven de joden te beroven van hun rechten en positie. Een stelselmatige vervolging vergde administratieve markering van de slachtoffers, zoals in Duitsland in 1935 met de rassenwetten van Neurenberg was gedaan. Reeds in september 1940 had Seyss-Inquart de secretarissen-generaal gemeld dat hij de joden wilde registreren en dat hij daarbij van de bestaande Nederlandse bevolkingsregisters gebruik wilde maken. Bij die instellingen was van alle Nederlanders reeds het eventuele lidmaatschap van een religieuze gemeente vastgelegd. Met deze aanpak kon weliswaar niet worden vastgehouden aan de criteria van de rassenwetten maar zou het resultaat wel snel beschikbaar zijn. De secretarissen-generaal boden Seyss-Inquart echter aan om het Centraal Bevolkingsregister een geheel nieuwe registratie te laten organiseren. Omdat dat het mogelijk maakte om toch nog de eerder genoemde criteria te hanteren en zodoende de kring van slachtoffers te verruimen, greep Seyss-Inquart het aanbod met beide handen aan en vaardigde begin januari 1941 een registratieplicht uit voor alle personen die een of meer joodse grootouders hadden.⁹⁰ Zijn Beauftragte in Amsterdam Hans Böhmcker zou tevreden verklaren: 'Die Juden in den Niederlanden sind durch Verordnung 6/41 des Reichskommissars erfasst.'⁹¹

Restricties aan het openbare leven

In de nazomer van 1940 kristalliseerden de verhoudingen in bezet Nederland zich uit. Met de ontbinding van het parlement had de bezetter de kaders van de politieke machtsvorming radicaal gewijzigd. Organisaties die bereid en in staat waren grote delen van de bevolking te onderwerpen aan de nieuwe orde, kregen uitzicht op regeringsmacht. Terwijl de leiders van de politieke partijen informeel een poging deden om tot een gezamenlijke opstelling te komen, vormde zich een nieuwe politieke beweging, de Nederlandsche Unie, die beloofde om zich in te zetten voor het behoud van de

bedreigde nationale identiteit en die de nieuwe politieke regels aanvaardde. Zij verwierf in korte tijd een enorme aanhang en werd een factor van betekenis. Ondertussen was de afwachtende houding van het publiek verdwenen: de draad van het gewone leven werd weer opgepakt. Zo registreerde de politie in de laatste vier maanden van 1940 maandelijks aantallen misdrijven en overtredingen vergelijkbaar met de tweede helft van de jaren dertig. Waarschijnlijk als uitvloeisel van confrontaties tussen NSB'ers en hun tegenstanders nam het aantal gevallen van belediging fors toe (grafiek 11). Hervatting van het maatschappelijk leven ging gepaard met een politieke doorbraak naar een centraal geleid bestuur.

Begin september legde het Nederlandse bestuur het openbare leven nieuwe restricties op. Openbare bijeenkomsten werden vrijwel niet meer toegelaten. Tijdens de doorvoering van deze maatregel werden de bepalingen herhaaldelijk gewijzigd: in eerste instantie werden economische verenigingen van het verbod uitgesloten, vervolgens werden ook besloten vergaderingen toegestaan en ten slotte werd op die concessie een uitzondering gemaakt voor politieke organisaties.⁹² Voor het eerst deed de Duitse bemoeienis met de ordehandhaving zich ook op lokaal niveau gevoelen. De hoofdcommissaris, de commandant van de Ordnungspolizei en de procureur-generaal startten een regelmatig overleg over de situatie in de stad. De korpsleiding kreeg opdracht om voortaan dagelijks alle belangrijke voorvallen aan de lokale Duitse autoriteiten te melden. Een politiedetachement van een inspecteur en zestig agenten en brigadiers ging elke avond samen met de Duitse politie de naleving van de verduisteringsvoorschriften controleren.⁹³

Nationaal-socialisten van allerlei pluimage manifesteerden zich steeds luidruchtiger op straat. Bij het minste of geringste sloegen zij erop los. Doelwit waren vooral joden en Unieleden. 'Om erger te voorkomen' gaf de procureur-generaal de politie instructie om demonstraties van de wa waarvoor de vereiste vergunning ontbrak oogluikend toe te laten. Begin september 1940 liep de situatie uit de hand. Een marktkoopman op het Amstelveld die wegens kwakzalverij zijn vergunning had verloren, trok al wekenlang veel aandacht met felle tirades tegen zijn voormalige joodse collega's. Samenscholingen rond de welbespraakte handelaar werden in de regel door de politie uiteengedreven. Dat deed zij ook op 9 september 1940, maar toen wa-leden hem daarop te hulp schoten en kraampjes vernielden en een joodse koopman mishandelden, hield de politie zich afzijdig. Na de oorlog verklaarde de betrokken inspecteur dat de Duitsgezinde commissaris Krenning van bureau Stadhouderskade instructie had gegeven geen wapens te gebruiken en geen arrestaties te verrichten. Vier wa-leden die door enkele agenten op eigen gezag waren opgepakt, liet Krenning terstond vrij. Na afloop trok de wa naar de binnenstad waar zij winkels van joden plun-

derde en de inventaris van een bankgebouw vernielde. Er zijn geen aanwijzingen dat naar het optreden van Krenning een onderzoek is ingesteld.⁹⁴ Toen de markt na een tijdelijk verbod werd hervat, liet Versteeg de meest doortastende inspecteur van het hoofdbureau onder zijn eigen supervisie daar met een aantal agenten de orde bewaken en liet hij het hele korps weten dat 'dergelijke wanordelijkheden onder geen voorwaarde meer kunnen worden geduld. Zo nodig [dient] met het sabel tegen de aanstichters te worden opgetreden.'⁹⁵

Voor de NSB was de in de zomer van 1940 opgerichte Nederlandsche Unie een geduchte concurrent bij het dingen naar de gunst van de bezetter. Leider van de Unie in Amsterdam was J. Suurhoff, een voormalig vakbondsmen en sociaal-democratisch kamerlid. Hij had bestuurders en ondernemers van uiteenlopende herkomst in de leiding bijeengebracht en wist in korte tijd een effectieve organisatie op poten te zetten. Binnen enkele weken stonden op tal van plaatsen in de stad colporteurs met het blad *De Unie*.⁹⁶ Eind september opende de Unie op het Damrak een kiosk, versierd met oranje leeuwen, witte anjers en de kleuren rood, wit en blauw. Op NSB'ers werkte deze opsmuk als een rode lap op een stier. Reeds op de eerste dag kwam het tot felle confrontaties. Herhaaldelijk moest de politie samscholingn uiteendrijven. Twee weken later meldde de inlichtingendienst van de Sipo(SD): 'Inzwischen ist diese Geschäftsstelle geschlossen und Suurhoff verhaftet worden, was in Amsterdam wie ein Blitz eingeschlagen hat.'⁹⁷ Naar aanleiding van dit incident besloot de lokale Unieleiding om joodse leden voortaan niet meer met *De Unie* te laten colporteren, met als argument dat hun optreden acties van NSB'ers uitlokte. Nu de Unie zelf joodse leden deze restrictie oplegde, zagen de lokale autoriteiten af van een voorgenomen politieverordening die joden het colporteren verbood.⁹⁸

De bevolking mocht sedert de Duitse inval na middernacht niet meer op straat komen. Voor Duitse militairen gold de avondklok niet. Agent Verbiest:

*'Tussen twaalfen vier was er geen hond op straat. Alleen Duitsers maar daar wilde je [als agent] helemaal niets mee te doen hebben. En hun meisjes. Een tijdlang is het een sport geweest die meisjes mee naar het bureau te nemen, want die hadden geen toestemming. Je kon dan grote ruzie krijgen, tot schieten toe. Het was bloedlink maar het is een tijd een sport geweest. [...] Zo'n griet moest dan tot vier uur aan het bureau blijven. Tot er een order [van het hoofdbureau] kwam dat je daarvan af moest blijven.'*⁹⁹

Als na sluitingstijd in een café Duitse militairen aanwezig waren, was de politie niet gemachtigd hen te verwijderen. Deed zij dit toch, dan leidde dit steevast tot een Duits protest bij de korpsleiding, een berisping voor de betrokken agent of inspecteur en een waarschuwing aan het gehele personeel

om Duitse militairen met rust te laten. Na een reeks incidenten werd begin oktober 1940 in overleg met de leiding van de Wehrmacht een regeling getroffen. Op de politiebureaus in de binnenstad werd 's nachts een lid van de Feldgendarmerie geplaatst die bevoegd was op te treden tegen Duitse militairen.¹⁰⁰ Inspecteur-wachtcommandant Duisterwinkel:

'Op een zeker moment hebben wij een Gefreiter van de Feldgendarmerie gekregen: Fritz. Hij zat bij de brigadiers en de inspecteur in de wacht: een reuze aardige jongen. Als er iets was, nam je die vent mee. Zo was er een nachttent in de Warmoesstraat die tot vier uur open bleef. Je moest er lid van zijn; er mochten geen militairen komen. Op een keer belde die kroegbaas mij op en zei: "Ik heb hier officieren van de Wehrmacht zitten. Ik heb ze gezegd dat ze niet binnen mochten komen, maar kan ze er moeilijk uitgooien en heb ze nu ook wat geschonken." Ik zei: "Dat is geen probleem," en tegen Fritz: "Daar gaan we even heen, Fritz." "Jawohl, Herr Leutnant." Wij erheen. Er bleken drie heel hoge officieren te zitten: kolonels. Fritz ging erheen, sprong in de houding: "Feldgendarmerie, sofort weggehen, meine Herren." En die heren gingen weg! Zo ging dat toen nog.'¹⁰¹

Nadien deden zich vrijwel geen incidenten meer voor.¹⁰²

In de laatste maanden van 1940 verloor de politie de resterende formele mogelijkheden om op te treden tegen agressieve WA-leden. De korpsleiding kreeg van procureur-generaal Van Thiel te horen dat zij de WA diende te 'beschermen'. De politie moest op straat de baas blijven, zo werd met nadruk gesteld, maar de WA had het recht om zich bij afwezigheid van de politie te verweren. In de praktijk was deze instructie voor de WA een vrijbrief om politieke tegenstanders te mishandelen. Strafrechtelijke vervolging hoefde zij nauwelijks meer te vrezen. Vier weken later werd de WA bovendien formeel ontheven van de vergunningplicht voor demonstraties. Wel dra werden bovendien voor haar de laatste beperkingen opgeheven die waren gesteld aan het colporteren van drukwerk.¹⁰³ Het politiepersoneel op straat was alle speelruimte kwijt en kon sindsdien de orde eigenlijk alleen nog maar handhaven door het publiek aan te zetten tot de door zowel de Duitse als de Nederlandse autoriteiten beoogde zelfdiscipline tegenover de provocaties van de WA.

De geprovoceerde volksoploop van februari 1941

In de eerste acht maanden van zijn bestaan had het rijkscommissariaat veel bereikt. Het Nederlandse bestuur had wel tegengesputterd maar zich niet werkelijk verzet tegen Duitse opdrachten en was zowaar bereid geweest om joden zelf te registreren op grond van criteria die waren ontleend aan de Duitse rassenwetten. Al die tijd was de bevolking rustig gebleven. Het Duitse bestuur was echter niet in staat ten volle profijt te trekken van deze coöperatieve opstelling. Het was fundamenteel onevenwichtig; meestal trachtte het via de formele kanalen de eigen bemoeienis zover mogelijk uit te breiden doch soms nam het zijn toevlucht tot willekeur en geweld. Afwisselend trad het op als Normenstaat en als Massnahmenstaat. In Amsterdam was het de Beauftragte van de rijkscommissaris, Hans Böhmcker, die de profijtelijke samenwerking met het lokale bestuur bruusk verstoorde. Hij meende dat de leiding in Berlijn de Amsterdamse joden net als die in Polen wilde samendringen in een getto en droeg B&W op de mogelijkheden voor de oprichting van zo'n getto te onderzoeken.

De interventie van de Beauftragte riep een andere reactie op dan de eerdere Duitse opdrachten. Beducht voor Duitse reprimandes en getrouw de eigen professionele aanpak hadden B&W tot dan toe de in Nederlandse circulaire verpakte Duitse opdrachten stipt uitgevoerd, weerstand in eigen kring ten spijt en zonder beroep op bestaande rechten die het mogelijk maakten uitvoering te weigeren. De ordehandhaving onderging een stapsgewijze heroriëntatie: het politieoptreden richtte zich steeds minder tegen agressieve NSB'ers en steeds meer tegen anderen die zich weerden. Het beperkte aantal verzoeken van lokale Duitse instanties werd behandeld door een speciale ambtelijke commissie waarin waarnemend hoofdcommissaris Broekhoff zitting had en die er in de regel snel en nauwgezet uitvoering aan gaf. De opdracht van de Beauftragte betreffende een getto was evenwel van een andere orde. De commissie legde het verzoek daarom voor aan de burgemeester. Ook voor De Vlucht was het doel van de Beauftragte onverteerbaar. Hij gaf weliswaar voor de zekerheid zijn ambtenaren opdracht om de gevraagde cijfers te verzamelen maar ging zelf naarstig op zoek naar mogelijkheden om de oprichting van een getto te verhinderen.

Böhmcker trommelde daarnaast Nederlandse nationaal-socialisten op om met geweld het beoogde ruimtelijk isolement van de joden reeds in de praktijk tot stand te brengen. Hij stuurde hen voorzien van plakaten met

de tekst 'Joden niet gewenscht' naar cafés in buurten buiten het gebied dat hij als getto had bestemd. Zij dwongen de caféhouders de plakkasten te bevestigen, verwijderden aanwezige joden met geweld en kregen daarbij steun van Duitse militairen en Duitse politiemannen die in de etablissementen verlof hielden. De Amsterdamse politie die wilde ingrijpen, zag zich geplaagd tegen een overmacht. Illustratief is de rel die op 11 februari 1941 op het Rembrandtplein ontstond nadat een marechaussee een agressieve wa-man wilde arresteren. Andere wa-leden schoten hun kompaan te hulp en overweldigden en ontwapenden de marechaussee. Agenten snelden toe en sloegen op de wa-mannen in maar werden hen niet de baas. Zij kregen versterking van enkele marechaussees. Inmiddels waren echter, zo schreef inspecteur Douwe Bakker:

'afdeelingen der Schutzpolizei op het gevechtsterrein aangekomen en niet zoodra zullen de marechaussees in samenwerking met een aantal agenten en een inspecteur tegen al wat NSB is van leer gaan trekken of de wa daarbij geholpen door de Duitse politie en een groot aantal mannen van het luchtwapen en de marine grijpen in. De marechaussees en de politiemannen worden ontwapend: de eersten van de paarden getrokken, de helmen afgeslagen en als zij zich verzetten met hun eigen klewang mishandeld.'

Bakker was getuige van hoe inspecteur Kees Mouwen – zoon van de commissaris personeelszaken – werd overmeesterd, ontwapend en 'als een onruststoker opgebracht' toen hij zijn in het nauw geraakte agenten te hulp kwam.¹ De schok die de Beauftragte met zijn ingreep teweegbracht, beroerde de gezagsverhoudingen tot op de straat.

Het rijkscommissariaat

Tamelijk onvoorzien had Hitler in mei 1940 het Duitse militaire bestuur over bezet Nederland vervangen door een rijkscommissariaat, bestaande uit een rijkscommissaris en vier commissarissen-generaal, elk met een eigen staf. De Wehrmacht bleef aanwezig maar mocht alleen optreden als militaire belangen in het geding waren. Seyss-Inquart had als taak meegekregen om de orde te handhaven, het bedrijfsleven in te schakelen in de Duitse oorlogseconomie en de bevolking de illusie te bezorgen dat het land vrijwillig aansluiting zocht bij Nazi-Duitsland. Tussen de commissarissen-generaal onderling bestond rivaliteit, die nog werd versterkt door het feit dat commissaris-generaal voor veiligheidszaken Hanns Rauter en commissaris-generaal voor bijzondere doeleinden Fritz Schmidt beiden nevenfuncties hadden die niet ondergeschikt waren aan Seyss-Inquart: respectievelijk Höhere SS- und Polizeiführer en leider van de NSDAP in Nederland.

Daarnaast hadden ook de conflicten tussen de machtsconglomeraten in Nazi-Duitsland hun weerslag op de verhoudingen in het Duitse bestuur in Nederland: partij, industrie, politie en leger voorzagen hun zusterorganen in het rijkscommissariaat van een stroom van directieven. Om al deze middelpuntvliedende krachten in te tomen, was de besluitvorming in het rijkscommissariaat onderworpen aan een gecompliceerd stelsel van consultatie. Het vijftal keek elkaar voortdurend op de vingers. De persoonlijke manoeuvreerruimte was gering.²

Commissaris-generaal Rauter kon binnen het kader van Seyss-Inquarts verordeningen zowel de Nederlandse politie als de Duitse politie in Nederland instructies geven. Zijn machtige positie in het rijkscommissariaat dankte hij aan zijn krachtdadige optreden en aan zijn positie als zaakwaarnemer van Himmler. Rauter was zijn leven lang in de ban geweest van straatvechten en paramilitaire actie: als corpstudent in het Oostenrijkse Graz, als vrijwilliger in de Eerste Wereldoorlog en als aanvoerder van groepen gedemobiliseerde militairen. Hij werd gedreven door grootduits nationalisme, antisemitisme en haat jegens alles wat zich voordeed als links, door hem simpelweg aangeduid met de term 'Kommune'. In noodsituaties excelleerde hij met slagvaardig optreden. Een imperiumbouwer van het kaliber Himmler was hij echter niet.³

Rauter beschikte over een eigen kantoor in Wassenaar met een kleine staf van rond de tien medewerkers en een eigen werkruimte in het ministerie van Justitie. Niet opgeslokt door de beslommingen van een groot eigen apparaat kon hij zich op de grote lijnen concentreren en fungeren als aanjager, een rol die hem bij uitstek goed lag. Net als Himmler dirigeerde hij zo op afstand een amalgaam van Duitse politiediensten en ss-eenheden dat grofweg uit drie componenten bestond. Allereerst de Ordnungspolizei (Orpo), bestaande uit een staf en vijf bataljons, het geheel onder leiding van Generalmajor Otto Schumann. De Orpo hield toezicht op de Nederlandse politie en brandweer via een verbindingsofficier bij het departement van Justitie en begeleidde onder meer de reorganisatie van deze korpsen.⁴ De vijf bataljons waren verspreid over het land gelegerd. Een bataljon bevond zich in Amsterdam, eerst in de Euterpestraat, vanaf december 1940 in het Koloniaal Instituut aan de Mauritskade. Het bestond uit Duitse politiemannen en vrijwilligers die zich veelal hadden aangemeld om militaire dienst aan het Oostfront te ontlopen. In de volksmond werden zij Grüne Polizei genoemd. Het bataljon werd paraat gehouden als politiereserve en kwam in het begin alleen op straat wanneer het in formatie van of naar de kazerne marcheerde. Vanaf september 1940 controleerde het met een zekere regelmaat samen met de Amsterdamse politie de naleving van de verduisteringsvoorschriften. Zijn taken werden sindsdien mondigesmaat uitgebreid. De manschappen werden regelmatig uitgewisseld met collega's

elders in het Duitse rijk en beschouwden Amsterdam als een soort herstelingsoord.⁵

De tweede component was een politieke recherche en inlichtingendienst: een Einsatzgruppe van de Sicherheitspolizei (Sipo(SD)). Deze stond vanaf juli 1940 onder leiding van Wilhelm Harster, die reeds in Oostenrijk en Polen na de bezetting Duitse rechediensten had opgezet. Zijn benoeming tot bevelhebber van de Sipo(SD) in Nederland dankte hij aan zijn loyaliteit, zijn deskundigheid en zijn vriendschap met Heydrich, chef van het RSHA. Harster was vakbekwaam, toegewijd en intelligent. Hij beschikte over een ruime blik op politionele vraagstukken maar trad niet altijd even daadkrachtig op. In Rauter bewonderde hij de man van de daad die hijzelf had willen zijn.⁶

In Nederland bestond de Sipo(SD) uit een hoofdkwartier in Den Haag, zes regionale kantoren en een aantal buitenposten. De organisatie was een afspiegeling van het Berlijnse RSHA. Zowel het hoofdkwartier als de kantoren hadden ieder vijf afdelingen: twee eenheden administratie en beheer, een inlichtingendienst, een afdeling Sipo en een afdeling Kripo.⁷ De Sipo bestreed sabotage en verzet en zou een sleutelrol gaan vervullen bij de deportatie van de joden. De Kripo bestreed niet-politieke criminaliteit.⁸ De Sipo(SD) mengde zich in de loop van de bezettingstijd steeds nadrukkelijker in de opsporingswerkzaamheden van de Nederlandse politie en raakte zo stapsgewijs verweven met de Nederlandse recherche. Onderwijl verschoof het zwaartepunt in de organisatie van het landelijke hoofdkwartier naar de regionale eenheden.⁹

Ten slotte beschikte Rauter over enkele eenheden en instanties van de ss zoals het ss- und Polizeigericht en de Waffen-ss. De eerste instelling was een tuchtcollege voor leden van de ss en de Duitse politie. Ook Nederlandse politiemannen konden worden voorgeleid, zelfs Nederlandse burgers die de ss of de Duitse politie schade hadden berokkend. Het kon zware straffen opleggen, tot zelfs de doodstraf.¹⁰ De Waffen-ss was een legerkorps dat was ontstaan in de marge van Himmlers elitekorps, in mei 1940 had meegevochten met de Wehrmacht en sindsdien paraat stond om in noodsituaties als oproerpolitie op te treden. Een regiment was gelegerd in Zandvoort.¹¹

Aanvankelijk mat het rijkscommissariaat zich de rol van toezichthouder aan. De Nederlandse wetgeving en de Nederlandse politieverordeningen bleven van kracht; de ordehandhaving en de opheldering van misdrijven bleef de taak van de Nederlandse politie. Rauter kon de Nederlandse politie aanwijzingen geven. Net als de rijkscommissaris verstrekke hij deze aan nationale gezagsdragers, in zijn geval secretaris-generaal Tenkink, directeur-generaal Brants en inspecteur-generaal De Koningh. Het duurde lang voordat Rauter inzag hoe hij het Nederlands bestuursapparaat naar zijn hand kon zetten. Fricties ontstonden aanvankelijk doordat hij niet

kenbaar maakte wanneer hij slechts opinies ventileerde en wanneer hij instructies gaf en doordat Tenkink angstvallig al zijn oprispingen opnam in circulaires. In november 1940 sprak Rauter met Tenkink af dat deze voortaan alleen zijn schriftelijke aansporingen nog in circulaires op zou nemen en bovendien alle instructies aan de politie vooraf aan hem ter goedkeuring voor zou leggen. Deze regeling bood enig soelaas. Het fundamenteel onevenwichtige karakter van het Duitse regime zou zich evenwel ook daarna in de omgang van Rauter met de Nederlandse politieleiding regelmatig in alle scherpste doen gevoelen.¹²

De Sipo en de SD in Amsterdam

Een van de twee bruggenhoofden van het Duitse bestuur in Amsterdam was een post van de Sipo (SD), die zich eind mei 1940 installeerde aan de Herengracht 487.¹³ Zij loste de Feldgendarmerie en de Geheime Feldpolizei af, die als onderdelen van het militaire bewind in de eerste weken van de bezetting onder andere belast waren geweest met de politieke recherche en de bestrijding van spionage. Voor het toezicht op Duitse militairen bleef een kleine eenheid van de Feldgendarmerie achter. In Amsterdam werd aanvankelijk geen Einsatzkommando van de Sipo (SD) gestationeerd maar slechts een buitenpost van zo'n commando: een Aussendienststelle. De zetel van Einsatzkommando III, waaronder deze Stelle ressorteerde, bevond zich in Rotterdam.¹⁴ Opmerkelijk was bovendien dat de Sipo en de SD in de hoofdstad vanaf het begin volledig gescheiden optraden. Zij hadden zowel een aparte leiding als gescheiden kantoren. De onderlinge betrekkingen waren ronduit slecht.¹⁵

Hauptsturmführer Karl Ditges, leider van de Sipo ter plaatse, dankte zijn carrière bij de politie aan zijn politieke loyaliteit aan het Duitse regime. Hij had in de Eerste Wereldoorlog gevochten en was daarna korte tijd lid geweest van een Freikorps. Na de machtsovername trad hij toe tot de NSDAP. Als hulppolitieman bij de politieke recherche in Düsseldorf ontwikkelde hij zich tot een specialist in de bestrijding van linkse politieke organisaties. Vluchtelingen die vanuit Nederland politieke activiteiten in Duitsland ontplooiden, waren een belangrijk object van zijn aandacht. In dat kader onderhield hij informeel contact met rechercheurs in onder andere Venlo, Eindhoven en Amsterdam. Eind 1938 werd hij in Düsseldorf benoemd tot hoofd van de afdeling Bekämpfung der Linksbewegung van de plaatselijke Sipo (SD), weldra eveneens tot chef van de afdeling inlichtingen.¹⁶ Het RSHA in Berlijn selecteerde voor de Sipo (SD) in Nederland welbewust personeel uit politiediensten in de grensstreek, dat veelal reeds ervaring had met Nederland. Zo kwam Ditges in Amsterdam terecht.

Ditges richtte zich met zijn dienst aanvankelijk op de opsporing van personen met een Duitse nationaliteit op wie hij zich in Düsseldorf ook al had gericht, namelijk politiek actieve vluchtelingen, illegale migranten en criminelen, die na arrestatie op transport naar Duitsland werden gezet waar zij veelal in strafkampen belandden. De tweede groep waarvoor Ditges aandacht had, bestond uit Nederlanders die de Duitse verordeningen overtraden, zoals drukkers en verspreiders van pamfletten en Engelandvaarders. Zij werden na afsluiting van het politieonderzoek overgedragen aan de justitiële organen van de Wehrmacht of van het rijkscommissariaat.¹⁷ De beschikbare gegevens zijn niet voldoende om een betrouwbare conclusie te trekken over de doeltreffendheid van de Amsterdamse Sipo. De opvolger van Ditges achtte deze niet groot.¹⁸

De inlichtingendienst (SD) opereerde in Amsterdam zoals gezegd onafhankelijk van de Sipo. Aanvankelijk werd hij geleid door een zekere Wilkens, volgens een Nederlandse medewerker van de dienst 'een zwakke figuur met vlagen van drankmisbruik'.¹⁹ Eind 1940 werd deze, nadat hij een vertrouwensman van Göring voor het hoofd had gestoten, voor straf overgeplaatst naar Noorwegen. Van zijn opvolger W. Lauhus is evenmin veel bekend. Bij de Amsterdamse SD werkten acht referenten die elk een aparte sector van de samenleving in de gaten hielden, zoals Klaus Barbie: joden, en Otto Kempin: vrijmetselaars.²⁰ De SD rapporteerde wekelijks aan landelijk bevelhebber Harster over de stemming onder de bevolking en over de belangrijkste gebeurtenissen in de stad. Bijzondere aandacht genoten het optreden van de Nederlandsche Unie en de verhoudingen in het politiekorps. Op grond van deze en soortgelijke rapportages uit andere steden liet Harster voor zijn superieuren in Berlijn de Meldungen aus den Niederlanden samenstellen, een veelomvattend inlichtingenrapport.

De SD was voor zijn informatie in hoge mate afhankelijk van Nederlandse informanten. Sommigen van hen waren werkzaam in het gemeentelijk apparaat en verschaften vrijwillig inlichtingen. Commissaris Krenning, de inspecteurs Bakker, Ponne, Harrebomée en Van Grootheest berichtten bijvoorbeeld heimelijk elke veertien dagen over de verhoudingen binnen het politiekorps.²¹ Andere informanten verzamelden inlichtingen over specifieke doelgroepen in de samenleving en observeerden het publiek. Een van hen was geïnfilteerd in de clandestiene organisatie van de CPN en zou na de Februaristaking een groot aantal communistische activisten verraden. Een tweede was vrijwillig celspion voor de Duitse politie geworden tijdens een voorarrest wegens oplichting en was vervolgens vrijgelaten op voorwaarde dat hij voor de SD zou blijven werken. Onder supervisie van Barbie zette deze informant in de eerste maanden van 1941 een gefingeerde vluchtweg voor joden naar het buitenland op. Deze val heeft enige tijd gefunctioneerd. Hij werd voor zijn diensten betaald.²² Een derde was een

voormalige Amsterdamse politieagent die getrouwd was met een Duitse vrouw, in 1933 wegens nationaal-socialistische sympathieën uit het korps was ontslagen en daarna een onregelmatig bestaan had geleid. Hij observeerde het publiek op straat en ontving daarvoor een vast salaris.²³ Van de SD zijn weinig documenten bewaard gebleven. Uit de Meldungen valt evenwel op te maken dat men dankzij deze informanten een vrij scherp beeld had van de situatie in de stad.

Kort na zijn aankomst in Amsterdam liet Ditges zich door de directiesecretaris van een groot bedrijf en hoofdinspecteur Kapinga van de Centrale Recherche introduceren bij Versteeg. De hoofdcommissaris zegde hem alle medewerking toe en stelde Kapinga aan als verbindingsofficier.²⁴ Kapinga was geen lid van de NSB maar koesterde wel sympathie voor het Duitse regime. Hij voerde regelmatig overleg met Ditges, meestal over vragen van de korpsleiding met betrekking tot Duitse verordeningen.²⁵ Daadwerkelijke assistentie verleende het politiekorps de Sipo in de eerste maanden van de bezetting slechts op zeer beperkte schaal; het verspreidde bijvoorbeeld via het eigen telexnet berichten waarin de Sipo om de opsporing van Duitse militairen vroeg. Vermoedelijk is een aantal van hen daadwerkelijk opgepakt en uitgeleverd.²⁶ Toen de Sipo in de zomer van 1940 het verenigingsgebouw van de vrijmetselarij bezette en de inboedel in beslag nam, bewaakten Amsterdamse agenten het perceel totdat de goederen waren weggevoerd.²⁷

Ditges liet zijn plaatsvervanger Lauhus het contact onderhouden met J.W. Kallenborn, de verbindingsofficier van procureur-generaal Van Thiel.²⁸ Kallenborn, een jonge, bekwame inspecteur die in de jaren dertig nauwelijks promotie had kunnen maken, had voor de Duitse inval bij de valsgeldcentrale van Broekhoff gewerkt.²⁹ Na de capitulatie was hij – vooruitlopend op de integratie van dit bureau in de nieuwe Rijksrecherche centrale – toegevoegd aan de rijksrecherche. Kallenborn en Lauhus spraken over strafzaken die bij het Nederlandse Openbaar Ministerie waren ingediend maar waarvan onduidelijk was of deze door een Duits civiel, een Duits militair of door een Nederlands gerecht dienden te worden behandeld. Het betrof onder meer misdrijven die onder oorlogsomstandigheden waren gepleegd en gevallen van belediging van de Führer. Instructies van Van Thiel aan zijn verbindingsofficier zijn niet bekend. Uit verslagen blijkt dat strafzaken die ter discussie stonden, meestal zonder voorbehoud aan de bezetter werden overgedragen. De Sipo kreeg al het gevraagde.³⁰ Eind oktober maakte secretaris-generaal Tenkink deze opstelling per circulaire tot landelijk beleid.³¹ Daarnaast bemiddelde Kallenborn bij enkele verzoeken van de Sipo om Nederlandse nationaal-socialisten te onttrekken aan rechtsvervolging. Minder toegeeflijk was de procureur-generaal zodra Duitse verzoeken zijn eigen bevoegdheden dreigden aan te tasten. Toen Ditges in de zomer van 1940 liet merken dat hij graag vooraf geconsulteerd wilde wor-

den bij het verstrekken van vergunningen voor vergaderingen, hield Van Thiel, die deze bevoegdheid kort daarvoor van de burgemeester had overgenomen, vriendelijk doch beslist de boot af.³²

Eind augustus 1940 begon de Amsterdamse recherche met een zekere regelmaat opsporingsonderzoeken te verrichten voor de Sipo. Versteeg belastte inspecteur Posthuma, die zijn bijzondere vertrouwen genoot en al eerder delicate onderzoeken had uitgevoerd, met de Duitse opdrachten. Op 29 augustus bezocht deze met enkele Duitse rechercheurs een redacteur van *De Vrije Socialist* om dit blad een verschijningsverbod op te leggen.³³ Kort daarna spoorde hij met enkele rechercheurs clandestien verspreide brochures van dominee J. Eykman op.³⁴ Er volgden meer van zulke opdrachten. Half september breidde Versteeg de dienstverlening uit. De sectie- en afdelingschefs kregen opdracht om voortaan bij incidenten met 'een politieke ondergrond' ten behoeve van de Sipo(SD) een afschrift van het betreffende proces-verbaal naar het hoofdbureau te sturen waar Kapinga zou zorgen voor doorzending naar Ditzes. Een maand later werd de chefs opgedragen om dergelijke voorvallen voortaan direct telefonisch te melden. Weldra verschenen op het telexnet van het korps voor het eerst ook verzoeken van de Sipo(SD) om de opsporing van Nederlandse verdachten.³⁵ Pas na de Februaristaking lijkt het reguliere korps over te zijn gegaan Nederlanders op te pakken en uit te leveren op basis van deze berichten.

Ondertussen kreeg de Sipo vanaf begin september 1940 informeel ook actieve steun van enkele Duitsgezinde rechercheurs onder wie Douwe Bakker. Zij leverden op eigen initiatief Nederlanders uit die verdacht werden van anti-Duitse handelingen of uitlatingen. Onduidelijk is of de korpsleiding van deze praktijk op de hoogte was. Bakker:

*'Vandaag heb ik zekere I. overgeleverd aan de Deutsche Kriminalpolizei-Kommissar Ditzes terzake belediging der Deutsche Wehrmacht. Hij had op 24 augustus j.l. in een café gezegd dat de bommen in de Kinkerstraat en Paramariboplein Duitse bommen waren. Nu zit hij in het Huis van Bewaring, de sufferd.'*³⁶

Bakker was inspecteur Justitiële Dienst van bureau Pieter Aertszstraat en ressorteerde in die functie onder de Duitsgezinde commissaris Krenning. Als hulpofficier van justitie dekte de laatste Bakkers optreden administratief. In de volgende maanden werd deze groep rechercheurs stapsgewijs meer betrokken bij het Duitse opsporingswerk. Begin 1941 begeleidde een van hen Duitse rechercheurs bij de arrestatie van twaalf gedemobiliseerde militairen die werden verdacht van spionage.³⁷

Eind augustus 1940 ontdekte de Amsterdamse politie dat in de stad pamfletten werden verspreid met waarschuwingen tegen onjuiste Duitse berichtgeving en spotversjes over Hitler. Het personeel kreeg opdracht er

'met de meeste kracht' tegen op te treden en zo mogelijk de daders aan te houden. Officier van justitie Wassenbergh wilde van elke vondst zo snel mogelijk op de hoogte worden gesteld.³⁸ Begin oktober bleken dergelijke vlugschriften ook per post te worden verspreid. Het personeel moest daarom verscherpt toezicht houden op brievenbussen en de Centrale Recherche kreeg opdracht een onderzoek in te stellen.³⁹ Tenkink nam de zaak zeer ernstig en droeg Van Thiel op om zelf met zijn rijksrechercheurs het onderzoek van de Amsterdamse politie over te nemen.⁴⁰ Na drie weken spoorwerk onderschepten twee rijksrechercheurs honderd enveloppen met pamfletten op het hoofdpostkantoor maar de afzender was niet bekend en de vingerafdrukken konden niet worden geïdentificeerd.⁴¹

Eind december 1940 kreeg Rauter lucht van het onderzoek. Dat Justitie de zaak onder zich hield, bracht hem tot razernij. Zonder de reden van zijn toorn te noemen, stelde hij dat het 'einen Wahnsinn ist, an solchen Bestrebungen vorüberzusehen oder sie gar zu tolerieren [...]. Es kann doch wohl niemand im Ernst daran glauben, dass der Deutschen Wehrmacht, ss und Polizei solcherart ein wirklicher Widerstand geboten werden kann, wohl aber sind solchen Bestrebungen geeignet, namenloses Unglück über einzelnen Familien zu bringen da die Wehrmachtjustiz gegen die Führer und Organisatoren dieser Bestrebungen rücksichtslos vorgehen muss.'⁴² Onder de Nederlandse gezagdragers leidde dit tot paniek. Tenkink riep de procureurs-generaal bijeen en liet hun weten dat 'een mogelijk nationale ramp' dreigde.⁴³ Besloten werd dat Van Thiel het onderzoek naar de verspreiders zou overdragen aan de Sipo(sD) en dat de Nederlandse politie voortaan ieder spoor van verzet onmiddellijk aan deze dienst bekend zou maken. Tenkink lichtte persoonlijk de hoofden van de plaatselijke politie in. In zijn rondschrijven nam hij een zeer lang citaat uit een brief van Rauter op zodat de korpschefs direct kennis konden nemen van de dreigementen van de Duitse politiechef.⁴⁴

De Beauftragte en de oprichting van een getto

Het tweede Amsterdamse bruggenhoofd van het Duitse bestuur was sinds eind september 1940 Hans Böhmcker, de Beauftragte van rijkscommissaris Seyss-Inquart. Deze hield met enkele medewerkers toezicht op het gemeentebestuur. Zijn bevoegdheden waren beperkt. Hij mocht B&W slechts aanwijzingen geven bij de uitvoering van Duitse instructies die via de eigen Nederlandse superieuren waren binnengekomen. Toch was zijn invloed op de gang van zaken groot. Böhmcker rapporteerde wekelijks aan de rijkscommissaris en deze nam met betrekking tot Amsterdam geen enkele beslissing zonder hem te hebben geconsulteerd.

Böhmcker was een fanatieke nationaal-socialist en antisemiet. Hij had als vrijwilliger in de Eerste Wereldoorlog gevochten, had vervolgens rechten gestudeerd en was advocaat geworden. Hij was reeds in 1926 toegetreden tot de NSDAP en de SA. Enkele jaren na de machtsovername werd hij burgemeester van Bremen.⁴⁵ Als Beauftragte in Amsterdam benutte hij ten volle zijn ervaring met de gelijkschakeling van een openbaar bestuur en met de isolering en beroving van joden. Vanuit het Duitse consulaat aan het Museumplein bestookte hij het gemeentebestuur met verzoeken om rapporten over de bestuurlijke bemoeienis met specifieke terreinen van het maatschappelijk leven. Na enkele weken lagen de eerste stukken op zijn bureau. Binnen twee maanden had hij een nauwkeurig beeld van het apparaat dat hij geacht werd naar de Duitse doeleinden te richten.⁴⁶

Toen Böhmcker eenmaal was ingewerkt, was het Nederlandse bestuur al druk in de weer de eerste fase van de vervolging van de joden te voltrekken: de markering van personen die als jood zouden worden beschouwd. Seyss-Inquart had dit met opmerkelijk gemak gedaan gekregen. Na dit succes ontstond in het rijkscommissariaat onduidelijkheid over de voortzetting van de vervolging. Wilde Hitler dat er in Nederland getto's kwamen, bestuurd door een Joodse Raad, zoals in Polen het geval was? Of zouden de joden slechts lid moeten worden van een Reichsvereinigung zoals hun lotgenoten in Duitsland? De Führer eiste van de Duitse bestuurders initiatief maar een verkeerde gok kon het einde van een politieke carrière betekenen.

Böhmcker nam in januari 1941 het voortouw om de Amsterdamse joden in een getto samen te brengen.⁴⁷ Zijn tactiek was tweeledig. Enerzijds trachtte hij via de formele weg informatie te verkrijgen ten behoeve van de oprichting van een getto. Zo verzocht hij op 16 januari het gemeentebestuur om opgave van de verspreiding van joden in de stad.⁴⁸ Anderzijds mobiliseerde hij leden van de WA om hen de ruimtelijke afzondering van de joden met geweld te laten verwezenlijken. Hij liet hen een antisemitische film bekijken, legde uit dat nu de tijd van optreden tegen de joden was aangebroken en stuurde hen vervolgens naar cafés en restaurants in stadsdelen buiten de Jodenhoek om daar plakكاتen met de tekst 'Joden niet gewenscht' aan te brengen.⁴⁹ De WA sloeg ook aanwezige joden uit deze etablissementen.⁵⁰

Burgemeester De Vlucht wilde geen getto in de stad maar gaf zijn ambtenaren toch opdracht om de door Böhmcker gevraagde gegevens te verzamelen.⁵¹ Onder meer moest worden uitgezocht in welke wijken overwegend joden woonden, hoeveel winkels in die wijken eigendom waren van joden en hoeveel scholen en andere openbare voorzieningen zich daar bevonden. Gegevens uit verschillende registers moesten worden gecombineerd en nieuwe gegevens moesten worden verzameld. De opdracht werd met meer dan normale spoed uitgevoerd. Vertrouwen dat de gegevens zouden worden gebruikt om tegen de komst van een getto te pleiten, speelde

waarschijnlijk een rol, mogelijk tevens het besef dat de bezetter veel belang aan de kwestie hechtte.⁵²

De politie gaf eveneens toe aan de Duitse druk. Dat ervoer een café-eigenaar aan het Thorbeckeplein die weigerde de plakkaat van Böhmcker op te hangen. Toen hij bij een eerdere actie van de WA zijn zaak van het opschrift 'Iedereen gewenscht' had voorzien, had de politie het café speciale bescherming geboden. Ditmaal kreeg hij van commissaris Jutte van bureau Singel te horen dat dergelijke hulp op bevel van hogerhand niet meer mocht worden verleend. Vermoedelijk kwam deze instructie van de Beauftragte. Nog geen week later bestormden WA-mannen het café. De bezoekers alsmede een dienstdoende inspecteur van politie werden mishandeld en het interieur werd vernield. De eigenaar besloot het café te sluiten. Van Jutte kreeg hij het advies de stad te verlaten.⁵³

De eerste weerstand tegen de verhevigde Duitse activiteit kwam van het publiek op straat. Een fors koopkrachtverlies in de laatste maanden van 1940 had reeds onrust in de stad teweeggebracht. Vanwege de strenge vorst werden de werkverschaffingsprojecten gesloten. De arbeiders werden naar huis gestuurd en vielen terug op de steun. In januari 1941 kwamen die arbeiders onder het toezicht van de politie enkele malen samen op het Raamplein. De illegale CPN, die de bijeenkomsten organiseerde, riep om steunverhoging. Dat bij de demonstranten ook andere kwesties leefden, bleek toen politiepersoneel hen op 8 januari volgens instructie van het hoofdbureau 'op tactvolle wijze' verspreidde. Er vormden zich toen spontaan kleine betogingen tegen een zojuist afgekondigd verbod voor joden om bioscopen te bezoeken. De politie ontbond de optochten na een halfuur.⁵⁴ De kwestie bleef de gemoederen beroeren. Daarvan getuigen zowel de vele vlugschriften die opriepen om bioscopen te boycotten, als de forse vermindering van het bioscoopbezoek in de tweede helft van januari (grafiek 12).⁵⁵ Het groeiend aantal overtredingen van de openbare orde wijst op een verminderde bereidheid om zich naar het gezag te voegen (grafiek 7). De politie constateerde meer overtredingen van de verduisteringsvoorschriften en ondervond dat het publiek op straat steeds minder gehoor gaf aan aanmaningen van agenten om bij luchtalarm een schuilplaats op te zoeken.⁵⁶ De acties van de WA riepen bij omstanders terstond protest op.

De verwoede pogingen van het politiepersoneel op straat om de gewelddadigheden in te dammen, stoorden de Beauftragte. Op 4 februari beklagde Böhmcker zich bij de burgemeester: 'Die Amsterdamer Polizei ist immer zur Stelle, wenn es gilt, gegen Angehörige der NSB vorzugehen.' Hij meldte te hebben vernomen dat een politieman na in een café tegen NSB'ers te hebben opgetreden bij het weggaan zijn revolver zou hebben ontladen met de woorden: 'Jammer dat ik hem niet kon gebruiken.' Ook trad de politie zijns inziens niet op tegen de wijdverbreide 'Deutschenhetze'. Böhmcker:

'Es ist erforderlich dass in der Haltung der Amsterdamer Polizei ein grundlegender Wandel eintritt.' De brief was voor de korpsleiding geen aanleiding om speciale maatregelen te nemen.⁵⁷

Op zondag 9 februari 1941 escaleerden de gewelddadigheden. Na samen slag te hebben geleverd op het Thorbeckeplein namen wa-leden Duitse soldaten mee naar de Jodenhoek. De soldaten overtraden daarmee het voor hen reeds sedert het begin van de bezetting geldende verbod de jodenbuurt te betreden.⁵⁸ Gezamenlijk gooiden zij er ruiten in, braken deuren open en vernielden interieur. De politie maakte met steun van de Feldgendarmerie een einde aan de actie maar wist de vernielers niet te arresteren. Vermoedelijk ontvingen de Duitse militairen een reprimande, want in de dagen daarna zijn zij niet meer in de buurt signaleerd. Voor buurtbewoners was het incident een impuls om front te maken tegen de aanvallers. Zij kregen steun van jongeren uit wijken als de Jordaan en de Oostelijke Eilanden. Bij de confrontaties gedurende de volgende dagen sneuvelde een wa-man. Hoewel de NSB zich bij gelegenheid van zijn begrafenis met een grote demonstratieve optocht door de stad deed gelden, was de partij duidelijk het overwicht op straat kwijt.⁵⁹

De gewijzigde machtsverhouding had haar weerslag op de opstelling van de politie. Dat bleek op dinsdagmiddag 11 februari 1941 toen op de Oudeschans circa honderd joden en niet-joden een verfwinkel belegerden die de wa als uitvalsbasis gebruikte bij haar acties. De winkeldeur werd geramd. Drie NSB'ers raakten bij de vechtpartij licht verwond.⁶⁰ Een van hen beschuldigde in de partijkrant de politie van opzettelijke nalatigheid. Naar eigen zeggen had hij, toen hij tijdens de belegering het bureau Warmoesstraat telefonisch om hulp had verzocht, te horen gekregen: 'Wij komen maar laten ze jullie eerst maar doodslaan.' In opdracht van inspecteur-generaal De Koningh stelde Versteeg een onderzoek in naar het incident. De brigadier die de telefoon had bediend, ontkende stellig de gewraakte uitlating te hebben gedaan.⁶¹ De werkelijke toedracht is niet achterhaald. Zeker is dat de politie niet tijdig aanwezig was. Commissaris Voordewind legde echter met succes zijn volle gewicht in de schaal om het gelijk van de brigadier te bewijzen.⁶²

Ondertussen zag Böhmcker met lede ogen aan hoe zijn project dreigde vast te lopen op de weerstand van het publiek en de opkomende tegenwerking van de politie. De wa verloor de confrontaties op straat en de gevraagde informatie van het gemeentebestuur bleef uit. Böhmcker greep het sneuvelen van de wa-man aan om een tweede maal toe te slaan. Hij kreeg toestemming van Seyss-Inquart om de politie de Jodenhoek hermetisch te laten afsluiten. Op woensdag 12 februari 1941 kreeg het Amsterdamse korps kort na middernacht opdracht om de bruggen rond de wijk in de vroege ochtend open te zetten, om vervolgens met assistentie van de Ordnungspo-

lizei ook de resterende toegangswegen te blokkeren en om in de afgesloten buurt te patrouilleren. De Sipo werd door de Beauftragte niet bij de actie betrokken. Over de uitvoering bleef in het politiekorps de gehele dag onduidelijkheid bestaan. Soms mochten burgers de versperringen passeren, soms niet. Böhmckers ingreep bracht veel onrust in de stad teweeg. De agenten op straat kregen opdracht op te treden tegen samenscholingen maar wisten ze slechts met grote moeite duurzaam uiteen te drijven.⁶³

Nog dezelfde dag liet Böhmcker weten dat niet-joden in de afgesloten buurt plaats zouden moeten maken voor joden uit andere delen van de stad en dat een Joodse Raad het bestuur over de wijk ter hand diende te nemen. In de buurt werd een uitgaansverbod van kracht waarvan de naleving door de politie moest worden gecontroleerd. De Beauftragte had zelf de verwijzenlijking van een getto ter hand genomen.⁶⁴

In eerste instantie reageerden B & W op de gebruikelijke wijze. De Vlucht stuurde de waarnemend gemeentesecretaris naar de Beauftragte om hem duidelijk te maken dat de versperring het stedelijk leven ontwrichtte. Opvallend genoeg bleek hij gevoelig voor dat argument en stemde in met een versoepeling van de afsluiting. De volgende dag was het stadsdeel nog slechts afgesloten voor gemotoriseerd verkeer en vier dagen later slechts voor doorgaand verkeer.⁶⁵ De twee leiders van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, Asscher en Cohen, die zich in de voorafgaande maanden hadden ingespannen voor de financiering van het vluchtelingenkamp Westerbork, toonden zich bereid een Joodse Raad op te richten. Böhmcker liet hun weten dat hij de wa had verboden de Jodenhoek te betreden en vroeg hun in ruil daarvoor de bevolking in die buurt op te roepen om alle wapens in te leveren. Zij wilden dat wel doen. Het eerste optreden van de Joodse Raad boezemde de betrokken joden weinig vertrouwen in. Vrijwel niemand leverde wapens in.⁶⁶

In tweede instantie stuitte de laatste ingreep van de Beauftragte op weerstand van het gemeentebestuur. De Vlucht wendde zich tot secretaris-generaal Frederiks met het verzoek om bij de rijkscommissaris te protesteren tegen de oprichting van een getto. Ook onder de ambtenaren die belast waren met het verzamelen van de gegevens die Böhmcker op 15 januari had gevraagd, groeide de tegenstand. Toen op 19 februari de informatie beschikbaar was, lieten enkele diensthoofden de burgemeester weten dat de vorming van een getto hun dienst voor onoverkomelijke problemen zou plaatsen. De Vlucht nam daarop openlijk stelling tegen de komst van een getto en onthield de Beauftragte tot diens ergernis de verzamelde gegevens. Hij liet hem slechts weten dat in de gemarkeerde wijk 7062 joden en 5690 niet-joden woonden.⁶⁷ Kort daarop liet Frederiks de burgemeester weten dat hij hem steunde in zijn afwerende houding. Hij zegde toe de kwestie te zullen aankaarten bij de rijkscommissaris.⁶⁸

De wa bleef ondertussen bij opstootjes het onderspit delven. Op zaterdagmiddag 15 februari constateerde inspecteur Bakker dat grote groepen Unieleden de straten van de binnenstad beheersten en dat wa-mannen die de confrontatie zochten, binnen een oogwenk werden verslagen: 'Een groot deel van de gemeentepolitie hield zich weer afzijdig: er werd een beetje tot doorlopen aangemaand; dat was alles. Bram Harrebomée en Van Grootheest hebben voortdurend de handen vol om de samenscholingen uiteen te drijven, doch zij doen dat dan ook geheel alleen.'⁶⁹

Agenten toonden openlijk hun afkeer van de NSB en van de bezetter. Versteeg maande zijn personeel diverse malen de Duitse politie op de voorgeschreven wijze te groeten. Zo liet hij op 16 februari weten dat 'niettegenstaande de bij herhaling door mij gegeven voorschriften [...] door Duitse politie-autoriteiten [is] geconstateerd dat bij het voorbijmarcheeren van detachementen der Schutzpolizei [...] agenten [...] zich omdraaien teneinde zich aan de groetplicht te onttrekken'.⁷⁰ Versteeg dreigde niet met eigen disciplinaire maatregelen: hij waarschuwde zijn personeel slechts dat de Duitse autoriteiten dergelijk gedrag zwaar konden bestraffen.

Op zaterdag 22 februari 1941 greep het Duitse bestuur voor de derde maal in.⁷¹ Drie dagen eerder was een Duitse politiepatrouille op verzet gestuit tijdens een nachtelijke inval in de ijssalon Koco van twee Duits-joodse emigranten in de Van Woustraat. Rauter greep de gebeurtenis aan voor een keiharde actie. Zaterdagmiddag zette de Ordnungspolizei plots de buurt rond het Jonas Daniël Meijerplein af; op dat moment vond hier een druk bezochte markt plaats. Ruim vierhonderd joodse jongemannen werden opgepakt. De aanwezige Amsterdamse politieagenten, volledig verrast door het Duitse optreden, kregen opdracht de afzettingen te bewaken. Inspecteur A. Cammaert vertelde na de oorlog dat hij zag 'dat jongens en mannen die van hun werk kwamen en voor hun vrouwen etenswaren uit de stad hadden meegebracht, van de fiets werden geslagen [...]. Ik zag verder dat er mannen en jongens bij waren, die zich tegen dit brute geweld aanvankelijk wilden verzetten, doch op dat moment wierpen zich meerdere Moffen op zo'n man en werd hij net zo lang geslagen en getrapt tot hij bleef liggen. Dit alles ging gepaard met een hevig kabaal en geschreeuw'.⁷²

Familieleden en bekenden van de slachtoffers waren ontzet, het publiek was verbijsterd. De volgende dag herhaalde de Ordnungspolizei de actie. Van de 379 slachtoffers die uiteindelijk naar de concentratiekampen Buchenwald en Mauthausen werden gestuurd, overleefde slechts één. De Beauftragte liet de Jodenhoek afsluiten met prikkeldraadversperringen.⁷³

De Februaristaking

Het protest dat op dinsdag 25 februari 1941 in Amsterdam ontstond, was een spontane betoging.⁷⁴ Het had meer het karakter van een volksoploop dan van een staking en vertoonde in diverse opzichten gelijkenis met het Jordaanoproer. De betoging was een directe reactie op de twee razzia's van de Ordnungspolizei en de hernieuwde afsluiting van de Jodenhoek. Zij sloot tevens aan bij de sinds enkele weken groeiende weerstand onder de bevolking die was doorgedrongen tot de politie en het bestuur. Het massale protest overviel de Duitse autoriteiten. De rijkscommissaris en de bevelhebber van de Sipo(SD) waren enkele dagen eerder met wintersport gegaan. Weliswaar onderschepte de SD pamfletten die opriepen tot staking maar aan het hoofdkwartier in Den Haag werd gemeld dat de oproep geen gehoor vond.⁷⁵

De clandestiene CPN was van alle betrokken organisaties het minst verast door het massale protest. Zij wist bovendien als geen ander op de gebeurtenissen in te werken. Kaderleden van de partij hadden gemerkt dat de stadsbevolking verontwaardigd was over de razzia's bij het Jonas Daniël Meijerplein. Zij drongen bij de lokale partijleiding aan op een stakingsoproep en probeerden de volgende dag ook op eigen kracht een staking te bewerkstelligen. De volksoploop begon, net als het Jordaanoproer, op de Noordermarkt in de Jordaan. Op maandagavond 24 februari kregen circa 250 activisten uit de clandestiene Rode Vakbondsoppositie hier het parool om de volgende ochtend arbeiders en overheidspersoneel aan te zetten tot staking. Uit de instructies blijkt dat lering was getrokken uit het Jordaanoproer. De aansporingen waren in de eerste plaats gericht aan personeel van die gemeentelijke diensten die in 1934 door de autoriteiten waren ingezet om de protestbeweging te breken: Gemeentereiniging en de Dienst der Publieke Werken. Daarnaast blokkeerden de activisten vanaf het begin het tramverkeer, een wapen dat in 1934 pas na drie dagen was ontdekt en toen bijzonder effectief was geweest.⁷⁶

In de vroege ochtend van dinsdag 25 februari 1941 deden de activisten op talloze plaatsen in de stad hun werk. Bij de remise Kromme Mijdrechtstraat overtuigden zij een groot aantal trambestuurders niet uit te rijden. Werkwilligen werd het uitrijden belemmerd. De directeur van de Gemeentetram wendde zich terstond, hoogstwaarschijnlijk om 7.15 uur, telefonisch tot waarnemend hoofdcommissaris Broekhoff om de politie tegen de activisten te laten optreden.⁷⁷ Broekhoffs reactie is niet bekend. In elk geval ging er in de vroege ochtend geen instructie van het hoofdbureau uit en grepen de in de remise aanwezige agenten niet in. Een getuige constateerde zelfs dat zij van de situatie 'genoten en dat deed iedereen goed'.⁷⁸ Het publiek dat bij de tramhaltes wachtte om met het openbaar vervoer naar het

werk te gaan, beseftte spoedig wat er aan de hand was. Ook bij de arbeiders van de werven op de noordelijke IJ-oever vonden de activisten gehoor. Deze arbeiders begaven zich bovendien naar andere bedrijven in Noord om personeel over te halen mee te staken. Rond 9 uur kreeg de beweging zo een eigen, zichzelf versterkende dynamiek. Uit verschillende delen van de stad trokken mensenmassa's naar het centrum. Toen kort daarna de trambestuurders onder druk van de directeur toch aan het werk wilden gaan, maakte het publiek hun het rijden onmogelijk. Vanaf dit moment was de volksbeweging voor geen van de betrokken partijen meer beheersbaar.⁷⁹

De politie bood ook na de vroege ochtend aan de volksoploop alle gelegenheid om zich te ontplooiën. Broekhoff nam pas om 9.38 uur maatregelen om het toezicht op straat te versterken: hij riep de middagbrigade vroegd in dienst.⁸⁰ Onbekend is waarom hij dat niet eerder deed. Een kwartier later gaf hij het personeel opdracht om personen te arresteren die opriepen tot staken en om samenscholingen uiteen te drijven. Tegen de demonstranten zelf hoefde niet te worden opgetreden.⁸¹ Blijkbaar meende Broekhoff toen reeds dat de volksbeweging niet meer te stuiten was. Het politiepersoneel trad het protest welwillend tegemoet. De agenten hadden er de handen vol aan om de volksmassa's in goede banen te leiden en verriichten geen arrestaties. Hun voornaamste zorg was te voorkomen dat de Duitse politie, die met kleine eenheden door de stad reed, slachtoffers maakte. Dat gevaar was groot toen rond halftwee vele honderden mensen door de Westerstraat naar de Noordermarkt trokken, waar de Ordnungspolizei vanuit betrokken stellingen op het publiek schoot. Commissaris Schreuder van bureau Raampoort liet de zijstraten van de Westerstraat afzetten, dreef zelf met zijn personeel en de toegesnelde Stormbrigade het publiek terug naar de Marnixstraat en wist zo een confrontatie te voorkomen.⁸²

Het Duitse bestuur werd de eerste dag belemmerd bij zijn optreden door het eigen systeem van besluitvorming. Seyss-Inquart was zoals gezegd in het buitenland en had, uit vrees dat Rauter anders te veel armslag kreeg, nagelaten verordeningen uit te vaardigen waarmee buiten hem om de noodtoestand kon worden afgekondigd en het politiestandrecht kon worden ingesteld. De vier commissarissen beseften dat het enige alternatief – overdracht van de uitvoerende macht aan de Wehrmacht – voor hen een ernstige blamage zou zijn. Rauter beschikte bijgevolg slechts over beperkte middelen om het protest tegen te gaan. Hij ontbood secretaris-generaal Tenkink en directeur-generaal Brants en gaf hun instructies om de Nederlandse politie op te laten treden tegen stakers. Voorts dirigeerde hij eenheden van de Ordnungspolizei en de Waffen-ss naar de hoofdstad. Hij liet Broekhoff en procureur-generaal Van Thiel rond het middaguur naar het Koloniaal Instituut komen en droeg bevelhebber Schumann van de Ordnungspolizei op hen krachtig toe te spreken. De tirade maakte echter wei-

nig indruk: Van Thiel suste hem met de op ervaring gestoelde wijsheid dat protest in Amsterdam, net als onweer, snel overwaait, en Broekhoff gaf te kennen dat de staking een direct gevolg was van de anti-joodse maatregelen van de bezetter.⁸³ De eerste doelgerichte Duitse tegenmaatregel – het aanplakken van biljetten die demonstranten bedreigden met zware straffen – werd pas tegen het einde van de middag getroffen en was overduidelijk een noodgreep. De biljetten waren reeds eerder vervaardigd en wel ter rechtvaardiging van de twee razzia's van het voorafgaande weekeinde. Zij bevatten geen enkele verwijzing naar de actuele situatie en misten daardoor de beoogde uitwerking. Via de radio en door wagens met luidsprekers liet Rauter bekendmaken dat vanaf halfnacht een uitgaansverbod van kracht was. Een bataljon van de Waffen-ss dat even later de stad binnentrok, trof de straten grotendeels verlaten.

Hoewel het op de eerste dag niet tot een werkelijke confrontatie was gekomen, aarzelden velen de volgende dag, woensdagochtend 26 februari, het protest voort te zetten. Het hele politiekorps was in dienst geroepen. Inspecteur Bakker:

*'De nacht rustig, het weer goed: kouder en vriezend. Als ik naar het bureau fiets de Sarphatistraat door zie ik in den beginne geen stakers doch later kom ik er meer en meer tegen: het schijnt dat de heeren tot ander inzicht zijn gekomen. [Inspecteur] Bonarius vertelt me dat hij een colonne der Deutsche Schutzpolizei zag in de Scheldestraat, bestaande uit manschappenwagens en motorrijders met machinegeweren.'*⁸⁴

Vanaf de vroege ochtend patrouilleerden eenheden van de Ordnungspolizei in de stad. Ook het bataljon van de Waffen-ss was zichtbaar aanwezig. Burgemeester De Vlugt had zijn ambtenaren opgeroepen het werk te hervatten en had stakers gedreigd met ontslag. Onder deze druk ging de meerderheid van het gemeentepersoneel, soms na langdurige discussies, weer aan het werk. Om halfnegen, veel later dan gewoon, reden de trambestuurders van remise Havenstraat uit. Op de arbeiders in het bedrijfsleven hadden soortgelijke oproepen echter geen effect. Zij verlieten opnieuw in groepjes hun werk en begaven zich wederom naar het centrum van de stad. Bakker:

'Later in de middag blijkt dat raddraaiers nog pogen de zaak te ontwrichten: trams worden aangehouden, het publiek uitgenodigd en soms ook bedreigd om niet met de tram te gaan rijden. Volksverzamelingen in verschillende buurten zoodat de Deutsche macht gaat optreden. DOODEN EN GEWONDEN. In de Jordaan, Kinkerbuurt en in de Albert Cuypstraat en omgeving wordt ingegrepen en met handgranaten en geweervuur slachtoffers gemaakt. In de Van Woustraat zouden een 20-tal van die lammelingen een tram aanhouden juist op het ogenblik dat er een Deutsche auto met militairen aan-

*komt. Vier man worden gegrepen: er is nog geschoten zonder slachtoffers te maken
blijkbaar.*⁸⁵

Het optreden van de Amsterdamse politie was strenger dan de vorige dag: kleine demonstraties werden bijvoorbeeld uiteengedreven. Toch verrichtte het personeel, ondanks de boodschap van de korpsleiding dat dit van 'zeer groot belang' was, nog steeds geen arrestaties.⁸⁶ Slechts één man werd opgepakt, wegens belediging van het Duitse staatshoofd, maar de Sipo gaf toestemming om hem vrij te laten.⁸⁷

Dezelfde ochtend vond in Den Haag topberaad plaats van de leiding van de Wehrmacht en de vier commissarissen. De impasse vanwege het ontbreken van passende verordeningen van de rijkscommissaris werd met een compromis doorbroken. De Wehrmacht zou in de provincie Noord-Holland de uitvoerende macht overnemen en de noodtoestand uitroepen. Demonstranten konden dan worden gearresteerd, voor militaire rechtbanken worden geleid en op grond van de Wehrmachtsgerichtbaarheid worden berecht. Ter compensatie voor dit verlies aan zeggenschap zou Rauter in het betrokken gebied aan het hoofd worden gesteld van de Duitse politietroepen. Himmler, die zich telefonisch in het overleg mengde, stemde in met deze regeling en gaf Rauter volmacht om bij het onderzoek naar de aanstichters *Verschärfte Vernehmung* toe te passen, dat wil zeggen dat arrestanten bij het verhoor konden worden mishandeld volgens een aantal vaste regels. Van deze volmacht werd de volgende dagen druk gebruik gemaakt. Bovendien kreeg Rauter van Himmler toestemming om desnoods duizend communisten af te voeren naar Duitse concentratiekampen. Na afloop van de besprekingen haastte Rauter zich naar Amsterdam om hier persoonlijk leiding te geven aan het neerslaan van de volksoploop.⁸⁸

In de remise Kromme Mijdrechtstraat, waar de trambestuurders die ochtend net als elders onder druk hadden besloten weer uit te rijden, ging men om twaalf uur opnieuw in staking. Enkele kleine bedrijven en diensten in de buurt sloten zich bij hen aan. Rauter belastte de commandant van het Amsterdamse bataljon van de Ordnungspolizei met de leiding over alle Duitse en Nederlandse politietroepen in de stad en bleef zelf ter plekke om toezicht te houden en instructies uit te delen.⁸⁹ Zo gaf hij de Ordnungspolizei en de Waffen-ss opdracht om gericht op demonstranten te schieten. Vanaf twee uur vonden hier en daar harde confrontaties plaats waarbij slachtoffers vielen. De commandant van de Ordnungspolizei riep het gehele politiekorps in dienst en liet weten dat samenscholingen 'met de meeste kracht' uiteen moesten worden gejaagd, dat 'daarbij niet kan worden gedoogd [dat] het een spel wordt van kat en muis tusschen politie en publiek' en dat daarom gericht op samenscholingen moest worden geschoten.⁹⁰ Hoewel dit laatste niet lijkt te zijn gebeurd, trad het politiepersoneel wel

merkbaar harder op tegen demonstranten en arresteerde het een tiental personen wegens aansporen tot voortzetting van het protest. De staking verliep nadien snel.

Rauter schakelde ook de lokale Sipo in. Rechercheurs van deze dienst arresteerden die middag onder anderen hoofdinspecteur P.A. Kater, chef van het bureau Jonas Daniël Meijerplein. Hij werd ervan verdacht stafleden van de Luchtbeschermingsdienst die in zijn bureau een dienstruimte hadden, polititelegammen ter inzage te hebben gegeven. De verdenking was gebaseerd op mededelingen van een Duitsgezinde rechercheur van hetzelfde bureau. Onwetend van dit alles arresteerde de gemeentepolitie om kwart voor drie een van deze stafleden, de joodse communist Joop Eyl, omdat hij in de Sint Willibrordusstraat pamfletten verspreidde. Hij werd uitgeleverd aan de Sipo, waarna hij enkele weken later door een Duitse rechtbank ter dood werd veroordeeld en vervolgens werd omgebracht. Kater werd na ruim twee maanden vrijgelaten en ontslagen uit politiedienst.⁹¹

Nog voordat de staking was neergeslagen, stond voor Rauter vast dat Sipo-leider Ditges en SD-leider Lauhus hadden gefaald. Hij stuurde daarom nog tijdens de staking een Sonderkommando van de Sipo(SD) onder leiding van de Haagse Aussenstelleleiter Willi Lages naar de hoofdstad met de opdracht alle arrestanten te verhoren, hen zo mogelijk voor een Duits gerecht te leiden en bovenal te bepalen wie de aanstichters van de staking waren. Lages trof naar eigen zeggen een chaos aan. In de stad werden, soms onder zeer primitieve omstandigheden, ruim tweehonderd personen vastgehouden die door diverse Duitse en Nederlandse politiediensten waren opgepakt en vaak zonder proces-verbaal waren opgesloten. 'Gerichtsverwertbares Material ist in der Mehrzahl der Fällen nicht vorhanden,' concludeerde hij na een dag.⁹² Duidelijke aanwijzingen wie tot het protest had aanzet, ontbraken, zelfs al wezen onderschepte pamfletten in de richting van de CPN. Om zicht te krijgen op de aanstichters liet Lages enkele honderden personen arresteren en door zijn eigen rechercheurs verhoren. Soms was van hen bekend dat zij tot staking hadden opgeroepen, soms alleen dat ze vooraanstaand lid waren geweest van de CPN, de SDAP of het NVV.⁹³ De Amsterdamse politie kreeg de opdracht om bij bedrijven navraag te doen naar de stakers en hun motieven.⁹⁴ Ieder aangeplakt biljet moest worden gefotografeerd, verwijderd en aan de Sipo(SD) overgedragen.⁹⁵ Lages' aanpak was effectief. Na een maand had hij een tamelijk duidelijk beeld van de groepen die tot staking hadden opgeroepen. De naspeuringen van het Amsterdamse korps lijken slechts weinig te hebben bijgedragen.

Op donderdag 27 februari was de Duitse politie opnieuw nadrukkelijk aanwezig. Van werkonderbrekingen was geen sprake meer. De trams bijvoorbeeld verlieten de remises stipt op tijd. Ter afschrikking reed met iedere tram een Duitse of Nederlandse politieman mee. Toen bleek dat er zich

niets voordeed dat op demonstratief gedrag leek, werden de diensten van de Amsterdamse politie iets verlicht: ieder korpslid ging zestien uur per dag werken.⁹⁶ De noodtoestand werd echter nog niet opgeheven en de avondklok bleef gelden. Toen de Duitse politie de volgende dag ontdekte dat in de stad geruchten de ronde deden dat op 6 maart een nieuwe staking uit zou breken, werden de restrictieve bepalingen weer enigszins verscherpt. Het politiepersoneel vernam dat de Duitse collega's de opdracht hadden 'op volksverzamelingen, ook kleinere, bijvoorbeeld van 4 of 5 personen, aanstonds, zonder voorafgaande waarschuwing, te schieten'. De eigen leiding adviseerde om zelf in zulke gevallen terstond dekking te zoeken.⁹⁷ Voorts werden alle uitgaansgelegenheden tot nader order gesloten en sportwedstrijden verboden.⁹⁸

De aankondiging van een nieuwe staking op 6 maart nam de Duitse politie uiterst serieus. Op 5 maart werd het gehele politiekorps permanent in dienst geroepen. Op de plaatsen waar op 25 februari de staking was uitgebroken, werd vanaf vier uur 's middags intensief toezicht gehouden. De Duitse politie bezette bovendien alle belangrijke gebouwen in de stad.⁹⁹ De Amsterdamse recherche kreeg in de vroege ochtend van 6 maart de opdracht alle krantenbezorgers onmiddellijk aan te houden omdat de bezetter het gerucht had opgevangen dat zij pamfletten bij de kranten zouden voegen met een oproep tot staking.¹⁰⁰ Van agitatie was echter geen sprake en reeds in het begin van de middag werd de alarmtoestand opgeheven. Twee dagen later werd ook de noodtoestand beëindigd en werkte het politiepersoneel weer volgens het normale dienstrooster.¹⁰¹

Herschikking van de machtsverhoudingen

Nadat het protest was neergeslagen, zegde de rijkscommissaris zowel het voltallige college van B & W als hoofdcommissaris Versteeg ontslag aan.¹⁰² Procureur-generaal Van Thiel, die voor het Duitse bestuur het instrument was geworden om het politieoptreden naar de eigen doeleinden te richten en als zodanig ook tijdens de volksoploop dienst had bewezen, mocht blijven.

Rauter was zeer ontevreden met het optreden van de Amsterdamse politie. In de voorafgaande weken hadden hem reeds diverse berichten bereikt dat in het korps een anti-Duitse stemming zou heersen. Hij wilde krachtig ingrijpen maar had nog geen geschikte opvolger voor Versteeg op het oog en benoemde daarom op 6 maart 1941 een Besondere Beauftragte, te weten politiepresident en ss-Oberführer Walter Schröder uit Lübeck, die, vooruitlopend op de komst van een nieuwe korpschef, een begin diende te maken met de omvorming van het korps tot 'eine schlagkräftigen und diszipli-

nierten Organisation'.¹⁰³ Schröder installeerde zich reeds de volgende dag in de kamer van Versteeg. Naar alle waarschijnlijkheid kreeg hij de beschikking over het rapport dat Versteeg in november 1940 op uitnodiging van de Ordnungspolizei had opgesteld, en vermoedelijk ook over een soortgelijk rapport dat commissaris Krenning rond dezelfde tijd heimelijk voor de Sipo(SD) had gemaakt.

Schröder voerde persoonlijke gesprekken met de commissarissen en hoofdinspecteurs. Hij vroeg hun of zij bereid waren een leidende functie te vervullen in een gereorganiseerde politie. Sommigen zegde hij reeds een post toe. Zo bood hij NSB-lid Krenning de leiding aan van de Geüniformeerde Dienst, een functie die Versteeg reeds aan commissaris E.C.J. Staal had toebedeeld. Commissaris Claes Bakker, chef van de Verkeersdienst, verklaarde zich bereid om de leiding te aanvaarden over een toekomstige Bestuurspolitie.¹⁰⁴ Schröder gaf inspecteur Douwe Bakker opdracht om een politieke recherche op te richten om, in nauwe samenwerking met de Sipo(SD), personen die verzet of sabotage pleegden op te sporen. Het gehele korps kreeg een spreekverbod over dienstzaken opgelegd en moest de kraagnummers waarmee het publiek hen kon identificeren, van de uniformen verwijderen.¹⁰⁵ Bovendien moest het personeel een antisemitische film bekijken en een lezing bijwonen over de Duitse beginselen van politietoptreden.¹⁰⁶

Voor de vacante burgemeesterspost had het rijkscommissariaat wel reeds een kandidaat beschikbaar: Edward John Voûte. Deze buitenstaander in de bestuurlijke kringen van Amsterdam was als secretaris van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap in de jaren dertig bevlogen geraakt door de Groot-Germaanse gedachte. Hij was niet toegetreden tot de NSB maar onderhield nauw contact met NSB'ers van het tweede garnituur. Later zou hij donateur worden van de Germaansche ss. Voûte besepte in de zomer van 1940 terdege dat zich voor personen van zijn kaliber ongekennde mogelijkheden voordeden om hoge bestuurlijke functies te bemachtigen. Hij zette al zijn kaarten op het burgemeesterschap van Amsterdam en kreeg op 1 maart 1941 wat hij wilde. Vooruitlopend op een algehele reorganisatie van het binnenlandse bestuur had Seyss-Inquart in de gemeenten waar in februari was gestaakt per decreet het leidersbeginsel ingevoerd. Voûte kreeg bij zijn benoeming de titel 'regeringscommissaris' maar liet zich graag burgemeester noemen. Hetzelfde decreet stelde hem in staat om wethouders aan te wijzen. Hij koos vier NSB'ers. Om een al te groot verlies aan ervaring te voorkomen, vond hij de wethouder van Financien bereid voorlopig aan te blijven.¹⁰⁷

Tot Voûtes eerste daden behoorde de overdracht aan Böhmcker van de resterende gegevens over de verspreiding van de Amsterdamse joden.¹⁰⁸ In het tot getto bestemde gebied bleken 680 bedrijven van joden en 452 van

niet-joden te zijn. Om alle niet-joden uit de buurt te verwijderen, zouden 1494 huizen moeten worden ontruimd. Bovendien waren hier diverse gemeentelijke diensten en instellingen gevestigd die zich richtten op de bevolking van de gehele stad. Een daadwerkelijke afsluiting zou heel wat voeten in aarde hebben. Na overdracht van de gegevens was Voûte de Beauftragte niet langer ter wille. Gesteund door de gemeentesecretaris en enkele diensthoofden spande hij zich eerst en vooral in voor het behoud van een geregeld bestuur in de stad.¹⁰⁹ De vorming van een getto achtten hij en zijn ambtenaren daarmee in strijd.

Rauter verving ook de plaatselijke Sipo(SD)-leiding. Dit ges moest plaats maken voor de Haagse Aussenstelle-Leiter Willi Paul Franz Lages. Op 5 oktober 1901 geboren in een middenstandsgezin in het nazi-bastion Braunschweig had Lages zich met uitzondering van een kortstondig lidmaatschap van een Freikorps nooit politiek geprofileerd. Hij kreeg al snel een leidinggevende functie bij de recherche. Net als Harster, die hem in oktober 1940 naar Den Haag haalde, was Lages een bekwaam politieman. Hij was evenwel daadkrachtiger en pragmatischer, had een sterker beroepsmatig plichtsbesef en was minder vatbaar dan Harster voor de nationaal-socialistische retoriek. Hij stelde zich onkreukbaar en hard op maar voegde zich bij gelegenheid ook gemakkelijk naar de jongensachtige, soms ronduit sentimentele kameraadschap die onder het personeel van zijn dienst bestond.¹¹⁰

Lages kreeg in Amsterdam de inlichtingenman Hans Blumenthal naast zich. Deze was in 1909 in Bremen geboren, was oorspronkelijk tabakshandelaar en trad in 1930 toe tot de NSDAP. In 1937 ging hij werken voor de SD in Hamburg; in 1940 kreeg hij de leiding over de SD-afdeling van de Aussenstelle in Groningen.¹¹¹ Lages voegde de afdelingen Sipo en SD in Amsterdam weer samen in een dienst, bemoeide zich nadrukkelijk ook zelf met het inlichtingenwerk en maakte Blumenthal tot zijn vervanger. De laatste onderhield het contact met de Amsterdamse korpschef.

Aangespoord door Berlijn nam Rauter in de leiding van het rijkscommissariaat radicaal stelling inzake het optreden tegen de joden. Zij moesten niet in een getto worden samengedrongen maar, vooruitlopend op hun verwijdering uit Nederland, onder permanent politietoezicht worden gesteld. Op 2 april 1941 liet hij de Amsterdamse politieleiding weten dat de in Amsterdam wonende joden de stad niet meer voor langere tijd mochten verlaten en zich evenmin buiten de stad mochten vestigen. Vrijstellingen kon alleen de Aussenstelle van de Sipo(SD) verlenen.¹¹² De politie moest de naleving controleren en overtreders zo nodig naar de stad teruggeleiden.¹¹³ Tegelijkertijd richtte Rauter in Amsterdam de Beratungsstelle für jüdische Auswanderung op.¹¹⁴ In Wenen en Praag hadden dergelijke instellingen succes geboekt bij het verdrijven en beroven van joden. Om van deze ervaring profijt te trekken stuurde het RSHA Erich Rajakowitsch, die als advo-

caat Eichmann in Wenen had geholpen bij het afpersen van joden, naar Nederland. De Amsterdamse instelling moest 'beispielgebend für die Lösung der Judenfrage in sämtlichen europäischen Staaten' zijn. Als doel van de anti-joodse maatregelen stond de nazi-leiding toen nog massale deportatie naar Madagaskar voor ogen.¹¹⁵ Eind maart wees het gemeentebestuur de dienst het pand Van Eeghenstraat 88 toe.¹¹⁶

Beauftragte Böhmcker kreeg van de rijkscommissaris opdracht de reeds genomen maatregelen inzake de oprichting van een getto af te zwakken. Weliswaar mocht hij ter 'Deklassierung' van de joden de straten met een meerderheid van joodse bewoners voorzien van het plakkaat 'Joodsche Straat', maar van een volledige afsluiting van buurten of van verhuizingen was geen sprake meer.¹¹⁷ Voûte ging zich nu krachtiger verweren. Hij liet de Beauftragte weten dat hij zich niet kon verenigen met de beperkte versoepling en zocht bij enkele Duitse autoriteiten steun voor zijn verzet tegen de komst van een getto.¹¹⁸ De regionale commandant van de Wehrmacht bleek gevoelig voor zijn argument dat de aanwezigheid van een getto een ernstig gevaar voor de volksgezondheid zou betekenen en dat ook zijn soldaten daaronder zouden lijden. De Besondere Beauftragte Schröder onderkende direct de moeilijkheden die een getto voor de ordehandhaving zou betekenen. Beiden waren bereid de burgemeester openlijk te steunen.¹¹⁹

Hoewel Rauter scherp aanvoelde welke koers Berlijn bij de vervolging van de joden was ingeslagen, wist hij binnen het rijkscommissariaat de leiding over het optreden tegen de joden niet geheel naar zich toe te trekken. De strubbelingen in de Duitse leiding in Den Haag hadden hun weerslag op de verhoudingen tussen de betrokken Duitse instanties op lokaal niveau. In april 1941 waren dat met name het bureau van de Beauftragte dat zich richtte tot het gemeentebestuur en de Joodse Raad, en de Aussenstelle van de Sipo(SD), belast met het toezicht op de uitvoering van de politionele maatregelen. Over de taak van de Beratungsstelle – spoedig omgedoopt tot Zentralstelle für jüdische Auswanderung – bestond aanvankelijk onduidelijkheid. In mei 1941 werd in het rijkscommissariaat vastgesteld dat het optreden tegen de joden niet alleen een zaak van Rauter en de Sipo(SD) zou zijn. Ook andere commissarissen zouden onder leiding van de rijkscommissaris een bijdrage leveren. Seyss-Inquart bedong dat op lokaal niveau zijn Beauftragte naast de Sipo(SD)-leider betrokken bleef bij de uitvoering van de anti-joodse maatregelen. De Zentralstelle werd bijgevolg geen onderdeel van de Aussenstelle. Lages werd niet met de leiding doch louter met het toezicht belast.¹²⁰

Inmiddels beseftte de Beauftragte terdege dat hij met zijn streven naar een getto op het verkeerde paard had gewed. Terwijl Voûte zich steeds harder opstelde, bleef een besluit van de rijkscommissaris uit. Week na week deed Böhmcker verdere concessies. De versperringen werden tot een klei-

ner gebied beperkt en het verkeer door de buurt werd minder beperkingen opgelegd.¹²¹ Op 17 mei 1941 liet Voûte hem weten dat hij weliswaar blij was met deze concessies maar dat hij aan zijn bezwaren vasthield en zich de vrijheid voorbehield: 'mit dem Reichskommissar persönlich über diese Angelegenheit in Gedankenaustausch zu treten'.¹²² Toen Voûte begin juni Rauter een uitspraak tegen de vorming van een getto wist te ontlokken, legde Böhmcker zich neer bij zijn nederlaag.¹²³

In Amsterdam voorzagen zo'n twaalfhonderd joden met venten in hun levensonderhoud; slechts 178 van hen hadden een vaste standplaats.¹²⁴ Eind april vroeg Böhmcker B&W om een overzicht van de verleende ventvergunningen, met name van het aantal dat aan 'Volljuden' en 'Halbjuden' was verstrekt. Voûte, die informeel te weten was gekomen dat de Beauftragte hen uit de straathandel wilde verdrijven, vernam van de wethouder voor Levensmiddelenzaken dat dergelijke gegevens niet beschikbaar waren en liet de zaak eenvoudig rusten. Pas toen de Beauftragte hem vroeg waar het antwoord bleef, kwam hij weer in actie. Hij gaf het Bevolkingsregister een lijst met de namen van vergunninghouders, met het verzoek na te gaan welke personen joods waren. Op 6 juni kreeg Voûte het resultaat onder ogen. Pas een maand later stuurde hij de cijfers naar de Beauftragte, met de mededeling dat het intrekken van de vergunningen de gemeente ernstige schade zou berokkenen. Uiteindelijk zegde Voûte na veel heen en weer toe dat joden vanaf 1 augustus geen nieuwe vaste standplaatsen meer zouden krijgen. Joden die al een standplaats hadden, konden deze behouden, en joden die wilden venten, konden ook hierna nog een vergunning krijgen.

Hoofdcommissaris Tulp

Op donderdagochtend 7 mei 1941 vond in het stadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal een korte plechtigheid plaats. Hoofdcommissaris Versteeg nam afscheid van het politiekorps en de man die Rauter als opvolger had aangewezen, oud-KNIL-officier Sybren Tulp, presenteerde zich. Waarnemend hoofdcommissaris Broekhoff sprak de aanwezigen toe. Hij bracht de zes hoofdcommissarissen in herinnering die hij bij de Amsterdamse politie had leren kennen en stelde vervolgens dat elk in zijn eigen tijd paste en in geen andere. Gebruik makend van dezelfde beeldspraak als die waarmee oud-minister-president Colijn een jaar eerder de bevolking had opgeroepen zich te schikken in de nieuwe politieke situatie, verklaarde hij weemoedig dat 'het mij op mijn leeftijd [is] als heb ik in verschillende werelden geleefd'. Ditmaal deed die ervaring zich zelfs verheugd aan hem voor: 'het heengaan van den heer Versteeg en de intrede van den heer Tulp [vormen] als het ware de scheidingslijn van twee werelden, een scheidingslijn zoo scherp dat die werelden welhaast niet meer op elkaar gelijken'.¹

Broekhoff vermeldde dat de korpschef zich niet populair had gemaakt bij zijn personeel, maar verzekerde hem dat hij toch 'een hoge plaats in de geschiedenis van het korps' zou krijgen. Ten slotte richtte de spreker zich rechtstreeks tot Tulp:

*'Ik weet het toch bij ervaring, dat U Uw taak slechts dan zult kunnen vervullen, indien U verzekerd zijt van de volledige medewerking van ieder corpslid, maar stellig van Uw naaste medewerkers. Die medewerking zeg ik U ook namens het geheele corps volgaarne toe. [...] De Amsterdammer – en dit wordt eenieder die hier lang woont [duidelijk] – is een eigenaardig mensch. Men kan als het ware alles van hem gedaan krijgen op voorwaarde dat men zijn vertrouwen heeft. [...] Duidelijk is dat eenieder onzer U dit vertrouwen kan schenken.'*²

Broekhoffs waarschuwing sloot aan bij de adviezen waarmee hij de voorafgaande maanden de bezetter tevergeefs had getracht te weerhouden van radicale maatregelen als die tegen de joden. Agent Piet Landman, die met enkele collega's bij de plechtigheid aanwezig was, herinnert zich: 'Zijn toespraak was op het kantje af. Ik dacht: zal die nog heel thuiskomen?'³

Welke instructies Tulp van de Duitse autoriteiten kreeg bij zijn benoeming is niet bekend. Het ligt voor de hand dat zij hem opdroegen voor alles de anti-Duitse stemming in het korps weg te nemen die zij reeds eind 1940

hadden opgemerkt en waarvan zij terecht veronderstelden dat deze in februari 1941 was verhevigd.⁴ Tulp toonde zich ongevoelig voor de oproep van Broekhoff om het vertrouwen van de bevolking niet te beschamen en was zeker niet bereid om met dat oogmerk grenzen aan zijn eigen ambities te stellen. Dat hij evenwel zonder steun van de korpsleden als hoofdcommissaris weinig kon bereiken, daarvan hoefde Broekhoff hem niet te overtuigen. Tulp zag het winnen van het vertrouwen van het personeel zelfs als het belangrijkste middel om verder reikende, nationaal-socialistische doeleinden te verwezenlijken. De vermaning van Broekhoff is illustratief voor het ontbrekende besef dat het grootste gevaar nu juist school in de mogelijkheid dat een nationaal-socialist als Tulp wel degelijk het vertrouwen van het korps zou weten te winnen.

Een militair uit de koloniën

De inspecteur die tot maart 1942 zijn adjudant was, beschreef Tulp als een innemende man die nooit door een situatie in verlegenheid werd gebracht.⁵ Een buitenstaander die hem in 1941 leerde kennen, zag in hem 'een man die graag de populaire jongen uithing', joviaal maar toch met zoveel distantie dat men voortdurend beseftte dat hij iemand kon maken of breken.⁶ Uit alle bewaard gebleven getuigenissen komt Tulp naar voren als een man die bovenal gevormd was door zijn militaire loopbaan.

Sybrén Tulp was op 29 maart 1891 te Leeuwarden in een Nederlands-Hervormd gezin geboren. Zijn vader was leerlooier, zijn moeder boeren dochter. Hij doorliep drie klassen van de vijfjarige HBS en meldde zich vervolgens bij de Cadettenschool te Alkmaar, wellicht onder invloed van het nationalisme dat Nederland rond de eeuwwisseling in zijn ban had. Na een aanvullende opleiding aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda trad hij in oktober 1912 toe tot de Koloniale Reserve en belandde hij in Indië bij de infanterie.⁷

Het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) was een leger van beroepsmilitairen met verschillende nationaliteiten. Toen Tulp in Indië arriveerde, waren de jaren van de grote militaire expedities tegen opstandige buitengewesten juist voorbij. Het was een relatief rustige periode. De belangrijkste taken van het KNIL waren toen ordehandhaving en bestrijding van verzet geïnspireerd door nationalistische en communistische ideeën. Na veertien jaar dienst in verschillende buitengewesten kreeg Tulp in 1926 de leiding over het civiele bestuur van Noord-Midden-Timor. Hij bezat discipline en zelfverloochening, was immuun voor argumenten die hem van zijn doel afhielden, en behield als bestuurder voortdurend zelf het initiatief.⁸ Waarschijnlijk koesterde hij, net als de meeste infanteristen van het

KNIL, sympathie voor Duitsland.⁹ Die gevoelens werden ongetwijfeld versterkt door zijn huwelijk met de dochter van een inlandse vrouw en een Duitse KNIL-officier. Zijn echtgenote zou zich tijdens de bezetting ontpoppen tot een fanatiek nationaal-socialiste.¹⁰ Tulp gaf toen blijk de binnenlandse ontwikkelingen in Duitsland sedert het begin van de jaren dertig op de voet te hebben gevolgd.¹¹

In mei 1932 werd Tulp commandant van het KNIL in Suriname, een halfjaar nadat in deze kolonie een opstootje van plantagearbeiders had plaatsgevonden. Zes maanden later ontving het koloniaal bestuur ter plaatse de waarschuwing dat de zwarte sociale voorman Anton de Kom naar de kolonie onderweg was. Tulp trof grondige voorbereidingen en gaf blijk van een aan paniek grenzende vrees voor buitenlandse onruststokers. Zo meende hij dat een deel van de bevolking, na in de voorafgaande jaren aan 'een geraffineerde communistische propaganda' te hebben blootgestaan, 'thans geacht kan worden rijp te zijn voor het verrichten van verschillende daden van geweld, welke door de communistische leiding buiten Suriname, wenschelijk geacht worden'.¹² Hij was ervan overtuigd dat De Kom naar de kolonie was gestuurd om het lont in het kruitvat te steken en pleitte bij de gouverneur onder meer voor een herindeling van de troepen in kleine eenheden, bewapening met karabijnmitrailleurs en het aankweken van 'een offensieve geest bij den troepen en [het opzij zetten van] vrees voor het nemen van onjuiste maatregelen: hun wordt steeds ingeprint dat zij na flink optreden door Uwe Excellentie en mij steeds zullen worden gedekt tegen de dan loskomende kritiek'.¹³ Na aankomst werd De Kom onder permanent politietoezicht gesteld. De overdreven bewaking vergrootte slechts zijn aanzien bij de plantagearbeiders en toen hij drie weken later alsnog werd gearresteerd, legden zij uit protest het werk neer. Tulp onderdrukte de actie ten koste van twee doden en 23 gewonden.¹⁴

In Nederland bleven deze gebeurtenissen grotendeels onopgemerkt omdat op hetzelfde moment in Oost-Indië de mouterij op De Zeven Provinciën plaatsvond, een gebeurtenis die een roep om versterking van het gezag teweegbracht. Enkele maanden later stuurde de regering J.C. Kielstra als gouverneur naar Suriname. Deze had volmacht de publieke vrijheden fors in te perken. Als hoogleraar in de koloniale staathuishoudkunde had hij met F.C. Gerretson in de jaren twintig de Nationale Unie opgericht, een beweging die neigde naar het fascisme.¹⁵ Hij was, net als eerste minister Colijn, een tegenstander van de 'ethische politiek' in het koloniale bestuur en pleitte, net als deze, met een zekere geboorneerdheid voor het beperken van de taak van dat bestuur tot uitsluitend het handhaven van het gezag. In de persoon van Kielstra leerde Tulp een van die intellectuelen kennen die, zonder zelf door de economische crisis getroffen te zijn, in de maatschappelijke ontwikkeling aanleiding zagen om de beginselen van de parlemen-

taire democratie op te geven ten gunste van een sociaal-conservatieve utopie. Kielstra nam de aanbevelingen over die Tulp aan zijn voorganger had gedaan en ging verder met het inperken van politieke vrijheden, zoals het recht van vergadering en van verspreiding van drukwerk.¹⁶

In 1936 keerde Tulp terug naar Oost-Indië, waar hij werd aangesteld als militair commandant van Batavia. Hij werd bevorderd tot luitenant-kolonel en benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau. In zijn nieuwe functie was hij onder meer verantwoordelijk voor de bijscholing van alle rekruten die in Indië arriveerden. Na twee jaar was hij gedwongen wegens lichamelijke klachten de militaire dienst te verlaten.¹⁷ Voordat hij zich in Nederland vestigde, bracht hij een bezoek van meer dan zes maanden aan Duitsland en Italië.

Op 8 januari 1940, acht maanden na zijn terugkeer in Nederland, stuurde Tulp een brief aan de echtgenote van gouverneur Kielstra. Van deze brief zijn twee fragmenten bewaard gebleven. In het eerste fragment vertelt hij dat hij in Duitsland

*'de gelegenheid [had] gehad zeer veel te zien. Dat was des te gemakkelijker omdat men in Duitschland zeer gaarne bereid is vreemdelingen over alles en nog wat in te lichten, zoodra het gasten betreft die welwillend tegenover dit volk en zijne problemen staan. Zodoende had ik eene goede gelegenheid, het vele dat ik over de Duitsche weermacht en over het op nationalen grondslag geschoeid socialisme en de weldoordachte economische samenwerking van allen, gelezen had, te toetsen aan de werkelijkheid. En dan moet ik U bekenen dat ik in Nederland ben teruggekomen met den allergrootste eerbied voor alles wat in dat land tot stand is [gekomen].'*¹⁸

In het niet geheel leesbare vervolg van deze passage spreekt Tulp over tegenwerking die Duitsland bij zijn inspanningen van de rest van de wereld ontvond, in het bijzonder van 'het internationale jodendom'.¹⁹

In het tweede fragment beschreef Tulp de veranderde blik op zijn eigen land na het bezoek aan de twee totalitaire staten. In Florence had hij enkele gepensioneerde generaals uit het Nederlandse leger ontmoet, die hem hadden laten weten hun vaderland te zijn ontvlucht wegens het politieke klimaat. Tulp schreef mevrouw Kielstra dat hij hun toen had gezegd dat hijzelf altijd blij was in Nederland terug te keren, maar dat wat hij er nu had aangetroffen 'een op verbluffende wijze verdeeld volk [was] dat slecht geregeerd wordt door onverantwoordelijke besturen van politieke partijen, middels een parlementair [stelsel waarvan] de regenten dezelfde verworingsverschijnselen ver[tonen als die] der 18e eeuw'. Hij ergerde zich in het bijzonder aan 'de tendentieuze en bepaaldelijk onjuiste of geniepig onvolledige berichtgeving in de dagbladen, de radio en de film over de toestanden in de totalitaire staten; met gevolg dat bij de breede massa wanbegrip-

pen bestaan die schadelijk voor een gezond economisch verkeer met ons achterland zijn en die aan de nuchterheid van ons volk doen twijfelen'.²⁰ Als gevolg hiervan ontging het de meeste Nederlanders naar zijn overtuiging hoe slecht hun land er voorstond met zijn hoge staatsschuld, zijn ongevoelend leger, zijn door werkloosheid gedemoraliseerde bevolking en zijn onvoldoende verdedigde koloniën. Tulp, die als jonge rekrut Nederland had verlaten in een tijd dat het nationalisme hoogtij vierde, was teleurgesteld over wat hij terugvond.

Tulp werd reeds voor de Duitse inval kringleider van de NSB in het centrum van Den Haag. Hij trad niet op de voorgrond. Over zijn reactie op de inval en over zijn doen en laten tijdens het eerste bezettingsjaar is niets bekend.²¹ Op 18 april 1941 wees Rauter hem aan als de nieuwe korpschef van de Amsterdamse politie. Over diens afwegingen is niets bekend. Wel is duidelijk dat hij lang gezocht heeft naar een geschikte kandidaat en dat Tulp pas laat in beeld is gekomen.²² Vermoedelijk maakte de nationaal-socialistische freule J.A. op ten Noort de Duitse politiechef attent op de gepensioneerde militair. Bij zijn benoeming werd hij bevorderd tot kolonel.²³

Tijdens de plechtigheid waar Broekhoff zijn vermanende woorden sprak, hield ook Tulp een toespraak. Hij verklaarde de benoeming te hebben aanvaard om 'ons Volk en ons Land innerlijk zo goed mogelijk voor te bereiden voor de taak, om bij het eindigen van den oorlog, aan den opbouw van Europa mee te werken', een argument dat hij ook later in kleine kring zou gebruiken. Tulp wenste jonge politieofficieren uit te zoeken die geschikt waren om in het toekomstige, autoritaire bestel leidende posities te bezetten. Hij achtte zichzelf voor het verrichten van die selectie bij uitstek geschikt en maakte daar in zijn nieuwe functie ook werk van. Hij ambieerde geen tweede carrière.²⁴

In zijn toespraak gaf Tulp blijk van veel optimisme en dadendrang. Hij profeteerde dat ook in het Amsterdamse korps onder invloed van de nieuwe politieke constellatie de 'gezonde kameraadschap' zou ontstaan die hij in het Indische leger had leren kennen. De moeilijkheden waarmee het korps vooralsnog te kampen had gehad, waren een overgangsverschuifsel; spoedig zou in de samenleving een nieuw evenwicht ontstaan. Tegen het einde van zijn betoog liet hij zijn gedachten even de vrije loop:

*'Wanneer eenmaal het tijdstip zal zijn aangebroken dat de 8 miljoen Duitschers, die nu te velde staan, en voor hun socialisme strijden, hunne geweren zullen wegzetten en het gereedschap ter hand nemen om met hunne kameraden uit de oorlogsindustrie, in hun tempo en met hun geestdrift, onder leiding van den Führer tot den socialistischen opbouw van hun Volk en Land over te gaan, dan zal dat vlak naast onze deur iets grootsch worden.'*²⁵

Het was deze diepgewortelde identificatie met Nazi-Duitsland, in 1939 ontloken en kennelijk niet aangetast door de Duitse inval in mei 1940, die Tulp tot een willig instrument van de bezetter maakte. Had hij een grenze-loos ontzag voor Hitler, Mussert vond hij halfhartig en in de dagelijkse om-gang verhulde hij slechts met moeite zijn minachting voor de voorman van de NSB. Hij voelde zich vooral verwant met lieden als Rauter, die een vech-tersmentaliteit hadden en onderwerping aan ijzeren discipline predikten. Onaangetast bleef alleen zijn bewondering voor koningin Wilhelmina. Bij-gevolg was het enige dat hem later enkele malen deed twijfelen aan de juistheid van zijn ambtsaanvaarding de eed van trouw aan haar die hij als militair had afgelegd.²⁶

Nieuwe leiding

Voor de meeste korpsleden vond de eerste confrontatie met de nieuwe hoofdcommissaris plaats op donderdag 12 juni 1941.²⁷ Tulp had hen die middag bijeengebracht in een zaal van het Bellevue-theater aan de Leidse-kade. In de voorafgaande maanden hadden zij bij zulke gelegenheden Duitse propaganda voorgeschoteld gekregen. Ditmaal had Tulp laten we-ten dat hij hen persoonlijk wilde toespreken, zonder het onderwerp te noe-men.²⁸ De aanwezigen hadden niettemin een duidelijk vermoeden van wat hun te wachten stond. Enkele weken eerder hadden agenten van bureau Leidseplein rake klappen uitgedeeld aan wa-leden die burgers mishandel-den. Dat had een rel veroorzaakt. Tulp had een commissie ingesteld om het incident te onderzoeken. Lid van die commissie was commissaris en NSB-lid Krenning. Inspecteur Duisterwinkel herinnert zich: 'Iedereen had het idee: dat is een commissie die tot de conclusie gaat komen dat de politie on-gelijk heeft.'²⁹ Tot verontrusting van het hogere kader had Tulp de korpsle-den niet, zoals gebruikelijk, per bureau over de zaal verspreid laten plaats-nemen maar per rang. Het lagere personeel was aldus onttrokken aan het toezicht van de directe superieuren.³⁰ Duisterwinkel:

*'Ik voorzag moeilijkheden omdat Amsterdammers zoiets niet pikken. Toen Tulp bin-nenkwam, begon iedereen inderdaad met zijn voeten over de grond te schuiven. Het werd een beetje roerig. Tulp trok zich er echter niets van aan. Hij ging achter de kathe-der staan en zei: "Ik heb het Leidseplein onderzocht..." (doodse stilte) "... en ik ben tot de conclusie gekomen dat de agenten daar juist hebben gehandeld. Zij krijgen allemaal een gratificatie." Dat was onvoorstelbaar slim. Toen heeft hij nog een redevoering ge-houden, waarvan ik niets meer weet.'*³¹

Hoewel in het korps grote weerstand tegen de NSB bestond en NSB'ers binnen de eigen organisatie als paria's werden behandeld, wist Tulp zich vanaf het eerste moment aan een dergelijke stigmatisering te onttrekken.³²

Tulp spande zich in om korpsleden voor het nationaal-socialisme te winnen. Hij deed dit uitsluitend in de individuele omgang en koos zijn slachtoffers zorgvuldig uit. Een van hen was inspecteur B.R. Jongebreur. Deze was meester in de rechten en gelovig. In 1940 had hij zich als wachtcommandant van bureau Warmoesstraat geërgerd aan de beperkingen die de korpsleiding stelde aan het optreden tegen de WA. Hij was in mei 1941 bij de afdeling Centrale Controle geplaatst, maar het werk hier beviel hem zo slecht dat hij besloot te solliciteren naar een functie bij de rijksoverheid. Tulp ontdekte dit en liet hem onmiddellijk bij zich komen. Na de oorlog verklaarde Jongebreur dat Tulp

*'zeer verontwaardigd [was] dat ik den politiedienst wilde verlaten. Hij zegde mij toen toe dat die vervelende werkzaamheden een einde zouden nemen en ik in het zogenaamde Kabinet van de Hoofdcommissaris zou worden opgenomen om daar tezamen met inspecteur Brink meer juridisch werk te krijgen.'*³³

Jongebreur moest evenwel eerst in Schalkhaar (bij Deventer) een bijscholing naar Duitse snit volgen. Hij deed dat en keerde in het voorjaar van 1942 in Amsterdam terug in de overtuiging dat een nieuwe tijd was aangebroken met een nieuwe taak voor de politie. Terwijl enkele inspecteurs, leeftijdgenoten en goede collega's van hem, onder wie de zoon van de commissaris personeelszaken Mouwen, kort daarvoor hadden geweigerd dezelfde herscholing te ondergaan en prompt waren ontslagen, liet Jongebreur zich door Tulp overreden om tijdelijk een functie bij het politiebataljon te aanvaarden, nog steeds met het vooruitzicht later in het Kabinet te worden opgenomen.³⁴ Tegelijkertijd trachtte Tulp hem over te halen tot het lidmaatschap van de Germaansche ss, een organisatie waarbij Tulp zelf zich onlangs ook had aangesloten. Na de oorlog vertelde Jongebreur dat Tulp

*'mij [wees] op het grote gevaar uit het Oosten en zeide mij dat hij lid was geworden van de gemeenschap die zich de vorming van een Germaansch blok tegen het Bolsjewisme tot ideaal en den geestelijken tegenstand tegen het Bolsjewistisch gevaar tot doel had gesteld en dat ik ook daar lid van moest worden. Dit behelsde wel noodzakelijkerwijze tevens een pro-Duitsche geste doch Tulp zeide mij dat ik de zaak niet klein en bekrompen doch van Europeesch standpunt moest bezien.'*³⁵

Kort na dit gesprek werd hij inderdaad lid van de Germaansche ss.³⁶ Hij zou nooit in het Kabinet worden opgenomen.

Tulp, overtuigd dat de bestaande machtsverdeling gunstig was voor het nationaal-socialisme, stelde zich in korpsverband terughoudend op bij het verbreiden van de politieke leer. Zo verbood hij, in tegenstelling tot Voûte, aanvankelijk de verspreiding van nationaal-socialistische affiches in de eigen organisatie.³⁷ Iedere veertien dagen organiseerde hij bijeenkomsten voor het hogere personeel waar men kon luisteren naar een voordracht van een collega. De spreekbeurten vonden plaats in een zaal van hotel-restaurant American en werden afgesloten met een borrel.³⁸ Tulp wilde met dit initiatief de saamhorigheid vergroten. Toch zette hij de sprekers zo nu en dan aan tot een betoog in nationaal-socialistische geest. Zijn juridisch medewerker Jan Brink:

'Ik heb ook eens een lezing gehouden. Tulp wilde dat ik sprak over het Duitse recht en het Hollandse recht en dat ik vertelde dat het Duitse recht Germaans recht was. [...] Ik zei hem dat het Duitse recht meer dan ons recht beïnvloed was door het Romeinse recht. [...] Daar had hij nog nooit van gehoord.

Ik zei hem: "Wat u wilt, is een echte NSB-opvatting."

Dat vond hij niet leuk, maar hij zei toch: "Hou dan maar een lezing zoals jij het wilt."

Ik heb toen een lezing gehouden over de historische ontwikkeling van ons recht. Na afloop zei hij:

"Ik had het eigenlijk anders willen hebben, maar advocaten zijn niet gemakkelijk te beïnvloeden. Die houden zich dan op de vlakte."

Hij heeft het me echter niet kwalijk genomen.³⁹

Al met al lijkt de nationaal-socialistische werfkracht van Tulp niet groot te zijn geweest. De beste indicatie is wellicht het ledental van het Rechtsfront. In maart 1941 waren 116 van de ruim 2600 korpsleden lid, in de zomer van 1942 waren dit er nog geen tweehonderd.⁴⁰ Bijna de helft van de aanwas bestond uit agenten die in maart 1942 uit Schalkhaar waren gekomen. Als bovendien rekening wordt gehouden met de voordelen die van het lidmaatschap konden worden verwacht, is de toename gering te noemen.

Zonder hen van zijn politieke ideeën te overtuigen, wist Tulp na verloop van tijd toch de meeste korpsleden achter zich te krijgen. Illustratief is een uitspraak die inspecteur Bessem indertijd tegen zijn collega Duisterwinkel deed: 'Als de oorlog is afgelopen, moet hij geëxecuteerd worden, maar wél met een gouden kogel.'⁴¹ Tulp verkreeg de steun van een groot deel van het korps vanwege zijn stijl van besturen die niet alleen positief contrasteerde met die van zijn voorganger, maar ook een oplossing bood voor de drie problemen die onder Versteeg de gezagvoering in het korps hadden verlamd.

Allereerst bekommerde Tulp zich, in tegenstelling tot zijn voorganger,

om zijn reputatie bij het personeel. Hij was veelvuldig bij politieoptreden aanwezig, niet om, zoals Versteeg, zelf aanwijzingen te geven, maar om het zelfvertrouwen van het personeel te versterken. Tulp was ervan overtuigd dat hij voor zijn ondergeschikten een voorbeeld moest zijn van de superioriteit van zijn politieke leer. Hij leidde het Spartaanse leven dat paste bij de heldencultus van het nationaal-socialisme. Zo hadden, hoewel er temperaturen werden gemeten lager dan -20°C, twintig agenten in januari 1942 besloten om aan de Elfstedentocht mee te doen.⁴² Zijn adjutant:

"Tulp zei: "Daar ga ik ook heen." [...] Om vijf uur 's morgens stonden wij inderdaad bij de start, want Tulp voelde wel aan dat die agenten dat prachtig vonden. Onderweg zochten we hen steeds weer op en dan sprak Tulp hen weer toe. 's Avonds deed hij dat natuurlijk ook en feestte bovendien met de agenten mee. Het is maar een kleinigheid, maar het tekent Tulp. Hij was iemand die begreep wat een man die het werk doet – en dat is een agent natuurlijk – nodig heeft. Hij had er aandacht voor en hij deed er wat voor."⁴³

Tulp zette zich met succes in voor de materiële belangen van het personeel.⁴⁴ Grote indruk maakte voorts zijn steun aan korpsleden die wegens uitlatingen of gedrag in de knel dreigden te komen. Zo stond in het voorjaar van 1942 inspecteur A.M. van Gellicum, chef van de Bereden Politie, terecht omdat hij als militair in mei 1940 betrokken was geweest bij het ombrengen van enkele NSB'ers. Inspecteur Harrebomée van bureau Inlichtingendienst rapporteerde aan de NSB-leiding dat Tulp, nog voor de afloop van het proces, het hogere personeel informeel liet weten 'dat hij zich zeer had ingespannen om Van Gellicum er uit te halen en dat hij aannam dat het hem gelukt was. Hij had zelfs voor de zitting een onderhoud aangevraagd met den Vrederechter, maar die had geweigerd, hetgeen Tulp heel logisch vond. Achteraf had de Vrederechter hem eenige dingen over Van Gellicum door een ander laten vragen. Ook generaal Seyffardt had hij gepolst, zelfs min of meer bewerkt.'⁴⁵ De inspecteur werd vrijgesproken en toen bevelhebber van de Ordnungspolizei Schumann hem vervolgens toch wilde ontslaan, wendde Tulp met succes zijn prestige bij Rauter aan om hem binnen het korps te houden.⁴⁶ Met dergelijke acties, die in een oogwenk in het hele korps bekend waren, gaf de nieuwe korpschef het personeel het gevoel beschermd te zijn.

In de tweede plaats doorbrak Tulp de gebruikelijke ambtelijke procedures. Onder Versteeg hadden officieren die ter verantwoording werden geroepen bij hun verdediging tegenover de korpschef vaak met succes houvast gezocht in de schriftelijke instructies waarmee zij aan de opdracht gevolg hadden gegeven. Toen inspecteur Van Blitterswijk dat deed, kreeg hij van Tulp te horen:

"Ik heb met uw instructies niets te maken. U hebt van mij een opdracht gekregen en die hebt u niet goed uitgevoerd. Als u niet weet te zorgen dat mijn orders worden opgevolgd, kan ik u op die post niet gebruiken en zal ik u laten vervangen."

Diep in mijn hart zei ik: hij heeft gelijk. Die flauwekul ook altijd van je verschuilen achter: ik heb met die gesproken en ik heb dat gedaan. Nee, als een chef op een bepaald moment een order geeft, moet hij er ook op kunnen rekenen dat die order wordt uitgevoerd en dient hij dat ook te controleren. Zo was Tulp.⁴⁷

Tulp poogde het schriftelijk verkeer met korpsleden op sleutelposities in de organisatie te vervangen door een persoonlijke band. Sommigen, zoals de machtige commissaris personeelszaken Mouwen, gingen dit zorgvuldig uit de weg, maar de meesten reageerden enthousiast op de toenadering van hun chef.

In de derde plaats, ten slotte, onderscheidde Tulp zich van zijn voorganger door zijn ondergeschikten te consulteren. Hij beseftte dat hij van het politievak niets wist en liet zich daarom veelvuldig informeren door betrokken korpsleden. Op het personeel, dat zo'n belangstelling niet gewend was, maakte dit grote indruk. De aandacht van Tulp was bovendien duurzaam. Inspecteurs die zich bij Versteeg bij uitstek ondergeschikte hadden gevoeld, omschreven de indruk die Tulp bij hen achterliet als 'een officier onder de officieren' te zijn.⁴⁸ Ook Harrebomée beschreef in zijn eerder aangehaalde rapport aan de NSB-leiding de omgang van Tulp met het hogere personeel als 'typisch Hollandsch-officiersachtig'.⁴⁹ Korpsleden konden openhartig met hem spreken, zonder vrees voor straf. Naaste medewerkers konden zelfs openlijk verklaren dat Duitsland de oorlog zou verliezen en dat de maatregelen tegen de joden hen tegen de borst stuitten.⁵⁰

Tulp verenigde zo in zijn optreden de uit een gevoel van eigen superioriteit voortkomende drang van een koloniaal bestuurder om voortdurend zelf het initiatief te behouden met het vermogen van een infanteriecommandant om met persoonlijk leiderschap de manschappen op cruciale momenten over hun angst en aarzeling heen te helpen. Terwijl de bevolking vanaf het voorjaar van 1941 in groeiende mate werd geconfronteerd met Duitse dwangmaatregelen, had het politiekorps nu een hoofdcommissaris die rekening hield met zijn wensen en opvattingen, die het verlostte van restrictieve regels en procedures en rugdekking verleende bij het optreden. Voor veel korpsleden was het optreden van Tulp een verademing. Zij zouden tijdens zijn bewind – eerst incidenteel, weldra met regelmaat – worden belast met de uitvoering van Duitse maatregelen die hen ten zeerste tegenstonden. Aanvankelijk was de onwilligheid groot en kwam van de uitvoering weinig terecht, maar met zijn gezag en door middel van enkele ingrepen in de organisatie zou Tulp die weerstand uiteindelijk wegnemen.

Een beperkte ingreep in de korpsleiding

Tulp had veel ervaring met het leiden van militaire politiekorpsen en met ordehandhaving in uitgestrekte, moeilijk toegankelijke, dunbevolkte gebieden. Van het politievak, van opsporing en strafvordering, van ordehandhaving in dichtbevolkte West-Europese steden en van de uitgebalanceerde organisatie van een stedelijk politiekorps wist hij weinig. Broekhoff gaf hem daarom de jonge inspecteur Duisterwinkel als adjudant en zette deze bij hem op de kamer met de opdracht de nieuwe korpschef voortdurend met raad en daad bij te staan. Duisterwinkel: 'Tulp moest een adjudant hebben om hem de meest simpele dingen te vertellen. [...] Bij elk telefoontje dat binnenkwam, moest ik meeluisteren en als hij het niet begreep, moest ik hem souffleren.'⁵¹ Broekhoff liet zich door Duisterwinkel informeren over het optreden van de nieuwe korpschef. Tulp ging aanvankelijk omzichtig te werk, zelfs al gaf hij, blijkens een artikel dat hij in de zomer van 1941 schreef voor *Storm-SS*, het blad van de Germaansche ss, tegenover de buitenwacht hoog op van de radicale Duitse plannen met betrekking tot de politie.⁵² Versteeks uitgewerkte plan voor het doorvoeren van het Duitse drieledige model in het Amsterdamse korps hield hij in portefeuille. Hij steunde vanzelfsprekend de politieke recherche en de gekazerneerde eenheid die in de voorafgaande twee maanden onder supervisie van Schröder waren opgericht, maar de benoemingen die deze Besondere Beauftragte had voorgerekookt, voerde hij vooralsnog niet door. Een aanbod van Schröder om zijn voorstellen mondeling te komen toelichten wees hij zelfs van de hand.⁵³

Eind juli 1941 ontsloeg Rauter Broekhoff omdat hij deze zag als een potentieel obstakel bij het uitbreiden van zijn greep op de Nederlandse politie.⁵⁴ Tulp droeg vervolgens commissaris Claes Bakker voor de post van waarnemend hoofdcommissaris voor en zegde deze bovendien de leiding toe over de toekomstige Bestuurspolitie. Bakker was 64 jaar oud en reeds tien jaar chef van bureau Verkeerswezen. Het preventieve optreden van dit bureau, dat in de jaren dertig een hoge vlucht had genomen, had hem faam bezorgd. De verkeerslessen op lagere scholen hadden de politie een geheel nieuw imago gegeven. Sympathie voor het Duitse bewind, maar ook ijdelheid en misplaatste zorgen over zijn financiële positie hadden hem in combinatie met zijn middelmatige intelligentie toenadering tot de bezetter doen zoeken. In maart 1941 had hij Schröder uitgenodigd voor een bezoek aan zijn bureau, hem trots de handtekening van prins Bernhard in het gastenboek getoond, en bij het afscheid zijn personeel in koor laten roepen: 'Auf Wiedersehen Herr Senator.'⁵⁵ Schröder had hem voor de nieuwe functie voorgedragen en Tulp volgde dat advies op, niet omdat hij een hoge dunk van Bakker had maar omdat hij hem vanwege zijn plooibaarheid bij

uitstek geschikt achtte als tweede man. Van de drie nieuwe geledingen van het korps zou de Bestuurspolitie bovendien de minst belangrijke zijn.⁵⁶

De tweede wijziging in de korpsleiding werd Tulp eveneens min of meer opgedrongen. Deze betrof het hoofd van de Ordepolitie, de enige functie die, vooruitlopend op de invoering van het Duitse model, reeds was ingesteld en bezet. Uit vrees dat inspecteur-generaal De Koningh een marechaussee op de post zou zetten, had Versteeg in januari 1941 haastig commissaris Staal voor de functie aangewezen.⁵⁷ Staal, nu 53 jaar oud en chef van sectiebureau Linnaeusstraat, was in 1937 een belangrijk voorstander geweest van Versteegs plannen tot centralisatie van het korps. In 1940 was hij korte tijd lid geweest van het Rechtsfront maar voor Versteeg was dit geen aanleiding om hem te passeren. Op 1 februari 1941 trad Staal in functie. Rauter schreef de gebrekkige ordehandhaving in Amsterdam op rekening van Staal. Tulp liet zich echter vooralsnog niet door Rauter overhalen om Staal te ontslaan en beperkte zich tot het benoemen van de nationaal-socialistische commissaris Krenning als tweede man bij de Ordepolitie. De zesenviertigjarige chef van bureau Stadhouderskade was ambitieus en was mede daarom in de zomer van 1940 tot het Rechtsfront en de NSB toegetreden. Tulp en Krenning konden uitstekend met elkaar opschieten. Het ontging Staal niet dat zij weldra belangrijke dienstzaken onderling bediselden. Zo wist Krenning enkele Duitsgezinde inspecteurs naar voren te schuiven. Tegelijkertijd werd Staal verantwoordelijk voor politieoptreden dat veel korpsleden en waarschijnlijk ook hemzelf tegen de borst stuitte, zoals de arrestatie van driehonderd joden in juni 1941 ter vergelding van een bomaanslag. Eind oktober werd Staal ontslagen, wellicht omdat hij – zoals hijzelf later verklaarde – bij een bezoek aan het Politie-Opleidingsbataljon te Schalkhaar in aanwezigheid van de bevelhebber van de Orde-ningspolizei kritiek had geuit op het feit dat de cursisten de Duitse paraparas werd aangeleerd.⁵⁸ Krenning volgde hem op.

Voor de leiding van de derde tak van de nieuwe organisatie van het korps, de recherche, had Tulp als kandidaat commissaris Hendrik Voorde-wind van bureau Warmoesstraat. Deze vijftigjarige politiechef van de oude stempel had afkeer van Versteegs vernieuwingen gecombineerd met aandacht voor het lagere personeel. Omdat hij zijn afkeer van de bezetter niet onder stoelen of banken stak, wekte het bevreemding dat Tulp juist hem uitkoos voor een functie vanuit welke in heikele kwesties moest worden samengewerkt met de Duitse recherche. Zijn adjudant Duisterwinkel herinnert zich hoe verbaasd hij was geweest toen Tulp hem van dat voornemen vertelde:

'Ik dacht: wat krijgen we nu? Als ik in de schoenen van Tulp had gestaan, had ik gedacht: laat hem maar lekker aan de Warmoesstraat zitten; ik zet hem niet op zo'n cen-

*trale post waar hij inzage in de hele bliksemse boel heeft. Maar Tulp was echt gek op hem. Voordewind bleef daarentegen afstandelijk. Niet dat hij de pest aan Tulp had, maar hij hield wel afstand.*⁵⁹

De genegenheid van Tulp is waarschijnlijk terug te voeren op het feit dat zij elkaar nog kenden uit de schoolbanken in Leeuwarden. Voordewind stelde zijn overstap naar de nieuwe functie zo lang mogelijk uit: pas in het voorjaar van 1943, ruim een halfjaar na de dood van Tulp, nam hij plaats op de stoel die voor hem was gereserveerd.

Weer de baas op straat

Het machtsvertoon en het geweld waarmee de Duitse politie de Februaristaking had beëindigd, hadden indruk gemaakt, ofschoon het aantal slachtoffers nauwelijks dat bij het onderdrukken van het Jordaanooproer zeven jaar eerder overtrof. Na de staking was het politietoezicht geïntensiveerd en was ook Duitse politie zichtbaar aanwezig op straat. Bovendien was een avondklok ingesteld. Procureur-generaal Van Thiel, die de regie over de ordehandhaving geheel naar zich trok, verbood aanvankelijk alle openbare bijeenkomsten en optochten en alle colportage. Eind maart versoepelde hij de restricties, met name voor de NSB. Niet alleen bleef het colportageverbod voor de Nederlandsche Unie gelden, de NSB kreeg zelfs toestemming de standplaatsen van de Unie in te nemen. Aangemoedigd door deze voorkeursbehandeling hervatten NSB'ers hun agressieve optreden. Zij rukten Uniespeldjes van de revers van voorbijgangers, drongen winkels binnen om foto's van leden van het koningshuis te verwijderen en probeerden opnieuw met geweld joden uit cafés te verdrijven. Broekhoff gaf het personeel opdracht krachtig tegen dergelijk gedrag op te treden en de daders op te pakken. Dit leidde tot enkele harde confrontaties tussen politie en WA. In het vooruitzicht van twee feestdagen en de herdenking van de Duitse inval verscherpte Van Thiel eind april de restricties wederom. Uitsluitend de WA mocht nog vrijelijk demonstreren. Douwe Bakker noteerde op 1 mei:

*'Gisteravond hebben opgeschoten bengels bij de doormarsch van Jeugdstorm [= jongerenorganisatie van de NSB] en WA in de Indische Buurt weer herrie gemaakt. Er werden weer meerdere ruiten bij kameraden ingegooid en de politie trad weer niet op tegen deze vlegels. Wel trachtte zij de WA-mannen die de Jeugdstormers begeleidden, het moeilijk te maken.'*⁶⁰

Bij het onderdrukken van de relletjes maakte de politie gebruik van het pistool.

Nadat de restrictieve bepalingen op 15 mei 1941 nogmaals waren ingetrokken, namen de confrontaties tussen voor- en tegenstanders van het nationaal-socialisme gewelddadiger vormen aan. Dat constateerde niet alleen de Sipo(SD) maar dat valt tevens op te maken uit de statistiek van misdrijven en overtredingen.⁶¹ Terwijl de aantallen overtredingen tegen het openbaar gezag en tegen de openbare orde die de politie registreerde – in maart en april 1941 opvallend laag – in mei terugkeerden op het vooroorlogse niveau, namen eerst vernielingen (in april) en daarna beledigingen (in juni) fors toe (grafiek 9, 7 en 11). Er werden zelfs zoveel ruiten van NSB'ers ingeworpen dat Rauter het Nederlandse bestuur een regeling liet treffen om hun de schade te laten vergoeden.⁶² Bij de consternatie op straat lijkt een betrekkelijk groot deel van de bevolking betrokken te zijn geweest. Ofschoon een aanzienlijk deel van het publiek de bioscopen bleef mijden, constateerde de politie na april 1941 maandenlang opvallend veel overtredingen van de avondklok (grafiek 12).

Tekenend voor de conflictueuze atmosfeer in de stad is een incident op zaterdagavond 11 juli 1941 in Noord. Een sigarenhandelaar op het Mosplein die lid was van de NSB en sedert de inval werd geboycot, had van de rechter te horen gekregen dat hij wegens huurschuld zijn woning moest verlaten. Hij weigerde aan die beslissing gehoor te geven en riep de hulp van de WA in. Dit korps plaatste zes gewapende leden voor het pand, waarna aan het begin van de avond ter plaatse zo'n achthonderd buurtbewoners samenschoolden. Politiepersoneel – niet bevoegd tegen de WA op te treden – trachtte de menigte met zachte hand uiteen te drijven maar boekte weinig resultaat. Een uur later stonden ongeveer drieduizend mensen tegenover de WA-leden die op een zeker moment enkele schoten afvuurden. Andere WA-leden, die hen waren komen versterken, verwijderden omstanders met harde hand. Uiteindelijk overtuigde een brigadier van politie de leider van het groepje WA'ers dat zij maar het beste onder politiebescherming konden inrukken. Daarna wisten enkele agenten vrij eenvoudig de menigte te verspreiden. De brigadier bracht met enkele collega's de WA'ers naar huis.⁶³

Procureur-generaal Van Thiel hield na de Februaristaking vast aan de aanpak die hij een jaar eerder had getypeerd als 'het publiek discipline bijbrengen': de politie moest de burgerij aanleren niet in te gaan op de provocaties van de WA. Deze aanpak zette veel kwaad bloed bij de bevolking en het politiepersoneel op straat en bleek na de staking nauwelijks nog effectief. Tegenstanders van de NSB namen steeds vaker hun toevlucht tot verdedkte acties, zoals het inwerpen van ruiten van huizen van NSB'ers.⁶⁴ Eind april liet burgemeester Voûte in een verklaring, opgesteld door de commandant van de Ordepolitie Staal, weten dat hij 'de politie niet [zou] weerhouden op zeer drastische wijze, zoo noodig met wapengeweld, aan deze wanordelijkheden een einde te maken'.⁶⁵

Hoofdbestanddeel van de aanpak van de ordehandhaving die Tulp in Amsterdam introduceerde, was afschrikking. De nieuwe korpschef vond dat de politie het publiek moest imponeren. In beginsel kon een nationaal-socialistisch weerkorps hieraan bijdragen. Tulp:

'Bestond de wa hier ter stede uit bijvoorbeeld een 20.000 mannen, dan zou mits goed afgericht, goed geleid en bij een straffe tucht hiervan een indrukwekkende invloed op de rest der bevolking kunnen uitgaan en zou een dergelijke wa eenigszins vergeleken kunnen worden met de SA in Duitschland voor 1933.'

Naar de mening van Tulp was de wa in Amsterdam met haar ongeveer driehonderd leden echter veel te klein en niet voldoende 'afgericht' om het beoogde effect te kunnen bewerkstelligen. Bij de leiding van de wa signaleerde hij bovendien 'een gebrek aan psychologisch inzicht en een zeker gemis aan politiek denken'. Al met al berokkende de wa met haar 'provocerende handelingen' zijns inziens de nationaal-socialistische zaak voornamelijk schade.⁶⁶ Tulp prentte daarom vanaf het begin de korpsleden in dat de politie als enige instantie was belast met de ordehandhaving. Ze mochten zó nodig krachtig tegen de wa optreden, zeker als deze zich politiebevoegdheden aanmat.⁶⁷

Vanaf mei 1941 verschenen op verscheidene plaatsen in de stad anti-Duitse leuzen op muren. Na de Duitse inval in de Sovjetunie werd ook – in aansluiting op een Brits propagandaoffensief – de letter v (Victory) veelvuldig aangebracht. In overeenstemming met de bestaande instructie meldde de politie de vondsten aan Gemeentereiniging, die de teksten terstond verwijderde. Tulp besteedde weinig aandacht aan het verschijnsel totdat hij vernam dat de NSB een tegenactie voorbereidde. Hij liet het personeel weten dat het de actie van de NSB krachtig diende tegen te gaan, niet op de hoogte van het feit dat de regie hiervan in handen was van commissaris-generaal Fritz Schmidt en dat deze ook de radio, het bioscoopjournaal en een Nederlands reclamebureau had ingezet om zich het v-teken toe te eigenen.⁶⁸ Tulp werd pas op het allerlaatste moment geïnformeerd en zag zich gedwongen zijn instructies aan het personeel te herroepen: tegen de actie mocht niet worden opgetreden.⁶⁹ In de nacht van zaterdag 18 op zondag 19 juli brachten NSB'ers overal in de stad affiches aan met de tekst 'v is Viktorie, dat is Duitschland wint voor Europa op alle fronten'. Ook huizen werden beklad met deze tekst. Met nauwelijks verholen tegenzin liet Tulp woedende burgers weten dat de actie van de NSB de bescherming van de Duitse overheid genoot, dat zijn personeel niet mocht optreden en dat excessen werden betreurd.⁷⁰

De v-actie was voor de wa een nieuwe impuls om op straat werkelijke en vermeende politieke tegenstanders lastig te vallen. Zij had maling aan de

politie. Op 23 juli las Tulp in een *Buitengewoon Politieblad* dat de actie zou worden herhaald en dat het de NSB hierbij was toegestaan de avondklok te negeren. Nog dezelfde dag beklaagde hij zich bij Rauter.⁷¹ Vermoedelijk tot zijn eigen verrassing vond hij bij de Duitse politiechef gehoor voor zijn bezwaren. Rauter, wie het initiatief van zijn collega Schmidt een doorn in het oog was, liet Tulp telefonisch weten dat zijn korps scherp diende op te treden zodra de WA zich enige politiebevoegdheid permitteerde en nodigde hem uit om de situatie in Amsterdam mondeling te komen toelichten.⁷² Zijn adjudant herinnert zich dat Tulp tegen hem zei:

*"Meneer Duisterwinkel, ik moet naar Rauter en moet dat dus kunnen aantonen." Ik zei: "Dan heb ik een voorstel, kolonel. Wij laten ons zaterdagavond, u in burger, ik in uniform, op de Dam afzetten. Ik loop de Kalverstraat in en u loopt achter mij aan en bemoeit zich nergens mee. U zult zien dat ik dan op een of andere manier moeilijkheden met die mensen krijg."*⁷³

Twee dagen later, op zaterdagnacht 26 juli 1941, volgde Tulp met Voûte in burger zijn adjudant bij een bezoek aan de Kalverstraat. Spoedig ontdekte Duisterwinkel een geüniformeerd lid van het Nazionalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK) dat twee meisjes lastig viel. Na een interventie van de adjudant liet de man de meisjes gaan. Prompt verschenen uit het publiek enkele WA-leden, die zich zoals voorspeld tegen Duisterwinkel keerden en op hoge toon verklaarden dat deze zich niet met de zaak had mogen bemoeien. De adjudant maakte met hulp van enkele agenten snel een einde aan het opstootje. Tulp en Voûte hadden genoeg gezien.⁷⁴

Het incident in de Kalverstraat en het daaropvolgende gesprek met Rauter waren voor Tulp aanleiding om een uitvoerig rapport op te stellen over de openbare orde in Amsterdam en de betrokkenheid van de WA bij diverse ongeregeldeheden. Behalve aan Rauter zond hij het toe aan de overige Duitse en Nederlandse autoriteiten die betrokken waren bij de ordehandhaving in Amsterdam. Tulp meldde dat hij in de afgelopen drie maanden een eind had gemaakt aan het 'slappe en partijdige' optreden van het politiepersoneel. Kritiek van de NSB op zijn korps wenste hij niet langer te horen. Gesteund door Rauter versterkte hij vanaf half augustus het politietoezicht op straat. Hij liet agenten in burger surveilleren met de opdracht personen op te sporen die pamfletten verspreidden of muren met leuzen beschilderden en om mensen die over politieke kwesties discussieerden in bijvoorbeeld tramhokjes vermanend toe te spreken.⁷⁵ De nieuwe politieke recherche van inspecteur Douwe Bakker kreeg de opdracht de stemming van de bevolking te peilen en hem maandelijks daarover te rapporteren, en ten slotte vaardigde hij de instructie uit dat overtreders van bepalingen inzake de openbare orde bij de Sipo(SD) moesten worden voorgeleid.

Vanaf eind augustus 1941 nam, wellicht mede als gevolg van het verscherpte politietoezicht, het aantal ongeregelde heden op straat merkbaar af. Op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina, deed zich geen enkele demonstratie voor.⁷⁶ Ook de betrokkenheid van het publiek bij het straatleven verminderde. Zo nam het bioscoopbezoek toe, ofschoon het vooroorlogse niveau niet werd bereikt. De Sipo(SD) constateerde dat het grote publiek berustte in de nieuwe situatie en dat een kleine groep zich verhardde in een afwijzende houding. De Amsterdamse politie trof maandelijks aanzienlijk meer vlugschriften op straat aan. In augustus maakte de politie overwegend processen-verbaal op wegens overtredingen tegen de openbare orde en het openbaar gezag, in september en oktober vooral wegens belediging en in de laatste twee maanden van 1941 het meest wegens vernieling (grafiek 7, 9 en 11). Toen werden ook voor het eerst personen met vuurwapens en zelfgemaakte bommen opgepakt. Rond de jaarwisseling lijkt de splitsing definitief: ongeregelde heden op straat deden zich nadien nagenoeg niet meer voor, bioscopen en andere uitgaansgelegenheden stroomden weer vol en tegelijkertijd werd de stad geconfronteerd met enkele bomaanslagen.⁷⁷

De recherche

Bij de Duitse inval telde het Amsterdamse politiekorps ruim 2400 leden. Een vijfde deel behoorde tot de recherche. Circa 170 rechercheurs werkten bij sectiebureaus in de stad, ongeveer 270 in het hoofdbureau bij de Centrale Recherche en bij gespecialiseerde diensten als de Zedenpolitie.⁷⁸ Formeel gaven de commissarissen van de sectiebureaus en de commissaris Justitiële Dienst van het hoofdbureau in hun functie van hulpofficier van justitie namens de officier van justitie leiding aan de opsporing. In de praktijk was de leiding in handen van inspecteurs van politie, die echter geen hulpofficier van justitie waren: uitsluitend commissarissen konden arrestanten in verzekerde bewaring stellen. Bij de recherche waren de gezagsverhoudingen minder strak dan in de straatdienst. Rechercheur Kolk van de Centrale Recherche over de verhouding met zijn directe chef:

'[De inspecteur] kreeg aangiften uit de hele stad. Alles wat wij brachten, hielden wij zelf, voor zover het behoorlijke zaken waren. Daar was hij verantwoordelijk voor. [Als rechercheur] mocht je de verdachte niet horen: dat deed de inspecteur [...]. Je mocht de in verzekeringstelling niet tekenen en je mocht haar ook niet uitreiken. [...]

Toen we in de Duitse tijd raakten en men bang werd dat niet alleen de officier van justitie maar ook nog eens [de Sipo(SD) in] de Euterpestraat kon reageren en zeggen: Waarom heb je die kerel wel of niet gehoord? Waarom heb je hem weggestuurd?, toen

*lieten ze het allemaal wel aan jou over. Toen kon jij de hele zaak in orde maken, tot het bittere einde.*⁷⁹

De rechercheurs werkten tamelijk zelfstandig. Hierdoor hing de waarde van de assistentie aan de bezetter bij hen sterker dan bij de straatsdienst af van de persoonlijke houding van de individuele medewerkers.

Kort na het begin van de bezetting had de rijkscommissaris vastgesteld dat de opsporing en berechting van personen die ageerden tegen de bezetting, toekwam aan de Duitse politie en justitie. Nederlanders stonden sindsdien bloot aan het Duitse strafrecht. In Amsterdam ervoeren enkele tientallen personen dit direct aan den lijve: zij werden, eerst door de Geheime Feldpolizei en later door de Sipo(SD), opgepakt op verdenking van spionage, binding met de Komintern of lidmaatschap van de vrijmetselarij, vervolgens korte tijd vastgezet in Amsterdamse politiecellen om door de Duitse politie te worden weggevoerd naar strafkampen in Duitsland. Omdat het de Sipo(SD) ontbrak aan voldoende personeel en vooral kennis van de Nederlandse samenleving om met succes verdachten op te sporen, richtte zij zich al snel tot officier van justitie H.A. Wassenbergh met verzoeken de Amsterdamse politie specifieke misdrijven te laten oplossen of bepaalde personen te arresteren.

Zoals eerder beschreven werd deze overzichtelijke gang van zaken sluipenderwijs ondermijnd. Om te beginnen verleenden enkele Duitsgezinde rechercheurs op eigen houtje de Sipo(SD) hand- en spandiensten. Eind 1940 kreeg het korps de richtlijn om bij het aantreffen van pamfletten terstond contact op te nemen met de Sipo(SD) en deze alle informatie te verschaffen die kon bijdragen tot arrestatie van de verspreiders. Na de Februaristaking kregen de Duitsgezinde rechercheurs volmacht om in het korps een aparte politieke recherche op te richten. Die spoorde tegenstanders van de bezetter op en leverde hen uit aan de afdeling Sicherheitspolizei van de Sipo(SD), zonder kennisgeving aan de commissaris Justitiële Dienst of de officier van justitie. Sindsdien was justitie zijn greep op een deel van de opsporing kwijtgeraakt aan de Duitse politie.

Na de Februaristaking haalde de nieuwe Sipo(SD)-chef Lages de banden met de Centrale Recherche strakker aan. De chef van deze dienst, de door Versteeg als verbindingsofficier met de Sipo(SD) aangestelde hoofdinspecteur Kapinga, stelde zich welwillend op. Na de oorlog verklaarden zijn collega's dat hij indertijd nauwe persoonlijke contacten onderhield met Duitse politieofficieren en daar altijd hoog van opgaf:

'Wij gebruikten steeds, al jaren, met elkaar aan een tafel onze lunch, vormden een koffietafel waar behalve over dienstzaken over allerlei vraagstukken van gedachten gewisseld werd. Aan deze koffietafel deden wij Kapinga herhaaldelijk voelen dat wij het

*niet met hem eens waren en wezen hem erop dat hoe goed de Duitschers ook waren, zij ons Nederlandsche volk behandelden op een wijze die alleen onze sterke afkeuring verdiende. Regelmatig gaf dit aanleiding tot min of meer onaangename situaties.*⁸⁰

Kapinga nam vanaf het voorjaar van 1941 zelf de Duitse opdrachten voor de recherche in ontvangst: aanvankelijk door bemiddeling van Van Thiel en de hoofdcommissaris, gaandeweg steeds vaker rechtstreeks van de Sipo(sD). Hij verstrekke deze op zijn beurt aan inspecteurs.

Begin maart 1941 kreeg inspecteur J. H. Heyink op deze wijze de instructie om zijn rechercheurs alle publicaties en alle uniformen van de padvinderij in beslag te laten nemen. Politiepersoneel moest onder meer ieder kind oppakken dat een padvindersuniform droeg, naar het dichtstbijzijnde politiebureau voeren en hier van zijn kleding ontdoen, waarna de ouders het kind dienden af te halen. Heyink en zijn mannen voerden de opdracht uit, vermoedelijk in samenwerking met personeel uit de straatdienst. Minder dan een maand later volgde de instructie om de padvinderij te ontbinden en haar bezittingen in beslag te nemen. De rechercheurs namen ruim tweeduizend gulden en vlaggen, muziekinstrumenten en andere zaken in beslag, verzegelden de gebouwen en droegen het geld en de goederen over aan de Sipo(sD).⁸¹ Een deel van de padvinderij kwam in de maanden daarna informeel nog zo nu en dan bijeen en manifesteerde zich in de zomer van 1941 zelfs enkele malen op straat. In de ogen van de bezetter was de organisatie na deze actie evenwel uitgeschakeld als een potentiële haard van verzet.⁸²

Begin mei 1941 ontving de Centrale Recherche, door bemiddeling van de procureur-generaal, opdracht om op te treden tegen de Jehova's Getuigen, een geloofsgenootschap die door het nationaal-socialisme als ideologische tegenstander werd gezien. Aanleiding voor deze actie was mogelijk het feit dat Jehova's Getuigen twee weken eerder onder korpsleden een pamflet hadden verspreid dat tot weerstand tegen het nationaal-socialisme opriep.⁸³ De politie moest elke colporteur van deze sekte arresteren en overdragen aan de Sipo(sD). De Recherche-Administratie verstrekke de Duitse politie de adressen van alle Jehova's Getuigen aan wie colportagevergunningen waren verstrekt. Over het gebruik van die gegevens is niets bekend. De colporteurs die de Amsterdamse politie bij de Sipo(sD) voorgeleide, werden aanvankelijk met een waarschuwing heengezonden. Vanaf het najaar van 1941 kwamen sommigen terecht in het strafkamp Amersfoort. Een deel van hen is vermoedelijk daar of in een Duits concentratiekamp omgekomen.⁸⁴ Aldus voerde de Centrale Recherche sedert de voorzomer van 1941 de ene na de andere Duitse instructie uit. In enkele gevallen betrof het slechts confiscatie van goederen als luchtfoto's en tijdschriften; in andere leidde het tot arrestatie van personen.⁸⁵

Na de zomer van 1941 stelde de Sipo(SD) zich niet langer tevreden met de structurele samenwerking met de nieuwe politieke recherche en de incidentele dienstverlening van de Centrale Recherche, maar mengde zij zich eveneens in de reguliere opsporing. Deze inmenging ging niet louter uit van de afdeling Sipo, die de eerder genoemde opdrachten had gegeven, maar ook van de afdeling Kriminalpolizei, binnen het politiecomplex van Himmler het restant van de oorspronkelijke niet-politieke recherche uit de Weimar-republiek. Sedert het najaar van 1941 beperkte zij zich niet langer tot haar eigenlijke taak: de opsporing van Duitse criminelen en het toezicht op de Amsterdamse recherche. De gelegenheid daartoe bood een inbraak in een distributiekantoor nabij het Sarphatipark in juni 1941. Rechercheurs van bureau Linnaeusstraat hadden het eerste onderzoek naar de daders ingesteld. Omdat het een belangrijke zaak betrof, werd het onderzoek toegewezen aan inspecteur H.J. Moll van de Centrale Recherche, die maar liefst zeven rechercheurs op de zaak zette. Collega's van de Kripo informeerden van tijd tot tijd bij Moll over de voortgang en arresteerden in een later stadium zelfs enkele verdachten. Niettemin waren het uiteindelijk Moll en zijn mannen die met hulp van een informant de hoofddader oppakten, een inbreker die gedurende het interbellum enkele fameuze inbraken had gepleegd en in het criminele milieu Witte Nelis werd genoemd.⁸⁶ De informant ontving voor zijn tip van de politie een rijksdaalder, de gebruikelijke beloning.

Tot zover was het onderzoek een routinezaak geweest. Ongewoon was met name de afwikkeling. Vermoedelijk omdat de bezetter vanaf oktober 1941 misdrijven tegen de voedselvoorziening beschouwde als aantasting van de openbare orde, werden alle daders – ofschoon de inbraak voordien was gepleegd – geplaatst in Duitse politiebewaring en uiteindelijk aan de Duitse justitie voorgeleid. Tulp en Kapinga namen aan deze gang van zaken geen aanstoot. Niet bekend is hoe officier van justitie Wassenbergh op deze inbreuk reageerde. Enkele weken later ontvingen de betrokken rechercheurs van de Duitse politie elk een beloning van vijftig gulden. Het bedrag, meer dan een maandsalaris, werd hun door hoofdcommissaris Tulp persoonlijk overhandigd.⁸⁷ Uiteindelijk werden Witte Nelis en een handlanger in het voorjaar van 1942 ter dood veroordeeld door een Duitse rechtbank. Het vonnis werd voltrokken. Na de oorlog verklaarde een van de betrokken rechercheurs dat hij en enkele collega's, temeer daar zij met Witte Nelis een band hadden gehad, zich ongemakkelijk hadden gevoeld bij het vernemen van dat bericht.⁸⁸ Dat gold niet voor Moll. Na deze zaak werd in meer onderzoeken intensief met Duitse rechercheurs samengewerkt.

Na de zomer van 1941 kwam ook als uitvloeisel van administratieve maatregelen gewoon recherchewerk in dienst te staan van de Duitse repressie. Dit gold voor de hotelcontrole, de nachtelijke inspectie van de gastenre-

gisters van de Amsterdamse hotels, waarbij nu ook werd uitgekeken naar door de Duitse politie gezochte personen. Ook gold het voor het toezicht op de handel in edelmetalen en edelstenen waarmee het Amsterdamse gemeentebestuur de politie al in 1935 had belast. Handelaren moesten zich laten registreren bij de politie en waren verplicht om zelf een register van hun aan- en verkopen bij te houden, op basis waarvan onder andere belasting werd geheven. Twee rechercheurs van bureau Jonas Daniël Meijerplein waren belast met het daadwerkelijke toezicht op straat. Aanvankelijk concentreerde de illegale handel zich op het Waterlooplein, later ten gevolge van verscherpt toezicht ter plaatse in een drietal cafés op het Weesperplein. De Duitse inval veranderde weinig aan het politietoezicht, ondanks een opmerkelijk incident in het najaar van 1941. Een van de rechercheurs meldde op eigen houtje bij de Sipo(SD) dat hij de joodse juwelier V. had betrapt op de verkoop van een niet-geregistreerde ring met briljanten en droeg het in beslag genomen voorwerp over aan de Duitse politie. De juwelier schakelde een advocaat in. Na de oorlog verklaarde de laatste:

*'Wat [de Duitse politieautoriteiten] ermee te maken hadden, moeten ze zelf niet begrepen hebben. Ik trad op voor V, doch omdat ik jood ben, wilde de SD met mij geen zaken doen. Ik gaf de affaire derhalve over aan mr Vos. Deze heeft bewerkstelligd dat de SD de steen teruggaf.'*⁸⁹

De zaak liep voor V. met een sisser af.

In het voorjaar van 1941 nam de rijksoverheid, in het kader van de regulering van de Nederlandse handel en industrie ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie, zelf de verstrekking van de vergunningen ter hand. Een Rijksbureau voor Non-Ferro Metalen werd opgericht. De twee Amsterdamse rechercheurs werden bij de Centrale Recherche geplaatst, waar zij onder leiding van een inspecteur hun werkzaamheden voortzetten. Hun optreden kreeg nieuwe betekenis toen in september 1941 de bezetter de joden verplichtte om hun geld en waardepapieren te laten beheren door de onder Duitse curatele gestelde bank Lippmann, Rosenthal & Co.⁹⁰ Enkelen die voorvoelden dat deze maatregel de aanzet was tot een administratieve beproving, trachtten hun girale bezittingen om te zetten in goud of edelstenen, uiteraard zonder dat dit werd geregistreerd. Sedert september liepen joden die op deze manier hun bezit veilig probeerden te stellen, het risico om door de twee rechercheurs te worden opgepakt en te worden voorgeleid aan de Sipo(SD). Hoogstwaarschijnlijk geschiedde dit diverse malen. De slachtoffers verloren hun goederen aan het Devisenschutzkommando of Lippmann, Rosenthal & Co en werden aanvankelijk naar een strafkamp gestuurd, vanaf de zomer van 1942 naar een vernietigingskamp.⁹¹

De Duitse straffen konden niet verhinderen dat de illegale handel in

edelstenen en edelmetalen floreerde. Dit ontging de Duitse politieautoriteiten niet en zij verzochten dan ook procureur-generaal Van Thiel om de politie op te laten treden. Eind 1941 voerde personeel van de Centrale Recherche en het Rijksbureau in de cafés bij het Weesperplein een razzia uit, die een rechercheur later als volgt beschreef:

*'Het perceel werd afgezet, daarna ging [het personeel van beide diensten] naar binnen. Handen op. Iedereen blijft op zijn plaats staan. De joden stonden stijf van schrik, werden achter in een zaal gedreven en door de rechercheurs gefouilleerd. Gouden en zilveren voorwerpen in beslag genomen en in enveloppen gedaan, om later aan het hoofdbureau en het kantoor der Rijkswaarborg [oude naam van het Rijksbureau] te worden gecontroleerd volgens registers.'*⁹²

De rechercheur verklaarde voorts dat de sieraden die bij deze gelegenheid bij de joden in beslag werden genomen, ingeboekt werden als gevonden voorwerpen, zodat deze niet aan de bezetter hoefden te worden overgedragen, en dat deze later – het behoeft geen toelichting dat zij niet door de eigenaars werden opgeëist – onder de betrokken rechercheurs waren verdeeld.⁹³

Ingevoegd in het Duitse repressieapparaat

Op 3 juni 1941 pleegde de Amsterdamse vertegenwoordiger en medewerker van *Vrij Nederland* Theo Dobbe een bomaanslag op een pand van de Wehrmacht aan de Bernard Zweerskade. Rauter gaf opdracht om ter vergelding driehonderd joden op te pakken en naar een Duits strafdokamp te voeren. Sipo(sD)-leider Willi Lages, belast met de uitvoering, wilde voorkomen dat deze arrestaties een zelfde reactie op zouden roepen als de razzia's op het Waterlooplein vier maanden eerder. De bruuske acties van de Ordnungspolizei waren toen aanleiding geweest voor een twee dagen aanhoudende massale volksoptocht. Lages zocht een uitweg in delegatie van de uitvoering aan Nederlandse instanties. Indien de slachtoffers werden opgepakt door een instelling die zichzelf en de omstanders vertrouwden, zo meende hij, was de kans op protest veel geringer dan indien de Duitse politie de arrestaties verrichtte. Lages wist aan de Joodse Raad een lijst met namen en adressen van driehonderd Duitse joden te ontfutselen en gaf Tulp opdracht om hem op woensdag 11 juni het personeel van bureau Inlichtingendienst en 247 rechercheurs en agenten uit de straatdienst ter beschikking te stellen. Die middag vertelde de commandant van de Ordepolitie Staal hun:

'U mijne heren bent hierheen geroepen om in ontvangst te nemen een strookje papier waarop vermeld staan de namen en adressen van drie Duitse joden. Deze mensen moeten worden aangehouden en overgebracht naar de sD, Euterpestraat waar zij een kort verhoor moeten ondergaan. Dit verhoor is nodig omdat sedert 1933 tot het uitbreken van de oorlog velen van hen het Duitse rijk clandestien hebben verlaten. [...] De Duitse autoriteiten willen hun administratie completeren. [...] Met nadruk wijs ik erop dat het hier betreft een Duitse opdracht en deze opdracht moet worden beschouwd als een zuiver Duitse aangelegenheid tegen welke uitvoering geen bedenken kan bestaan.'

Op een vraag hoe te handelen indien de betrokken jood de Nederlandse nationaliteit bleek te hebben, antwoordde Staal dat deze dan toch naar de Euterpestraat moest worden gebracht. Tijdens de overdracht van de ruim tweehonderd opgepakte joden (onder wie honderd Nederlandse) bemerkte het personeel al dat de Sipo(sD) andere bedoelingen met hen had dan Staal had voorgegeven. Enkele dagen later werd bekend dat alle arrestanten naar Mauthausen waren gevoerd, een strafdokamp waarvan bekend was dat velen daar omkwamen. De rechercheurs voelden zich bedrogen en uitten zich

dienovereenkomstig. Tulp verzekerde hen dat zij in de toekomst anders zouden worden behandeld.²

Drie weken later raakte het korps opnieuw bij de vervolging van de joden betrokken. Aanleiding was de Winkelsluitingsverordening, een Duits decreet dat op het eerste gezicht geen anti-joodse strekking had.³ Niettemin werden in Amsterdam veertig joodse winkels getroffen door de bepaling die openstelling op zondag verbood. Tulp droeg het personeel op streng toe te zien op naleving van het verbod. Tegen overtreders hoefde echter niet onmiddellijk proces-verbaal te worden opgemaakt en men mocht verkopers van levensmiddelen wijzen op de mogelijkheid om vrijstelling te krijgen. In een persbericht wees Tulp hen hier ook zelf op.⁴ De coulante opstelling van de hoofdcommissaris wekte ongenoegen bij het rijkscommissariaat, dat juist een scherp optreden verlangde en zeker niet wenste dat de joodse winkeliers op de uitzonderingsbepaling attent werden gemaakt. De Beauftragte kreeg opdracht de hoofdcommissaris terecht te wijzen. Hij nam inderdaad contact op met Tulp maar een terechtwijzing gaf hij deze niet, aangezien hij hem, zoals hij de rijkscommissaris achteraf ook liet weten, beschouwde als 'eine politisch in jeder Weise zuverlässige Persönlichkeit'. Tulp meldde zijn personeel prompt dat joden niet langer in aanmerking kwamen voor vrijstelling.⁵

Pas aan het eind van de zomer raakte de vervolging van de joden daadwerkelijk in een stroomversnelling. Aanleiding was een decreet dat Rauter op 15 september 1941 in de dagbladen publiceerde en dat joden de toegang ontzegde tot talloze openbare gelegenheden en hun verbod te verhuizen. De Nederlandse politie diende overtreders te arresteren en uit te leveren aan de Sipo (SD). Tulp nam kennis van de maatregel uit de pers. In zijn reactie gaf hij blijk lering te hebben getrokken uit de twee eerdere incidenten. Hoewel het departement van Justitie en de lokale Duitse autoriteiten hem nog geen nadere instructies voor de uitvoering konden geven, droeg hij zijn ondergeschikten op om het decreet naar de letter uit te voeren. Op eigen gezag deelde hij de joden een enkel café en een enkele schouwburg toe.⁶ Voor de tweede maal trad de bezetter op in de gedaante van een Massnahmenstaat. In tegenstelling tot begin 1941 beschikte het politiekorps ditmaal over een chef die in reactie op de abrupte Duitse interventie zelfstandig ging ijveren voor de doorvoering van de maatregelen, die de schok implementeerde in de organisatie van het korps.

Nasleep van de Februaristaking

De Amsterdamse politie maakte, bij gebrek aan nadere instructies, geen werk van het toezicht op de naleving van het reisverbod dat Rauter de jo-

den na de Februaristaking had opgelegd. Zolang joden geen gemarkeerde persoonsbewijzen hadden, was uitvoering nauwelijks mogelijk. De Joodse Raad, bevreesd voor het mogelijke lot van overtreeders, deed eerst bij de Sipo(sD) navraag over de uitvoering van het toezicht en de verstrekking van vrijstellingen en werd daar doorverwezen naar procureur-generaal Van Thiel. Die stuurde de vertegenwoordiger van de raad op zijn beurt naar de Beauftragte, die verklaarde dat de kwestie tot de competentie van de Sipo(sD) behoorde.⁷ De onduidelijkheid verdween pas eind mei toen in het rijkscommissariaat het compromis werd gesloten dat op lokaal niveau Sipo(sD)-leider Lages en Beauftragte Böhmcker de leiding over de vervolging van de joden zouden delen en dat beiden het gezag zouden voeren over de Zentralstelle für jüdische Auswanderung.

Van de uitvoering van de andere anti-joodse maatregelen lijkt in deze maanden evenmin veel werk te zijn gemaakt. De joden werden gedwongen hun radiotoestel in te leveren bij de lokale politiebureaus. Van de ruim vijfduizend joden die in de sectie Jonas Daniël Meijerplein woonden, leverden slechts twee hun toestel binnen de gestelde termijn in, zonder dat iemand aanleiding zag om in te grijpen.⁸ Op aansporing van Böhmcker trad hetzelfde bureau verscherpt op tegen joden die naar verluidt op het Waterlooplein tegen de bezetter ageerden. Een agent pakte inderdaad een jood op, maar vervolgens stelde de Sipo(sD) hem bij gebrek aan bewijs weer op vrije voeten.⁹ Eind mei 1941 verbood Rauter joden de toegang tot een groot aantal openbare gelegenheden. Een belangrijk deel van dit decreet was in Amsterdam evenwel niet van kracht, hetgeen Tulp klagende NSB'ers herhaaldelijk onder ogen moest brengen.¹⁰

In mei 1941 ontvingen familieleden van meer dan vijftig slachtoffers van de razzia's die aanleiding waren geweest tot de Februaristaking, een doodsb bericht uit Mauthausen. In de maanden daarna volgden er meer. Agent Verbiest, die in 1941 korte tijd dienst deed bij bureau Jonas Daniël Meijerplein, herinnert zich hoe de verwanten naar het bureau

*'kwamen met de kaart die zij hadden ontvangen en vroegen: "Wat denkt u daar nu van?" Wij wisten dat natuurlijk ook niet. Zij zeiden: "Hij was toch kerngezond en nu is hij daar na een week gestorven." Eerst kwamen er tien, toen twintig. Zij geloofden het niet. Die verschrikking van die mensen. Dat ongelooflijke verdriet. Daarmee kwamen zij toen naar het politiebureau. Dat contact was er. Zij konden niet bij iedereen terecht, maar zij kenden natuurlijk wel de mensen bij wie dat wel kon. [...] De goede politiemensen gaven dat wel door: Kijk voor hem uit, kijk uit voor hem.'*¹¹

De berichten veroorzaakten een ongekennde angst onder de joden. Gecompliceerder is het de reactie van de rest van de bevolking vast te stellen. De legale pers stond onder censuur. De Februaristaking had weliswaar de ver-

spreiding van de clandestiene pers een forse impuls gegeven maar opvallend is dat in deze bladen niet of nauwelijks over de anti-joodse maatregelen werd geschreven, zelfs niet toen deze na september 1941 elkaar in snel tempo opvolgden. De indruk ontstaat dat een intuïtief besef van het uitzonderlijke belang dat de bezetter aan deze maatregelen hechtte, hen dit onderwerp consequent deed schuwen. Mogelijk lag een zelfde besef ten grondslag aan de houding van de bevolking. In elk geval roerde de ambtelijke top van het departement van Justitie, verstoord door de berichten over de dood van de slachtoffers van de razzia's, de kwestie niet aan in het reguliere overleg met de Sipo (SD).¹² Alleen de voormalige president van de Hoge Raad L.E. Visser – als jood bovendien extra kwetsbaar – had de moed te protesteren.¹³

In de zomer van 1941 vatte in de Joodse Raad het idee post dat de bezetter de Nederlandse joden tot tweederangs burgers wilde maken en alleen wellicht de buitenlandse joden zwaarder zou treffen. Op basis van die inschatting achtte de raad het opportuun zich naar de Duitse instructies te schikken. Hij maakte het bericht van de Zentralstelle in juni dat buitenlandse joden een verzoek konden indienen om te emigreren aan de betrokkenen bekend en richtte bovendien in opdracht van de Zentralstelle een dienst op waar gegadigden zich konden melden. Personeel van de raad verleende assistentie bij het invullen van de formulieren. Die hulp werd voortgezet toen kort nadien buitenlandse joden werden verplicht zich aan te melden voor emigratie. De Gemeentesecretarie en de Belastingdienst detacheerden eigen personeel bij de Zentralstelle en de politie trof een voorziening om versneld de vereiste bewijzen van goed gedrag af te geven. Al was glashelder dat in de bestaande internationale verhoudingen voor hen geen veilige bestemming binnen bereik was, alle instanties werkten mee aan de voorbereiding voor een gedwongen wegvoering van de buitenlandse joden.¹⁴

Rauters ingrepen in het politiebestel

Begin 1941 kreeg directeur-generaal Brants van secretaris-generaal Tenkink de opdracht om een algemene regeling voor de taken en bevoegdheden van de politie op te stellen: in aanzet de Politiewet waarnaar al bijna een eeuw werd uitgekeken. Een maand later had hij een eerste ontwerp gereed. Uitgangspunt was dat de politie uit twee korpsen zou bestaan: rijkspolitie en gemeentepolitie, en dat de inrichting daarvan nauw zou aansluiten bij het Duitse driedelige model. De regeling consolideerde het overwicht van Justitie in het politiebestel. De reeds verzwakte burgemeesters verloren hun politiebevoegdheden, Binnenlandse Zaken kwam geheel buiten spel te

staan. De directeur-generaal, het ambt dat Brants zelf op dat moment bekleedde, kreeg de bevoegdheid om de plaatselijke politie met voorbijgaan van de burgemeester instructies te geven bij het handhaven van de orde.¹⁵ Secretaris-generaal Frederiks keerde zich tegen het ontwerp maar Tenkink, die zich verzekerd wist van Duitse steun, schoof het protest van zijn collega terzijde. Vooruitlopend op de veranderingen droeg Tenkink zelf op 17 maart 1941 zijn eigen bevoegdheden over de politie over aan Brants, die daarmee de machtigste man in het Nederlandse politiestelsel werd.¹⁶

Inmiddels had oud-hoofdcommissaris van Den Haag N.G. van der Mey de voorstellen voor een herinrichting van lokale politiekorpsen die Versteeg en enkele andere korpschefs eind 1940 op uitnodiging van het staflid van de Ordnungspolizei Müller-Scholtes hadden opgesteld, samengevoegd tot een uniform plan. Begin februari 1941 installeerde Tenkink de commissie die op grond van het ontwerp van Brants en het plan van Van der Mey de opzet van een nieuw politiestelsel moest vaststellen. Justitie had in deze commissie een overwicht. Lid waren naast Brants en Van der Mey onder anderen inspecteur-generaal De Koningh, procureur-generaal Van Thiel en hoofdcommissaris Versteeg.¹⁷ Op 26 maart kwam de commissie voor het eerst bijeen, in aanwezigheid van een zware delegatie van de Duitse politie. Ter discussie stond het ontwerp van Brants. De voornaamste oppositie hiertegen kwam, verrassend, van De Koningh, de man die tot dan toe de drijvende kracht was achter de veranderingen in het politiestelsel. Hij zag zijn Marechaussee bij de doorvoering van het driedelige model haar opsporingstaak verliezen en protesteerde krachtig. Even verrassend was de instemming van Van Thiel met het ontwerp, vooral aangezien Van der Mey niet naliet te wijzen op het feit dat de regeling de positie van de procureurs-generaal aantastte.¹⁸

Ook de Duitsers hadden kritiek. Zij stoorden zich vooral aan Brants' specificatie van de taken en bevoegdheden van de nieuwe geledingen van de politie. Naar hun mening diende in een wettelijke regeling slechts 'het wezen en de taak van de politie' te worden vastgelegd: 'De onderverdeling zelf dient in een intern reglement geregeld te worden. [...] De politie in Duitsland werkt aan de hand van twee "Generalvollmachten" en wel "das Polizeiverwaltungsgesetz" en "die Strafprozessordnung". Dit geldt zoowel voor de Ordnungspolizei als voor de Kripo. Wanneer iets dergelijks in Nederland vastgesteld zou worden, zouden automatisch alle moeilijkheden ophouden te bestaan.'¹⁹ Brants en de andere commissieleden lieten zich gemakkelijk overreden. 'Mr. van Thiel stelt nog voor hierbij nadrukkelijk te bepalen dat politie staatszorg is. Dr. Müller-Scholtes acht dit zeer juist, mede om de in Nederland sterke autonomistische tendenzen te neutraliseren.'²⁰ Brants kreeg opdracht een nieuw ontwerp te maken op basis van het commentaar.

In het voorjaar van 1941 verloor de Marechaussee, zoals De Koningh had voorzien, haar bevoorrechte positie. Niet het Depot Marechaussee in Apeldoorn maar een nieuwe gekazerneerde eenheid, het Politie-Opleidingsbataljon (POB), werd het opleidingsinstituut voor de politie. De Koningh kreeg hier weliswaar formeel het gezag over, maar in de praktijk maakte van begin af aan de Ordnungspolizei de dienst uit. De laatste benoemde de nationaal-socialistische marechausseeofficier F.A.C. Donders als bataljonscommandant en selecteerde vijftig officieren uit het gedemobiliseerde Nederlandse leger en de Marechaussee teneinde de opleiding van de grond te krijgen. Een Lehrkommando van de Ordnungspolizei gaf de officieren een stoomcursus politieonderricht naar Duitse snit. De Koningh hield weldra de eer aan zichzelf en nam ontslag. Op 1 juli 1941 namen de kersverse docenten met het Lehrkommando hun intrek in de Westenbergkazerne in Schalkhaar bij Deventer. Zes dagen later begon de eerste cursus.

Op 22 juni 1941 viel Duitsland de Sovjetunie aan. De nieuwe fase in de oorlogvoering had haar weerslag op de opstelling van politiechef Rauter: hij wachtte het Nederlandse voorstel voor de reorganisatie van de politie niet af, maar dicteerde de opzet van het toekomstige politiebestedel zelf. Hij liet weten dat de politie diende te bestaan uit vier territoriaal volledig gescheiden politiekorpsen: staatspolitie in de acht grote steden, gemeentepolitie in de kleinere steden, marechaussee op het platteland en waterpolitie in de havens en langs de kusten, en benoemde J.J. Schrieke tot secretaris-generaal van Justitie en L.J. Broersen tot Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie. Deze twee nationaal-socialisten moesten de politie omvormen. De opvolger van De Koningh als inspecteur-generaal, de voormalige Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst H.W.B. Croiset van Uchelen, drong tevergeefs bij Rauter aan op een lager tempo.²¹

Voor de Marechaussee, die in het voorafgaande jaar gestaag was uitgebreid maar in de nieuwe Duitse plannen slechts een bescheiden rol kreeg toebedeeld, had Rauter een bijzondere bestemming. Dit korps diende een bataljon naar het Oostfront te sturen om samen met de Sipo(SD) politiediensten te verrichten. Rauter liet de marechaussees bijeenbrengen en riep hen in een toespraak op zich ter plekke vrijwillig aan te melden. Slechts twee marechaussees traden naar voren, onder wie de nieuwbakken commandant van het POB, Donders. Rauter liet Donders vervolgens een wervingscampagne in de marechausseekazernes voeren, maar deze actie werd evenmin een succes. Hoewel velen verklaarden het doel van de strijd in het oosten te steunen, meldden zich slechts veertig vrijwilligers.²² Rauter liet daarop zijn plan varen en zocht voor het overschot bij de Marechaussee een nieuwe bestemming. Hij besloot drie eskadrons over te plaatsen naar de gekazerneerde eenheden van de politiekorpsen in Amsterdam en Den Haag.

Veel marechaussees vatten deze overplaatsing op als een degradatie en trachtten zich eraan te onttrekken.²³ Daarnaast gaf Rauter de Inspecteur der Marechaussee opdracht driehonderd manschappen aan te wijzen voor herscholing in Schalkhaar. Ook tegen deze maatregel was de weerstand groot: driekwart van de geselecteerden verklaarde bezwaren te hebben. Toen districtscommandant H.A.J.G. Kaasjager weigerde personeel voor zo'n heropleiding aan te wijzen, werd hij samen met de onwillige manschappen op staande voet ontslagen.

De nieuwe inspecteur-generaal Croiset van Uchelen maakte zich zorgen over de groeiende weerstand tegen de Duitse plannen. De Inspecteur der Marechaussee, die nieuwe problemen verwachtte indien wederom een deel van het personeel naar Schalkhaar zou worden gestuurd, stelde hem zelfs voor om de Marechaussee volledig te ontbinden en een nieuw korps op te richten waartoe men slechts na een opleiding in Schalkhaar zou kunnen toetreden.²⁴ Croiset van Uchelen wendde zich in een uitvoerige brief opnieuw tot Rauter:

*'Es gibt eine allgemeine Mattigkeit, Mutlosigkeit und besonders ein Mangel an Vertrauen nicht nur in die Absichten der besetzenden Behörde, sondern auch in der eigenen Führung; dies Letzte, weil ich selbst und der Inspekteur des Korps uns während der vergangenen Zeit bis zum Äussersten bemüht haben – was wir für unseren Pflicht hielten, zuerst in Interesse unseres Landes – um ihre Ansichten und Vorschläge für das Korps akzeptabel zu machen.'*²⁵

Een groot aantal elementen uit Rauters plannen kon naar de overtuiging van Croiset van Uchelen zonder moeite worden ingevoerd, zoals het onttrekken van de politie aan bestuurlijk toezicht en de introductie van de Duitse paraparas. Schalkhaar was echter onverteerbaar. Tot slot drukte hij de politiechef op het hart niet meer publiekelijk af te geven op de vooroorlogse Nederlandse politie omdat dit onnodige ergernis bij het personeel oproep.²⁶ Rauter nodigde Croiset van Uchelen uit voor een persoonlijk gesprek en toonde hierbij veel begrip voor diens problemen. Grootmoedig trok hij het ontslag van de onwillige marechaussees weer in. De Duitse politiechef liet niet merken dat hij inmiddels radicalere plannen had.

In december 1941, zes maanden nadat hij een Nederlandse inbreng had geblokkeerd en zelf per decreet de inrichting van het politiestelsel had aangegeven, herzag Rauter opnieuw zijn opstelling. Zijn nieuwe doel was de politie te voegen in het ss-imperium van zijn chef Himmler, waarbij de belangrijkste posities dienden te worden bezet door leden van de Germaansche ss. De leiding diende in handen te komen van een Nederlandse nationaal-socialist die het vertrouwen van Himmler en hemzelf genoot. In beginsel kwam de leider van de Germaansche ss J. Feldmeyer in aanmer-

king, maar Rauter stelde deze benoeming uit totdat hij de Duitse invloed in het Nederlandse politieapparaat zou hebben uitgebreid.²⁷ Begin december ontsloeg hij directeur-generaal Brants en droeg hij diens taken over aan ss-lid Broersen.²⁸ Voorts ontnam hij de procureurs-generaal hun rijksrechercheurs zodat ook de positie van deze autoriteiten ernstig werd verzwakt.²⁹ Ten slotte bevorderde Rauter de oprichting van eenheden van de ss in de politiekorpsen. In Amsterdam vormde commandant Krenning van de Ordepolitie het in de zomer van 1940 opgerichte politievendel van de wa, dat al maanden een kwijnend bestaan leidde, om tot een dergelijke eenheid.³⁰

Het Politiebataljon Amsterdam (PBA)

Op 15 mei 1941, een week na zijn installatie als korpschef, kreeg Tulp van bevelhebber Schumann van de Ordnungspolizei opdracht om een deel van het korps onder te brengen in een gekazerneerde eenheid. In de zomer van 1940 had Rauter al kenbaar gemaakt dat in de grote steden dergelijke eenheden moesten komen. Hij had versterking van de Marechaussee echter voor laten gaan. Na de Februaristaking had de Besondere Beauftragte op zijn instigatie de oprichting voorbereid van een bataljon. Inspecteur Piet van Kleef van bureau Singel kreeg opdracht de leden van de Stormbrigade twee weken lang bij te scholen in exercitie en schieten. Een deel van de ruim 250 beroepsmilitairen die in augustus 1940 aan de Amsterdamse politie waren toegevoegd, kreeg nadien hetzelfde onderricht.³¹ Eind april 1941 besprak de korpsleiding eventuele kazernering van deze manschappen. Commandant Staal van de Ordepolitie schafte voor hen een speciale uitrusting aan, verwant aan die van het Nederlandse leger.³² Toen Tulp de opdracht ontving, waren de fundamenteen reeds aanwezig.

De opbouw van een gekazerneerde eenheid was een kolfje naar Tulps hand. Aan het slot van zijn militaire carrière had hij zich intensief bemoeid met de opleiding van rekruten voor het KNIL. Tulp passeerde de commandant van de Stormbrigade, L.C.J. Kruijse, en benoemde Van Kleef tot bataljonscommandant. Deze had al vaak met de Stormbrigade opgetreden en had ruime ervaring met het opleiden van nieuw personeel. Van Kleef, een militair in hart en nieren en zeer oranjegezind, was bovendien populair bij de betrokken manschappen.³³ Tulp liet een scholencomplex gelegen aan de Ferdinand Bolstraat en het Cornelis Troostplein inrichten als kazerne. Het pand, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School, leende zich goed voor de nieuwe bestemming. Met zijn drie rijen kleine vierkante ramen, de bovenste rij verscholen onder de dakgoot, oogde het vanbuiten als een vesting. Aan de binnenzijde lieten grote ramen met uitzicht op een binnen-

plaats veel licht toe. De lokalen waren weliswaar niet ruim, maar zo talrijk dat voor ieder onderdeel van het kazerneleven een eigen ruimte beschikbaar was. Dankzij de getroffen voorbereidingen konden de eerste manschappen nog dezelfde dag hun intrek in het gebouw nemen.³⁴ Een maand later zond Tulp de Duitse en Nederlandse politieautoriteiten reeds uitnodigingen voor een parade van de nieuwe eenheid en een bezichtiging van de kazerne.³⁵

Het PBA bestond uit 254 manschappen, verdeeld over twee compagnieën van elk drie secties. Elke sectie bestond op haar beurt weer uit drie groepen. De bataljonsleden waren intern; alleen de gehuwde manschappen was het toegestaan indien zij geen dienst hadden thuis te overnachten. In het gebouw waren slaapkamertjes voor de officieren, slaapzalen voor de manschappen, waslokalen, drie kantines (voor agenten, voor groepscommandanten en voor de bataljonsleiding), twee gymnastieklokalen, een zaal voor vechtsporten en een ziekenboeg. Bij toerbeurt leidde een van de twee compagniecommandanten, als kapitein van de week, een week lang met zijn staf de gehele interne dienst. Eveneens bij toerbeurt leidde een van de zes sectiecommandanten gedurende een dag de bewaking van de kazerne. De laatste beschikte over twee secties die telkens acht uur in touw waren. Zij waren ook paraat voor optreden in de stad en hadden de beschikking over twee uitrukwagens van het politiekorps. De andere secties volgden overdag een intensief opleidingsprogramma met vakken als exercitie, straatgevecht, klewangschermen, gasbescherming, Duits, jiu-jitsu, marcheren over lange afstanden en zang. Tulp had dit alles zelf tot in detail geregeld.³⁶

Als onderdeel van het Amsterdamse korps waren de leden van het PBA onderworpen aan het Politieambtenarenreglement, dat, nog in 1939 door Versteeg geheel herzien en door de gemeenteraad goedgekeurd, het politiepersoneel een sterke rechtspositie gaf. Zo mochten zij niet aan vrijheidsstraffen worden onderworpen en hadden zij de mogelijkheid tegen straffen in beroep te gaan. Omdat de manschappen een zware opleiding kregen en tegen de eigen bevolking moesten kunnen worden ingezet, meende Tulp evenwel het niet zonder vrijheidsstraffen te kunnen stellen. Hij ontwierp daarom voor het bataljon een Reglement van Politietucht dat onder meer van het personeel eiste 'een voortdurend besef van ondergeschiktheid aan iederen hooger geplaatste, het nalaten van elk min voegzaam en met de waardigheid van het Politieambt strijdig gedrag en in het algemeen onafgebroken plichtsbetrachting'.³⁷ De leiding van het bataljon kreeg de bevoegdheid straffen op te leggen tot veertien dagen verzwaard arrest. Tulp legde het ontwerp in juni 1941 ter goedkeuring voor aan de secretaris-generaal van Justitie. Eind 1941 werd het reglement op alle gekazerneerde eenheden van de Nederlandse politie van toepassing verklaard.³⁸

Het PBA werd van het begin af ingezet ter ondersteuning van het gewo-

ne korps. Het hield bijvoorbeeld toezicht op het rijwielverkeer en controleerde de naleving van verduisteringsvoorschriften. Regelmatig vormde het afzettingen bij openbare bijeenkomsten, zoals eind juni 1941 bij de manifestatie op het IJscubterrein (tegenover het Concertgebouw) waarop Seyss-Inquart sprak. Op 25 november leverde het honderd manschappen die samen met agenten in burger winkels van joden opdoekten en de winkelvoorraad confisqueerden.

Na korte tijd had het bataljon een intensief kazerneleven. Van Kleef organiseerde een bokswedstrijd en nodigde nationale beroemdheden uit, zoals het bestuurslid van de KNVB Karel Lotsy, om een voordracht te houden.³⁹ Manschappen studeerden zelf de klucht *Filmmaniakken* in en voerden de revue *Kazerneflitsen* op. Tulp liet het gehele korps beide voorstellingen bijwonen.⁴⁰ Na de revuevoorstelling schreven enkele korpsleden hem dat het hun goed had gedaan 'te kunnen lachen om doodonschuldige grappen en dan nog wel in eigen kring. We hadden dat noodig in dezen tijd.'⁴¹ Net als het reguliere korps kregen de bataljonsleden daarnaast in het Bellevue-theater lezingen en films voorgeschoteld met een duidelijk propagandistisch karakter. Zo sprak in juli 1941 Feldmeyer hen toe over de Germaansche ss. Van een gerichte ideologische beïnvloeding lijkt voor het overige nauwelijks sprake te zijn geweest. In de ontspanningsruimte van de kazerne waren alle grote (gelijkgeschakelde) dagbladen te lezen en de bibliotheek bevatte gevarieerde lectuur, waaronder boeken van joodse en communistische auteurs. In het bataljon werd net als in het Nederlandse leger veel gezongen, ook het *Wilhelmus*.⁴²

Wie bij de politie wilde, moest eerst bij het POB een opleiding naar Duitse snit ondergaan en daarna een of meer jaren dienen in een bataljon in een grote stad waar een vergelijkbare vervolgopleiding werd verzorgd. Najaar 1941 kwam Tulp tot de conclusie dat zijn eigen bataljon nog niet voldeed aan de Duitse maatstaven, mogelijk na een terechtwijzing door Rauter. In elk geval stuurde Tulp in november 23 korpsleden – de meesten met aantoonbare sympathie voor het nationaal-socialisme – naar Schalkhaar met de opdracht zich de hier gehanteerde methoden eigen te maken zodat zij vanaf maart 1942 in Amsterdam de voortgezette opleiding konden verzorgen. Een van deze korpsleden gaf kort na aankomst in een brief aan Tulp hoog op van de sfeer in Schalkhaar: 'die prettige omgang en onderlinge kameraadschap [...] is alleen mogelijk omdat we het in alle opzichten, maar vooral in de eerste plaats "politisch" roerend eens zijn en dat heeft mij persoonlijk en ook mijn kameraden in de politiekazerne zoo ontbroken'.⁴³

In december 1941, toen Rauter ging koersen op integratie van de politie in het ss-imperium, versnelde Tulp de omvorming van het bataljon. Hij stelde Rauter voor om in ruil voor een extra 'Hundertschaft' Schalkhaarders in februari 1942 niet de helft maar het gehele PBA naar Schalkhaar te

sturen. In Amsterdam zou dan een geheel naar Duitse maatstaven opgeleid bataljon aanwezig zijn. Terwijl Rauter het voorstel aan Himmler voorlegde, voorzag Tulp het bataljon alvast van een nieuwe, Duitsgezinde leiding. Een aanleiding voor zo'n ingreep was snel gevonden. Begin december was bekend geworden dat enkele bataljonsleden tijdens een mars langs de Amstel het Nederlands-nationalistische lied *'t Is plicht dat iedere jongen* hadden gezongen. De korpschef liet een uitgebreid onderzoek instellen. De daders, die zich op verzoek van bataljonscommandant Van Kleef vrijwillig meldden, werden door Tulp op staande voet ontslagen.⁴⁴ Van Kleef maakte bezwaar en liet zich daarbij ontvallen 'dat hij het tempo waarin de omschakeling geschiedde ondanks de moeite die hij deed, niet bij kon houden', waarna Tulp hem terugplaatste in de gewone politiedienst. Drie inspecteurs, onder wie C. Mouwen, die te kennen gaven dat zij niet met de bataljonsleden een herscholing in Schalkhaar wilden ondergaan, kregen eveneens ontslag. Enkele stafleden zochten en vonden elders emplooi.⁴⁵

Het voorstel van Tulp viel bij de hoogste Duitse politiechef in goede aarde. Waarschijnlijk zag Himmler, die kort tevoren de massale fabrieksmatige moord op Europese joden in gang had gezet, dat het bataljon een sleutelrol zou kunnen spelen bij de deportatie van joden uit Amsterdam.⁴⁶ Tulp kreeg toestemming om het bataljon, net als het KNIL in Nederlands-Indië en in Suriname, te bewapenen met legerkarabijnen. De enige voorwaarde die Himmler stelde, was dat het Duitse politiebataljon de munitie zou beheren.⁴⁷

Het Kabinet van de Hoofdcommissaris

In oktober 1941 betrok de Amsterdamse politie het nieuwe hoofdbureau op de hoek van de Marnixstraat en de Elandsgracht. Voor het eerst kwamen alle centrale diensten van het korps onder één dak. Tulp benutte de gelegenheid om met enkele ingrepen de leiding van het korps naar zijn hand te zetten. De maatregelen waren niet gericht op het controleren van afzonderlijke personeelsleden maar op het motiveren en mobiliseren van de hele organisatie.

Allereerst versterkte Tulp de centrale leiding van het korps. Hij richtte een Kabinet van de Hoofdcommissaris op met zeven medewerkers die hij bij het leiden van het korps direct nodig had. Versteeg had twee naaste medewerkers gehad, secretaris Brink en commissaris voor personeelszaken Mouwen, die ervoor zorgden dat de korpschef alle kwesties met een principieel karakter ter beoordeling kreeg voorgelegd en dat alle overige zaken werden uitgevoerd door het juiste korpslid en in overeenstemming met eerdere besluiten van de korpschef in vergelijkbare kwesties. Tulp beperkte

zich daarentegen tot de grote lijnen en richtte zijn aandacht vooral op para-depaardjes zoals het politiebataljon. De leden van het Kabinet (naast Brink en Mouwen onder anderen zijn adjudant Duisterwinkel en de commissarissen Krenning en Claes Bakker) kregen van hem aanzienlijke vrijheid van handelen, ofschoon duidelijk was dat geen van hen sympathie voor het nationaal-socialisme had, met uitzondering van Krenning en Bakker, en Mouwen zelfs een uitgesproken tegenstander was. Enkele kabinetsleden pleegden kleinschalige sabotage zoals het vernietigen van inkomende brieven waarin mensen werden verraden en van uitnodigingen voor politieke bijeenkomsten. Hoewel Tulp hierdoor enkele malen in aanvaring kwam met nationaal-socialistische kopstukken, merkte hij deze tegenwerking niet op.⁴⁸

Vooruitlopend op de aangekondigde reorganisatie van de politie richtte Tulp voorts een Staf der Ordepolitie op. Bij de inrichting van dit orgaan volgde hij grotendeels de opzet van Versteeg van november 1940. Na het vertrek van Staal kreeg Krenning de leiding over dit deel van het korps. De Staf der Ordepolitie bestond, behalve uit diens vervanger en diens adjudant, uit elf inspecteurs die met de leiding over en de ondersteuning van het politiepersoneel op straat waren belast en die voorheen afzonderlijk onder de hoofdcommissaris hadden geressorteed. De vijf afdelingen van de staf waren 1. detachementsvorming en luchtbeschermingsdienst, 2. personeelszaken en opleiding, 3. verkeerspolitie en rijdend materieel, 4. waterpolitie en 5. bereden politie. Ook het beheer van het politiebataljon werd door hen verzorgd. Als vervanger van Krenning wees Tulp hoofdinspecteur Kruijne aan, lid van de NSB en voorheen commandant van de Stormbrigade. De leiding van de eerste afdeling, waartoe ook kamer 42 behoorde, ging van Bessem over naar de in de ogen van Krenning veel plooiwaardere inspecteur J.W.C. Hopman. Die van de tweede afdeling kwam in handen van een inspecteur die onder invloed van Tulp begin 1942 zou toetreden tot de Germaansche ss. Van Blitterswijk werd chef van de derde afdeling.⁴⁹

Nadat de centrale leiding aldus was versterkt, ontbond Tulp de alom geduchte Centrale Controle. Het toezicht op het personeel was bij uitsluiting een taak van de afdelingschefs geworden. Tulp liet hun met nadruk weten dat hij hen persoonlijk verantwoordelijk stelde voor misdragingen van hun ondergeschikten. Inmiddels was duidelijk dat Tulp minder vaak maar wel veel zwaarder strafte dan zijn voorganger. Enkele agenten en een inspecteur waren in de voorafgaande maanden reeds ontslagen.

Tulp nam voorts enige maatregelen ter versterking van de motivatie van het personeel. Hij introduceerde een stelsel van financiële beloningen voor uitzonderlijke prestaties. De toekenning werd per dienstelegram aan het hele korps bekendgemaakt.⁵⁰ Om gemakkelijker buiten diensttijd een beroep op het personeel te kunnen doen schafte hij in november 1941, nadat

hij voor zijn personeel een loonsverhoging van 5 procent had bewerkstelligd en van hogerhand de dienstcommissies waren ontbonden, ineens alle regelingen voor overwerk af. Tegenover het personeel rechtvaardigde hij deze ingreep met het argument dat uitbetaling van extra diensten niet paste bij 'de waardigheid van het politieambt'. Protest bleef uit.⁵¹

Ten slotte trof Tulp enkele organisatorische voorzieningen om de paraatheid van het korps te verhogen. Zo liet hij in of in ruimten nabij de politiebureaus achthonderd britsen installeren zodat het personeel gemakkelijker dagenlang gemobiliseerd kon worden gehouden.⁵² Vanaf oktober 1941 liet Tulp de keuken van het PBA aan een deel van het korps dagelijks een warme maaltijd verstrekken, in de regel stampot, en trof hij voorbereidingen om in geval van nood het gehele korps te kunnen voeden.⁵³ In dezelfde maand liet hij Van Blitterswijk enkele Duitse politiekorpsen bezoeken om de verbindingsmiddelen te bestuderen. Op diens advies werd in januari 1942 het interne telefoonnet geautomatiseerd en werd in de zomer van 1942 in een bomvrije kelder van het hoofdbureau een centrale meldkamer ingericht.⁵⁴

De isolering van de joden

Tussen juli en oktober 1941 viel in Berlijn, vermoedelijk in twee stappen, het besluit alle joden in Europa te vermoorden.⁵⁵ Achter de linies van het Oostfront waren de mobiele Einsatzkommando's van de Sipo(SD) reeds betrokken bij het op grote schaal ter plaatse doodschieten van communistische partijfunctionarissen en joden. Na het eerste besluit nam het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) de organisatie van de massamoord ter hand en gaf deze een machinaal karakter. Voorbereidingen werden getroffen voor de deportatie van joden uit geheel bezet Europa naar haastig opgerichte doodsfabrieken in Oost-Polen. In dit kader liet RSHA-chef Heydrich eind augustus 1941 in het Haagse hoofdkwartier van de Sipo(SD) het Sonderreferat J instellen. Erich Rajakowitsch, de man die een halfjaar eerder als expert in het administratief afpersen van joden naar Nederland was gestuurd en die in Amsterdam een Zentralstelle had opgericht, kreeg de leiding over deze afdeling. Hoewel bevelhebber Harster mogelijk niet onmiddellijk volledig werd ingelicht over het gewijzigde doel van de vervolging van de joden, ontging het hem en zijn naaste medewerkers niet dat in Berlijn tot een radicale koerswijziging was besloten. In een intern memorandum omschreef hij de taak van het Sonderreferat als 'Bekämpfung des Judentums in seiner Gesamtheit, deren Ziel die Endlösung der Judenfrage durch Aussiedlung sämtlicher Juden ist'.⁵⁶ Klaarblijkelijk onderkende hij dat Berlijn de Sipo(SD) met de leiding van de vervolging had belast, dat deze niet meer

op emigratie (Auswanderung) maar op deportatie (Aussiedlung) was gericht en dat alle joden in Nederland voor deportatie in aanmerking kwamen.⁵⁷

Tegenover het Nederlands bestuur en de Joodse Raad verhulden Rajakowitsch en zijn medewerkers deze wetenschap. In september 1941 kreeg bijvoorbeeld het hoofd van de Rijksvreemdelingendienst, verontrust door de plotseling intensivering van de anti-joodse maatregelen, van hen te horen dat het Duitse doel was 'te komen tot algeheele scheiding tusschen Joden en Ariërs. Dit wordt in langzaam tempo uitgevoerd in verband met de geest en de toestanden hier te lande. Uiteindelijk zal men hier tot dezelfde resultaten willen komen als in Praag en Warschau.'⁵⁸ Zoals uit het hiervoor aangehaalde interne memorandum valt op te maken, wisten Rajakowitsch en zijn medewerkers op dat moment terdege dat de doeleinden van Berlijn inmiddels reeds verder reikten.

Ook Rauter kwam nu in actie. Kort tevoren had hij van Seyss-Inquart de bevoegdheid gekregen om zelfstandig maatregelen te nemen om de orde te handhaven.⁵⁹ De rijkscommissaris had deze concessie gedaan omdat het ontbreken van deze bevoegdheid het neerslaan van de Februaristaking had bemoeilijkt en omdat Berlijn sinds de oorlog tegen de Sovjetunie groot belang hechtte aan rust en orde in de bezette gebieden. Rauter deed echter precies datgene wat Seyss-Inquart had gevreesd en gebruikte op 15 september 1941 de nieuwe bevoegdheid om bij de uitvoering van de vervolging van de joden de leiding in handen te nemen. Hij ontzegde per – in de pers gepubliceerd – decreet joden de toegang tot vrijwel alle openbare instellingen en legde hun een algeheel verhuisverbod op. Alleen de Sipo(SD) kon vrijstelling van het verbod verlenen. Bovendien gaf hij deze het recht overtredders te straffen.⁶⁰ Omdat het Bevolkingsregister inmiddels joden gemerkte persoonsbewijzen verstrekke, was politiecontrole op overtredingen van dit verbod mogelijk.

Rauters decreet was haastwerk. De onvoldoende gespecificeerde bepalingen bezorgden het departement van Justitie grote moeilijkheden. Het stuurde daarom niet de gebruikelijke aanwijzingen voor de uitvoering per circulaire naar de procureurs-generaal maar plaatste de tekst van het decreet eenvoudigweg in een *Buitengewoon Politieblad*. De korpschefs kregen de tekst zonder commentaar voorgeschoteld. Tegelijkertijd verzocht het Directoraat-Generaal van Politie de Sipo(SD) om toelichting.⁶¹ Enkele dagen later kreeg het van Rajakowitsch te horen dat de verordening 'zurückgestellt' was en dat verdere toelichting niet kon worden gegeven.⁶² Van Thiel liet de medewerker die hij kort tevoren speciaal had belast met het toezicht op de uitvoering van de anti-joodse maatregelen, aan de Amsterdamse politie berichten dat de Sipo(SD) niet zou optreden tegen overtredders van de bepalingen, dat de politie de betrokkenen dit mocht laten weten maar dat jo-

den zich niet op de Sipo(SD) konden beroepen als toch tegen hen werd opgetreden.⁶³ Een gelijke boodschap kreeg de voorzitter van de Joodse Raad van de leider van de Zentralstelle: '[De laatste] zeide dat de politie voorlopig niet streng zou optreden, gaf echter (tot drie maal toe) de waarschuwing dat indien dit ergens wel zou geschieden, door deze opmerking de gevolgen daarvan niet teruggenomen zouden worden.'⁶⁴

Zoals gezegd, had Tulp zijn personeel opgedragen het decreet naar de letter uit te voeren. Op eigen gezag had hij de joden één café en één schouwburg toegewezen.⁶⁵ De straatagenten volgden zijn instructies echter niet op, zelfs niet toen Tulp zijn aansporing herhaalde. Tulp was in de volgende dagen niet in staat hun de toegezegde nadere instructies te bieden. Begin oktober liet hij hun zelfs weten dat de uitvoering van het decreet ten dele werd opgeschort en dat op zijn instructie aangebrachte borden met het opschrift 'Joodsch lokaal' weer moesten worden verwijderd. Wellicht weerden de agenten joden met zachte hand uit openbare gelegenheden, verbalen schreven zij niet uit.⁶⁶

Seyss-Inquart weerde zich krachtig tegen de greep naar de macht van Rauter. Op bezoek bij Hitler kreeg hij van hem de verzekering dat hij als rijkscommissaris de leiding over de jodenvervolging in Nederland diende te behouden. Zoals gebruikelijk in de nationaal-socialistische bestuurscultuur werd het decreet van Rauter niet herroepen. Seyss-Inquart liet een inventarisatie maken van alle mogelijke maatregelen die deportatie van de joden uit Nederland mogelijk moesten maken. In de volgende maanden werden deze successievelijk door hemzelf gepubliceerd als verordening of door zijn Beauftragte in Amsterdam uitgevaardigd als bestuurlijke regeling. Seyss-Inquart ontnam de Sipo(SD) bovendien grotendeels het recht de overtreders te bestraffen en onderstreepte opnieuw dat de vervolging van de joden op lokaal niveau de gedeelde verantwoordelijkheid was van zijn Beauftragte en de Sipo(SD)-leider.⁶⁷

Ondertussen hield Tulp vast aan de ingeslagen koers. Hij bezocht Rauter en wist hem te overtuigen dat de uitvoering van de anti-joodse maatregelen het best kon worden toevertrouwd aan het Amsterdamse korps. Rauter zegde hem toe dat Lages hem voortaan terstond en volledig zou informeren over nieuwe anti-joodse maatregelen en raadde hem aan in zijn korps een bureau Joodse Zaken op te richten en dat onder leiding te stellen van de felle antisemiet R.W. Dahmen von Buchholz.⁶⁸ In zijn sas met het blijk van vertrouwen probeerde Tulp met enkele gerichte maatregelen de weerstand onder het personeel te breken. De nieuwe Staf der Ordepolitie kreeg een belangrijke rol. Tulp plaatste in dit orgaan de Duitsgezinde inspecteur Van Grootheest en gaf hem de taak toezicht te houden op de uitvoering van de anti-joodse maatregelen en het contact met de Sipo(SD) te onderhouden.⁶⁹ Hij verplichtte de politiebureaus om iedere maand schrif-

telijk te rapporteren over de uitvoering van de maatregelen. Drie daarvan, de roef van het bezit van joodse ondernemers, het weren van joden uit openbare gelegenheden en hun uitsluiting van markten, vergden in eerste instantie veel aandacht.

Het opdoeken van winkels en bedrijven van joden en de confiscatie van voorraden was in handen van de commissaris-generaal voor financiële en economische zaken in het rijkscommissariaat, Hans Fishböck. Deze riep zo nodig de assistentie in van de Sipo(sD), die op haar beurt af en toe een beroep deed op de Amsterdamse politie. Zo werden op 17 oktober 1941 het gehele personeel van bureau Inlichtingendienst en twintig rechercheurs van de Centrale Recherche aan Sipo(sD)-medewerker Barbie toegewezen. Zij kregen de opdracht 21 antiekwaken van joden te sluiten en te verzegelen.⁷⁰ Ruim een maand later werden honderd manschappen van het PBA en ruim 160 agenten van de bureaus in de stad naar de gymnastiekzaal van het nieuwe hoofdbureau gedirigeerd om een vergelijkbare opdracht in ontvangst te nemen. Omdat werd vermoed dat bij de eerdere actie agenten slachtoffers vooraf hadden gewaarschuwd, stelde men het personeel ditmaal niet tevoren van het doel van de actie op de hoogte. De agenten ontvingen van Duitse politieofficieren een briefje met instructies en het adres van de winkel die zij moesten sluiten. De eigen superieuren, onder wie bataljonscommandant Van Kleef, die hen bij de vorige acties nog persoonlijk hadden toegesproken, hielden zich ditmaal op de achtergrond.⁷¹

In november 1941, bijna twee maanden na de afkondiging van het decreet van Rauter, bezochten joden nog steeds cafés en restaurants. Seyss-Inquart deelde de taak om hieraan definitief een eind te maken toe aan Sipo(sD)-leider Lages. Deze begreep dat hij de joden meer moest toebedelen dan de twee gelegenheden die Tulp hun in september op eigen gezag had toegewezen. Van Grootheest kreeg de taak uit te zoeken welke eigenaren wensten dat hun zaak in de toekomst door joden kon worden bezocht. In dat geval zou deze een 'Joodsche Inrichting' worden.⁷² De bureaus in de stad werden belast met de uitvoering. Het eigenlijke werk werd vermoedelijk verricht door politiepersoneel dat speciaal was belast met onder andere het toezicht op de naleving van de Drankwet. Op 28 november ontving Lages de gevraagde informatie en de volgende dag berichtte Tulp zijn personeel dat joden in Amsterdam nog slechts zestien cafés en zeven restaurants mochten bezoeken. Niet-joden werd de toegang tot deze gelegenheden ontzegd. Op de naleving moest onmiddellijk streng worden toegezien.⁷³ De instructie had het beoogde effect, zonder dat het geüniformeerde personeel veelvuldig hoefde in te grijpen. Vermoedelijk lieten de eerder genoemde politieambtenaren de vanwege het gecompliceerde vergunningstelsel van hen afhankelijke caféhouders joden zelf uit hun zaken weren.

Bij het uitsluiten van joden van de markten was Beauftragte Böhmcker

de drijvende kracht. Zoals eerder beschreven, had deze in de voorzomer van 1941 tevergeefs getracht om joodse venters hun vergunningen te ontnemen.⁷⁴ Nadat Seyss-Inquart in oktober zijn overwicht op Rauter had hersteld, kwam de Beauftragte opnieuw in actie. Hij wees joodse kooplieden drie markten in traditioneel joodse buurten toe. Niet-joden mochten hier kopen noch verkopen. Joden mochten andere markten slechts als koper bezoeken. De maatregel beoogde welbewust de joodse gemeenschap te verarmen. De Dienst Marktwezen werd belast met de uitvoering en kon daarbij een beroep doen op de politie.⁷⁵ Het politiepersoneel leverde de assistentie met tegenzin. Omdat spoedig veelvuldig een beroep op het korps werd gedaan, breidde Tulp het aantal met toezicht belaste agenten uit. Hij stelde hen bovendien persoonlijk aansprakelijk indien zij overtreeders niet opmerkten.⁷⁶ Deze aanpak sorteerde effect en in december kwam de beoogde scheiding tussen joden en niet-joden tot stand.⁷⁷ De Beauftragte, tevreden over het resultaat, liet in januari 1942 op dezelfde wijze de joodse straat-handelaren uit het grootste deel van de stad verwijderen.⁷⁸

Over de reactie van de bevolking op al deze anti-joodse maatregelen is weinig bekend. Protesten deden zich niet voor. De clandestiene pers publiceerde zoals eerder vermeld opmerkelijk weinig over de anti-joodse maatregelen. *Het Parool*, dat relatief de meeste aandacht voor het lot van de joden had, riep in oktober 1941 op tot lijdelijk verzet tegen de uitsluiting van joden van de uitgaansgelegenheden. Het communistische blad *De Waarheid* publiceerde na de Februaristaking gedurende een vol jaar in het geheel niet over de maatregelen tegen de joden. Vanaf december werd wel in ongesig-neerde pamfletten mondjesmaat geprotesteerd tegen hun isolering.⁷⁹ Hoeveel weerklank zulke oproepen vonden, is niet te zeggen. In elk geval ondervond de politie weinig verzet van omstanders bij het aanbrengen van de scheiding. Tegen het einde van 1941 deed bovendien de strenge winter zich gelden.

In de eerste maanden van 1942 trachtten de lokale Duitse autoriteiten het behaalde resultaat te consolideren. Lages richtte zich op versterking van het politietoezicht op de joden; Böhmcker streefde naar verpaupering van de joodse gemeenschap. De uitvoering van de maatregelen bleef in handen van Nederlandse instanties. Eind januari liet procureur-generaal J. Feitsma de bestaande verbodsbordjes op gebouwen en bij openbare gelegenheden en terreinen vervangen door eenvormige borden naar eigen ontwerp.⁸⁰ Blijkens verslagen die bij Tulp werden ingediend, hield het politiepersoneel weliswaar intensief toezicht maar nam het overtreeders meestal slechts enkele uren in hechtenis of zond het hen met een vermaning heen. Af en toe werd een overtreder bij de Sipo(SD) voorgeleid. Vaak werden joden – door de gedwongen werkloosheid in de zwarthandel gedrongen – gearresteerd wegens overtreding van regels voor de voedseldistributie. In

maart 1942 boette het politieoptreden aan kracht in. Van Duitse zijde kwamen herhaaldelijk klachten dat joden onder meer cafés bezochten. Sommige bureaus staakten de indiening van verslagen over het eigen optreden. Van Grootheest raakte aan de drank, waarna Tulp zelf enkele malen het personeel aanspoorde tot verscherpt optreden, maar zonder waarneembaar resultaat.

Gelijkschakeling van de politiebonden

De Duitse politieleiding had de vakorganisaties een bijzondere rol toebedacht bij de omvorming van de Nederlandse politie. Aanvankelijk vertrouwde zij dat onder de nieuwe verhoudingen vanzelf een eind zou komen aan de verdeeldheid van de bonden en hun aandacht voor belangenbehartiging. De verzuilde bonden van lager politiepersoneel sloten zich in de zomer van 1940 aaneen in de CPF. De niet-confessionele bonden van lager personeel hadden het toezicht van het gelijkgeschakelde NVV aanvaard, de BHPN bleef zich daartegen verzetten. Na de Februaristaking begon de Duitse politieleiding zich actief te bemoeien met de vorming van een eenheidsorganisatie. Voor Besondere Beauftragte Schröder was de zesendertigjarige André Poeltuyn de man om de beoogde bond uit de grond te stampen.⁸¹ Poeltuyn, sedert 1930 agent bij het hoofdstedelijke korps, was lid geweest van de sociaal-democratische ABVPN maar in 1933 wegens oppositie tegen de landelijke leiding uit die bond verwijderd. Ondanks zijn sympathie voor het nationaal-socialisme genoot hij onder collega's voldoende aanzien om een jaar later, toen de verzuilde politiebonden in Amsterdam een eigen ziekenfonds oprichtten, als ongebonden lid te worden gekozen in het bestuur van dit fonds. In die functie maakte hij zich verdienstelijk.⁸² Na de Duitse inval werd hij lid van de NSB en het Rechtsfront. Actief werd hij echter in de traditionele ANPB, in de hoop van deze kwijnende organisatie de nieuwe eenheidsvakbond te maken. In het voorjaar van 1941 werd hij gekozen in het landelijk bestuur.⁸³ Op advies van Schröder benaderde de staf van de Ordnungspolizei de energieke vakbondsman en vroeg hem een Kameraadschapsbond op te richten. Hij kreeg de toezegging dat binnen twee maanden alle bestaande politiebonden in zijn organisatie zouden worden ondergebracht. Poeltuyn was enthousiast, mede omdat voor hemzelf het voorzitterschap in het verschiep leek te liggen.⁸⁴

Terwijl de lokale afdelingen van de verzuilde bonden reeds samenwerkten in de CPF, sloot de Amsterdamse APB zich eind maart 1941 aan bij Poeltuyns ANPB. Toen voorzitter J.J. van Leusden van de APB de leiding van de vernieuwde afdeling overnam, sprak hij over 'het verheugend gevoel dat eindelijk de weg [zal] worden gevonden naar meerdere eenheid in organi-

satorisch verband, met als gevolg een grotere krachtsontwikkeling, een grotere homogeniteit onder het politiepersoneel in zijn geheel en een bevordering van de onderlinge, kameraadschappelijke gevoelens'.⁸⁵ Van belangenbehartiging repte hij niet. Een week later sloot ook de Amsterdamse Rechercheursvereniging zich bij hen aan. In werkelijkheid was Van Leusden over de toekomst beduidend minder zeker dan hij in zijn rede had laten blijken. Na afloop van de eerder beschreven korpsbijeenkomst twee maanden later in het Bellevue-theater, toen Tulp tegen ieders verwachting agenten van bureau Leidseplein een gratificatie gaf voor hun optreden tegen de WA, noteerde Poeltuyn:

*'Na afloop van zijn rede maakte de heer Van Leusden [...] met een bedrukt gezicht de volgende opmerking: "Hij [= Tulp] heeft gewoon al het gras voor mijn voeten wegge-maaid. Als dat in de toekomst zoo doorgaat, dan hebben de leden ons niet meer nodig, dan zijn we volmaakt overbodig geworden!"'*⁸⁶

Poeltuyn zag op zijn beurt in deze uitspraak een bevestiging van zijn overtuiging dat het nationaal-socialisme een einde zou maken aan de aandacht voor belangenbehartiging en dat de dagen van traditionele vakbondsbestuurders als Van Leusden geteld waren.⁸⁷

Na ontvangst van de Duitse opdracht tot oprichting van een Kameraadschapsbond ging Poeltuyn gelijk aan de slag. Met middelen van de ANPB, die hem als bestuurslid ter beschikking stonden, kocht hij een pand in het centrum van Den Haag en richtte dat in als hoofdkwartier van de nieuwe bond. Op zijn aandrang maakte inspecteur-generaal Croiset van Uchelen per circulaire de oprichting van de nieuwe bond bekend.⁸⁸ Rechtsfrontleider Douwe Bakker was aanvankelijk enthousiast en schoof bij Poeltuyn de door Versteeg voortijdig met pensioen gestuurde commissaris Pieter Harrebomée naar voren voor de functie van plaatsvervangend leider. De meeste leden van het Rechtsfront beschouwden het initiatief van Poeltuyn echter als een Duitse poging om de invloed van de NSB op de politie in te dammen, waarna Bakker zijn standpunt wijzigde.⁸⁹ Ook de traditionele bonden voelden zich overvallen door het optreden van Poeltuyn. In de BHPN werd kort voor het begin van een ledenvergadering de circulaire van de inspecteur-generaal bekend. Een waarnemer rapporteerde over de reactie van de aanwezigen:

*'Alle leden waren volkomen down door den gang van zaken. Mogelijkheden voor het zelfstandig uiten van de werkelijke gevoelens waren toch al practisch vervlogen [...] en nu het schrijven de verdere stappen bekend maakte, verkreeg iedereen het gevoel "laat ze de boel dan zelf maar opknappen".'*⁹⁰

Poeltuyn had inmiddels in al zijn voortvarendheid ook drie adviseurs aangewezen, onder wie commissaris Schreuder voor de opleiding en hoofdinspecteur Kapinga voor de sportbeoefening. Zij mochten die rol niet weigeren.⁹¹

De weerstand die het overijverige optreden van Poeltuyn opriep, ontging Rauter en Broersen niet. De laatste, formeel ook belast met de samenvoeging van de vakorganisaties, noteerde: 'Ik heb den heer Poeltuyn medegedeeld, dat volgens mijn opvatting een zoo haastig opgebouwde Kameraadschapsbond een volkomen mislukking werd. Ik heb hem gezegd, dat ik wenschte voort te bouwen op de bestaande toestanden en dat er degelijk voorbereidingswerk moest geschieden.'⁹² Broersen zegde in overleg met Rauter Poeltuyn de wacht aan en zocht toenadering tot de CPF.⁹³ Hij wist dat vooral de confessionele bonden zich verzetten tegen de door hem en Rauter nagestreefde samenvoeging van alle bonden. De christelijke BCP vroeg een openlijke erkenning dat niet-nationaal-socialisten in de politie dienst konden blijven doen. Het katholieke Sint Michael eiste losmaking van het NVV. Broersen liet weten bereid te zijn de CPF tot enig erkende vakorganisatie uit te roepen in ruil voor enige invloed op de samenstelling van het bestuur. In de volgende gesprekken, waarin ook de BHPN werd betrokken, kwam hij de dwarsliggende confessionele bonden met mondelinge toezeggingen tegemoet en deed hij een voorstel voor een nieuw bestuur dat zij konden aanvaarden. Commissaris C. Hess uit Gouda, secretaris van de BHPN, werd voorzitter en Poeltuyn werd secretaris. De aangesloten bonden bleven formeel zelfstandig maar Broersen bewerkstelligde dat zij een gezamenlijke administratie zouden voeren onder leiding van Poeltuyn.⁹⁴ Nadat overeenstemming was bereikt, riep voorzitter Hess alle Nederlandse politieambtenaren op toe te treden tot de nieuwe bond. De contributie bleef gelijk aan die van de traditionele bonden: een kwartje per week.⁹⁵

De reorganisatie van de CPF bleek het vertrekpunt voor gedwongen gelijkshakeling van alle politiebonden. Terwijl Hess in november 1941 nog had verzekerd dat 'het losmaken van de bestaande bindingen geleidelijk en zorgzaam [zou] geschieden', nam Poeltuyn na de jaarwisseling het egaliseringswerk met kracht ter hand.⁹⁶ Door middel van een enquête onder het Nederlandse politiepersoneel had hij vastgesteld dat de meeste weerstand tegen de nieuwe eenheidsorganisatie te vinden was bij de Marechaussee en in rooms-katholieke kring. Weldra lag Sint Michael inderdaad dwars. Veel leden hadden uit de brief van Hess opgemaakt dat hun bond was opgeheven. Zodra de leiding van Sint Michael dit bemerkte, drukte zij haar achterban op het hart slechts geloof te hechten aan mededelingen die door het eigen bondsbestuur persoonlijk waren ondertekend.⁹⁷ Nog geen twee weken later sloeg Poeltuyn toe. Met steun van het Duitse bestuur liquideerde hij de vakopleiding van Sint Michael. De katholieke bond protesteerde

krachtig bij de politieleiding maar vond geen gehoor. Voorzitter Hess dekte zijn secretaris.⁹⁸ De andere politiebonden hadden zich reeds neergelegd bij hun ontbinding. Poeltuyn ontmantelde eerst de nationale besturen en pakte vervolgens de lokale afdelingen aan. In de zomer van 1942 was de gelijk-schakeling vrijwel voltooid en beschikten de Duitse en Nederlandse politieautoriteiten over een eenheidsorganisatie die aan hun leiband liep.

Een politieke recherche

In het voorjaar van 1941 werd de bestrijding van oppositionele groepen in de samenleving een serieuze taak voor de Duitse politie. De Februaristaking had een impuls gegeven aan de verspreiding van clandestiene bladen, vermoedelijk mede doordat het zwijgen over het protest in de officiële pers werd ervaren als eerste duidelijke inperking van de informatievoorziening. Naast *De Waarheid* circuleerden sindsdien twee andere gestencilde bladen op grotere schaal: het socialistische *Het Parool* en het protestants-christelijke *Vrij Nederland*. De redactie en de leiding van de distributie van alle drie bevonden zich in Amsterdam. Om uiteenlopende redenen betrachtten zij terughoudendheid in hun oproepen tot verzet. *De Waarheid* was spreekbuis van de CPN, die zich richtte naar de Sovjetunie, in die tijd nog bondgenoot van Duitsland. Van de andere bladen liet met name *Vrij Nederland* zich inspireren door het loyale verzet van de Republiek tijdens de Nederlandse Opstand. Veel aandacht werd besteed aan de internationale militaire en diplomatieke ontwikkelingen, opvallend weinig aan het lot van de joden. De Duitse politie beschouwde de clandestiene pers desondanks als een verschijnsel dat met kracht diende te worden bestreden.

De opsporing van de bladenmakers was een taak van de Sipo (SD). Rauter had dit reeds eind december 1940 krachtig te verstaan gegeven aan de Nederlandse politieautoriteiten. De Sipo (SD) besepte echter terdege dat zij voor de opsporing van *dadert de hulp nodig had van politiek lokaal personeel* bij de Nederlandse politie. Na de Februaristaking kreeg daarom de Duitsgezinde inspecteur Bakker opdracht om in het Amsterdamse korps een politieke recherche op te richten, bureau Inlichtingendienst, waarvoor hij zijn medewerkers zelf mocht rekruteren. Het bureau boekte spoedig belangrijke successen, naar alle waarschijnlijkheid zelfs beduidend meer dan de Sipo (SD) zelf. Bakker en zijn rechercheurs waren immers, in tegenstelling tot hun Duitse collega's, bekend met de Nederlandse samenleving en wisten waar zij tegenstanders van de bezetter konden aantreffen. Hun gedrevenheid bezorgde de Duitse politieleiding echter ook het probleem hoe te verzekeren dat haar eigen dienst overwicht behield over Bakker en de zijnen.

De makers van de clandestiene bladen ervoeren spoedig aan den lijve welke belangrijke diensten het bureau de bezetter bewees. In juni en opnieuw in oktober 1941 waarschuwde *Het Parool* zijn lezers met klem tegen deze 'gangsterbende': 'Honderden goede Nederlanders hebben zij reeds in

de handen van de Duitscher gespeeld.' Vermeld werd dat als rechercheurs een verdachte niet thuis aantreffen, zij regelmatig huisgenoten arresteerden en dat 'elke woning waar de lieden binnenkomen, wordt afgeschuimd. Ook als een huiszoeking in het geheel niets oplevert, worden allerlei voorwerpen die onmogelijk iets met een of ander misdrijf te maken kunnen hebben, eenvoudig meegenomen.'¹ Dit was geen buitensporige voorstelling van zaken.

Douwe Bakker

Bureau Inlichtingendienst was de schepping van Douwe Bakker. Voormalige collega's kenschetsen hem als een gesloten, stugge man, zonder enig gevoel voor humor, iemand die omgang met de meeste collega's meed en iets naargeestigs over zich had.² Mogelijk geldt dit beeld vooral voor de bezettingstijd, toen de aard van zijn functie hem tot een zekere afzondering in de organisatie dwong. De inlichtingen die de Duitse politieautoriteiten tijdens de bezetting over hem inwonnen, bevestigen in elk geval dit beeld.³ Zijn zeer uitvoerige dagboek over de periode mei 1939 – oktober 1943, dat bewaard is gebleven, bevat nauwelijks persoonlijke informatie. Vier jaar lang maakte Bakker elke dag aantekeningen, allengs uitvoeriger. De ruim 3600 pagina's bevatten beknopte verslagen van zijn daden, talloze woede-uitbarstingen tegen werkelijke en vermeende politieke tegenstanders, zeer uitvoerige uiteenzettingen over de frontbewegingen en de Duitse oorlogskansen, maar geen enkele reflectie op zijn eigen gedrag en zijn eigen motieven.

Douwe Bakker werd geboren op 8 december 1891 in de gemeente Nieuwer-Amstel.⁴ Hij doorliep de HBS en trad in dienst bij de politie van Amersfoort.⁵ In 1918 werd hij inspecteur bij de Centrale Recherche van de Amsterdamse politie.⁶ Hij vervulde hier diverse functies, zowel bij de recherche als in de straatdienst. Hij was niet religieus en had lange tijd ook geen uitgesproken politieke voorkeur, wat vermoedelijk veranderde in 1933. De machtsvername van de nationaal-socialisten in Duitsland maakte veel indruk op hem. Met een aantal collega's werd hij lid van de NSB, welke hij echter enkele maanden later weer verliet toen de regering ambtenaren het lidmaatschap van deze partij verbood, overigens zonder zijn opvattingen prijs te geven. Hij werd lid van de Nationale Ambtenaren Bond, een mantelorganisatie van de NSB, maar vermeed verder elke aanwijsbare betrokkenheid bij de partij.⁷ In 1934 nam hij als inspecteur van afdelingsbureau Jonas Daniël Meijerplein de verhoren af in het onderzoek naar de geruchtmakende moord op het joodse meisje Sara Beugeltas. Er is geen aanwijzing dat Bakker bevooroordeeld optrad.⁸ Bij de Duitse inval was hij inspecteur Justitiële Dienst van afdelingsbureau Pieter Aertszstraat.

Bakker had eind jaren dertig een hartgrondige afkeer van alles wat hij rekende tot de gevestigde orde. Bijzonder fel gebeten was hij op joden en op de vereniging Eenheid Door Democratie.⁹ De burgerlijke samenleving met haar gebrek aan tucht en orde was hem een bron van ergernis. Zo noteerde hij in september 1939 in zijn dagboek dat straatjeugd schuilplaatsen van de Luchtbeschermingsdienst vernielde. Streng optreden zoals Versteeg het politiepersoneel opdroeg, haalde naar zijn overtuiging weinig uit: 'In dit land is de vrijheid tot een pest geworden en een volk dat zulk een jeugd voortbrengt, zal de gevolgen ervan niet ontgaan.'¹⁰ Opmerkelijk genoeg was hij niet verontwaardigd over zijn internering tijdens de meidagen van 1940. De capitulatie van de Nederlandse troepen vergrootte slechts zijn bewondering voor het Duitse leger.¹¹ Op 21 mei schreef hij: 'De Gestapo is gekomen: er zal recht gedaan worden. [...] Het vonnis over de vervloekte plutocratieën voltrekt zich. Leugen en bedrog, Jodendom en Kapitalisme gaan hun verdiend loon halen. Adolf Hitler het genie zal hen vermorzelen.'¹²

In de zomer van 1940 was Bakker, zoals uiteengezet, een drijvende kracht achter de oprichting van het Rechtsfront. Hij werd leider van de Amsterdamse afdeling. Met een viertal collega's verstrekke hij de SD regelmatig inlichtingen over ontwikkelingen in het korps.¹³ Hij werd opnieuw lid van de NSB maar hield zich afzijdig van het partijleven. Op zoek naar geestverwanten frequenteerde hij café Het Brouwerswapen aan het Rembrandtplein, een trefpunt van NSB'ers. Zo raakte hij ook betrokken bij straatgevechten. Op 9 november 1940 ontdekte hij een oploop bij het Muntgebouw. Met de gelijkgezinde rechercheur Antonie Berends spoedde hij zich erheen:

*'Een Unie-manneke heeft ruzie met een kameraad en maakt dan plotseling een beweging alsof hij een vuurwapen zal trekken uit zijn achterzak. Een paar pitten in zijn gezicht frisschen hem op. Wij fouilleren den knul, doch vinden helaas geen wapen en trappen hem vervolgens onder den ketting door. Berends krijgt een klap in zijn gezicht, doch de bedrijver ervan gaat punctueel tegen de vloer.'*¹⁴

Ook in zijn persoonlijk leven voltrokken zich ingrijpende veranderingen. Bakker was getrouwd en had een dochter van vijftien jaar en een elfjarige gehandicapte zoon. Uit zijn dagboek blijkt dat het nationaal-socialisme en de internationale politieke ontwikkelingen voorwerp waren van heftig debat met familie en vrienden.¹⁵ Na de Duitse inval bleef de familie weg van verjaardagen in huize Bakker.¹⁶ Ook een collega-inspecteur die regelmatig kwam bridgen, verbrak het contact.¹⁷ Een zwager ondernam nog een vergeefse poging hem van de kwalijkheid van zijn opvattingen te overtuigen. Kort nadien noteerde Bakker: 'We hebben zoo wel een heel andere kennis-senkring gekregen; van de oude is niet veel meer overgebleven.'¹⁸ Hoewel

het verlies van contact met familie en vrienden gepaard ging met de winst van enkele kennissen uit de NSB, lijkt het verlorene niet werkelijk te zijn gecompenseerd. Zijn politieke bevoegenheid deelde Bakker in groeiende mate uitsluitend met zijn dochter, die actief was in de Jeugdstorm, de jongerenbeweging van de NSB.

Na de Februaristaking kreeg Bakker opdracht bureau Inlichtingendienst op te richten. Het verheugde hem enorm dat hij in zijn dagelijkse werk nu een bijdrage kon leveren aan de politieke strijd. Dankzij zijn ruime ervaring met het leiden van rechercheurs maakte hij van het bureau binnen enkele weken een professionele opsporingseenheid. De politieke gedrevenheid van de medewerkers drukte een duidelijk stempel op de organisatie. Zo noteerde Bakker in de zomer van 1942 nadat de radio een nieuw Duits militair succes heeft gemeld: 'We hebben de ramen open en de radiotoestellen beneden en boven op volle sterkte gezet, zodat het ver over de [Nieuwe] Doelenstraat schalt. De jongens zitten mee te zingen en te stampen. De stemming is best: het gaat immers goed.'¹⁹ De politieke gedrevenheid en onderlinge verbondenheid van het personeel drukten een stempel op alle activiteiten. De meeste rechercheurs waren graag bereid lang door te werken.²⁰ Zij behandelden hun arrestanten bovendien niet als verdachten maar als vijanden of potentiële vijanden. Mishandeling was na verloop van tijd aan de orde van de dag in de Nieuwe Doelenstraat en werd door Bakker niet of nauwelijks tegengegaan.²¹ Reeds in het voorjaar van 1941 reageerde hij verheugd op het bericht van de terdoodveroordeling van een arrestant die hijzelf aan de Sipo (SD) had overgedragen.²²

Het spontane gevoel van saamhorigheid bij het personeel van bureau Inlichtingendienst werd door de leiding van de Duitse politie in de eigen gelederen bewust gecultiveerd. Bakker en zijn medewerkers maakten hiermee eerst goed kennis toen zij op uitnodiging van Sipo (SD)-chef Lages op 15 december 1941 deelnamen aan het zogeheten Joelfeest.²³ Deze bijeenkomst bestond uit enkele rituelen, ontleend aan de mystieke gedachtenwereld van het Duitse rechts-radicalisme, en was verder een kruising tussen Sinterklaas en Kerstmis. Er werden kaarsen gebrand, lofdichten op de Führer gedeclameerd, toespraken gehouden en cadeaus uitgereikt. Lichtelijk teleurgesteld namen de Nederlanders het zoveelste exemplaar van *Mein Kampf* in ontvangst. Na het diner begonnen de Duitsers te zingen, onder andere een zelfgemaakt lied over Lages. Zichtbaar geroerd reikte de laatste vervolgens de prijzen van de jaarlijkse schietwedstrijden uit. Later op de avond voerden Duitse rechercheurs enkele sketches op. Grote hilariteit wekte een tafereel van het verhoor van een Nederlandse verdachte door een Duitse rechercheur.

Bakkers fanatisme kende eind 1942 nauwelijks grenzen meer. Kort nadat hij had deelgenomen aan een razzia op Jehova's Getuigen, noemde hij

hen 'tuig dat dringend noodig dient te worden uitgeroeid'.²⁴ Zijn werk en het leiderschap van het Rechtsfront namen hem inmiddels volledig in beslag. In zijn schaarse vrije tijd bezocht hij in de bioscoop nazi-propagandafilms, dikwijls samen met zijn dochter. Toen de regering in ballingschap (door Bakker omschreven als 'Mien en haar aanhang' en 'die laffe ploertjes') in het voorjaar van 1942 via Radio Oranje de bevolking tegen hem waarschuwde, schreef hij verbeterd in zijn dagboek: 'We weten dus dat we voor ons leven vechten hier en zullen dat ook doen. Het toont volkomen hun onmacht en hoe meer zij in de verdrukking komen hoe meer hitsen zij op en des te liederlijker en gemener worden zij'.²⁵ De enige die zijn agressie nog temperde, was hoofdcommissaris Tulp. Van hem kreeg Bakker telkens te horen dat met het nemen van radicale maatregelen moest worden gewacht; eerst diende de invloed van de nationaal-socialistische ideologie op het Nederlandse volk groter te zijn geworden. In combinatie met het gezag dat Tulp vertegenwoordigde, hadden dergelijke woorden op Bakker een matigend effect.

Bureau Inlichtingendienst

In 1940 had Bakker van Duitse politiechefs keer op keer de verzekering gekregen dat een radicale ingreep in het politiebestedel op komst was, dat voor hem en zijn medestanders belangrijke posities in het verschiep lagen maar dat zij voorlopig geduld moesten betrachten. Eind 1940 werd Bakker tweemaal gepolst voor een functie als korpschef in een kleine gemeente maar beide keren hield hij de boot af: 'De werkelijkheid is dat ik meer zou gevoelen voor den komenden veiligheidsdienst, maar dat moet nog wachten'.²⁶ Na de Februaristaking brak voor Bakker het grote moment aan: 'Zie zoo, nu kan het spel beginnen tegen de lammelingen'.²⁷ Op 19 maart 1941 kondigde Schröder hem de langverwachte veranderingen aan en vroeg Bakker rechercheurs te selecteren voor een op te richten politieke recherche.²⁸ Opgetogen stelde Bakker een lijst van kandidaten op. Een week later mocht hij met drie rechercheurs en een gewoon agent beginnen.²⁹

Omdat het viertal reeds binnen enkele dagen overstelpt werd met werk, verzocht Bakker om meer personeel. Na een week kreeg hij twee extra rechercheurs, na twee weken nog eens zeven en ook een administratieve kracht.³⁰ Elke werkdag bezocht Bakker eerst het hoofdkwartier van de Sipo(SD), aanvankelijk aan Herengracht 487, sedert 1 mei 1941 in de Euterpestraat (na de bevrijding: Gerrit Jan van der Veenstraat), om opdrachten in ontvangst te nemen. Terug aan zijn eigen bureau verdeelde hij de taken over de rechercheurs. Net als bij de Centrale Recherche gingen zij in koppels op pad.

Bureau Inlichtingendienst was formeel onderdeel van de Centrale Recherche maar werkte van begin af aan uitsluitend voor de Sipo(SD) en stond bijgevolg niet onder toezicht van de officier van justitie. Kapinga, die het opsporingswerk ten behoeve van de Duitse politie coördineerde, ondernam als chef van de Centrale Recherche een zwakke en bij voorbaat vergeefse poging om Bakker onder zijn gezag te brengen.³¹ Nadat Bakker met zijn medewerkers demonstratief een week lang het gebouw van de Sipo(SD) aan de Herengracht als uitvalsbasis had gebruikt, gaf de korpsleiding zich gewonnen en konden Bakker en de zijnen het pand Nieuwe Doelenstraat 13 betrekken, het gebouw van de vooroorlogse inlichtingendienst van de Amsterdamse politie.

Aanvankelijk bestonden de werkzaamheden voornamelijk uit het opsporen van de samenstellers, drukkers en verspreiders van clandestiene blaadjes en pamfletten. Hierbij werd gebruik gemaakt van aanwijzingen van de Sipo(SD), van inlichtingen uit de bevolking en het politiekorps en van berichten van informanten die Bakker had meegenomen uit zijn vorige functie. Sedert eind 1940 was het politiepersoneel verplicht vondsten van vlugschriften prompt aan de Sipo(SD) te melden.³² Veel meldingen kwamen niet binnen, in 1941 gemiddeld ongeveer twee per week, maar het bureau deed wel zijn voordeel met deze informatie. Daarnaast kreeg bureau Inlichtingendienst al spoedig de taak om de stemming onder de bevolking te peilen en de omvang van de anti-Duitse activiteiten te schatten. Iedere maand rapporteerde Bakker aan de korpsleiding, die dit verslag op haar beurt gebruikte voor een maandelijks rapportage aan de burgemeester, de procureur-generaal, de Beauftragte en de Sipo(SD). Eens per week gingen Bakkers rechercheurs in burger de straat op, om gesprekken van passanten af te luisteren op een aantal vaste plaatsen: op de pont over het IJ, in trams op bepaalde lijnen en bij de toegangspoorten van enkele grote werven en fabrieken. Voor zijn rapporten combineerde Bakker hun bevindingen met gegevens die hij ontleende aan de lopende opsporingsonderzoeken.³³

Half april 1941 hielden twee rechercheurs van Bakker enkele verspreiders van *Vrij Nederland* aan. Ten minste een van hen onthulde tijdens het verhoor de naam van een drukker van het blad, J. van der Neut, en enkele adressen die deze regelmatig aandeed.³⁴ Bakker liet terstond een inval doen in de woning van Van der Neut. Toen deze niet aanwezig bleek te zijn, liet hij het pand door drie koppels bij toerbeurt dag en nacht bezetten. Omdat hij onvoldoende rechercheurs van zijn eigen bureau voor dit tijdrovende werk vrij kon maken, rekruteerde Bakker vrijwilligers uit het Rechtsfront.³⁵ Ondertussen zochten de twee rechercheurs de drukker op de andere adressen. 'F. zit er achter als een duivel,' schreef Bakker op 19 april over een van hen.³⁶ De volgende ochtend hadden zij succes. Zij arresteerden Van der Neut en troffen tevens een stencilmachine en clandestien drukwerk

aan, voldoende bewijsmateriaal om het slachtoffer bij een Duitse rechtbank een zware straf te bezorgen. Dezelfde dag liep op een van de andere adressen nog een medewerker van *Vrij Nederland* in de val.³⁷

Tulp hechtte grote waarde aan een politieke recherche en stelde bureau Inlichtingendienst bij zijn aantreden direct onder zijn persoonlijke toezicht. Op maandagochtend 12 mei informeerde Bakker hem in een eerste gesprek op het hoofdbureau over de eerste successen. In zijn dagboek noteerde hij 's avonds: 'Kolonel Tulp is zeer belangstellend.'³⁸ De volgende zaterdagochtend kwam Tulp naar de Nieuwe Doelenstraat. Bakker: 'Hij sprak mijn mannen even toe en besprak een en ander met mij. Vandaag weer stormachtig druk.'³⁹ Tulp had nadien met Bakker elke twee weken in het hoofdbureau een gesprek onder vier ogen. Adjutant Duisterwinkel:

*'[Vanaf Tulps aantreden] kwam ik vrijwel overal waar Tulp ook kwam. Alleen als hij naar Rauter ging, ging ik niet mee naar binnen. Evenmin was ik bij zijn gesprekken met Douwe Bakker. Die kwam vrij geregeld. [...] Ik had niet de indruk dat ze dik met elkaar waren. Persoonlijk vond ik die Douwe Bakker ook geen aangename man. Ik had ook niet de indruk dat het een man was die Tulp erg goed lag.'*⁴⁰

Bakker hield Tulp op de hoogte van de lopende onderzoeken en kreeg van hem zo nu en dan instructies en opdrachten.⁴¹ Incidenteel sprak Bakker ook met burgemeester Voûte, veelal om een opdracht voor een onderzoek tegen een gemeenteamtenaar in ontvangst te nemen.⁴²

Bakkers inmiddels meer dan twintig rechercheurs waren dag en nacht in touw waardoor het hem al snel veel moeite kostte om overzicht te behouden. Een complicerende factor was het streven van Lages om het personeel van Bakker zoveel mogelijk te belasten met uitvoerende taken voor zijn eigen dienst. De rechercheurs mochten in de regel onderzoeken zelfstandig afronden. Als een zaak echter belangrijk werd, mochten zij de arrestanten niet langer op het eigen bureau vasthouden en verhoren maar moesten zij hen met de bijbehorende dossiers zo snel mogelijk overbrengen naar de Sipo(SD) in de Euterpestraat, waar een Sachbearbeiter de leiding overnam en hun zonodig aanvullend onderzoek liet verrichten. Bakker kreeg het dossier niet meer onder ogen. Hij lijkt daar niet zwaar aan te hebben getild, maar deze constructie veroorzaakte weldra problemen. Een deel van het personeel verkoos namelijk om bij voorbaat reeds met een Sachbearbeiter samen te werken en voerde achter de rug van Bakker allerlei Duitse opdrachten uit. Soms deden zij dat uit afkeer van de NSB waarvan Bakker een overtuigd aanhanger was.

Tulp voegde kort na zijn aantreden inspecteur Bram Harrebomée als tweede inspecteur aan bureau Inlichtingendienst toe. Hij kreeg hier de leiding over een deel van het personeel. Bakker, die graag zelf richting wilde

geven aan het opsporingswerk, gaf hem daarnaast de taak om de verzamelde gegevens over verdachte personen in een eigen register op te slaan. Voorkomen moest worden dat de eigen processen-verbaal uitsluitend belanden in de dossiers voor de Sipo(SD). Bovendien maakte een register het mogelijk om informatie te verrijken en de verrijkte gegevens te benutten bij volgende onderzoeken.⁴³

Bureau Inlichtingendienst bespioneerde ook collega's uit het eigen korps. In de zomer van 1941 bemerkte inspecteur Van Blitterswijk dat hij werd geschaduwd:

"Telkens dezelfde mensen. Stom. Harrebomée zat in de [Nieuwe] Doelenstraat. Voor de inval was dat de valsgeldcentrale, het bureau van Broekhoff. [...] Ik ging naar hem toe en zei: "Bram, vertel mij eens. Laat jij mij volgen?"

"Als je het op de man af weten wilt: ja. Je bent voor ons onbetrouwbaar."

Toen was de vriendschap helemaal afgelopen. Ik ontving hem toch al niet meer, want die mensen hadden het voor het zeggen. Toen had hij nog geen gemene dingen gedaan. Maar als hij een vent was geweest, had hij toen hij daaraan moest beginnen – wij waren als Wim en Bram tegen elkaar – kunnen zeggen: Wim, ik weet niet wat jij doet, het gaat me niet aan en ik bemoei me er ook niet mee, maar kijk uit want je loopt in de gaten.

Dat had hij op zijn minst kunnen zeggen tegen een goede vriend bij wie je eens in de maand op visite kwam en voor wiens redding uit een hachelijk parket ik toch ook mijn risico's had genomen. De vrouwen gingen met elkaar om."⁴⁴

De reactie van Van Blitterswijk maakte een einde aan het schaduwen, maar rechercheurs van bureau Inlichtingendienst betrapten andere korpsleden wel op anti-Duitse activiteiten en gaven hen aan bij de Sipo(SD). Op het politiepersoneel, dat zich in eigen kring tamelijk beschermd had gevoeld, maakten dergelijke praktijken diepe indruk.

Op vrijdag 10 juli 1941, kort na afloop van Bakkers laatste werkdag voor de vakantie, werd Bakker door Tulp gebeld met de mededeling dat hij zich onmiddellijk bij de Sipo(SD) moest melden. Op de Euterpestraat werd hij anderhalf uur in onzekerheid gelaten en vervolgens door Lages voorgesteld aan Friedrich Knolle, plaatsvervanger van bevelhebber Harster van de Sipo(SD). Deze onderwierp hem aan een streng verhoor. Bakker begreep meteen hoe de vork in de steel zat. In de voorafgaande weken hadden enkele rechercheurs leden van de paramilitaire verzetsgroep De Oranjegarde gearresteerd. De leider van deze organisatie woonde in bij de propagandaleider van de NSB.⁴⁵ Knolle verdacht Bakker van het feit de naam van deze NSB'er weloverwogen uit het proces-verbaal te hebben gehouden en de leiding van de NSB van de zaak in kennis te hebben gesteld. Het laatste was niet het geval. Bakker verdedigde zich krachtig maar hij stond niet sterk:

de naam ontbrak inderdaad in het proces-verbaal. Hij werd in een cel van de kazerne van het PBA opgesloten. In zijn dagboek noteerde hij te zijn geschrokken van 'de ernst waarmede men van Duitsche zijde, vermoedelijk ook de Brigadeführer Rauter, deze zaak opneemt'. Hij vreesde van zijn functie te zullen worden ontheven en zag ook zijn persoonlijke toekomst somber in. Insluiting in de kazerne was bovendien een kwelling: 'alle tegenstanders daar zullen dus hun plezier daaraan beleven en [het] mij voor de rest van mijn politieloopbaan zoo goed als onmogelijk maken'.⁴⁶

Bakker ontkwam uiteindelijk. Nieuw belastend materiaal werd niet gevonden. Een volle dag later was hij weer vrij en kon hij alsnog op vakantie gaan, maar na terugkeer ontdekte hij in een gesprek met Tulp dat Lages nog steeds aanstuurde op zijn ontslag. De Sipo(SD)-chef was, zo vernam Bakker, 'van meening [...] dat ik toch meer NSB'er ben dan de werkzaamheden voor de SD toelaten'.⁴⁷ Ook Tulp, die met Rauter over de kwestie had gesproken, stond op het standpunt dat Bakker niet was te handhaven in zijn functie.⁴⁸ Bakker hield echter stug vol dat hem geen blaam trof en kreeg van Tulp het advies om het verhaal op schrift te stellen en aan de betrokken Duitse autoriteiten toe te zenden. Een collega van de Sipo(SD) ried hem aan zijn schrijven persoonlijk aan Harster te overhandigen. Bakker volgde dit advies op en hoewel hij de bevelhebber niet te spreken kreeg, had de actie de beoogde uitwerking. Hij mocht zijn werk voortzetten en kon op 1 augustus 1941 weer bij de Sipo(SD) opdrachten in ontvangst nemen.⁴⁹

Bestrijding van het communisme

De Duitse politie was er veel aan gelegen vast te stellen welke krachten de Februaristaking teweeg hadden gebracht. Ruim een maand na het neerslaan van het protest besprak Harster dit vraagstuk met de leiders van de Aussenstellen op een bijeenkomst in Boekelo. Lages stelde zijn collega's hier op de hoogte van zijn bevindingen. Hij had inmiddels een vrij scherp beeld van de achtergronden van het protest, gebaseerd op ooggetuigeverlagen van eigen medewerkers, berichten van zo'n vijftig Nederlandse informanten die zijn dienst inmiddels ter beschikking stonden en op anonieme brieven van burgers. Lages concludeerde aan de hand van dit materiaal dat de CPN een belangrijk aandeel in de volksbeweging had gehad en bij het uitbreken van de staking wellicht zelfs de doorslag had gegeven. Harster schatte de rol van de CPN kleiner in. Ook omdat de Sovjetunie formeel nog steeds bondgenoot van Duitsland was, gaf de bevelhebber Lages en zijn collega's de instructie om niet tot arrestaties over te gaan maar de nadruk te blijven leggen op het in kaart brengen van de clandestiene partijorganisatie met behulp van informanten en infiltranten.⁵⁰

De Amsterdamse Aussenstelle van de Sipo(SD) beschikte over enkele registers met gegevens over communisten, aangelegd volgens instructies van het RSHA. Na de oorlog verklaarde Lages dat deze kaartsystemen bij zijn aantreden weinig bruikbare informatie bevatten en dat hij meteen veel werk had laten maken van het verzamelen en invoeren van nieuwe gegevens. Arrestanten werden systematisch uitgehoord, functionarissen van de clandestiene partij werden geworven als informanten en de inhoud van onderschepte vlugschriften werd geanalyseerd. Bovendien liet Lages van eenmaal geregistreerde personen regelmatig de actuele verblijfplaats vaststellen. Van een klein aantal partijfunctionarissen, van wie de gegevens in een apart register (de A-Kartei) werden bijgehouden, hield men dagelijks het doen en laten in de gaten. Lages deed voor dit werk, vermoedelijk op instructie van Berlijn, geen beroep op Nederlandse opsporingsdiensten zoals bureau Inlichtingendienst. Wel kregen twee rechercheurs van Bakker af en toe opdracht om communisten te arresteren of om een onderzoek naar communisten te doen, maar Lages voorkwam in die gevallen zorgvuldig dat Bakker kennisnam van de inhoud van de opdracht. Vier maanden na de Februaristaking was aldus van 53 personen vastgesteld dat zij een leidinggevende functie vervulden in de clandestiene CPN.

De instructies van Harster ten spijt pakte de Amsterdamse Sipo(SD) communisten op, veelal wegens activiteiten tegen de Duitse bezetting zoals het opwekken tot staking of het verspreiden van vlugschriften. Lages kon dergelijke arrestanten duurzaam in Schutzhaft houden, waarvoor hij voor ieder geval afzonderlijk binnen een etmaal aan Harster toestemming moest vragen. Doel van deze administratieve procedure was niet bescherming van de verdachte – van controle van het ingestuurde dossier was geen sprake – maar om de bevelhebber in staat te stellen greep op de lokale eenheden te houden. Alleen in uitzonderlijke situaties zoals de Februaristaking kreeg een lokale politiechef volmacht om op eigen gezag arrestanten in Schutzhaft te nemen. Na deze staking mocht Lages bovendien arrestanten, verdacht van het organiseren van het protest, onderwerpen aan Verschärfte Vernehmung, waarbij met stokslagen een aantal nauwkeurig omschreven verwondingen mocht worden toegebracht. Deze regels waren evenmin gericht op bescherming van de verdachte maar op het verkrijgen van betrouwbare informatie.⁵¹ Lages liet enkele tientallen arrestanten op deze wijze mishandelen, strak de hand houdend aan de regels.⁵² Na drie maanden meende hij 95 communistische functionarissen in hechtenis te hebben: vijftien personen uit de top van de organisatie en tachtig uit de lagere regionen.⁵³

Vooruitlopend op de veldtocht tegen de Sovjetunie vaardigde het RSHA half juni 1941 instructies uit aan alle bevelhebbers van de Sipo(SD) ter voorbereiding van een grootschalig optreden tegen communisten. Afgezien

werd van de oorspronkelijk geplande arrestatie van in de A-Kartei geregistreerde communisten. Uit vrees voor sociale onrust had het inperken van de verspreiding van vlugschriften prioriteit. Zodra het RSHA over de internationale politiezender het codewoord 'Internationale' verspreidde, diende een beperkte groep partijfunctionarissen te worden opgepakt wier arrestatie uiterst noodzakelijk werd geacht. De lokale diensten kregen een volmacht om hen in Schutzhaft te houden. Aangedrongen werd om vooruitlopend op de actie tijdelijk af te zien van de praktijk om communistische arrestanten vrij te laten teneinde hun doen en laten te observeren. Op uur 0 moest namelijk voldoende personeel beschikbaar zijn.⁵⁴ In een afzonderlijk schrijven gaf Berlijn Harster toestemming om bij de arrestaties Nederlandse opsporingsdiensten in te zetten.⁵⁵ Al deze uiterst geheime instructies werden via de zogeheten inspecteur van de Sipo (SD) in Düsseldorf naar Den Haag gezonden en bereikten Harster pas op 29 juni 1941, ruim een week nadat het codewoord de ether was ingegaan.⁵⁶

Lages had in de vroege ochtend van 22 juni toen hij het nieuws van de Duitse aanval op de Sovjetunie vernam, direct zijn eigen personeel en dat van het bureau van Bakker gemobiliseerd.⁵⁷ Op eigen initiatief liet hij hen onmiddellijk de zestien sovjetburgers in Amsterdam interneren. Tegelijk zond hij Harster een uitvoerig telegram waarin hij hem enkele, grotendeels al voorbereide maatregelen aan de hand deed. Zo wilde hij een groot aantal communisten oppakken, om te beginnen de personen uit de A-Kartei. Teneinde voldoende celruimte te creëren, vroeg hij of de 95 communisten die hij reeds in hechtenis hield naar het concentratiekamp Schoorl mochten worden gevoerd. Ook de nieuwe arrestanten wilde hij na verhoor naar dit kamp overbrengen. Terloops drong hij erop aan de slachtoffers snel door te sturen naar een concentratiekamp in Duitsland.⁵⁸

Hoofdcommissaris Tulp gaf, nadat hij het bericht van de aanval had vernomen, zijn personeel opdracht 'meer dan buitengewone waakzaamheid aan den dag te leggen'.⁵⁹ Elke wanordelijkheid moest in de kiem worden gesmoord en bovendien prompt worden gemeld aan kamer 42. Een dag later liet procureur-generaal Van Thiel weten dat Rauter had aangedrongen op hard optreden tegen communistische ordeverstoringen. Eigen Duits politieoptreden had Rauter echter niet aangekondigd.⁶⁰

Bij gebrek aan instructies uit Berlijn gaf Harster Lages opdracht om de arrestaties voorlopig uit te stellen. Deze beslissing, vermoedelijk in overleg met Rauter op eigen gezag genomen, was mede ingegeven door de hoop dat van de communisten die bij het vernemen van het eerste bericht over de Duitse veldtocht op de vlucht waren geslagen, een deel weer naar huis zou terugkeren.⁶¹ Lages wilde echter niet wachten en begon Harster onder druk te zetten. Hij meldde hem per telegram dat de CPN in de Indische Buurt pamfletten verspreidde die opriepen openlijk steun te betuigen aan de Sov-

jetunie.⁶² Toen het beoogde effect uitbleef, meldde hij dat de Duitse Verwalter van de Fordfabrieken zelfstandig optrad tegen het verspreiden van communistische pamfletten en dat deze zich verzette tegen de komst van Sipo(SD)-personeel.⁶³ Nadat hem meer signalen van verhoogde communistische activiteit bereikten, droeg Harster op 24 juni de leiders van de Ausstellen op om de volgende ochtend de geplande arrestaties uit te voeren.⁶⁴

Lages had de actie grondig voorbereid. Op maandag 23 juni waren alle informanten uitvoerig gehoord. Een van zijn belangrijkste contacten, een man die deel uitmaakte van de clandestiene leiding van de CPN in de Jordaan, had hem een lijst verstrekt met de namen van zestig communisten.⁶⁵ Nadat hij het bericht van Harster had ontvangen, vorderde Lages bij Tulp rechercheurs. Woensdagochtend beschikte hij niet alleen over zijn eigen personeel en dat van Bakker, maar ook over 75 rechercheurs van de Centrale Recherche.⁶⁶ In de Jordaan, waar een groot aantal arrestaties werd verricht, ontstond een oploop van protesterende buurtbewoners die uiteindelijk door de Ordnungspolizei uiteen werd geslagen. Toen om elf uur de actie werd afgesloten, waren 64 communisten opgepakt.⁶⁷ In eerste instantie vastgezet in cellen van Amsterdamse politiebureaus, werden zij in de loop van de middag overgebracht naar het Duitse deel van het Huis van Bewaring aan de Weteringschans.⁶⁸

Na het begin van de veldtocht tegen de Sovjetunie betrok de Sipo(SD) Douwe Bakker en zijn personeel bij de opsporing van communisten. Het werd bij uitstek de taak van een vaste groep rechercheurs (afdeling F) onder leiding van Harrebomée. In een jaar tijd arresteerden zij enkele honderden communisten. Bakker maakte in zijn dagboek regelmatig melding dienaangaande. 'In de afgelopen nacht heeft de afdeling F van mijn bureau 42 communisten aangehouden. In totaal vandaag een kleine 50. Dat ruikt nu zoo langzamerhand op.'⁶⁹ Begin maart 1942 spoorden Harrebomée en zijn rechercheurs de leiding op van de trotskistische Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij (RSAP), onder wie Henk Sneevliet.⁷⁰

Ofschoon afdeling F een groot deel van het opsporingswerk voor haar rekening nam, hield de Sipo(SD) de touwtjes stevig in handen, zeker zodra vooraanstaande communisten in het vizier kwamen. Dit bleek bijvoorbeeld bij het oprollen van de Nederlandse tak van de befaamde Rote Kapelle, zoals de Duitse politie dit verzets- en spionagenetwerk van de Sovjetunie noemde.⁷¹ Begin juli 1942 lokaliseerde de Duitse militaire inlichtingendienst de zender waarmee vanuit Amsterdam contact werd onderhouden met Moskou. Voorlopig werden de signalen opgevangen en de betrokken personen in de gaten gehouden. Voor de observatie zorgde de Amsterdamse Sipo(SD) met hulp van Harrebomée en zijn rechercheurs.⁷² Nadat in België enkele personen waren gearresteerd die voor de Nederlan-

ders de verbinding met de leiding van de Rote Kapelle onderhielden en een van hen onder toezicht van de Sipo(SD) met de Nederlanders in contact was getreden, viel al snel het besluit toe te slaan. Op 18 augustus pakten Harrebomée en zijn mannen de betrokken Nederlandse communisten op en namen zij de zender in beslag.⁷³ Uit het dagboek van Bakker valt echter op te maken dat het belang van de actie nauwelijks tot hen doordrong.⁷⁴

Bestrijding van het verzet

Op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina, traden Bakker en zijn medewerkers zij aan zij met de Sipo(SD) op. De bezetter vreesde dat de bevolking op deze dag openlijk haar aanhankelijkheid zou betuigen aan de vorstin in ballingschap en had het Nederlandse bestuur maatregelen laten nemen om dat te voorkomen. Naast de gewone politie patrouilleerden de Ordnungspolizei, de Sipo(SD) en bureau Inlichtingendienst met auto's in de stad. Lages plaatste een rechercheur van Bakker in het hoofdkwartier van de Sipo(SD) achter de telefoon om alle telefonische berichten van de burgerij in ontvangst te nemen en stuurde het resterende personeel in burger de straat op. Hij zond daarnaast twee auto's bemand met Duitse en Nederlandse rechercheurs Noord-Holland en het Gooi in. Bakker zelf doorkruiste met Harrebomée eveneens per auto de stad. 's Avonds noteerde hij:

*'In verschillende stadsdelen, voornamelijk West en Zuid-West, willen de Oranjeklanten hunne verknochtheid aan Mien Wegloop betuigen, doch durven zij dit niet openlijk te doen. Zoo zijn er vrouwen die hunne broeken rood, wit en blauw geverfd hebben en deze dan drie naast elkaar op de warandes [hangen]. Natuurlijk waarschuwen talrijke kameraden en dan gaan onze mannen er even heen. Zoo worden nog een tiental van deze onnozelen aan de SD gebracht.'*⁷⁵

Bakker nam in augustus 1941 de bestrijding van het verzet met kracht ter hand. Korte tijd later kwamen rechercheurs uit de ploeg van Harrebomée de vierentwintigjarige kantoorbediende en sociaal-democraat Adri Addicks op het spoor, een drijvende kracht achter de productie en distributie van *Het Parool*.⁷⁶ Zoals vaker was het onderzoek begonnen met de ontvangst van een anonieme brief met een beschuldiging van het verspreiden van vlugschriften. De afzender werd gearresteerd, legde een bekentenis af, noemde namen van andere verspreiders en verklaarde ten slotte het drukwerk van Addicks te hebben ontvangen. Deze naam was de rechercheurs al bekend: ten onrechte werd verondersteld dat hij communist was.⁷⁷ Op dinsdagavond 2 september poogden twee rechercheurs hem te arresteren in zijn

ouderlijke woning. Addicks, geholpen door zijn vader en moeder, verzette zich heftig. Er ontstond een schietpartij waarbij de ouders en een rechercheur gewond raakten. De verzetsman zelf wist te ontkomen.

Bakker liet daarop het signalement van Addicks in het *Algemeen Politieblad* plaatsen. Harrebomée zette met enkele rechercheurs de jacht voort. Gebruik makend van de verklaring van de eerste arrestant en van een nieuwe anonieme brief met nog meer namen wist Harrebomée op 4 september 1941 vier verspreiders van *Het Parool* op te pakken. Drie werden overgedragen aan de Sipo(SD). De vierde, de schrijver van de tweede anonieme brief, werd vrijgelaten nadat hij zich bereid had verklaard om als infiltrant aan het onderzoek mee te werken. Uit de buitgemaakte stukken en verhoren bleek dat Addicks rechtstreeks contact onderhield met de redactie van *Het Parool*. Voor Lages was dit een reden de zaak met bijzondere interesse te volgen. Het bestaan van het blad was hem bekend, maar veel meer dan dat de leiding vermoedelijk uit sociaal-democraten bestond, wist hij nog niet.⁷⁸ Hij voegde twee Duitse rechercheurs aan de ploeg van Harrebomée toe. De vrijgelaten brieveschrijver meldde dat Addicks op 16 september 's avonds op een straathoek in West enkele medewerkers zou ontmoeten. Op het afgesproken uur wachtten Harrebomée en zijn rechercheurs hem op. Addicks onderkende echter op het laatste moment het gevaar, verweerde zich met pistoolschoten, bracht een Duitse rechercheur ernstige verwondingen toe en wist voor de tweede maal aan arrestatie te ontkomen.⁷⁹

Anderhalve week later kregen Harrebomée en zijn rechercheurs een nieuwe kans. Een bewoonster uit de binnenstad had laten weten dat een verdacht persoon bij haar burens onderdak vond. Uit de beschrijving viel op te maken dat het Addicks betrof. De vrouw had bovendien gemeld dat de man zich op dat moment in een huis aan de Weesperzijde schuilhield. Harrebomée mobiliseerde onmiddellijk alle aanwezige rechercheurs, haalde de vrouw met een auto van huis en ging met zijn ploeg naar de Weesperzijde. Weldra waren ook Bakker en de rest van het personeel ter plaatse. De situatie overziende beseften Bakker en Harrebomée dat het twintigtal rechercheurs waarover zij beschikten niet voldoende was om de huizen systematisch te doorzoeken en tegelijkertijd alle vluchtroutes af te sluiten. Zij besloten de hulp van de Sipo(SD) in te roepen. Lages nam prompt de leiding van de actie over, vroeg assistentie aan het Duitse politiebataljon en snelde naar het nabijgelegen café waar de twee inspecteurs krijgsraad hielden. De hele buurt werd hermetisch afgesloten en huis voor huis doorzocht. 's Avonds schreef Bakker in zijn dagboek:

'Inderdaad is Addicks gevat: een opgejaagd wezen, sterk vermagerd en nerveus, met gewonde hand, staat hij daar. Het blijkt dat een Duitse onderofficier hem het eerst

heeft gezien. Bij de achtervolging sprong Addicks van 2-hoog naar 1-hoog op een plat. [De Nederlandse rechercheur] S. aarzelde geen ogenblik en sprong daar pardoes boven op hem, terwijl de Duitscher met een licht machinegeweer gereed stond hem neer te knallen als het noodig zou blijken. [...] Zoo is dus het einde voor Addicks gekomen. Hem wacht ongetwijfeld de dood.⁸⁰

Addicks werd inderdaad door een Duitse rechtbank ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. De rechercheurs kregen een beloning. Harrebomée zette het onderzoek naar de makers van *Het Parool* voort en verrichtte nog enkele arrestaties. Een deel van de arrestanten onderging een jaar later hetzelfde lot als Addicks.

Voor de opsporing van Addicks kreeg Bakker van alle kanten lof. Hij bezocht Sipo(SD)-chef Lages op 9 oktober 1941, zo noteerde hij in zijn dagboek, 'en bracht hem vier oud-hollandsche tegels die hij graag wilde hebben. Is er zeer mee ingenomen. Besprak met hem de goede successen die we met ons bureau hebben weten te boeken. Hij is ook van meening dat de resultaten recht geven op erkenning van hoogerhand.'⁸¹ In november riep Tulp Bakker en zijn rechercheurs in het hoofdbureau bijeen. Hij prees hun inspanningen en loofde elk een beloning uit.⁸² Toen hij een maand later eveneens felicitaties van Harster kreeg, noteerde Bakker trots in zijn dagboek dat deze had gesproken van 'het Kommando Bakker dat thans in het geheele land bekendheid heeft verkregen'.⁸³

Aangemoedigd door dit succes en gesteund door de hoofdcommissaris breidde Bakker zijn werkterrein uit. Behalve de ploeg van Harrebomée die zich richtte op de opsporing van verzet door communisten en sociaaldemocraten, waren eind 1941 nog ten minste zeven andere groepen rechercheurs actief. Een richtte zich op niet-linkse verzetsgroepen, een andere op zwarthandelaren. Een derde groep hield ambtenaren van de gemeente, in het bijzonder politiepersoneel, in de gaten. Een vierde controleerde de naleving van de beperkingen die joden waren opgelegd en was de Sipo(SD) behulpzaam bij het sluiten van winkels van joden. Ten slotte detacheerde Tulp in oktober 1941 drie rechercheurs van Bakker, onder wie Antonie Berends, bij de Sipo(SD) in Arnhem om in Gelderland de daders van een reeks brandstichtingen op te sporen.

Bomaanslagen in Amsterdam

In de tweede helft van 1941 kwam mede door het verscherpte politietoezicht een eind aan de opstootjes op straat. Deze omslag ging gepaard met de consolidatie van de groepjes die clandestien bladen produceerden en verspreidden. Zij traden allengs doortastender op. Begin 1942 vond in Amster-

dam een reeks bomaanslagen plaats op gebouwen waarin Duitse of Nederlandse nationaal-socialistische organisaties waren gevestigd: de eerste op 1 januari, de volgende op 20, 21, 24 en 30 januari.⁸⁴

Het Duitse bestuur reageerde fel op deze verzetsdaden. Nog voordat iets over de daders bekend was, kondigde Harster, die Rauter tijdens diens vakantie verving, in de gemeente de noodtoestand af en liet de Sipo(SD) en bureau Inlichtingendienst burgers oppakken en in gijzeling nemen. Hij vervroegde de avondklok van middernacht tot 8 uur, liet de trams eerder stilleggen en dwong gewone burgers tot het bij toerbeurt voortdurend bewaken van NSB-gebouwen.⁸⁵ Hoewel Tulp een wraakactie gepast vond, kon hij zich niet verenigen met een maatregel die de gehele bevolking trof. Hij richtte zich met zijn bezwaren rechtstreeks tot de rijkscommissaris, een nogal ongepaste stap voor een hoofdcommissaris. Hij schreef niet te weten 'ob es im Allgemeinen gesprochen möglich ist die Antipathie des niederländischen Volkes der NSB gegenüber zu vergrössern, aber sollte dies der Fall sein, so ist sicher diese Überwachung aller NSB-Gebäude in Amsterdam dazu das geeignetste Mittel'.⁸⁶ Tulp liet niettemin het politiekorps de strafmaatregelen stipt uitvoeren. Het overhandigde aan personen die door het Bevolkingsregister waren geselecteerd een oproep om bewakingsdiensten te verrichten en hield vervolgens toezicht op de uitvoering. De extreme koude maakte de straf extra zwaar. De strenge maatregelen verhinderden niet dat nieuwe aanslagen werden gepleegd, waaronder een tegen de nieuwe procureur-generaal, de NSB'er Jan Feitsma.

Behalve de Sipo(SD) onderzocht zowel bureau Inlichtingendienst als de Centrale Recherche de incidenten. Toen begin februari 1942 kwam vast te staan wie de eerste aanslag had gepleegd, meldde Tulp de Duitse autoriteiten dat het zijn personeel was dat de zaak 'sofort musterhaft aufgeklärt' had.⁸⁷ Douwe Bakker arresteerde met zijn rechercheurs ook enkele verdachten van de aanslag op Feitsma, maar deze bleken een overtuigend alibi te hebben en moesten worden vrijgelaten.⁸⁸ Een belangrijke tip kwam vervolgens binnen bij inspecteur Heyink, die bij de Centrale Recherche met de leiding van het onderzoek was belast. Een getuige van de aanslag liet weten dat hij de dader opnieuw had gezien bij het Amstelstation. De man zou hier in de ochtend met tram 25 zijn aangekomen en de trein naar Utrecht hebben genomen. Heyink zette twee rechercheurs op het spoor en vroeg Bakker om informanten op pad te sturen. Niettemin waren het Heyinks eigen rechercheurs die de verdachte ontdekten en enige tijd schaduwden. Zij arresteerden hem niet, in de overtuiging dat ook Heyink een verzetsstrijder bij voorkeur niet in handen wilde krijgen. Toen zij echter met de negatieve boodschap terugkeerden, toonde Heyink zich, naar het tweetal na de oorlog verklaarde, 'zeer ontstemd dat wij den man niet hadden aangehouden en meegebracht'.⁸⁹ Heyink liet terstond enkele andere rechercheurs bij het

Amstelstation posten en arriveerde hier ook zelf, vergezeld van de getuige. Twee dagen later werd de man alsnog door Amsterdamse rechercheurs gearresteerd. Heyink voerde de arrestant ter identificatie mee naar de zwaar-gewonde Feitsma in het ziekenhuis maar deze herkende hem niet, waarna de man op vrije voeten werd gesteld. De werkelijke dader – de joodse student en verzetsstrijder Rudi Bloemgarten – wist nog ruim een jaar uit handen van de politie te blijven.⁹⁰

Tulp ontving geen reactie op zijn brieven aan de rijkscommissaris.⁹¹ Niettemin liet Lages, die zijn eigen positie bedreigd zag door de successen van bureau Inlichtingendienst en het opdringerige gedrag van de korpschef, zowel Tulp als zijn eigen superieuren met nadruk weten dat zijn dienst de hoofdrol had gespeeld in het onderzoek naar de bomaanslagen. Opnieuw drong hij aan op de opheffing van het bureau van Bakker. De Duitse politieleiding beseftte echter terdege wat Bakker en zijn mannen berekenden voor de bestrijding van het verzet en hechtte met het oog op de komende deportatie van de joden veel waarde aan de steun van Tulp. Rauwerd droeg daarom Lages en Tulp op om hun geschil bij te leggen.⁹²

Lages verklaarde zich daarop bereid alle medewerkers van Bakker bij de Sipo(SD) tewerk te stellen, verspreid over verschillende afdelingen en onder toezicht van Duitse ambtenaren. Bakker zelf wilde hij niet hebben.⁹³ Het voorstel werd op bureau Inlichtingendienst slecht ontvangen. Bakker: 'Stemming aan het bureau onder het nulpunt.'⁹⁴ De rechercheurs vreesden 'dat zij alleen maar loopjongenswerk te doen krijgen en door de Scharführers gestuurd worden'.⁹⁵ Tot Bakkers tevredenheid weigerde Tulp in te stemmen met het voorstel. De korpschef plaatste op zijn beurt Lages voor de keuze: ofwel de dienst in zijn geheel inclusief Bakker over te nemen en als eenheid tewerk te stellen, ofwel de bestaande situatie te handhaven.⁹⁶ Uiteindelijk haalde Lages bakzeil. Het bureau mocht zelfstandig voortbestaan. Bakker: 'Wij hebben den eersten slag dus gewonnen.'⁹⁷

De opheffing van het bureau

In het voorjaar van 1942 moest Duitsland aan het Oostfront de eerste tegenslagen incasseren. Moskou was tegen alle verwachtingen in niet gevallen en het Rode Leger had zelfs met succes een tegenoffensief ingezet. In Amsterdam deden de eerste geruchten de ronde over een invasie van de geallieerde legers en spraken NSB'ers reeds over evacuatie van familieleden. Het personeel van bureau Inlichtingendienst was van plan om zich bij die gelegenheid te verschansen in het dienstgebouw.⁹⁸

Bakkers stemming was in deze maanden wisselvallig. Boven op de vrees voor een militaire invasie kwam zijn persoonlijke angst om te worden geli-

quideerd door een verzetsgroep. In de voorafgaande maanden waren reeds diverse Nederlandse politiemannen die samenwerkten met de Sipo(SD) doodgeschoten. Radio Oranje had luisteraars tegen hem gewaarschuwd. Bakker kreeg het benauwd. Op 24 april noteerde hij: 'Sprak ook inspecteur Berends die aan het hoofdbureau was: ook deze acht het gevaar van reactionaire uitspattingen bij een Engelsche inval niet heelemaal denkbeeldig.'⁹⁹ Op andere momenten was hij euforisch gestemd. Hij had verhinderd dat Lages zijn bureau ontmantelde en ervoer dat terecht als een overwinning. Hij werd steeds vaker in vertrouwen genomen door de Duitse verbindingsofficier bij het Amsterdamse korps die zich hevig stoorde aan de goede contacten tussen Tulp en Rauter. In april uitte de Duitser tegenover Bakker zijn onvrede met Tulps personeelsbeleid. 'Kolonel Tulp is lang niet hard genoeg; zijn lankmoedige tactiek faalt hier op den duur.'¹⁰⁰ De verbindingsofficier verklaarde aan te sturen op vervanging van een deel van de korpsleiding en Bakker naar voren te willen schuiven als chef van de Centrale Recherche.

Heen en weer geslingerd tussen angst en opwinding begon Bakker zich duidelijker te profileren als NSB'er. Hij haalde de banden aan met de leiders van de politieke recherches in het Rotterdamse en Haagse korps die net als hij NSB'er waren en eveneens hun diensten poogden te onttrekken aan het toezicht van de Sipo(SD). Op initiatief van Bakker vonden regelmatig ontmoetingen plaats om zowel het opsporingswerk te coördineren als ook om politieke kwesties te bespreken. Korte tijd later consulteerde Mussert hen over versterking van de positie van de NSB in het politiebestel.¹⁰¹

Begin 1942 kwam Berends, die in oktober 1941 met twee collega's bij de Sipo(SD) in Arnhem was gedetacheerd, enkele medewerkers van *Vrij Nederland* op het spoor. Hij trachtte zelf en door middel van infiltranten door te dringen in de organisatie. Daarbij ontdekte hij agenten van de Britse geheime dienst die in Nederland waren neergelaten om contact te leggen met het verzet. Nadat dit was gemeld aan de afdeling Contraspionage van de Sipo(SD), deden Bakker en zijn mannen op 5 maart 1942 onder leiding van de chef van deze dienst een inval in een huis waar een van deze agenten zich zou ophouden. Zij troffen echter niemand aan. Twee dagen later werd de man alsnog door Berends ingerekend in Arnhem.¹⁰²

In april arresteerde Berends in het kader van hetzelfde onderzoek verscheidene verspreiders van *Vrij Nederland* en nam tevens belastend materiaal in beslag. Enkele arrestanten legden een volledige bekentenis af. Berends wist een van hen die in contact stond met de leiding van het blad, te overreden om voor hem als infiltrant te gaan werken en in de organisatie terug te keren. De man werd opgenomen in het Binnengasthuis en in de gelegenheid gesteld om zich aldaar door het verzet te laten 'bevrijden'. Zo geschiedde. De man hield zich aan zijn afspraak, herstelde het contact met de

redactie van *Vrij Nederland* en verstrekke vervolgens belangrijke informatie, op grond waarvan Bakker en zijn mannen onder meer een huis aan de Nicolaas Maesstraat binnenvielen.¹⁰³

Eind juni 1942 meldde de infiltrant dat een redacteur van *Vrij Nederland* hem zou meenemen naar een redactievergadering. Berends liet hen op weg naar de bijeenkomst schaduwen. Op de bewuste plek, een buitenhuisje in Noordwijk, waren drie andere redacteurs aanwezig, onder wie Henk van Randwijk. Het viertal werd gearresteerd en verhoord in Amsterdam en daarna door Sipo(SD)-leider Walter Becker in Arnhem.¹⁰⁴ Berends en zijn Duitse chef meenden evenwel ten onrechte met de vier nog niet de eigenlijke leiding te pakken te hebben en lieten hen dan ook vrij in de hoop als nog de leiding te kunnen arresteren.

De vergissing kwam voort uit een andere infiltratieactie van Berends. De rechercheur had zich tegenover enkele leden van de clandestiene, paramilitaire Ordedienst (OD) voorgedaan als een geheim agent die in opdracht van de Nederlandse regering in Londen op zoek was naar de leiding van *Vrij Nederland*. Berends had in een tweede gesprek zijn geloofwaardigheid vergroot door hen een Engels machinegeweer te tonen en te verzekeren dat hij meer van dergelijke wapens kon leveren. De OD'ers hadden hem op hun beurt verzekerd dat hun superieuren de eigenlijke leiding over het blad hadden. Zij beloofden hem dat zij voor hem een ontmoeting zouden arrangeren.¹⁰⁵ Het was deze belofte die Becker en Berends aanzette tot de vrijlating van de vier redacteurs van *Vrij Nederland*.

Op 14 juli 1942 sprak Berends onder het toezicht oog van Becker met vier stafleden van de OD in hotel Suisse in de Kalverstraat. Na afloop werd het viertal samen met 'de Engelse agent' Berends gearresteerd. Na de oorlog vertelde een van hen hoe Berends hen tot een bekentenis had aangezet:

*"Tijdens het verhoor werd Berends geboeid binnengebracht, zijn das zat scheef en het haar stond recht overeind op zijn hoofd. Berends wendde zich tot mij en zeide: "Zeg maar alles, want wij zijn toch verraden." Toen wendde hij zich tot de rechercheur en zeide: "Wanneer ik een verklaring afleg, worden mijn mensen dan goed behandeld?" De rechercheur antwoordde hierop: "Hier wordt iedereen goed behandeld."*¹⁰⁶

Berends en Becker ontdekten tot hun teleurstelling dat zij nog steeds niet de gezochte leiders van *Vrij Nederland* in handen hadden en het slachtoffer waren geworden van de opschepperij van de OD'ers. Dat zij een maand eerder vier werkelijke leiders van het blad op vrije voeten hadden gesteld, is hun ontgaan.

Ondertussen zag Lages met lede ogen hoe Bakker zich meer en meer aan zijn toezicht onttrok. Naar Bakker vernam, kreeg Lages bovendien van Himmler persoonlijk bij diens bezoek aan Amsterdam op 18 mei 1942 een

schrobbering voor het feit dat zijn dienst minder effectief was dan bureau Inlichtingendienst. In elk geval was Lages na dit bezoek van zijn stuk gebracht en nam hij langdurig verlof. Twee maanden later keerde hij op zijn post terug, vastbesloten in de tegenaanval te gaan. Hij ontzegde bureau Inlichtingendienst het recht onderzoeken naar vervalste persoonsbewijzen te verrichten en gaf Bakker opdracht om alle verdachten in zaken van dien aard met hun dossiers over te dragen aan zijn dienst.¹⁰⁷ Deze droeg hem echter ineens zoveel arrestanten over dat Lages wegens gebrek aan mankracht binnen een dag op zijn schreden moest terugkeren. 'Precies wat wij verwachtten dus,' constateerde Bakker.¹⁰⁸

Mede doordat hij inmiddels belast was met de leiding over de deportatie van de joden uit Amsterdam slaagde Lages erin de verhoudingen in de politieleiding in de hoofdstad naar zijn hand te zetten. De verbindingsofficier van de Ordnungspolizei – een steunpilaar voor Bakker en de zijnen – werd opgeroepen voor dienst in een van de Einsatzgruppen in het oosten.¹⁰⁹ Harrebomée kreeg van Jeugdstormleider Van Geelkerken het advies een aanbod om districtsleider van de Rijksbrandweer te worden te aanvaarden. In zijn dagboek noteerde Bakker:

*'Dat is een veeg teken, temeer daar [Van Geelkerken] weet dat Bram zeer veel voor het politiewerk voelt. [Bij] de politie staan de kansen voor ons nationaal-socialisten blijkbaar zeer slecht. Het heeft er alle schijn van dat men deze zo wil laten voortzien om haar in het geheel, althans voor het grootste deel, te vervangen door ss-mannen als deze van het front terugkomen.'*¹¹⁰

Bakkers positie werd verder verzwakt door wangedrag en corruptie van zijn medewerkers. Toen enkele rechercheurs zich eind mei 1942 misdroegen tegenover joodse arrestanten, bewerkstelligde Lages dat Tulp hen streng strafte. Eind augustus kreeg Bakker een nieuwe 'jobstijding':

*'Weer hebben z.g. kameraden die in opdracht een huis te bewaken hadden, zich aan daar aanwezige goederen, sigaretten e.d. vergrepen. Het zijn B., een die ik nimmer heb mogen lijden, H. en wat wel het allerergste voor ons is S., onze kameraad uit de oorlogsdagen, gelijk met ons geïnterneerd. [...] Zo gaan er dus weer drie hun ongeluk in. Er komt blijkbaar geen einde aan deze narigheid.'*¹¹¹

Lages sloot de rechercheurs in en liet hen voorgeleiden aan een ss- und Polizeigericht. Hierna greep hij iedere gelegenheid aan om Bakker te treffen. Ruim een week later gaf hij hem een uitbrander omdat hij zelfstandig een onderzoek had ingesteld naar een brandstichting die ook door de Sipo(SD) werd onderzocht. Bakker kreeg te horen dat hij uitsluitend in opdracht van de Sipo(SD) onderzoeken mocht beginnen. 'Het is weer het oude liedje,'

noteerde hij op 1 september 1942.¹¹² Bakker voelde niets voor zo'n ondergeschikte rol en bracht, gesteund door Tulp, hetzelfde geschut in stelling als bij de confrontatie in april 1942. De korpschef bood Lages opnieuw de gehele dienst van Bakker ter overname aan, onder dezelfde condities die een halfjaar eerder voor de Sipo(sD)-chef onaanvaardbaar waren geweest. Lages, vastbesloten het bureau Inlichtingendienst te ontmantelen, zocht daarop steun bij zijn superieuren.¹¹³ Bakker, zich bewust van wat er gaande was, begon op eigen initiatief een lijst te maken van de werkzaamheden waartoe zijn bureau zich in de toekomst zou beperken. Een compromis was voor de Sipo(sD)-chef evenwel niet meer acceptabel. Op 10 september 1942 vernam Bakker dat zijn bureau werd opgeheven: 'Dat is het eindvonnis, tevens het einde van veel illusies.'¹¹⁴

Installatie van het deportatieapparaat

De brief waarin Tulp begin 1942 rijkscommissaris Seyss-Inquart enkele successen van zijn korps meldde, sloot af met de losse opmerking:

*'Sollten in der Zukunft wiederum Anschläge verübt werden, so sind meiner Ansicht nach ausser dem Ausgehverbot in den Abendstunden, allgemeine progressive Geldstrafen und Massnahmen gegen Juden weniger schädliche und mehr geeignete Mittel um das Ganze für die Verbrechen einzelner Personen büssen zu lassen.'*¹

De korpschef had klaarblijkelijk ontdekt dat hij zich bij de Duitse leiding kon profileren met voorstellen om de joden of de hogere burgerij te treffen, ook zonder dat de situatie tot zulk optreden aanleiding gaf. Toen de rijkscommissaris, niet gediend van opdringerige korpschefs, niet reageerde, schreef Tulp een vergelijkbare brief aan Rauter. Deze reageerde aanvanke-lijk afwijzend maar na een nieuwe poging van Tulp op 17 april 1942 stuurde de Duitse politiechef een relatief uitvoerige brief terug met een uitnodi-
ging voor een persoonlijk onderhoud.²

Rauter had twee motieven om Tulp een bevoorrechte positie te gunnen. Allereerst had hij, zoals vermeld, eind 1941 het vertrouwen verloren dat de Nederlandse politieautoriteiten het bestel zouden omvormen conform zijn instructies en was hij gaan streven naar een uniforme politie, geleid door regionale politiepresidenten die lid zouden zijn van de Germaansche ss en een bijzondere band met hem persoonlijk zouden hebben. Tulp achtte hij bij uitstek geschikt voor zo'n positie.³ Bovendien had Rauter – vermoede-lijk enkele dagen tevoren – te horen gekregen dat in de zomer de deportatie van de joden uit Nederland zou aanvangen. Duidelijk was dat hij voor die operatie op het Amsterdamse politiekorps in het bijzonder een beroep zou moeten doen. Hoewel hij Tulp niet volledig inwijdde in de plannen met de joden, lijkt hij hem mentaal te hebben voorbereid op de bijzondere inspan-ning. Sinds het bezoek verkondigde Tulp namelijk dat 'de strijd tegen het internationale jodendom' het eigenlijke doel van Duitsland in de oorlog tegen de Sovjetunie was.⁴

Tulp én Rauter lijken een bijzondere betekenis aan de ontmoeting te hebben gehecht. Een week later duidde Rauter in een brief aan zijn chef Himmler Tulp aan met de woorden 'unser Mann', een predikaat dat hij aan geen andere Nederlander toekende.⁵ Tulp trad toe tot de Germaansche ss. Hij had reeds een duidelijke affiniteit met de ss, die immers ook had wat

hij in het KNIL waardeerde, zoals het antibolsjewisme en de onderlinge kameraadschap van soldaten van verschillende nationaliteit. Veel aandrang heeft Rauter niet hoeven uitoefenen.⁶ Beide mannen lagen elkaar goed op het persoonlijke vlak. Zij deelden het verlangen zich temidden van de eigen troepen als aanvoerder in het strijdgewoel te mengen. Beiden hielden van actie. Na de ontmoeting bleef het contact niet beperkt tot de maandelijkse dienstgesprekken en de gelegenheden dat Rauter de korpschef ontbood. Tulp kon sindsdien zelf initiatief nemen tot een onderhoud. Hij deed dat regelmatig en telefoneerde en correspondeerde veelvuldig met de Duitse politiechef.⁷

Het Duitse vervolgingsapparaat en het Nederlandse bestuur

Met goedkeuring van Hitler zette politiechef Heydrich van het Reichsicherheitshauptamt in Berlijn in de laatste maanden van 1941 de vernietiging van de Europese joden in gang. Hij droeg de Höhere ss- und Polizeiführer in Oost-Polen, Odilo Globocnik, op de ongeorganiseerde moordpartijen op de joodse bevolking in de gebieden achter het Oostfront om te zetten in een georganiseerde, fabrieksmatige massamoord, geconcentreerd op diverse specifieke plaatsen in Polen, het bezette gebied waar zich reeds de meeste joden bevonden. De chef van de afdeling IVB4, Adolf Eichmann, werd belast met de coördinatie van het oppakken en het transport van de joden uit de rest van Europa naar deze plaatsen. Nadat Heydrich het project in gang had gezet, riep hij op 20 januari 1942 in een villa aan de Wannensee bij Berlijn veertien topambtenaren en politiechefs – vertegenwoordigers van alle betrokken delen van het bestuur – bijeen om hun inbreng in de genocide in grote lijnen op elkaar af te stemmen. Onderwijl zocht Globocnik reeds proefondervindelijk naar de meest efficiënte methode van doden; zo liet hij in Chełmno joden in vrachtwagens verstikken met uitlaatgassen.⁸

De moord op de joden was geen gewone ambtelijke operatie. Er bestond geen plan of draaiboek, geen bijzonder personeel en geen apart budget. Eichmann moest diverse staatsorganen binnen hun eigen bereik de bijdrage laten leveren die nodig was om de vernietigingsmachine draaiende te houden. Het meeste werk viel toe aan de Duitse en inheemse instanties in de bezette gebieden. De massamoord was een radicale, volgende stap in de vervolging van de joden die deze instanties in elk afzonderlijk land reeds enige tijd bewerkstelligden: eerst de markering, vervolgens de beroving en ten slotte de uitstoting van de joden uit het sociale leven.

Eichmann had in de afdelingen IVB4 van de Sipo(SD) zijn voormalige

naaste medewerkers laten benoemen om ter plekke de uitlevering van de joden aan het vernietigingsapparaat administratief te leiden. Veelal maakten zij gebruik van Zentralstellen für jüdische Auswanderung, de geperverteerde vorm van de centrales van de İKK. Op grond van hun rapportages schatte Eichmann telkens in welk aantal joden kon worden weggevoerd. Hij verzekerde zich vervolgens van transport per trein over Duits en Pools grondgebied, legde de raming ter goedkeuring voor aan zijn superieuren en berichtte de betreffende Duitse besturen hoeveel joden zij moesten aanleveren. De streefgetallen die Eichmann vaststelde, kregen in het politieke bestel het karakter van onontkoombare eisen. Terecht kon hij na de oorlog bij zijn proces in Jeruzalem in 1961 verklaren: 'Mich interessierten nur grundsätzliche Schwierigkeiten die ich nach oben berichtete. Selber griff ich in Schwierigkeiten nie ein.'⁹ Juist omdat een vastgesteld plan ontbrak en de centrale leiding zich niet met de uitvoering bemoeide en juist omdat Eichmann zich zo'n minimale rol aanmat, kon de operatie zo ongewoon effectief zijn.

Op de Wannsee-conferentie was afgesproken dat het weghalen van joden uit Europa in het westen zou beginnen en dat Denemarken en Noorwegen omzichtig zouden worden aangepakt. Vastgesteld werd dat Nederland in 1942 vijftienduizend joden zou moeten aanleveren, België vijfentwintigduizend en Frankrijk honderdduizend. Wanneer precies de Duitse besturen in de bezette gebieden deze streefgetallen werden aangezegd, is niet bekend. In Nederland vernam de leiding van het rijkscommissariaat het aantal vermoedelijk pas half april 1942.¹⁰ Omdat in de zomer de eerste Duitse treinen joden zouden komen ophalen, restte slechts weinig tijd, temeer daar de vervolging in Nederland nog verre van afgerond was. Eind april voerde het rijkscommissariaat daarom de beroving van de joden en hun volledige uitstoting uit de samenleving versneld door.

Na de oorlog vertelde Eichmann hoe het aanleveren van slachtoffers uit de betrokken landen verliep: 'Es ist charakteristisch. Das weiss ich fast für alle diese Länder. Es ging ein Schwung; dann stockte es. Dann waren wieder kolossale Bemühungen seitens der deutschen Behörden notwendig. [...] Dann ging es wieder ein kleines Bisschen.'¹¹ Het aantal joden dat de Duitse politieleiding uit West-Europa wist weg te halen, hing af van de vervoerscapaciteit van de Duitse spoorwegen en in de tweede plaats van de reacties van de betrokken partijen op de schoksgewijze doorvoering. In perioden dat de wegvoering nauwelijks werd gehinderd, kwam het voornamelijk aan op de bereidheid van de inheemse besturen en de Joodse Raden om aan de uitvoering mee te werken. Bij terugslag ging het om de inzet en daadkracht van het Duitse bestuur enerzijds, de weerstand van het inheemse bestuur en de Joodse Raad en de bereidheid van de bevolking joden een schuilplaats te bieden anderzijds.

Bij het invoeren van de assistentie van het rijkscommissariaat in Nederland kon Eichmann gebruik maken van een brede consensus onder de betrokken ambtenaren dat de joden uit de weg moesten worden geruimd. In vergelijking met bezettingsbesturen elders profiteerde hij in Nederland van het feit dat de rijkscommissaris zijn medewerkers op één lijn had weten te houden. Hoewel al geruime tijd duidelijk was dat de uiteindelijke deportatie politiewerk zou zijn, wist Seyss-Inquart tot kort voor de wegvoering op landelijk niveau zelf de leiding in handen te houden en op lokaal niveau zijn Beauftragte en de leider van de Sipo(sD) de verantwoordelijkheid te laten delen.

Het politieapparaat trad geleidelijk meer naar voren. Zo kreeg Lages pas in november 1941 formeel volledige zeggenschap over de Zentralstelle für jüdische Auswanderung en behield ook nadien het hoofd van deze dienst, de voormalige tweede man Ferdinand aus der Fünter, in de praktijk een tamelijk zelfstandige positie.¹² In februari 1942 vormde Harster in zijn Haagse hoofdkwartier het Referat J om tot een versterkte afdeling IVB4. Hij verving Rajakowitsch, die het Referat had opgezet, door Willi Zöpf.¹³ Ofschon het apparaat dat de wegvoering zou leiden reeds klaarstond, bevestigde Seyss-Inquart nog in maart 1942 het gedeelde leiderschap van de Beauftragte en de Sipo(sD)-leider op lokaal niveau.¹⁴ De homogeniteit van het Duitse bestuur en het vaak diepgewortelde antisemitisme van zijn medewerkers bevorderden slechts de inzet en de daadkracht bij de deportatie van de joden.¹⁵

In vergelijking met inheemse besturen elders in bezet Europa stelde het Nederlandse zich tegenover de bezetter weinig zelfverzekerd op en greep het zelden in om de nationale belangen te behartigen. Na enkele evidente schendingen van het volkenrecht was begin 1942 de oorspronkelijke formeel-juridische opstelling gereduceerd tot blinde inschikkelijkheid. Het bestuur hechtte sterk aan het met de bezetter gedeelde belang van de ordehandhaving en miskende volledig dat soevereine rechten van het eigen land op het spel stonden.¹⁶ De secretaris-generaal van Justitie en die van Binnenlandse Zaken, respectievelijk de NSB'er Schrieke en de oudgediende Frederiks, traden niet gezamenlijk op. Gewoonlijk kwamen zij pas in actie zodra incidenten hun geen andere mogelijkheid lieten. In de praktijk richtten Rauter, Harster en Schumann zich direct tot de politieleiding in het departement van Justitie. Inspecteur-generaal Croiset van Uchelen kwam de Duitse politieleiding tegemoet op grond van de – ongefundeerde – overtuiging dat hem nog steeds een inbreng werd gegund. Gevolmachtigde voor de reorganisatie Broersen richtte zich volledig naar de bezetter en onderscheidde zich slechts door zijn gediensigheid. De overigen, onder wie de chefs van de Rijksrecherche centrale, werden gedreven door erkentelijkheid voor de geforceerde centralisatie van de politie en ontzag voor de professio-

naliteit van de Duitse collega's. Ten gevolge van de angstvallige afzijdigheid van de leiding vielen doorslaggevende besluiten over bestuurlijke assistentie bij het optreden tegen de joden dikwijls op nog lager niveau. Dit bleek tijdens de aanloop tot de wegvoering uit drie belangwekkende incidenten.

Het eerste incident deed zich voor in oktober 1941, toen tegen joden in Oost-Nederland ter vergelding van aanslagen van het verzet razzia's waren uitgevoerd door de Ordnungspolizei met hulp van de Marechaussee, de lokale politie en de Amsterdamse rechercheurs die bij de Sipo(SD) in Arnhem waren gedetacheerd. De Nederlandse nationale politieleiding kreeg achteraf van de Duitse politieleiding te horen dat deze joden werden beschouwd als gijzelaars. In werkelijkheid werden zij overigens naar Mauthausen gedeporteerd, waar zij de dood vonden ten gevolge van 'Vernichtung durch Arbeit'.¹⁷ Croiset van Uchelen wilde bij het Duitse bestuur protesteren tegen de schending van het volkenrecht die gijzeling betekende, maar Schrieke verzette zich en stond hem slechts toe met de eigen Nederlandse politiekorpsen de regeling te treffen dat hij bij nieuwe assistentie vooraf zou worden ingelicht. Schrieke dwong hem bovendien de Duitse politieleiding te verzekeren dat dergelijke hulp te allen tijde zou worden verleend. Frederiks, die niet in deze reactie was gekend, had dezelfde bezwaren als Croiset van Uchelen. Buiten Schrieke om bezocht hij Rauter. Hij protesteerde bij deze evenwel niet tegen de gijzeling maar verzocht slechts om de burgemeesters en de politie voortaan de gewetensnood te besparen die de uitvoering van zulke taken bij hen teweegbracht. Rauter zegde toe de Nederlandse politie niet meer bij dergelijk optreden te zullen betrekken, welke belofte hij echter prompt brak.¹⁸

Het tweede incident betrof het lot van de niet-Nederlandse joden. Van de bijna tachtigduizend joden die zich in de eerste maanden van 1941 hadden aangemeld bij het Amsterdamse Bevolkingsregister, hadden ruim tienduizend een niet-Nederlandse nationaliteit, van wie bijna zeventienduizend de Duitse. Toen de bezetter deze joden in de zomer van 1941 verplichtte een aanvraag voor emigratie in te dienen, werkten het lokale bestuur en de Joodse Raad mee aan hun verwijdering uit het land zonder zich te verdiepen in hun lot of hun bestemming. Net als voor de Duitse inval moesten deze joden zich opnieuw wekelijks of maandelijks melden bij de Vreemdelingendienst. Toen het nazi-bewind eind november 1941 de Duitse joden in het buitenland de Duitse nationaliteit ontzegde, nam de Vreemdelingendienst hun paspoorten in. Een maand later gaf de chef van het Referat J van de Sipo(SD), Rajakowitsch, het hoofd van de Rijksvreemdelingendienst P. Meijer opdracht om het kamp Westerbork fors uit te breiden. Hij liet weten dat het de bedoeling was om 'alle joden van vreemde nationaliteit, ten bedrage van 17.000, in het kamp op te nemen'.¹⁹ Meijer merkte weliswaar op dat Rajakowitsch zich geen zorgen maakte over de kosten van een duur-

zaam verblijf van zo'n grote groep mensen, maar stelde hem daarover geen vragen. Omdat hij voorzag dat de Joodse Raad, die het kamp moest bekostigen, de verzwaarde last niet zou kunnen dragen, uitte hij tegenover Broersen, die op 1 december 1941 de bevoegdheden van Brants als directeur-generaal had overgenomen, zijn vrees dat het departement uiteindelijk de rekening kreeg gepresenteerd. De gevlmachtigde durfde echter de kwestie niet bij de Duitse politieleiding aan te kaarten. De opname van niet-Nederlandse joden in Westerbork werd prompt voorbereid.²⁰

Het derde incident deed zich voor in januari 1942, toen vanuit Zaandam de eerste niet-Nederlandse joden onder politiedwang naar Westerbork werden gebracht. Hun Nederlandse joodse stadgenoten werden naar Amsterdam gevoerd. Alle joden moesten hun bezit achterlaten, als buit voor de Hausraterfassungsstelle.²¹ De nationale politieleiding protesteerde niet tegen de inschakeling van Nederlandse politie bij het transport van de slachtoffers en de roof van hun bezit. Pas toen burgemeester Voûte het departement om steun verzocht voor een protest tegen de komst van joden naar de hoofdstad, zag men zich genoodzaakt een standpunt te formuleren. Het hoofd van de afdeling Juridische Zaken adviseerde Broersen om ditmaal ieder protest achterwege te laten:

*'De vorige keer [= oktober 1941] hebben wij [dat wil zeggen secretaris-generaal Frederiks] bezwaar gemaakt dat de Nederlandsche politie tegen de joden moest optreden. Nu hebben wij weer bezwaar dat wij niet in de maatregelen worden gekend. Ons zou dus inconsequentie kunnen worden verweten. Bovendien is er niets gebeurd, er blijkt althans niet dat de wijze van uitvoering aanleiding zou hebben gegeven tot ongelukken. En met bezwaren tegen de maatregel zelf kunnen wij uiteraard niet aankomen. Een beroep op de dezerzijdsche verantwoordelijkheid voor orde en rust pleegt op de Duitse autoriteiten naar ik meen te weten niet zoo erg veel indruk te maken. Eigenlijk vraag ik mij nog af of wij niet beter deden de zaak maar te laten rusten.'*²²

Broersen volgde het advies grif op.²³ Het nationale bestuur hield in de volgende maanden vast aan dit standpunt en bemoeide zich niet of nauwelijks meer met de Duitse inschakeling van lokale Nederlandse instanties bij de vervolging van de joden. Alleen Frederiks probeerde in september 1942 nog éénmaal vergeefs de burgemeesters te beschermen tegen 'gewetensnood'.²⁴

In april 1942 bezocht Eichmann het hoofdkwartier van de Sipo(SD) in Den Haag.²⁵ Conform de regels meldde hij zich bij Harster alvorens met Zöpf de voorbereiding van de deportatie te bespreken. Naar alle waarschijnlijkheid deelde hij Rauter en Seyss-Inquart toen mee dat zij vanaf de zomer tot het eind van het jaar vijftienduizend joden moesten aanleveren, te beginnen met de niet-Nederlandse. Eichmann en Zöpf spraken vervol-

gens in Amsterdam met de dagelijks leider van de Zentralstelle, Aus der Fünten. Na de oorlog wist Lages zich te herinneren:

*'[Aus der Fünten en Eichmann] kamen von der Zentralstelle, wie ich von meinem Fenster aus sah. Der Besuch dauerte kaum zehn Minuten. Eichmann sagte mir, dass er eine Reihe von Einzelfragen hinsichtlich der Erfassung der Judenschaft habe. Ich glaube vor allem ausländische Judenfragen, die er in der Zentralstelle hoffte beantwortet zu erhalten. Dieserhalb hatte er bereits mit Zöpf und Aus der Fünten gesprochen. Ich sagte Eichmann meine und unsere Unterstützung zu. [...] Dann war dieser erste und letzte Besuch erledigt.'*²⁶

Op 17 april verzocht Lages burgemeester Voûte om een op straatnaam geordende lijst van alle niet-Nederlandse joodse huishoudens in Amsterdam.²⁷

Vanaf dit moment waren Voûte en Tulp de hoogste Nederlandse bestuurders die leiding gaven aan een apparaat dat meewerkte aan de wegvoering van de joden. Minder onderdanig dan de nationale politieleiding behartigden zij bij het rijkscommissariaat met kracht de belangen van de eigen organisatie en het eigen personeel. Zo bepleitte Tulp nog in juni 1942 bij Rauter dat joodse echtgenotes van politiepersoneel werden vrijgesteld van het dragen van de gele ster.²⁸ Voûte en Tulp hadden echter tevens een scherp besef wanneer onvoorwaardelijke gehoorzaamheid werd verwacht: zodra de Duitse leiding een gesloten front vormde. De burgemeester had zich met steun van de regionale Wehrmachtcommandant en van Rauter maandenlang verzet tegen de vorming van een getto, maar toen hij in februari 1942 ontdekte dat dezelfde autoriteiten hem niet steunden bij zijn verzet tegen de komst van joden uit de provincie, bond hij onmiddellijk in en liet hij het bureau Inkwartiering alle evacués onderbrengen. Ook de lijst waarom Lages op 17 april had gevraagd, liet hij snel opstellen. In overleg met de Vreemdelingendienst belastte hij het Bevolkingsregister met die taak.²⁹

Tulp had in de zomer van 1941 geleerd hoe belangrijk de Duitse autoriteiten het vonden de joden te treffen. Bij bijzondere diensten als bureau Inlichtingendienst en het PBA kostte het hem weinig moeite de manschappen hetzelfde besef bij te brengen. Bij de gewone korpsleden moest hij zich meer inspanningen getroosten. De anti-joodse maatregelen werden zelfs in het voorjaar van 1942 steeds vaker overtreden, veelal zonder dat de politie ingreep; enkele bureaus rapporteerden niet meer over hun inspanningen.³⁰ Het eerder beschreven onderhoud met Rauter was voor Tulp een aansporing om deze terugval in het oude patroon tegen te gaan. Voor enkele inspecteurs, onder wie zijn adjudant Duisterwinkel, vormde dit offensief aanleiding om ontslag te nemen. Zodoende was de impuls die van het be-

zoek van Eichmann half april uitging zelfs in het Amsterdamse korps merkbaar.

Een vernieuwd Politiebataljon

Op woensdag 4 maart 1942 kwamen twee compagnieën Schalkhaarders aan op het Centraal Station. Voorafgegaan door de muziekkapel van het Amsterdamse korps marcheerden zij zingend over het Damrak langs de Munt naar de politiekazerne aan de Ferdinand Bolstraat, waar commandant Krenning van de Ordepolitie hen verwelkomde.³¹ De manschappen vervingen volgens het plan van Tulp vrijwel het gehele, oude bataljon dat eerder die ochtend naar Schalkhaar was vertrokken. De korpschef plaatste hen onder leiding van inspecteur Kruijne, commandant van de vooroorlogse Stormbrigade, nationaal-socialist en tweede man bij de Ordepolitie. Uit Schalkhaar waren bovendien acht officieren meegekomen. Drie van hen, afkomstig uit het Amsterdamse korps, had Tulp in het najaar van 1941 zelf naar het POB gestuurd. Kruijne liet op de appelplaats de Nederlandse driekleur vervangen door de oranje-wit-blauwe vlag van de NSB.³²

Voor Tulp waren de nieuwkomers kneedbaar personeel. Geen van hen was ouder dan 23 jaar. In mei of juni 1941 hadden zij zich aangemeld voor een nieuwe, landelijke politieopleiding, sommigen in de verwachting te belanden in een gewone instelling. De opleiding in Schalkhaar was echter gemodelleerd naar die van de Ordnungspolizei en stond onder leiding van Duitsgezinde militairen en marechaussees. In het onderwijs lag het accent op exercitie, schietonderricht en wapenkunde. Tijdens de lessen 'vorming' werden nationaal-socialistische leerstukken bijgebracht als rassenleer, heemkunde en de taak van nieuwe Duitse staatsinstellingen. Hoewel niet-nationaal-socialistisch gezinde instructeurs van de voormalige Rijksveldwacht er ook traditionele politievakken als strafrecht en verkeerswetten onderwezen, drukten de militaire instructeurs hun stempel op de opleiding.³³ In april 1942 liet een staflid van het POB aan Broersen weten dat in de eerste leergang de niet-militaire vakken naar zijn oordeel zozeer waren verwaarloosd dat aan Tulp 'voornamelijk slechts militaire omhulsels zonder verdere inhoud [waren] afgeleverd'.³⁴ Tulp toonde zich tevreden over de manschappen maar vond het noodzakelijk hun direct een intensieve vervolgopleiding te geven.³⁵

De stafmedewerkers van het bataljon, die in tegenstelling tot de leiding niet waren vervangen, zagen met lede ogen hoe de sfeer met de komst van de Schalkhaarders veranderde. Na het ontslag in februari 1942 van drie inspecteurs die hadden geweigerd naar het POB te gaan, vertrok ook het hoofd van de verplegingsdienst, inspecteur J.W. Middelink, de gangmaker

van het kazerneleven. Zijn opvolger, de Schalkhaarder A. Hofman, constateerde al snel dat de menagemeester regelmatig vergat brood uit te reiken en vermoedde, zo liet hij Tulp weten, dat deze 'om politieke oogmerken solliciteert [naar een andere baan] en er vermaak in zou hebben wanneer het met de voedselvoorziening van het bataljon en den bijvoedingen misliep'.³⁶ Inderdaad dreigden zulke problemen te ontstaan. Hofman was bij zijn aantreden gewezen op het te geringe aantal bonnen dat het politiepersoneel had ingeleverd voor de verstrekte warme maaltijden. Hij had dit gemeld bij de Centrale Dienst voor de Levensmiddelenvoorziening en deze had zich bereid getoond voor de politie soepelheid te betrachten. In april bleek echter dat het tekort niet tweeduizend maar bijna vijftienduizend bonnen betrof. Hofman weet dit aan nalatigheid van zijn medewerkers maar kon geen schuldigen aanwijzen. Kruijke zag zich gedwongen de maaltijden te versoberen.³⁷

Op 15 mei 1942 liet Tulp de Duitse politieleiding weten dat hij het nieuwe bataljon geschikt achtte voor grootschalig optreden op straat. Op instructie van Rauter mocht hij de eenheid slechts inzetten na overleg met de plaatselijke commandant van de Ordnungspolizei.³⁸ Deze maakte geen bezwaar. Tulp liet de manschappen bijvoorbeeld op de toegangswegen naar de stad optreden tegen personen die clandestien groenten van het platteland haalden. Om diefstal uit treinwagons tegen te gaan belastte hij hen met de bewaking van het spoorwegemplacement De Rietlanden.³⁹ De bijdrage van het bataljon aan het reguliere politieoptreden was evenwel niet groot. Het maakte in 1942 slechts 525 processen-verbaal op, zijnde één procent van het aantal dat het gehele korps in dit jaar uitschreef. Groot was het aandeel van de processen-verbaal wegens verkeersovertredingen en overtreding van de identificatieplicht.⁴⁰

In mei 1942 kwamen eerst Heydrich en kort daarna Himmler naar Nederland, waarschijnlijk om de voorbereidingen voor de deportatie van de joden persoonlijk in ogenschouw te nemen.⁴¹ Op 18 mei 1942 ontmoette Himmler Voûte, Tulp en Krenning en inspecteerde op het Museumplein het PBA. In *Het Tijdschrift voor de Amsterdamsche Politie* schreef Tulp achteraf dat Himmler 'bij herhaling den burgemeester en mij zijn voldoening [had laten blijken] over den gunstigen indruk dien deze Nederlandsche jongens qua houding en uiterlijk op hem gemaakt hadden'.⁴² Na afloop van de parade sprak de Duitse politiechef de manschappen vanuit zijn open wagen toe; hij liet goedig weten dat hij hun de rol 'van vriend en niet van boeman van een in orde en tucht opgegroeid volk' had toegedacht en beloofde dat zij in de toekomst een belangrijke rol in de Nederlandse politie zouden spelen.⁴³ Over de prestaties van de Amsterdamse Aussenstelle van de Sipo(SD) was Himmler veel minder tevreden, wellicht juist omdat Tulp en zijn PBA zo'n goede indruk op hem hadden gemaakt, waarschijnlijk ook omdat hij was

geïnformeerd over de successen van bureau Inlichtingendienst. De hoogste Duitse politiechef gaf Lages een schrobbering en verlaagde hem en zijn personeel twee weken later een rang in de ss-hiërarchie. Lages ging met verlof en verzocht zelfs te worden opgenomen in de Wehrmacht.⁴⁴ Pas in de tweede helft van juli, een week na het begin van de wegvoering van de joden, kwam hij in Amsterdam terug.

Tulp kreeg in de volgende weken van allerlei zijden verzoeken om manschappen van het bataljon af te staan. Eind mei 1942 werden Nederlandse nationaal-socialisten in de gelegenheid gesteld toe te treden tot een nieuw korps reservepolitie dat bij bijzondere gelegenheden zou worden gemobiliseerd: de Vrijwillige Hulppolitie. Tulp zag hen niet graag in uniform op straat. Rauter verzekerde hem dat het korps 'restlos in den Händen der niederländischen Polizeiführer' zou staan. In ruil voor deze toezegging zag Tulp zich evenwel gedwongen voor de opleiding twee inspecteurs en 24 manschappen af te staan.⁴⁵ Op 18 juni moest Tulp, vermoedelijk alweer op bevel van Rauter, 25 bataljonsleden naar Utrecht laten gaan. Een kleiner aantal vertrok naar het Haarlemse korps. Beide groepen speelden later in die steden een hoofdrol bij de wegvoering van de joden.⁴⁶ Toen Tulp eind juni van Broersen het verzoek kreeg om nog eens 22 manschappen een opleiding naar Duitse maatstaven te laten ondergaan aan de gloednieuwe Politie-Officiersschool (POS) in Apeldoorn, weigerde hij. Onder druk van Rauter haalde hij twee weken later echter bakzeil en stond toen zelfs Kruijke af voor de leiding van de nieuwe instelling.⁴⁷ Eind juli 1942, kort voordat het bataljon bij de wegvoering van de joden werd ingezet, waren van de 254 manschappen niet meer dan 139 over.⁴⁸

De oprichting van het bureau Joodsche Zaken

Rauter had Tulp in oktober 1941 aangespoord om in zijn korps een apart bureau voor het optreden tegen joden te vormen en hem als chef R.W. Dahmen von Buchholz voorgesteld. Tulp had de benoeming in allerijl laten regelen, alle Nederlandse instanties hadden meegewerkt, maar uiteindelijk had Rauter zelf om onduidelijke redenen de aanstelling geblokkeerd. Pas na de oprichting van een afdeling IVB4 in het Haagse hoofdkwartier van de Sipo(SD) begin februari 1942 verleende Rauter de vereiste goedkeuring.⁴⁹

Rudolf Wilhelm Dahmen von Buchholz, 52 jaar oud, had geen enkele ervaring met het politievak. Van 1912 tot 1925 was hij beroepsofficier geweest. Na zijn voortijdig ontslag had hij zich overal na korte tijd onmogelijk gemaakt, zowel bij nieuwe werkgevers als in de talloze rechts-radicalen partijtjes die hij had gefrequenteerd. Zijn lijvige geschrift *De volksontbinden-*

de invloed der Vrijmetselarij (1941) pretendeerde een eeuwenlange samenzwering van 'volksvijandige krachten' als het puritanisme, het jodendom, het Britse imperialisme en de vrijmetselarij te ontmaskeren. De president van De Nederlandsche Bank M.M. Rost van Tonningen, een fanatieke NSB'er, had hem bij Rauter voorgedragen voor een functie, tot ergernis van Mussert en Van Geelkerken die een langlopende vete hadden met de man die zowel in uiterlijk als in gedrag Hitler probeerde te imiteren. Een familielid omschreef hem als een zenuwlijder.⁵⁰

Dahmen von Buchholz trad op 1 maart 1942 in dienst van het Amsterdamse korps, met de titel commissaris voor bijzondere opdrachten. Tulp deelde hem in bij het Kabinet van de Hoofdcommissaris, gaf hem een kamer in het hoofdbureau bij die van hemzelf en zette hem in afwachting van nadere Duitse instructies aan de studie.⁵¹ Het nieuwe korpslid vond snel aansluiting bij geestverwante collega's als Douwe Bakker. Reeds op donderdagavond 11 maart hield hij voor de leden van het Rechtsfront een lezing over de vrijmetselarij.⁵²

Sedert het najaar van 1941 maakte bureau Inlichtingendienst veel werk van het opsporen van joden die de opgelegde restricties overtraden. Dahmen von Buchholz, die zich met zijn nieuwe dienst op die taak zou concentreren, ging ter oriëntatie zo nu en dan mee op pad. Zo begaf hij zich op maandag 27 april met Bakker en zijn mannen naar de Nieuwmarkt, nadat een artikel in *Het Volk* had beweerd dat joden hier actief waren in de zwart-handel. Een redacteur van de krant had Tulp op het bericht attent gemaakt en deze had Bakker opgedragen een onderzoek in te stellen.⁵³ Bakker:

*'In den middag om 3 uur doen we met zo'n 20 man een inval in twee cafés op de Nieuwmarkt: 1 jodencafé en een ander, waar we alles fouilleren en medenemen naar de [Nieuwe] Doelenstraat. We hoopten een aantal bonnenhandelaars te meppen, doch hebben daarmede geen succes. Wel treffen we eenige lieden aan die geen regelmatige papieren bij zich hebben, terwijl er ook partijen koffie, thee, chocolade en blikken levensmiddelen als hamstervoorraad in beslag genomen werden. Al met al levert het echter niet zooveel op. Kameraad de commissaris Dahmen von Buchholz was erbij tegenwoordig: hij wilde het wel eens meemaken.'*⁵⁴

In mei 1942 liet Tulp Dahmen von Buchholz bij de recherche van bureau Warmoesstraat rondkijken. De chef van dit bureau, commissaris Voorde-wind, waarschuwde het personeel tegen de nieuwkomer, gaf de laatste een eigen kamertje en ging hem zoveel mogelijk uit de weg. Ook het lagere personeel negeerde hem in de regel. Vele jaren later herinnerde leerling-rechercheur Verbiest zich dat Dahmen von Buchholz – 'een burgermannetje, een onooglijk lange slungel' – een verhoor bijwoonde:

*'Je had daar ook joodse verdachten. In Amsterdam was dat niets bijzonders. Dat was een keer het geval toen hij erbij zat. Toen merkte ik dat het een verschrikkelijke antisemit was. Hij begon de verdachte uit te schelden dat hij jood was. De rechercheurs pikten dat niet. Zij zeiden dat dat niet kon en zijn gaan klagen bij de baas [Voordewind]. Die riep hem wel op het matje, maar kon eigenlijk niets doen.'*⁵⁵

In mei werd bekend dat het bureau Joodsche Zaken op 1 juni 1942 zijn werkzaamheden zou beginnen. Dahmen von Buchholz vroeg enkele rechercheurs of zij bij hem wilden komen werken. Aanvankelijk reageerden allen afwijzend, maar in tweede instantie zagen een wachtcommandant en een brigadier van bureau Warmoesstraat in het geronsel van Dahmen von Buchholz een mogelijkheid om bij Joodsche Zaken personeel te laten plaatsen dat fatsoenlijk optrad en dat geen lid was van de NSB. In overleg met Voordewind schoof de wachtcommandant de dertigjarige agent N. naar voren. Deze was in 1936 in dienst gekomen en sindsdien aan bureau Warmoesstraat verbonden geweest. Hij was, zo verklaarde de brigadier na de oorlog, 'in alle opzichten een uitstekend politieman en in politiek opzicht alleszins betrouwbaar'.⁵⁶

Op vrijdag 29 mei 1942 kreeg N. bij terugkeer van zijn ronde van zijn brigadier de mededeling dat hij zich bij Dahmen von Buchholz moest melden. Op de gang liet een rechercheur hem nog weten welk verzoek hem gedaan zou worden en moedigde hem aan om zich beschikbaar te stellen. N. meldde zich bij Dahmen von Buchholz. Na de oorlog verklaarde hij toen van hem te horen te hebben gekregen: 'Zoo, ben jij N. Kijk eens, ik wil van dit bureau, waar ik met plezier heb dienst gedaan, enkele mensen medenemen naar het nieuw op te richten bureau voor joodsche zaken. Jij bent mij aanbevolen door jouw wachtcommandant die mij vertelde dat jij een goed politieman bent.'⁵⁷ Dahmen von Buchholz legde uit dat zijn bureau 'een soort supercontrole' op de joden zou gaan uitoefenen en vroeg N. hoe hij over het joodse vraagstuk dacht: 'Ik antwoordde hem hierop woordelijk: "Die mensen lopen mij niet in de weg, meneer." [...] Hij betwijfelde dit en verklaarde dat de joden wel degelijk lastige mensen waren.'⁵⁸ N. zei dat hij niets voelde voor het werk en kon de kamer verlaten.⁵⁹

De volgende dag selecteerde commandant Krenning van de Ordepolitie in nauw overleg met Tulp en Dahmen von Buchholz het personeel voor het nieuwe bureau: een brigadier, vijf agenten en een administratieve kracht. De brigadier was Abraham Kaper, rechercheur bij de Zedenpolitie en prominent lid van het Rechtsfront, die al geruime tijd op zoek was naar een post in het korps waar hij beter uiting kon geven aan zijn nationaal-socialistische overtuiging. In januari 1942 had inspecteur Bakker getracht hem naar bureau Inlichtingendienst te halen, maar de chef van bureau Recherche-Administratie had met succes bezwaar aangetekend. Ditmaal werd Ka-

per door Tulp zelf naar voren geschoven.⁶⁰ De vijf agenten waren afkomstig uit verschillende delen van het korps. Drie waren lid van de NSB. Op voorspraak van Dahmen von Buchholz was ook N. geselecteerd. Net als de anderen werd hij op zondag 31 mei van zijn aanwijzing op de hoogte gesteld. Hij diende zich de volgende dag op de kamer van zijn nieuwe chef te melden. Hij deed dat met tegenzin. Toen hij zich enkele dagen later bij de inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst van zijn oude bureau, T. Rozema, over zijn overplaatsing beklaagde, wendde deze voor van niets te weten. Voordewind adviseerde hem in de situatie te berusten en van zijn nieuwe taak 'te maken wat er van te maken viel'.⁶¹

Reeds op de eerste ochtend bezocht Tulp Dahmen von Buchholz en zijn medewerkers. Hij benadrukte in een korte toespraak dat onder hen nationaal-socialisten en niet-nationaal-socialisten waren en drong aan op een prettige samenwerking.⁶² Het personeel kreeg twee kamers in het hoofdbureau toebedeeld en kon zijn arrestanten insluiten in het door de Centrale Recherche beheerde cellencomplex. Tulp plaatste bureau Joodsche Zaken net als bureau Inlichtingendienst onder zijn persoonlijk toezicht en liet Dahmen von Buchholz met vaste regelmaat mondeling verslag doen. Bij de eerste gelegenheid droeg hij hem op om overtreders van anti-joodse maatregelen uit te leveren aan de Sipo(SD). Het moet Tulp duidelijk zijn geweest dat deze joden een wisse dood tegemoet gingen. De korpschef spande zich evenwel uitsluitend in voor een correcte behandeling van de arrestanten. De schaarse keren dat hij attent werd gemaakt op mishandelingen, trad hij resoluut op.⁶³

Bureau Joodsche Zaken was niet slechts een opsporingsdienst. Net als de Zedenpolitie en de Verkeerspolitie trachtte het andere instanties te betrekken bij de uitvoering van zijn taak. Het trad op als coördinator en aanjager. In nauw overleg met de Sipo(SD) spoorde het diverse Nederlandse instanties en politie-eenheden aan tot optreden tegen joden. Dahmen von Buchholz attendeerde politiebureaus in de stad op overtreders maar voerde ook besprekingen met tal van instanties over de uitvoering van nieuwe anti-joodse maatregelen. Wanneer joden van mazen in het administratieve net bleken te profiteren, drong hij bij de Duitse instanties of het gemeentebestuur aan op aanvullende regels of nam hij zelf passende maatregelen. Weerstand ontmoette hij nauwelijks.⁶⁴ Uit de schaarse documenten die een beeld geven van zijn eerste optreden, blijkt dat aanvankelijk het initiatief soms nog uitging van andere Nederlandse instanties. Zo noteerde hij op 15 juni 1942 in zijn agenda: 'Van Hr. Blumenthal bericht ontvangen (tel) dat op verzoek van de heer Van Delft [directeur van de Gewestelijke Arbeidsbeurs] door ons een zevental joodsche vluchtelingen uit werkkampen op transport zullen worden gesteld naar strafkamp (bij wijze van proef).'⁶⁵ Nadat Van Delft had toegezegd dat de Arbeidsbeurs de kosten van het trans-

port zou dragen, liet Dahmen von Buchholz negen joden oppakken door zijn eigen rechercheurs en door personeel van bureau Jonas Daniël Meijerplein. Op zaterdagochtend 20 juni werden zij op de trein gezet om onder begeleiding naar het strafkamp in Blesdijke (bij Wolvega) te worden gebracht. Bij het overstappen in Amersfoort wisten twee joden te ontsnappen. Dahmen von Buchholz liet daarop de Rijksrecherche centrale in de gehele Nederlandse politie een opsporingsbericht verspreiden: twee dagen later werd het tweetal opgepakt en alsnog naar het strafkamp gebracht.⁶⁶ Spoedig was het evenwel bureau Joodsche Zaken dat bij het optreden tegen joden het voortouw nam.

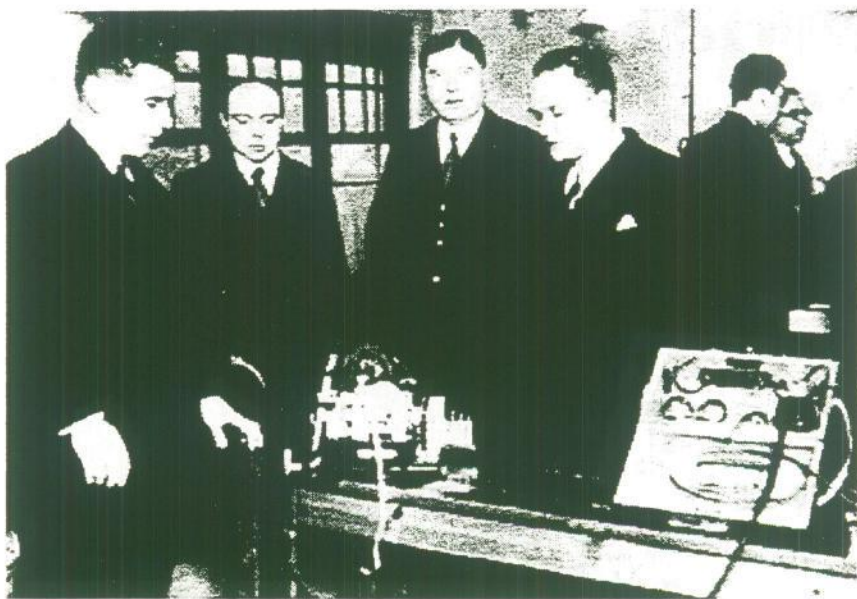
Brigadier Kaper leidde als wachtcommandant de opsporing. Hij ontving de anonieme aangiften van burgers per telefoon en per post en de meldingen van de politietelex, deelde de rechercheurs in koppels in, verdeelde het werk en stuurde hen op pad. Dagelijks belastte hij een rechercheur met het verhoor van de arrestanten en het opmaken van de processen-verbaal. Nadat Kaper de bestemming van de arrestant had vastgesteld, stelde de administratief medewerker van het verbaal een verkorte versie in het Duits op ten behoeve van de Sipo(SD).⁶⁷ Vanaf begin juli werden overtreders van anti-joodse maatregelen overgedragen aan de Zentralstelle die hen als strafgeval naar Westerbork stuurde.

Kaper gedroeg zich vanaf het begin onbeschoft tegenover bezoekers en arrestanten. Begin juli 1942 wees de nationaal-socialistische inspecteur P.L.G. Kramer Dahmen von Buchholz op Kapers gedrag maar deze adviseerde hem meer geduld te betrachten. Niet tevreden met deze reactie schreef Kramer een brief aan Tulp waarin hij bovendien meldde dat Kaper zich laatdunkend uitliet over de korpsleiding. Zo zou Kaper tegenover collega's hebben verklaard dat hij in zijn functie bij de Zedenpolitie 'van verscheidene meerderen materiaal [had] verzameld dat zij met hoeren uitgingen en zelfs van een meerdere dat deze een hoer in een auto had willen verkrachten en toen gebeden en gesmeekt had dit niet te rapporteren'.⁶⁸ Tulp sloot zich echter bij de reactie van Dahmen von Buchholz aan.

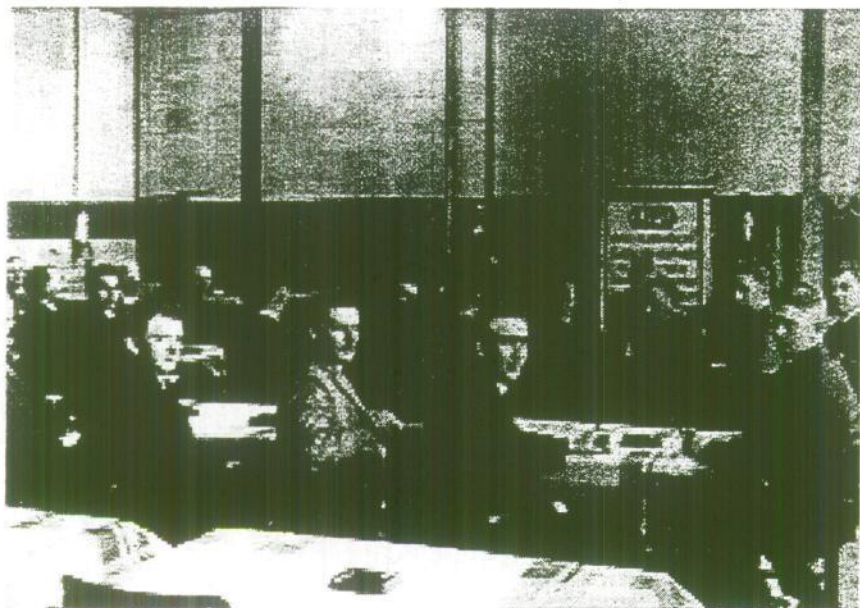
De bezetting van het bureau werd snel uitgebreid. Een maand later had Dahmen von Buchholz reeds bijna twintig medewerkers, merendeels nationaal-socialisten, die zich, zoals inspecteur Kramer tegenover Tulp verklaarde, lieten leiden door achting voor hun chef en 'liefde voor dit speciale werk (Joodsche Zaken) dat ik als Nationaal-Socialist zoo grondig aanvoel'.⁶⁹ De niet-nationaal-socialistische rechercheurs, doordrongen van het feit dat zij een zwakke positie innamen, hadden andere motieven. Na de oorlog verklaarde N. dat hij zich vanaf het begin had voorgenomen om zich 'te onthouden van grofheden [...] en dat ik alles zou nalaten wat de mensen, die om de een of andere reden aan het bureau werden geleid, zou kunnen verontrusten, temeer omdat [zij] toch al in een hoogst zenuwachtigen toe-

1 Politieoptreden tijdens het Jordaanoproer: 'Als het aan mij had gelegen, had ik – als ik een open raam had gezien – geroepen: Het raam dicht of ik schiet.'

2 De introductie van het teletypesysteem in 1911. Van links naar rechts: inspecteur Hoedeman, commissaris Mouwen, hoordecommissaris Versteeg en ingenieur Vogel.

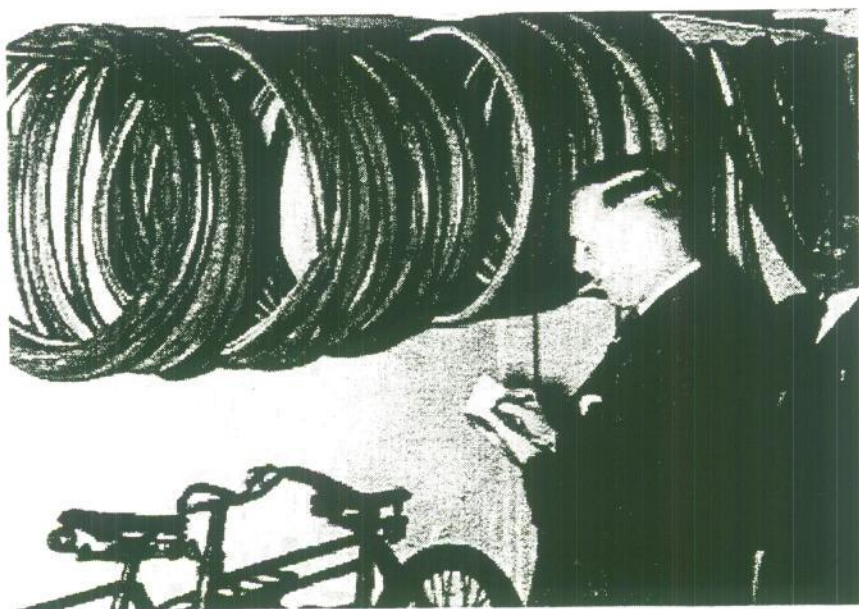
3 Amsterdamse rechercheurs op bezoek in de Lipsfabriek: "Daar hebben we nog een leuk boekje gekregen waarin staat hoe sloten ontstaan zijn."

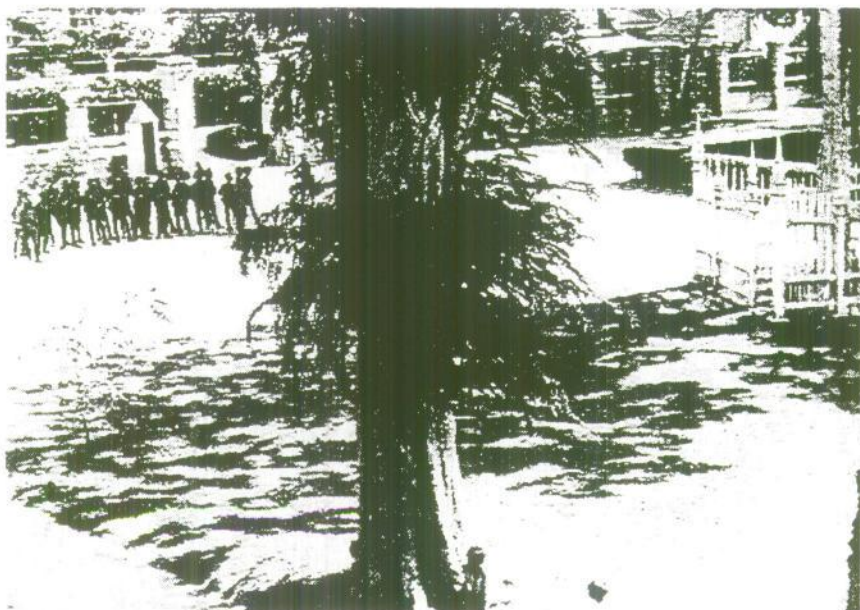
4 Bokskampioen Sam Olij voor het eerst in politieuniform.

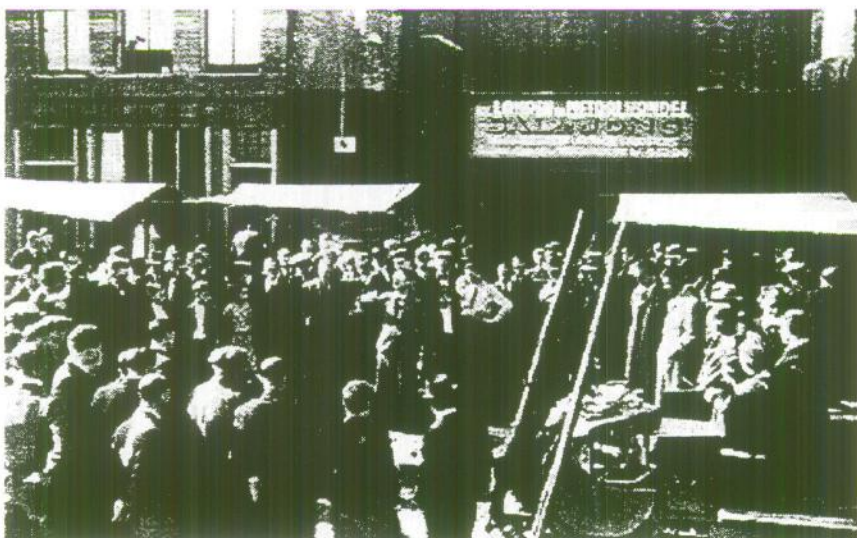
5 19 september 1936: burgemeester
De Vlugt en hoofdcommissaris
Versteeg in afwachting van de
komst van prinses Juliana en prins
Bernhard naar Amsterdam.

6 Rechercheurs nemen gestolen fietsbanden in beslag terwijl agent H. Blonk toekijkt.

7 Suriname, februari 1933: KNIL-soldaten onder leiding van Tulp slaan protesten van plantagearbeiders neer.

8 Joodse marktkoopman.

9 15 mei 1940: Amsterdamse agent draait zijn gezicht weg bij de binnenkomst van de Duitse troepen.

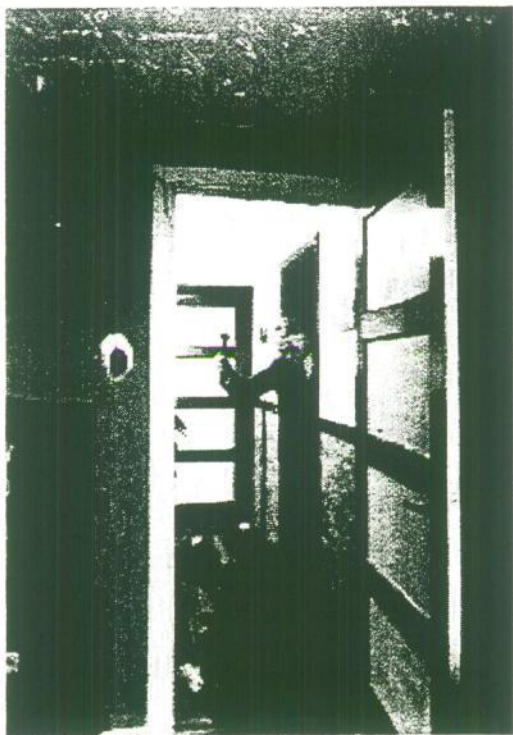
10 Najaar 1940: onder het toezicht van een agent colporteren een Unieid en diverse nationaal-socialisten bij de Dam hoek Kalverstraat.

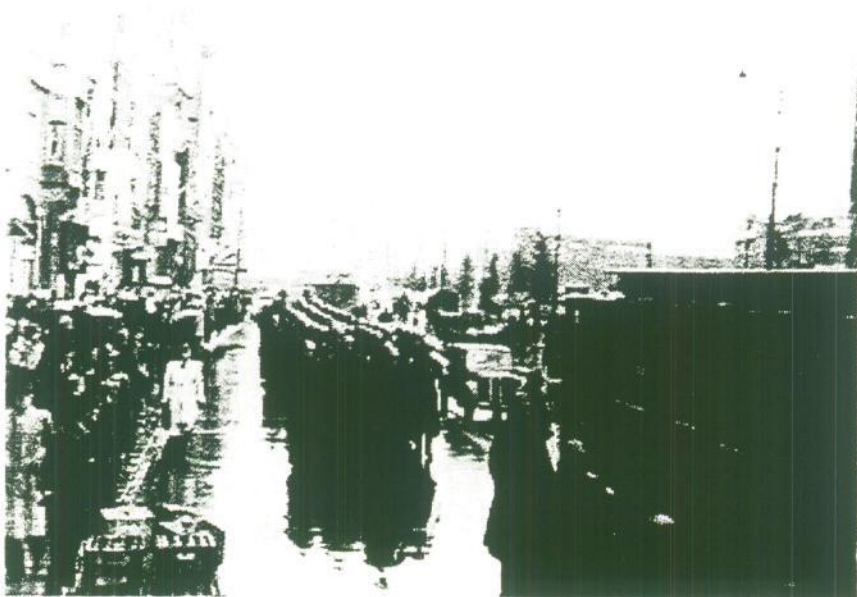
11 7 mei 1941: Tulp treedt aan als hoofdcommissaris. Van links naar rechts: onbekend, burgemeester Voûte, Versteeg, Tulp en Broekhoff.

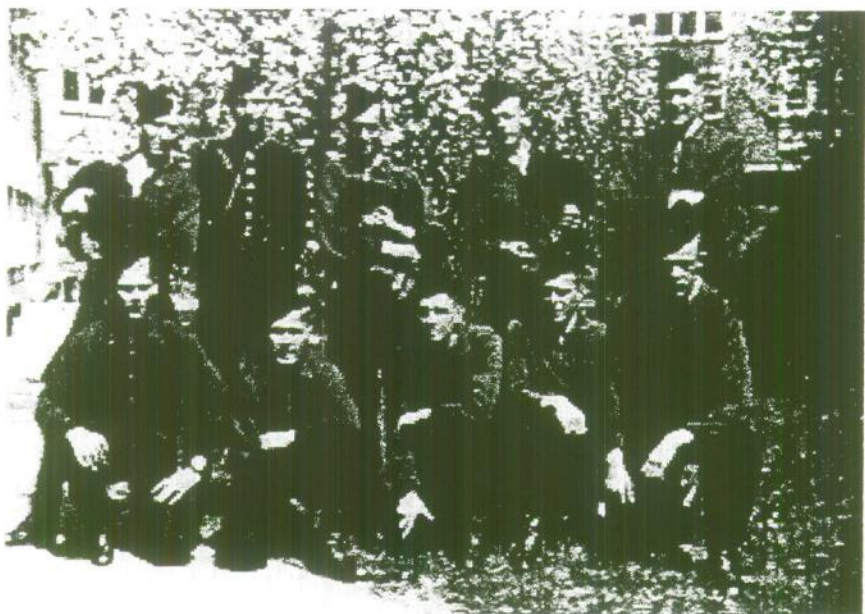
12 10 oktober 1941: administratief personeel in het nieuwe hoofdbureau van politie.

13 Rechercheurs van bureau
Inlichtingendienst reconstrueren
de mislukte arrestatie van Addicks.

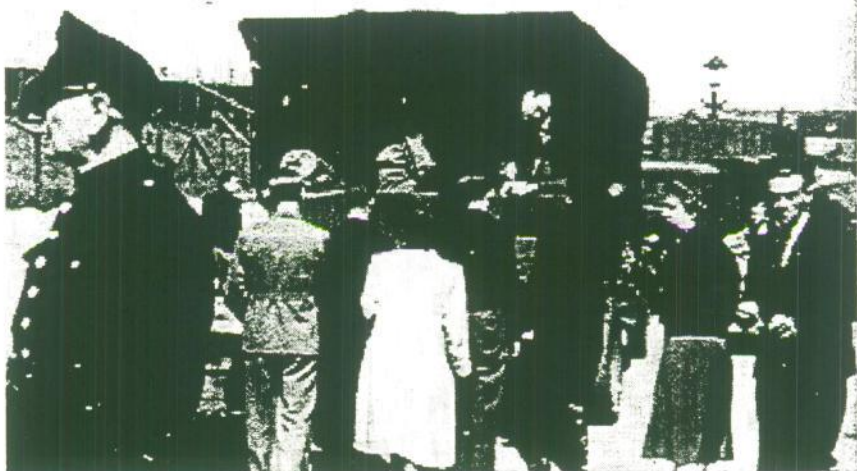
14 4 maart 1942: aankomst van het vernieuwde politiebataljon Amsterdam uit Schalkhaar.

15 Voorjaar 1942: een groep van het politiebataljon poseert op de binnenplaats van de politiekazerne.

16 27 april 1942: Douwe Bakker en zijn rechercheurs vallen een cate op de Nieuwmarkt binnen: "Kameraad de commissaris Dahmen von Buchholz wilde het wel eens meemaken."

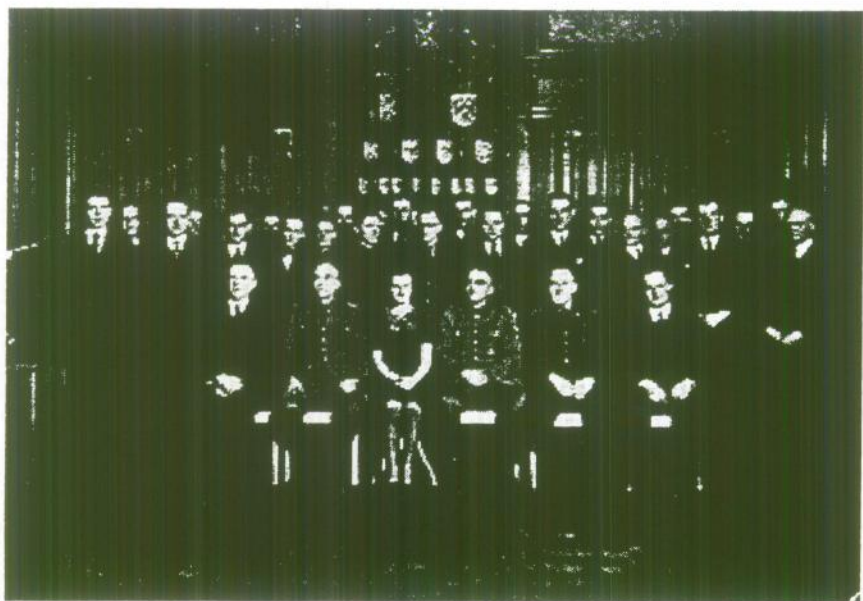
17 Mei-juni 1943: politie bij het wegvoeren van joden.

18 Mei-juni 1943: Hulppolitie bij het wegvoeren van joden.

19. Politieaan handhaaft de orde op de binnenplaats van de Joodsche Schouwburg.

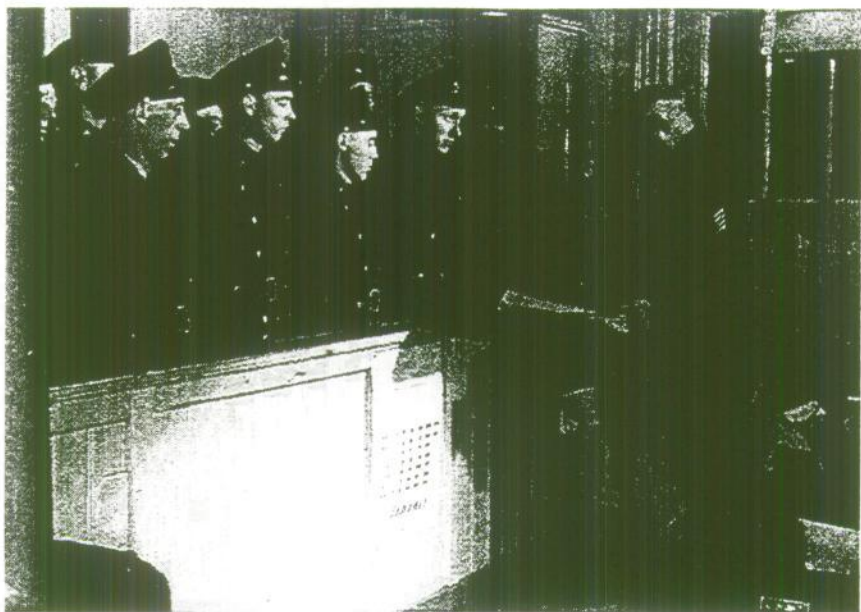
20. Kriminalkommissar W.J. Horak (midden): temidden van het personeel van de Bijzondere Afdeling van de Rijksrecherche centrale.

21.5 mei 1945: hoofdcommissaris H. J. Versteeg wordt bij de ingang van het hoofd bureau ingehaald door de commissarissen K. H. Brockhoff en M. N. E. M. Mouwen.

22.7 mei 1945: nationaal-socialistische politiemannen worden na arrestatie weggevoerd door collega's.

23 Juni 1949: appel van straatagenten.

24 Hoofdcommissaris H.J. Versteeg.

25 Procureur-generaal J.A. van Thiel.

26 Waarnemend hoofdcommissaris
K.H. Broekhoff.

27 Commissaris M.N.F.M. Mouwen.

28 Commissaris H. Voordewind.

29 Commissaris W.H. Schreuder.

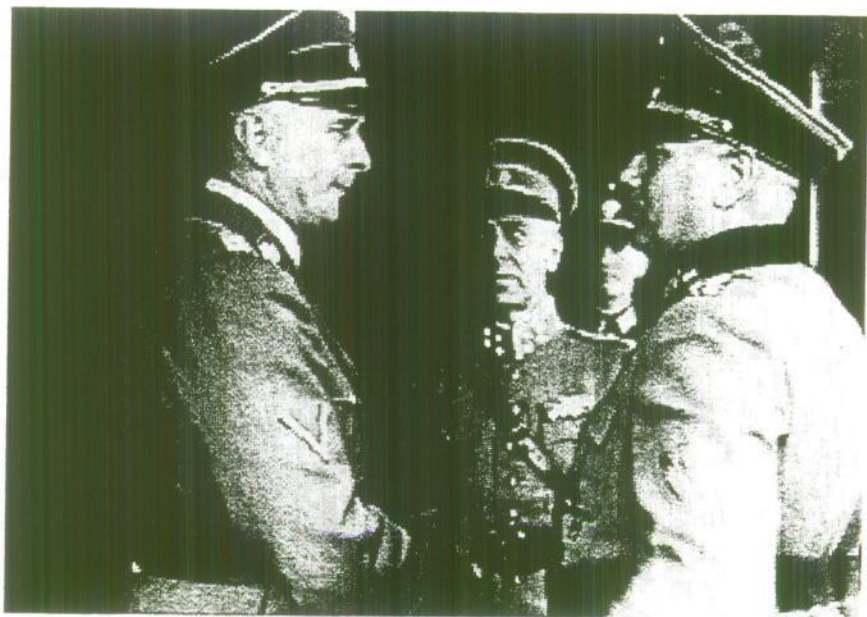
30 Hoofdcommissaris S. Tulp.

31 Burgemeester E.J. Voûte.

32 Commissaris J.C. Krenning.

33 Hôhere ss- und Polizeiführer H.A. Rauter (links) met generaal H.A. Seyffardt en generaal O. Schumann.

34 Amsterdamse Sipo's D-1-chef
W.F.F. Lages.

35 Bevelhebber Sipo's D-1 W. Harster.

stand verkeerden'.⁷⁰ Kaper had N. ingedeeld met J. van der Hoek, een nationaal-socialist die reeds spoedig hardhandig en onbeschoft optrad. Toen N. zich na enkele weken bij Dahmen von Buchholz beklaagde over het gedrag van zijn collega, liet deze hem weten, zo verklaarde N. na de oorlog, dat hij 'het wenschelijk achtte dat Van der Hoek – door hem gekscherend Woeste Hoek genoemd – met mij bleef samenwerken, omdat twee ambtenaren met zulke uiterst tegengestelde opvattingen elkander in de uitoefening van hun dienst in evenwicht hielden'.⁷¹ N. had zelf ook ontdekt dat 'mijn collega's zich in mijn bijzijn onthielden van onhebbelijkheden, hetgeen vooral opviel wanneer ik soms onverwacht de kamer binnentrad waar de verhoren plaatsvonden'.⁷² Hoewel het hem niet ontging dat hij en gelijkgezinde collega's aanzienlijk bijdroegen aan de effectiviteit van het optreden van het bureau, bleef N. tegenover zichzelf zijn aanblijven rechtvaardigen op grond van zijn matigende invloed op fanatieke collega's.

Twee golven anti-joodse maatregelen

Nadat de politie in januari 1942 de joodse venters van straat had geweerd en zo van hun broodwinning had beroofd, kreeg het korps drie maanden lang geen nieuwe anti-joodse maatregelen uit te voeren. Ondertussen zette het rijkscommissariaat de vervolging middels andere Nederlandse instanties in twee richtingen voort: uit de provincie werden joden met gedwongen achterlating van hun bezit door de lokale politie naar Amsterdam gevoerd en uit Amsterdam werden joden weggezonden naar werkkampen, veelal in Noord-Nederland. In beide gevallen trok het lokale bestuur de uitvoering aan zich. Zo werden de joden die naar Amsterdam waren geleid, door het gemeentelijk bureau Inkwartiering bij joden ondergebracht.⁷³ Dit bureau kon, in tegenstelling tot de Joodse Raad die oorspronkelijk met deze taak was belast, particulieren dwingen de nieuwkomers op te nemen. De tewerkstelling van ontslagen joodse arbeiders was aanvankelijk onderdeel van de reguliere werkverschaffing. De Gewestelijke Arbeidsbeurs en het gemeentelijk Bureau Sociale Zaken verscherpten stapsgewijs de bepalingen voor joden zodat spoedig geen sprake meer was van werkverschaffing maar van gedwongen concentratie van joodse mannen, al dan niet werkloos. De Duitse instanties tilden niet zwaar aan de trage uitvoering van de beide maatregelen.⁷⁴

Onder invloed van de hevige vorst verslechterde in de eerste weken van 1942 de situatie van het grote aantal gedupeerden van het verbod voor joden op straathandel. Voûte besloot daarop het verbod te versoepelen: in de Jodenhoek, de Transvaalbuurt en Zuid mochten handelaren vanaf 26 februari weer een standplaats innemen.⁷⁵ Pas op 18 april ontdekte de Beauf-

tragte dat de politie in deze buurten niet meer optrad. Böhmcker eiste prompt een rapport, ontdekte de herziene instructies en voer krachtig uit tegen Tulp en Voûte.⁷⁶ Tulp kondigde de oorspronkelijke instructies op-nieuw af en schreef de Beauftragte een brief met de verontschuldiging dat 'der Amtsführung in jüdischen Angelegenheiten in dieser Stadt öfters geschadet [wurde] infolge der grossen Verschiedenheit der Behörden und Instanzen die oft ohne gegenseitiger Einverständnis [...] Befehle geben'. Het nieuwe bureau Joodsche Zaken, zo verzekerde hij, zou dit probleem oplossen.⁷⁷

In het eerste kwartaal van 1942 bleef het aantal geconstateerde misdrijven tegen de openbare orde en tegen het openbaar gezag op het bijzonder lage niveau van eind 1941 (grafiek 7). Vermoedelijk droegen de vorst en de vervroegde avondklok hieraan bij. Sedert februari trof het politiepersoneel evenwel allengs meer pamfletten aan op de openbare weg.

Aandacht voor het lot van de joden ontbrak nog vrijwel geheel.⁷⁸ Een oproep van *Het Parool* om op 25 februari ter herdenking van de Februaristaking geen gebruik van de tram te maken, had geen zichtbaar resultaat. De CPN, die opriep om op die dag te demonstreren voor meer voedsel, bracht vijftig mensen op de been die, volgens een informant van bureau Inlichtingendienst, 'heftig mopperend op de organisatoren van deze bijeenkomst onverrichter zake [naar] huis toe gingen'.⁷⁹ Pas in de tweede helft van maart lijkt de weerstand tegen de anti-joodse maatregelen enigszins te zijn toegenomen, voornamelijk onder joden zelf. Duitse autoriteiten wezen de korpsleiding herhaaldelijk op joden die cafés bezochten en zonder vergunning verhuisden.⁸⁰ Eveneens bleek een groeiend aantal verbodsborden te zijn vernield, overgeschilderd of gewoon weggenomen. Tulp maakte zijn personeel diverse malen attent op deze zaken, liet nieuwe borden plaatsen, maar lijkt met zijn aansporingen weinig resultaat te hebben geboekt.⁸¹

In de tweede helft van april trof het rijkscommissariaat, waarschijnlijk als gevolg van de aanzegging door Eichmann dat voor het eind van het jaar vijftienduizend joden moesten worden aangeleverd, de joden met nieuwe restricties. Prompt werd het politietoezicht verscherpt. De eerste nieuwe anti-joodse verordening werd het korps mondeling opgedragen door een medewerker van de Beauftragte. Inspecteur Van Grootheest, door Tulp aangewezen om het personeel aan te zetten tot uitvoering van de anti-joodse maatregelen, liet het afweten; een maand later werd hij ontslagen wegens herhaalde dronkenschap.⁸² Het merendeel van de betreffende diensttelegrammen stelde een niet-Duitsgezinde inspecteur op. Tulp zelf spoorde het personeel tot grotere inspanningen aan. Eind april verplichtte Rauter alle joden per decreet om vanaf 3 mei in het openbare leven een gele ster te dragen. Nadien werd het politieoptreden strenger en nam het aantal arrestaties wegens overtreding van anti-joodse maatregelen toe van vijf tot 29

per week (tabel 2). Ruim een derde van de arrestaties werd verricht in opdracht van de Amsterdamse Sipo(SD). Procureur-generaal Feitsma gaf de politie opdracht voortaan in ieder proces-verbaal te vermelden of de betrokkene jood was.⁸³

Het strengere politieoptreden en de verplichting een ster te dragen riepen enige weerstand op: de verspreiding van pamfletten nam toe.⁸⁴ Bureau Inlichtingendienst constateerde dat

*'vooral van communistische zijde de werkzaamheid zeer levendig [was]; er werden zeer veel vlugschriften verspreid, zowel door aanplakking als door werping op den openbaren weg. Vooral de jongste maatregelen tegen de joden [...] wekten zekere reacties op. Op enkele groote bedrijven als de Ned. Dokmij. en Werkspoor dreigden stakingen, doch beperkten deze zich tot zeer kleine afmetingen. Het werk werd slechts enige minuten gestaakt.'*⁸⁵

De politie pakte aanvankelijk een groot aantal niet-joden op wegens het dragen van een ster, ofschoon dit demonstratieve gedrag formeel niet was verboden. De maatschappelijke oppositie lijkt haar weerslag op het korps te hebben gehad. Na twee weken van intensief optreden pakte het gehele korps in de laatste week van mei niet meer dan zes joden op wegens overtreding van een anti-joodse maatregel. Binnen de organisatie ging eigenlijk alleen bureau Linnaeusstraat op strikte voet verder (tabel 2).

Tulp probeerde de tegenzin bij zijn personeel weg te nemen, onder meer met de publicatie van een artikel in het korpsblad. Rauter had hem inmiddels overtuigd dat alle internationale problemen waren veroorzaakt door de joden. In het artikel stelde Tulp dan ook dat enerzijds de Volkenbond 'waarin de Joden een belangrijken invloed hadden' jarenlang de weerkracht van de Europese volkeren had ondermijnd en dat anderzijds 'het internationale grootkapitaal, waarin ook de Joden het laatste woord spreken' de Sovjetunie had bewapend 'tot een potentiaal, welke nu, na het uitbreken van de oorlog tusschen Duitschland en Rusland, pas in zijn volten omvang door een ieder kan worden begrepen'. Het was daarom volgens hem volkomen terecht dat Duitsland 'in het internationale Jodendom haar vijand [ziet], waartegen deze oorlog gestreden wordt. [...] Het is daarom ook aan geen twijfel onderhevig dat de Deutsche overheid na beëindiging van den oorlog tegen de joden in West-Europa die maatregelen zal treffen, die zij voor vernietiging van den Joodschen invloed geboden acht.'⁸⁶ Kleine nalatigheden bij het toezicht op de naleving van de anti-joodse maatregelen hadden, zo verzekerde Tulp zijn personeel, gevolgen waarvan zij zelf de ernst niet konden overzien. Dergelijke onachtzaamheid zou hij dan ook zwaar bestraffen, met een schijnbaar onevenredig zware straf: onherroepelijk ontslag.⁸⁷ Het artikel heeft waarschijnlijk niet veel korpsleden over-

tuigd maar het maakte eenieder wel duidelijk dat Tulp groot belang hechtte aan een stipte uitvoering en dat was eigenlijk voldoende.

In juni 1942 kwam het RSHA in Berlijn tot de overtuiging dat het streefcijfer voor Frankrijk te hoog gegrepen was en verlaagde het daarop van honderd- tot veertigduizend.⁸⁸ Om de vernietigingsmachine die Globocnik inmiddels tot stand had gebracht draaiende te houden, werd het streefcijfer voor Nederland verhoogd van vijftien- tot eveneens veertigduizend. Kort voor Duitse treinen voor het eerst joden in Westerbork zouden komen halen, werden Harster en zijn medewerkers dus plotseling belast met een veel zwaardere opgave. De beslissing betekende bovendien dat zij zich in 1942 niet konden beperken tot het wegvoeren van de niet-Nederlandse joden. Ook joden met de Nederlandse nationaliteit moesten worden opgepakt, een operatie die het rijkscommissariaat liever had uitgesteld uit zorg om de effectiviteit van de administratieve beroving van deze groep en uit vrees voor de reactie van de bevolking. Op 19 juni gaf de Amsterdamse Aussenstelle van de Sipo(SD) Voûte opdracht om zo snel mogelijk een lijst met de namen en adressen van de Nederlandse joodse huishoudens in Amsterdam te leveren.⁸⁹

Op het moment dat het streefcijfer werd verhoogd, was met de administratieve beroving van de Nederlandse joden nog slechts een begin gemaakt. In september 1941 waren hun liquide middelen onder Duits beheer geplaatst, maar nadien had de bezetter zijn blik in eerste instantie gericht op het bezit van de niet-Nederlandse joden. Pas in het voorjaar van 1942 was de Nederlandse joden aangezegd dat zij, net als de niet-Nederlandse joden een jaar eerder, opgave moesten doen van hun niet-liquide bezit. Inventaristoren van de Hausraterfassungsstelle zouden hun aangifte controleren. Om de beroving versneld uit te voeren werd deze dienst bij de Zentralstelle gevoegd. De Utrechtse Aussenstelleleiter van de Sipo(SD) K. Wörlein werd tot diensthoofd benoemd, de Nederlander P.C. Docter tot tweede man. De Hausraterfassungsstelle betrok begin juni een leegstaand schoolgebouw aan het bij de Euterpestraat gelegen Adama van Scheltemaplein en breidde het aantal medewerkers uit van twaalf tot tweehonderd.⁹⁰ Het nieuwe personeel was deels geleverd door de Arbeidsbeurs, deels afkomstig uit nationaal-socialistische organisaties, deels rechtstreeks uit het criminele milieu. Voorts werden enkele Amsterdamse politiemannen aan de dienst toegevoegd. Twee niet-Duitsgezinde rechercheurs, Pieter Elias en Arend Japin, werden belast met het toezicht op het personeel omdat, zoals Docter het tegenover hen formuleerde, 'als deze controle door "kameraden" gedaan zou worden, het geen controle meer was'.⁹¹ De twee rechercheurs, die regelmatig medewerkers op diefstal betraptten, deden hun werk met tegenzin. Op aandrang van een medewerker van de Joodse Raad en van commissaris Voordewind zagen zij af van een verzoek tot terugplaatsing en trachtten zij

binnen de marges van hun functie slachtoffers te helpen. Zo waarschuwend zij bijvoorbeeld op grond van hun kennis van de werkverdeling joden voor de komst van de inventarisatoren zodat zij nog enkele bezittingen in veiligheid konden brengen.⁹²

In juni werd de Zentralstelle für jüdische Auswanderung ingericht voor haar nieuwe taak: de administratieve leiding van de wegvoering van de joden. Tot dan toe hadden Sipo(SD)-leider Lages en Beauftragte Böhmcker op lokaal niveau de vervolging geleid en de uitvoering gedelegeerd aan Nederlandse instanties. De Zentralstelle had slechts een beperkte, ondersteunende taak gehad: het beheer van een cartotheek met gegevens van alle joden in Nederland en de verstrekking van allerlei vergunningen. In mei was Lages met langdurig verlof gegaan en werd Böhmcker plotseling in beslag genomen door een financieel schandaal in Lübeck, de stad waar hij voor zijn komst naar Amsterdam burgemeester was geweest. Aus der Fünften trok nu taken naar zich toe die voorheen door het Nederlandse bestuur, de Sipo(SD) of door medewerkers van de Beauftragte waren uitgevoerd. In de voorzomer van 1942 telde zijn dienst zestien Duitse en vijf Nederlandse medewerkers. Daarnaast waren er Nederlandse belastingambtenaren en personeel van het Bevolkingsregister en tien Amsterdamse politiemannen gedetacheerd. Eind juni installeerde de Zentralstelle zich in het schoolgebouw waar de Hausraterfassungsstelle zich kort tevoren had gevestigd.⁹³

Ook de tweede golf anti-joodse maatregelen vertoonde verscherpt politietoezicht, voorafgaand aan nieuwe decreten. Het bureau Joodsche Zaken ontplooidde zich aan Nederlandse zijde tot de drijvende kracht bij de uitvoering van de nieuwe restricties. Doel was nu de laatste banden van de joden met de samenleving door te snijden en hun bewegingsvrijheid zover in te snoeren dat zij zonder veel moeite konden worden opgepakt en weggevoerd. Dahmen von Buchholz vernam op donderdagmiddag 11 juni dat van de volgende dag af joden groenten, fruit en vlees nog uitsluitend bij joodse winkeliers mochten kopen. Hij gaf deze aanwijzing onmiddellijk door aan de politiebureaus in de stad maar dat leidde niet meteen tot strenger optreden.⁹⁴ Op 16 juni volgde de nadere instructie dat het doel niet slechts was een scheiding in de distributie aan te brengen maar ook een drastische vermindering van de levensmiddelenvoorziening aan de joden. Dahmen von Buchholz spoedde zich naar de directeur van de dienst Marktwezen en haalde hem over om de levering van levensmiddelen aan joodse winkeliers te beperken. De politiebureaus in de stad spoorde hij opnieuw aan om het toezicht op winkels te verscherpen. Opmerkelijk is dat hij zich voornamelijk richtte op de afdelingsbureaus; de sectiebureaus, die door commissarissen werden geleid, meed hij.⁹⁵ Het afdelingsbureau Jonas Daniël Meijerplein met de nationaal-socialistische inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst W. Stuurman ging als eerste over tot strenger optreden (tabel 2). Nadat de

Zentralstelle begin juli een lijst had verstrekt van alle toegelaten joodse winkels en het politiepersoneel aan deze zaken bordjes 'Alleen voor Joden toegankelijk' had uitgereikt, gingen ook de sectiebureaus arrestaties verrichten.⁹⁶ De terugslag in het politietoezicht die zich had voorgedaan na de eerste golf anti-joodse maatregelen van eind april, bleef nu uit.

De verordening die deze maatregelen sanctioneerde en nieuwe restricties toevoegde, werd ruim twee weken later, op 30 juni, door Rauter uitgevaardigd. Zij sloot in opzet en uitwerking aan bij zijn decreet van 15 september 1941, alleen waren de bepalingen veel scherper en hadden zij ditmaal de instemming van Seyss-Inquart. Zo mochten joden geen woningen van niet-joden meer betreden. Tussen acht uur 's avonds en zes uur 's ochtends moesten zij zich in de eigen woning bevinden. Zij mochten van geen enkel vervoermiddel meer gebruik maken, in Amsterdam nog uitsluitend van de pont en de eigen fiets. Die fietsen nam de Amsterdamse politie overigens twee weken later in beslag. Winkels van niet-joden mochten zij nog slechts tussen drie uur en vijf uur 's middags betreden. Net als in september 1941 kreeg de Sipo(SD) van Rauter de bevoegdheid om zelf overtreders te bestraffen, wat betekende: als strafgeval op transport naar Westerbork stellen. Binnen een tijdsbestek van anderhalve maand had Harster met zijn personeel de leiding over de vervolging van de joden volledig in handen gekregen.⁹⁷

Het uit huis halen van joden

De persoonlijke band die Tulp in maart 1942 met Rauter had gekregen, riep weerstand op bij Duitse en Nederlandse functionarissen die belast waren met het gezag over en het toezicht op de Amsterdamse korpsleiding. Zodra duidelijk werd dat met de deportatie van de joden een begin zou worden gemaakt, volgden de tegenaanvallen. Zo bevonden zich niet toevallig acht Amsterdamse inspecteurs onder de achthonderd Nederlanders die op maandagochtend 13 juli 1942 werden opgepakt en als gijzelaars in het kleinseminarie Beekvliet bij Sint-Michielsgestel werden vastgezet. Twee andere korpsleden, onder wie commissaris Mouwen, waren eveneens doelwit van de actie geweest maar wisten zich aan arrestatie te onttrekken, hielden zich enkele dagen schuil en hervatten vervolgens schijnbaar onverstoord hun werkzaamheden.¹ De tien politiemannen waren als gijzelaar aangewezen door de Duitse verbindingsofficier bij het Amsterdamse korps Leisner. Deze zag al enkele maanden met lede ogen hoe zijn positie als toezichthouder werd ondermijnd door de directe band van Tulp met Rauter. Hij had in reactie daarop de banden aangehaald met politieofficiëren als Krenning en Douwe Bakker, die zich net zoals hij ergerden aan de lankmoedige houding van Tulp tegenover niet-Duitsgezinde korpsleden. Om zich te doen gelden had Leisner zich ingespannen voor de berechting van de chef van de Bereden Politie Van Gellicum die als militair in mei 1940 betrokken was geweest bij het neerschieten van enkele NSB'ers. Tulp had zich op zijn beurt moeite getroost om een veroordeling te voorkomen, ogenschijnlijk met succes, waarna Leisner zich revancheerde en bewerkstelligde dat ook Van Gellicum werd gegijzeld.²

Kort na het begin van de wegvoering van de joden publiceerde het blad *Storm ss* een hoofdartikel dat triomfantelijk 'de volledige en radicale uitdrijving van het heele jodendom uit de Germaansche wereld, naar een gebied, waar zij nog wel onder Germaansche controle staan' aankondigde. Binnen een jaar zouden alle joden uit Nederland zijn verdwenen.³ Deze publicatie zette het prominente ss-lid W.J. Heubel aan tot een pleidooi bij Broersen voor deelname van het Politiebataljon Amsterdam aan de operatie: 'De stemming voor een dergelijke actie is bij het PBA natuurlijk zeer goed.'⁴ De aangekondigde wegvoering stijfde burgemeester Voûte daarentegen in de overtuiging dat de Amsterdamse politie zich afzijdig diende te houden. Bezwaar aantekenen durfde hij niet maar hij verzocht, met voor-

bijgaan aan de korpschef, Rauter de Amsterdamse marechaussees die begin maart met het PBA naar Schalkhaar waren gestuurd, terug te laten keren naar Amsterdam opdat die het werk konden doen.⁵ Tulp, door Heubel noch door Voûte ingelicht over hun stappen, meldde hun dat hij in deze kwestie uitsluitend instructies aannam van Duitse autoriteiten en beklaagde zich terstond bij Rauter. Deze betuigde Tulp per kerende post zijn steun, zegde toe het tweetal te berispen, maar schreef ook: 'An sich bin ich schon auch der Auffassung des Obersturmführers Heubel, dass das Polizeibataillon, um härter zu werden, hier und da zu den Judensachen herangezogen werden soll, gerade weil diese Arbeit eine sehr unangenehme ist und weil daran der Charakter der Männer gehärtet werden kann.'⁶ Tulp stemde hiermee in maar drong ook voorzichtig aan het onderbezette bataljon de eerste weken niet te zwaar te belasten.⁷

Begin augustus 1942 bezocht Tulp Rauter, waarschijnlijk om afspraken te maken over de inzet van de Amsterdamse politie bij het uit huis halen van joden. Vermoedelijk stelde Tulp voor het gewone korps in te zetten. Rauter zegde hem op zijn beurt toe dat hij drie van de acht gegijzelde inspecteurs vrij zou laten. Een van hen was de reeds genoemde chef van de Bereden Politie. Een ander herinnert zich hoe hij na zijn vrijlating door Tulp werd ontvangen:

*'Na de gijzeling van mij en een aantal collega's is Tulp zelf naar zijn mede-ss'er Rauter gegaan en heeft gezegd: "Sinds wanneer is het gebruikelijk dat mijn officieren gearresteerd worden zonder mijn voorkennis?" Hij was een gepensioneerde overste uit het Indische leger die zo sprak tegen zijn mede-ss'er. Maar ik was wel binnen veertien dagen vrij. Tulp zei toen tegen mij: "A., ik weet dat jij anti bent maar dat kan mij niets verdommen. Jij doet je zaken en dan sta ik achter je. De politiek laat je aan mij over." Dat zijn woorden die ik gesproken zou kunnen hebben.'*⁸

Na de vrijlating van het drietal wendde inspecteur J.W.C. Hopman, die eveneens in Sint-Michielsgestel vastzat, zich schriftelijk tot zijn directe chef Krenning. Hij verklaarde dat zijn arrestatie op een misverstand moest berusten omdat hij altijd Duitsgezind was geweest en vroeg of Tulp bij de Duitse autoriteiten ook zijn vrijlating kon bepleiten. Krenning stelde Tulp op de hoogte van het verzoek maar de korpschef honoreerde het niet.⁹ De drie vrijgelaten inspecteurs kregen taken bij het ophalen van joden.

Het begin van de wegvoering

Half juni 1942 had Eichmann bepaald dat Harster en zijn personeel voor het einde van het jaar in plaats van vijftienduizend veertigduizend joden

moesten aanleveren. Het is niet bekend hoe afdeling IVB4 van de Haagse Sipo(sD) de uitvoering van de taak ter hand nam. Vermoedelijk bestonden er richtlijnen uit Berlijn maar deze werden nergens rigide toegepast. Uiteindelijk telde voor de betrokken politiechefs van hoog tot laag uitsluitend het bereiken van de door Eichmann vastgestelde streefgetallen. Zöpf en Aus der Fünten deden de ideeën voor hun kunstgrepen waarschijnlijk op tijdens conferenties in Berlijn, waar zij met hun collega's van elders in Europa van tijd tot tijd door Eichmann bijeen werden gebracht.¹⁰ In elk geval voerde afdeling IVB4 van de Sipo(sD) in Den Haag de dagelijkse regie en was Harster zelf betrokken bij alle belangrijke beslissingen. Door de afwezigheid van zowel Lages als Böhmcker ontbraken aanvankelijk de krachten die op lokaal niveau samenhang in het optreden konden aanbrengen.¹¹ Harster overlegde met Rauter en Seyss-Inquart en of hijzelf of Zöpf gaf de lokale Duitse en Nederlandse uitvoerders instructies en aanwijzingen. Dat waren in juni 1942 in Amsterdam de vervangend Sipo(sD)-leider Blumenthal, Aus der Fünten van de Zentralstelle, Wörlein van de Hausraterrassungsstelle, commandant van de Ordnungspolizei Wieprecht en hoofdcommissaris Tulp. Alle vijf waren eind juni nerveus. Veel maatregelen werden hun slechts mondeling meegedeeld. Elke instructie uit Den Haag moest met spoed worden uitgevoerd. Op de achtergrond was de dreiging van een Engelse invasie voelbaar.¹²

Het Nederlandse nationale bestuur volhardde in de reeds in januari 1942 aangenomen houding. Het verleende snel en nauwgezet assistentie zodra deze werd gevraagd en zag verder af van eigen initiatief. Broersen regelde op instructie van Rauter dat politiemannen zwaarder dan voorheen konden worden bestraft indien zij joden lieten ontsnappen.¹³ Het waren evenwel vooral de lokale politie en het lokale bestuur op wie de bezetter bij de deportatie een beroep deed.

Vanaf eind juni 1942, toen hem de wegvoering werd aangekondigd, trotseerde Tulp met steun van Rauter openlijk instructies van de nationale politieleiding, bijvoorbeeld door het negeren van nieuwe opdrachten van Broersen om personeel af te staan.¹⁴ Hij stelde zijn Duitse opdrachtgevers geen vragen over de doeleinden van de operatie. Zijn overtuiging als nationaal-socialist liet niet toe deze in twijfel te trekken en als militair was hij gevoelig voor het argument dat het belang van de actie eerst kon worden begrepen wanneer de gehele militaire strategie werd onthuld. Het is vrijwel zeker dat ook later hem niets ter ore is gekomen van het lot van de joden.¹⁵ Hij wist dat zij valselijk werden voorgelicht over hun bestemming maar dat stoorde hem niet. Op 7 juli meldde hij Rauter trots: 'Hier in Amsterdam geht alles wohl und wir sind ganz fertig zu einer glatten Durchführung der Judenmassnahmen.'¹⁶

Het rijkscommissariaat presenteerde de deportatie aan de slachtoffers

en de buitenwacht als een gedwongen arbeidsinzet. Ofschoon de wetenschap over het werkelijke lot dat de joden wachtte niet wijd verbreid was in het apparaat, was het de Nederlandse uitvoerders duidelijk dat de actie niet voortkwam uit een tekort aan arbeidskrachten maar dat zij was ingegeven door een ideologisch gemotiveerde haat tegen de joden. Van misleiding was slechts in beperkte mate sprake; van bluf en verbale intimidatie des te meer. De Joodse Raad, het meest direct geconfronteerd met het leed dat de slachtoffers werd aangedaan, was de zwakste stut in het Duitse bouwwerk van uitvoeringsinstanties. De raad was weliswaar niet zelf in staat de wegvoeuring te verhinderen, maar een weigering om mee te werken had ongetwijfeld een beduidende uitwerking gehad op de andere Nederlandse instanties. De Sipo(SD)-leiding was zich van dat risico bewust en ging omzichtig tewerk. Op vrijdagavond 26 juni kondigde Aus der Fünften de raad een gedwongen arbeidsinzet buiten Nederland voor joden aan. De Joodse Raad was geschokt maar zegde de geëiste medewerking toe. Aus der Fünften verklaarde dat men in Duitsland tewerk werd gesteld, dat alleen huishoudens met geen enkel lid ouder dan veertig jaar zouden worden uitgezonden, dat veel joden zouden achterblijven en dat de medewerkers van de Joodse Raad, omdat zij arbeidsinzet in Nederland verrichtten, van uitzending waren vrijgesteld. De doorslag gaf vermoedelijk de geboden mogelijkheid de selectie zelf te verrichten, een speelruimte die bij de tewerkstelling in Nederland juist node werd gemist. De Zentralstelle zou namen van geselecteerde joden voorleggen, ontleend aan de door Voûte geleverde lijsten, en de Joodse Raad mocht vervolgens naar eigen goeddunken namen schrappen. De joden die overbleven, zouden een aanzegging krijgen om drie dagen later naar de Zentralstelle aan het Adama van Scheltemaplein te komen, waar zij de echte oproep voor tewerkstelling in Duitsland zouden ontvangen. Aus der Fünften eiste dat zich dagelijks zeshonderd mensen zouden melden, op aandrang van de Joodse Raad bracht hij dat aantal terug tot driehonderdvijftig per dag. De raad diende spoedig te laten weten welke joden van uitzending dienden te worden vrijgesteld.¹⁷

Op zondag 5 juli 1942 brachten Amsterdamse agenten voor de eerste maal aanzeggingen bij joden aan huis dat zij zich moesten melden voor tewerkstelling in Duitsland. De Zentralstelle had de slachtoffers uitgekozen op grond van de eerste lijst van Voûte, waardoor het uitsluitend om niet-Nederlandse joden ging. De Joodse Raad had van deze groep een onbekend aantal mensen vrijgesteld en de overige namen en adressen op voorgedrukte kaarten laten tikken. Bureau Joodsche Zaken ontving deze kaarten van de Zentralstelle en verdeelde ze over de politiebureaus in de stad, alwaar de dienstdoende inspecteurs ze lieten uitreiken.¹⁸ Een inspecteur van het bureau Jonas Daniël Meijerplein herinnert zich hoe hij vier agenten op pad stuurde:

'In het begin ging het alleen om mannen die zogenaamd voor de Arbeitseinsatz werden opgeroepen. Daar kwamen lijsten voor. Het kan vreemd klinken maar dat werk werd beslist niet aan foute dienders gegeven. Je gaf het aan mensen waarvan je wist dat ze goed waren. Ik heb het met ze besproken: het mag wel rotwerk zijn, maar hoe pakken we dat aan. Zij gingen dan naar zo'n adres toe en riepen beneden [aan de deur]: Politie, is die en die thuis? Gewoonlijk moet je als diender niet al te verlegen zijn en, zolang je de toegang niet wordt geweigerd, gewoon doorlopen. Dat werd echter beslist niet gedaan. Ze deden het zo dat ze degene waarvoor ze kwamen de gelegenheid gaven te zorgen dat hij weg was. Pas als gezegd werd: "Hij is niet thuis", liepen ze naar boven: "Zeg maar dat hij komen moet."'¹⁹

De vier agenten die deze inspecteur op pad stuurde, kregen twintig oproepen mee. Met zijn omzichtige aanpak nam de inspecteur eventuele weerstand tegen de opdracht bij de agenten voor een groot deel weg. Bij terugkomst lieten zij weten dat zij slechts vier oproepen hadden kunnen uitreiken. In de andere gevallen waren de slachtoffers afwezig of verhuisd, of was de oproep verkeerd geadresseerd.²⁰ Drie dagen later werd – vermoedelijk door Dahmen von Buchholz – besloten de geselecteerde joden per brief naar een politiebureau te ontbieden om er de aanzegging in ontvangst te nemen.²¹

Nadat de illegale pers ruim een jaar lang weinig aandacht had besteed aan de anti-joodse maatregelen, doorbraken de drie grootste bladen nu het stilzwijgen met de publicatie van het gezamenlijke 'Manifest tegen de Weder invoering van de Slavernij', geschreven door Henk van Randwijk. In de stad groeide de weerstand. Bureau Inlichtingendienst constateerde een opleving van illegale activiteit, vooral van de verspreiding van vlugschriften:

*'Speciaal de maatregelen die van Duitse zijde tegen de Joden worden getroffen, staan in het volle licht en worden scherp aangevallen. Opgewekt wordt tot krachtdadig verzet, opdat de Joden niet naar het buitenland gebracht zullen worden. De bevolking heeft overigens in geenerlei opzicht aan de aansporing tot verzet gevolg gegeven.'*²²

De indruk van toegenomen weerstand wordt ook bevestigd door de toename in juli van het aantal geconstateerde misdrijven tegen het openbaar gezag en gevallen van belediging (grafiek 7 en 11). De cijfers die een indicatie geven van het gedrag van grotere delen van de bevolking, zoals het bezoek aan bioscopen, sportwedstrijden en concerten, verschilden in deze maand niet opvallend van de voorafgaande maanden (grafiek 12). Tulp liet zich in deze weken door bureau Inlichtingendienst vaker dan voorheen van de stemming in de stad op de hoogte stellen en droeg zijn personeel op 'onmiddellijk krachtig op te treden tegen elke verzameling van Joden op den openbaren weg, zich zelf niet in gesprekken met Joden te begeven doch

aanstands met kracht tegen elke actie of bijeenkomsten van Joden of andere personen op te treden'.²³ De Duitse politie, zo meldde hij, had patrouilles uitgezonden om toe te zien op het optreden van het politiepersoneel.

Bij de Zentralstelle werden de slachtoffers ontvangen door Duitse en Nederlandse beambten en door medewerkers van de Joodse Raad, die hun de echte oproep verstrekten en assisteerden bij het invullen van een formulier voor de registratie van hun bezit en van een schriftelijke verklaring van instemming met uitzending naar Duitsland.²⁴ Op de eerste dag van aanmelding, woensdag 8 juli, bleek echter al dat niet alle joden die een ontbinding in ontvangst hadden genomen, naar de Zentralstelle kwamen. Het aantal aanmelders viel de Sipo(SD)-leiding zelfs dermate tegen dat zij besloot om de wegblijvers nog dezelfde nacht onder dwang van huis op te halen. Duitse rechercheurs en hun Amsterdamse collega's van de bureaus Inlichtingendienst en Joodsche Zaken waren hier een volle nacht mee in de weer.²⁵ Onbekend is of de volgende dagen het aantal aanmeldingen toenam. In elk geval rees bij de Sipo(SD)-leiding in het weekeinde twijfel of de eerste twee treinen, die in de vroege ochtend van woensdag 15 juli van het Centraal Station naar Westerbork zouden vertrekken, voldoende gevuld zouden zijn. Op zondag 12 juli werd de termijn voor aanmelding bij de Zentralstelle verkort tot één dag.²⁶ Toen dat geen verbetering bracht, liet Rauter de Duitse politie met hulp van rechercheurs van bureau Inlichtingendienst op dinsdagochtend razzia's in de stad houden.²⁷ Gedreigd werd de slachtoffers naar Mauthausen te sturen als die nacht de duizend joden die voor het eerste transport waren aangewezen, zich niet zouden melden. De Joodse Raad, wellicht bevreesd dat hij zijn invloed zou verliezen als het toegepaste aanmeldingssysteem als ondeugdelijk opzij werd geschoven, liet eigen medewerkers nog dezelfde dag het dreigement persoonlijk overbrengen aan de geselecteerde joden, zodoende de uitwerking van de Duitse chantage versterkend.²⁸

Een deel van de joden die op dinsdagnacht 14 juli voor het eerste transport naar Westerbork waren ontboden, moest zich te voet naar het Centraal Station begeven. Heinz Wielek, de eerste auteur en ooggetuige die een omvattend beeld van de vervolging van de joden in Nederland schetste, schreef in *De oorlog die Hitler won*:

*'Door nachtelijk Amsterdam stapten zij voort. Een enkele kon zijn zenuwen niet in bedwang houden – een vrouw gilde: "Ik blijf hier staan... ik kan niet verder... ja, ik kan wel verder... tot aan de gracht... ja, de gracht... daar zal ik uitrusten... ik ben zo verschrikkelijk moe." De man kalmeerde haar: "Kom... wees verstandig... alles wordt nog goed..." En hij hield haar vast en trok haar mee, de lokkende gracht voorbij.'*²⁹

De overige ontboden joden moesten zich melden op een van de vier verzamelplaatsen in uithoeken van de stad: Westerscheldeplein (sinds 1958 Europaplein), Gaffelstraat, Haarlemmermeerstation en Olympiaweg.³⁰ In de Gaffelstraat meldde zich die avond niemand.³¹ Van de andere drie plaatsen werden de joden onder politiebegeleiding per tram naar het Centraal Station gebracht. Ook hier was politietoezicht. De eerste nacht kwamen 838 van de duizend ontboden joden naar de trein.³² Driemaal liet de wachtcommandant van een bij het optreden betrokken politiebureau een ambulance van de GG&GD komen, waarvan in twee gevallen voor families die zich thuis van het leven hadden beroofd door de gaskraan open te draaien. Om 1.30 en 1.50 uur vertrokken de treinen. De tweede nacht meldden zich 480 joden.³³

Op vrijdagochtend 17 juli liet de Sipo(SD) de meeste joden vrij die als gijzelaars waren vastgehouden om de eerste joden te dwingen naar de trein te komen.³⁴ Tevreden over het resultaat van de eerste twee nachten was de Duitse politieleiding beslist niet. Waarschijnlijk als gevolg van de druk van de Joodse Raad op de geselecteerde joden was het aantal aanmeldingen bij de Zentralstelle toegenomen. De volgende dagen kwam de wegvoering op gang: zondagnacht meldden zich 1000 joden, dinsdagnacht 1018, donderdagnacht 1010, zaterdagnacht 950.³⁵ Telkens was vanaf elf uur 's avonds op elk van de vier verzamelplaatsen en bij het Centraal Station politiepersoneel aanwezig om toezicht te houden en assistentie te verlenen.³⁶ Ook Tulp was met zijn adjudant ter plaatse, evenals Dahmen von Buchholz en zijn medewerkers.

De politie had daarnaast de taak om de verlaten woningen te verzegelen. Iedere ochtend na een transport kwamen agenten van de sectiebureaus op het hoofdbureau de sleutels ophalen die rechercheurs van het bureau Joodsche Zaken de vorige nacht van de slachtoffers hadden afgenomen. Zij bezochten vervolgens de lege woningen, verzegelden ze en leverden de sleutels in bij de rechercheurs Elias en Japin van de Hausraterfassungsstelle. Ook moest politiepersoneel de woningen verzegelen van joden die zelfmoord hadden gepleegd. Nadat de kostbaarste goederen door de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg waren weggehaald, maakten diverse Amsterdamse instanties, soms onder politietoezicht, de huizen gereed voor hernieuwde bewoning.³⁷

Na een week was Harster tevreden over het verloop van de wegvoering van de joden. Steen des aanstoots was slechts de invloed die de Joodse Raad door middel van de selectie van de slachtoffers had op het eindresultaat. Lages, die inmiddels van verlof was teruggekeerd en in Amsterdam de leiding in handen had genomen, kon aan deze situatie op zaterdag 25 juli een eind maken omdat hij kort tevoren van Voûte de lijst met Nederlands-joodse huishoudens had ontvangen en van de Joodse Raad de lijst van personen

die deze van wegvoering wilde laten vrijstellen.³⁸ Met behulp van beide lijsten kon de Zentralstelle voortaan zelf vaststellen welke joden voor transport te ontbieden. Aanmelding vooraf bij de Zentralstelle was niet langer nodig. Voortaan reikte de politie de geselecteerden, onder wie nu ook Nederlandse joden, terstond hun oproepen voor transport uit. Van 28 juli af hoefden zij zich pas op de avond voor de wegvoering te melden. Voor dit doel werd behalve de Zentralstelle nog een plaats aangewezen: de Hollandse (vanaf najaar 1942 'Joodsche') Schouwburg aan de Plantage Middenlaan.³⁹ Een deel van de administratie die tot dan toe in de Zentralstelle was verricht, vond nu hier plaats. De Joodse Raad restte niets dan pleiten voor vrijstelling van joden die al in handen waren van de Sipo(sd). Om verzekerd te zijn van voldoende joden om de treinen te vullen, liet Lages meer oproepen uitreiken dan strikt noodzakelijk. De Schouwburg kreeg daarvoor het karakter van een reservoir.⁴⁰

Onder Duits toezicht waren in de Schouwburg zowel employés van de Joodse Raad als Amsterdamse politiemannen werkzaam. De eersten registreerden de binnenkomende joden en verstrekten maaltijden. Amsterdamse chercheurs, onder wie Elias en Japin, namen er de sleutels van de achtergelaten woningen in ontvangst. Kort na het in gebruik nemen van de Schouwburg ontdekten medewerkers van de Joodse Raad een lacune in het nieuwe systeem van oproepen. Zij moesten namelijk twee lijsten opmaken: een lijst voor de Zentralstelle ter controle of de opgeroepen joden daadwerkelijk waren verschenen en om hen uit de cartotheek van die dienst te boeken, en een lijst die met de trein werd meegegeven, voor de administratie van het kamp Westerbork ter controle of onderweg niemand was ontsnapt. De maas in het net was dat Lages en Aus der Fünten de lijsten niet onderling vergeleken en zich bij het bevrachten van de treinen slechts bekommerden om de streefgetallen. Joden konden ongemerkt uit de Schouwburg worden vrijgelaten als zij wel op de eerste lijst stonden maar niet op de tweede. Als medewerkers van de raad volgens dit principe mensen af lieten vloeien, gaven Elias en Japin hun de sleutels terug, hielpen hen uit de Schouwburg ontsnappen en boekten hen ook bij de Hausraterfassungsstelle uit de administratie.⁴¹ Deze joden ontvingen dan geen oproep meer maar liepen wel het risico om opnieuw te worden opgepakt.

De nieuwe aanpak om joden direct voor transport te ontbieden liep reeds op de derde avond, maandag 3 augustus, spaak. Een bericht in de pers dat commissaris-generaal voor bijzondere doeleinden Schmidt had verklaard dat de joden naar 'het Oosten' werden gevoerd en dat hun lot daar 'hard' zou zijn, veroorzaakte paniek onder joden. Omdat de Joodse Raad bij de selectie niet langer een bemiddelende rol speelde en omdat inmiddels ook Nederlandse joden werden opgeroepen, leidde deze paniek tot een forse vermindering van het aantal aanmelders. Die maandagavond kwa-

men slechts vierhonderdvijftig joden naar de Schouwburg. De Joodse Raad wees Lages op de onrust die de rede van Schmidt tewegg had gebracht en vroeg hem publiekelijk te verklaren dat de weggevoerde joden uitsluitend in Duitsland werden tewerkgesteld. Lages weigerde en dreigde met geweld als de raad niet bewerkstelligde dat meer joden naar de Schouwburg kwamen. Dit lag inmiddels buiten het vermogen van de raad. Op woensdagavond 5 augustus was de aanmelding vermoedelijk geringer dan twee dagen eerder.⁴²

De Duitse leiding in Den Haag, door Lages ingelicht over de situatie, besloot om de Ordnungspolizei op 6 augustus in Amsterdam op straat razia's te laten houden. Ook het PBA werd, onder bevel van commandant Wieprecht van de Ordnungspolizei, ingezet. De actie, die om elf uur 's ochtends begon, werd in het clandestiene blad *Verzet* als volgt beschreven:

*'Uit de wagens komen ze: het schuim van de wereld, de Grüne Polizei en hun helpers, de Nederlanders, op Nederlands kosten opgeleid bij het politie-opleiding-bataljon te Schalkhaar. [...] In korte tijd (maar waarom zou men zich haasten, de Joden kunnen toch niet weg) zijn alle straten tussen de wolkenkrabber op het Daniël Willinkplein en de Scheldestraat afgezet. En dan begint het: op elke hoek staan de Duitse agenten, het geweer aan de schouder, [...] daar stampen ze al de trappen op: "Wonen hier joden?"'*⁴³

Er werden ongeveer 2200 joden opgepakt. Een deel werd naar de Schouwburg geleid; de overigen naar de Zentralstelle waar zij de nacht op de stenen binnenplaats moesten doorbrengen. Drie detachementen van het Amsterdamse korps verleenden assistentie bij het transport van de opgepakte joden.⁴⁴

Terwijl de slachtoffers werden vastgehouden, mochten medewerkers van de Joodse Raad onder geleide van politiepersoneel van de Hausraterfassungsstelle hun woningen betreden om kleding en proviand te halen. De rechercheurs Elias en Japin, die toezicht hielden op dit politiepersoneel, vroegen informeel aan bevriende collega's uit het reguliere korps om mee te werken teneinde het leeghalen van de woningen niet geheel over te laten aan de Duitsgezinde korpsleden. Na de oorlog zei Japin: 'We konden daar geen NSB'ers voor meesturen, want er werd natuurlijk voor andere, armere joden mee bagage uitgehaald.'⁴⁵ De twee rechercheurs droegen tevens zorg dat de slachtoffers vanuit de Schouwburg afscheidsbrieven naar familie en vrienden konden sturen.

Zoals inmiddels op dagen van vertrek gebruikelijk was, hielden buiten de Schouwburg agenten van bureau Jonas Daniël Meijerplein samen met agenten te paard van de Bereden Politie toezicht van de ochtend tot middernacht.⁴⁶ Een agent, die meermalen met enkele collega's op de hoek bij de Plantage Parklaan een afzetting verzorgde, beschreef na de oorlog welke

taferelen zich afspeelden bij het vertrek van de trams die joden naar het Centraal Station voerden:

*'Bij ons vervoegden zich verscheidene kennissen en familieleden [...] die probeerden door de afzetting te komen om met [de slachtoffers] in contact te komen. Wanneer er dan weer een tram passeerde, volgestouwd met slachtoffers, gebeurde het vaak dat ze hun eigen familie, ja soms gezinsleden weg zagen voeren. Ik heb gezien dat de vrouwen zich het haar uit het hoofd trokken van angst, radeloosheid en machteloosheid, terwijl Deutsche militairen (geen Grünen) zich op de dijen sloegen van het lachen en op deze ongelukkigen wezen.'*⁴⁷

Van de joden die bij de razzia van 6 augustus waren opgepakt, werd meer dan de helft, verdeeld over twee groepen, naar Westerbork gevoerd. De anderen werden vrijgelaten.⁴⁸

De terugval bij de aanmelding in de eerste week van augustus overtuigde de Duitse politieleiding van de ondeugdelijkheid van het systeem van directe oproepen. Zonder politiedwang waren de joden niet uit hun huizen te krijgen. De Sipo(SD)-leiding zon op een nieuwe ingreep. Op zondagavond 9 augustus kwamen slechts 68 joden naar de Schouwburg. De voorzitters van de Joodse Raad, Asscher en Cohen, voorvoelden een verscherping van het Duitse optreden en boden aan om '200 à 300 onzer beste mensen de opgeroepen te laten bezoeken om ze erop te wijzen dat er willekeurige gevangennemingen enz. komen als ze niet gaan'. Maar Harster wilde de Joodse Raad niet opnieuw in een bemiddelende rol plaatsen en liet Lages dit aanbod afslaan.⁴⁹ De lokale Sipo(SD)-leider liet zijn rechercheurs in de directe omgeving van de Euterpestraat in het wilde weg joden van straat plukken zodat hij die avond 230 joden kon afvoeren. In de volgende weken vonden vanuit Amsterdam nog drie kleinere transporten naar Westerbork plaats.⁵⁰ Een deel van deze joden had zich aangemeld, een deel was opgepakt door het bureau Joodsche Zaken, door het gewone korps of door korpsen uit de omgeving van Amsterdam.⁵¹ Inmiddels was het ook Eichmann niet ontgaan dat de aanvoer van joden stagneerde. Lages, Wörlein en Aus der Füntten werden in augustus bij Zöpf ontboden en kregen te horen dat Berlijn aandrong op een grotere inspanning. Gezamenlijk formuleerden zij een nieuwe aanpak. De joden zouden direct uit huis worden gehaald, zonder aankondiging, zoveel mogelijk door Nederlandse politie.

Het ophalen door het reguliere korps

Op 17 augustus 1942 gaf Tulp opdracht om alle korpsleden, verdeeld in twee groepen, ter voorbereiding op de deelname aan het weghalen van joden uit

hun huizen op twee achtereenvolgende dinsdagochtenden in het Rembrandttheater bijeen te roepen. Hij sprak hen toe, de politiekapel speelde enige marsmuziek en er werd een film vertoond. Er is weinig bekend van de woorden waarmee Tulp zijn personeel op de voor de meesten ongetwijfeld onwelkome taak voorbereidde.⁵² Op woensdagochtend 2 september berichtte de Duitse politieleiding telefonisch aan de Amsterdamse korpsleiding dat die avond joden van huis zouden worden opgehaald, dat het korps voor die taak personeel ter beschikking moest stellen en dat Sipo(SD)-leider Lages was belast met de leiding van de actie.⁵³ Tulp was niet tevoren op de hoogte gesteld. Een dag eerder had hij namelijk nog de toezegging gedaan om die avond te spreken voor het Rechtsfront.⁵⁴ Stipte uitvoering van de opdracht was voor hem een prestigekwestie. Na de actie van de Beauftragte in februari 1941 en die van Rauter in september 1941 was dit de derde maal dat het politiekorps plotseling onder forse druk werd geplaatst teneinde een bijzondere prestatie te leveren bij de vervolging van de joden.

Tulp gaf commandant Krenning van de Ordepolitie opdracht om de noodzakelijke maatregelen te treffen. Na de oorlog verklaarde deze de instructie 'een onverkwikkelijke zaak' te hebben gevonden, en ondervraagd over zijn reactie op het bevel zei hij: 'Met de toenmalige hoofdcommissaris viel niet te praten.' Een poging tot een dergelijk gesprek heeft hij ook niet ondernomen.⁵⁵ Krenning riep inspecteur Bessem bij zich, op dat moment belast met de leiding over kamer 42, waar de inzet van extra personeel voor bijzondere acties werd geregeld en detachementen werden samengesteld. Een jaar eerder had hij Bessem bij de reorganisatie van de Ordepolitie wel overwogen op een zijspoor gezet en zijn taak toen overgedragen aan de plooibare Hopman. Omdat de laatste echter in juli 1942 als gijzelaar was weggevoerd, had Bessem op zijn oude post terug kunnen keren.⁵⁶

Krenning stuurde Bessem naar de Zentralstelle, waar deze werd ingelicht over de nieuwe aanpak. De agenten moesten de oproepen aan de joden uitreiken, hun alleen de tijd geven om een koffer te pakken en hen dan meenemen naar een bureau of posthuis. Alleen ziekte was een reden om de opgeroepene niet mee te nemen. Van de bureaus of posthuizen dienden politiewagens hen naar de Zentralstelle te brengen.⁵⁷ Bessem kreeg een onbekend aantal oproepen mee en werd voor het overige vrijgelaten in de uitvoering. De eerste avond belastte hij twee inspecteurs, een brigadier en 24 agenten, verdeeld over twee detachementen, met het werk. Zij moesten in burger optreden. Elk detachement kreeg de beschikking over een vrachtauto met chauffeur. Voorts kwam het Politiebataljon in actie. Na de oorlog verklaarde Bessem dat hij aanvankelijk bij de selectie van de inspecteurs twee criteria had aangelegd: zij dienden niet Duitsgezind te zijn, en werkzaam in de wijken waar de getroffen joden woonden.⁵⁸ Hij lijkt evenwel nog een ander uitgangspunt te hebben gehad. Alle uitgekozen inspecteurs

waren namelijk slechts korte tijd in dienst en hadden pas enkele maanden een vaste werkplek. Zij waren niet ouder dan 25 jaar en vormden duidelijk de meest kneedbare groep in het korps.

Om halfvier verzond Bessem het eerste telegram. In strijd met de gangbare praktijk liet hij na de taak van de detachementen te vermelden. Sprake was slechts van 'een bijzondere opdracht'.⁵⁹ Vervolgens liet hij de inspecteurs naar het hoofdbureau komen. Na de oorlog verklaarde hij:

*'Ik liet de jongere inspecteurs een voor een bij mij komen, soms ook met twee tegelijk. Daar waren geen NSB'ers of Rechtsfronters bij, zoodat ik wel kon aannemen dat de uitvoering voldoende gesaboteerd zou worden. Aan een enkele heb ik wel aanwijzingen gegeven hoe ze de opdracht slecht uit konden voeren, en in het algemeen heb ik het ze laten voelen.'*⁶⁰

De eerste avond moesten twee inspecteurs zich om zeven uur 's avonds bij de bureaus Linnaeusstraat en Adelaarsweg melden. Spoedig was in het gehele korps de betekenis van de term 'bijzondere opdracht' bekend.⁶¹

De meeste korpsleden waren tegen de opdracht gekant. Bovendien moesten zij het werk buiten diensttijd verrichten en ontvingen zij voor overwerk sinds 1 januari 1942 niet langer een vergoeding. 'De collega's die niet als politiek onbetrouwbaar bekend stonden, kankerden allen op deze plichten,' verklaarde na de oorlog een inspecteur die zelf aanvankelijk niet was uitgekozen.⁶² Ofschoon de actie formeel onder leiding stond van de Sipo(SD), was Tulp iedere avond bij het ophalen aanwezig, hiermee duidelijk makend dat hij het optreden dekte met zijn verantwoordelijkheid. Hier en daar bemoeide hij zich, puttend uit zijn Indische ervaring, met de uitvoering. Hij maakte de taak voor de korpsleden minder onaangenaam, onder meer door hen vrij te stellen van de inlevering van bonnen voor de dagelijkse verstrekking van warme maaltijden.⁶³ Daarnaast gebruikte Tulp meer dan voorheen repressieve middelen om een stipte uitvoering van de opdracht te bewerkstelligen. Na de eerste uitingen van tegenstand verzocht hij Rauter om hem in staat te stellen zijn personeel zo nodig strenger te bestraffen.⁶⁴ De inspecteurs die als eersten werden aangewezen, zochten in persoonlijke gesprekken naar de juiste opstelling. Een van hen verklaarde na de oorlog: 'Omdat het toch niet tegengehouden kon worden, besloot men de opdrachten aan te nemen om zodoende dit werk zoo soepel mogelijk uit te kunnen voeren.'⁶⁵

De selectie van de agenten en brigadiers behoorde niet tot de taak van Bessem. Zijn telegram vermeldde slechts het aantal agenten dat de sectie-bureaus moesten leveren. Op die bureaus zocht de inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst het opgegeven aantal bijeen. Er zijn aanwijzingen dat vooral agenten werden uitgekozen van wie bekend was dat zij het met de

regels minder nauw namen. Andere verklaringen geven aan dat oudere agenten in de bres sprongen voor jongere collega's en de verafschuwde taak vrijwillig op zich namen.⁶⁶ Meestal kregen de geselecteerde agenten bericht aan huis. Om te voorkomen dat zij zich onttrokken aan het dienstbevel vernieuwde de korpsleiding op stel en sprong het bestaande oproepsysteem.⁶⁷ Kort voor zeven uur 's avonds ontvingen de inspecteurs van Gemeentelijke Politiedienst op de sectiebureaus van Bessem de briefjes met de namen en adressen van de joden die moesten worden opgehaald. De tijd ontbrak om vrienden of bekenden onder de getroffen joden te waarschuwen.⁶⁸

Agent Sam Olij, de voormalig bokskampioen die door Versteeg met voorbijgaan aan de formele procedure het korps was binnengehaald, en die na de capitulatie lid was geworden van de NSB en in de zomer van 1942 werd gedetacheerd bij de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, heeft na de oorlog op grond van zijn eigen indrukken de verdere gang van zaken beschreven. Uit de tekst blijkt herhaaldelijk dat hij zich probeerde te wreken op zijn ex-collega's die na 1945 niet – zoals hij – waren gestraft. De nu volgende beschrijving hoe de inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst van bureau Linnaeusstraat op een verhoging ging staan om de agenten en brigadiers toe te spreken, moet dan ook met enige reserve worden beschouwd:

*'Het is of hij siddert bij de gedachte aan wat hem is opgedragen. [...] Dan gaat zijn blik van de een naar de ander. Ja, het zit hem hoog. Ook zijn manschappen nemen elkaar van terzijde eens op; nog onwetend als ze zijn, begrijpen ze toch wel dat het briefje met adressen hetwelk ze ontvingen, niet veel goeds moet inhouden. Daarom willen ze in elkaar peilen; elkaar maar ook hun chef en de chef waarbij van alles door zijn hoofd spookt, op zijn beurt hen. [...] Zijn weke mond opent zich en de zachtzalvende stem welke zijn manschappen zo goed kennen, klinkt als het spinnen van een kater en toch is het zo afgrijzend, zo verschrikkelijk: "Mannen, jullie hebben je briefje, met de adressen van Joden die moeten worden opgehaald. Wie de zaak saboteert, spot met eigen veiligheid. Ik wil niet voor de Joden in het concentratiekamp komen." Zijn mannen staan als aan de grond genageld; niemand heeft de moed te weigeren.'*⁶⁹

De inspecteurs die Bessem had aangewezen om het ophalen te leiden, voegden daar vermoedelijk weinig aan toe. De scherpe scheiding tussen hoger en lager personeel weerhield hen de agenten bij hun eigen afweging te betrekken. Na de oorlog verklaarde een van hen: 'Met agenten heb ik nooit over het oppakken gesproken.'⁷⁰ Zij stuurden de agenten in koppels op pad om de joden uit huis te halen en naar het bureau te voeren. Tegen de gewoonte in bleven zijzelf veelal achter op de bureaus. Als de agenten moeilijkheden ondervonden, konden zij hen bellen en begaven de inspecteurs zich alsnog naar het betreffende adres.

Bij het ophalen stonden de agenten onder grote spanning. Publiek, dat van enige afstand toekeek, maakte geregeld met geschreeuw zijn woede kenbaar over hun optreden. Hoewel de weerstand van de joden door de voorafgaande gebeurtenissen veelal reeds was gebroken en de agenten daarom zelden op verzet stuitten, kon de benarde positie van de slachtoffers hun niet ontgaan. Zo nu en dan sprong een jood bij hun komst uit het raam, iedere avond troffen de agenten families aan die zich van het leven hadden beroofd door bijvoorbeeld de gaskraan open te draaien. Rechercheurs van de Sipo(SD) die toezicht hielden, constateerden bij het gewone politiepersoneel geen misdragingen.⁷¹ Niettemin deden zich kleinschalige revoltes voor. Zo meldde een agent kort na de oorlog dat een collega zich bij het ophalen 'zo overstuur maakte dat hij zonder meer op de Grüne Polizei wilde schieten. Hij is toen door collega's maar naar huis gebracht.'⁷² Tegen het eind van de actie, meestal na middernacht, verzamelde de inspecteur van Gemeentelijke Politiedienst de briefjes met de namen van joden die niet thuis waren aangetroffen en liet ze nog dezelfde nacht bij Bessem bezorgen.⁷³

Ook andere delen van het korps alsmede enkele gemeentelijke diensten en particuliere instellingen kwamen 's avonds in actie. Zo dirigeerde de inspecteur die eind juli 1942 met twee collega's op voorspraak van Tulp uit het gijzelaarskamp bij Sint-Michielsgestel was vrijgekomen de politiewagens die joden van de politiebureaus naar de Zentralstelle brachten.⁷⁴ Personeel van de GG&GD haalde bedlegerige joden met ziekenwagens op, leidde hen voor een Duitse arts en voerde hen vervolgens ook naar de Zentralstelle. Dahmen von Buchholz hield hier toezicht op het aantal joden dat werd binnengebracht.⁷⁵ Naar alle waarschijnlijkheid namen ook rechercheurs van de Centrale Recherche deel aan het ophalen. In elk geval transporteerden zij opgepakte joden uit de cellen van het hoofdbureau naar de Zentralstelle. De dienst Gemeentetram verzorgde het vervoer naar de treinen en de Nederlandsche Spoorwegen zorgden voor het transport naar Westerbork. Manschappen van het Duitse en het Amsterdamse Politiebataljon begeleidten het transport. Een vereniging van dierenvrienden ontfermde zich nog dezelfde avond gretig over de achtergebleven huisdieren.⁷⁶

De nieuwe aanpak om met hulp van de Nederlandse politie de joden onder dwang uit hun huizen te halen, was buitengewoon effectief. De getroffen waren overrompeld. De eerste nacht werden 380 joden naar Westerbork gezonden. Onduidelijk is hoeveel van hen door het gewone korps en hoeveel door het PBA werden opgehaald. Op de twee volgende avonden, op vrijdag 4 en zaterdag 5 september, werden respectievelijk vierhonderdvijftig en vierhonderd joden opgepakt en weggevoerd, onder wie opvallend veel ouden van dagen. Onder de bevolking, bij de Joodse Raad en tevens bij

het politiepersoneel wekte dit ontzetting en ongeloof. Een van de betrokken agenten deed onder pseudoniem zijn beklag bij procureur-generaal Feitsma, wie het inmiddels nagenoeg geheel ontbrak aan zeggenschap over de politie:

*'Ik ga de laatste dagen, gelijk zeer vele leden van ons corps, gebukt onder de lasten die ons worden opgelegd en die ik trouw aan mijn plicht naar eer en geweten wil vervullen. Het stuit ons tegen de borst wat we nu te doen hebben en wat we met een bloedend hart verrichten. Het meewerken aan het deporteren van Joden die in onze stad wonen, is steeds voor ons zeer bezwarend, maar nu we al enige avonden zelfs oude, zwakke en ongelukkige mannen en vrouwen moeten uit hun huizen halen, wordt het ons te erg. Menigeen onzer voelt het aan als een beleediging van ons Nederlandsch corps dit werk te doen te krijgen. Moeders met kleine kindertjes moeten we in de nacht meenemen. We doen het, maar vraag niet hoe. Zoudt U niet kunnen zorgen dat er spoedig een einde aan komt. U edele Heer zoudt ons allen in het Recht dat wij moeten dienen, een grote dienst bewijzen.'*⁷⁷

Enkele inspecteurs, eveneens van streek vanwege het ophalen van ouden van dagen, waren tijdens het verplichte sporten in het weekeinde in de gelegenheid met elkaar te overleggen, buiten de aanwezigheid van hun superieuren. Inspecteurs die op het hoofdbureau werkten en daarom zelf niet voor het ophalen in aanmerking leken te komen, maakten de ophalers verwijten. Twee van hen verklaarden met nadruk zelf een dergelijke opdracht absoluut niet te zullen aanvaarden. De ophalers verweerden zich met het argument dat de anderen gemakkelijk praten hadden. En was het voor de joden niet beter dat dit werk werd uitgevoerd door de vertrouwde Nederlandse politie dan door de brute Ordnungspolizei? En lieten zij niet heel wat joden ontkomen? Tot een gezamenlijke opstelling kwam het niet.⁷⁸

Bessem vernam weldra van deze onenigheid en stelde daarop Tulp voor om de inspecteurs van het hoofdbureau voortaan ook aan te wijzen. Na de oorlog lichtte hij zijn stap als volgt toe, zonder te vertellen dat hij op eigen houtje Tulp op de hoogte had gesteld: 'Over de onrechtvaardigheid van het feit dat de eene inspecteur wel en de andere niet moest ophalen, is op het sportveld gesproken. Daarom heb ik opdracht gegeven [de inspecteurs van het hoofdbureau] ook aan te wijzen. Deze inspecteurs hebben het dan ook gedaan.'⁷⁹ Tulp nam zijn suggestie over en liet hem op 7 september een lijst opstellen op grond waarvan de inspecteurs bij toerbeurt konden worden opgeroepen. In het korps raakte het bestaan van die lijst spoedig bekend.⁸⁰

Op dinsdagavond 8 september werden de betreffende inspecteurs voor het eerst met het ophalen belast. Vermoedelijk wilde Bessem het tweetal dat het heftigst had geageerd tegen het ophalen als eerste voor het blok

plaatsen, maar bracht het feit dat Rauter de volgende avond het ophalen persoonlijk zou komen inspecteren, Tulp op andere gedachten. Op de bewuste woensdagavond waren vier inspecteurs, een brigadier en 52 agenten samen met het PBA in touw. De joden die zij die avond ophaalden, werden bij uitzondering niet nog dezelfde nacht per trein naar Westerbork gevoerd maar een dag langer in Amsterdam vastgehouden. In de brief die Rauter een dag later aan Himmler stuurde maar die klaarblijkelijk al eerder was opgesteld, maakte hij geen melding van het bezoek. Zoals gebruikelijk liet hij zijn chef vooral blijken hoe doortastend hij was. Zo stelde hij dat de wegvoering van de joden hem weliswaar 'die allgergrössten Kopfzerbrechen' bezorgde, maar dat binnen enkele weken, wanneer hij behalve het kamp Westerbork ook het kamp Vught in gebruik zou nemen, beslist verbetering zou intreden: 'Ich spanne dann alles ein, was irgendwie polizeiliche oder hilfspolizeiliche Funktionen ausüben kann, und was irgendwo an Judentum legal oder illegal sich zeigt, wird ab 15.10.42 in diese beide Lager abgeschoben.' Hij verzekerde dat de Duitse treinen die in Westerbork joden kwamen halen, altijd zouden worden gevuld: 'Auf keinen Fall will ich irgend einen Zug ausfallen lassen, denn was weg ist, ist weg.'⁸¹

Een dag later ontving Tulp van Feitsma de eerder aangehaalde anonieme brief. De korpschef reageerde fel op dit zwakke protest. Nadat hij had vastgesteld dat de schrijver zich van een gefingeerde naam had bediend, liet hij Dahmen von Buchholz een onderzoek instellen naar de handschriften van het personeel dat de voorafgaande dagen bij het ophalen betrokken was geweest. De schrijver werd desondanks niet ontdekt.⁸²

Op vrijdag 11 september vernamen de twee inspecteurs die zich op het sportveld ondubbelzinnig hadden uitgesproken tegen het ophalen, rond halfvier dat zij die avond waren uitgekozen.⁸³ Een van hen, Jan van den Oever, was tot dan toe in het korps weinig op de voorgrond getreden. Gedurende het volgende uur was de druk op hem bijzonder groot. Zijn collega's vroegen hem met klem in te binden. Niettemin bleef hij bij zijn besluit, gesteund door zijn echtgenote met wie hij telefonisch contact onderhield. Hij stapte naar Bessems chef Krenning en liet deze weten dat hij op grond van zijn religieuze overtuiging de opdracht niet wilde uitvoeren. Na de oorlog verklaarde hij: 'Zonder eenige nadere aanleiding deelde Krenning mij mede dat mijn aanwijzing geen proefballonnetje was, hetgeen veroorzaakte dat ik dat juist wel begon te denken. [...] Krenning toonde begrip voor mijn opvatting en onthief mij van de opdracht.'⁸⁴ Tegenover Tulp verklaarde Krenning evenwel dat Van den Oever vierkant weigerde een dienstbevel uit te voeren. Tulp ontsloeg de inspecteur op staande voet, de zwaarste straf die de korpschef op dat moment ter beschikking stond.⁸⁵ Bessem ging vervolgens praten met de andere inspecteur die zich tegen het ophalen had uitgesproken en die eveneens was geselecteerd. Deze, een ontwikkelde, re-

delijke man, werkzaam bij bureau Recherche-Administratie, trok na het gesprek zijn bezwaren in en voerde de taak uit.⁸⁶

Terwijl de oppositie in het korps tegen het ophalen aldus was gesmoord, hadden medewerkers van de Joodse Raad dankzij de nieuwe methode van oppakken meer mogelijkheden gekregen om heimelijk joden uit de Schouwburg te laten ontsnappen. De hulp die de rechercheurs Elias en Japin boden, vergde spoedig veel van hun krachten. Inmiddels waren enkele collega's hen informeel bijgesprongen. Omdat dezen bij de hulpverlening werden belemmerd door hun formele verplichtingen in het korps, verzochten Elias en Japin inspecteur Bessem kort na het incident op het sportveld om deze collega's officieel bij de Hausraterfassungsstelle te detacheren. Bessem was daartoe bereid maar zag zich bij de uitvoering voor een hindernis gesteld. Het was een vaste regel dat overplaatsingen voor een langere periode de goedkeuring van Krenning behoeften. Dergelijke beslissingen werden per mededeling bekendgemaakt aan de betreffende afdelingshoofden. Als Krenning het verzoek werd voorgelegd, zou hij echter beslist aandringen op de inzet van Duitsgezind personeel. Bessem vond een uitweg. In noodsituaties was hij namelijk bevoegd tijdelijk personeel bij een afdeling te plaatsen. Zo detacheerde hij op dinsdag 8 september 1942 per diensttelegram vijf rechercheurs voor een periode van drie dagen bij de Zentralstelle. Hij zou die detachering vervolgens zevenmaal verlengen, telkens per telegram, uiteindelijk tot 23 oktober. Bessem, die uit het gesprek met Elias en Japin had opgemaakt dat de Duitse registratie niet waterdicht was, ging voortaan een deel van de oproepen die hij van de Sipo (SD) ontving, zelf vernietigen. Net als personeel van de Joodse Raad in de Zentralstelle en de Schouwburg deed hij dat niet volstrekt willekeurig: in de eerste plaats trachtte hij eigen vrienden en kennissen te helpen.⁸⁷

De inschakeling van de Amsterdamse politie bij het ophalen van joden was voor Harster en de zijnen zeer profijtelijk. Na het stokken van de wegvoering in augustus 1942 ten gevolge van onwillegheid van de joden om zich naar de Zentralstelle en de Schouwburg te begeven, kwamen in september de transporten weer op gang. De nieuwe methode was minder effectief en minder efficiënt dan de vrijwillige aanmelding in de tijd dat de illusie nog bestond dat het doel van de actie arbeidsinzet in Duitsland was: begin september werden zo'n vierhonderd joden per nacht weggevoerd tegen ongeveer duizend in de tweede helft van juli. Omdat de politie in september echter vijf nachten per week werkzaam was, wist Lages in die maand ruim zesduizend joden weg te voeren (grafiek 14). Zelfstandig had de Duitse politie dat resultaat waarschijnlijk niet kunnen bereiken. Op het weerstandsvermogen van de getroffen en, dat in augustus juist was toegevoegd, had het optreden van de Amsterdamse politie een fatale uitwerking: zij werden uit huis gehaald en naar de trein gevoerd door vertegen-

woordigers van een vertrouwde instelling die goed thuis waren in de situatie en die, zelfs als zij met de taak verlegen waren, de slachtoffers voldoende konden overdonderen om hen mee te laten komen.

Eind september resteerde nog een aanzienlijke groep joden die betrekkelijk gemakkelijk kon worden opgepakt, te weten de joden die de Gewestelijke Arbeidsbeurs in bijzondere werkverruimingskampen had geplaatst. De Sipo(SD) had al voorbereidingen getroffen om hen uit de kampen te halen. Aan de Nederlandse politie deelde zij de taak toe om gelijktijdig de gezinsleden thuis op te pakken. Op donderdag 1 oktober kreeg Bessem uitvoerige schriftelijke instructies en oproepen voor 4013 personen.⁸⁸ Wegens de omvang van de actie werden de Joodse Raad en gemeentelijke instanties zoals de GG&GD ditmaal niet ingezet. De politie diende de opgepakte joden niet via verzamelplaatsen in de stad naar de Zentralstelle of de Schouwburg te brengen maar eerst naar de politiebureaus te leiden en vervolgens naar een terrein van de Marechaussee aan de Polderweg. Tulp besloot dat de actie zou worden geleid door alle inspecteurs van Gemeentelijke Politiedienst van het korps. Zij zouden voor deze gelegenheid geplaatst worden in vijf sectiebureaus in de stad. Op vrijdagochtend om halfelf gaven Tulp, Krenning en Bessem hun op het hoofdbureau nadere instructies. Van alle vrijstellingen diende alleen die van protestants-gedoopte joden te worden gerespecteerd. Met de leeftijd en de gezondheid van de slachtoffers diende geen rekening te worden gehouden. Zieken en bejaarden zouden niet – zoals gebruikelijk – met ambulances van de GG&GD maar met wagens van de Duitse en Nederlandse politie worden vervoerd.⁸⁹

Op vrijdagavond 2 oktober was vrijwel het gehele korps in touw. Bijna twaalfhonderd agenten en brigadiers waren onder leiding van de inspecteurs Gemeentelijke Politiedienst belast met het ophalen. Daarnaast dirigeerde Bessem vanuit het hoofdbureau tweehonderd korpsleden onder wie een groot aantal rechercheurs van de Centrale Recherche. Honderd manschappen van het Politiebataljon begeleidden met de Ordnungspolizei de transporten van de bureaus naar de Polderweg. Het was een enorme operatie, die de hele stad beroerde. Een joodse vrouw van wie de echtgenoot in de buurt van Amsterdam tewerk was gesteld, beschreef later het verloop van de avond. Om acht uur had zij de maaltijd gereed en wachtte zij met de kinderen de komst van haar man af. Toen de bel ging, stond echter politie voor de deur, die haar een halfuur gaf om zichzelf en de kinderen reisvaardig te maken. 'Gehuil van half slapende kinderen, [...] protesteerende oudere kinderen, niets mocht baten bij deze heeren.' Zelfs de maaltijd mocht niet meer worden genuttigd:

“Neem maar het hoogstnodige mee en een beetje voortmaken!” [...] Het was zeer donker buiten; het regende en het afweergeschut knalde deze avond heviger dan ooit. Daar gingen zij in lange rijen. Zwaar gepakt en gezakt gingen deze vrouwen met hunne kinderen de straat op, zwaar bewaakt door de D[uitsers] en PBA. Huilende kinderen. [...] De dichte drommen bereikten de Polderweg, waar halt werd gehouden op het oefenterrein der Marechaussee. Maar wat zagen zij daar? Hun mannen en zoons zaten hier reeds te wachten. Door overvalwagens bij hun werkobject opgewacht en vastgehouden zijn zij tegen het donker naar deze plaats gebracht om op het van huis gehaalde gezin te wachten. De grote angst van velen ging over in vreugde na het wederzien van de “laatkomer”.⁹⁰

Vanaf het nabijgelegen station Muiderpoort werden de slachtoffers per trein naar Westerbork vervoerd. Pas tegen vijf uur in de ochtend kon het politiepersoneel naar huis terugkeren. Bewoners van de Watergraafsmeer zagen nog uren later treinen met joden voorbijrijden.⁹¹

Omdat op vrijdagavond niet alle familieleden waren opgepakt, zou de actie de volgende avond worden voortgezet. In de loop van de dag ontstonden echter problemen bij de voorbereidingen.

Bij het overleg met de Ordnungspolizei vernam Bessem dat deze die avond geen wagens ter beschikking zou stellen.⁹² Tulp kreeg 's middags – niet voor het eerst – last van reuma en zag zich om vier uur gedwongen de leiding van de actie over te dragen aan waarnemend hoofdcommissaris Claes Bakker.⁹³ Deze en Krenning bleken echter het benodigde overwicht over het personeel te missen. Nog geen uur later stelden zij drie agenten buiten dienst.⁹⁴

Tijdens het ophalen 's avonds grepen de inspecteurs bovendien, zo rapporteerde de commandant van het Duitse politiebataljon, zonder openlijk dienst te weigeren, iedere gelegenheid aan om de actie te doen mislukken. Het controleren van de papieren van de slachtoffers nam overdreven veel tijd in beslag; zij stonden de slachtoffers toe zeer veel bagage mee te nemen, zodat het vervoer naar de verzamelplaatsen stagneerde: ‘In vielen Fällen trafen auf den Revieren Juden mit 4 bis 5 grossen Gepäckstücken ein, die sie selbst gar nicht tragen konnten.’⁹⁵

Om kwart over tien kreeg het personeel opdracht het ophalen te staken.⁹⁶ De agenten moesten de al opgehaalde joden nog naar de Polderweg brengen maar konden vervolgens naar huis gaan. Als gevolg van het wegvallen van Tulp was het slot van de actie mislukt. Voorlopig zou het de laatste keer zijn dat het reguliere politiekorps was belast met het ophalen.

Het ophalen door het Politiebataljon

Zoals vermeld had het Politiebataljon Amsterdam reeds op donderdag 6 augustus 1942 aan Duitse razzia's deelgenomen: van elf uur 's ochtends tot elf uur 's nachts hielp het bij het hardhandig oppakken van joden in Amsterdam-Zuid. Een week later werd het tijdelijk onder het gezag geplaatst van de commandant van het Duitse bataljon in de stad.⁹⁷ Er zijn twee aanwijzingen dat beide eenheden gedurende de volgende weken opnieuw samen razzia's uitvoerden. Voordat begin september joden van huis werden opgehaald, kwamen namelijk nog driemaal treinen uit Amsterdam met telkens ongeveer driehonderd joden in de vroege ochtend in Westerbork aan: op 15 en 25 augustus en op 1 september. Een deel van deze joden kwam uit de omgeving van Amsterdam en was door de lokale politie daar naar de Zentralstelle gebracht; het merendeel evenwel was uit Amsterdam zelf afkomstig. Omdat na 15 augustus joden niet meer werden opgeroepen voor vrijwillige aanmelding bij de Schouwburg, moeten deze joden op een andere wijze zijn opgepakt. Een tweede aanwijzing voor deelname van het PBA aan Duitse razzia's is een opmerking van Tulp. Deze refereerde eind september tegenover Rauter aan herhaaldelijk, gezamenlijk optreden van beide bataljons in augustus.⁹⁸

Op woensdag 2 september werd het Amsterdamse bataljon tegelijk met het reguliere korps ingezet bij het van huis ophalen van joden. De Ordnungspolizei droeg die ochtend het gezag over de eenheid aan Sipo(SD)-leider Lages over.⁹⁹ Het PBA stond op dat moment onder leiding van de negenenvertigjarige inspecteur H.J. Geldof, die, doordat hij keer op keer was gezakt voor het vereiste examen, jarenlang de bevordering tot inspecteur 1e klasse was misgelopen. Ten tijde van de Duitse inval was hij daarom nog wachtcommandant van afdelingsbureau Marnixstraat. Nadat hij in 1941 tot het Rechtsfront was toegetreden, had Tulp hem over de drempel getild. Na het vertrek van bataljonscommandant Kruijke was Geldof voor een stoomcursus naar Schalkhaar gestuurd. Na terugkeer had hij diens functie overgenomen. Geldof was volgens collega's een stille, gefrustreerde man van wie weinig uitging.¹⁰⁰ Twee van de acht inspecteurs die als compagnie- of sectiecommandant onder hem ressorteerden, waren net als hij uit het vooroorlogse Amsterdamse korps afkomstig. Een van de twee was Jongebreur, die in 1941 door Tulp met het vooruitzicht bij het Kabinet te werk te worden gesteld naar Schalkhaar was gestuurd maar na terugkeer was geplaatst bij het PBA.¹⁰¹ De andere inspecteur was in 1940 als surnumerair aangesteld bij het Amsterdamse korps en in 1941 op aandrang van Tulp naar Schalkhaar gegaan. De andere zes waren uit andere korpsen afkomstig en waren na hun heropleiding in Schalkhaar naar Amsterdam gedirigeerd.

Omdat manschappen van het PBA in september 1944 belastende archief-

stukken hebben vernietigd, is er weinig bekend over de inzet van de eenheid bij het ophalen en over de praktische problemen die zich daarbij voordeden. Lages lijkt zich niet of nauwelijks te hebben bemoeid met de uitvoering. Geldof kreeg de oproepen en de instructies van inspecteur Bessem, niet van de Sipo(SD). Elke dag wees hij persoonlijk drie inspecteurs aan om het ophalen te leiden.¹⁰² Na het avondmaal riep dit drietal in de kantine van de kazerne de manschappen bijeen. Met zijn allen trokken zij daarop in marsorde naar vijf verzamelplaatsen in de stad: het Daniël Willinkplein (sedert 1946 Victorieplein), het Krugerplein, het 's-Gravesandplein, het Cornelis Troostplein en de Houtmarkt (tot 1942 en na 1945 Jonas Daniël Meijerplein). Rond halfacht arriveerde hier ook politiepersoneel van het hoofdbureau met vrachtwagens. De inspecteurs stuurden vervolgens de manschappen in koppels op pad, voorzien van oproepen, en registreerden de joden die waren opgehaald. Aanvankelijk hoefden joden met een vrijstelling niet te worden meegenomen. Het personeel van het hoofdbureau bracht de slachtoffers met de vrachtwagens van de verzamelplaatsen naar de Schouwburg. Dikwijls, maar niet altijd, waren officieren van de Sipo(SD) op de verzamelplaatsen aanwezig om toezicht te houden en instructies uit te delen. In elk geval moesten de inspecteurs de volgende dag een rapportje over het optreden opstellen voor de Sipo(SD).¹⁰³ Na enkele dagen verzamelde zich aan het begin van de avond publiek rond de verzamelplaatsen, veelal joodse en niet-joodse jongeren die toekeken en soms met kreten getuigden van hun afschuw over het optreden.

De leden van het bataljon hadden tijdens de razzia's met de Duitse politie gezien, zo verklaarde Tulp later, 'dass meist leicht verderbliche Lebensmittel, Zigarren, Zigaretten und meistens insbesondere Getränke, welche in den Wohnungen der Juden vorgefunden wurden, von den Polizeibeamten mitgenommen wurden'. Deze gewoonte namen de PBA-leden over.¹⁰⁴ Waartoe dit leidde toen zij in september zelfstandig gingen optreden, blijkt uit verklaringen van leden van de gekazerneerde eenheid van het Rotterdamse korps nadat deze eenheid begin oktober bij het ophalen van joden hulp had gekregen van het PBA. Een Rotterdamse agent had bijvoorbeeld gezien hoe een Amsterdammer na het betreden van een woning in een fauteuil had plaatsgenomen, van het slachtoffer een glas bier had geëist en dat prompt had gekregen. Een andere agent had aanschouwd dat de Duitse rechercheur en het Amsterdamse bataljonslid met wie hij op pad was, terstond de sieraden van de vrouw des huizes hadden opgespoord. Toen de Rotterdammer te horen had gekregen: 'Wat staat hij nijdig te kijken; hij is zeker bang dat hij zijn deel niet krijgt', had hij beduusd de kamer verlaten. Sommige Rotterdammers hadden tijdens het ophalen rookartikelen en levensmiddelen toegestopt gekregen van hun Amsterdamse collega's. Tijdens de soepmaaltijd waarmee de actie diep in de nacht was afgesloten,

waren dergelijke goederen onderling verdeeld.¹⁰⁵ Tulp beschouwde deze praktijken – zo schreef hij aan Rauter – als ‘ein so allmählich entstandenes Gewohnheitsrecht’.¹⁰⁶

Net als de gewone agenten, die elders in de stad joden oppakten, bemerkten de manschappen van het PBA na enkele dagen dat de geselecteerde joden zich 's avonds dikwijls niet in huis bevonden. Toen het aantal opgepakte joden na een week aanzienlijk afnam, kregen zij van de Sipo(SD) de mondelinge instructie om uit elke bezochte woning alle aanwezige joden mee te nemen, ook degenen die beschikten over vrijstellingen. Deze aanpassing van de instructies bood slechts korte tijd soelaas. Het aantal slachtoffers bleef langzaam maar gestaag afnemen; tot de eerst getroffen bleven vooral ouden van dagen en zieken behoren, hetgeen niet alleen Lages maar ook Tulp een doorn in het oog was. Het werd immers weinig geloofwaardig dat de joden werden opgepakt voor arbeidsinzet. Tulp beschouwde het aantreffen van relatief veel bejaarden en zieken zelfs als een welbewuste poging van de Joodse Raad om het publiek en de politie op te zetten tegen de Duitse maatregelen. Voor zover aan zijn eigen woorden tegenover Rauter geloof mag worden gehecht, was het Tulp die aandrong op een verdere verruiming van de criteria voor het oppakken en stelde Sipo(SD)-leider Lages zich terughoudend op. Tulp stond zijn manschappen toe om bij afwezigheid van de geselecteerde joden uit nabijgelegen woningen andere joden op te halen. Hij liet bovendien Dahmen von Buchholz zorg dragen dat voldoende rijke en jonge joden werden opgepakt. Deze ingrepen hadden evenmin duurzaam het beoogde effect. Na ongeveer drie weken waren zelfs veel bataljonsleden – zo rapporteerde Geldof – overtuigd dat dit ‘toch nooit de bedoeling kon zijn’.¹⁰⁷

Op woensdag 23 september zette deze spanning leden van het bataljon aan tot een bijzondere actie, gericht op het verwezenlijken van wat volgens hen wel de bedoeling was. De drie inspecteurs die de betreffende avond waren belast met de leiding, besloten om, kort voor het eigenlijke ophalen begon, de joden op te pakken die zich iedere avond bij de verzamelplaatsen ophielden en hier hun woede over het politieoptreden kenbaar maakten. Op vijf plaatsen lieten zij tussen zeven uur en halfacht hun manschappen dergelijke razzia's op omstanders uitvoeren. In de Van Baerlestraat leidde dit tot een incident dat, vanwege de eenzijdigheid van de beschikbare bronnen, niet volledig valt te reconstrueren. In elk geval sleurde een bataljonslid een joodse leraar uit het publiek. De politieman wilde hem naar de verzamelplaats slepen maar de leraar weerde zich flink. De politieman deelde klappen uit en sloeg de bril van de leraar stuk zodat diens linkeroog door glassplinters beschadigd raakte. Getroffen viel de leraar op de grond. Uit het publiek, dat loeide van verontwaardiging, snelde een verpleegster toe om hulp te bieden. Toen een politieman haar terugstuurde met de woor-

den: 'Daar ligt een luis op straat', antwoordde zij: 'Dat is toch een mens!' Onder het publiek ontstond deining. Een ambulance van de GG&GD bracht de leraar vervolgens naar de Zentralstelle, waar werd vastgesteld dat zijn oog onherstelbaar was beschadigd, wat echter geen belemmering was om hem op transport naar Westerbork te stellen. Tegen het bataljonslid werden geen maatregelen genomen. Ook niet tegen de drie initiatiefnemers tot het eigenmachtige optreden.¹⁰⁸

Drie dagen later schreef Tulp, door Geldof inmiddels van het incident op de hoogte gesteld, Rauter een brief waarin hij uitvoerig rapporteerde over het optreden van het bataljon.

*'Ich kann Ihnen nicht anderes erklären als dass die jungen Männer des Polizeibataillons ihre Aufgabe auf die löblichste Weise erledigt haben, auf eine Weise welche nochmals gezeigt hat wie vollkommen richtig, ohne Restriktion, ihre Erziehung und Bildung in Schalkhaar gewesen sind. Sie haben immer wenn sie an den angegebenen Adressen mehrere Juden fanden, dieselben mitgenommen, aber weil sie an den angegebenen Adressen meistens überhaupt keine Juden fanden, haben sie auch die Juden aus den umliegenden Häusern usw. mitgenommen, wodurch es möglich gewesen ist dass tausende und abertausende Juden ohne irgendeine Reibung aus Amsterdam nach Westerbork gesandt wurden.'*¹⁰⁹

Omdat de Sipo(SD) inmiddels twee manschappen wegens diefstal had opgepakt en ingesloten, zag Tulp zich gedwongen te erkennen dat zijn pupillen zich soms misdroegen. Hij bestreed evenwel met kracht een bewering van Lages dat hun superieuren op de hoogte waren geweest, voerde verzachtende omstandigheden aan en vroeg Rauter tot slot het tweetal in staat te stellen 'sich an der Front zu rehabilitieren'.¹¹⁰ Het front waarop hij doelde, bevond zich overigens in Amsterdam.

Twee dagen eerder had Rauter trots aan Himmler geschreven dat hij reeds twintigduizend joden uit Nederland naar Auschwitz had laten voeren en dat hij begin oktober de joodse mannen in de bijzondere werkverruimingskampen en hun familieleden zou laten oppakken. Hij kondigde aan dat, wanneer deze groep eenmaal in de kampen Westerbork en Vught was ingesloten, hij voor het eind van het jaar vijftigduizend joden kon wegvoeren, tienduizend meer dan het streefgetal van Eichmann. Over de bijdrage van de Nederlandse gekazerneerde eenheden meldde hij:

*'Die neuen Hundertschaften der holländischen Polizei machen sich in der Judenfrage ausgezeichnet und verhaften Tag und Nacht zu hunderten die Juden. Die einzige Gefahr, die dabei auftritt, ist der Umstand, dass da und dort einer der Polizisten daneben greift und sich aus Judeigentum bereichert. Ich habe Verhandlungen des SS- und Polizeigerichtes vor der versammelten Hundertschaft angeordnet.'*¹¹¹

De reactie van de bevolking

Begin 1942 had de Amsterdamse bevolking zich definitief neergelegd bij de nieuwe verhoudingen. Het aantal geconstateerde misdrijven tegen de openbare orde en het openbaar gezag was uitzonderlijk laag. Vanaf februari nam het bioscoopbezoek gestaag toe (grafiek 12). Zelfs marcherende colonnes van de WA wekten bij het publiek op straat nauwelijks nog agressie op. In april nam de verspreiding van vlugschriften echter opvallend toe. In Amsterdam waren vooral communisten actief. Geptesteerd werd met name tegen plannen tot gedwongen tewerkstelling van arbeiders in Duitsland. De beroering breidde zich uit toen eind april de joden verplicht werden een gele ster te dragen. De belangrijkste illegale bladen publiceerden toen een gezamenlijk manifest tegen de nieuwe anti-joodse maatregelen. Rond die tijd nam ook het aantal overtredingen van het uitgaansverbod toe. Toen de Britse luchtmacht in mei het Duitse Ruhrgebied ging bombarderen, deden binnen enkele dagen in brede kring geruchten de ronde dat ieder moment een invasie op de Nederlandse kust kon beginnen.¹¹²

De Duitse bekendmaking dat alle joden gedwongen zouden worden tot tewerkstelling in Duitsland, leidde tot meer en openlijker protest. In juni 1942 maakte de politie voor het eerst weer een groot aantal processen-verbaal op wegens misdrijven tegen het openbaar gezag en wegens belediging (grafiek 7 en 11). De Duitse en Nederlandse politieleiding namen in deze weken de aansporingen tot staking en demonstratie serieus. Zo werd kort voor het begin van de wegvoering van de joden het personeel van de Sipo (SD) en van bureau Inlichtingendienst paraat gehouden uit vrees voor een spoorwegstaking.¹¹³ Manschappen van het PBA en rechercheurs van bureau Joodse Zaken raakten op straat regelmatig in heftige discussies verwickeld met het publiek, soms uitmondend in opstootjes. De politiemannen maakten regelmatig gebruik van gummistok en dienstpistool. Van deze incidenten is niet veel meer bekend dan de summiere gegevens uit de rapporten waarmee verantwoording werd afgelegd over het gebruik van het dienstwapen. Bijvoorbeeld:

*'Heden te 20.20 uur op Zoutkeetsgracht door agent een schot gelost uit dienstpistool bij het arresteren van 5 joden, daar het publiek opdrong en een dreigende houding aannam. Gevolgen onbekend. De vijf joden zijn aangehouden.'*¹¹⁴

Kort na het begin van het oproepen van joden voor de zogenaamde arbeidsinzet vonden twee grootschalige politieacties plaats waarbij de Amsterdamse politie eerst alle honden en vervolgens alle fietsen in beslag nam. De hondenbezitters kregen een schriftelijke oproep om zich op bepaalde avon-

den met hun huisdier op verzamelplaatsen in de stad te melden. De fietsen werden uit stallingen gehaald en bij razzia's op straat in beslag genomen. Van de achtergronden van de acties is weinig bekend (onduidelijk is bijvoorbeeld wat er met de honden is gebeurd). Gelet op de uitvoering leken zij een generale repetitie voor het ophalen van joden. Beide acties riepen nauwelijks protest op van de gedupeerden, wat de Duitse politieleiding misschien heeft gesterkt in de opvatting dat ook de deportatie van de joden soepel zou verlopen. Begin augustus werd in Amsterdam een oproep verspreid voor een protestmars tegen die deportatie. Tulp hield op het aangekondigde tijdstip personeel paraat, maar aan de oproep werd geen gehoor gegeven.¹¹⁵

Nadat met de wegvoering van de joden daadwerkelijk een begin was gemaakt, constateerde bureau Inlichtingendienst dat 'de politieke spanning' sterk afnam en dat de arbeiders 'een rustiger houding' aannamen. In de bedrijven werden nog slechts weinig pamfletten verspreid:

*'In de wel uitgebrachte pamfletten wordt hoofdzakelijk aangespoord tot sabotage en staking, een en ander naar aanleiding van de tegen de Joden getroffen maatregelen. De diep ingrijpende maatregelen tegen de Joden leveren bij de bevolking wel commentaar op, doch er deed zich geen enkele bijzonderheid voor die ook maar eenigszins wees op verzetmaatregelen van de zijde der bevolking.'*¹¹⁶

Deze indruk wordt bevestigd door de terugval van het aantal geconstateerde gevallen van mishandeling en overtredingen van het uitgaansverbod. De circulatie van pamfletten nam aanzienlijk af. Op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina, bleef het rustig. Bureau Inlichtingendienst:

*'Door het bureau I.D. behoefde slechts in zeer enkele gevallen handelend te worden opgetreden, namelijk bij mensen die bloemen in de kleuren rood, wit en blauw voor de ramen hadden gezet, dan wel wasgoed in die kleuren hadden opgehangen. Blijkens een intensieve controle, welke dien dag gehouden werd, bleek alles normaal en zonder afwijking van den dagelijkse gang van zaken te zijn verlopen.'*¹¹⁷

Weinigen in de stad ontging het dat vanaf begin september 1942 joden met politiedwang voor transport bijeen werden gebracht. Bij de joden zelf leidde de nieuwe aanpak tot een toename van het aantal gevallen van zelfmoord. Bij de rest van de bevolking riep de maatregel naar de indruk van bureau Inlichtingendienst 'vooral medelijden' op: 'tot eenige handeling komt het niet'.¹¹⁸ Wel verzamelden zich, zoals vermeld, bij de verzamelplaatsen joden en niet-joden die uiting gaven aan hun verontwaardiging. Herhaaldelijk maakte politiepersoneel gebruik van het dienstwapen om

hen op een afstand te houden.¹¹⁹ Na enige tijd belastte Tulp een deel van het bataljon specifiek met deze taak. Op 26 september liet hij Rauter weten hoe tevreden hij was over hun optreden:

*'Sie werden es verstehen, Gruppenführer, dass das jede Woche regelmässig Einfangen von durchschnittlich 450 Juden pro Abend das niederländische Publikum vor Mitleid und Empörung bersten macht. Trotzdem ist der Respekt vor den Männern des Bataillons so gross dass z.B. in der Nähe des Krugerplein, wo abendaus abendein zahlreiche Leute das Einfangen von Juden beobachten, bloss die Anwesenheit von zwei Polizeiaagenten des Bataillons genügt um dem Äussern von auch nur einem Missklang vorzubeugen, während es in Amsterdam üblich war dass bei den anderen Polizeiaagenten in einem solchen Falle die Platz den ganzen Abend in Berührung gewesen wäre und diese Polizisten alle Hände voll zu tun gehabt hätten.'*¹²⁰

Tulp meldde voorts dat hij vanaf begin september tal van brieven ontving waarin werd geprotesteerd tegen het politieoptreden.¹²¹

De overgrote meerderheid van de Amsterdamse bevolking lijkt zich toen reeds bij de gang van zaken te hebben neergelegd. Bureau Inlichtingendienst constateerde 'groote rust onder het publiek zowel als in de fabrieken, werkplaatsen en bedrijven', een inschatting die wordt bevestigd door de gegevens over de vrijetijdsbesteding die het gemeentelijke Bureau voor Statistiek in deze maanden verzamelde.

Zo was sedert september 1942 het bioscoopbezoek voor het eerst sinds de Duitse inval weer terug op het vooroorlogse niveau (grafiek 12). Het concertbezoek en het bezoek van sportwedstrijden stegen eveneens in deze maand opvallend. De vermindering van het aantal geconstateerde overtredingen van het uitgaansverbod duidt ook op meer terughoudendheid. De verspreiding van pamfletten nam sterk af. De politie lijkt minder protestbrieven te hebben ontvangen en, voor zover de bewaardgebleven stukken representatief zijn, veranderde ook de toon van de brieven. Op 12 november vroegen enkele anonieme burgers 'in naam der Nederlandsche mensche-lijkheid' de politieleiding

*'beleefd doch dringend Uwe manschappen de noodige plichtsbetrachting en mensche-lijkheid te willen [laten] betoonen bij het opbrengen van Joden. Hedennacht werd in de IJselstraat tusschen 1 en 2 uur weer een slachtoffer op de meest beestachtige wijze behandeld. Het slachtoffer werd over straat gesleurd en de persoon in kwestie schreeuwde moord en brand van pijn en angst. Het lijkt mij wel zeer dringend noodig dat U naar dit geval eens onderzoek laat instellen. De buurt was door dit onnoodige optreden der politie zeker een half uur in rep en roer. Er bestaan toch menscheijker manieren om de menschen op te brengen.'*¹²²

Krenning liet Geldof een onderzoek instellen naar het incident, ofschoon hijzelf, blijkens een notitie in de marge van het stuk, overtuigd was dat 'dit schrijven op z'n minst genomen overdreven zal zijn'. Aan zijn verzoek werd geen gevolg gegeven. De schrijvers van de brief lieten evenmin nog van zich horen.¹²³

De dood van Tulp

Op 3 oktober 1942 werd Tulp, wellicht als gevolg van de inspanningen in de voorafgaande weken, geveld door reuma. Toen zijn toestand vier dagen later verslechterde, werd hij opgenomen in het Diakonessenziekenhuis aan de Overtoom. Rauter protesteerde tegenover waarnemend hoofdcommissaris Claes Bakker, die hem voortdurend op de hoogte hield, tegen de opname en adviseerde een reumabad: 'Im Krankenhaus bekommt man doch nur Injektionen, der Körper wird vergiftet und die Heilwirkung ist gleich null.' Tulp deelde die mening, zo liet Bakker de Duitser per kerende post weten, en had zich voorgenomen om voor herstel naar de Veluwe te gaan. Zover kwam het niet. Tulp overleed op donderdag 22 oktober 1942.

Op aandrang van Rauter moest de crematie in besloten kring die de familie had gewild, wijken voor een officiële plechtigheid met ss-rituelen. Veel korpsleden hadden de wens kenbaar gemaakt afscheid van hun chef te kunnen nemen. De belangstelling was zelfs zo groot dat lang niet alle verzoeken tot verlof konden worden ingewilligd en dat voor het vervoer naar Westerveld een extra trein moest worden ingezet. De chef van de Bereden Politie die tweemaal door Tulp uit handen van de bezetter was gered, liet zijn personeel langs de weg te paard een eerbewijs aan de overledene brengen. Op Westerveld waren de gehele Duitse en Nederlandse politieleiding en alle bekende voormannen van de Germaansche ss aanwezig. Rauter prees in een rede zijn vazal uitvoerig, bracht het publiek in herinnering 'hoe trots kameraad Tulp erop was tot de ss te zijn toegetreden' en liet weten dat voortaan een compagnie van het PBA de naam van Tulp zou dragen. Himmler had een krans gestuurd en aan de weduwe een condoleantietelegram.¹²⁴

De voorzichtige terugtocht

Nadat Sybren Tulp op 3 oktober 1942 door ziekte was geveld en het politie-optreden diezelfde avond mede door zijn afwezigheid spaak was gelopen, onderbrak landelijk bevelhebber Harster van de Sipo(SD) het van huis oppakken van joden in Amsterdam. Het was het begin van een pauze van vier weken waarin slechts tweemaal een kleine groep van joden die door de politie in naburige gemeenten waren opgepakt, naar de trein werd gebracht (grafiek 13). Begin november werd de klopjacht in Amsterdam hervat, zij het op kleinere schaal dan tevoren. Harster wist dat er in Westerbork reeds voldoende joden voorhanden waren om voor het eind van 1942 het beoogde aantal van veertigduizend aan Eichmann en zijn personeel te kunnen overdragen. De druk was van de ketel. In de herinnering van de betrokken politiefachs waren de volgende maanden 'de tijd van de kleine razzia's'. Lages delegeerde de leiding over de actie aan ondercommandanten als Aus der Fünt en Wörlein, die vrijwel uitsluitend het Politiebataljon Amsterdam inzetten en pas een trein ontboden wanneer in de Joodsche Schouwburg voldoende joden bijeen waren gebracht. De grote acties van september waren de schok geweest, de kleine razzia's de terugslag. In de laatste twee maanden van 1942 pakte een kleiner aantal politiemannen een kleiner aantal joden op.

Het politiekorps werd na het wegvallen van Tulp geleid door waarnemend hoofdcommissaris Claes Bakker, chef van de afdeling Verkeerspolitie en hoofd van de beoogde Bestuurspolitie. Tulp had hem in 1941 vanwege zijn meegaandheid aangewezen als zijn vervanger. Hij was geen lid van de NSB maar bracht wel de Hitlergroet bij ontmoetingen met Duitse gezagdragers.¹ Hij miste overwicht en was zonder de imponerende aanwezigheid van Tulp een speelbal van zijn naaste collega's. Andere leden van de korpsleiding lijken, nadat het gewone korps op 16 november 1942 opnieuw een hele nacht was ingezet bij het ophalen van joden, overtuigd te zijn geraakt dat de politie zich diende terug te trekken, maar zij hadden niet de moed dit aan de Duitse politieleiding kenbaar te maken.² Na veel vijven en zessen stuurde men eind november aan bevelhebber Schumann van de Ordnungspolizei een lange brief die Claes Bakker wel had ondertekend maar niet had opgesteld. Zich deels verschuilend achter Krenning drong deze erop aan het PBA te ontheffen van het ophalen. Reeds enkele weken was de eenheid avond aan avond belast met het ophalen van joden:

*'Dies hat zur Folge dass aus der Befolgung des gewöhnlichen Dienstprogramms nichts wird und die fachliche Ausbildung ganz in die Klemme kommt und dass fürs Exerzieren, Schiessen, usw. keine Zeit mehr zur Verfügung steht, wodurch auch die Zucht untergraben wird. Zudem hat diese Art von Arbeit mit allen damit verknüpften Szenen einen ungünstigen Einfluss auf die noch sehr jugendlichen Polizei-Anwärter, denen diese Arbeit auf die Dauer zuwider wird.'*³

Schumann gaf geen reactie.

De brief was het eerste teken van ambtelijke weerstand tegen de bezetter bij de Amsterdamse korpsleiding. Tulp had weloverwogen nagelaten het korps te zuiveren. Zo had hij vertrouwen gewonnen en dat had hem in staat gesteld om tevens niet-Duitsgezind personeel deel te laten nemen aan het ophalen. Na zijn dood ontstond een gezagsvacuüm. In de leiding traden meningsverschillen naar voren die Tulp voorheen met zijn overwicht had weggedrukt. Commissaris Mouwen, die intern nooit onder stoelen of banken had gestoken dat hij overtuigd was van de uiteindelijke nederlaag van Nazi-Duitsland, probeerde verloren invloed terug te winnen. Hij profileerde zich in de eerste plaats op zijn eigen terrein: bevorderingen en overplaatsingen. Tegelijk zocht commandant Krenning van de Ordepolitie nu naar mogelijkheden om politiechefs als Mouwen weg te werken. In enkele gevallen wist hij (vermeende) tegenstanders inderdaad uit te schakelen.⁴ Tulp had politieautoriteiten als Rauter, Broersen, Feitsma en Voûte geen gelegenheid geboden zich te bemoeien met de leiding van het korps. Door dat zij nu nalieten of niet in staat waren hun gezag te herstellen, bleef het een conflict binnen de korpsleiding waarin individuele manoeuvres van groot gewicht waren. De nederlagen van de Wehrmacht in Noord-Afrika en bij Stalingrad werkten in het voordeel van hen die wilden dat het korps zich afzijdig hield van de meest ingrijpende Duitse maatregelen.

Reorganisatie van het politiebestedel

Rauter had in de zomer van 1941 met een zestal decreten de hoofdlijnen van een nieuw politiebestedel aangegeven en de uitwerking opgedragen aan de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie Leo Broersen, een dertigjarige NSB'er zonder enige politionele ervaring. Voor de Duitse inval had hij bij de inlichtingendienst van de partij gewerkt. Hij was gegrepen door de Groot-Germaanse gedachte, was zeer plooibaar en binnen de NSB niet in conflicten verwickeld.⁵ Ondanks al zijn bevoegdheden wist Broersen de politie niet in een centraal geleid, nationaal verband te brengen. Ten dele werd dit veroorzaakt door zijn eigen gebrek aan over-

wicht en het gebrek aan capabele politiechefs die bereid waren sleutelfuncties in een nieuw bestel te vervullen, ten dele doordat het rijkscommissariaat in de eerste helft van 1942 geheel in beslag werd genomen door de voorbereidingen op de deportatie van de joden. Bij de inzet van Nederlandse politie greep Rauter terug op de traditionele gedecentraliseerde gezagsstructuur. Het waren lokale korpschefs onder regie van lokale Sipo(SD)-chefs die het politiepersoneel bij het ophalen dirigeerden. Broersen werd in de marge gedrongen.

In oktober 1942 achtte Seyss-Inquart de tijd rijp om het Nederlandse politiebestedel definitief te herinrichten. Voor nationaal-socialisten was het politievraagstuk bovenal een politieke kwestie: in hoeverre werd aan Nederland de Duitse politieke structuur opgelegd, en welke rol mocht de NSB in het bestuur spelen? Rauter streefde naar duurzame invloed van de Duitse politie op het Nederlandse politiebestedel, naar losmaking van de Nederlandse politie uit het eigen bestuur en fusie met de Germaansche SS. Mussert rekenende nog steeds op spoedige toestemming van Hitler voor de vorming van een NSB-regering en zag het liefst dat dan een apart politieministerie werd opgericht. Voor de leiding had hij al iemand beschikbaar. Seyss-Inquart, beducht voor de plannen en ambities van Rauter, richtte zich primair naar de wensen van Hitler. Dat deze hem nog kort tevoren had laten blijken tevreden te zijn met de situatie in Nederland, was voor hem een aansporing geweest om noch aan de wensen van Rauter, noch aan die van Mussert tegemoet te komen. Seyss-Inquart wenste een gecentraliseerde Nederlandse politie met een nationale leiding waarop het rijkscommissariaat nauwgezet toezicht kon houden. Dat inmiddels de weerstand in het Nederlandse bestuur tegen Duitse plannen toenam, temperde zijn hervormingsdrift niet.⁶

De Verordening Organisatie Politie, die de rijkscommissaris in december 1942 uitvaardigde, voegde alle Nederlandse politie samen in een korps staatspolitie, bracht het personeel onder in twee piramidale organisaties (een ordepolitie en een recherche), onttrok beide aan het toezicht van bestuur en justitie op lokaal en regionaal niveau en versterkte de binding met het nationale bestuur, te weten het departement van Justitie. Aan de nieuwe taak van de politie: zorg voor 'de inwendige bescherming van het volk', konden extra bevoegdheden worden ontleend, maar de verordening stelde ook dat de politie in de regel 'binnen het kader van het geldende recht' diende op te treden. Het secretariaat-generaal van Politie waarvan in de tekst sprake was, werd voorlopig waargenomen door de secretaris-generaal van Justitie.⁷

De verordening richtte het politiebestedel opnieuw in. Het Directoraat-Generaal van Politie en de Rijksrecherchecentrale, twee instanties die ressorteerden onder de secretaris-generaal van Justitie, zouden vanaf 1 maart

1943 leiding geven aan respectievelijk de gehele Nederlandse ordepolitie en alle opsporingsdiensten. De functie van directeur-generaal van politie, die in december 1941 was verdwenen, werd opnieuw ingesteld. Deze functionaris werd chef van het Directoraat-Generaal en gaf leiding aan achtereenvolgens vijf gewestelijke politiepresidenten, acht politiepresidenten en een groot aantal politiegezagdragers. Zwaartepunt in de organisatie lag in Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven, Arnhem en Groningen, waar zowel een gewestelijk politiepresident als een politiepresident zetelde. In deze vijf steden en ook in Den Haag, Utrecht en Haarlem werd de politie staatspolitie, wat met zich meebracht dat de burgemeester alle politiebevoegdheden overdroeg aan de korpschef, in casu de politiepresident. Elders werd de burgemeester tevens korpschef ('politiegezagdrager'). De recherche kreeg een aparte, gelijkvormige structuur.⁸

In aansluiting op de verordening werden de bevoegdheden van de politie verruimd. In Duitsland had de politie na de machtsovername het recht gekregen eigenmachtig verdachten langdurig van hun vrijheid te beroven, tot een periode van twee jaar, en hen vrijwel permanent onder politietoezicht te stellen. Seyss-Inquart zocht weliswaar aansluiting bij de Duitse verhoudingen, maar wilde de Nederlandse politie niet dezelfde machtsmiddelen verstrekken. De verruiming van de bevoegdheden – afgekondigd door secretaris-generaal Schrieke – was daarom voornamelijk gericht op beperking van de zeggenschap van de rechterlijke macht, in casu het Openbaar Ministerie. Zo werd de tijd om verdachten buiten kennisgeving aan de officier van justitie vast te houden voor verhoor uitgebreid van zes tot 48 uur. Bovendien verviel de eis dat voor hechtenis 'een redelijk vermoeden van schuld aan een strafbaar feit' moest bestaan, zodat de politie voortaan arrestaties kon verrichten uitsluitend ter generale preventie. Ook konden nu niet alleen commissarissen en hoofdinspecteurs optreden als hulpofficier van justitie maar ook brigadiers en inspecteurs. De bevoegdheden van de korpschef werden uitgebreid met enkele die voorheen aan de officier van justitie waren voorbehouden, bijvoorbeeld om politiepersoneel woningen te laten binnentreden en huiszoeking te verrichten. Hij kon daarbij zelfs een blanco volmacht geven. De politie kreeg ten slotte de mogelijkheid om 'strafbeschikkingen' uit te delen: plegers van lichte misdrijven kon stante pede een boete of enkele dagen hechtenis worden opgelegd.⁹

In de maanden dat de reorganisatie vanwege de deportatie van de joden vrijwel stil had gelegen, had Broersen vrij spel gehad bij het gelijkschakelen van de vakorganisaties. In oktober 1942 hief hij de CFF – het verband waarin hij een jaar eerder alle vakorganisaties had ondergebracht – per decreet op en kondigde hij aan dat alsnog een Kameraadschapsbond werd opgericht. De leiding stelde hij in handen van drie nationaal-socialistische politiemannen, onder wie Poeltuyn. De nieuwe bond publiceerde net als de

oude bonden een eigen blad, *De Nederlandsche Politie*, kondigde aan cursussen op het vakgebied te verzorgen en beloofde gelegenheid te bieden voor sport en ontspanning.¹⁰ Al deze activiteiten waren niet gericht op behartiging van individuele of collectieve belangen maar op het aankweken van een militaire attitude in de politie en het verbreiden van de nationaal-socialistische leer. Weldra was duidelijk dat de nieuwe bond aan de leiband van Broersen liep en dat de leden niet vrijelijk hun wensen en verlangens kenbaar konden maken. Een bijeenkomst om het personeel tot lidmaatschap aan te zetten, door de Amsterdamse korpsleiding op instigatie van Broersen op 26 november 1942 georganiseerd, werd geen succes. Douwe Bakker schreef in zijn dagboek dat tijdens de presentatie 'de brutaliteit door een aantal vlegels zo ver [werd] gedreven dat zij openlijk van hun misnoegen blijk gaven en waarnemend hoofdcommissaris [Claes] Bakker een waarschuwing moest laten horen'.¹¹ Omdat de vrijwillige aanmelding onvoldoende resultaat opleverde, dwong Broersen in december de gehele politie lid te worden. De contributie werd ingehouden van het salaris. Uiteindelijk werd ook in het Amsterdamse korps een afdeling opgericht, met vertegenwoordigers in alle ploegen. Op sociaal terrein lijkt deze enigermate actief te zijn geweest.¹²

De enige ingreep van Broersen die daadwerkelijk werd gewaardeerd, was de oprichting van een ziekenfonds voor de politie. In Amsterdam konden korpsleden reeds deelnemen aan het Fonds tot Ziekensteun voor Ambtenaren van het Amsterdamsch Politiecorps, dat bijstand verleende wanneer de medische verzorging voor het gemeentepersoneel tekortschoot.¹³ Dit was een particulier initiatief. Op instigatie van de bezetter werd in 1941 een wettelijke regeling getroffen voor de gewone ziekenfondsen. Eind 1942 werd het Nederlandsch Politie Ziekenfonds opgericht, waarbij elke politiemannet met zijn gezin verplicht was verzekerd tegen ziektekosten. Na enkele maanden werden vanwege de schaarste aan grondstoffen overigens beperkingen gesteld aan de geneeskundige hulp.¹⁴

De afkondiging van de Verordening Organisatie Politie opende de mogelijkheid om een definitieve regeling te treffen voor technische aangelegenheden zoals de verbindingsmiddelen. Aan het begin van de bezetting waren initiatieven genomen om de communicatie te verbeteren. Zo was in het Amsterdamse korps het interne telefoonnet geautomatiseerd en een telexverbinding met de procureur-generaal aangelegd. Het departement van Justitie had de oprichting van een landelijk telexnet voorbereid, met als centrale de eigen afdeling Politie en als belangrijkste knooppunten de parketten van de procureurs-generaal. Broersen wilde de positie van laatstgenoemden niet versterken voordat de bezetter zijn definitieve plannen met de politie bekend had gemaakt en legde in de zomer van 1941 de voorbereidingen stil.¹⁵ Een jaar later werd het telexnet alsnog opgericht. De struc-

tuur correspondeerde met de nieuwe gezagshiërarchie van directeur-generaal, gewestelijke politiepresidenten en politiepresidenten. De Rijksrecherchecentrale, de Luchtbeschermingsdienst en de Ordnungspolizei waren eveneens aangesloten. Het net werd gebruikt voor het geven van instructies of het doen van urgente mededelingen. De lokale korpsen dienden een groot aantal nauwkeurig gespecificeerde voorvallen terstond via de telex aan de landelijke politieleiding te melden, onder andere stakingen en sociale onrust, gebeurtenissen van politieke aard of waarbij joden waren betrokken, de vondst van pamfletten en de ontvluchting van arrestanten. Het telexnet fungeerde vooral als doorgeefluik voor instructies en opsporingsbevelen van de Duitse politie en als instrument voor lokale politie om een groot of klein deel van de aangesloten politiediensten aan te zetten tot optreden, bijvoorbeeld tot het opsporen van ontsnapte arrestanten.¹⁶

Na de afkondiging van de verordening nam Broersen de verbreiding van de nationaal-socialistische leer opnieuw met kracht ter hand. Hij liet een reeks filmvoorstellingen organiseren en legde de gehele politie de plicht op om dagelijks op de werkplek een bericht aan te horen uit het nationaal-socialistische *Het Nationale Dagblad* of het gelijkgeschakelde *Algemeen Handelsblad*. In de instructies van de Amsterdamse korpsleiding stond vermeld: 'De bespreking zal bestaan uit het – zonder meer – voorlezen van het opgegeven onderwerp door den Inspecteur Gemeentelijke Politiedienst c.q. diens vervanger. Eenig commentaar mag dus door dengene, die voorleest, niet worden gegeven.'¹⁷ Schriftelijk diende te worden bijgehouden wie de tekst voorlas en hoeveel korpsleden aanwezig waren. De geselecteerde teksten betroffen veelal Duitse frontberichten en voorts artikelen met titels als 'Germaansche Roeping', 'de Kultuurkamer' en 'rede dr. Goebbels'. Aan de uitvoering van de samenkomsten, door veel korpsleden beschouwd als een plichtpleging, werd strak de hand gehouden.¹⁸ Alles wijst erop dat dit ideologische offensief de opkomende weerstand in de politie juist heeft versterkt.

Op 1 maart 1943, de dag waarop de verordening van kracht werd, veranderde minder dan was aangekondigd. Het grootste probleem was het gebrek aan capabele nationaal-socialisten voor de nieuwe sleutelposten. Veel militante NSB'ers waren naar het Oostfront getrokken en op de kandidaten die Rauter naar voren schoof, had de rijkscommissaris dikwijls iets aan te merken. De Rijksrecherchecentrale was een succes dankzij het ontbreken van nationaal-socialisten in de leiding en dankzij het feit dat de lokale researchediensten vooralsnog ongemoeid waren gelaten. Ofschoon Rauter wel een kandidaat had, de voorman van de Germaansche ss J. H. Feldmeyer, werd vooralsnog geen nieuwe directeur-generaal benoemd. Broersen had op de functie geaasd maar werd slechts Chef van de Algemene Staf. Hij moest het veld ruimen toen Poeltuyn kort nadien aan de Duitse politielei-

ding overbrieft dat Broersen overspel pleegde met de echtgenote van een ss'er die aan het front streed. Rauter wist op de vijf regionale sleutelposten in het bestel evenmin de beoogde jonge, doortastende ss'ers te plaatsen. H.A. van Hilten in Eindhoven was voor de oorlog ontslagen als inspecteur wegens overspel en alcoholisme, neigingen die hij nog altijd niet in bedwang had. C. Walraven in Arnhem, NSB'er en leider van het Rechtsfront, was een oude man. J. Boelstra in Rotterdam had in het voorjaar van 1942 een maand lang het vak van Tulp afgekeken maar miste voor het overige politionele ervaring. Y. de Boer in Groningen had vooral ervaring bij administratieve politiediensten. In Amsterdam bleek het vinden van een geschikte kandidaat buitengewoon moeilijk.

Een opvolger voor Tulp

Claes Bakker had, als waarnemend hoofdcommissaris, na de dood van Tulp automatisch de leiding gekregen. De Duitse en Nederlandse politieautoriteiten achtten hem echter niet geschikt om de functie blijvend te vervullen, mogelijk omdat hij al 65 jaar oud was, misschien ook speelde zijn openlijk zoeken naar aanzien en persoonlijk gewin hem parten.¹⁹ Na de crematie van Tulp schoof Voûte de nationaal-socialist Hans Krenning naar voren bij Rauter: 'Er hat die gleiche Weltanschauung wie Herr Tulp der ihn herangebildet hat und wird zweifellos dessen Art der Amtsführung beibehalten.'²⁰

Krenning was 47 jaar oud, getrouwd, hij had drie kinderen en was lidmaat van het Luthers kerkgenootschap. In 1916 als surnumerair tot het Amsterdamse korps toetreden, was hij mede door de forse personeelsuitbreiding enkele jaren later snel hogerop gekomen. Na vijf jaar kwam hij bij de Centrale Controle, na nog eens zes jaar bij de Recherche-Administratie, een goede springplank voor een plaats in de korpsleiding. Hij was in 1938 benoemd tot commissaris en chef geworden van het sectiebureau Stadhouderskade. Van de korpsleden die na de Duitse inval toetraden tot de NSB en het Rechtsfront, was hij de hoogste in rang. Tulp had hem belast met de leiding over de Ordepolitie. Krenning ging niet op in het partijleven. In politieke kwesties nam hij lange tijd een scherp standpunt in. Onder invloed van Tulp sloot hij zich aan bij de Germaansche ss en werd leider van een ss-eenheid in de politie, de ss-Politie-Standaard.²¹

Claes Bakker kon niet verhinderen dat na de dood van Tulp tussen zijn naaste collega's strijd oplaaide.²² Commissaris Mouwen voor personeelszaken wijzigde een voordracht voor een reeks bevorderingen die onder Tulp was voorbereid. In plaats van de NSB'er De Vries Humel droeg hij de politiek afzijdige inspecteur Posthuma van de Centrale Recherche voor, en de promotie van Douwe Bakker tot hoofdinspecteur liet hij veel later ingaan

dan de bedoeling was geweest. Ofschoon deze ingrepen de bezetting van de hoogste posten niet wijzigden, ervoer het korps ze als een duidelijk signaal.²³

Krenning liet zich evenmin onbetuigd. Net als in juli 1942 probeerde hij, in samenspel met de verbindingsofficier van de Ordnungspolizei, tegenstanders te verwijderen uit het korps, onder wie Van Blitterswijk. De inspecteur had enkele maanden tevoren van zijn personeel een plant met oranje bloemen in ontvangst genomen en had op straat gesproken met een jood, die hij bovendien ten afscheid een hand had gegeven. De eerste beschuldiging was vrijwel zeker aangedragen door Krenning.²⁴ Van Blitterswijk:

*'Bij het verhoor werd mij [ten slotte] de vraag voorgelegd: "Die Wilhelmine, die in England sitzt, erkennen Sie diese noch immer als Ihre Königin?" Dan moet je wel een antwoord geven. Dan denk je: als dat zwart op wit komt en later blijkt dat je toen eigenlijk een Petrusrol hebt gespeeld, sta je er ook niet zo fraai op. Enfin, ik beantwoordde die vraag positief.'*²⁵

Van Blitterswijk werd ontslagen uit politiedienst. Bij afwezigheid van een nieuwe korpschef met een krachtig mandaat, woekerde de strijd in de korpsleiding voort.

Rauter kon zich evenwel niet vinden in het voorstel van Voûte om Krenning te benoemen. Hij zocht voor de post een daadkrachtig figuur, iemand die hij kon gebruiken om het korps tot nieuwe krachtsinspanningen te brengen. Vermoedelijk was Krenning naar zijn mening te sterk verankerd in het bestaande korps om als aanjager te kunnen optreden. Mogelijk dacht hij aan Feldmeyer, die meer dan Krenning beantwoordde aan het ss-ideaal. Hij was jong, had ruime ervaring in de NSB en kon als spreker toehoorders bezielen. Hij was doortastend en hard. Na zijn benoeming tot leider van de Germaansche ss in het najaar van 1940 was hij evenwel losbandiger en 'wat pafferig' geworden en mede daarom naar het Oostfront gestuurd.²⁶ Rauter liet Himmler weten dat Feldmeyer in Nederland nodig was: 'Gerade seine Abwesenheit beweist, wie turmhoch weltanschaulich er allen anderen ss-Führer überlegen ist. Ich wäre Ihnen daher dankbar, Reichsführer, wenn Sie Feldmeyer spätestens zu Weihnachten von der Front wieder abkommandierten.'²⁷ Hoewel Rauter niet vermeldde welke taak hij voor hem in petto had, gaf Himmler direct gehoor aan het verzoek.

Begin december 1942 gaf Rauter Broersen opdracht om Krenning slechts te benoemen tot waarnemend hoofdcommissaris.²⁸ Claes Bakker kon terugtreden. Zodra Voûte van deze instructie hoorde, belde hij Broersen om bij voorbaat te protesteren tegen een dergelijke beslissing en nogmaals aan te dringen op een volwaardige benoeming van Krenning. Broer-

sen verzocht de burgemeester om zijn bezwaren op schrift te stellen opdat hij deze aan Rauter kon voorleggen. Voûte was hem direct ter wille en stuurde een brief die hij als volgt afsloot:

*'Het is mij bekend, dat in het corps de benoeming van overste Krenning tot hoofdcommissaris algemeen verwacht wordt. De thans beoogde oplossing zou het prestige van overste Krenning daarom ernstig schaden en zijn positie, zoowel tegenover het corps als naar buiten, uiterst moeilijk maken, wat natuurlijk niet bevorderlijk zou zijn voor een zelfbewuste leiding van het corps.'*²⁹

Rauter legde het protest terzijde en liet de burgemeester telefonisch weten dat hij eerst wilde zien wat Krenning waard was.³⁰

Op 18 januari 1943 werd de benoeming van Krenning in het korps bekendgemaakt.³¹ In strijd met de waarheid afficheerde hij zich in het korps van het begin af als hoofdcommissaris. In een toespraak tot het Rechtsfront verzekerde hij onverzoenlijk te zullen blijven tegenover tegenstanders van het nationaal-socialisme in het korps. Douwe Bakker: '[Krenning] liet onder meer uitkomen dat hij het in vele opzichten eens was met zijn voorganger Kol. Tulp, doch dat ten aanzien van hen die blijf blijven geven dwars te willen liggen een andere en minder toegeeflijke houding zal worden aangenomen.'³² Tijdens een voorlichtingsbijeenkomst over de aanstaande reorganisatie in hotel-restaurant American twee dagen later stelde hij zich evenwel beduidend terughoudender op. Bakker: '[Krenning vermeed] angstvallig op den nieuwe tijd te wijzen of daarop te zinspelen. Wel deelde hij mede dat hij het onbegrensd vertrouwen van zijn voorganger Kol. Tulp niet deelde, doch dat hij overigens in hoofdzaak zijn beleid zal voortzetten.'³³

Op 8 en 9 februari kreeg Krenning de gelegenheid om de Duitse politieleiding te laten zien wat hij waard was. Aan het begin van de avond kreeg hij van de Sipo(SD) opdracht om de volgende ochtend ruim achthonderdvijftig korpsleden ter beschikking te stellen voor het oppakken van joden. Hij liet inspecteur Bessem detachementen vormen, zoals deze in het najaar van 1942 had gedaan. De actie begon om halfvijf. Tegelijkertijd startte de Vrijwillige Hulppolitie, die eveneens onder Krenning ressorteerde, samen met de Ordnungspolizei een razzia op jongemannen voor de arbeidsinzet (de gedwongen tewerkstelling in Duitsland van mannen van zeventien tot veertig jaar). Over de uitvoering van beide acties is weinig bekend. Onder de getroffen waren tweehonderdvijftig weeskinderen. De actie werd om tien over tien afgebroken omdat Krenning volledig was ingestort. Nog dezelfde ochtend werd hij onder behandeling gesteld van een psychiater van de GG&GD. Krenning, zo rapporteerde deze, 'verkeert in een overspannen toestand, waarvoor de eerstkomende maanden ziekteverlof noodzakelijk is [...] en waarbij opgemerkt moet worden dat zijn geestestoestand dusdanig

is dat de mogelijkheid bestaat dat hij beslissingen wil nemen waarvan hij de draagwijdte thans niet kan overzien zoodat het aanbeveling verdient met zijn verminderde toerekeningsvatbaarheid in deze maanden rekening te houden'.³⁴ Twee weken later werd Krenning ontslagen uit de politiedienst. Over de oorzaken van zijn instorting deden lange tijd allerlei geruchten de ronde. In juli 1943 verklaarde hij zelf tegenover Douwe Bakker 'door overwerktheid en door de groote teleurstellingen, in het bijzonder door het optreden van "kameraden" ondervonden, volkomen gedesillusioneerd te zijn'.³⁵ Kort daarop zegde hij zijn lidmaatschap van de NSB op.

Voor Rauter was het uitvallen van Krenning vermoedelijk geen grote tegenslag. Enkele dagen later memoreerde hij het feit tegenover Himmler zonder commentaar. Tegelijk stelde hij voor Feldmeyer, inmiddels teruggekeerd van het Oostfront, de dubbelfunctie van politiepresident en gewestelijk politiepresident in Amsterdam te laten vervullen:

*'Die Aufgabe ist nicht leicht, vielmehr schwierig, aber er hätte Gelegenheit, sich persönlich polizeilich dabei zu bewähren. Mussert wurde zwar grösste Schwierigkeiten machen, weil er fürchten wird, dass wir später Feldmeyer zum Generaldirektor vorschieben wollen, welche Position [er] unbedingt für sich haben möchte. Feldmeyer müsste die Germanische SS dann nebenbei führen. Er ist jung und kann das ohne Zweifel leisten. Ich halte es für richtig, dass in diesen Zeiten unsere guten SS-Führer auch polizeilich verankern.'*³⁶

Ofschoon Himmler met het voorstel instemde, werd Feldmeyer niet benoemd. De oorzaak is onbekend. Waarschijnlijk verzettede Seyss-Inquart zich tegen de benoeming van een vazal van Rauter. Op 1 maart werd procureur-generaal Feitsma – een man die het volle vertrouwen van Seyss-Inquart genoot – benoemd tot gewestelijk politiepresident en tevens waarnemend politiepresident.³⁷ Een maand later droeg Feitsma de waarneming van de laatste functie over aan Voûte. Een jaar nadat Tulp de banden met het politiestelsel had doorgesneden en een persoonlijke band met Rauter was aangegaan, werden de oude verhoudingen hersteld: de procureur-generaal werd de facto opnieuw fungerend directeur van politie, de burgemeester hoofd van de plaatselijke politie.

De kleine razzia's

Het Politiebataljon Amsterdam was in september 1942 niet op volle sterkte geweest. Van de oorspronkelijke 254 manschappen waren, zoals gezegd, slechts 139 over. Terwijl gewone korpsleden bij toerbeurt waren ingezet bij het van huis oppakken van joden, was het PBA in zijn geheel de hele maand

in touw geweest, vijf avonden per week. Na het wegvallen van Tulp werd het ophalen tijdelijk gestaakt. In de volgende weken was het bataljon enkele malen elders in het land ingezet. Rauter trof ondertussen voorbereidingen voor een hervatting van het ophalen in Amsterdam en introduceerde bij de korpsleiding als nieuwe commandant de kapitein der infanterie J.D.J. Couvée, 46 jaar oud, voormalig beroepsmilitair en in de zomer van 1940 toegetreden tot de NSB. Couvée had een heropleiding in Schalkhaar gevolgd.³⁸ Een bataljonslid verklaarde na de oorlog:

*'Reeds den eersten dag dat hij te Amsterdam in functie was, hield hij een toespraak voor het personeel, waarin hij duidelijk uit liet komen dat hij een fel aanhanger der NSB was. [...] Het is mij opgevallen dat hij voor de Duitschers zeer onderdanig was. Wanneer Couvée bemerkte [dat het personeel bij het ophalen van joden zijn instructies niet naleefde], dreigde hij steeds met den SD en alles was bij hem sabotage.'*³⁹

Een andere agent verklaarde dat Couvée alcoholist was en zich mede daardoor onevenwichtig gedroeg.⁴⁰ Rauter had de nieuwe commandant opgedragen de tucht in het bataljon sterker op nationaal-socialistische leest te schoeien. Direct na zijn aantreden werden de bepalingen van het huishoudelijk reglement verscherpt en werden de bataljonsleden verplicht tot het brengen van de Hitlergroet. In het gewone korps zag men de groet als symbool van landverraad en was slechts een handvol niet-NSB'ers bereid het beladen gebaar te maken. Voor zover bekend stuitte de invoering van de groet in het bataljon niet op weerstand.⁴¹

Met het oog op de hernieuwde inzet bracht Rauter het bataljon in deze maand op meer dan de oorspronkelijke sterkte. Op 15 oktober 1942 werden 152 Schalkhaarders ingelijfd en keerden de bataljonsleden terug die in de voorafgaande weken de Vrijwillige Hulppolitie hadden opgeleid. Eind oktober beschikte Couvée over 325 manschappen.⁴² Over hun achtergrond is weinig bekend. Toen begin 1943 leden van de Germaansche SS runetekens op het politie-uniform mochten dragen, kochten 35 bataljonsleden in totaal zestig insignes.⁴³ Toen enkele maanden later het Directoraat-Generaal van Politie navraag deed naar de opleiding van de manschappen, verklaarde Couvée dat achttien leden een Mulo-diploma hadden, 25 een HBS- en twee een gymnasiumdiploma. De rest beschikte niet over dergelijke diploma's.⁴⁴ De vooropleiding van de officieren en manschappen van het bataljon verschilde dus niet van die van hun collega's in het gewone korps. Enkele dagen later beklagde Couvée zich tegenover dezelfde instantie over het allooï van het personeel dat hij uit Schalkhaar had gekregen. Naar zijn overtuiging had het zich slechts voor de politieopleiding aangemeld om aan de arbeidsinzet te ontkomen. De nieuwelingen waren weliswaar gedre-

ven en hadden ook een correcte militaire houding, maar het ontbrak hun aan innerlijke tucht. Bij gebrek aan de afgesproken vervolgopleiding misdroegen zij zich veelvuldig.⁴⁵

De eerste schok in de wegvoering van de joden, de actie die begon op 2 september 1942, was voor Harster een succes geweest: in een maand tijd waren in Amsterdam evenveel joden opgepakt als in de voorafgaande twee maanden in heel Nederland. Inmiddels hoefde hij zich geen zorgen meer te maken of aan het einde van het jaar de geëiste veertigduizend aan Eichmann zouden zijn overdragen. In november, toen na een pauze van een maand de wegvoering werd hervat, leidde Aus der Füntten het ophalen en bijeenbrengen van de joden naar de Zentralstelle en de 'Joodsche' Schouwburg en regelde Wörlein het transport per tram naar de stations en vandaar per trein naar Westerbork.⁴⁶

Onduidelijk is wanneer precies het ophalen van joden in Amsterdam werd hervat. In elk geval werd op zaterdag 7 november een onbekend aantal joden van huis opgepakt en was het PBA van 10 november af gedurende drie weken weer vijf avonden per week in touw.⁴⁷ Na het avondeten stelde commandant Couvée zelf in de kantine de detachementen samen. Aanvankelijk werd de aanpak van september herhaald. Om halfacht vertrok het personeel naar enkele pleinen in de stad: het Daniël Willinkplein, het Krugerplein, het 's-Gravesandeplein, het Cornelis Troostplein, de Houtmarkt en het Roelof Hartplein; om acht uur kreeg het ter plaatse de oproepen uitgereikt van de eigen officieren. De manschappen haalden in koppels op de opgegeven adressen joden op. Laat kerde men terug in de kazerne, soms om twee uur in de nacht, soms pas om zes uur 's ochtends. Couvée controleerde zelf steekproefsgewijs de manschappen en officieren tijdens hun optreden en liet hen fouilleren bij terugkeer in de kazerne.⁴⁸ De bataljonsleden dienden alle joden mee te nemen die zij op het opgegeven adres aantroffen, met uitzondering van 'Gesperreten': joden die blijkens een aantekening in hun persoonsbewijs vooralsnog niet werden gedeporteerd. Het stelsel van 'Sperren' stelde Aus der Füntten in staat de resultaten van het oppakken enigszins te reguleren. Niettemin liepen de resultaten per nacht sterk uiteen. Het aantal uitgereikte oproepen schommelde tussen bijna driehonderd en ruim achthonderdvijftig, het aantal opgebrachte slachtoffers tussen nog geen honderd en meer dan driehonderd. Soms werden meer joden opgepakt dan het verstrekte aantal oproepen.⁴⁹

Net als Westerbork fungeerde de Schouwburg als reservoir waaruit de Duitse politie kon putten indien te weinig joden werden opgepakt of indien van hogerhand onverwacht meer joden werden opgeëist. Medewerkers van de Joodse Raad zorgden er voor de registratie van de joden die binnen werden gebracht, enkele Duitse en Nederlandse medewerkers van de

Zentralstelle bewaakten de voordeur. Regelmatig werd een agent van bureau Jonas Daniël Meijerplein ontboden om de orde te bewaken op de binnenplaats. Een van hen, B. van den Bremen, schreef later:

*'Vreemd maar ik herinner me [de Hollandsche Schouwburg] als een genoeglijk samenzijn op die zonnige binnenplaats. [...] Uit ramen van daaraan grenzende huizen was veel belangstelling. Over en weer werden pakjes overgegeven en gesprekken gevoerd. Er was, voor zover ik mij herinner, geen Duitser te zien. [...] Ik heb de grootste herrie – want dat was er – gesust en individueel toegestaan dat er pakjes en berichten werden gewisseld. Toen ik haast weg kon gaan, kwam er een oudere man, een van de gedetineerden, naar me toe en gaf me een sigaar met de woorden die ik nooit zal vergeten: "Hier een sigaar, voor de laatste goeie agent die ik in Amsterdam heb gezien." Pas later is de betekenis van die woorden mij duidelijk geworden.'*⁵⁰

De tijdelijke rust bracht bij de slachtoffers een ontlasting teweeg van de spanning van het angstig afwachten en de plotselinge arrestatie. De Schouwburg bedwong chaos en paniek en bevorderde dat de slachtoffers zich schikten naar de Duitse directieven. Telkens in de tweede helft van de week liet Aus der Fünten vanuit de Schouwburg ruim duizend joden wegvoeren met twee treinen vanuit het Centraal Station. Omdat in Westerbork reeds voldoende joden werden vastgehouden om te voldoen aan het streefcijfer voor 1942, nam de Duitse politieleiding het minder nauw en viel het medewerkers van de Joodse Raad gemakkelijker om opgepakte joden uit de Schouwburg te smokkelen. Een medewerker onderhandelde kort voor het vertrek van de treinen met Aus der Fünten over het vrijstellen van overcomplete slachtoffers. De Duitser, die tegenover hem een almachtige positie had, was dikwijls bereid tot deze kosteloze concessie, mogelijk omdat hij beseftte dat zij bijdroeg aan de instandhouding van het apparaat.⁵¹

Het ophalen was in deze maanden een taak van het bataljon. In uitzonderlijke gevallen riep Aus der Fünten de hulp in van het gewone korps: de eerste maal was op maandag 16 november. Hij wilde onder anderen de eigenaren oppakken van het beperkte aantal joodse winkels en andere gelegenheden dat nog was toegelaten. Omdat ook levensmiddelen en andere goederen moesten worden opgeslagen en verzegeld, vertrouwde hij die taak niet toe aan het PBA. Vijfenveertig rechercheurs van het hoofdbureau en zestig agenten en brigadiers van de sectiebureaus kregen een oproep om zich die avond om elf uur te melden aan het hoofdbureau.⁵² Na de oorlog beschreef de bij de Zentralstelle gedetacheerde agent Sam Olij hoe zij die nacht instructies kregen:

'... op het hoofdbureau is het hoofdinspecteur Posthuma, die in het gymnastieklokaal op een krukje staat, met een Duitse collega naast zich. Hij is [...] rijzig, met grijzende

*haren en felle bliksemende ogen. Een echte politieautoriteit; een man waar wat van uit gaat. Zijn donderende stem wordt over de ongeveer honderdkoppige rechercheursmensen als een koude douche uitgestort: "Ik heb jullie allemaal een briefje gegeven, met drie namen van Joden die opgehaald moeten worden. Doe dus je plicht! En kom niet terug met het smoesje dat ze niet thuis waren. Dat zal als sabotage worden beschouwd. En zit je vanavond zelf in de nor, maar bij de S.D. We hebben 62 cellen en die zijn vanavond vol. Begrepen?"*⁵³

Het bataljon en het personeel van de Zentralstelle waren die nacht eveneens in touw. De volgende ochtend traden een inspecteur en vijftig agenten aan, vermoedelijk om tijdens het transport naar Westerbork toezicht te houden.⁵⁴

Het Amsterdamse publiek had zich in september van de gebeurtenissen op straat afgekeerd. Toch blijkt uit enkele voorvallen dat het lot van de joden de bevolking beroerde. Zo transporteerden twee bataljonsleden op vrijdag 27 november overdag drie joden door de stad. Op een zeker moment trachtte een van de drie te ontsnappen. Toen een agent hem achterna ging, voegden de andere twee joden zich tussen het publiek en vluchtten een slagerij in. De agent die achterbleef, rapporteerde later:

*'Het publiek nam hierop een dreigende houding aan, waarop ik driemaal op luiden toon het bevel gaf om door te lopen waaraan niet werd voldaan. Ik heb toen mijn dienstpistool getrokken en een schot gelost. [...] Ik schat de menigte op ongeveer 100 personen. [...] Nadat de mensen door het lossen van het schot geschrokken waren en zich verspreid hadden, heb ik mij door vernieling van een ruit toegang verschaft tot de winkel.'*⁵⁵

De agent kreeg de voortvluchtigen alsnog te pakken. Het publiek werd overigens slechts bij uitzondering geconfronteerd met het oppakken en wegvoeren van joden omdat dit veelal 's avonds en 's nachts gebeurde. Veel zichtbaarder was het nadrukkelijk leeghalen van de woningen van de opgepakte joden.

Op dinsdag 1 december arresteerden twee Amsterdamse rechercheurs vijf PBA-leden op verdenking van diefstal uit woningen van joden. Omdat geen voertuig beschikbaar was om hen naar het hoofdbureau te voeren, werden zij tijdelijk ingesloten in een lokaal van de kazerne. Couvée zag in dat zijn verscherpte toezicht weinig effect had. De volgende dag bleek dat een van de arrestanten 's nachts met hulp van enkele bataljonsleden het lokaal had kunnen verlaten om zijn vriendin te waarschuwen en de verduisterde goederen in veiligheid te brengen.⁵⁶ Krenning liet de zaak terstond onderzoeken. Meer misdragingen kwamen aan het licht nadat op 9 december het ophalen werd onderbroken. Zelfs de manschappen die waren belast met de fouillering van de ophalers, bleken mee te helpen goederen achter-

over te drukken. Zeven agenten werden buiten dienst gesteld en zeven anderen verzochten om overplaatsing.⁵⁷ Op 18 december werden de laatste tachtig joden van dat jaar naar Westerbork gevoerd. De Schouwburg werd vervolgens schoongemaakt en het Duitse politiepersoneel vertrok voor de feestdagen naar huis.

Alvorens het bataljon op donderdagavond 7 januari 1943 opnieuw uitrukte, werd het toegesproken door Aus der Füntten. Naar verluidt spoorde hij aan tot meer discipline en vooral grotere doortastendheid. Hij dreigde manschappen die nalieten joden mee te nemen naar een strafkamp te sturen. Zijn woorden hadden het beoogde effect. In de volgende weken werd meer geweld gebruikt. Uit documenten blijkt bijvoorbeeld dat veel vaker deuren van woningen werden opengebroken en ruiten werden ingeslagen. Doordat de drie agenten die de 83 jaar oude Lion Lisser op woensdagavond 13 januari uit huis haalden, werden verdacht van diefstal, kon hij in de Zentralstelle zijn ervaringen vertellen aan een gewone rechercheur die ze omstandig noteerde in een proces-verbaal. Lisser:

*'Een van de agenten gaf mij te kennen dat ik moest opstaan en dat ik mij moest aankleeden. Ik deelde hem toen mede dat ik niet lopen kon. Direct wierp hij toen de dekens van mijn bed en riep: "Eruit, eruit!" Toen ik daaraan niet vlug genoeg voldeed, grepen twee agenten mij vast en sleurden mij in mijn ondergoed uit bed. Zij brachten mij toen in het portaal en wierpen mij toen opzettelijk naar beneden. Ik kwam toen bij de open straatdeur te liggen. In mijn ondergoed werd ik over straat gesleept. Op straat deden zij ook mijn sokken uit en werd een gedeelte van mijn onderbroek afgesneden. Ik kwam tenslotte in een mij onbekende schuilplaats van de Luchtbescherming terecht, vanwaar ik later met andere personen in een auto werd geladen.'*⁵⁸

Nadat hij zijn verhaal aan de rechercheur had gedaan, werd Lisser op transport gezet. Drie maanden later werd hij omgebracht in het vernietigingskamp Sobibor.

Omdat de manschappen dikwijls pas vroeg in de ochtend in de kazerne terugkeerden, had Couvée een groot deel van het oorspronkelijke dagprogramma afgeschaft. Nog slechts enkele uren per week werd geëxerceerd. De interne regels werden allengs veelvuldiger met voeten getreden. Bataljonsleden weigerden op bevel uit bed te komen. De kazerne vervuilde. Verscheidene malen brachten PBA'ers collega's zeer ernstige verwondingen toe door het onzorgvuldig reinigen van hun karabijn. Vanaf 15 januari zette Harster bij het ophalen in Amsterdam vijftig man in van de joodse Ordedienst uit het kamp Westerbork.⁵⁹ Een maand later kwam een voorlopig einde aan de inzet van het PBA bij het oppakken van joden.

Bureau Joodsche Zaken

Bureau Joodsche Zaken coördineerde aanvankelijk aan Nederlandse zijde de doorvoering van de maatregelen die de joden prepareerden voor wegvoering naar de vernietigingskampen. Gaandeweg kreeg het evenwel vooral de taak joden op te sporen die zich aan wegvoering trachtten te onttrekken. Het werkte intensief samen met de Zentralstelle en de onderafdeling Joodsche Strafzaken van de Sipo(SD). De laatste onttrok joodse verdachten aan de Nederlandse rechtspleging en stuurde hen via de Zentralstelle als strafgeval naar Westerbork, een stigma dat tot versnelde doorzending naar de vernietigingskampen leidde. In de nazomer van 1942 werd het bureau Joodsche Zaken uitgebreid met rechercheurs van het kort tevoren ontbonden bureau Inlichtingendienst.⁶⁰

Een voorbeeld van het nieuwe optreden van het bureau is de inval in een pand in de Jordaan op woensdagmiddag 3 september 1942. Enkele dagen eerder had Dahmen von Buchholz van de nationaal-socialistische literator G.J. Smis de tip gekregen dat vijf joden zich schuilhielden bij diens bovenburen. Het vijftal was hier ondergebracht door de verzetsman Theo Dobbe, die op 3 juni 1941 de aanslag op de Bernard Zweerskade had gepleegd. De woning bood tijdelijk onderdak aan gestrande Engelse piloten en werd, toen de deportatie op gang kwam, een doorgangshuis voor joden die wilden onderduiken. Op het moment van de inval was Dobbe zelf in Friesland, op zoek naar onderduikadressen en bonkaarten, waren de hoofdbewoners met twee Engelse piloten op weg naar een schuilplaats in Alkmaar, terwijl de ondergedoken joden op hun kinderen pasten. Na de bevrijding beschreef Smis, die getuige was geweest van de arrestatie en inmiddels spijt had van zijn aangifte, hoe Dahmen von Buchholz met enkele rechercheurs het pand binnendrong:

*'Drie grote kerels, revolvers in aanslag, vanuit het duistere trapgat omhoog. Dat is die magere gepenkop [= Dahmen von Buchholz]. Meer gelegenheid om te denken krijg je niet, want op hetzelfde ogenblik is de hele boel in rep en roer. Nog voor zij goed en wel boven zijn, stormen er zes woestelingen van de andere kant je kamer binnen, waarvoor ze de deur van het plat in de achterkamer hebben opengetrapt. Je wordt tegen de muur gedrukt, twee lopen van revolvers op je borst. Twee anderen grijpen Tonnie en omdat ze zich verzet, stompt een van de ploerten haar met zijn revolver in haar rug. "Handen op, vuile jodin!" De kinderen zijn als bezeten en gillend uit hun bedje gekomen.'*⁶¹

Dahmen von Buchholz droeg de vijf joden over aan de Sipo(SD); voor het eind van de maand waren zij omgebracht in Auschwitz. De kinderen, die ondanks dreigementen van Dahmen von Buchholz weigerden te vertellen waar hun ouders waren, werden overgedragen aan de Kinderpolitie, die

hen in een tehuis plaatste. Het echtpaar, dat na terugkeer in handen van de rechercheurs viel, belandde in een strafkamp in Duitsland; de vrouw overleefde de oorlog.⁶²

Bureau Joodsche Zaken spoorde niet alleen zelfstandig joden op maar kreeg hen tevens als arrestant aangeleverd vanuit het korps. Deze gang van zaken berustte niet zoals gebruikelijk op een mededeling van de korpsleiding. Vermoedelijk had Tulp kort na de oprichting van het bureau de leiding van de sectiebureaus mondeling instructie gegeven tot het uitleveren van joodse arrestanten aan het bureau. Door de pressie die Dahmen von Buchholz nadien uitoefende op de bureaus, werd de aanwijzing nageleefd. Dat deze praktijk in september 1942 reeds routine was, blijkt uit de arrestatie van een jong stel in een pension op de Oudezijds Achterburgwal. Een rechercheur van de Centrale Recherche was op hen geattendeerd door een van zijn informanten. Na de oorlog verklaarde hij dat hij te horen had gekregen dat zij in het bezit waren van valse papieren en gestolen sieraden. Hoogstwaarschijnlijk vernam hij van de informant ook dat de vrouw joods was. Hij meldde de tip bij zijn chef, hoofdinspecteur Kapinga, die hem na overleg met de Sipo(sD) opdroeg het tweetal te arresteren. Bij aankomst betrapten de rechercheur en zijn vaste collega de vrouw, die zich geblondeerd had en een vals persoonsbewijs had aangeschaft, bij het verscheuren van een conservatoriumdiploma en een foto, de laatste stukken die herinnerden aan haar oude identiteit. Van gestolen sieraden was geen sprake. De man had een alarmpistool, wat voor de rechercheurs voldoende reden was om beiden te arresteren en hun bezittingen in beslag te nemen. Tijdens het verhoor in het hoofdbureau legden de twee een bekentenis af en noemden zij de naam van een andere joodse vrouw die hun de persoonsbewijzen had geleverd. Zij werd eveneens gearresteerd. Na de oorlog verklaarde de collega van de rechercheur over de afhandeling van de zaak: 'Toen het proces-verbaal opgemaakt moest worden, mocht ik niet de naam van hoofdinspecteur Kapinga vermelden en moest dit geschieden zooals gewoonlijk naar aanleiding van een anonieme mededeeling van een mij onbekende persoon.'⁶³ De rechercheur droeg de twee vrouwen over aan Dahmen von Buchholz en ontving tien gulden als beloning voor de informant.⁶⁴ Beide vrouwen kwamen om in een vernietigingskamp. De niet-joodse man werd met het proces-verbaal naar de Sipo(sD) gebracht. Hij belandde in het strafkamp Amersfoort en overleefde.⁶⁵

De joden die in handen vielen van Dahmen von Buchholz en de zijnen, werden ruw behandeld. Toezicht van Justitie ontbrak volledig en de bemoeienis van de Sipo(sD) was minimaal. De slachtoffers waren vogelvrij. Enige remmende werking ging uit van het feit dat de kamers van bureau Joodsche Zaken zich in het hoofdbureau van politie bevonden en dat het cellencomplex waar de arrestanten van het bureau werden vastgehouden,

werd beheerd door de Centrale Recherche. Niettemin kwam mishandeling veelvuldig voor. Van bureau Joodsche Zaken lijkt tegelijkertijd een verruwend invloed te zijn uitgegaan op de reguliere recherche. Na de oorlog verklaarde bijvoorbeeld wachtcommandant Kaper dat zijn medewerker Pieter Schaap, berucht vanwege zijn ruwe optreden, toentertijd tegenover hem had verklaard dat twee rechercheurs van de Centrale Recherche hem een ontkennende verdachte in handen hadden gesteld om deze tot een bekentenis te brengen. Schaap zelf is na de oorlog niet over deze kwestie ondervraagd.⁶⁶

Dahmen von Buchholz had bij de oprichting van het bureau medewerkers uitgezocht met kennis van en contacten in de Jodenhoek. Toen de deportatie eenmaal op gang kwam, werd het voor de rechercheurs eenvoudig om informanten onder joden te werven. Zij konden hun allerlei protectie bieden, soms zelfs vrijwaring van deportatie. Een van de rechercheurs die naarstig op zoek ging naar informanten was de vijfenveertigjarige Gerrit Mozer, die voor de Duitse inval werkzaam was bij de Bereden Politie. In de jaren dertig had hij aangepapt met een joodse venter en diens moeder die groente- en fruitafval leverden voor de paarden. Hij had geprobeerd hun wijs te maken dat hij joods was. Na de Duitse inval werd Mozer lid van de NSB. Hij volgde hier een opleiding tot burgemeester maar toen hij niet voor zo'n ambt in aanmerking bleek te komen, keerde hij terug naar het korps. Eerst werd hij bij bureau Inlichtingendienst geplaatst, daarna haalde Dahmen von Buchholz hem naar zijn bureau. De joodse venter herinnerde zich jaren later dat hij Mozer kort na het begin van de deportatie in de Kerkstraat ontmoette:

*'Ik zie drie SD-politiemannen aankomen fietsen. Je haalde ze er zo uit: de smoelen en de aankleding. Een van de drie was Moos. Hij zag mij, stopte, stapte van de fiets en kwam met de andere twee naar mij toe. Hij vroeg hoe het met ons ging, ook met mijn moeder, en zei: "Voor jou en je familie die ik al zo lang ken, kan ik zorgen dat ze hier blijven. Maar op één voorwaarde: jij moet zorgen dat ik adressen krijg waar joden ondergedoken zijn." Mijn antwoord was direct: "Nou dat is geen bezwaar, een weet ik er al voor jou: je ouwe moer! Je hebt toch altijd gezegd dat je moeder een jodin was." En toen liep ik door.'*⁶⁷

Om een joodse informant te vrijwaren van deportatie was schriftelijke toestemming van Lages nodig. Eind september 1942 diende Dahmen von Buchholz voor het eerst een aanvraag in. Vermoedelijk reageerde Lages afwijzend en gaf hij nadien slechts mondjesmaat permissie.⁶⁸

De terughoudendheid van Lages laat zich verklaren uit het feit dat de Hausraterfassungsstelle, onder zijn eigen supervisie, zich ook van dergelijke verklikkers bediende, niet om ondergedoken joden op te sporen maar

bij het afpersen van joden die vermogen hadden weten te onttrekken aan inbeslagname. Bij deze knevelarij, opgezet door het Reichssicherheitshauptamt in Berlijn, waren in Amsterdam drie joden en enkele niet-joodse Nederlanders betrokken. In oktober 1942 stuitten Amsterdamse rechercheurs per ongeluk op de afpersers. Aanleiding was een anonieme tip dat twee Nederlanders – een jood en een niet-jood – zich uitgaven voor Sipo(SD)-medewerkers en joden in ruil voor edelstenen vrijstelling van deportatie beloofden. Twee rechercheurs spoorden de niet-jood op en sloten hem in. Tijdens zijn verhoor verklaarde de arrestant, R., in opdracht van de Sipo(SD) te werken. Toen dat bij navraag juist bleek te zijn, werd de man ijlings vrijgelaten. Waarnemend hoofdcommissaris Claes Bakker putte zich tegenover Lages uit in verontschuldigingen voor de arrestatie en verzekerde met klem dat men niet had geprobeerd de opsporingsmethode van de Sipo(SD) te achterhalen: 'Mit Recht hat R. sich – wie jetzt klar ist – durch diese Vernehmung verletzt gefühlt.'⁶⁹ Een week later mocht Bakker mondeling nogmaals aan Lages uitleggen hoe de rechercheurs tot de arrestatie waren gekomen.⁷⁰

In de zomer van 1942 was de Hausraterfassungsstelle druk doende het bezit van joden te registreren teneinde te voorkomen dat dit ongemerkt zou worden onttrokken aan confiscatie. Doordat vanaf augustus ook joden werden weggevoerd van wie geld en goederen nog niet waren geregistreerd, raakte de systematiek van de beroving verstoord. De inventarisatoren bezichtigden veel woningen niet langer in aanwezigheid van de bewoners maar pas nadat deze waren vertrokken of opgepakt. Onder deze omstandigheden nam de corruptie snel toe, vooral omdat een deel van het personeel een criminele achtergrond had. Ook de langdurig werklozen die door de Arbeidsbeurs bij de dienst waren geplaatst, konden de verlokking niet altijd weerstaan en begonnen goederen achterover te drukken. Op 1 oktober arresteerde hoofdinspecteur Posthuma van de Centrale Recherche vijf medewerkers die zich aanmerkelijk verrijkten. In opdracht van Lages breidde de korpsleiding vervolgens het aantal met toezicht belaste korpsleden uit met een brigadier en veertien agenten. Zij zagen toe op de registratie van het bezit, die voortaan gelijktijdig plaatsvond met het leeghalen van de woningen, en begeleidden de wagens van het transportbedrijf Abraham Puls naar de loodsen op de Oostelijke Handelskade waar de inboedels werden opgeslagen in afwachting van transport per schip naar Duitsland.⁷¹

Eind 1942 begonnen ook rechercheurs van bureau Joodsche Zaken te stelen uit woningen van joden. Een van hen, de vijftigjarige Hendrik Blonk, binnen en buiten het korps bekend als Poppesnor, was gedreven en eigengereid. Versteeg had hem wegens veelvuldig overtreden van de dienstvoorschriften de functie van rechercheur ontszegd. In 1935 trad hij heime-

lijk toe tot de NSB. In september 1942 werd hij bij bureau Joodsche Zaken gedetacheerd, waarmee hij zowel de fel begeerde status van rechercheur kreeg als de gelegenheid om onder een chef te werken die evenmin als hij aan regels hechtte. Hij liep hard van stapel. Drie maanden later ontving de burgemeester een anonieme brief die Blonk beschuldigde van verduistering van in beslag genomen goederen. Commissaris Schreuder stelde vast dat de aanklacht juist was. Blonk bleek nooit schriftelijk op te geven wat hij in beslag nam. Het personeelslid dat zijn opgaven in ontvangst behoorde te nemen, verklaarde dat Blonk hem 'eigenlijk steeds [had] overbluft'.⁷² Schreuder drong aan op disciplinaire maatregelen tegen Blonk alsmede tegen een collega die zijn optreden dekte, maar waarnemend hoofdcommissaris Bakker weigerde.⁷³

Sinds het bureau zich in overwegende mate met opsporing bezighield, begon zijn gebrek aan politionele ervaring Dahmen von Buchholz parten te spelen. Vaak gedroeg hij zich meer als roverhoofdman dan als politiechef. Hij had de rechercheurs bijvoorbeeld geïnstrueerd om de door hen in beslag genomen drank en waardevolle goederen bij hem in te leveren, opdat hij ze persoonlijk aan de Duitse instanties kon overdragen. Hij verdeelde de aangebroken flessen onder vertrouwelingen, dronk zelf overmatig en verscheen geregeld stomdronken in het bureau.⁷⁴ Naar alle waarschijnlijkheid zetten de affaire Blonk en een klacht van de Inspectie der Belastingen, die hij bij een arisering van een onderneming voor 42 500 gulden had benadeeld, de Duitse autoriteiten er begin januari 1943 toe aan hem van zijn functie te laten ontheffen.⁷⁵ Hij vernam de boodschap van Krenning, kort nadat deze tot waarnemend korpschef was benoemd. Alle medewerkers van bureau Joodsche Zaken werden van het hoofdbureau overgeplaatst naar het pand Paulus Potterstraat 17. Sipo(SD)-medewerker Kempin zou hier de leiding overnemen. Op 5 februari 1943 moesten de rechercheurs zich voor het eerst melden op de nieuwe werkplek.⁷⁶

De Documentatiedienst

In opdracht van Rauter had Tulp in september 1942 bureau Inlichtingen-dienst ontbonden en 23 rechercheurs van deze dienst bij de Sipo(SD) gedetacheerd, opdat zij hier hun werk onder Duitse leiding konden voortzetten. De rest werd in het Amsterdamse korps herplaatst.⁷⁷ Tulp plaatste Douwe Bakker met twee medewerkers bij de Centrale Recherche, liet Bram Harrebomée bijscholen in Schalkhaar, plaatste acht manschappen bij bureau Joodsche Zaken en liet de overige rechercheurs terugkeren naar de sectiebureaus.⁷⁸ Na het overlijden van Tulp ontstond in de korpsleiding on-

enigheid over de uitvoering van deze besluiten. Harrebomée wist zich aan Schalkhaar te onttrekken en Bakker mocht van de waarnemend korpschef voorlopig met vijf rechercheurs in de Nieuwe Doelenstraat de werkzaamheden op kleine schaal voortzetten.⁷⁹ Hij wist zich gesteund door Krenning: 'Ook mijn toekomstige opdracht breng ik ter sprake en Krenning heeft er wel oren naar dat deze in hoofdzaak zal moeten aansluiten op mijn huidige taak.'⁸⁰

Gebruik makend van het gezagsvacuüm in de korpsleiding stelde Bakker de definitieve ontbinding van het sterk gedecimeerde bureau telkens uit. Pas op 28 november 1942 liet de waarnemend korpschef, op aandrang van burgemeester Voûte, hem het pand in de Nieuwe Doelenstraat ontruimen. Bakker betrok met zijn rechercheurs de kamers 107 en 109 in het hoofdbureau, nabij die van de korpsleiding.⁸¹ Het archief en het kaartstelsel met persoonsgegevens nam hij mee. Op zijn nieuwe werkplek werd hij spoedig als voorheen geraadpleegd door collega's en stroomden ook de opdrachten weer toe. Op de tweede dag had hij 'al weer wat aanloop'. Aan het eind van de derde dag constateerde hij: 'De werkzaamheden aan mijn bureau nemen hand over hand toe en als het zoo doorgaat, krijgen we het weer overdruk.'⁸² Bakker en zijn rechercheurs begonnen onder meer in opdracht van procureur-generaal Feitsma de antecedenten na te trekken van mensen die in aanmerking kwamen voor politieke functies. Zij stelden opnieuw onderzoeken in naar personen die werden beschuldigd van het beledigen van de bezetter of de NSB. Bakker ontving deze opdrachten eerst van Feitsma, later rechtstreeks van de NSB-leiding.⁸³ Begin december kreeg hij van Krenning een onderzoek toegeschoven naar twee agenten van bureau Warmoesstraat die waren aangehouden bij het transport van een geslacht schaap en verrichtte hij enkele onderzoeken voor de Wehrmacht naar diefstal in bedrijven die voor het Duitse leger werkten.⁸⁴

Kort na zijn benoeming tot waarnemend hoofdcommissaris gaf Krenning de ploeg van Bakker de status van zelfstandig bureau onder de naam Documentatiedienst, belast met 'onderzoek in personeelszaken'.⁸⁵ Voortdurend op zoek naar meer werk voor zijn rechercheurs gaf Bakker aan deze formulering een ruime interpretatie en zette hij zijn personeel bijvoorbeeld ook in bij de opsporing van ondergedoken joden, een terrein waarop eenvoudig succes was te behalen. Begin februari 1943 noteerde hij:

*'Vanmiddag hield de rechercheur F. van mijn bureau in de Oude Hoogstraat op aanwijzing een Jood aan die zonder ster liep en vermoedelijk in het bezit was van een vals persoonsbewijs. De Jood trachtte tot driemaal toe te ontvluchten doch schoot F. de laatste maal op hem en trof hem in den rug. In een garage waar hij nog wist binnen te vluchten, gaf hij den geest.'*⁸⁶

Toen bureau Joodsche Zaken onder curatele van de Sipo(sD) werd geplaatst, droeg Dahmen von Buchholz aan Bakker een joodse informant over zodat hij effectiever ondergedoken joden kon opsporen.⁸⁷

Op 6 februari 1943 pleegde een verzetsgroep met succes een aanslag op generaal H.A. Seyffardt, de commandant van het Nederlandse Legioen dat aan het Oostfront vocht. Rauter wilde deze daad vergelden door vijftig gijzelaars te executeren. De NSB-leiding, die vreesde dat een executie in de eerste plaats haar zou worden aangerekend, stelde voor om in plaats daarvan vijfduizend 'plutocratenzonen' op te pakken, een bevolkingscategorie waartegen in de eigen pers juist een hetze werd gevoerd. Zij voerde aan dat een dergelijke actie tevens mensenmateriaal zou opleveren voor de arbeidsinzet. Seyss-Inquart nam het voorstel over maar eiste dat de NSB de slachtoffers zou aanwijzen. De volgende dag vroeg de NSB-leiding de burgemeesters van de grote steden om uit de bevolkingsregisters namen van geschikte jongemannen te lichten. Voûte, om twaalfhonderd namen gevraagd, reageerde afhoudend. Bakker kreeg aan het begin van de avond van districtsleider J.W. de Ruiter van de NSB het verzoek om eveneens namen te leveren. Hij stemde gretig toe:

*'... ik word [thuis] afgehaald met de auto van kameraad De Ruiter. Bij de sD halen we Bram [Harrebomée] en kameraad Van E. op en dan gaat het naar het hoofdbureau waar we uit ons kaartsysteem gegadigden moeten halen om gegijzeld te worden. Bij voorkeur plutocratenzoontjes die niets uitvoeren of zoo'n beetje studeren. Tot half drie in de morgen zijn we daar mee bezig en hebben dan een kleine 90 namen bij elkaar.'*⁸⁸

Onduidelijk is hoeveel namen de NSB in Amsterdam bij elkaar kreeg. In heel Nederland werden er 5600 verzameld. Een deel van deze mensen pakten de Ordnungspolizei en de Vrijwillige Hulppolitie thuis op.⁸⁹

Nadat het bureau een formele status had gekregen, trachtte Bakker het contact met de Sipo(sD) te herstellen. Op 5 februari ontmoette Bakker Lages' plaatsvervanger.⁹⁰ In de volgende weken verrichtte hij kleine opdrachten voor de Sipo(sD)-centrale in Den Haag en nam hij deel aan de opsporing van de verzetsgroep die Seyffardt had geliquideerd.⁹¹ Op maandagmiddag 8 maart belde de korpschef van Heemstede, een NSB'er, hem op met het verzoek een medewerker van *Vrij Nederland* te arresteren. Bakker vroeg voor de zekerheid aan de politiechef om eerst toestemming te vragen aan de Sipo(sD):

'Een minuut of tien later belt hij weer op en zegt te hebben gesproken met [rechercheur van de Sipo(sD)] Viebahn die hem mededeelde dat het goed was als wij de man aanhielden en voorleidden voor de sD. Alzoo gaan D. en F. [medewerkers van Bakker] der-

*waarts, doch vinden de vogel juist even tevoren gevlogen. Nemen nog wat papieren in beslag. Denk goed gehandeld te hebben, doch word over 23.30 uur, al in bed liggend, opgebeld door Lages die direct weer een grote bek opzet en schnauzt niet zo weinig: hij gelooft niet dat Viebahn deze zaak aan ons heeft overgelaten.*⁹²

De korpschef van Heemstede arresteerde een Engelse piloot die was ondergedoken en legde beslag op papieren die inzicht gaven in de *Vrij Nederland*-groep. Uit vrees voor de toorn van Lages stelde Bakker meteen de korpsleiding en gewestelijk politiepresident Feitsma van zijn optreden op de hoogte. Een week later liet Lages hem weten dat hij juist had gehandeld.⁹³

De hetze in de NSB-pers tegen 'plutocratenzonen' en de razzia op jongemannen naar aanleiding van de aanslag op Seyffardt attendeerden Bakker op een nieuw werkterrein: het aanwijzen van 'asociale elementen' voor de arbeidsinzet in Duitsland. De aanpak was heel eenvoudig. Bakker liet een rechercheur de Generale Rapporten van het korps doornemen op zoek naar personen die met de politie in aanraking waren gekomen en niet hadden opgegeven welk beroep zij uitoefenden. Ook de districtsleiding van de NSB leverde hem namen aan, vermoedelijk vooral van mensen die zich negatief over de partij hadden uitgelaten. De rechercheur ontbood deze personen op het hoofdbureau en zegde hun op hoge toon aan zich voor de arbeidsinzet te melden. Sommigen werden mishandeld. Na de oorlog verklaarde de rechercheur dat: 'over dit werk in zijn beginperiode de stemming onder de politie tweeledig was. Er waren politiemensen uit het anti-kamp die bepaalde onguire individuen aan kwamen geven en van de afdelingsbureaus ook wel.'⁹⁴ Met hetzelfde doel liet Bakker zijn personeel razzia's uitvoeren in cafés waar zwarthandelaren bijeenkwamen.⁹⁵ Het optreden van bureau Documentatiedienst joeg velen angst aan, zonder dat het veel mensenmateriaal opleverde voor de arbeidsinzet. De rechercheur gaf namelijk wel de namen door aan de Arbeidsbeurs, maar de aangewezen personen mochten eerst naar huis om hun paspoort te halen. Zij hadden dus alle gelegenheid om zich aan uitzending te onttrekken en lijken die kans ook in groten getale te hebben aangegrepen.⁹⁶

In het voorjaar van 1943 ging men bij de Sipo(SD), bij bureau Joodsche Zaken en bij de Documentatiedienst over tot ongereguleerde mishandeling van arrestanten. Het door de kentering in het oorlogsverloop teweeg gebrachte besef tot de verliezende partij te behoren lijkt veel rechercheurs van deze diensten te hebben aangezet tot het overschrijden van de drempel. Rechercheurs van de Documentatiedienst namen veelal de brute verhoortechnieken over van voormalige collega's die waren gedetacheerd bij de Sipo(SD) en waarmee zij nog steeds omgingen. Er zijn diverse naoorlogse getuigeverklaringen over ernstige mishandelingen. Kort na de bevrijding verklaarde een rechercheur van bureau Documentatiedienst dat een

collega in het voorjaar van 1943 'een jodenman met een stoel op zijn hoofd [had geslagen] dat de hersens aan het plafond zaten. [...] Hij trapte zijn slachtoffers bewusteloos en frommelde ze onder zijn lessenaar, waarna hij daarop rustig ging typen onderwijl het lichaam van die bewusteloze met zijn hakken trappende. Het zweet stond op zijn sadistenkop en zijn kwijlende mond hing halfopen. [...] Bakker zat achter in zijn kamer en zag of hoorde niets.'⁹⁷ Deze bewering wordt ondersteund door het feit dat de betreffende rechercheur in de zomer van 1943 wegens mishandeling uit politiedienst is ontslagen. De chef van de Centrale Recherche liet Bakker en zijn rechercheurs, die formeel onder zijn toezicht stonden, hun gang gaan.

Het Kabinet Politiepresident

Ofschoon een reorganisatie reeds twee jaar op stapel stond, had het Amsterdamse korps eind 1942 nog geen ingrijpende wijzigingen ondergaan. Richtsnoer was nog steeds het voorstel van Versteeg uit november 1940, de uitwerking was nog altijd in handen van de door Versteeg aangewezen inspecteur Hoedeman. Deze onderhield nauw contact met de Ordnungspolizei, sedert juli 1941 tevens met Broersen en stelde zich gaandeweg steeds Duitsgezinder op.⁹⁸ Tulps voornaamste bijdrage was de oprichting van een reorganisatiecommissie om de wensen van het personeel te inventariseren en deze te beoordelen op hun rechtmatigheid. De commissie bestond uit de beoogde chefs van de beoogde drie geledingen van het korps: de commissarissen Claes Bakker, E. C. J. Staal en Hendrik Voordewind. Toen Broersen in het voorjaar van 1942 met een uitgebreide reeks eisen kwam waaraan de politiebureaus na reorganisatie moesten voldoen, had Tulp hem spottend laten weten dat – hoewel kort daarvoor een nieuw hoofdbureau was betrokken – in Amsterdam geen enkel politiebureau aan de eisen voldeed.⁹⁹ Zelf had Tulp zijn eigen ingrepen in de organisatie beperkt tot de oprichting van een Kabinet van de Hoofdcommissaris en de aanstelling van een nieuwe commandant Ordepolitie met een eigen staf.

Seyss-Inquart vaardigde zijn Verordening Organisatie Politie uit op het moment dat in het Amsterdamse korps de weerstand tegen Duitse maatregelen groeiende was, zoals bleek bij de oprichting van de Kameraadschapsbond. Half februari 1943 lieten de katholieke en protestantse kerken hun leden weten dat het 'in geweten niet geoorloofd' was mee te werken aan onder andere de deportatie van de joden. Radio Oranje deed een vergelijkbare oproep. Bij politiekorpsen elders in Nederland leidden deze aansporingen tot openlijke weigering nog langer joden op te pakken.¹⁰⁰ In Amsterdam ontstonden half maart ongeregelde tijds bijkomsten in Krasnapolsky waar propagandafilms werden vertoond over de Duitse poli-

tie in Nederland en over de Einsatzgruppen achter het Oostfront.¹⁰¹ Nadat tijdens de eerste twee bijeenkomsten de orde was verstoord, verzocht commissaris Claes Bakker bij de derde bijeenkomst vooraf om geen uiting te geven aan de gevoelens. Douwe Bakker noteerde 's avonds in zijn dagboek:

*'Niettemin werd er weer hoonend gelachen toen er bij de film de nadruk op gelegd werd dat de D. politie niet als vijand hier was gekomen, doch als vriend en ter bescherming van het Ned. Volk. Ergerlijk was het toen werd medegedeeld dat de manschappen der D. politie gedurende eenige maanden van hun rantsoen hadden gespaard om er een paar duizend kinderen een middagmaal door te kunnen aanbieden. Na afloop sprak een D. majoor der Ordn.polizei [...] er zijn verontwaardiging over uit dat men zich zoo zeer misdragen had. Overste Bakker zeide nog bij interruptie dat alle aanwezigen verantwoordelijk waren en dat men de gevolgen wel zou ondervinden.'*¹⁰²

Drie dagen later mondde ook de wekelijkse borrel voor het hogere personeel in de politiekazerne uit in rumoer. Tijdens een voordracht van Dahmen von Buchholz over 'het politieke christendom' protesteerde de jonge inspecteur G.W. von Meyenfeldt tegen diens uitlatingen, verliet demonstratief de bijeenkomst en dook onder.¹⁰³ Claes Bakker pleitte bij Broersen voor ontslag van de officieren die hij als aanstichters zag en liet Von Meyenfeldt opsporen, zonder succes.¹⁰⁴ Rauter ontnam de op de laatste bijeenkomst in Krasnapolsky aanwezige korpsleden twee maanden lang 15 procent van hun salaris.¹⁰⁵

De groeiende weerstand ten spijt hield het rijkscommissariaat hardnekkig vast aan de reorganisatie van de politie. Na het wegvallen van Krenning werd als noodoplossing burgemeester Voûte met de waarneming van de functie van politiepresident belast.¹⁰⁶ Deze had zich bewezen als betrouwbare kracht. Hij verdedigde de belangen van het eigen bestuursapparaat met kracht, ging zo nodig tegen Duitse bestuurders in, maar voelde goed aan wanneer Duitse maatregelen onvoorwaardelijk moesten worden uitgevoerd. Tegenstribbelende ambtenaren werden prompt ontslagen.

Nog voor zijn aantreden als politiepresident zette Voûte, met toestemming van Rauter, de wegens het verstoren van de filmvoorstellingen uitgedeelde straf om in een plicht voor het hele korps om een maand lang dagelijks een uur over te werken. Voor de ordeverstoorders was dit een verlichting, voor de andere korpsleden, onder wie het Duitsgezinde personeel, was het een onbegrijpelijke afstraffing. Verbolgen noteerde Douwe Bakker: 'Een dergelijke straf zou hoogst onrechtvaardig zijn en een zeer slechte uitwerking hebben op de nat. soc. en Duitsgezinde elementen in het politiecorps.'¹⁰⁷ En, een dag later, over de Duitsgezinde militair die enkele maanden eerder Krenning was opgevolgd als commandant van de Ordepolitie: 'Majoor Van der Ploeg denkt er zelfs over zijn ontslag te vragen:

hij bracht reeds een bezoek aan kameraad Feitsma doch die schijnt er niet veel voor te voelen stappen te ondernemen.¹⁰⁸

Op vrijdagmiddag 2 april 1943 presenteerde Voûte zich aan de officieren van het korps. Hij liet weten dat hij de leiding slechts had aanvaard om 'in deze moeilijke tijden' de belangen van Amsterdam te dienen. Ordehandhaving was het enige en allesoverheersende doel. Het devies dat hij meegaf, luidde kortweg: 'het moet'.¹⁰⁹ Kort daarna besliste Voûte de machtsstrijd in de korpsleiding ten gunste van Mouwen en de zijnen.¹¹⁰ Na de oorlog lichtte Bessem dit toe:

*"Voûte heeft toen, op onze aanwijzing, een nieuw bureau bij de politie geformeerd, namelijk het "Kabinet Politiepresident", dat, doordat Voûte meestal aan het stadhuis was, namens hem de politie maatregelen nam. Als hoofd werd aangewezen de commissaris Mouwen, die tot dien datum op een zijspoor was gerangeerd. Hierdoor werd de feitelijke corpsleiding in handen gespeeld van een anti-man; aan zijn bureau waren alleen anti-mensen ingedeeld."*¹¹¹

Tot het Kabinet Politiepresident behoorden de commissarissen Mouwen, Claes Bakker, Voordewind en Jan van der Ploeg en de inspecteurs Bessem en Van Kuik. Dit gezelschap, deels een voortzetting van Tulp's Kabinet van de Hoofdcommissaris, kreeg van Voûte de bevoegdheid namens hem alle lopende zaken te regelen. Eens per week kwam de burgemeester naar het hoofdbureau om zich te laten informeren. Het nieuwe ~~g~~gaan werd de spreekbuis van het apparaat van het korps.

Het belangrijkste vraagstuk waarmee het Kabinet werd geconfronteerd, was de reorganisatie van de politie. Op 1 april 1943, een maand nadat de Verordening Organisatie Politie in werking was getreden, was van de nieuwe opbouw van het korps nog weinig te merken. Bij de recherche was bij gebrek aan richtlijnen van het Directoraat-Generaal nog niets veranderd. De meest ingrijpende verandering had de Ordepolitie ondergaan. Hier was al twee jaar een commandant: eerst Krenning, vanaf begin 1943 de vierenvijftigjarige Van der Ploeg. Hij was voorheen commandant van de Politietroepen in Amsterdam geweest, na de Duitse inval in krijgsgevangenschap gevoerd, daaruit vrijgelaten toen hij nationaal-socialist werd en in augustus 1942 door Tulp naar het korps gehaald.¹¹² Eind februari 1943 kreeg Van der Ploeg vier commissarissen onder zich die elk de leiding kregen over de ordehandhaving in een kwart van de stad: Jutte in Noord en Centrum, Voordewind in Oost, Van der Heul in Zuid en Schreuder in West. Dit viertal was niet Duitsgezind en had vroeger al leiding gegeven aan de belangrijkste secties.¹¹³ Hun nieuwe positie was veel sterker dan die van de vooroorlogse commissarissen van de sectiebureaus omdat de laatsten te maken hadden gehad met chefs van een tweede afdeling die inzake de ordehandhaving

ressorteerden onder de hoofdcommissaris. Bovendien was de buitenstaander Van der Ploeg niet tegen hen opgewassen.¹¹⁴ Aldus versterkte de reorganisatie bij de straatpolitie de traditionele machten.

De derde tak van de beoogde organisatie, de administratieve politie, bestond op 1 april 1943 nog slechts op papier. Tulp had commissaris Claes Bakker aangewezen voor de leiding van deze tak en alvast belast met het toezicht op onder andere de bureaus Algemeen Beheer en Vreemdelingenpolitie. In de praktijk was zijn invloed gering: zonder slag of stoot aanvaardde Bakker dat de chef van Algemeen Beheer, Mouwen, de leiding kreeg over het nieuwe Kabinet. Op grond van de verordening van Seyss-Inquart zou de administratieve politie reeds enkele taken van het gemeentebestuur hebben moeten overnemen, zoals de uitgifte van paspoorten, maar in Amsterdam was dat niet gebeurd. In Utrecht, Den Haag en Rotterdam was evenmin iets veranderd, zo bleek bij navraag. De Haagse korpsleiding had over de overheveling van deze taken tachtig vragen aan het Directoraat-Generaal van Politie voorgelegd en te horen gekregen dat deze niet konden worden beantwoord. Tijdens een bijeenkomst van het Kabinet met de burgemeester vroeg Bakker wat er zou gebeuren:

*‘[Voûte] zeide dat het hierop neerkwam dat het gemeentebestuur zal nagaan hoe het op den duur denkt de overgang van die betrokken dienst naar de politie te regelen. Dit rapport zal het indienen bij het Dir. Gen. in Apeldoorn en daar zal men dit wel beschouwen als een richtlijn voor alle gemeenten. T.a.v. dit kan dus de politie een afwachterende houding aannemen.’*¹¹⁵

Aldus werd de overdracht van de taken op de lange baan geschoven.¹¹⁶

Het Kabinet Politiepresident herstelde niet uitsluitend oude verhoudingen maar drong ook de invloed van NSB'ers terug. Als eerste werd Leen Ponne aangepakt, een inspecteur die waarschijnlijk reeds in 1937 heimelijk NSB-lid was geworden, in de meidagen van 1940 was geïnterneerd, een prominente rol in het Rechtsfront speelde en chef was van de in mei 1942 door Tulp opgerichte bureau Economische Zaken. Dit bureau had de taak overtrekkingen van de distributiebepalingen op te sporen. Omdat allengs meer levensmiddelen werden onttrokken aan de vrije verkoop, nam de zwarthandel ras toe. Omdat zowel de Duitse als de Nederlandse autoriteiten veel belang aan de bestrijding van dit verschijnsel hechtten, beschikte de dienst na een jaar over nagenoeg honderd medewerkers.¹¹⁷ Op 7 april 1943 kaartte Mouwen in het Kabinet de kwestie aan dat nationaal-socialistische rechercheurs van de dienst in beslag genomen levensmiddelen in eigen kring uitdeelden en bovendien partijgenoten buiten het korps lieten profiteren. Van der Ploeg verdedigde zijn ondergeschikte Ponne onhandig, zo vernam Douwe Bakker een dag later. Van der Ploeg maakte

*'de opmerking [...] dat daarbij wel rekening mocht worden gehouden met het feit dat nat.-socialisten niet hamsteren of zwart kopen. Daar is Mouwen fel op ingegaan door te zeggen dat hij Van der Ploeg toch zeker niet wilde beweren dat hij Mouwen zwart kocht. Het incident was pijnlijk. [...] Van der Ploeg had zich geërgerd over het feit dat Bessem en Van Kuik elkaar knipoogjes gaven toen een en ander ter sprake werd gebracht.'*¹¹⁸

Twee weken later werd Ponne thuis gearresteerd door rechercheurs van de Sipo(SD) en in de Aussenstelle verhoord. Na twee dagen werd hij vrijgelaten. Onduidelijk is wie Ponne had aangegeven bij de Sipo(SD). Ruim een maand later werd Ponne opnieuw gearresteerd. Ditmaal werd hij voor een ss- und Polizeigericht geleid dat hem tot enkele maanden gevangenisstraf veroordeelde. Mouwen verving hem door een niet-Duitsgezinde inspecteur.¹¹⁹

Voordewind vond in de gewijzigde verhoudingen in de korpsleiding en in de praktijken van met name bureau Documentatiedienst aanleiding om naar het hoofdbureau te komen en hier – ook al was de reorganisatie van de recherche nog niet verordonneerd – de post te bezetten die Tulp hem had toebedeeld.¹²⁰ Na enkele dagen liet hij alle rechercheurs per telegram weten dat hij bij een eerste inspectie diverse gevallen had ontdekt van mishandeling van arrestanten en dat hij wilde dat daar een einde aan kwam. Hoewel hij niet aangaf wie zich hieraan schuldig maakten, had hij duidelijk de Documentatiedienst op het oog.¹²¹ Uit het dagboek van Bakker blijkt niet dat deze waarschuwing op hem veel indruk maakte. Dit lag anders met een tweede inspectie een maand later:

*'Vanmorgen Cp. Voordewind op kamer 107 om een controle uit te oefenen op ons werk voor de uitzending van werkkrachten naar Dld, waarvoor een honderdtal personen, nu uit de betere buurten, waren opgeroepen. Nu er plutocraatjes werden opgeroepen, wordt er toezicht gehouden: echt democratisch. Om 13 uur bij den BM [Voûte] komen en daar komt de aap uit de mouw. Meneer is hoogst verontwaardigd over het oproepen van zooveel nette mensen w.o. kennissen van hem. [...] Kortom er werd daar een nummertje reactie weggegeven, niet zo weinig. De chef van het Kabinet Mouwen zat er ook bij met zijn schijnheilige gezicht.'*¹²²

Aan het einde van het onderhoud kreeg Bakker te horen dat vier nationaal-socialistische rechercheurs van zijn dienst zouden worden vervangen door niet-nationaal-socialisten.¹²³

De uitvoering van deze maatregel, waarmee Mouwen en Voordewind zich belastten, resulteerde in de volledige ontmanteling van het bureau. Uiteindelijk verloor Bakker niet vier maar zes medewerkers, zonder de toegezegde vervangers van Mouwen te krijgen. Een rechercheur die door

Voordewind tijdens de inspectie was betrappt op het mishandelen van een arrestant, werd de toegang tot het hoofdbureau ontzegd. Bakker behield slechts een enkele medewerker.¹²⁴ Vier dagen later kwam de volgende slag:

*'Tegen tien uur verschijnt Voordewind en deelt mede dat de administratie van mijn bureau op last van de burgemeester zal worden gecontroleerd. Hij sluit mijn kasten en die op kamer 107 en zegt S. en mij dan dat wij bij de hand blijven. [...] Tegen kwart voor elf komt Voordewind weer terug, thans met Walther en Wehner van de SD en deze zullen het onderzoek instellen. Ik heb angst dat ze mij zullen zeggen dat ik met hen mee moet naar de Euterpestraat en dat ze mij daar weer om een of andere duistere reden zullen vastzetten. Het beklemt mij wel erg. Walther en Wehner zijn anders zeer vriendschappelijk: stellen geen belang in mijn eigendommen, doch beperken zich tot het kaartsysteem en de dossiers die naar beneden gesjouwd worden en die naar de SD worden overgebracht.'*¹²⁵

Bakker werd niet gearresteerd maar de ingreep ondermijnde zijn zelfvertrouwen danig. Enkele weken later kreeg hij te horen dat zijn bureau werd opgeheven en dat hijzelf werd overgeplaatst naar de Zedenpolitie.¹²⁶

Ten slotte dreef het Kabinet ook het Rechtsfront in het nauw. Deze organisatie kampte sedert de Duitse militaire nederlagen begin 1943 met een fors ledenverlies. De ruim dertig volhouders, die elke veertien dagen in een zaaltje van hotel-restaurant American bijeenkwamen, waren als gevolg van de arrestatie van Ponne en de uitschakeling van Bakker ten einde raad. Het Kabinet kon het front niet verbieden en dus liet Voordewind twee rechercheurs de vergaderingen bijwonen, als eerste die van 16 juni waar brigadier Kaper van bureau Joodsche Zaken een spreekbeurt zou houden. Een van de rechercheurs werd onmiddellijk ontdekt, wat blijkens de aantekeningen van Bakker de beoogde uitwerking had:

*'Hier houdt alles op wat nog tot dusverre is vertoond. We laten den man rustig zijn plaats innemen: ik geloof zelfs dat er twee zijn. Kaper spreekt doch zegt erbij dat hij onder de gegeven omstandigheden natuurlijk niet zal zeggen datgene wat hij had willen zeggen. De terreur doet zich gelden, ook tegen hem persoonlijk en hij ziet daarachter voornamelijk een zeker iemand, wiens naam met een M. begint.'*¹²⁷

Op aandrang van Bakker drong Feitsma bij Voûte aan om niet langer rechercheurs de vergadering te laten bijwonen. De burgemeester antwoordde dat hij naar verluidt op een vergadering van het Rechtsfront was beledigd en dat hij daarom het toezicht zou handhaven. Het Kabinet kon op zijn steun rekenen.¹²⁸

De Vrijwillige Hulppolitie

Op instigatie van Rauter, die een Nederlandse militie wilde die volstrekt loyaal was aan hem en in noodsituaties tegen de eigen bevolking kon optreden, was in de voorzomer van 1942 van rijkswege een Vrijwillige Hulppolitie opgericht. Voorgegeven werd dat dit korps de politie zou assisteren bij rampen, luchtaanvallen en bijzondere ordeverstoringen. Gegadigden moesten vooraf hun loyaliteit betuigen aan de bezetter en kregen slechts een beperkte vergoeding voor daadwerkelijke diensten. Rauter wilde met dit initiatief de NSB de voet dwarszetten, die haar eigen WA slechts leek aan te houden om na een machtsovername de Nederlandse politie een nieuwe leiding te kunnen geven, en gaf de leden van de Hulppolitie de bevoegdheden van een politieagent. Rauter hoopte dat daarmee het nieuwe korps voor WA-leden een aantrekkelijk alternatief zou zijn. In de zomer van 1942 meldden zich in Amsterdam 1047 personen aan, merendeels WA-leden. Zij kregen een intensieve opleiding bij de Ordnungspolizei in het Koloniaal Instituut. Officieren van het PBA assisteerden bij het onderricht. De hulpagenten kregen schietles en veel exercitie en ontvingen een uniform dat zich alleen door een rode armband onderscheidde van dat van de gewone politie. Toen eind augustus de docenten werden ingezet bij het ophalen van joden, werd de cursus voortijdig afgebroken en werden de hulpagenten naar huis gestuurd.¹²⁹

Vijf maanden later, op zaterdag 6 februari 1943, werd de Hulppolitie voor het eerst gemobiliseerd teneinde de volgende dinsdagochtend met de Ordnungspolizei een razzia op jongemannen te houden. Het rijkscommissariaat wilde met deze actie de eerder genoemde aanslag op generaal Seyffardt vergelden en bovendien een begin maken met het met politiedwang op gang houden van de arbeidsinzet. Zaterdagavond bracht de Amsterdamse politie de hulpagenten thuis de boodschap dat zij zich de volgende ochtend moesten melden bij de Ordnungspolizei in het Koloniaal Instituut. Vermoedelijk kregen zij hier op zondag en maandag een herhalingsoefening. Aangezien de razzia voortijdig uitlekte, boekten de hulpagenten dinsdagochtend weinig resultaat. Zij gingen daarop over tot het doorzoeken van openbare gebouwen en het in het wilde weg jongeren van de straat plukken. Uiteindelijk werden in geheel Nederland slechts twaalfhonderd van de beoogde vijfduizend jongemannen opgepakt.¹³⁰ Na de actie werd een deel van de Hulppolitie naar huis gestuurd, een deel bij het Duitse politiebataljon gevoegd en een deel als derde compagnie in het PBA opgenomen.¹³¹

De manschappen van de Hulppolitie namen op zondag 14 februari 1943 de taak van het PBA over en gingen samen met de Ordnungspolizei joden oppakken. Er is weinig bekend over dit optreden. In elk geval werd het op-

halen met ijzeren regelmaat voortgezet: de manschappen haalden per week – alleen zondag was rustdag – ruim duizend joden op (grafiek 13). De slachtoffers werden in de regel naar de Joodsche Schouwburg gebracht en vervolgens via het Centraal Station of het rangeerterrein op de Borneokade per trein weggevoerd, merendeels naar Westerbork, alsook elke week ongeveer vierhonderd naar het concentratie- en doorgangskamp Vught. De Hulppolitie deed in ruwheid en hebzucht niet onder voor het PBA. Veelzeggend is dat het de hulpagenten op 13 april werd verboden om zonder begeleiding woningen open te breken.¹³² Het gewone korps gaf in deze maanden uitsluitend ondersteuning: het arresteerde joden wegens overtreding van anti-joodse maatregelen en leverde hen uit aan de Zentralstelle, bewaakte onder meer een leeggehaald ziekenhuis, bejaardentehuizen en woningen en hield mede toezicht op het transport van huisraad naar Duitsland.¹³³

Commandant Van der Ploeg van de Ordepolitie hoopte dat het bataljon zich in de tussentijd zou herstellen en dat orde en tucht zouden terugkeren. PBA-commandant Couvée hervatte de opleiding van het personeel en nam maatregelen opdat aan de oorspronkelijke dagindeling weer de hand werd gehouden. Om het herstel mogelijk te maken werd het bataljon belast met relatief lichte taken: het bewaken van gebouwen en spoorterreinen en het toezicht op joden tijdens het transport naar Westerbork. Veel manschappen meldden zich echter ziek, op sommige dagen een derde van de eenheid, en een groot aantal gebruikte de ruimere mogelijkheden tot verlof om op strooptocht te gaan in lege woningen van joden.¹³⁴ De vader van een bataljonslid dat in februari wegens diefstal werd bestraft, schreef aan Couvée dat het voor zijn zoon, altijd 'een oppassende jongen' geweest, 'een grote teleurstelling is geworden bij de politie waar ze zoo weinig verdienen dat in plaats van geld naar huis te kunnen sturen, hij geld van huis moest ontvangen om rond te kunnen komen of een keer naar huis te kunnen gaan'.¹³⁵

Toen het wangedrag bleef aanhouden, ontsloeg Couvée enkele tientallen manschappen.¹³⁶ De maatregel zette weinig zoden aan de dijk. Op 20 maart constateerde een officier bij een inspectie van de bewaking van het huis van de vooraanstaande NSB'er M. M. Rost van Tonningen:

*'In de hal waar een wachtruimte is, lagen lucifers en peukjes sigaretten over de vloer. Op het slaapvertrek hadden ze eenige borden vuil achtergelaten, terwijl ze ook een bord vol met etensresten hadden laten staan. [...] Verder beklagde mevrouw Rost van Tonningen zich er tegen mij over dat den agent S. tot tweemaal toe met een meisje in de tuin was gezien.'*¹³⁷

Vijf dagen later konden de bataljonsleden die het Bevolkingsregister bewaakten, niet verhinderen dat een verzetsgroep een deel van het kaarsys-

teem vernietigde en het gebouw in brand stak. De Duitse politieleiding achtte het PBA toen reeds onbruikbaar voor zelfstandig optreden.

De laatste razzia's

In het voorjaar van 1943 werd het RSHA in Berlijn geconfronteerd met transportproblemen bij de wegvoering van joden uit Frankrijk. Teneinde de vernietigingsmachine in het oosten draaiende te houden, verhoogde Eichmann voor Nederland tijdelijk het maandelijks streefcijfer van zes- tot achtduizend. Omdat in de kampen Westerbork en Vught niet genoeg mensen voorhanden waren om aan deze eis te voldoen, nam Harster zijn toevlucht tot een nieuwe grote actie. Alle joden in Amsterdam die niet beschikten over een vrijstelling, moesten zich op donderdagmiddag 20 mei melden bij de marechausseekazerne aan de Polderweg. Zij dienden tevoren hun huissleutel, voorzien van een label met het adres, in te leveren bij het dichtstbij gelegen politiebureau. Er meldden zich die middag slechts 943 van de negenduizend geselecteerde joden. Harster droeg daarom de Joodse Raad op om zelf zeventienduizend joden uit het eigen personeelsbestand aan te wijzen en hen op te roepen zich op 25 mei 's avonds aan de Polderweg te melden. De Joodse Raad toonde zich daartoe bereid. Het eigen personeel, dat zich het laatste restje bescherming ontnomen zag, was onthutst over die opstelling. De hulp van de politie moest zelfs worden ingeroepen om een eind te maken aan een vechtpartij in een kantoor van de raad. In het weekeinde werden de slachtoffers uitgekozen en de oproepen verzonden. Uiteindelijk verschenen slechts ongeveer zestienhonderd joden. Voor velen was de oproep een aansporing om onder te duiken of althans hun kinderen op een veilig adres onder te brengen.¹³⁸

Harster hield er al rekening mee dat het geëiste aantal slachtoffers niet op kwam dagen en had daarom woensdagochtend 19 mei in overleg met Rauter en Seyss-Inquart besloten dat de aanmelding terstond zou worden gevolgd door een grote razzia. Sipo(SD)-chef Lages en een regimentscommandant van de Orpo werden samen belast met de leiding van de actie. 's Middags werden de benodigde troepen gemobiliseerd: behalve de Sipo(SD) en de Orpo uit Amsterdam waren dat de Orpo uit Tilburg, de Haagse politie en de joodse Ordedienst uit Westerbork. De Amsterdamse politie kreeg eveneens opdracht personeel te leveren. Commandant Van der Ploeg vernam dat het PBA en de Vrijwillige Hulppolitie die nacht onder Duits bevel zouden worden ingezet en dat hij bovendien personeel uit het gewone korps moest leveren om afzettingen te maken. Om acht uur 's avonds instrueerde Lages de betrokken Duitse en Nederlandse commandanten. Couvée en Van der Ploeg ontvingen de uitzonderlijke opdracht om de eigen

superieuren niet te informeren over de richtlijnen. Ondertussen verpoosden manschappen van de Haagse politie en van het Amsterdamse bataljon zich ter voorbereiding op de actie in het Roxy-theater met antisemitische films.¹³⁹

De razzia begon om middernacht. In korte tijd werd de Jodenhoek hermetisch afgesloten door personeel van de Sipo(sD) en de Amsterdamse politie. Vervolgens doorzochten de overige politietroepen de gehele buurt huis voor huis. Elke jood namen zij mee. Uit de schaarse documenten die getuigen van dit optreden, valt op te maken dat deze nacht bijzonder hard werd opgetreden en dat joden veelvuldig werden mishandeld. Slechts toen om twee uur 's nachts luchtalarm werd gegeven en enige verwarring ontstond, konden enkelen ontsnappen. De slachtoffers werden groepsgewijs te voet naar een grote, omheinde speeltuin op het Waterlooplein gebracht. Van hier werden zij in groepjes naar de Grote Synagoge gebracht waar enkele Duitse en Nederlandse instanties hun persoonsgegevens opnamen en zo nodig medische hulp verleenden. Vrij kwamen alleen zij die konden aantonen niet joods te zijn, een Portugese jood te zijn of de nationaliteit te hebben van een land dat door Duitsland als neutrale mogendheid werd gerespecteerd. Van de 4353 joden die werden vastgehouden, was ongeveer driekwart tot dan toe vrijgesteld geweest wegens werk voor de Joodse Raad, circa 15 procent wegens arbeid in bedrijven die goederen aan de Wehrmacht leverden, en zo'n 10 procent wegens een huwelijk met een niet-jood. Na afgifte van de huissleutels werden zij door de joodse Ordedienst naar gereedstaande trams in de Amstelstraat gebracht. Via het Muiderpoortstation kwamen zij aan in Westerbork.¹⁴⁰

Zodra het Kabinet Politiepresident hem meldde dat commandant Van der Ploeg hem niet over de Duitse instructies mocht informeren, deed Voûte telefonisch zijn beklag bij Rauter. Deze erkende dat de burgemeester in zijn recht stond maar weigerde in te grijpen. Tijdens de actie werd herhaaldelijk buiten Voûte om de hulp van gemeentelijke diensten ingeroepen die prompt werd verleend. Zelf gehoorzaamde hij eveneens toen Aus der Fün-ten hem om vier uur 's nachts uit bed belde met het verzoek om opdracht te geven enkele trams waarvan de route door de afgesloten buurt liep, te laten omleiden.¹⁴¹

Een maand later, op zondag 20 juni, werd de actie herhaald. Vermoedelijk had Eichmann vanwege de voortdurende transportproblemen in Frankrijk nogmaals het streefgetal voor Nederland opgeschroefd. Ditmaal werden alleen de Sipo(sD), de Orpo, de Hulppolitie en de joodse Ordedienst ingezet. Vroeg in de ochtend werden de buurten waar in het voorafgaande jaar joden waren geconcentreerd en die tijdens de razzia in mei niet waren leeggehaald, hermetisch afgesloten. Hoofdinspecteur Bakker stuitte die ochtend op de afzetting:

*'Bij de brug voor de Linnaeusstraat voor de ringvaart staan posten van de D. Grüne Polizei en laten niemand door. Ik mag doorrijden. Mij blijkt dat geheel Oost tot aan de Celebesstraat en geheel Zuid tot aan de Amstelveenscheweg en de bruggen over de Buitensingelgracht zijn afgezet. Niemand mag zonder Sonderausweis van de SD in of uit. Er rijden auto's met luidsprekers en wordt den Joden medegedeeld dat zij zich moeten gereedmaken voor vertrek op vandaag. Er zullen er heel wat verwerkt worden.'*¹⁴²

De joden werden opgeroepen zich te voet te begeven naar de verzamelplaatsen Olympiaplein, Krugerplein, Sarphatipark, Daniël Willinkplein of Polderweg. Hier werden zij in vrachtwagens geladen die hen naar de Joodse Schouwburg en de Zentralstelle brachten dan wel rechtstreeks naar het spoorwegemplacement aan de Borneokade.¹⁴³

De razzia's van mei en juni 1943 markeerden het einde van het groot-schalige oppakken. Binnen een jaar waren in Nederland ruim honderdduizend van de ruim honderdveertigduizend joden opgepakt en in Vught en Westerbork vastgezet. Meer dan drieënzeventigduizend van hen waren in de zomer van 1943 al naar vernietigingskampen gevoerd. In Amsterdam waren ongeveer vijfenvijftig- van de bijna tachtigduizend joden opgepakt. Overgebleven waren alleen gemengd gehuwde joden, joden met bijzondere vrijstellingen en degenen die waren ondergedoken. Nadat op 29 september de Duitse politie nog een grote razzia had gehouden, achtte Rauter grootschalige politieacties geen geschikt middel meer om de resterenden op te pakken en veranderde van koers.¹⁴⁴ Hij stuurde een brief aan Broersen met de hoofdlijnen van de nieuwe aanpak die door de laatste als circulaire aan alle politieautoriteiten werd toegezonden. De achtergebleven joden verklaarde Rauter vogelvrij. Zij mochten zich nergens meer bevinden zonder toestemming van de Zentralstelle. Overtreders van de regel konden door alle politiediensten worden opgepakt. Als joden bevelen van de politie niet opvolgden, dienden zij onmiddellijk op transport naar Vught of Westerbork te worden gezet.¹⁴⁵ In aansluiting op deze koerswijziging werd het personeelsbestand van de betrokken Duitse politie-instanties fors ingekrompen. De Zentralstelle verhuisde naar de Noorder Amstellaan (sinds 1946 Churchill-laan), de Hausraterfassungsstelle naar de Muiderschans.¹⁴⁶

De recherche in dienst van de bezetter

Op donderdagochtend 15 oktober 1942 verzond de burgemeester van het Friese plaatsje Joure een telexbericht naar de Rijksrecherche centrale in Den Haag. Hij meldde dat de avond tevoren uit het plaatselijke distributiekantoor een grote hoeveelheid bonkaarten en andere bescheiden was ontvreemd. Verkleed in marechaussee-uniform waren de daders aan het begin van de avond per auto aangekomen bij de woning van de betrokken ambtenaar, hadden hem medegedeeld dat een onregelmatigheid was vastgesteld en dat zij de opdracht hadden om de gehele administratie te controleren. Met enig vertoon hadden zij hem bewogen alle stukken te overhandigen en vervolgens opgedragen zich thuis voor verhoor beschikbaar te houden. Toen het uren later tot hem doordrong dat hij was misleid, waren de daders in geen velden of wegen te bekennen. Kort na middernacht lichtte hij de burgemeester in. Hoewel veel wees op een stunt van een verzetsgroep, liet deze zijn veldwachter een opsporingsonderzoek instellen. Tevens liet hij aan het stadhuis een plakkaat bevestigen dat de bevolking aanmoedigde om inlichtingen te verstrekken. Voor gegevens die naar de daders leidden, loofde hij een beloning uit. Spoedig kwamen tientallen tips binnen.¹

De overval was het werk van zeven mannen, afkomstig uit andere delen van het land. Zij vormden een van de schaarse, kleine groepen die na de zomer van 1941, toen openlijke protesten zich nauwelijks meer voordeden, de bezetter heimelijk bleven tegenwerken. De groep drukte en verspreidde het illegale blad *Vrij Nederland* en hielp joden aan onderduikadressen en de benodigde valse papieren. Aanvoerder was de eerder genoemde Amsterdamse vertegenwoordiger Theo Dobbe. Deze was reeds door een Duitse rechter wegens een aanslag op een pand van de Wehrmacht aan de Bernard Zweerskade bij verstek ter dood veroordeeld. Niet afgeschrikt door dit vonnis bleef hij, gebruik makend van zijn vele contacten als voormalig vertegenwoordiger, gestrande Engelse piloten en later ook joden aan schuilplaatsen helpen. In het vorige hoofdstuk werd beschreven hoe het bureau Joodsche Zaken in september 1942 een van die wijkplaatsen in de Jordaantekende en de bewoners en twee voortvluchtige joden met grof geweld opakte. Op het moment van ontdekking was Dobbe in Friesland om voor joden die bij hem toevlucht hadden gezocht, de onontbeerlijke documenten te bemachtigen. Hij en een vriend begaven zich naar het gemeentehuis te Huizum, vermomd als inspecteurs van de Rijksinspectie der Bevolkingsre-

gisters, voerden hier een fictieve controle uit en ontvreemdden terloops een groot aantal blanco persoonsbewijzen. Gesterkt door dit succes herhaalde Dobbe weldra met zes makkers deze actie in Joure, ditmaal verkleed als marechaussees, maar terwijl de burgemeester van Huizum de zaak had toegedeekt, sloeg zijn ambtgenoot in Joure alarm.

De Rijksrecherche centrale stuurde na ontvangst van de melding terstond twee rechercheurs naar Joure. Rauter, die het telexbericht kort na dien onder ogen kreeg, droeg de chef van de Bijzondere Afdeling van de Rijksrecherche centrale, de Duitse Kriminalkommissar W.J. Horak, op om het onderzoek zelf ter hand te nemen.² Direct na het weekeinde vertrok deze eveneens naar Joure. Hij nam zijn rechterhand, adjudant K.H. van Luursen, en rechercheur L. Noppen mee.

Onderweg deden zij Amsterdam aan, om inspecteur van politie H.J. Moll op te halen. Noppen herinnerde zich na de oorlog de ontvangst in Amsterdam: 'Moll scheen beide heeren goed te kennen en hij werd door hen uitgenodigd mede te gaan naar Joure. In opdracht van Luursen moest ik toen een krat bier halen en nadat de heeren wat bier hadden gedronken, reden wij naar Joure.'³

Inmiddels had de plaatselijke politie uit de ontvangen tips bruikbare informatie gedestilleerd, waaronder het kentekennummer van de auto die voor de overval was gebruikt.⁴

Op grond hiervan konden Horak en Moll vrij gemakkelijk de eigenaar opsporen en arresteren. Moll nam hem mee naar Amsterdam en verhoorde hem persoonlijk in de nacht van woensdag op donderdag. In het strafdossier bevindt zich geen proces-verbaal van dit verhoor.⁵ Na de oorlog verklaarde de rechercheur die in het hoofdbureau het transport van deze man verzorgde: 'Hij heeft alles bekend.'⁶

In elk geval erkende de man tijdens het verhoor dat hij zijn auto aan de daders had uitgeleend, noemde hij waarschijnlijk als eerste de naam van Dobbe en hield hij voor het overige vol niets met de overval te maken te hebben.⁷ De volgende ochtend stak Moll een foto van Dobbe bij zich en keerde haastig met de auto terug naar Joure, twee Amsterdamse rechercheurs meenemend. Een van hen, J.H., verklaarde later dat Moll hun onderweg opgetogen had medegedeeld dat de daders uit de kring van *Vrij Nederland* kwamen en dat hij hen had aangespoord met de woorden: 'Dit is de kans van je leven.'⁸ Voor de Amsterdamse recherche was de zaak-Joure inderdaad een uitzonderlijk onderzoek: het betrof een delict dat niet in Amsterdam was begaan, het had vanaf het begin een uitgesproken politieke dimensie en er zou gebruik worden gemaakt van een bijzondere opsporingsmethode. Niet alle hierbij betrokken rechercheurs waren echter even opgetogen als Moll.

De Rijksrecherchecentrale

Tijdens het eerste jaar van de bezetting had het Nederlandse bestuur in hoog tempo uitvoering gegeven aan een besluit van de vooroorlogse regering, waarvan de verwezenlijking echter telkens was uitgesteld: de oprichting van een Rijksrecherchecentrale (RRC). Volgens plan werden de vijf bureaus voor de landelijke registratie van bijzondere delicten, die tot de Duitse inval waren ondergebracht bij de Amsterdamse en Rotterdamse politie (waaronder Broekhoffs centrales inzake falsificaten en inzake internationale misdadigers) en de kort voor de Duitse inval opgerichte Rijksvreemdelingendienst en Rijksidentificatiedienst opgenomen in de nieuwe rijksdienst. De RRC ressorteerde onder de afdeling Politie, vanaf 1941 Directoraat-Generaal van Politie, van het departement van Justitie. De leiding kwam in handen van de Rotterdamse inspecteur J. Grevelink; tweede man werd de Amsterdamse inspecteur J.W. Kallenborn, die jarenlang de rechterhand van Broekhoff was geweest en het eerste halfjaar van de bezetting voor procureur-generaal Van Thiel het contact had onderhouden met de Sipo(SD).⁹ Beiden waren jonge, bekwame politiemannen die in de jaren dertig tengevolge van het krimpende personeelsbestand en het starre stelsel van bevorderingen relatief lang op promotie hadden moeten wachten. Bij hun aanstelling bij de RRC werden zij bevorderd tot commissaris van de rijkspolitie. Zij voelden een sterke beroepsmatige verwantschap met hun Duitse collega's.

Grevelink en Kallenborn riepen in korte tijd een forse organisatie in het leven. Eind 1941 werkten bij de centrale meer dan tweehonderd personen. Naast een afdeling Algemeen Beheer bestonden er drie diensten, elk geleid door twee commissarissen. Ten eerste een Rijksvreemdelingendienst die richtlijnen uitgaf voor de grensbewaking en het grensverkeer en die na de Duitse inval de registratie van vreemdelingen overnam van de plaatselijke vreemdelingendiensten. Deze dienst beheerde voorts het vluchtelingenkamp Westerbork en een interneringsdepot en coördineerde de opsporing van internationale misdadigers waarbij werd samengewerkt met de Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission, die sedert 1938 een instrument was van de Duitse politie.¹⁰ Uitlevering van misdadigers was na de Duitse inval een volledig administratieve zaak geworden. Ten tweede was er een Rijksopsporingsdienst die de taak had de misdaadbestrijding in Nederland te coördineren. Begin 1941 kregen alle opsporingsdiensten de plicht om misdrijven bij deze dienst aan te melden. Deze informatie werd opgeslagen in een nieuw kaartsysteem, in de hoop dat de combinatie van de gegevens onopgehelderde misdrijven tot een oplossing zou brengen. Op basis van dit register bracht de dienst tevens de landelijke ontwikkeling van de misdaad in kaart. De Rijksidentificatiedienst, ten slotte, hield der-

tien gespecialiseerde opsporingsregisters bij, beheerde een collectie vingerafdrukken en vulde die aan en verleende hulp bij technisch sporenonderzoek. De RRC had formeel, zoals de vooroorlogse Nederlandse regering eveneens voor ogen had gestaan, slechts de taak om de plaatselijke recherche te ondersteunen; zij mocht dus zelf geen opsporingsonderzoeken uitvoeren. Niettemin nam personeel van de Rijksopsporingsdienst vanaf het begin op beperkte schaal deel aan bijzondere, plaatselijke onderzoeken.¹¹

Rauter hoopte van de recherchecentrale een satelliet van het RSHA te maken, dat wil zeggen een dienst met vergaande opsporingsbevoegdheden en een expliciete politieke taakstelling. De procureurs-generaal en de belangrijkste politiechefs, die sedert het vertrek van de Nederlandse regering het politieoptreden landelijk coördineerden en die, hoewel zij een nationaal-socialist in hun midden hadden moeten accepteren, nog altijd in redelijke harmonie optrokken, maakten het Rauter niet moeilijk om die ambitie te verwezenlijken.

In september 1941 meldde procureur-generaal Van Thiel zijn collega's dat de handel in en de vervalsing van distributiebonnen in Amsterdam floreerde en dat hij ervan overtuigd was dat 'hier een grote organisatie achterstaat, welke over veel geld beschikt', een bewering die niet strookte met de werkelijkheid en waarvoor hij hoogstwaarschijnlijk geen concrete aanwijzingen had.¹² De uitspraak versterkte evenwel de neiging om hard op te treden. Directeur-generaal van politie Brants pleitte voor een landelijke aanpak: de korpsen in de grote steden dienden met de daadwerkelijke opsporing te worden belast en de Rijksrecherchecentrale diende hun optreden te coördineren en ondersteunen. Dit idee, dat paste binnen de bestaande opzet van de RRC, werd prompt door het hele gezelschap omarmd. Brants beloofde dat hij het voorstel zou uitwerken en dat hij tevens de tekst van de circulaire zou opstellen waarmee de secretaris-generaal van Justitie uitvoering kon geven aan het plan. Twee dagen later was de tekst gereed en werd deze zoals gebruikelijk ter goedkeuring voorgelegd aan Rauter. Deze liet blijken het initiatief te waarderen maar stelde dat de illegale handel een bedreiging was voor de openbare orde en dat de bestrijding ervan daarom behoorde tot de taken van het Duitse bestuur. In het voorstel moesten de gezagsverhoudingen worden omgekeerd: de Rijksrecherchecentrale diende de opsporingsonderzoeken uit te voeren en de plaatselijke korpsen dienden de centrale te assisteren. Het geheel moest bovendien onder Duitse leiding komen te staan. Brants en de procureurs-generaal gingen zonder slag of stoot akkoord. Op 1 november 1941 werd de bewerkte circulaire verstuurd naar de betrokken instanties. De nieuwe regeling werd nog dezelfde dag van kracht.¹³

Bij de Rijksopsporingsdienst werd prompt de afdeling opgericht die de landelijke bestrijding van distributiefraude ter hand moest nemen. Rauter

gaf de leiding van deze 'Gruppe Fünf' aan een jonge commissaris van de recherche die twee maanden eerder naar Nederland was gezonden en bij de Sipo(SD) nog geen vaste functie had: de Oostenrijker Walter Julius Horak. In 1912 geboren in Wenen leerde hij eerst voor machinebankwerker, bezocht vervolgens in de avonden het gymnasium en studeerde rechten. De meeste tijd en aandacht besteedde hij echter aan de politiek. Horak was actief in een rechts-radicalen studentenvereniging, sedert 1932 in de NSDAP en een jaar later tevens in de SA. Hij leidde het leven van een nationaal-socialistische partijactivist: demonstreren, vechten en drinken.¹⁴ Na de Anschluss solliciteerde Horak met succes naar een functie bij de politie in Beieren, kreeg een rechercheopleiding in Berlijn en ging in de zomer van 1940 in Stuttgart aan de slag. Een jaar later werd hij naar Nederland gestuurd.¹⁵ Amsterdamse rechercheurs die hem tijdens de bezetting leerden kennen, bevestigen dat Horak meer vechtjas was dan recherchechef. De Oostenrijker hield van actie en ging graag met hen op pad, hij was amicaal, hield veel van eten en drinken en verbroederde snel met het personeel.¹⁶ Een van deze rechercheurs, C., verklaart:

'Horak was een moordkerel om mee te praten en om mee te werken. Een vent die ons ook zomaar eens meenam naar Zandvoort. Gewoon omdat Moll een keer zei: "Zandvoort: daar kom ik ook nooit meer."

Hij zei: "Hop, dan pakken we mijn auto en dan gaan we naar Zandvoort."

Wij zijn daar bunkers in geweest, al die gangen door. Daar heb ik nog een grote scène meegemaakt. Er stond een kopje leeg op een tafel. De kerel die eruit gedronken had, was niet te vinden. Hij [Horak] kwam niemand tegen. Tot hij hem wel tegen het lijf liep: een grote kerel, met een mooi uniform. Toen vloekte hij die kerel zo stijf dat ik dacht: Die krijgt een hartverlamming.'¹⁷

Bij de Amsterdamse Centrale Recherche was inspecteur H.J. Moll onder meer belast met de bestrijding van distributiefraude en dus voor Horak het vaste aanspreekpunt. Moll, afkomstig uit een anti-revolutionair gezin, was tien jaar ouder dan de Oostenrijker. Hij had de HBS doorlopen en was in 1926 als surnumerair bij het Amsterdamse korps begonnen. Acht jaar later werd hij bij de Centrale Recherche geplaatst. In 1940 rapporteerde Versteeg dat Moll de moderne talen beheerste, bekend was met de nieuwste opsporingstechnieken, initiatief toonde en 'zeer weinig belangstelling voor politiek' had, wat eveneens werd beschouwd als een positief punt. Moll kon goed opschieten met zijn rechercheurs. Hij had geen sympathie voor het nationaal-socialisme maar stelde zich tegenover Duitse collega's niet terughoudend op. Horak leerde hij kennen tijdens het opsporingsonderzoek naar Witte Nelis en zijn handlangers in het najaar van 1941 dat had geresulteerd in de terdoodveroordeling en executie van de twee hoofdverdachten.

Vanaf 1 november liet Moll regelmatig verdachten van distributiefraude naar de Rijksrecherchecentrale in Den Haag overbrengen en kwam Horak dikwijls naar Amsterdam om kennis te nemen van de voortgang van deze onderzoeken. Moll had de recherche-ervaring die Horak node miste, gaf leiding aan een groep jonge, enthousiaste rechercheurs en beschikte persoonlijk over een aantal belangrijke informanten.¹⁸

De door Rauter gewijzigde regeling voor de bestrijding van distributiefraude verplichtte alle opsporingsambtenaren om elk incident onmiddellijk te melden bij de Rijksrecherchecentrale en de verdachten terstond te arresteren. Horak besliste als chef van de Bijzondere Afdeling of de zaak al dan niet aan hem moest worden overgedragen. Bij het eigenlijke opsporingsonderzoek konden de Nederlandse rechercheurs optreden volgens Duits recht. Dat betekende onder meer dat zij vrijelijk woningen mochten binnentreden en goederen in beslag mochten nemen en dat verdachten vrijwel onbeperkt in voorarrest konden worden gehouden. Als het onderzoek was afgerond, besloot Horak of de verdachten werden voorgeleid bij een Duitse rechtbank of bij de Nederlandse justitie. Zijn superieuren drongen er evenwel bij hem op aan niet te veel zaken bij de Duitse rechter aan te brengen (deze dreigde overbelast te worden) en evenmin bij de Nederlandse justitie (deze deelde te lage straffen uit), maar veel gebruik te maken van de mogelijkheid om verdachten in preventieve hechtenis (Schutzhaft) te nemen. Horak volgde deze aanwijzing op. Voorschrift was dat een verdachte alleen in preventieve hechtenis kon worden genomen indien deze reeds een strafblad had en indien het RSHA in Berlijn instemde met de maatregel. Horak nam het met die regels niet zo nauw. Naar eigen goeddunken sloot hij mensen op en stelde hij de termijn van hun hechtenis vast. Pas na meer dan een jaar werd hij op dit punt gecorrigeerd.¹⁹

Uit de bewaard gebleven cellenregisters blijkt dat de Amsterdamse recherche spoedig na de invoering van de regeling aanving personen op verdenking van distributiefraude bij Horak voor te leiden. In 1942 bevatten die registers maandelijks tientallen meldingen als: 'De rech. D. brengt ter inbewaringstelling op last Ip. Moll de verdachte J.D., geb. te A'dam 18-1-1916, restaurateur van schilderijen, wonende [...] Hij blijft in bewaring ter beschikking van den Komm. Horack en Adj. Luursen te Den Haag.'²⁰ Uit het register valt op te maken dat de aanhouding soms werd verricht op verzoek van Horak; soms dat de overdracht op initiatief van de Amsterdamse recherche plaatsvond. De politiecellen raakten in de eerste helft van 1942 overbezet. Kapinga voerde het beheer over de zestig cellen op het hoofdbureau en zag zich genoodzaakt meer dan één arrestant in een cel te laten sluiten. Vermoedelijk bracht hij de noodsituatie onder de aandacht van Tulp, aangezien deze in juni met Voûte bij de Duitse politieautoriteiten ging ijveren voor de oprichting van een strafkamp in de directe omgeving van de

stad om het groeiend aantal arrestanten onder te brengen. Tulp vond voor dat plan echter geen gehoor.²¹ Vanaf juli 1942 werden in voorarrest geplaatste joodse verdachten die in het opsporingsonderzoek geen waardevolle verklaringen meer konden afleggen, overgedragen aan het bureau Joodsche Zaken, dat hen prompt uitleverde aan de Zentralstelle für jüdische Auswanderung. Bovendien liet Horak sedert het najaar van 1942 niet-joodse arrestanten die hij in preventieve hechtenis wilde houden, door de Centrale Recherche overbrengen naar het strafkamp Amersfoort.²² Deze maatregelen ten spijt bleef de praktijk van meer dan één arrestant in een cel voortbestaan.

De zaak-Joure

Op maandagochtend 19 oktober 1942 waren Horak en Moll samen naar Joure gereden om er de leiding over het onderzoek naar de overval op het plaatselijke distributiekantoor in handen te nemen. De plaatselijke politie had met twee rijksrechercheurs reeds belangrijk voorwerk verricht. Op basis van inlichtingen uit de bevolking waren personen geïdentificeerd die de daders hand- en spandiensten hadden verleend. Horak en Moll lieten hen verhoren: sommigen legden een gedeeltelijke bekentenis af maar geen van hen noemde de naam van Dobbe. Een van hen leidde de politie naar een schuilplaats van de daders. De eigenaar van de auto die voor de overval was gebruikt, verklaarde tijdens zijn verhoor door Moll, zelf geen actieve rol in de overval te hebben gespeeld. Hij had een goed alibi. Hoogstwaarschijnlijk noemde hij de namen van twee daders, Theo Dobbe en Dick van Veen, en die van enkele personen die bij de overval hadden geholpen.²³

Met deze kennis reisde Moll op donderdagochtend 22 oktober opnieuw naar Joure. Hij nam twee rechercheurs mee die in Friesland waren opgegroeid en stak ook een foto van Dobbe bij zich.²⁴ De lokale politie had inmiddels de schuilplaats gevonden en doorzocht en er papieren aangetroffen waaruit kon worden opgemaakt waar Dobbe joden had ondergebracht. Horak en Moll lieten op deze adressen invallen doen. Onduidelijk is hoeveel mensen werden opgepakt. Ten minste zeven joden en iemand die hun onderdak had verleend, werden in Amsterdam ingesloten in het cellenblok van het hoofdbureau. Twee van de joden zouden onder druk van de omstandigheden mee gaan werken aan het politieonderzoek; zij en hun familie zouden vervolgens op voorspraak van Horak vrijgesteld worden van deportatie. De andere vijf werden als strafgeval op transport gezet naar Westerbork en kwamen uiteindelijk om in vernietigingskampen. De onderdakverlener kwam in het strafkamp Vught terecht.²⁵

De verklaring van de eigenaar van de auto verschaftte Horak en Moll vol-

doende informatie om enkele personen die eerder die week een gedeeltelijke bekentenis hadden afgelegd nader aan de tand te voelen. Onder hen was een familie in Sneek (vader, moeder en drie zoons), die Dobbe had geholpen bij het onderbrengen van joden. Op vrijdagmiddag 23 oktober zochten Horak en Moll hen met twee rechercheurs opnieuw op. Na de oorlog verklaarde de rechercheur H. over dit bezoek: 'Horak, die ik toen voor het eerst mee maakte, deed nogal dol: hij liet bijvoorbeeld alle bruggen ophalen en maakte heel wat drukte.'²⁶ Moll liet zijn rechercheurs alle gezinsleden afzonderlijk een verhoor afnemen. Daarbij werden zij onder andere geconfronteerd met de foto van Dobbe. Na de oorlog verklaarde de moeder: 'Beide rechercheurs deden hun uiterste best om gewaar te worden wie en waar ome Jan [schuilnaam van Dobbe] was.'²⁷ Zij verklaarde ook dat de rechercheurs bedreigd hadden om haar een gaatje in het voorhoofd te bezorgen als zij bleef weigeren iets te zeggen. H. bekende na de oorlog: 'Het is mogelijk dat ik toen iets gezegd heb als: "Alles ontkennen gaat niet. Iets zullen jullie moeten loslaten want anders zouden jullie wel kunnen worden doodgeschoten."' Ik had die indruk omdat Horak die dag zo gek had gedaan.'²⁸ Uiteindelijk legden de mannelijke gezinsleden een gedeeltelijke bekentenis af. Zij verklaarden Dobbe van de foto te herkennen, twee zoons beken den bovendien hem te hebben geholpen joden naar hun schuilplaatsen te brengen, maar allen hielden vol niet te weten wie hij was en waar hij verbleef.²⁹ De vader en zijn zoons werden in hechtenis genomen en op het hoofdbureau in Amsterdam vastgezet. Van de afgenomen verhoren is slechts van één proces-verbaal opgemaakt, dat is gedateerd op 6 november (twee weken na hun arrestatie) en niet door hen is ondertekend. Na een kleine maand werden zij op vrije voeten gesteld, mogelijk dankzij Horaks welwillendheid.³⁰

De eigenaar van de auto had nog een persoon aangegeven: een Friese veldwachter die Dobbe aan onderdak had geholpen en hem had geïnformeerd over de situatie in het distributiekantoor. Ook deze man werd gearresteerd en naar Amsterdam gevoerd. Bij het verhoor werd hij in de waan gebracht dat hij met een bekentenis tegenover de 'goedwillende' rijksrechercheurs het onderzoek een gunstige wending kon geven: de 'kwaadwillende' Amsterdamse politiemannen zouden in dat geval op een zijspoor belanden. Hij legde een volledige bekentenis af. De veldwachter bleek de kringen in welke Dobbe vertoefde goed te kennen en bovendien na de overval contact met hem te hebben gehad. Met instemming van bevelhebber Harster vroeg Horak de veldwachter of hij in ruil voor vrijwaring van vervolging voor hen op zoek wilde gaan naar de daders en het contact met hen wilde herstellen. De veldwachter ging op het aanbod in en werd op vrije voeten gesteld. Van zijn bekentenis is geen proces-verbaal opgemaakt. In geen van de geverbaliseerde verhoren wordt zijn naam genoemd.³¹

Van dat moment af zetten Horak en Moll al hun kaarten op deze opsporingsmethode.³² Ten minste zes verdachten kregen na hun arrestatie het aanbod om in ruil voor vrijwaring van vervolging op zoek te gaan naar de daders, opdat de politiechefs Dobbe te pakken konden krijgen.³³ Sommige verdachten werkten mee en bewezen Horak en Moll belangrijke diensten, andere, onder wie enkele daders van de overval, maakten zich uit de voeten zodra zij in vrijheid waren gesteld. Dit stuitte met name Van Luursen van de Rijksrecherche centrale tegen de borst. Uit protest legde deze op een zeker moment het werk neer. Horak wist hem evenwel na enkele dagen te bewegen weer mee te werken.³⁴

Terwijl Dobbe en zijn mededaders een goed heenkomen zochten, pleegde een verzetsvriend van Dobbe, Harry Reeskamp, aangemoedigd door het succes in Joure, op 23 oktober 1942 met een collega een soortgelijke overval op het distributiekantoor in Wommels. Zij maakten eveneens veel bonnen buit. Horak en Moll schreven deze actie op het conto van Dobbe.

Dobbe en de zijnen hadden inmiddels een deel van de buit bij een bevriende boer ondergebracht, de rest hadden zij meegenomen met de bedoeling deze deels te verspreiden in verzetskringen, deels ten bate van het verzet te gelde te maken op de zwarte markt. Mededader Piet Frekenhorst trok in bij een vriendin in de Amsterdamse Vijzelstraat. Na enkele dagen vond hij een arts uit Pijnacker die betrokken was bij de verzorging van onderduikers, bereid om een deel van de bonnen over te nemen. Frekenhorst informeerde hem over de herkomst van de stukken. Kort nadat de koop was gesloten, werd de man met zijn echtgenote opgepakt, in het bezit van de bonnen. Het echtpaar werd door plaatselijke politie op verdenking van distributiefraude overgedragen aan de Rijksrecherche centrale, waar de zaak alda in verband werd gebracht met de overval in Joure. Het echtpaar legde een volledige bekentenis af. Moll plaatste het huis in de Vijzelstraat onder observatie. Enkele uren later werden Frekenhorst en zijn vriendin gearresteerd. Horak en Moll beseften dat zij nu een van de daders van de overval in Joure in handen hadden. Zij wilden echter alle daders hebben, in het bijzonder Dobbe, omdat zij deze terecht zagen als een drijvende kracht van het verzet. Zij deden Frekenhorst hetzelfde voorstel als de Friese veldwachter. Hij zou in vrijheid worden gesteld op voorwaarde dat hij hen naar Dobbe zou leiden. Frekenhorst besloot het spel mee te spelen. Eenmaal op vrije voeten meldde hij Dobbe wat hem was overkomen en dook onder. Voor de politiechefs was het de eerste forse tegenslag.³⁵

Op aanwijzing van de veldwachter konden Horak en Moll op 13 november in een café in Arnhem de pleger van de overval in Wommels, Reeskamp, en enkele andere medewerkers van *Vrij Nederland* arresteren tijdens de overdracht van een deel van de buit. De arrestanten werden vastgezet in het hoofdbureau in Amsterdam.³⁶ Reeskamp had kort voor zijn arrestatie van

Frekenhorst vernomen hoe deze vrij was gekomen, legde een gedeeltelijke bekentenis af en verklaarde zich bereid om na vrijlating eveneens als infiltrant te gaan werken en Dobbe in handen van de rechercheurs te spelen. Toen duidelijk werd dat zijn ondervragers niet op het aanbod in wilden gaan en hij bovendien vernam dat hij zou worden overgebracht naar het strafkamp Amersfoort, forceerde hij een maagbloeding. Hij werd vervolgens naar het Binnengasthuis gebracht en kreeg hier permanent politietoezicht. Reeds op de eerste avond van zijn verblijf deed Reeskamp een ontsnappingspoging, die echter mislukte. Hij werd met handboeien aan zijn bed vastgeketend. Tien dagen later, heimelijk geholpen door een student medicijnen en de Amsterdamse rechercheurs J. Akkerman en J. Perrels, had hij succes. Moll stelde meteen een groot onderzoek in. Horak gaf hem opdracht om Reeskamp koste wat het kost te vinden.³⁷

De ontsnapping was voor Moll een aanzienlijke aanslag op zijn prestige. Terwijl Horak met Van Luursen het onderzoek naar Dobbe voortzette en met de nieuwe opsporingsmethode nog enkele successen boekte, leverde Molls onderzoek onder het verplegend personeel niets op. Omdat de student plotseling was ondergedoken, werd tegen hem een opsporingsbevel uitgevaardigd. Half januari 1943 werd hij in Zeeland opgepakt. Na een ongetwijfeld scherp verhoor bekende hij aan de ontsnapping te hebben meegewerkt en onthulde bovendien de namen van de andere betrokkenen. Moll liet behalve de rechercheurs Akkerman en Perrels de echtgenote en drie kinderen van Reeskamp en ook enkele verplegers oppakken, hoewel zij niet verdacht werden van strafbare feiten. Kort na de oorlog verklaarde de echtgenote van Reeskamp:

*'Bij een verhoor waarbij ook inspecteur Moll en de rechercheur G. aanwezig waren, zei [rechercheur] H. dat hij, daar hij vrijheid van handelen van de SD gekregen had, tenzij zij [de echtgenote] sprak, zorg zou dragen dat zij met haar drie gevangen genomen kinderen naar een concentratiekamp in Duitsland vervoerd zou worden [...]. Na deze verhoren waarbij op vreselijke wijze gedreigd, gebulderd en geschreeuwd werd en zij [de echtgenote] steeds bijna wezenloos in haar cel terugkeerde, werden diverse bepalingen nog scherper toegepast.'*³⁸

Mevrouw S. Reeskamp-Wielinga en haar kinderen werden gedurende twee maanden vastgehouden in een cel op het hoofdbureau alvorens op vrije voeten te worden gesteld. De twee rechercheurs, eveneens opgepakt en verhoord, bleven elke betrokkenheid glashard ontkennen.³⁹

Rond deze tijd leed de Wehrmacht bij Stalingrad en in Noord-Afrika de eerste nederlagen. Tot de meeste rechercheurs drong het door dat met dit onderzoek geen eer meer viel te behalen en dat na een Duitse nederlaag hun betrokkenheid zelfs voor hen persoonlijk negatieve consequenties kon

hebben. Ook de arrestatie van de twee collega's die Reeskamp hadden laten ontsnappen, werkte demotiverend. De rechercheurs G. en H. die vanaf het eerste begin in het onderzoek betrokken waren geweest, vroegen overplaatsing aan en werkten nu het onderzoek actief tegen. Nadat een verpleger tijdens een verhoor in aanwezigheid van Moll was doorgeslagen en de naam van een van de rechercheurs had genoemd, zocht H. hem na afloop van het verhoor op in de cel. Na de oorlog verklaarde de rechercheur: '[Ik] heb hem gezegd: ik zal zorgen dat je vrijkomt maar noem geen namen tegen Moll want die is niet goed. Hoe Moll toen toch achter die namen gekomen is, weet ik niet. Bij mij waren de namen veilig.'⁴⁰ Uiteindelijk werd het verzoek van de rechercheurs gehonoreerd en werden zij geplaatst bij de Rijksrecherche centrale.⁴¹ Toen een verzetsblad enkele maanden later over het onderzoek naar de overval in Joure schreef, hem met naam en toenaam noemde en zijn lezers tegen hem waarschuwde, schrok Moll zodanig dat hij de echtgenote van Reeskamp opzocht en haar liet weten dat hij zou zorgen dat haar man niet werd opgespoord mits zij verhinderde dat het verzet hem kwaad zou doen.⁴²

Terwijl Horak met personeel van de Rijksrecherche centrale de klopjacht op Dobbe voortzette, restte Moll in het voorjaar van 1943 nog slechts de taak om de twee joodse families te bewaken die aan het begin van het onderzoek in Friesland waren opgepakt. Beide families hadden hun leven weten te redden, in eerste instantie mogelijk door Horak inlichtingen over Dobbe te verschaffen, in twee instantie door hem een forse som geld van hun bankrekeningen in Zwitserland toe te zeggen.⁴³ Horak had hun in ruil daarvoor een vrije uitreis naar dat land beloofd. Moll bracht de families onder in hotel-restaurant De Gerstekorrel in de Damstraat, waar hij hun huis-arrest oplegde. Begin februari 1943, terwijl beide ouderparen de transactie regelden, maakte een dochter kennis met een joodse jongen, Lion Wagenaar, die door Nederland zwierf en zich zo had onttrokken aan deportatie. Toen haar ouders haar de omgang met de jongen verboden, ontvluchtte het meisje met hem het hotel. De twee trokken zonder gele ster en onder valse naam van stad naar stad totdat zij op de Veluwe een toevluchtsoord vonden. Na een maand slaagde Moll, op basis van een tip van een informant, er niettemin in om hen op te pakken. Beiden werden in een politiecel in het hoofdbureau vastgezet, het meisje om ontvluchting te voorkomen, Wagenaar om weggevoerd te worden naar Westerbork en verder. Na twee weken deed de jongen een mislukte zelfmoordpoging. Een maand later werd hij overgedragen aan bureau Joodsche Zaken. Hij kwam in Westerbork terecht maar wist reeds na korte tijd te ontsnappen en trok naar Amsterdam.⁴⁴ Horak gelastte een opsporingsonderzoek. Op 12 mei werd Wagenaar op de Nassaukade opgepakt door Amsterdamse rechercheurs. De volgende dag werd hij overgedragen aan bureau Joodsche Zaken, dat hem opnieuw door-

zond naar Westerbork. Naar verluidt is het meisje met haar familie, na betaling van het losgeld, uiteindelijk veilig in Zwitserland terechtgekomen. Lion Wagenaar stierf in Auschwitz.⁴⁵

De overval op het Bevolkingsregister

Op zaterdag 27 maart 1943 kwam kort voor middernacht op het hoofdbureau van politie het bericht binnen dat het vlak bij Artis gelegen Bevolkingsregister aan de Plantage Middenlaan in brand stond. Acht leden van het Politiebataljon Amsterdam die waren belast met de bewaking van het gebouw, waren gekneveld en half verdoofd in de tuin aangetroffen. De chef van de mobiele brigade van de Centrale Recherche, hoofdinspecteur Posthuma, spoedde zich met twee rechercheurs naar het brandende gebouw. Hij arriveerde daar even na halféén; de brandweer was al aan het blussen onder het toeziend oog van Voûte, Feitsma en Lages. Bij aankomst kreeg hij van de Sipo(sD)-chef te horen dat deze, omdat de brandstichting een politieke achtergrond leek te hebben, Kriminalsekretär G. Klein toezicht liet houden op het onderzoek. Posthuma, die zich graag wilde kwijten van zijn plicht, had de indruk dat Lages hem eigenlijk liever niet belast zag met de leiding.⁴⁶

Terwijl de bovenste etages van het pand nog brandden, stuurde Posthuma zijn twee rechercheurs naar het ziekenhuis om de PBA-leden te verhoren en stelde zelf het eerste onderzoek in. Een brandweerman meldde hem dat in de kaartenzaal op de begane grond voorwerpen lagen waarmee de brand mogelijk was aangestoken en dat het bluswater eventuele sporen dreigde uit te wissen. Posthuma begaf zich met gevaar voor eigen leven in het brandende gebouw en stelde de voorwerpen in veiligheid. Na de oorlog rechtvaardigde hij deze actie met het argument dat hij op de vingers werd gekeken door de eerder genoemde autoriteiten. Mogelijk was dat inderdaad het geval. Niettemin paste zijn optreden bij de nauwgezette plichtbetrachting die hem eigen was en die hij tevens op andere momenten in het onderzoek tentoonspreidde. Tot de geredde voorwerpen behoorden een lont, flessen en enkele stukken trotyl. Posthuma liet ze in het atelier van de Centrale Recherche onderzoeken en vervolgens overdragen aan de Sipo(sD).⁴⁷ Er zijn geen aanwijzingen dat de voorwerpen bewijs hebben opgeleverd.

Kort nadien keerden de rechercheurs bij hem terug met verklaringen van de overmeesterde bewakers. Op grond daarvan liet Posthuma het volgende bericht in het korps verspreiden: 'Aandacht gevestigd op een 10-tal personen, gekleed in politie-uniform, waarvan 1 als kapitein, 1 als luitenant en 8 als agent. Wanneer aanhouding niet mogelijk is, dan deze personen volgen.'⁴⁸ Het bericht leverde niets op. Na het weekeinde maakte Lages be-

kend dat hij een beloning van tienduizend gulden zou uitreiken aan de persoon die de politie de aanwijzing zou geven die naar de daders leidde.

De aanslag op het Bevolkingsregister was gepleegd door zes personen onder leiding van de beeldhouwer Gerrit-Jan van der Veen en de schrijver Willem Arondeus, met hulp van ongeveer twintig studenten en kunstenaars. De meeste deelnemers waren reeds betrokken bij andere verzetsactiviteiten zoals het vervalsen van persoonsbewijzen. Zij wisten dat het Bevolkingsregister een belangrijk hulpmiddel was geweest bij de deportatie van de joden. Toen begin februari 1943 studenten getroffen werden door de eerste razzia's voor de arbeidsinzet, ontstond bij hen het plan om dat register in brand te steken. Het idee was om met een groepje mannen, gekleed in politie-uniform, vanaf de Prinsengracht door de Nieuwe Kerkstraat naar de Plantage Middenlaan te marcheren, het gebouw van het Bevolkingsregister binnen te dringen, de bewaking te overmeesteren en met enkele explosies en met vuur het register te vernietigen. Een eerste poging werd op vrijdagavond 12 maart kort na het begin afgeblazen toen bleek dat rond de Nieuwe Kerkstraat razzia's op joden werden gehouden. Een tweede poging een week later werd eveneens voortijdig beëindigd. De derde poging verliep geheel volgens plan. De bataljonsleden die het gebouw bewaakten en die na ruim een halfjaar deportatiewerk weinig discipline meer kenden, waren volledig verrast, vroegen de pseudo-politiemannen niet eens om legitimatie en waren vervolgens snel overmeesterd. Het was een ferme klus om alle persoonskaarten uit de bakken te halen opdat ze beter zouden branden maar tegen elf uur stond alles in lichterlaaie en maakten de daders zich uit de voeten. Pas tegen middernacht – een uur later dan voorgeschreven was – kwam de aflossing van de wacht en werd alarm geslagen.⁴⁹

Zondagochtend was Posthuma in alle vroegte bij het Bevolkingsregister om het opsporingsonderzoek voort te zetten. De brandweer had nog meer stille getuigen gevonden, waaronder flessen met restjes petroleum en een paar handschoenen die ook in het atelier werden onderzocht. Voor het eigenlijke opsporingsonderzoek beschikte de recherchechef slechts over de getuigenissen van de bataljonsleden en enkele recent verspreide pamfletten waarin het Bevolkingsregister negatief werd afgeschilderd. Posthuma zette zes rechercheurs aan het werk. Hun onderzoek legde allerlei wantoestanden bij het PBA bloot maar bracht hem niet bij de daders.⁵⁰

Op maandagochtend had Posthuma al meer informatie. Iemand had laten weten dat hij had gezien dat de zogenaamde politiepatrouille zaterdagavond om kwart over negen uit de Roetersstraat naar de Plantage Kerklaan was getrokken.⁵¹ Posthuma wist nu ook welk huis de daders hadden gebruikt als uitvalsbasis. Het kostte hem echter moeite om zijn rechercheurs zover te krijgen dat zij deze sporen tot het einde toe natrokken, zoals kan worden opgemaakt uit een naoorlogse verklaring van een van hen. Deze re-

chercheur, die enkele maanden eerder nog een actieve rol had gespeeld in het onderzoek naar de overval in Joure, herinnert zich dat Posthuma hem bij zich riep:

'Posthuma zei: "Henk, kom eens hier. Ik zit met die Artis-affaire. Op de Prinsengracht zitten ze, tegenover de Elandsstraat. Je gaat over de brug in de richting van de Westertoren. Dan krijg je aan je rechterhand een deur waar een hofje achter zit, een aantal eengezinswoninkjes. Ga jij eens kijken." [...]

Ik kan me herinneren dat ik dacht: Godverdomme, jij begint mij te pakken. Ik had er helemaal geen zin in. Ik dacht: Wat moet ik met die zaak? Als ik mensen breng, hang ik mijzelf op. Logisch. Breng ik ze niet, dan loop ik maar weinig risico, want ze kunnen nooit bewijzen dat ik het niet gedaan heb. [...]

Ik heb er een tijdje over zitten prakkizeren. Ik kan me herinneren dat ik het hoofdbureau ben uitgegaan, op een bank op de Elandsgracht ben gaan zitten. [...] Ik dacht: Dat kan nooit, Henk. Dat kan je nooit aanhalen. Dat gaat fout met je.

Toen ben ik ernaar toe gelopen want ik dacht: Ik moet er wel over mee kunnen praten. Ze moeten niet tegen mij kunnen zeggen: Verrek man, je bent er nooit geweest. [...]

Ik heb die huisjes bekeken. Ik zag er niemand. Ik dacht: Ze zouden ook wel knettergek zijn als ze er nog zaten. [...] Ze hebben er van tevoren gezeten. Dus ze kunnen er na zo'n affaire niet weer gaan zitten. Dan moet je er weg zijn. Dat had de praktijk allang geleerd. Dat wist ik ook wel uit de contacten die ik had in de onderwereld, in het verzet.¹⁵²

Naar eigen zeggen keerde hij vervolgens terug naar zijn chef met de boodschap dat hij in de bewuste woningen niemand had aangetroffen.

Op diezelfde maandag ontving Posthuma nog een tip. Een van zijn rechercheurs meldde hem dat hij in het hoofdbureau had vernomen dat een collega van bureau Economische Zaken beschikte over een informant die een van de daders kende. Posthuma riep de rechercheur onmiddellijk bij zich. Deze bevestigde het gerucht, zei dat hij deze informant nog nader zou spreken maar weigerde hardnekkig diens naam te noemen. Die weigering was niet uitzonderlijk en werd door Posthuma geaccepteerd. De rechercheur zegde toe dat hij hem op de hoogte zou stellen van de uitkomst van zijn gesprek met de informant. Later die dag vertelde de informant dat bij de Luchtbeschermingsdienst een man enkele dagen voor de aanslag had aangekondigd dat met het Bevolkingsregister iets bijzonders zou gebeuren. Teruggekeerd op het hoofdbureau informeerde de rechercheur eerst zijn eigen chef, inspecteur Harrebomée. Deze droeg de rechercheur op zijn afspraak met Posthuma niet na te komen en de man te arresteren die het verhaal bij de Luchtbeschermingsdienst had verspreid. De rechercheur pakte de man woensdagmiddag op, voerde hem naar het hoofdbureau van politie en zette hem vast, niet, zoals gebruikelijk, in het cellenblok omdat

dan Posthuma van de arrestatie kennis zou kunnen nemen, doch in een kamer van bureau Economische Zaken. De man, die later de broer van een koerier van de ouders bleek te zijn, gaf toe dat hij tevoren had geweten van de aanslag maar hield verder stug vol dat hij dit had vernomen van een politieagent wiens naam hij niet kende. De rechercheurs namen het verhaal serieus.⁵³ Harrebomée informeerde Lages over de vangst en deze gaf vervolgens opdracht om de arrestant over te brengen naar de Euterpestraat.

Inmiddels had Posthuma ontdekt dat de rechercheur geen rapport bij hem had uitgebracht en dat deze zelfs een arrestant had binnengebracht. Hij ontbood hem opnieuw. Ter verdediging van zijn optreden stelde de rechercheur dat Lages Harrebomée met de behandeling van de zaak had belast. Posthuma ging onmiddellijk naar de Sipo(SD)-leider toe, in wiens hoofdkwartier hij Harrebomée aantrof, druk in de weer met verhoren. Posthuma vroeg Lages of Harrebomée inderdaad in het onderzoek assisteerde en voegde hieraan toe dat hij zich niet zou kunnen vinden in een dergelijke gang van zaken. Lages bevestigde Posthuma's vermoeden, stelde dat hij op politieke gronden verkoos de zaak verder met Harrebomée af te handelen en liet Posthuma weten dat hij hem in dit onderzoek voorlopig niet meer nodig had.⁵⁴

De Sipo(SD)-chef schoof Posthuma zo gemakkelijk terzijde omdat hij al een tweede spoor naar de ouders had. Een NSB'er had maandagochtend op zijn werk vernomen dat een collega tevoren blijk had gegeven te weten dat een aanslag zou worden gepleegd op het Bevolkingsregister. Aangemoedigd door de forse beloning die de Sipo(SD) had uitgelooft, zocht hij die collega op. Na enig aandringen vertelde deze hem dat hij de informatie van de vriend van zijn schoonzuster had. De NSB'er nam de man (vermoedelijk nog dezelfde dag) mee naar de Sipo(SD) en liet hem hier zijn verhaal opnieuw vertellen. Kriminalasekretär Klein was zeer geïnteresseerd, vooral omdat er op dat moment nog geen tekenen waren dat Posthuma met zijn onderzoek resultaat zou boeken. Klein wilde het spoor zelf natrekken en vond de man bereid om met enkele Duitse rechercheurs op zoek te gaan naar die vriend van zijn schoonzuster. Bij diverse huizen in de stad werden posten gezet. Na twee dagen, op donderdagmiddag, kort nadat Harrebomée de man van de Luchtbeschermingsdienst naar de Sipo(SD) had overgebracht, wisten de Duitsers hun verdachte op de Bilderdijkkade op te pakken.

De twee verdachten die aldus aan het eind van de middag bij de Sipo(SD) waren beland, bleken broers te zijn. Onduidelijk is of de eerste arrestant bleef volhouden dat hij zijn informatie van een politieagent had vernomen.⁵⁵ In elk geval begon zijn broer, die de ouders daadwerkelijk had geholpen, bij het verhoor gelijk te praten. Zo noemde hij het onderduikadres van Arondeus, vertelde wie de uniformen had gemaakt en wat de herkomst

was van de springstof.⁵⁶ Klein besloot direct tot actie over te gaan. Nog dezelfde avond werden Amsterdamse rechercheurs ontboden op het hoofdkwartier in de Euterpestraat. Vermoedelijk betrof het Harrebomée en zijn medewerkers. Een van hen, W.L., verklaarde na de oorlog:

*'Op de aangewezen kamer aangekomen, [...] trof ik aldaar aan de hoofdinspecteur van politie Posthuma met een aantal rechercheurs van het hoofdbureau van politie en degenen met wie ik aan het bureau Economische Zaken dienst deed [...]. Toen wij in groepjes bijeen stonden te praten, kwamen Duitsers de kamer binnen die in het bezit waren van strookjes papier waarop adressen voorkwamen. Er werden toen koppels van twee rechercheurs gevormd en [...] ieder koppel [werd] in het bezit gesteld van een strookje papier met een adres erop vermeld.'*⁵⁷

Posthuma heeft zich nooit uitgelaten over een dergelijke assistentie. W.L. verklaarde voorts dat hij en een collega het adres van Arondeus kregen, met de opdracht de schrijver te arresteren en zo mogelijk bij hem thuis bewijsmateriaal in beslag te nemen. Zij begaven zich naar zijn woning maar troffen er, naar zij na de oorlog verklaarden, niemand aan. Vermoedelijk is deze bewering niet juist. Vaststaat dat Arondeus die avond werd opgepakt, net als een tiental andere verdachten. Bij hem thuis werd bovendien een adresboekje gevonden waaruit met hulp van de tweede arrestant de namen en adressen van de mededaders konden worden gedestilleerd. Op basis van deze gegevens kon de Sipo(sD) enkele dagen later een tweede groepaders arresteren.⁵⁸

Na deze twee arrestatiegolven waren van de groep die de aanslag had gepleegd, uitsluitend Van der Veen, Willem Sandberg en de joodse verzetsstrijder Rudi Bloemgarten nog op vrije voeten. Bloemgarten, al langere tijd betrokken bij allerlei verzet, had naar alle waarschijnlijkheid een jaar eerder de aanslag gepleegd op procureur-generaal Feitsma.⁵⁹ Begin 1943 was tot de kring van zijn verzetsvrienden een informant van het bureau x, de Rotterdamse evenknie van het bureau Inlichtingendienst, doorgedrongen. Deze 'v-man' had de chef van bureau x laten weten dat Bloemgarten iets in Amsterdam zou gaan ondernemen en dat hij onder valse naam in Garderen op de Veluwe een kamer had gehuurd om zich na de actie te kunnen terugtrekken. Na de aanslag informeerde bureau x de Amsterdamse Sipo(sD) en deze plaatste in het pand in Garderen prompt een politiepost om Bloemgarten te kunnen arresteren.⁶⁰ Toen hij na een week nog niet was verschenen, werd de post opgeheven en werd met de kamerverhuurster de afspraak gemaakt dat zij de Marechaussee zou bellen indien hij alsnog arriveerde. Op maandag 12 april was dat het geval. Douwe Bakker, door zijn Rotterdamse collega op de hoogte gehouden, rapporteerde in zijn dagboek:

*'De marechaussee Van der B. begaf zich, na te zijn gewaarschuwd, ijlings naar het adres en trof Bloemgarten aan. Deze moest zijn persoonsbewijs toonen en toen Van der B. opmerkte dat het vervalscht was, schoot Bloemgarten hem een paar kogels in het lichaam. [...] Daarna nam hij de vlucht op zijn rijwiel.'*⁶¹

Op het station in Amersfoort trof Bloemgarten twee verzetsvrienden aan, onder wie de genoemde informant. Hij zei hun dat hij zich voorlopig in Den Haag zou schuilhouden. De informant briefde dit direct door aan bureau x. In overleg met de Sipo(SD) werd besloten om enkele Rotterdamse en Duitse rechercheurs samen met de informant naar Den Haag te sturen. Bakker:

*'Een van de mannen van die dienst [de Sipo(SD)], een bijzonder pootig heer en bokser, wilde hem gaarne persoonlijk overmeesteren. Men toog naar Den Haag en hij trof Bloemgarten thuis. Hij werd aan deze voorgesteld door den v-man als de "captain" en reikte hem bij de ontmoeting de hand. De Duitscher kreeg echter niet de rechter, doch de linkerhand van Bloemgarten die hij vasthield, hem tegelijkertijd een hevigen slag tegen het hoofd gevend. Bloemgarten die zijn rechterhand steeds in zijn zak had, vuurde met deze zijn pistool dat hij daarin droeg, af doch miste. Het tweede schot ketste en zoo kon hij onschadelijk worden gemaakt.'*⁶²

Gerrit-Jan van der Veen viel ruim een jaar later in handen van de Duitse politie, na een mislukte overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Sandberg, op wie de Sipo(SD) vanwege zijn adellijke titel en zijn vooraanstaande maatschappelijke positie als conservator van het Stedelijk Museum bijzonder was gebeten, wist zich definitief te onttrekken aan arrestatie.

De opgepakte daders en medeplichtigen werden vastgezet in het Huis van Bewaring en hier langdurig scherp verhoord. Een van de medeplichtigen schreef in een brief die hij naar buiten wist te smokkelen over de daders: 't Leken me aardige kerels, wat primitieve idealisten, maar vrolijk en onsentimenteel ondanks het feit dat ze geslagen zijn, tot zij bekenden en daarna een maand lang dag en nacht aan hun bed geboeid hebben gelegen; nu nog steeds 's nachts. Zij worden eenmaal per week een half uur gelucht.'⁶³ Op 18 juni 1943 werden de daders door een Duitse rechtbank veroordeeld. Veertien personen onder wie Arondeus en Bloemgarten werden ter dood veroordeeld. Twaalf werden daadwerkelijk gefusilleerd. Van twee werd het vonnis omgezet in levenslang; zij verbleven tot het einde van de oorlog in gevangenschap. De anderen werden veroordeeld tot forse gevangenisstraffen; een aantal moest die uitzitten in Duitse strafkampen. De Amsterdamse rechercheur die de man van de Luchtbeschermingsdienst had opgepakt, deelde met het tweetal dat de andere getuige had aangebracht, de beloning van tienduizend gulden.⁶⁴

Bureau Paulus Potterstraat

Begin 1943 beseftte de Duitse politieleiding dat het aantal joden dat door Nederlandse politie-eenheden werd opgepakt beduidend terugliep. In het reguliere korps speelde gebrek aan leiderschap en groeiende onwil van het personeel een rol, bij het Politiebataljon en bureau Joodsche Zaken voornamelijk corruptie en machtsmisbruik. Sipo(SD)-leider Lages trachtte dit verlies aan effectiviteit te bestrijden door niet langer een beroep te doen op het reguliere politiekorps bij grootschalige razzia's, door het PBA nog slechts incidenteel in te zetten en door de bijzondere eenheden van het politiekorps een voor een onder zijn eigen gezag te plaatsen. Begin januari 1943 droeg hij de korpsleiding op Dahmen von Buchholz, die de greep op het personeel van bureau Joodsche Zaken volledig kwijt was en zelf corrupt was geworden, te ontheffen van de leiding. Het bureau kreeg een Duitse chef, Otto Kempin, en een nieuwe werkplek aan de Paulus Potterstraat 17. Een rechercheur verklaarde na de oorlog dat op de eerste werkdag alle medewerkers 'in twee lange rijen ter weerszijden van de lange tafel [werden] geplaatst. Om 9.30 uur voormiddags verscheen Lages die in het Duits een toespraak hield en o.a. zei dat degeen die het met zijn geweten niet overeen kon brengen, om bij den SD dienst te doen, dan maar moest uittreden.'⁶⁵ De rechercheur die het werk beu was en dacht dat Lages meende wat hij zei, stapte inderdaad naar voren. Hij kreeg een uitbrander en moest gewoon weer aan het werk. Korte tijd later meldde hij zich ziek. In de volgende maanden pakte Lages samen met het Kabinet Politiepresident tevens het bureau Economische Zaken en het bureau Documentatiedienst aan.

De zevenendertigjarige Kempin was afkomstig uit de Schutzpolizei van Hannover. Een jaar na de machtsgreep was hij op grond van zijn activiteiten in de sociaal-democratische politiebond ontslagen maar nadat hij zijn verleden had afgezworen, kon hij bij de politie terugkeren. In 1938 was hij overgeplaatst naar de recherche en in de zomer van 1940 gedetacheerd bij de Sipo(SD) in Nederland. Bij de Amsterdamse Aussenstelle werd hij in 1942 chef van de onderafdeling Joodse Strafbzaken die joodse arrestanten onttrok aan Nederlandse of Duitse rechtsvervolgning en hen op transport stelde naar Westerbork. Van februari 1943 af combineerde Kempin deze functie met de leiding van het bureau Joodsche Zaken.⁶⁶

Het vernieuwde en onder Duitse leiding geplaatste bureau Joodsche Zaken, na de verhuizing bureau Paulus Potterstraat genoemd, bleef onderdeel van het Amsterdamse politiekorps. Het was bijvoorbeeld aangesloten op het telexnetwerk van het korps en ontving dagelijks de lijst met alle belangrijke mutaties van de politiebureaus in de stad.⁶⁷

In 1943 werkten tien tot vijftien rechercheurs bij het bureau. Tot de vaste kern behoorden fanatici als brigadier Abraham Kaper, die bij de Zeden-

politie had gewerkt en aan die tijd een groot aantal informanten had overgehouden, en agent Pieter Schaap, die als agent bij bureau Admiraal de Ruyterweg dienst had gedaan en bij opstootjes toegevoegd werd aan de hondenbrigade van het korps. Het bureau was een pseudo-recherche-dienst: de medewerkers gedroegen zich als rechercheurs maar waren aan geen enkele strafvorderlijke regel gebonden. Hun werk was ontaard in een jacht op joden die zichzelf aan deportatie of hun bezit aan confiscatie poogden te onttrekken. Wachtcommandant Kaper stuurde zijn personeel in koppels op pad, bijvoorbeeld na een telefonische melding van een burger dat zich ergens joden schuilhielden. De rechercheurs drongen dan het pand binnen, intimideerden de aanwezigen, dwongen hen zich te legitimeren en stelden vast of in het pand joden waren verborgen. Aangetroffen joden werden vastgenomen, hun waardevolste bezittingen werden in beslag genomen en zijzelf werden naar het bureau gebracht. Hier werden zij verhoord om te weten te komen of zij waardevolle goederen hadden verborgen en of zij andere joden kenden die zich ook aan deportatie onttrokken. Een van de betrokken rechercheurs verklaarde tegen het einde van de bezetting: 'Er bestonden daar wantoestanden als bijvoorbeeld het tegen den muur zetten van een Jood die aan dat bureau werd gebracht en moest die Jood met de armen omhoog blijven staan. Werd hij begrijpelijkerwijze moe en begonnen zijn armen te zakken, dan kreeg hij met een stok een slag tegen die armen.'⁶⁸ Na verhoor werden de slachtoffers uitgeleverd aan de Zentralstelle.⁶⁹

De eerste taak van Kempin was het beëindigen van de grootschalige verduistering door het personeel van goederen van de getroffen joden waarop het Duitse bestuur zelf beslag wilde leggen. Onder Dahmen von Buchholz waren de rechercheurs meer en meer geld, sieraden en andere waardevolle zaken van joden in eigen zak gaan steken. Kempin probeerde hieraan een eind te maken door de rechercheurs te verplichten om hem voortaan terstond schriftelijk te rapporteren welke goederen in beslag waren genomen bij het oppakken, waarna hij de slachtoffers zelf vroeg of de opgave juist was. Spoedig ontdekten de medewerkers hoe dit toezicht te omzeilen. Enkele weken later gebeurde het al dat nadat rechercheurs hun slachtoffer naar het bureau hadden gebracht, zij in diens woning kleding en linnengoed weghaalden en op een bakfiets naar hun eigen huis brachten. Bij een andere gelegenheid werd zo een piano geroofd.⁷⁰

Een tweede ingreep van Kempin betrof het gebruik van informanten. Sinds het begin van de deportatie rekruteerden medewerkers van bureau Joodsche Zaken deze hulpkrachten onder de eigen arrestanten. Het betrof veelal niet-joden die wilden profiteren van de ondergang van de joden, en joden die om zichzelf te redden bereid waren andere joden aan te geven. De rechercheurs boden hun heimelijk protectie aan of gelegenheid tot verrij-

king.⁷¹ Kempin besloot deze clandestiene praktijken te reglementeren. Hij gaf aangevers recht op een beloning, aanvankelijk een rijksdaalder per opgepakte jood, spoedig meer. Daarnaast verplichtte hij de rechercheurs om informanten die zij voor een beloning in aanmerking wilden laten komen, bij hem te registreren. Hij eiste dat hij de beloning persoonlijk aan hen uitkeerde.⁷²

Onder druk van de strenge regels en van de omstandigheid dat het steeds moeilijker werd ondergedoken joden op te sporen, ontwikkelden de medewerkers van bureau Paulus Potterstraat een nieuwe opsporingsmethode. In opdracht van de rechercheurs deden stromannen zich voor als hulpvaardige burgers die joden aan een onderduikadres konden helpen. De bekendste handlangster was de joodse hoedenverkoopster Ans van Dijk, die na haar eigen arrestatie door Schaap werd geworven als lokvogel. Minder bekend was de voormalige prostituee J.V. Deze had voor de oorlog jarenlang mannen uit de hogere kringen gemainteneerd maar was eind jaren dertig aan lager wal geraakt en in de straatprostitutie terechtgekomen. In mei 1943 arresteerden Schaap en een collega, op basis van een tip van haar souteneur, bij haar een jood die tegen betaling in haar woning overnachtte om zich te onttrekken aan deportatie. Op aandrang van de rechercheurs beloofde V. andere joden te gaan lokken. Zij werd in contact gebracht met B., een andere stroman van de rechercheurs.

*'Deze B. gaf te kennen joden in mijn huis te brengen die door zich op een ander adres te vestigen dan zij stonden ingeschreven aan een door de Duitschers strafbaar gesteld feit schuldig maakten, zodat naar ik later begreep die SD-ers [Schaap en de zijnen] deze omslachtige wijze van arresteren moesten toepassen om zeker te zijn dat zij het zogenaamde koggeld zouden ontvangen.'*⁷³

Zelf ontving zij ook een deel van de beloning. Vanaf de zomer van 1943 maakte V. tientallen slachtoffers door joden in huis te nemen en hen na twee of drie dagen door Schaap te laten oppakken. Na verloop van tijd zorgde zij bovendien dat de joden tegelijk hun bezit bij haar onderbrachten, zodat ook dit in handen van de rechercheurs viel. Kempin stond toe dat zij een deel daarvan kon houden als beloning.

De rechercheurs van bureau Paulus Potterstraat rekruteerden ook hulpkrachten onder criminelen, met name in het milieu rond het Rembrandtplein. Een van hen was Dries Riphagen, in de Amsterdamse onderwereld bekend als Al Capone en berucht vanwege zijn gewelddadigheid.⁷⁴ Hij was in de jaren dertig als snorder (illegale taxichauffeur) in criminele kringen beland, waar hij als souteneur en oplichter in zijn levensonderhoud voorzag. Hij had meegedaan aan de anti-joodse acties van de Beauftragte begin 1941 en was daarna chauffeur geworden van P.C. Docter, de Nederlandse

plaatsvervangend chef van de Hausraterfassungsstelle, een positie die hij benutte voor het smokkelen van allerlei goederen. Hij liep evenwel tegen de lamp, werd gearresteerd en vastgezet. In de gevangenis wierf het Devischenschutzkommando (DSK) hem als infiltrant, met de taak verborgen bezit van joden op te sporen.⁷⁵ Riphagen ging voortvarend aan de slag, druk profiterend van zijn criminele vaardigheden en zijn brede kennissenkring. Naar het hem uitkwam, werkte hij voor het DSK, bureau Paulus Potterstraat of de Sipo (SD) zelf, telkens zelf een fors deel van de buit opstrijkend. Het ontging de Centrale Recherche niet dat de voormalige brigadier van de Zedenpolitie Kaper en de souteneur Riphagen elkaar bij de opsporing van ondergedoken joden hadden gevonden. Een van de rechercheurs verklaarde na de oorlog: 'De uitlatingen van de rechercheurs waren wel hetzelfde, van ja Riphagen daar kunnen wij niets aan doen, hij doet wat hij wil, en is behoorlijk gewapend, en als we hem zouden arresteren dan wordt hij toch weer losgelaten, niemand durfde het aan om er aan te beginnen.'⁷⁶ Een rechercheur die het toch probeerde, werd teruggefloten door zijn superieuren.

Toen Rauter na de razzia's in het najaar van 1943 de grootschalige deportatie van de joden uit Nederland als voltooid beschouwde en het deportatieapparaat stapsgewijs ontmantelde, ging bureau Paulus Potterstraat op in de Zentralstelle. Drie maanden later kreeg het Nederlandse personeel van deze dienst van de leiding te horen 'dat het Jodenprobleem zoo goed als geheel was opgelost' en dat alleen de NSB'ers onder hen zouden worden toegevoegd aan de Sipo (SD). De rest keerde terug naar het Amsterdamse korps.⁷⁷

De mislukte reorganisatie van de recherche

De uitvoering van de Verordening Organisatie Politie verliep moeizaam, vooral omdat er nauwelijks capabele, politiek betrouwbare kandidaten voor de sleutelposten waren te vinden. Begin juni 1943, drie maanden na afkondiging van de verordening, maakte secretaris-generaal Schrieke van Justitie per circulaire bekend welke plaats en inrichting de recherche in het nieuwe bestel diende te krijgen. Alle opsporingseenheden kregen dezelfde organisatorische opzet, werden in een landelijk, hiërarchisch verband ondergebracht en mochten zelfstandig opsporingsonderzoeken verrichten. De centrale leiding viel toe aan de reeds bestaande Rijksrecherchecentrale. Bij de korpsen in Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem en Eindhoven werden recherchehoofdafdelingen opgericht. De Amsterdamse recherche werd ondergebracht in een hoofdafdeling, terwijl in plaatsen als Haarlem, Alkmaar en Hilversum rechercheafdelingen werden gevormd. Alle eenheden op alle drie niveaus zouden uit drie delen bestaan: een eenheid perso-

neelszaken en vreemdelingendienst, een opsporingseenheid en een eenheid technische ondersteuning. De RRC en de vijf recherchehoofdafdelingen kregen bovendien de taak toezicht te houden op de ondergeschikte eenheden in hun werkgebied. Elke dienst moest dertien cartotheken bijhouden die met elkaar correspondeerden, zodat eenvoudig op uniforme wijze gegevens konden worden uitgewisseld. Ten slotte was het de bedoeling dat in Overveen een landelijke researcheschool werd opgericht. In de zomer van 1943 functioneerde uitsluitend de Rijksresearchcentrale volgens plan.⁷⁸

In de Amsterdamse korpsleiding vond, zoals gezegd, in het voorjaar van 1943 een herschikking van de machtsverhoudingen plaats ten gunste van de groep rond de commissarissen Mouwen en Voordewind. Hun machtsbasis werd het Kabinet Politiepresident. Begin april betrok Voordewind de post van recherchechef die hem al door Tulp was toebedeeld. Hoewel Voordewind de bezetter liever vandaag dan morgen zag verdwijnen, was hij tot die tijd bereid tot samenwerking. Op persoonlijk vlak kon hij dikwijls goed met Duitse collega's overweg. Voordewind liet zijn personeel verdachten uitleveren aan de Sipo(SD) en arrestanten overbrengen naar het strafkamp Amersfoort maar protegeerde tevens welbewust rechercheurs die Duitse maatregelen saboteerden of verzetsdaden pleegden. Rechercheur Verbiest, door Voordewind meegenomen van bureau Warmoesstraat naar het hoofdbureau, vertelt hoe hij en zijn collega Eikema in het voorjaar van 1943 samen met een ander koppel van Voordewind de opdracht kregen om bij boekhandels en bibliotheken boeken van (vermeende) anti-Duitse schrijvers in beslag te nemen:

"Voordewind zei: "Dat heb ik ook maar genomen." Normaal wil niemand zo'n klus hebben maar voor ons vond hij het wel aardig. Hij had er nog twee mensen voor maar die waren wat te strak. Eikema zei: "We moeten het maar verdelen. Ieder krijgt een rayon waarin hij boeken van verboden schrijvers in beslag gaat nemen."

Nu is het een menselijke eigenschap dat je van onaangename zaken zo weinig mogelijk probeert te krijgen: een klein rayonnetje is altijd fijn. Toen zei ik: "Als ik nu eens de binnenstad neem in ruime zin, tot de Singelgracht."

Toen zeiden zij: "Maar daar zit veel!"

"Ja, maar ik wil er wel tegenaan. Als ik dat nu neem, kunnen jullie de rest verdelen."

*Die rest was natuurlijk zo verdeeld."*⁷⁹

Nadat de taken aldus waren verdeeld, stelden Verbiest en Eikema het moment dat zij aan de slag gingen voortdurend uit. Telkens klopten de overijverige collega's bij hen aan met de vraag wanneer werd begonnen. Verbiest:

'Op een zekere dag konden we er niet meer aan ontkomen. Toen ze weer bij mij kwamen, zei ik: "Ik ben al bezig. Je had zelf toch ook al kunnen beginnen."

Toen morden ze een beetje.

Ik zei: "Kom erbij zitten als ik het doe."

Eikema begon al te lachen. Zij gingen zitten en ik belde een boekhandel op: "U spreekt met rechercheur Verbiest van het hoofdbureau van politie. U weet het misschien nog niet maar ik ben belast met het in beslag nemen van verboden boeken. Nu heb ik al een heleboel collega's van u gehad en ik heb er nog niet een gevonden die die boeken had. Ik ga er ook niet van uit dat u ze hebt. Maar om de zaak toch af te doen: kijkt u eens op uw gemak in uw zaak rond of u die boeken hebt en belt u dan over een dag of veertien op als u ze hebt. Als u ze niet hebt, hoeft u niet meer te bellen."

Toen zeiden die twee: "Maar godverdomme, zo krijg je nooit boeken, man!"

"Als jullie om werk verleggen zitten, kunnen jullie de binnenstad krijgen."

"Nee, nee, maar dat loopt fout, man!"

"Waarom zou dat fout lopen: ik doe het toch eerlijk, ik vraag er toch om.""⁸⁰

Begin 1944 bracht Voordewind Verbiest in contact met de Duits-joodse verzetsman Gerhard Badrian en stond vervolgens toe dat hij in de voorzomer van 1944 in werktijd onder meer deelnam aan een overval op de Landsdrukkerij in Den Haag en aan de tweede overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans.

Voordewind, verantwoordelijk voor de doorvoering in Amsterdam van de reorganisatie van de recherche, trok hiervoor hoofdinspecteur Posthuma aan. Bij de uitwerking van de centrale richtlijnen maakte deze gebruik van het plan dat Versteeg in november 1940 bij secretaris-generaal Tenkink had ingediend. De landelijke leiding van de Sipo (SD) bemoeide zich intensief met de doorvoering.⁸¹ Het was de bedoeling dat de recherchehoofdafdeling waarin de gehele Amsterdamse recherche diende op te gaan, een piramidale organisatie werd. Onder Voordewind kwamen drie commissarissen te ressorteren die elk een van de drie landelijk verordonneerde delen van de afdeling zouden gaan leiden. Onder deze commissarissen vielen negen hoofdinspecteurs en onder hen 27 inspecteurs. Iedere inspecteur kreeg een eigen werkterrein toegewezen en, afhankelijk van de grootte daarvan, een aantal rechercheurs toebedeeld. Het hogere politiepersoneel en de brigadiers, bij besluit van de secretaris-generaal allemaal hulpofficier van justitie geworden, konden voortaan onder meer verdachten in voorarrest plaatsen.⁸² De commissarissen van de sectiebureaus verloren de eigen recherche waarop zij altijd zo gesteld waren geweest. Voordewind haalde de 59 rechercheurs die onder hun gezag stonden naar het hoofdbureau. Bij de zes districts-bureaus die sedert de reorganisatie van de straatdienst in het voorjaar van 1943 het politietoezicht in de stad verzorgden, plaatste hij zogeheten voorposten, elk bestaande uit drie rechercheurs. Hun enige taak

was het opnemen van aangiften van het publiek. De eigenlijke recherche werd volledig geconcentreerd in het hoofdbureau.⁸³

Bij de bezetting van de posten ging Voordewind zijn eigen weg en zette zodoende de verhoudingen bij de recherche grotendeels naar zijn hand. Hij onthief bijvoorbeeld Douwe Bakker, die na de ontmanteling van het bureau Documentatiedienst chef was geworden van de Zedenpolitie, opnieuw van zijn functie, ditmaal zonder hem een nieuwe taak te geven. Toen Bakker na enkele weken ontevreden raakte over zijn werkeloosheid, bracht Voordewind hem in de waan dat het Directoraat-Generaal van Politie hem elders als chef van de recherche wilde benoemen. Dat hield hem enige tijd zoet.⁸⁴ Geheel anders reageerde commissaris Schreuder die zich ook door de reorganisatie getroffen voelde. Hij was gepasseerd bij de verdeling van de hoogste posten in de rechercheleiding.⁸⁵ Teruggeplaatst op de ranglijst van het korps vreesde hij in aanmerking te komen voor overplaatsing naar een functie elders in Nederland. Hij deed zijn beklag bij Voûte. Deze wilde niet zelf ingrijpen maar toonde zich bereid de zaak voor te leggen aan het Directoraat-Generaal. Hier was alle begrip voor Schreuders grief. Mogelijk hoopte men met deze kwestie het gesloten bolwerk open te kunnen breken dat het Kabinet Politiepresident inmiddels van de Amsterdamse korpsleiding had gemaakt. Het directoraat droeg de korpsleiding op om 'het hem aangedane onrecht' te herstellen, waarna Schreuder alsnog een functie bij de recherche kreeg, maar zijn positie op de ranglijst veranderde niet.⁸⁶ Het Kabinet was niet van plan de verworven positie prijs te geven.

De nieuwe gecentraliseerde recherche bracht niet de verbetering die de bezetter en het Directoraat-Generaal van Politie hadden verwacht. In Amsterdam konden burgers nog slechts op zes plaatsen in de stad aangifte doen van misdrijven en zelfs hier uitsluitend tussen acht uur 's ochtends en tien uur 's avonds. Omgekeerd moesten rechercheurs die in het hoofdbureau de zaken afhandelden, soms een uur fietsen om de plaats van het delict in ogenschouw te nemen. De nieuwe aanpak bracht bovendien veel administratieve rompslomp met zich mee. De criminaliteit nam explosief toe. Het aantal aangiften van diefstal verviervoudigde binnen enkele weken. De verzekeraars trokken onmiddellijk aan de bel. Voordewind reageerde met een uitvoerige brief maar de verzekeraars waren niet tevreden. Uiteindelijk zag hij zich genoodzaakt hen in december door de voltallige korpsleiding te laten ontvangen. Bij die gelegenheid verklaarde de recherchechef:

*'In de centralisatie ziet spreker wel iets goeds, maar zijns inziens heeft men deze doorgevoerd op een tijdstip dat daar allerminst geschikt voor was. Daarbij komt het nijpend gebrek aan transportmiddelen. De rechercheurs besteden thans wel vijfmaal zo veel tijd aan hun onderzoeken dan vroeger.'*⁸⁷

Voordewind kondigde enkele noodmaatregelen aan, onder meer extra nachtelijke controles en een versterking van de zes voorposten, werkelijk geruststellen kon de recherchechef zijn gasten echter niet.

Voordewind gebruikte het protest van de verzekeraars om de reorganisatie grotendeels ongedaan te maken. Begin januari 1944 bezochten hij en Posthuma de Sipo(sD)-leiding in Den Haag. Nadat zij hadden uiteengezet hoezeer de criminaliteit in de hoofdstad de laatste maanden was toegenomen, kregen zij toestemming om de oude situatie te herstellen. Voordewind bleef chef van de gehele recherche, Posthuma werd tweede man. Onder hen vielen twee commissarissen. Een voor de Centrale Recherche die pro forma de naam recherchehoofdafdeling behield. De andere, commissaris Schreuder, werd belast met het toezicht op de recherche in de districten. De vier districtschefs van de Ordepolitie kregen hun rechercheurs terug. Het experiment met een volledig gecentraliseerde recherche had nog geen vier maanden geduurd.⁸⁸

Geen herstel van het bevoegd gezag

Sedert de zomer van 1943, toen duidelijk werd dat de krijgskansen voor Duitsland waren gekeerd, bereidden talloze Nederlandse autoriteiten die uit het ambt waren gezet, zich samen met voormannen uit het zittende bestuur in kleine groepjes voor op het moment dat de bezettingstroepen zouden wegtrekken, waarna naar ieders veronderstelling veel mogelijk zou zijn. Van de regering in ballingschap verwachtte men dikwijls geen belangrijke initiatieven. Met dit in het vooruitzicht bekommerden weinigen zich om een spoedig herstel van de parlementaire democratie. In beslotenheid ontstond een bonte mengeling van politieke plannen. Sommigen wilden aan de vooroorlogse noden en politieke stagnatie een einde maken door het openbaar bestuur en de samenleving nieuwe, veelal algemeen-christelijke normen op te leggen.¹ Anderen, die zich vaak beter hadden kunnen vinden in het vooroorlogse politieke bestel, wilden voor alles enkele slepende politieke kwesties oplossen. In het Vaderlandsch Comité zochten bijvoorbeeld voormannen van de oude politieke partijen in overleg met hoge ambtenaren van de departementen van Binnenlandse Zaken en Justitie een compromis over de herinrichting van het politiebestedel, een onopgeloste kwestie sedert eind jaren dertig een voorstel van Justitie door met name de burgemeesters was getorpedeerd.² Deelnemer aan die gesprekken was de ontslagen commissaris van politie J.H.C. van den Berg uit Sneek, die over dit vraagstuk contact onderhield met oud-hoofdcommissaris Versteeg.

In de zomer van 1944 ontstond bij de plannenmakers het besef dat men spijkers met koppen moest slaan. De eerste die in actie kwam, was voormalig procureur-generaal Van Thiel. Deze was, aangemoedigd door de versterking van de positie van Justitie, relatief lang op zijn post gebleven, uiteindelijk in december 1941 ontslagen, in juli 1942 als gijzelaar geïnterneerd en in december 1943 op vrije voeten gesteld. In mei 1944 belastte Van Thiel, vermoedelijk op eigen gezag, commissaris Schreuder alvast met de leiding over de ordehandhaving in Amsterdam na de bevrijding.³ Schreuder had zoals vermeld voor de oorlog met zijn leerboeken en *Het Tijdschrift voor de Politie* een goede reputatie opgebouwd, was commissaris geworden met steun van Justitie en had zich in de discussie over het politievraagstuk onderscheiden als exponent van Justitie. Tijdens de bezetting had hij nauw contact met Van Thiel, ook tijdens diens gijzeling.⁴ Van Thiel beschouwde hem vermoedelijk als een ideale kandidaat voor het hoofdcommissariaat. Schreuder trof naar eigen zeggen na zijn aanwijzing de volgende voorbereidingen:

*'In de eerste plaats de zuivering van alles wat NSB of pro-Duits was. In de tweede plaats de heropleiding van het korps zelf dat natuurlijk door de bezetting heel veel geleden had. In de derde plaats was er het gerucht van een "bijltjesfront", een "bijltjesactie". Dat moesten we nu helemaal niet hebben. Ik heb kans gezien door middel van anderen zeshonderd man bij elkaar te trommelen om in geval van een bijltjesactie meteen te kunnen optreden.'*⁵

Deze manschappen behoorden tot het Rode Vendel, de kort voor de Duitse inval gevormde sociaal-democratische eenheid van de Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam. Zij waren graag bereid in de eerste, moeilijke weken na de bevrijding het uitgedunde politiekorps als hulppolitie bij te staan.

De aanwijzing door Van Thiel maakte Schreuder tot de grootste kanshebber voor een definitieve benoeming tot hoofdcommissaris. Bij de heimelijke voorbereidingen voor het herstel van de rest van het Amsterdamse bestuur ontstonden echter ten gevolge van ongeremde ambities en overspannen verwachtingen allerlei conflicten. Vier kwesties raakten rechtstreeks aan de keuze van een korpschef.

Tijdens de bezetting hadden gedemobiliseerde militairen heimelijk de paramilitaire OD opgericht om bij de bevrijding als militair gezag op te treden. Deze voorbereidingen hadden andere clandestiene groepen zoals het Rode Vendel verontrust en aangezet tot eigen optreden. De eerste kwestie betrof de vraag voor welke van deze groepen bij de bevrijding een taak was weggelegd als ordehandhaver.

De tweede kwestie betrof de zuivering. In het zicht van de bevrijding stelden veel korpsleden zich de vraag: wie gaat straks over ons oordelen? Buitenstaanders zoals de Londense regering die de ondervonden moeilijkheden niet uit eigen ervaring kenden, werden gewantrouwd; insiders zoals Schreuder die nauwkeurig wisten wie welke misstappen hadden begaan, werden gevreesd.

De derde kwestie betrof de herinrichting van het politiekorps. Het Kabinet Politiepresident dat de opgedrongen reorganisatie naar eigen hand had weten te zetten en van de gelegenheid gebruik had gemaakt om de eigen positie te versterken, zag Schreuder, die slechts commissaris van sectiebureaus was geweest, als een bedreiging.

Ten vierde stond ook de herinrichting van het hele politiebestel ter discussie. Hoewel niemand terug wilde naar het vooroorlogse bestel met zijn grote verscheidenheid van korpsen, bestond bij veel bestuurders aanzienlijke weerstand tegen instandhouding van de tijdens de bezetting versterkte positie van het departement van Justitie. De kandidatuur van Schreuder, die met betrekking tot elk van deze kwesties een uitgesproken positie innam, werd spoedig van diverse zijden aangevochten.

Londen en de wederopbouw van het politieke bestel

In weerwil van de inschatting in bezet gebied had de Nederlandse regering in ballingschap ten tijde van de invasie in Normandië in juni 1944 uitvoerige maatregelen voorbereid om bij de bevrijding van Nederland handelend op te treden. Reeds vroeg was besloten tot de instelling van een Militair Gezag. Bij gebrek aan eigen troepen moest de regering de herovering van het eigen grondgebied overlaten aan de geallieerde legers en de leiding van deze strijdkrachten had laten weten het bestuur over bevrijd gebied uitsluitend aan Nederland te willen overdragen indien zij haar eisen en wensen kenbaar kon maken aan militairen. De instelling van een Militair Gezag sloot tevens aan bij een hang naar een autoritair bestuur onder Nederlandse militairen en ambtenaren in Londen, aan welk verlangen koningin Wilhelmina graag tegemoetkwam.

Het kabinet in ballingschap, in meerderheid bestaande uit traditionele politici, was bij gebrek aan parlementaire legitimatie niet opgewassen tegen deze druk en deelde het Militair Gezag uiteindelijk een veel ruimere taak toe dan het onderhouden van contact met de geallieerde legerleiding. Het kreeg opdracht in bevrijd gebied het gehele bestuur in handen te nemen en kon vooroorlogse wetgeving zo nodig terzijde schuiven en zelf verordeningen uitvaardigen. Het zou op eigen gezag arrestaties mogen verrichten, het zou elementaire vrijheden mogen aantasten zoals de persvrijheid, de vrijheid van vergadering en het briefgeheim en uitsluitend verantwoording verschuldigd zijn aan de minister van Oorlog, de minister-president en de vorstin. Slechts enkele bewindslieden, met name de sociaal-democratische minister J.A.W. Burger van Binnenlandse Zaken, volhardden in hun verzet tegen een autoritair bewind in de overgangstijd en probeerden het burgerlijk bestuur, de parlementaire organen en de rechtsstaat zo spoedig mogelijk te herstellen.⁶

Bij de voorbereidingen van de regering en het Militair Gezag stonden vier zaken centraal: de zuivering van het bestuur, de berechting van collaborateurs, het herstel van de parlementaire democratie en de ordehandhaving, waaronder met name het verhinderen van eigenrichting door de bevolking.⁷ Duidelijk was dat het eerste optreden zou moeten getuigen van voortvarendheid om succesvol te zijn. Voor de zuivering van het bestuur waren twee wettelijke regelingen getroffen. Het Zuiveringsbesluit stelde het Militair Gezag in staat ambtenaren buiten dienst te stellen en voor te dragen voor ontslag: 'indien zij van ontrouw aan de zaak van Ons Koninkrijk, aan Ons, of aan Onze Regeering hebben doen blijken, of [indien] van hen, op grond van hun houding vóór of tijdens de bezetting, niet de getrouwe medewerking aan het herstel van het vaderland kan worden verwacht'.⁸ Het Militair Gezag kon ambtenaren schorsen (oneervol en met ver-

lies van salaris) of staken (eervol en met behoud van salaris). De plaatselijke commandant, die in eerste instantie de zuivering zou leiden, diende direct na aankomst commissies in te stellen om hem te adviseren. Zijn maatregelen hadden een tijdelijk karakter. Uiteindelijk zou de minister beslissen of de betrokken ambtenaren daadwerkelijk zouden worden ontslagen.⁹

Voorts vaardigde de regering in het najaar van 1944 het Besluit Rechtsherstel Ontslagen Ambtenaren uit. Dit gaf ambtenaren die door de bezetter waren ontslagen en die niet tot de door het Zuiveringsbesluit gemarkeerde categorie behoorden, het recht om in hun oude functie terug te keren.¹⁰ Een regeling voor de zuivering van niet-overheidsinstanties, met name het bedrijfsleven, werd vooralsnog niet opgesteld omdat een meerderheid in het kabinet dit wilde overlaten aan het eigen initiatief.

In de zomer van 1944 had de regering uitvoerige regelingen opgesteld en afgekondigd voor de berechting van collaborateurs. In de overtuiging dat de bevolking zou roepen om vergelding, werd aanvaard dat enkele algemeen erkende rechtsbeginselen zouden worden geschonden zoals de regel dat slechts daden kunnen worden bestraft die vooraf strafbaar zijn gesteld, en dat met enkele Nederlandse rechtstradities zou worden gebroken zoals het uitsluiten van leken van de rechtspraak. Om de bestaande rechtelijke instanties niet overhaast te zuiveren en evenmin de gezuiverde Justitie te overbelasten, was een aparte rechtsgang ingesteld: de Bijzondere Rechtspleging. Een viertal besluiten, uitgevaardigd op 22 december 1943, hadden collaboratie strafbaar gesteld en de berechting van collaborateurs geregeld. Voor politieambtenaren was bovenal artikel 26 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht belangrijk: 'Hij, die gedurende den tijd van den huidige oorlog opzettelijk een ander blootstelt aan opsporing, vervolging, vrijheidsberoving of -beperking, eenige straf of eenige maatregel door of vanwege den vijand [...] wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.'¹¹ Het artikel schiep bovendien de mogelijkheid om de dader, als het slachtoffer ten gevolge van zijn daad was omgekomen, de doodstraf te geven, een bedreiging die het strafrecht reeds lang niet meer had gekend. De strafbaarstelling was opvallend ruim.¹²

In het voorjaar van 1944 drong het tot de regering door dat een wellicht zeer omvangrijke groep van de verdachten zou behoren tot de lichte gevallen. Om deze groep te treffen zonder de berechting van de zware gevallen in de verdrukking te laten komen, riep zij in september voor de lichte gevallen een tweede aparte rechtsgang in het leven, te weten de Tribunalen, die nog minder gebonden waren aan de traditionele beginselen van het strafproces. In deze rechtscolleges hadden leken zitting. Het publiek kon zelf zaken aanbrengen, zonder tussenkomst van een openbaar aanklager. De Tribunalen konden beslag leggen op het gehele vermogen van de veroordeelde en voorts slechts één straf toekennen: tien jaar internering.¹³ Mi-

nister Burger, beducht voor het schenden van de regels van de rechtsstaat en overtuigd van de heilloosheid van het vervolgen van de talloze kleine collaborateurs, verzette zich als enige in het kabinet.¹⁴

Het herstel van het bestuur en met name van de parlementaire organen kostte het kabinet de meeste hoofdbrekens. Het kabinet was namelijk overtuigd dat de leden van het parlement na het verstrijken van de grondwettelijke termijn van vier jaar hun mandaat hadden verloren, maar ook dat verkiezingen vanwege allerlei praktische problemen niet snel konden worden gehouden. Het kabinet bedacht verscheidene oplossingen om tot een noodparlement met een gewijzigde samenstelling te komen; tegen elk voorstel bestonden echter onoverkomelijke bezwaren, met name bij koningin Wilhelmina. In de zomer van 1944 had het kabinet drie nieuwe ontwerp-besluiten opgesteld ter regeling van respectievelijk het herstel van de provinciale en gemeentelijke besturen, het bijeenroepen van de Provinciale Staten en de gemeenteraden en de oprichting van een noodparlement. De vorstin weigerde deze besluiten te tekenen. In de illusie dat in bezet gebied krachten waren opgestaan die Nederland konden vernieuwen, wenste zij niet langer te regeren met vertegenwoordigers van de oude politieke partijen. Eigenlijk wilde zij uitsluitend samenwerken met die nieuwe krachten. Vanuit die overtuiging was zij bereid de grondwet met voeten te treden.¹⁵

De voorbereidingen om na de bevrijding de orde te handhaven leidden eveneens tot conflicten tussen kabinet en vorstin. Reeds in de eerste jaren van ballingschap had Wilhelmina de regering laten weten dat zij de door de bezetter ingestelde functie van directeur-generaal van politie wilde continueren en dat zij haar protégé, de voormalige Haagse hoofdcommissaris F. van 't Sant, in dit ambt wilde benoemen. Het kabinet vreesde dat de vorstin aldus de politie, buiten het kabinet om, zelf wilde leiden en wees de suggestie resoluut van de hand. Zelf ontwierp het een Buitengewoon Politiebesluit dat eveneens van een versterkte nationale politieleiding uitging. De tekst was geschreven door Van Angeren, de opsteller van het Rijkspolitiebesluit van 1935 dat de positie van de procureurs-generaal in het politiebestedel had versterkt. Als secretaris-generaal in mei 1940 met het kabinet naar Londen gevlucht, was hij hier in februari 1942 P.S. Gerbrandy opgevolgd als minister van Justitie. Van Angeren wilde net als zijn collega Burger het autoritaire bewind in de overgangstijd zo kort mogelijk laten duren en zo snel mogelijk de rechtsstaat herstellen. Hij beseftte dat dit een zware belasting van de reguliere politie betekende en wilde deze daarom centraal laten leiden door de minister van Justitie en de procureurs-generaal.

Van Angerens Buitengewoon Politiebesluit verklaarde alle Nederlandse politie tijdelijk tot rijkspolitie. De procureurs-generaal kregen in hun ressort de algehele leiding. De burgemeesters verloren hun politiebevoegdheden. Voor de ordehandhaving kon de minister van Justitie verordeningen

uitvaardigen en richtlijnen geven aan de procureurs-generaal. Hij kon bovendien politiebeambten algemene of bijzondere lastgevingen verstrekken tot het verrichten van huiszoeking. De regeling voltooide onmiskenbaar de vooroorlogse opmars van Justitie in het politiebestel die tijdens de bezetting was voortgezet. In tegenstelling echter tot de constellatie in bezet Nederland gaf dit besluit de politie geen eigen hiërarchie onder de secretaris-generaal van Justitie maar plaatste het haar op diverse niveaus onder het gezag van de justitiële hiërarchie. Van Angeren legde het besluit enkele malen ter tekening voor aan de vorstin, die echter keer op keer het contraseign weigerde, gebedgd als zij was over de verijdeling van haar eigen plan en geleid door anti-katholieke sentimenten (Van Angeren was katholiek).¹⁶

De patstelling in de regering werd aan het einde van de zomer van 1944 doorbroken door *Parool*-redacteur G.J. van Heuven Goedhart. Deze was, in opdracht van de clandestiene pers die verontrust was over de instelling van een Militair Gezag en over de ambities van de paramilitaire OD, in het voorjaar via Frankrijk en Portugal naar Engeland gereisd. Koningin Wilhelmina had hem enthousiast ontvangen en kort daarna benoemd tot opvolger van Van Angeren. Ervan overtuigd dat Van Heuven Goedhart de belichaming was van de politieke vernieuwing waarvan zij droomde, tekende zij op zijn aandrang alsnog zowel het Politiebesluit als het besluit dat het herstel van de provinciale en gemeentelijke besturen regelde.¹⁷ Het kabinet begon prompt personen aan te wijzen om in bevrijd gebied als procureur-generaal, Commissaris van de Koningin of burgemeester op te treden. De vorstin weigerde echter een ingangsdatum voor deze besluiten vast te stellen en bleef ook het contraseign onthouden aan het besluit om na de bevrijding een noodparlement in het leven te roepen.¹⁸

Van Heuven Goedhart stelde bovendien de oprichting voor van een College van Vertrouwensmannen dat de regering in bezet gebied zou vertegenwoordigen in de dagen na het vertrek van de Duitse troepen en voor de eigen aankomst, de tijd waarin de OD naar voren wilde treden. Het college kreeg de beperkte opdracht een proclamatie te verspreiden, tijdens het kortstondige gezagsvacuüm de orde te handhaven en eventueel bestuurders tijdelijk te vervangen. De vorstin liet zich opnieuw overhalen door Van Heuven Goedhart, ofschoon deze in het college traditionele voormannen van de belangrijkste politieke groeperingen plaatste, zoals de Utrechtse oud-Commissaris van de Koningin jhr L.H.N. Bosch van Rosenthal, oud-fractieleider W. Drees van de SDAP en de Anti-Revolutionaire hoogleraar J. Oranje.

Eind augustus 1944 kwam het college voor het eerst heimelijk in Amsterdam bijeen. De verwachting bestond dat de bevrijding niet lang meer op zich liet wachten. Het college trachtte in de eerste plaats de OD te bewegen zijn gezag te erkennen, maar die stelde zich hard op, in de wetenschap

voor de Vertrouwensmannen onmisbaar te zijn voor het verspreiden van de proclamatie. Na moeizame onderhandelingen sloten beide partijen een compromis: de eerste maatregelen voor het bewaren van orde en rust zouden de regionale OD-commandanten en de door het college aan te wijzen commissarissen van de koningin gezamenlijk afkondigen. Het college begon vervolgens haastig met de selectie van personen voor de belangrijkste bestuursposten.¹⁹

In Amsterdam was al het een en ander voorbereid. Oud-burgemeester De Vlucht keerde graag in het ambt terug. Kort voor Dinsdag, 5 september 1944, toen geruchten over de nadering van geallieerde troepen tot paniek bij NSB'ers en andere collaborateurs leidden, kwam hij uit zijn woonplaats Aerdenhout naar de hoofdstad in de verwachting zich spoedig weer in het stadhuis te installeren.²⁰ De Vertrouwensmannen waren niet gelukkig met zijn rentree. De Vlucht was na de gelijkschakeling van de pers commissaris bij het Anti-Revolutionaire blad *De Standaard* gebleven. Hem om die reden opzij te schuiven, leek evenwel een te zware maatregel. Voorts kon hij vanwege zijn hoge leeftijd en slechte gezondheid maar een kleine rol spelen. De Vertrouwensmannen zochten daarom met zijn instemming naar een persoon om hem in de drukke dagen na de bevrijding te assisteren. Hun oog viel op de tweeënvijftigjarige reder Feike de Boer, ruim tien jaar directielid van de Stoomvaartmaatschappij Nederland, na vele jaren haar vertegenwoordiger te zijn geweest in Nederlands-Indië. Als voorzitter had hij de Scheepvaartvereniging Noord (SVN) in het eerste bezettingsjaar in haar geheel in de Woltersomse Organisatie gelooft. In de havenwereld zag men het als zijn verdienste dat de SVN aldus haar activiteiten vrijwel ongestoord had kunnen voortzetten. De Boer was een vooraanstaand lid van de Nederlandsche Unie geweest, had als gijzelaar in Sint-Michielsgestel vastgezet, had hier affiniteit met de sociaal-democratie gekregen en speelde sedert zijn vrijlating een sleutelrol in de heimelijke voorbereidingen voor de wederopbouw van de haven. Dit alles maakte hem in de ogen van de Vertrouwensmannen bij uitstek geschikt voor de taak.²¹ Nadat De Boer had ingestemd, zochten zij contact met gemeentesecretaris J. F. Franken, die eind 1940 de als jood ontslagen Van Lier was opgevolgd en nauw had samengewerkt met burgemeester Voûte. Niettemin achtte men hem betrouwbaar en zelfs onmisbaar vanwege zijn kennis van de stand van zaken in het gemeentebestuur. Franken woonde de gesprekken van de Vertrouwensmannen met De Boer bij en onderhield voorts het contact met De Vlucht nadat deze half september was teruggekeerd naar Aerdenhout.²²

De Vertrouwensmannen kwamen eveneens te weten dat oud-procureur-generaal Van Thiel commissaris Schreuder had aangewezen om tijdens de bevrijding als 'commissaris voor de openbare orde' de politie te leiden. Versteeg, die in 1941 vervroegd met pensioen was gestuurd, ambieerde

geen terugkeer en De Vlucht had met de aanwijzing ingestemd. Op de avond van Dolle Dinsdag verzamelden zich in Schreuders woning aan de Hobbe-makade diverse personen uit het verzet en de politie om te spreken over de gang van zaken tijdens de bevrijding. Schreuder herinnert zich dat onder meer de plaatselijk commandant van de OD, de voormalige garnizoens-commandant luitenant-kolonel W.A. Boswijk, aanwezig was:

*'Boswijk is op Dolle Dinsdag 's avonds bij mij thuis geweest. Hij vond toch dat hij erbij moest zijn. Maar hij heeft niet veel gezegd. [...] Dat iemand als ik aan het hoofd van het politiekorps zou komen, kon hij eigenlijk niet verdragen. Hij vond dat hij een eigen gezag had, dat moest worden erkend. Dat was voor de relatie geen aangename zaak.'*²³

Die avond kwam met name de hulppolitie ter sprake. Schreuder beschikte reeds over het Rode Vendel. Een OD-Hulppolitie, geleid door hoofdinspecteur G.C. de Vries, trad graag net als het vendel op in positioneel verband, los van de OD-hiërarchie. OD-commandant Boswijk, die ervan uitging dat na de bevrijding opnieuw de staat van beleg zou intreden, dat hij dan persoonlijk het militair gezag in de stad zou leiden en dat de politie dan in haar geheel onder hem zou ressorteren, stond dat toe. Boswijk vocht slechts het aantal manschappen aan dat het Rode Vendel op de been zou mogen brengen. Uiteindelijk werden Schreuder en Boswijk het eens over 2400 manschappen, een limiet die uitsluitend bij sociale onrust zou mogen worden overschreden. Het is overigens zeer onwaarschijnlijk dat het vendel in staat was een dergelijk aantal te mobiliseren.²⁴

Schreuder beseftte dat op de dag van de bevrijding zijn eerste instructies klaar moesten liggen. Om die eerste bevelen op te stellen was het nodig dat hij op de hoogte was en zou blijven van de stand van zaken in het korps. Om te weten welk personeel waar was gedetacheerd moest hij een beroep doen op de kennis en expertise van personeel van het hoofdbureau, in het bijzonder van dat van kamer 42. Van de drie inspecteurs die hem behulpzaam konden zijn, Hoedeman, Bessem en Hopman, benaderde Schreuder de laatste. De motieven voor zijn keuze zijn niet duidelijk. Hoedeman stond in het korps bekend als Duitsgezind en was om die reden niet acceptabel; Hopman was de langst zittende inspecteur. Voorts legde Schreuder contact met een hoofdagent bij de administratie. Voordewind wilde hij behouden als hoofd van de Recherchedienst; Hopman zou hij belasten met de leiding van de Uniformdienst. Samen met de laatste stelde hij de dagorders op voor het eerste optreden van het korps na de bevrijding en de instructies voor de hulppolitie. In de tweede helft van september besprak Schreuder zijn plannen met De Boer, die zijn fiat gaf.²⁵ Het eerste optreden van het stadsbestuur inclusief de politie na een Duitse capitulatie leek half september 1944 bevredigend geregeld.

De voorbereidingen in bezet gebied

De regering had de Vertrouwensmannen een beperkte, vaag geformuleerde taak gegeven. Toen bleek dat de bevrijding uitbleef, verruimden zij zelf de interpretatie van hun opdracht. Tot de taak 'maatregelen van politioneelen aard [te] treffen, die door omstandigheden van het oogenblik zullen worden geboden', rekenden zij ook het opzetten van een tijdelijk politiebestedel.²⁶ Als richtsnoer namen zij de eerder genoemde, onder supervisie van het Vaderlandsch Comité tot stand gekomen, overeenkomst tussen vertegenwoordigers van de politie en van de departementen van Justitie en Binnenlandse Zaken. Zij beoogden het voortbestaan na de bevrijding van het Directoraat-Generaal van Politie onder de bescheiden naam 'Centrale Dienst', niet slechts ressorterend onder Justitie maar ook onder Binnenlandse Zaken. Onder leiding van een driemanschap zou dit orgaan de bevoegdheid krijgen de politieautoriteiten door middel van circulaire aanwijzingen en instructies te geven. De twee overblijvende soorten politie zouden zijn: gemeentepolitie in de grotere plaatsen, rijkspolitie elders. De burgemeesters kregen weer de zeggenschap over de lokale politie die zij tijdens de bezetting waren kwijtgeraakt. De procureurs-generaal moesten hun politiebevoegdheden afstaan aan de commissarissen van de koningin, die bovendien de bevoegdheid kregen verordeningen inzake de ordehandhaving uit te vaardigen, een recht dat voorheen aan het gemeentebestuur was voorbehouden. De Vertrouwensmannen wilden al met al van de gezagslijn Centrale Dienst-Commissaris van de Koningin-burgemeester de spil maken van het nieuwe politiebestedel. De politie zou eerst en vooral een bestuurlijk orgaan zijn.²⁷ Naar alle waarschijnlijkheid waren zij toen nog niet op de hoogte van het bestaan van het Londense Buitengewoon Politiebestedel dat een geheel andere inrichting van het politiebestedel voorschreef.

Met het omarmen van deze visie stelden de Vertrouwensmannen zich een zware opgave. Hun aanpak vergde de selectie van elf commissarissen van de koningin en bijna duizend burgemeesters, een zware klus voor een college dat heimelijk moest opereren. Omdat zij zich eveneens wilden buigen over diverse politieke vraagstukken zoals de toekomst van de Amsterdamse economie, besloten de Vertrouwensmannen slechts de keuze van de commissarissen van de koningin en van de burgemeesters van de grote steden in eigen hand te houden en de beoordeling van de overige burgemeesters te delegeren aan hun kandidaat-secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, de voormalige griffier van de Tweede Kamer L.A. Kesper en aan de geselecteerde commissarissen van de koningin. Toen de Vertrouwensmannen op 19 september 1944 radiografisch contact hadden met de regering in Londen, bleek deze zelf al een burgemeester voor Amsterdam te hebben aangewezen: voormalig NS-topman en sociaal-democraat J. Goudriaan. De

Vertrouwensmannen waren bereid om De Vlucht alsnog te laten vallen; zij ontdekten evenwel enkele dagen later dat Goudriaan zich in bevrijd gebied bevond en dus de voor hem gereserveerde taak voorlopig niet ter hand kon nemen.²⁸

De overeenkomst met de OD was voor de Vertrouwensmannen een noodsporang geweest, ingegeven door de verwachting dat ieder moment de bevrijding kon plaatsvinden en dat zij dan over een apparaat moesten beschikken om de proclamatie te verspreiden. Begin oktober bepaalden zij dat de OD slechts mocht optreden als politieel orgaan en ondergeschikt was aan de bestuurlijke hiërarchie: vertrouwensmannen, commissarissen van de koningin, burgemeesters. Zij mocht niet als afzonderlijke eenheid optreden. De OD, schriftelijk van het nieuwe standpunt op de hoogte gesteld, vatte dit terecht op als een degradatie. De Amsterdamse OD-commandant Boswijk wilde zich er beslist niet bij neerleggen. Hij had met zijn OD reeds uitvoerige voorbereidingen getroffen. Deze waren gebaseerd op plannen van de vooroorlogse Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam, opgesteld om een volksoproer te kunnen bedwingen, en ademden de geest van november 1918. Na de bevrijding dienden zijn manschappen niet alleen collaborateurs op te pakken, maar ook belangrijke gebouwen en nutsbedrijven te bezetten. Als er sociale onrust dreigde, zouden zij volkswijken als de Jordaan afsluiten en hard optreden tegen 'verzetslieden', desnoods met vuurwapengeweld.²⁹ De Vlucht en oud-loco-burgemeester G.C.J.D. Kropman hadden de plannen van Boswijk reeds in een vroeg stadium goedgekeurd en wensden in september niet meer op hun instemming terug te komen. In de Amsterdamse verzetsorganisaties, waar in de volgende maanden de plannen van de OD geleidelijk bekend werden, ontstond verontrusting, waarschijnlijk vooral door de bekrompen militaire mentaliteit die eruit sprak. Zij vreesden na een zwaar bevochten bevrijding door de OD opzij te worden geschoven.³⁰

In de zomer van 1944 spraken eveneens de niet-Duitsgezinde leden van het Kabinet Politiepresident over het politieoptreden na het vertrek van de bezetter. Inspecteur Bessem onderhield reeds geruime tijd informeel contact met Boswijk en de ontslagen waarnemend hoofdcommissaris Broekhoff.³¹ Boswijk had hun zijn plannen voorgelegd en had hun instemming gekregen. Bessem zocht vervolgens in het korps personen aan om tijdens de bevrijding de OD-Hulppolitie te dirigeren. Net als voor de meeste OD'ers bracht dat voor hen vooralsnog geen enkele verplichting met zich mee.³² Boswijk stemde op zijn beurt in met besteding van het Kabinet Politiepresident en de inrichting van het korps. Broekhoff zou na de bevrijding hoofdcommissaris worden, Mouwen zou de leiding krijgen over de Administratieve Dienst en Bessem zou chef worden van de Uniformdienst; Voordewind zou hoofd van de recherche blijven. In het vooruitzicht tot com-

missaris te worden bevorderd, stelde Bessem instructies op voor het eerste optreden.³³

De eerste reactie van Broekhoff op de aanwijzing van Schreuder door Van Thiel is niet bekend. Na zijn ontslag in de zomer van 1941 had hij zich gewijd aan zijn uitgeverij. Hoewel de IKK niet bijeen werd geroepen, onderhield Broekhoff zijn internationale contacten, hoogstwaarschijnlijk ook zijn vriendschap met de Duitse politiechef H. Müller. Nog in 1942 werd hem de gunst verleend dat de met hem bevriende joodse uitgever I. Keesing die onder zijn auspiciën jarenlang het blad van de IKK met signalementen van falsificaten had gedrukt, met zijn gezin naar de Verenigde Staten mocht ontkomen, vermoedelijk een gunst van Himmler persoonlijk. Diens uitgeverij wist hij echter niet voor naasting te behoeden. Broekhoff, overtuigd van de nederlaag van Nazi-Duitsland en van het einde van de dominantie van het Duitse politiemodel, zette zich aan de vertaling van het boek *Scotland Yard* van George Dilnot, een studie die inzicht gaf in de organisatie en werkwijze van de Londense recherche.³⁴ Het Besluit Rechtsherstel Ontslagen Ambtenaren van de regering in Londen stelde Broekhoff in staat om na de bevrijding terug te keren in zijn oude functie als waarnemend hoofdcommissaris, zoals hij graag wilde.³⁵

Begin oktober greep de Londense regering in. Aanleiding was vermoedelijk het bericht van een inlichtingendienst dat in Amsterdam een chaos dreigde te ontstaan. Over de hoofdrolspelers werd gezegd:

*'Hoofdcommissaris Versteeg: ondergedoken, bij de politie impopulair en onbekwaam geacht, geen illegaal werker, oud 67 jaar. Broekhoff: op wachtgeld, werd vriendelijker door de Duitsers ontvangen dan bij een goede houding mogelijk is. Commissaris Schreuder: in functie, heeft maatregelen politie en hulp politie voorbereid op last Procureur-Generaal met instemming burgemeester De Vlucht. [...] Plaatselijk Commandant van OD, overste Boswijk, pleegt nauwelijks overleg met politie en wenscht de orde te handhaven en de politie onder zich te hebben, wil gebouwen bezetten en arrestaties verrichten. Burg. De Vlucht wil hierin geen beslissende stem hebben, wnd burg. Kropman wil niet beslissen zonder machtiging regeering.'*³⁶

De onbekende rapporteur, die aangaf met alle genoemde personen te hebben gesproken, liet weten Schreuder de beste kandidaat voor het hoofdcommissariaat te vinden. In die conclusie kon minister Van Heuven Goedhart zich goed vinden. Een halfjaar eerder had zijn secretaris-generaal Van Angeren – in zijn toenmalige functie als minister van Justitie – Schreuder reeds geselecteerd.³⁷ Van Angeren kende de laatste als een toeverlaat van Justitie en wist bovendien dat Broekhoff voor de Duitse inval door de Amsterdamse rijksrechercheurs werd verdacht van ongeoorloofde diensten aan de Duitse politie.³⁸ Van Heuven Goedhart liet Schreuder radiografisch

op de hoogte stellen van zijn benoeming. Vermoedelijk was dit besluit evenmin door de koningin bekrachtigd als alle andere benoemingen. De Vertrouwensmannen werden eveneens op de hoogte gesteld:

*'Minister van Justitie deelt het volgende mede: hoofdcommissariaat van politie te Amsterdam wordt tijdelijk opgedragen aan commissaris Schreuder. Versteeg blijft buiten functie. Broekhoff wordt elders ingeschakeld. O D moet zich evenals [de leider van het Rode Vendel] Van Laar volstrekt loyaal ter beschikking van Schreuder stellen. Uiteraard staat zoowel politiecorps als O D onder bevelen militairen commissaris, derhalve geen zelfstandige rol noch arrestatiebevoegdheden. Van Thiel wordt onmiddellijk hersteld als procureur-generaal en fungerend directeur van politie. Voor burgemeesterschap komt noch De Vlugt noch Kropman in aanmerking.'*³⁹

Schreuder ontving het bericht van zijn benoeming in Den Haag, waar een kennis van hem heimelijk radiografisch contact met Londen onderhield. Op de terugweg naar Amsterdam kreeg hij een ongeval. Hij liep brandwonden op en werd in het Prinsengrachtziekenhuis opgenomen. Vanaf zijn ziekbed stuurde hij een bevriende commissaris naar Van Thiel om deze op de hoogte te stellen van het bericht van zijn benoeming en tevens naar Voordewind met het verzoek om, indien de bevrijding zich spoedig zou voordoen, het hoofdcommissariaat tijdelijk waar te nemen.⁴⁰

Het telegram van de minister veroorzaakte opschudding in Amsterdam. Van Heuven Goedhart doorkruiste met zijn besluit om de procureur-generaal als eerste in het ambt te herstellen de aanpak van de Vertrouwensmannen, die was gericht op herstel van de bestuurlijke hiërarchie. Van Thiel kon van nu af de leiding nemen bij de voorbereidingen voor het politietreden na de bevrijding.⁴¹ Enkele andere protagonisten bemerkten tot hun schrik dat de minister hen naar het tweede plan had verwezen. De Vlugt was verontwaardigd en liet Van Thiel weten 'dat hij zich door niemand van zijn plaats zou laten dringen'.⁴² De Boer verklaarde zich solidair en trok zijn toezegging in om rond de bevrijding op te treden als tweede man.⁴³ Gemeentesecretaris Franken en de voormannen van de voormalige ARP en RKSP in Amsterdam steunden de claim van De Vlugt. Ten slotte zaaide het telegram verwarring in de politietop. Broekhoff besloot zich aan het steekspel te onttrekken. Oud-commissaris Van den Berg, deelnemer aan het heimelijk overleg met het Vaderlandsch Comité over de herinrichting van het politiebestedel, raakte verontrust en pleitte bij Van Thiel voor een benoeming van Broekhoff en tegen een keuze voor Schreuder:

'Ik meen te weten dat U vrij nauwkeurig op de hoogte is van wat achter de schermen ten aanzien van de politie is gedaan en, nadat Hare Majesteit de Koningin gesproken had over het rechtsherstel van ambtenaren, was het geen vraagpunt meer wie hier in Am-

*sterdam zou optreden als corpschef. Ik weet dat deze betrokkene geenszins op een terugkeer persoonlijk bijzonder prijs stelt, maar hem uitschakelen zou, naar ik meen, betekenen een aantasten van zijn eer [...]. Moeten wij echter wel rekening houden met het aanwijzen van den heer Schreuder dan zullen hier te Amsterdam zeker chaotische toestanden ontstaan die in het algemeen de handhaving van orde en veiligheid niet ten goede komen.*⁴⁴

Tegelijkertijd trachtte Van den Berg Broekhoff te bewegen het bijltje er niet bij neer te gooien. Vermoedelijk omdat deze zich niet direct liet overhalen, overreedde Van den Berg als noodoplossing Versteeg om bij de Vertrouwensmannen een verzoek in te dienen tijdelijk in het ambt te mogen terugkeren.⁴⁵

Ook Boswijk was ontdaan over het regeringstelegram. Hij wenste zich met zijn OD niet onder het bevel te stellen van een hoofdcommissaris, ook niet nadat de staat van beleg zou zijn ingetrokken. Tot zijn ontzetting bemerkte hij dat de commandant van het Rode Vendel zijn manschappen had geïnformeerd over het regeringstelegram, dat de boodschap zodoende tevens bij de OD-Hulppolitie bekend was en dat deze overwoog 'het vaandel te verlaten' teneinde niet volledig buiten spel te komen staan.⁴⁶ Boswijk zocht Van Thiel op en liet hem weten: 'Ik niet onder Schreuder, maar onder wettig gezag. Sein dit maar naar Londen.'⁴⁷ Met deze uitlating liet de OD-commandant en passant blijken dat hij op de hoogte was van het feit dat koningin Wilhelmina regeringsbesluiten niet meer met haar handtekening bekrachtigde. Vermoedelijk was deze kennis, die het gezag van de regering en van de Vertrouwensmannen ondermijnde, op dat moment wijder verbreid in bezet gebied.⁴⁸ Onder druk van deze protesten besloot Van Thiel in overleg te treden met de Vertrouwensmannen.

De Vertrouwensmannen zagen met ergernis hoe de beslissingen van de regering hun regeling voor het bestuurlijke herstel in Amsterdam schaadden. Doordat de gedupeerden met elkaar in contact stonden, dreigden de benoeming van een burgemeester en een hoofdcommissaris en de regeling van de positie van de OD een onontwarbare kluwen te worden. De eerste zorg van de Vertrouwensmannen lijkt te zijn geweest de drie kwesties te scheiden. Inzake het burgemeesterschap waren zij bereid De Vlucht te laten vallen. Inmiddels had de regering laten weten dat zij een waarnemer mochten zoeken voor Goudriaan. Uit de keuze van de regering maakten zij op dat deze het aanvaardbaar achtte dat een sociaal-democraat burgemeester werd, wat voor de SDAP een belangrijke doorbraak was. Zij boden Drees de functie aan maar deze sloeg het aanbod af. Uiteindelijk besloten zij om alsnog een poging te ondernemen om De Boer, die zij al bij de eerste kennis-making een ideale kandidaat hadden gevonden, te overreden om tijdelijk het stadsbestuur te leiden.⁴⁹

De Vertrouwensmannen konden zich goed vinden in de opvatting van de regering over de positie van de OD. Met name Drees was een krachtig voorstander van een regeling zoals Van Heuven Goedhart die voorstond: de OD (zoals de vooroorlogse burgerwacht) als hulppolitie onder de hoofdcommissaris.⁵⁰

Het was echter niet gemakkelijk zo'n regeling aan de OD op te leggen. Waarschijnlijk meldde de Anti-Revolutionaire Vertrouwensman Oranje in het college dat een dergelijke regeling niet alleen niet door de OD zou worden aanvaard maar evenmin door de voormannen van de christelijke partijen in Amsterdam. Een inlichtingendienst had Oranje erop gewezen dat de benoeming van Schreuder de aantrekkingskracht van het Rode Vendel had vergroot en dat zo 'het Rooms-Katholieke en Protestants-Christelijke gedeelte der Amsterdamsche bevolking niet hechter aaneen konden worden gebonden', hetgeen bij de verwachte opmars van het communisme als een ernstig probleem werd gezien.⁵¹ Uiteindelijk besloten de Vertrouwensmannen in deze kwestie niet tot het uiterste te gaan. Zij zouden zich niet uitlaten over de rol van Boswijk in een toekomstig militair gezag en alleen van hem vragen om onder normale omstandigheden de OD voor de handhaving van de openbare orde onder het gezag van de burgemeester te plaatsen. Slechts Drees behield tegen deze regeling overwegende bezwaren. Van Thiel, nog niet met Boswijk in conflict geraakt, was bereid om hem dit voorstel voor te leggen.⁵²

Ten slotte besloten de Vertrouwensmannen om inzake het hoofdcommissariaat vierkant in te gaan tegen de regering en het voorstel van Van den Berg over te nemen: Versteeg zou het ambt tijdelijk terugkrijgen en Broekhoff zou als tweede man optreden. Zij waren gevoelig voor het argument dat anders onrust zou ontstaan. Bovendien deelden beide politiechefs hun visie op het politiebestedel, wat niet gold voor Schreuder. Eind oktober 1944 meldde een onbekende informant namelijk aan de OD-leiding: 'Balth. [= Bosch van Rosenthal] en Pieterse [= Drees] hebben in[lichtingen]stuk gelezen. Meening over Sch[reuder] bevestigd. Men is v. oordeel dat Sch[reuder] protégé is van V. Ang[eren] hetgeen ook reeds in het verleden gebleken zou zijn.'⁵³ Opmerkelijk is dat Van Thiel instemde met de oplossing. Radiografisch lieten de Vertrouwensmannen de minister op 25 oktober weten: 'Benaming Schroeder zou grote verwarring scheppen. Hij is ook momenteel door ziekte niet beschikbaar. Met Versteegh en Broekhof is alles geregeld. [...] Over positie van onder burgemeesterlijke verantwoordelijkheid geplaatste OD heerscht volkomen overeenstemming.'⁵⁴ De laatste twee zinnen waren bluf.

Minister Van Heuven Goedhart nam kennis van het bericht maar hield hardnekkig vast aan zijn beslissing. Hij reageerde met de boodschap:

*'Beslissing Amsterdam welke voor periode van langeren duur dan vacuüm bestemd, genomen na rijp beraad en voorlichting. Versteegh onvoldoende flink bovendien te oud. Broekhoff noodig voor rijksfunctie in Den Haag. Schreuder blijkens gegevens zeer goed aangeschreven. Verzoek U ernstig overwegen aanpassing van hier getroffen maatregelen. Eventueel door U zoo noodig te regelen dat Versteegh terugkeert doch na enkele dagen aan Schreuder overdraagt.'*⁵⁵

De Vertrouwensmannen voerden een langdurig en heftig beraad. J. le Poole, die als secretaris de besprekingen bijwoonde, herinnert zich:

*'Ik weet vrijwel zeker dat wij in Den Haag zaten te overleggen en dat we het erover eens waren: in godsnaam niet van meet af aan het conflict van de partij Broekhoff en de partij Schreuder. [...] Wij wilden geen gelazer in een korps, waar bij voorbaat vaststond – ik denk dat dit heel essentieel is – dat het zo betrokken was geraakt bij het zwartste hoofdstuk van de oorlogstijd: de uitlevering van joodse Nederlanders aan de bezetter. Tegelijkertijd moest in de stad de politie weer functioneren. [...] Laten we maar iemand nemen van wie je mag veronderstellen dat het korps de man niet ziet als een bedreiging voor de toekomst en ook niet ziet als een man met een verleden dat men niet wil aanvaarden.'*⁵⁶

De Vertrouwensmannen kozen de uitweg die de minister in het slot van het telegram bood: zij lieten Versteeg weten dat hij voor enkele dagen kon terugkeren en deden verder niets; de regering diende na de bevrijding zelf Schreuder in het zadel te helpen.⁵⁷

Terwijl Oranje zich inspande om De Boer over te halen en Van Thiel zich moeite getroostte om Boswijk te bewegen tot inschikken, raakte de beslissing van de regering over het hoofdcommissariaat bekend bij de korpsleiding. Bessem en een collega lieten Van den Berg weten 'dat zij bereid waren alles te doen en onder iederen hoofdcommissaris te werken mits dit niet Schreuder was. In het laatste geval zouden beiden overplaatsing aanvragen of den dienst verlaten.'⁵⁸ Blijkens inlichtingen die de OD op 25 november ontving, spraken alle commissarissen zich tegen Schreuder uit.⁵⁹ Enkele korpsleden bezochten Broekhoff in zijn woning in de Willem Beukelstraat en verklaarden hem mede namens vierhonderd personeelsleden hun steun.⁶⁰ Na een nieuw gesprek met Van den Berg liet Broekhoff weten dat hij graag opnieuw in aanmerking wilde komen voor het hoofdcommissariaat. Hetzelfde inlichtingenrapport meldde dat hij de Vertrouwensmannen had laten weten 'dat hij onder iederen h.c. zal werken die de kroon benoemt, hetzij een der commissarissen hetzij de h.c. van Rotterdam [L. Einthoven]. Onder S. werk ik echter niet. In dat geval verlaat ik den politiedienst.'⁶¹ Ook Broekhoff wist blijkens de formulering 'die de kroon benoemt' dat Wilhelmina de regeringsbesluiten niet meer contrasigneerde.

Begin november ging De Boer overstag en verklaarde hij zich bereid als waarnemend burgemeester op te treden. Vervolgens sprak de voorzitter van het college Bosch van Rosenthal enkele malen met hem en Versteeg over het politieoptreden na de bevrijding. Onduidelijk is of Broekhoff deelnam aan deze gesprekken; in elk geval werd hij nauwkeurig op de hoogte gehouden.⁶² Vanaf zijn ziekbed ging Schreuder ook met zijn voorbereidingen door.

Ontwrichting van de samenleving na Dolle Dinsdag

Terwijl in enkele Amsterdamse huiskamers om de topfuncties in het nieuwe bestuur werd gestreden, waren ten gevolge van de opmars van de geallieerde strijdkrachten de levensomstandigheden in de stad ingrijpend veranderd. Sedert dinsdag 5 september 1944 bevond een deel van het front zich op Nederlands grondgebied. Rijkscommissaris Seyss-Inquart kondigde de noodtoestand af. Aan Duitse zijde kreeg de Wehrmacht de leiding. Het rijkscommissariaat behield niettemin grote zeggenschap. Een deel van het Duitse personeel dat zich in Nederland tamelijk comfortabel had gevoeld, vluchtte die Dolle Dinsdag in paniek naar het moederland, de Amsterdamse Ortskommandant was zelfs bereid om te capituleren. Van het relatief omvangrijke apparaat van de bezetter bleef slechts de harde kern overeind, bestaande uit Wehrmacht, Ordnungspolizei en Sicherheitspolizei.

Het Duitse politieoptreden, dat al in het voorjaar van 1943 aanmerkelijk was verscherpt, dreigde te ontaarden in ongeregelde terreur. Vanaf Dolle Dinsdag ging Lages bijvoorbeeld gebruik maken van de buitengewone bevoegdheden die de Sipo(SD) enkele maanden eerder van de Duitse leiding in Berlijn had gekregen. Zijn dienst mocht sindsdien zelf arrestanten berechten en verzetsstrijders die op heterdaad waren betrapt, ter plekke executeren. Voor de uitvoering van dergelijke vonnissen was slechts de instemming van Rauter nodig.⁶³ Op grond van deze bevoegdheden liet Lages op 5 september in het dienstgebouw in de Euterpestraat vier mannen executeren die die ochtend in de woning van een van zijn medewerkers waren opgepakt. De vier bleken achteraf geen verzetsstrijders maar gewone inbrekers te zijn.⁶⁴ Zes dagen later liet Berlijn weten dat het prerogatief van Rauter overging op de Aussenstelleleiter. In Amsterdam kon Lages dus zelf besluiten tot de executie van een op heterdaad betrapte verzetsstrijder. Karl Schöngarth, enkele maanden eerder benoemd tot bevelhebber van de Sipo(SD), gaf Lages opdracht om de infiltratie van verzetsgroepen te staken en bijeenkomsten van verzetslieden 'rücksichtslos zu sprengen und die Teilnehmer nieder zu machen'.⁶⁵ Lages vond die methode te grof, wilde niet dat het zorgvuldig opgebouwde netwerk van informanten en infiltranten ver-

loren zou gaan en vreesde vermoedelijk ook tegenacties van het verzet. Na enig aandringen kreeg hij van Schöngarth toestemming om een eigen aanpak te kiezen.⁶⁶ Sedertdien liet hij op heterdaad betrapte verzetsstrijders als gijzelaars vastzetten in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Bij ernstige verzetsacties liet hij telkens een of twee van hen standrechtelijk doodschieten. Tot eind oktober werden zo zes verzetslieden omgebracht.

In het zittende Nederlandse bestuur veroorzaakte de opmars van het geallieerde leger paniek en chaos. Burgemeester Voûte, door de Duitse autoriteiten in de stad volkomen genegeerd, zocht steun bij de rijkscommissaris, maar zonder veel succes. Tegelijkertijd trachtte hij wanhopig de OD die hij na het vertrek van de bezetter een hoofdrol toedichtte, te overtuigen van zijn eigen onmisbaarheid. Op 6 september meldde een verbindingsman aan OD-commandant Boswijk:

*'Alle wethouders zijn nog aanwezig, maar de belangrijkste dingen gebeuren buiten de wethouders om, zoodat Voûte van oordeel is dat het in belang van orde en rust wenselijk is dat hij adviezen en inlichtingen geeft waarvoor hij dag en nacht beschikbaar is. Allerlei dingen zijn op het ogenblik zoo ingewikkeld en moeilijk en zoo "one mans job" dat het naar het oordeel van V[oûte] hoogst wenselijk is dat [hij] als adviseur ingeschakeld blijft. Hij rekent verder zoonodig op bescherming voor zijn persoon.'*⁶⁷

De Amsterdamse politie was met het uitroepen van de noodtoestand onder Duits bevel gesteld: de korpsleiding moest de instructies van de Duitse verbindingsofficier opvolgen en het PBA werd aan het bataljon Ordnungspolizei toegevoegd.⁶⁸ Op straat ontstond een chaotische situatie. Duitsers trokken weg uit de stad, op de voet gevolgd door NSB'ers. De met geweren uitgeruste Landwacht, voortgekomen uit de Vrijwillige Hulppolitie, veroorzaakte met enige regelmaat paniek. Zij controleerde op straat het publiek op het bezit van persoonsbewijzen en schoot bij het minste of geringste in het rond. Het politiepersoneel, dat van de eind 1943 benoemde politiepresident H.A. van Hilten de instructie had gekregen niet op te treden tegen de nieuwe militie, hield zich in de regel afzijdig.⁶⁹ Vanaf 16 september begon de Landwacht samen met de Ordnungspolizei hier en daar jongemannen van straat op te pakken voor de arbeidsinzet. Voûte protesteerde bij Seyss-Inquart tegen dit optreden maar de rijkscommissaris hield zich doof.⁷⁰

In het vooruitzicht van de bevrijding zochten ook voormannen van het verzet elkaar op. Gewapend verzet had in Amsterdam een marginaal bestaan geleid en was in de voorzomer van 1944 tijdens twee pogingen om opgepakte verzetsstrijders uit het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te bevrijden vrijwel volledig ten onder gegaan. Drie groepjes pretendeer-

den begin september met wapens te kunnen optreden: de OD van Boswijk, een groepje communisten dat de intensieve vervolging door de Duitse en Nederlandse politie had overleefd, zich in 1943 had aangesloten bij de Raad van Verzet (rvv) en werd geleid door de joodse oud-Spanjestrider Max Meyer, en ten derde enkele protestants-christelijke jongeren die in de zomer van 1944 door de landelijke leiding van de Knokploegen (KP) naar de hoofdstad waren gedirigeerd en die werden geleid door de jonge tuindersknecht Philip Vermeer. Op dinsdagmiddag 5 september kwamen deze drie personen met andere voormannen uit het verzet bijeen in een pand aan de Koninginneweg. Een buitenstaander deed de volgende indruk op:

*"Tal van fietsen stonden in het voortuintje en er was een va et vient van lieden, zo openlijk alsof de bezetter reeds verdwenen was. De verwarring was groot [...]. Het bleek dat de OD-Amsterdam praktisch niet over een wapen beschikte. Er was een rvv-commandant die "misschien" nog enige geweren kon vinden maar overigens verklaarde hij tegelijkertijd geen orders van de OD-commandant aan te nemen. Elk gevoel van samenwerking ontbrak. De OD-commandant opperde het denkbeeld dat 's avonds de geweren van de Landwacht-patrouilles zouden worden "afgenomen" zonder een methode hiervoor aan de hand te doen."*⁷¹

Boswijk, Meyer en Vermeer besloten die middag gezamenlijk op te gaan treden. Op voorstel van Vermeer, die via de chercheurs Elias en Japin in contact stond met Voordewind, kwamen zij de volgende dag bijeen in een kamer in het hoofdbureau van politie. Onder druk van de nieuwe omstandigheden reorganiseerden de illegale groepen zich. Het niet-gewapende verzet bundelde zich op eigen initiatief in het Amsterdamsch Werkcomité; de drie gewapende groepen voegden zich naar instructie van de regering in Londen in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Meyer en Vermeer verzetten zich met succes tegen de benoeming van Boswijk tot hoofdstedelijk BS-commandant.⁷²

In de tweede helft van september mislukte een cruciaal deel van de geallieerde militaire operatie: luchtlandingstroepen slaagden er niet in om bij Arnhem de brug over de Rijn in handen te krijgen. Daardoor konden de geallieerde strijdkrachten niet doorstoten naar Duitsland en kreeg de Wehrmacht gelegenheid om zich te verschansen achter de grote rivieren. Noordwest-Nederland werd een belegerde vesting. In de hoofdstad ontstonden ernstige tekorten, mede door het stilleggen van het treinverkeer. Op 9 oktober werd de stroomvoorziening aan particulieren beëindigd, op 12 oktober de distributie van kolen en op 25 oktober de gaslevering. Twee dagen eerder begon het gemeentebestuur tegen inlevering van voedselbonnen warme maaltijden te verstrekken uit Centrale Keukens. Voor het eerst leden aanzienlijke delen van de burgerbevolking honger. De stadsbewoners, die

naar de indruk van de politie reeds eind 1943 'oorlogsmoe' waren, hadden weinig belangstelling voor de ontwikkelingen aan het front. Tekenend is de reactie op een oproep van burgemeester Voûte om in Drenthe aardappels te gaan rooien. In de clandestiene pers en door Radio Oranje werd in krachtige bewoordingen gewaarschuwd tegen dit initiatief: de mannen zouden niet in Drenthe maar in Duitsland tewerk worden gesteld. Niettemin meldden velen zich aan. De oproep bleek niet de vermeende valstrik te zijn en vier weken later keerden de eerste vrijwilligers met aardappels per schip terug in de hoofdstad. Tot begin januari 1945, toen de vorst het scheepvaartverkeer stillegde, zou op deze wijze de nood enigszins worden gelenigd.⁷³

In september 1944 registreerde de Amsterdamse politie 1473 gevallen van diefstal, in oktober 2253, in november 2788 en in december 3759. Het aantal overvallen steeg van 38 in oktober naar 58 in november en 105 in december.⁷⁴ Van Hilten spoorde het korps aan tot optreden en riep een commissie in het leven voor de bestrijding van de jeugdverwildering. Zijn pleidooien lijken evenwel nauwelijks te zijn opgevolgd. In oktober plaatste hij honderd rechercheurs terug in de straatdienst, een maatregel die door de betrokkenen niet zal zijn gewaardeerd en die in elk geval het percentage opgeloste misdrijven nog verder deed dalen.⁷⁵

Het Kabinet Politiepresident richtte zich met voorbijgaan aan de korpschef geheel op de situatie die na de bevrijding zou ontstaan. Bessem hielp de BS en de KP op diverse manieren. Op zijn kamer in het hoofdbureau, zo verklaarde hij na de oorlog,

*'werden aan ons bekende illegale werkers vuurwapenen verstrekt, die door valsche boekingingen bij het Amsterdamsche Bewapeningsbureau werden verduisterd. Wanneer door de illegaliteit een overval was gepleegd en vuurwapens waren gestolen of defect geraakt, werden deze via mij bij het Amsterdamsche Bewapeningsbureau weer gerepareerd. Munitie uit de Amsterdamsche voorraad werd aan illegalen via ons uitgegeven. Er werden schietoefeningen in den schietkelder van het Hoofdbureau gehouden door illegale, geheel buiten de politie staande personen, onder het mom dat het politieambtenaren uit het gewest waren.'*⁷⁶

Leden van de BS en de KP hebben deze verklaring bevestigd.

De rest van het korps lijkt eveneens zijn eigen weg te zijn gegaan. Vaker dan voorheen werd de hand gelicht met ambtsinstructies, vooral als zo extra levensmiddelen konden worden bemachtigd. Een agent van het hoofdbureau herinnert zich hoe hij eind 1944 werd aangeklampt door een collega van bureau Singel die aan de Orteliuskade woonde. Diens overbuurman, een boer, had last van varkensdieven en wilde graag 's nachts bewaking:

*'Die collega maakte de afspraak een maand lang 's nachts de wacht te houden in het varkenskot. Zou een dief worden gevangen, dan was een heel geslacht varken het loon. Zo niet, dan bleef het bij een half varken. Omdat hij in die maand een week nachtdienst had, spraken we af dat ik dan "dienst" zou doen. We hebben geen dief gevangen, maar wel een half varken verdiend. Als ze daarachter waren gekomen, waren we er meteen uitgevlogen.'*⁷⁷

De ontregeling van het stedelijk leven ging gepaard met misdragingen van politiepersoneel, zoals misbruik van bevoegdheden. Een zwarthandelaar vertelde na zijn arrestatie in november hoe hij was afgeperst door een rechercheur van de Centrale Recherche. Hij was op de Ten Katemarkt benaderd

*'door een heer die tegen mij zeide: "Kom eens hier! Wat verkoop jij daar?" Ik kende dien heer niet, doch ik vermoedde dat hij van de politie was. Hij vroeg mijn persoonsbewijs ter inzage, hetwelk ik hem overhandigde. Onderwijl hij met mij stond te praten, legde ik de in mijn bezit zijnde pakjes sigarettenpapier, merk Rizla, op een stalletje. [...] Hij nam de pakjes van het stalletje en stak ze bij zich. Het waren pakjes van 50 vloeitjes. Daarna gaf hij mijn persoonsbewijs terug en zeide tegen mij: "Ga maar naar huis. We komen direct huiszoeking bij U doen."*⁷⁸

De rechercheur werd ontslagen.

Na Dolle Dinsdag ontstond in Amsterdam een stilzwijgend bestand tussen de Sipo(SD) en het gewapend verzet: het verzet gebruikte geen geweld tegen Duitsers en Lages zag af van standrechtelijke executie van verzetsstrijders. Het gewapend verzet kon dit bestand naleven doordat het in september in het hiërarchische verband van de BS was opgenomen. Voor acties was sindsdien toestemming nodig van de BS-leiding, die deze niet snel verleende. In Amsterdam hielden KP-leider Vermeer en RvV-leider Meyer daarom voor het plegen van sabotage een deel van hun manschappen buiten het nieuwe verband.

Medio oktober ontdekten de KP dat Sipo(SD)-rechercheur H. Öhlschlägel beschikte over enkele infiltranten in het verzet en dat hij een plan uitwerkte om de clandestiene Centrale Inlichtingendienst (CID), waarmee de KP nauw samenwerkten, op te rollen.⁷⁹ Vermeer besloot in actie te komen. Omdat hij verwachtte dat de BS-leiding geen toestemming zou verlenen, stelde hij haar niet op de hoogte. Het was de bedoeling om Öhlschlägel te ontvoeren en te verhoren teneinde achter de identiteit van zijn informanten te komen en hem vervolgens vrij te laten. De hoop was dat Lages de actie niet zou vergelden met executies. Deze was inmiddels evenwel door een informant op de hoogte gesteld van het voornemen van de KP en waar-schuwde Öhlschlägel. De actie van de KP, op 23 oktober in de Apollolaan, mislukte: de Oostenrijker was voorbereid op de ontvoering, verzette zich

krachtig en werd tijdens een worsteling gedood. Na overleg met Rauter liet Lages 29 verzetslieden uit hun cellen halen en in het plantsoen van de Apollolaan doodschieten. De BS-leiding was pijnlijk verrast door de KP-actie, ook omdat duidelijk was geworden dat de KP manschappen onder eigen bevel hielden. Toch ondernam zij niet meer dan de leden opnieuw te wijzen op het verbod om zelfstandig op te treden.⁸⁰

Teneinde een uiterste krachtsinspanning in de oorlogvoering te leveren had de Duitse leiding in Berlijn een vertegenwoordiger naar Nederland gestuurd om extra arbeidskrachten en kapitaalgoederen naar Duitsland te slepen. In september 1944 was reeds een begin gemaakt met plundering van de haven en arrestaties op straat. Een maand later begonnen leger en politie in de grote steden huis-aan-huis mannen op te pakken. Alle mannen van achttien tot veertig jaar werden meegenomen, ongeacht hun maatschappelijke functie. Lages, die vreesde voor een ontwijking van het bestuursapparaat, wist te bewerkstelligen dat niet Amsterdam maar Rotterdam als eerste aan de beurt kwam. Na Rotterdam volgde Den Haag.⁸¹ Eind november ontstond in de hoofdstad de vrees spoedig aan de beurt te zijn. Op 6 december meldde politiepresident Van Hilten in een dienstoverleg dat op dat moment in Haarlem een razzia aan de gang was:

*'Er heerst dientengevolge enige nervositeit onder het personeel. Wat de mensen doen als er een razzia komt, moeten zij zelf weten. Duiken zij onder tijdens de razzia en komen zij onmiddellijk daarna weer in de politiedienst terug, dan ben ik bereid de ogen dicht te doen. Ik stel er natuurlijk prijs op zoveel mogelijk personeel te behouden, en menselijkerwijs is het te billijken dat de mensen trachten zich aan deze razzia te onttrekken. Politie mensen die onderduiken voordat de razzia's zijn begonnen, moeten echter uit de dienst worden ontslagen.'*⁸²

In Amsterdam bleven razzia's uit. Onder druk van het rijkscommissariaat was men overgestapt op een meer verfijnde methode: alle bedrijven en instanties kregen de opdracht om een lijst met namen en adressen van hun personeelsleden in te dienen met vermelding wie onmisbaar was. Particulieren dienden zelf een vrijstelling aan te vragen.⁸³

Voûte en Van Hilten waren bereid aan de nieuwe aanpak mee te werken en trotseerden aldus het gezamenlijke Amsterdamse verzet dat met steun van de regering in Londen alles op alles zette om deze te doen mislukken. Van Hilten, die van Rauter de persoonlijke verzekering had gekregen dat het hele korps zou worden vrijgesteld, liet begin januari 1945 de gevraagde lijst opmaken. BS-leden schoten op de eerste dag dat particulieren zich konden aanmelden voor vrijstelling, acht betrokken (Duitsgezinde) ambtenaren van de Gewestelijke Arbeidsbeurs dood. Rauter, overtuigd dat de namen van de slachtoffers door collega's aan het verzet waren verstrekt,

droeg Lages op om willekeurig elf medewerkers van de Arbeidsbeurs op te pakken en dood te schieten. Op donderdag 18 januari voerde deze dat besluit uit.⁸⁴ In de daaropvolgende nacht liet Rauter bovendien, in strijd met zijn belofte aan Van Hilten, de Ordnungspolizei honderddertig Amsterdamse politiemannen van huis oppakken, naar het Centraal Station voeren en hier in een wachtkamer vastzetten.⁸⁵ Rechercheur Gerrit Kolk van de Centrale Recherche herinnert zich hoe hij door Duitse politiemannen van zijn bed werd gelicht, zijn pistool in beslag werd genomen en hij werd gedwongen mee te gaan:

*'Ik liep alsmaar te prakkizeren: Jezus, ben ik de enige? Kan ik pogen te ontsnappen? En dan komt het: je weet dat ze beneden de rivieren al bevrijd zijn. Breda vierde al feest. Dan moet je je koppie gaan gebruiken en zeggen: moet ik nu het risico lopen? Ik dacht: Ik maal niet om die paar maanden dat het nog duurt. Ik ga mee. We kwamen aan het Centraal Station. In de derdeklaswachtkamer hadden ze de tafels in carré gezet, met één hoek open. Op alle punten een kerel met een mitrailleur. Daar kom ik binnen. Ik zie Voordewind, een hele rij bazen. Bijna honderd man zitten daar bij elkaar. En mijn maat: Jaap Riewerts. Op zijn verjaardag! Ik zeg: "Godverdomme Jaap, wat hebben wij het slecht getroffen." Hij zegt: "Een geluk: ik heb nog een plat flesje jenever in mijn zak. Dus drinken we een borreltje op mijn verjaardag. Verder is het pet."*⁸⁶

Onder de arrestanten bevonden zich commissaris Mouwen en inspecteur Bessem.⁸⁷ De selectie was in opdracht van Lages gemaakt door de nationaal-socialistische rechercheur W.J. Daudt. Voordat deze een lijst indiende, consulteerde hij Van Hilten en Van der Ploeg. Die schrapten Posthuma, Mouwen en Bessem en vulden de lijst met nieuwe namen aan. Lages voegde op zijn beurt Mouwen en Bessem opnieuw aan de selectie toe. Voûte protesteerde achteraf bij Rauter tegen de wegvoering en verzocht met name Voordewind en Bessem vrij te laten. Het mocht niet baten.⁸⁸ De politiemannen werden een dag later per trein naar Schalkhaar gevoerd en vandaar naar Duitsland, waar zij werden belast met branden blussen en puin ruimen.⁸⁹

De Duitse actie was voor het korps een forse aderlating. Voûte schreef Bessem: 'De opperste politieleiding heeft het Amsterdamsche corps geen dienst bewezen door het wegvoeren van juist zovele goede krachten en ook de Duitse autoriteiten zullen de wrange vruchten daarvan op den duur wel merken.'⁹⁰ Het moreel van de achtergebleven korpsleden kreeg een knauw. Agent B. van den Bremen van de Berichtendienst herinnert zich dat toen hij op de bewuste vrijdag naar zijn werk wilde gaan, hij had gezien hoe een collega over straat werd weggevoerd. Hij was zelf pas van huis vertrokken nadat hij uren later van collega's telefonisch de verzekering had gekregen dat de actie was geëindigd. Op het hoofdbureau was het personeel ontsteld. Met een collega wendde de agent zich tot Van der Ploeg:

*'[Wij] vertelden hem dat we het zo toch wel moeilijk vonden om ons werk te doen. Jan keek ons langdurig aan en vroeg toen: "Hebben jullie boter op je hoofd?" Wij bezwoeren hem dat dit niet het geval was, waarna hij met de vuist op tafel sloeg en verklaarde persoonlijk voor onze veiligheid zorg te dragen.'*⁹¹

Op de belangrijkste posten die als gevolg van de arrestaties vrijkwamen, plaatste Van Hilten veelal doorwinterde nationaal-socialisten. Dahmen von Buchholz, sinds de overheveling van het bureau Joodsche Zaken belast met de militaire vorming van het korps, kreeg de positie van Mouwen. Douwe Bakker, inmiddels aanzienlijk minder gedreven, nam de plaats in van Bessem. Op de post van Voordewind kwam Posthuma. Over hem deed spoedig het (onjuiste) gerucht de ronde dat hij door Lages persoonlijk van de arrestatielijst was verwijderd.⁹²

De vorst van begin 1945 was strenger dan de twee voorafgaande winters. In januari en in de iets zachtere maand februari was mede door het gebrek aan voedsel en brandstoffen de nood van de bevolking groot. Difterie en paratyfus braken uit en het aantal sterfgevallen nam aanzienlijk toe.⁹³ De stad maakte een desolate indruk. Volwassen mannen begaven zich uit vrees voor razzia's zo min mogelijk op straat, vrouwen, oude mannen en kinderen trokken naar het platteland in de hoop daar voedsel te kunnen bemachtigen. Vrijwel dagelijks trad de politie op tegen de florerende zwarthandel op plekken als de Rozengracht, Kinkerstraat, Zeedijk en Nieuwendijk. Het verzet bestreed het verschijnsel eveneens, het liquideerde zelfs enkele zwart-handelaren en trad ook anderszins op als ordehandhaver.⁹⁴ De bevolking reageerde gelaten. Een uitzondering vormde eind februari een optocht van ruim honderdvijftig vrouwen naar het stadhuis. De dienstdoende inspecteur van bureau Singel trad niet tegen hen op, hoewel sedert september 1944 een samenscholingsverbod van kracht was. De korpsleiding kapittelde hem de volgende dag en herhaalde de instructie dat tegen demonstraties 'met de meeste gestrengheid' moest worden opgetreden, een aanwijzing die in het korps waarschijnlijk voor kennisgeving werd aangenomen. De illegale CPN, die tot de actie had opgeroepen, werd vanwege het initiatief scherp gekritiseerd door andere verzetsgroepen.⁹⁵ Rust en orde was het parool van alle overige groepen en instanties.

De laatste maanden

De Vlucht was diep teleurgesteld nadat de Vertrouwensmannen zich hadden aangesloten bij de opvatting van de regering dat hij niet in het ambt mocht terugkeren.⁹⁶ Toen hij op 10 februari 1945 in Aerdenhout overleed, waren de heimelijke voorbereidingen voor het politieke herstel reeds in

volle gang. Toekomstig burgemeester De Boer bezocht de als jood in november 1941 ontslagen gemeentesecretaris Van Lier, die lid was geweest van de Joodse Raad en zich op het nippertje aan deportatie had kunnen onttrekken door met hulp van Versteeg zijn afstamming te vervalsen, en liet hem weten dat hij kon terugkeren in zijn oude functie.⁹⁷ De verbinding met Van Liers opvolger Franken, die zich solidair had verklaard met De Vlucht, werd verbroken.⁹⁸ De Boer had voorts contact gezocht met de sociaal-democraat B.C. Franke die tot maart 1941 wethouder was geweest en in het najaar van 1944 het enige oud-collegelid was van geheel onbesproken gedrag. Gedrieën kozen zij uit de vooroorlogse partijen vijf wethouders die net als zij nieuwe wegen in wilden slaan; zij waren bovendien bereid om de communist Seegers te aanvaarden als zevende wethouder. Vanaf begin maart vergaderde het nieuwe college regelmatig in het Scheepvaarthuis. De Boer bemerkte spoedig dat hun voorbereidingen ten gevolge van de ontredde ring tekortschoten, stuurde een rapport naar de Londense regering waarin hij de noodsituatie beschreef en drong aan op een snelle aanvoer van brandstoffen, voedsel, kleding en transportmiddelen na de bevrijding om chaos te voorkomen.⁹⁹

Het conflict over het hoofdcommissariaat was nog altijd niet beslecht. Versteeg had Broekhoff betrokken bij zijn voorbereidingen en de Vertrouwensmannen hadden zich hier onder druk van de korpsleiding en de OD-commandant bij neergelegd. De Vertrouwensmannen hadden de regering laten weten dat Schreuder enkele dagen na de bevrijding als hoofdcommissaris kon aantreden. Op 15 januari 1945 ontvingen zij echter van minister Van Heuven Goedhart het bericht: 'Inzake politie Amsterdam bij herhaling medegedeeld dat Versteeg niet terugkeert doch Schreuder waarneming hoofdcommissariaat wordt belast. Verzoeken Uw medewerking tot doorzetting deze beslissing.'¹⁰⁰ De Vertrouwensmannen waren niet bereid deze opdracht uit te voeren. Uit vrees dat Van Heuven Goedhart het bericht ook Schreuder toezond, stuurden zij De Boer samen met KP-leider Vermeer naar Schreuder om hem te verstaan te geven zich tijdens de bevrijding op de achtergrond te houden. Onduidelijk is wat diens reactie was.¹⁰¹ In elk geval raakte Vermeer na het bezoek aan het twijfelen over de juistheid van de gang van zaken, zo blijkt uit de notulen van het overleg van de verzetsleiding:

*'Martin [= Vermeer] brengt verslag uit van zijn bezoek aan commissaris van politie Schreuder in wiens plaats voor na de bevrijding de commissarissen Versteeg en Broekhoff zouden zijn aangewezen. Door wie deze benoeming zou zijn geschied, is niet duidelijk. In ieder geval had S. dan een officieel ontslag moeten krijgen. Martin weet van een ongunstig rapport over S. dat zou zijn opgesteld door eenen Mauwe. Martin zegt dat V. en B. gehaat zijn bij velen van de politie en dat hun optreden na de bevrijding geen eenheid in het politiecorps als gevolg zal hebben.'*¹⁰²

Ondanks zijn onbehagen met de gang van zaken stuurde Vermeer drie dagen later, op vrijdag 9 februari, namens de Vertrouwensmannen het volgende telegram naar de regering in Londen: 'Conform suggestie [...] begint Versteegh voor enkele dagen waarna Schreuder zijn waarneming kan beginnen. Alle personen hebben loyale medewerking toegezegd.'¹⁰³ In de eerstvolgende vergadering van de verzetsleiding noemde Vermeer dit 'een nietszeggend telegram' en liet hij weten moeilijk te kunnen aanvaarden dat de regering zo met een kluitje in het riet werd gestuurd. De BS-commandant ontried hem zich verder met deze kwestie te bemoeien.¹⁰⁴ Schreuder werd terzelfder tijd door de korpsleiding ontslagen uit politiedienst. Niettemin ging hij met zijn voorbereidingen door.¹⁰⁵

Onder de politiemannen bevonden zich twee personen die Versteeg en Broekhoff hadden geselecteerd voor de nieuwe korpsleiding: Voordewind en Bessem. Huisgenoten van Bessem hadden na diens arrestatie de voorbereide teksten van de eerste dagorders vernietigd. In de volgende dagen zocht Broekhoff geschikte vervangers voor het tweetal. Als waarnemend chef van de recherche koos hij hoofdinspecteur Posthuma. Als vervanger van Bessem trok hij inspecteur Van Blitterswijk aan. Deze had na zijn ontslag begin 1943 een particuliere werkkring aanvaard en was in het najaar van 1944 tot de BS toegetreden. Van Blitterswijk:

*'Toen het einde van de oorlog in zicht kwam, kreeg ik een uitnodiging voor een bespreking met Posthuma en Broekhoff. Dat gesprek had maar zijdelings met de illegaliteit te maken, maar de moffen zouden het je toch behoorlijk kwalijk genomen hebben als ze het hadden ontdekt. We waren toen al bezig met het rolpatroon van de verschillende mensen, met van "die moet niet meer terugkomen" en "die moet terug", "die moet aan dat bureau" en "die aan dat bureau". Toen de bevrijding daar was, lag er een heel draai-boek klaar.'*¹⁰⁶

Van Blitterswijk stelde opnieuw eerste dagorders op.

OD-commandant Boswijk leefde nog steeds in de veronderstelling dat hij tijdens de bevrijding het militair gezag in de stad zou uitoefenen.¹⁰⁷ Hij wilde dan over het politiekorps kunnen beschikken, onderkende echter dat het korps door de wegvoering ernstig was verzwakt en gaf daarom Broekhoff opdracht om de ruim vierhonderd politiemannen die zich inmiddels bij de BS hadden aangemeld, daaruit terug te trekken. De BS-leiding was verontrust over de eigenmachtige actie van Boswijk en verzocht Broekhoff de instructie naast zich neer te leggen. Die was daartoe bereid.¹⁰⁸

Een crisis in de Londense regering gaf in februari 1945 de definitieve wending aan het conflict over de ordehandhaving. Katalysator was het Militair Gezag, dat in het bevrijde Zuiden grote moeite had zijn gezag te vestigen en daarom, in strijd met de wet, de arrestaties grotendeels overliet

aan het verzet. Het gevolg was dat zeer veel mensen werden opgepakt, veelal zonder proces-verbaal, en dat zij werden vastgehouden onder barre omstandigheden. De rechtlijnige minister Burger en de even principiële procureur-generaal van Den Bosch E.L.M.H. Speyart van Woerden keerden zich tegen die ontwikkeling maar kregen in Zuid-Nederland geen voet aan de grond. Het MG was verbolgen over hun optreden en zette zich bij de koningin en minister-president Gerbrandy met succes in voor hun ontslag. Minister Van Heuven Goedhart, die zo hardnekkig had vastgehouden aan de benoeming van Schreuder, moest eveneens het veld ruimen. Hun posities werden overgenomen door jonge, corporatistische politici uit het bevrijde Zuiden die zich bij de vorstin voordeden als vernieuwers en die niet gericht waren op herstel van de parlementaire democratie en de rechtsstaat maar op het kweken van sociale harmonie met behulp van een verlicht autoritair bewind. Het MG bezegelde de overwinning van deze 'vernieuwers' met de uitvaardiging van een Algemene Lastgeving waarin de taak om te arresteren uitsluitend werd toebedeeld aan de BS. Processen-verbaal waren niet langer noodzakelijk.¹⁰⁹

Half maart 1945 werd de nieuwe lastgeving in bezet gebied bekend. Tegelijk kregen de BS de instructie zich te splitsen in een strijdend en een niet-strijdend onderdeel. De OD werd ondergebracht in het laatste; alleen het eerste onderdeel zou worden belast met de arrestaties. Terecht concludeerde de krijgshistoricus G.J. van Ojen jr: 'Door deze regeling was de OD praktisch naar het tweede plan geschoven.'¹¹⁰ Boswijk beseftte dat in het Zuiden waarschijnlijk reeds een militair commissaris voor Amsterdam was benoemd en dat voor zijn OD geen actieve rol was weggelegd. Zijn poging als nog de leiding over het strijdend gedeelte te krijgen, werd een fiasco. De KP en de RvV schaarden zich achter de zittende BS-commandant en toen ook enkele van zijn eigen directe ondergeschikten hem lieten vallen, onthief de OD-leiding Boswijk van zijn functie.¹¹¹

De Amsterdamse BS-leiding had nu de handen vrij om de arrestatie van collaborateurs te regelen volgens de nieuwe Algemene Lastgeving. Deze vorderde de oprichting van een Politieke Opsporingsdienst (POD). Besloten werd Arie van der Tak, die onder Boswijk de arrestaties had voorbereid en zich na diens val ter beschikking van de BS had gesteld, te belasten met de leiding van de dienst. Deze had een lijst met twaalfduizend verdachten opgesteld en bijna dertig ploegen gevormd die elk in een deel van de stad de arrestaties zouden verrichten. Een loods van de KNSM op de Levantkade was beschikbaar als interneringskamp. Waarnemend burgemeester De Boer drong aan op beperking van het aantal arrestaties, Van Thiel op inschakeling van de politie, hoewel de lastgeving daar zoals gezegd niet over sprak. Broekhoff stond aan de POD enkele inspecteurs af om als ondercommandanten leiding te geven aan de arrestaties. Het merendeel had in 1942 deel-

genomen aan het ophalen van joden. P.O.D.-commandant Van der Tak ging met deze voorstellen akkoord. De KP kregen voorts toestemming om uit eigen gelederen een aparte arrestatieploeg te vormen – de zogeheten Speciale Brigade – die zich in het bijzonder zou richten op het oppakken van zware collaborateurs, met name van Duitse en Nederlandse medewerkers van de Sipo(SD). Zij stond onder leiding van W. Sanders, voormalig inspecteur van politie en hoofd van de in oktober 1944 door de Sipo(SD) bedreigde CID. De OD formeerde eigenmachtig uit eigen gelederen een derde arrestatieploeg, geleid door een officier van de Marechaussee.¹¹²

Begin april traden in Amsterdam de Wehrmacht en de BS informeel met elkaar in contact teneinde te komen tot een vreedzame machtsoverdracht. Grootste zorg van de Nederlanders was het Duitse voornemen om vernielingen aan te richten in het vooruitzicht van de nederlaag. Na een week werd het overleg door de Vertrouwensmannen op nationaal niveau voortgezet, tegen het eind van de maand sprak de geallieerde legerleiding met de Wehrmacht over een capitulatie.¹¹³ Nadat hij van de eerste contacten hoorde, staakte Lages zijn praktijk om acties van het verzet te vergelden. De Ordnungspolizei weigerde zich echter bij een nederlaag neer te leggen. Manschappen van deze eenheid patrouilleerden in wagens door de stad en schoten herhaaldelijk op het publiek. Nadat op vrijdagavond 4 mei de capitulatie bij de bevolking bekend werd, ontstond een hachelijke situatie. Een inlichtingendienst van de BS rapporteerde de volgende ochtend:

‘De feestvreugde in de stad kent geen grenzen. De Duitsers die rondlopen voelen zich als kinderen die niet mee mogen spelen. Op enkele punten komt het tot schermutselingen tussen burgerij en militairen. Opvallend is dat de stadspolitie weinig in te brengen heeft. Noemt een enkeling echter het woord “de groenen”, dan vliegt alles uit elkaar.’¹¹⁴

Tevergeefs trachtte de BS-leiding de manschappen van de straat te houden. Voordat het Canadese leger de stad binnentrok, kwam het tot enkele confrontaties waarvan de schietpartij op de Dam de ernstigste was.¹¹⁵

Het eerste optreden na de bevrijding

Na de intocht van de Canadezen betrok een sterk verzwakte Versteeg zijn post in het hoofdbureau. De dagorder waarmee hij zich tot het personeel richtte, was gesteld in voor hem ongebruikelijk bombastische bewoordingen: ‘Mannen van de Amsterdamsche Politie, vijf lange jaren van onbeschrijflijk wreede onderdrukking door de Hunnen van Europa, jaren van moord, diefstal en gruwelijke willekeur, liggen achter ons. Ook Gij – ik weet het zeker – hebt daaronder geleden.’¹¹⁶ Hij liet weten dat tucht, orde

en rechtszekerheid zouden worden hersteld en dat het korps een speciale taak had: 'Gij hebt wat goed te maken, wil de fatsoenlijke en eervolle reputatie, waarin wij ons zoozeer verheugden, terugkeeren.'¹¹⁷ Voorlopig zou het personeel een zware inspanning moeten leveren. Het werd permanent in dienst geroepen en ging acht uur straatdienst doen, acht uur bureau-dienst en mocht de resterende acht uur rusten. De organisatie van het korps werd om praktische redenen niet gewijzigd. Het Kabinet Politiepresident onder aanvoering van Broekhoff, Mouwen en Voordewind bleef, herdoopt tot Bureau Hoofdcommissaris, belast met de dagelijkse leiding. Omdat Voordewind nog niet was teruggekeerd, werd hij voorlopig vervangen door Posthuma, die bij deze gelegenheid werd bevorderd tot commissaris.¹¹⁸ Het personeel op straat kreeg de opdracht terstond op te treden tegen iedere vorm van eigenrichting. Aan bedreigde personen kon in het bureau toevlucht worden geboden. Onbekend is hoe het personeel reageerde op het aantreden van de nieuwe leiding.

Inspecteur Van Blitterswijk, die tijdelijk de positie van Bessem overnam, incasseerde zijn eerste teleurstelling toen hij met Broekhoff en Posthuma naar het hoofdbureau ging om politiepresident Van Hilten te arresteren: 'Toen begon het alweer: deze gewone inspecteur mocht er niet bij zijn toen die hoge mijnheer werd gearresteerd. Ik zei: "Het begint alweer precies zoals het altijd geweest is."¹¹⁹ Hoewel de bevrijding geen wijziging bracht in de omgangsvormen binnen het korps, waren de interne machtsverhoudingen volop in beweging. Toen Voordewind bij zijn terugkeer Posthuma aantrof achter zijn eigen bureau, stuurde hij deze zo luid vloekend de kamer uit dat het naar verluidt weinigen in het hoofdbureau ontging.¹²⁰

De nieuwe korpsleiding hield vanaf het begin het initiatief in eigen hand. Vermoedelijk onderhield Versteeg contact met burgemeester De Boer die zich bij gebrek aan ervaring niet in politiezaken mengde. Op dinsdagochtend 9 mei maakte Versteeg aan de pers bekend dat het korps druk doende was zichzelf te zuiveren. Militair commissaris T. van Lohuizen, die de volgende dag met zijn staf in de stad arriveerde en de uitdrukkelijke opdracht had terstond zijn gezag over de politie te vestigen en het voortouw te nemen bij de politiezuivering, legde zich neer bij deze gang van zaken. Pas eind mei vormde hij de sectie van zijn staf die toezicht moest houden op de zuivering van het korps. Inspecteur Brink, voorheen secretaris van Versteeg en Tulp en sedert de oprichting lid van het Kabinet Politiepresident, belastte hij met de leiding.¹²¹ Van Lohuizen droeg zijn bevoegdheden inzake de ordehandhaving over aan het Bureau Hoofdcommissaris en zegde toe dat het de organisatie van het korps naar eigen hand mocht zetten. Brink reisde stad en land af om met een beroep op zijn nieuwe bevoegdheden goederen te vorderen waaraan het korps behoefte had: fietsen, pistolen en munitie, kleding, paarden, voedsel voor de bijvoeding van het perso-

neel, papier. Het MG fungeerde al met al als een vooruitgeschoven post van de korpsleiding.¹²²

De drie diensten die collaborateurs zouden oppakken, gingen aan het werk zodra het bericht van de Duitse capitulatie de stad bereikte. In de eerste dagen vond op kleine schaal eigenrichting plaats, vooral gericht op (vermeende) vriendinnen van Duitsers, maar met steun van de politie hadden de diensten spoedig een monopolie op de arrestaties. De POD installeerde zich in hotel-restaurant Schiller aan het Rembrandtplein. Een politieagent, lid van een van de arrestatieploegen, herinnert zich dat vaak hardhandig werd opgetreden: 'Bij sommigen was wraak duidelijk de drijfveer.'¹²³ Hoewel het aantal arrestatiebevelen fors was beperkt en het publiek niet massaal aangifte deed, was de POD snel overbelast. Na vijf dagen zaten in het beweringskamp aan de Levantkade duizend personen vast, op 20 mei 1900 en op 2 juni 3500. In de eerste weken werden arrestanten in het kamp mishandeld en waren de levensomstandigheden erbarmelijk.¹²⁴ De voormalig commandant van de Ordepolitie Van der Ploeg kwam hier om het leven. Het Militair Gezag plaatste de POD niet terstond volgens voorschrift onder het eigen gezag. Na enkele weken trachtte Van Lohuizen deze fout te corrigeren maar hij ging zeer onhandig te werk. Hij greep een conflict van de dienst met de burgemeester over de arrestatie van een grote aannemer aan als voorwendsel om Van der Tak te vervangen door een vertrouweling. Zijn bruske ingreep veroorzaakte een rel; het POD-personeel en de publieke opinie kozen de zijde van Van der Tak. Na tal van strubbelingen die de reputatie van het MG in de hoofdstad onherstelbaar beschadigden, ontsloeg de landelijke MG-leiding Van der Tak en benoemde zij een nieuwe leiding waarin de Amsterdamse politie sterk was vertegenwoordigd.¹²⁵

De Speciale Brigade, bestaande uit politiemannen en zeer gedreven KP'ers, arresteerde zo'n tweehonderd medewerkers van de Sipo(SD), zowel Duitsers als Nederlanders. Eveneens in dit geval verliep het oppakken en vastzetten ondanks politiepersoneel in de leiding chaotisch en vond eigenrichting plaats.¹²⁶ Na een maand werd de brigade volgens plan opgenomen in een nieuwe nationale inlichtingendienst, het Bureau Nationale Veiligheid. Het BNV kreeg een afdeling in het Amsterdamse korps die in elk geval tot eind 1945 zware collaborateurs bleef opsporen en verhoren en zich na dien toelegde op het traditionele inlichtingenwerk. Enige continuïteit met de vooroorlogse dienst ten spijt was de breuk met de oude situatie onmiskenbaar: de Amsterdamse afdeling was niet langer *primus inter pares* maar filiaal van een nationale organisatie.¹²⁷ De derde opsporingsdienst, bestaande uit OD'ers en marechaussees, verleende hand- en spandiensten aan de Field Security van het Canadese leger. Onder druk van de marechaussee-leiding, die haar manschappen niet langer wenste te missen, werd zij na enkele maanden ontbonden.¹²⁸

Commissaris Schreuder hield zich op instructie van de Vertrouwensmannen en burgemeester De Boer op de achtergrond. Na enkele weken vroeg hij militair commissaris Van Lohuizen wanneer Versteeg zou terugtreden en hij volgens afspraak de leiding kon overnemen. Hij werd uitgenodigd voor een gesprek. Voor die ontmoeting ontbood Van Lohuizen, die onbekend was met de voorgeschiedenis, Versteeg, Broekhoff, Mouwen, Voordewind en Posthuma en ook de burgemeester. De politiechefs keerden zich opnieuw en bloc tegen Schreuder; de vier commissarissen dreigden zelfs ontslag te nemen als deze korpschef zou worden. Van Lohuizen zwichtte voor de druk en liet weten dat Broekhoff Versteeg kon opvolgen en dat Posthuma tweede man kon worden. Schreuder herinnert zich dat Van Lohuizen hem tijdens hun gesprek zonder gêne had verteld welk dreigement de commissarissen hadden geuit en dat hij door de knieën was gegaan: 'Toen had ik bijna tegen hem gezegd: Maar meneer de militair commissaris, dan had ik in uw plaats toch gezegd: Mijne heren, gaat u maar. Ik voer uit wat bekend is. Dat heeft hij niet gedaan.'¹²⁹ De uiterst beleefde Schreuder drong tevergeefs aan op een onderzoek naar de bereidheid van het korps om met hem samen te werken. Van Lohuizen liet hem zelfs niet terugkeren in politiedienst.¹³⁰

De keuze voor Broekhoff en Posthuma herstelde echter niet de rust in het korps. Binnen de korpsleiding ontbrandde een felle strijd om de macht. Enkele dagen na het onderhoud bij de militair commissaris liet Voordewind de burgemeester weten dat hij zich bedrogen achtte door zijn collega's. Tevoren was onderling afgesproken zich hard te maken voor een benoeming van Broekhoff:

*'Dat de heer Broekhoff de heer Versteeg zou opvolgen was voor mij geen nieuws; ik heb dat altijd wel geweten en heb daar ook aan meegewerkt. Dat als zijn plaatsvervanger echter de heer Posthuma was benoemd, was voor mij geheel onverwacht. [...] Ik stel U bij deze dus ermee in kennis dat ik met de aanwijzing van de heer P[osthuma] tot wnd. HC niet accoord ga en dat ik mij bij die beslissing van de heer Van Lohuizen (die in deze natuurlijk niets anders gedaan heeft dan het advies op te volgen van de heer Versteeg c.q. Broekhoff) niet wens neer te leggen en mij zo nodig tot hogere instanties zal wenden.'*¹³¹

Doordat de militair commissaris evenmin als de burgemeester zijn gezag oplegde aan de korpsleiding, kon de machtsstrijd voortwoekeren.

Vasthoudend aan zijn claim op het hoofdcommissariaat, wendde Schreuder zich tot minister van Justitie H.A.M.T. Kolfschoten. Deze verzocht de Amsterdamse procureur-generaal om hem over de zaak te informeren. Dit ambt werd sedert 1 juni 1945 waargenomen door N.J.G. Sikkel, die zich profileerde als een daadkrachtige vernieuwer die de bezem door de

politie zou halen maar de ervaring miste om de mogelijkheden van zijn functie ten volle te benutten.¹³² Een maand later liet hij de minister weten dat niet Schreuder of Broekhoff voor de functie in aanmerking diende te komen maar Voordewind, die hij aanpreekt als een doortastend politiechef en verzetsman. Voordewind wilde echter geen korpschef worden. Inmiddels was Broekhoff aangetreden als hoofdcommissaris. Nog geen week later werd hij met een ernstige geheugenstoornis in het ziekenhuis opgenomen. Begin 1946 zou hij overlijden. Vanaf 7 juli trad Posthuma dan ook als korpschef op, tot grote ergernis van Voordewind.¹³³

De eerste weken richtte de korpsleiding zich bovenal op de ordehandhaving. Versteeg en Broekhoff zetten zich in om het sterk verzwakte korps met hulp van de Hulppolitie van de sociaal-democraat Van Laar en de BS zo spoedig mogelijk het toezicht op straat uit te laten oefenen. Dat bleek onverwacht eenvoudig. In Amsterdam waren evenals elders verordeningen inzake de openbare orde van het Militair Gezag van kracht maar Van Lohuizen droeg de bijbehorende bevoegdheden begin juni informeel over aan de korpsleiding.¹³⁴ Broekhoff, verontrust over de grote aanhang van de Waarheid-beweging, een mantelorganisatie van de CPN, koos voor een restrictieve opstelling. Begin juli liet hij waarnemend procureur-generaal Sikkink weten: 'De toekomst ziet er niet geruststellend uit; de stakingsbacterie welig.'¹³⁵ Het personeel op straat kreeg instructie strikt de hand te houden aan het colportageverbod. Openbare bijeenkomsten werden in de regel verboden. In september werden de verordeningen van het MG ingetrokken en werd de Algemene Politieverordening van 1934 met haar beperkende bepalingen inzake demonstraties en colportage weer richtsnoer voor de ordehandhaving.¹³⁶

Het kostte de korpsleiding en officier van justitie Wassenbergh grote moeite het sterk verzwakte opsporingsapparaat opnieuw binnen de kaders van de rechtsstaat te laten opereren. Posthuma had in januari negen ondergedoken rechercheurs laten ontslaan wegens absentie. Na de bevrijding schorst hij dertig rechercheurs die lid waren geweest van de NSB. Binnen een halfjaar werden van de vierhonderd resterende rechercheurs ruim zestig wegens malversaties buiten dienst gesteld. In het apparaat heerste corruptie: onderhands werden bijvoorbeeld beloningen gevraagd voor de opsporing van gestolen goederen, waarbij al bij aangifte om geld werd verzocht. Posthuma liet weten dat hij deze misstand krachtig zou bestrijden, maar de eerste rechercheurs die werden betrapt, bestraft hij slechts met terugplaatsing in de uniformdienst. Het Openbaar Ministerie stelde geen vervolging in.¹³⁷

De werkdruk van de recherche verminderde niet. Al liep het aantal moorden terug van twaalf naar twee per maand, het herstel van het postverkeer en goederenvervoer ging gepaard met een explosieve toename van

diefstal. De zwarthandel bleef floreren. Toen boetes de handelaren niet bleken af te schrikken, sloot de politie hen in overleg met het MG op in een werkkamp in de Noord-Oost-Polder, een praktijk die na enkele weken van hogerhand moest worden beëindigd.¹³⁸

Na de bevrijding kwamen joden die de vervolging hadden overleefd uit hun schuilplaatsen. Een klein aantal van de gedeporteerden keerde terug uit de kampen. Zij werden geconfronteerd met het verlies van familie en bezit en met tal van buitengewone praktische problemen. Van inleving in hun situatie was geen sprake, noch bij de politie, noch bij het bestuur, noch bij de bevolking. Dat bleek reeds op 22 mei toen Versteeg Duitsers een meldingsplicht oplegde.¹³⁹ De Vreemdelingendienst verplichtte Duitse joden zich te registreren en wees prompt enkele Duitse en Poolse joden het land uit. Toen deze legalistische opstelling tot protest leidde, verdedigde de dienst zich tegenover de leiding met de woorden: 'Waar echter vele Duitse Joden meer Duitscher dan Jood geweest zijn, is het wenschelijk ook deze te registreren en kan met gevoelsargumenten niet verder rekening worden gehouden.'¹⁴⁰

Eind mei bereikte het bericht de stad dat op 1 juni de eerste trein zou arriveren met overlevenden van concentratie- en vernietigingskampen en terugkeerders van de arbeidsinzet. In aller haast vormden gemeentebestuur, politie en particuliere hulporganisaties een organisatie om hen op te vangen. Aandacht voor de bijzondere problemen van terugkerende joden had deze niet. Rechercheur Verbiest, wiens echtgenote was betrokken bij de opvang:

*'Via mijn vrouw [kwam er iemand] naar mij toe die, voordat hij ging onderduiken, goederen had afgegeven. Die mensen wilden dat eigendom niet teruggeven. Ik dacht: ik ga hem helpen. Ik had dat nog niet gedaan of er kwamen van alle kanten mensen, allemaal joden die problemen hadden en die door niemand werden geholpen. Ze konden nergens terecht. Het was eigenlijk verschrikkelijk. Iedereen had het wel druk, maar er werd geen notitie van genomen. Ik heb toen het bureau Terugbezorging Joodse Goederen opgericht. Voordewind, die intussen was teruggekomen, vond dat ook hoogst noodzakelijk en heeft er met officier van justitie meester Wassenbergh over gesproken. Wassenbergh heeft tegen hem gezegd: "Je mag de mensen aanhouden, je mag ze ook rustig in de cel stoppen, maar er mogen geen processen-verbaal gemaakt worden. Er mogen geen zaken van komen: we hebben werk zat." Dat is een rare boodschap. Ik heb er toch gebruik van gemaakt. Ik heb diverse mensen dagen in de cel gezet tot ze bereid waren te bekennen. Als ze een paar uur zaten, zagen ze meestal wel in... Als ze dan vertelden waar ze de boel gelaten hadden en we die hadden opgehaald, was de kous af. Later hebben Eikema en Koppejan ook meegeholpen.'*¹⁴¹

In 1945 stelde Verbiests bureau 141 onderzoeken in; onbekend is in hoeveel gevallen dit een positief resultaat had. De Zedenpolitie onderzocht voorts

194 gevallen van ontucht met (joodse en niet-joodse) kinderen die tijdens de bezetting bij pleegouders waren ondergebracht; tot hoeveel veroordelingen dit leidde, is eveneens onbekend.¹⁴²

Omdat vaststond dat de Hulppolitie en de BS na verloop van tijd zouden worden ontbonden, stelde de korpsleiding in allerijl een opleiding in tot hulpagent. Deze ving aan in augustus. Een kleine duizend personen, deels afkomstig uit de Hulppolitie, kregen een spoedcursus van een maand. Inspecteur Jong die bij het onderricht werd ingezet, herinnert zich 'dat ik voor de klas stond en er iemand binnenkwam die zei: "Mag ik die en die hebben?" Die werd eruit gehaald en bleek fout te zijn. Daar hadden ze niet eens tijd voor gehad.'¹⁴³ De hulpagenten zouden later, wanneer het korps weer op sterkte was, worden bijgeschoold tot agent. Terwijl de BS in augustus werden ontbonden, zette de politieleiding zich met succes in voor het behoud van de Hulppolitie. Op 1 januari 1946 werd het Corps Vrijwillige Politie opgericht, dat in normaal politieverband fungeerde: de leiding ressorteerde onder de hoofdcommissaris, de manschappen traden op onder leiding van politiepersoneel. Uiteindelijk was aldus toch een regeling getroffen zoals Van Heuven Goedhart en Drees die in het conflict met de OD hadden nagestreefd. Een tweede onderscheid met de vooroorlogse burgerwacht, het democratisch karakter, ging reeds in de zomer van 1948 teniet. Toen droeg het gekozen bestuur de zeggenschap over het korps over aan de politieleiding en werd het verenigingswerk teruggebracht tot propaganda voeren voor de eigen organisatie.¹⁴⁴

Een compromis inzake het politiebestedel

Twee maanden voor de bevrijding waren de regering in Londen en de Vertrouwensmannen in bezet gebied tot de ontdekking gekomen dat zij radicaal verschillende regelingen hadden getroffen voor het politiebestedel. De eerste die hen met de neus op dit feit had gedrukt, was vermoedelijk Einthoven, de oud-korpschef van Rotterdam en medeoprichter van de Nederlandsche Unie. Deze had oorspronkelijk met de regeling van de Vertrouwensmannen ingestemd en had zelfs een positie aanvaard in de driehoofdige leiding van de Centrale Dienst die zij met de nationale politieleiding wilden belasten. Eind 1944 – hij logeerde bij zijn vriend Broekhoff in Amsterdam – begon hij evenwel te twijfelen. Hij vreesde dat na de bevrijding de rivaliteit tussen Justitie en Binnenlandse Zaken de kop op zou steken en dat de Centrale Dienst, ondergeschikt aan twee ministers, hun speelbal zou worden. Op 13 februari 1945, kort nadat de Vertrouwensmannen het misleidende telegram over het Amsterdamse hoofdcommissariaat naar Londen hadden gestuurd, besloot hij door de frontlinies te gaan ten-

einde het 'vernieuwde' kabinet persoonlijk van de situatie op de hoogte te stellen.¹⁴⁵ Dat schrok van wat het hoorde en stuurde hem terug naar bezet gebied met de tekst van het Buitengewoon Politiebesluit en de regelingen van het MG inzake de ordehandhaving en de arrestatie van collaborateurs. Na zijn terugkeer confronteerde Einthoven de Vertrouwensmannen en toekomstig secretaris-generaal Tenkink met deze stukken. Zij hielden echter vast aan de getroffen maatregelen, niet in staat zijnde de honderden burgemeesters opnieuw te instrueren zonder dat verwarring zou ontstaan. Mogelijk wilden zij eenvoudig niet afstappen van de regeling die de bestuurlijke autoriteiten een overwicht in het politiebestel gaf.¹⁴⁶

De regering, door Einthoven van deze reactie op de hoogte gebracht, zond de Vertrouwensmannen de boodschap: 'Regeering bereikt mededeling dat organisatie zou worden gehandhaafd, welke in strijd met [Politiebesluit]. Dit is ontoelaatbaar en ongewenscht ook al omdat organisatie Zuiden conform KB werkt. [...] Hoe andere regeling in het leven geroepen volkomen raadsel aangezien in dezen geen verschil van inzicht in boezem der Regeering.'¹⁴⁷ Zelfs na deze reprimande hielden de Vertrouwensmannen vast aan hun regeling.¹⁴⁸ Kort na de capitulatie publiceerden zij een *Staatscourant* die een reeks noodmaatregelen bevatte, waaronder hun regeling voor het politiebestel. Nog dezelfde avond nam het Militair Gezag het blad in beslag, een staatsrechtelijk volstrekt onoorbare daad, en verhinderde zodoende de oprichting van een politiebestel met als spil de commissarissen van de koningin en de burgemeesters.¹⁴⁹

De ingreep van het Militair Gezag betekende niet automatisch de verwezenlijking van het justitiële model dat lag besloten in het Buitengewoon Politiebesluit. Koningin Wilhelmina, inmiddels bijgevalen door het 'vernieuwde' kabinet, had namelijk nog altijd het tweede deel van dat besluit niet bekrachtigd. De minister van Justitie had dientengevolge weliswaar het eenhoofdig gezag over politie en Marechaussee maar de verdeling van de resterende politiebevoegdheden lag nog niet vast. Hoe na de bevrijding het toezicht op de politie daadwerkelijk werd uitgeoefend, hing af van de betrokken autoriteiten, en deze waren in meer dan de helft van Nederland geselecteerd en van instructies voorzien door de Vertrouwensmannen. Kesper werd secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Bij Justitie behield Van Angeren weliswaar zijn functie maar hoefde Tenkink geen stap terug te doen: hij werd loco-secretaris-generaal. De drie personen die de Vertrouwensmannen met de leiding van de Centrale Dienst hadden willen belasten, kregen eveneens topfuncties: F.R. Mijnlieff werd chef van de afdeling Openbare Orde en Veiligheid van Binnenlandse Zaken, Einthoven hoofd van een nieuwe inlichtingendienst. De leiding van het Directoraat-Generaal van Politie werd aanvankelijk waargenomen door G.E. Langemeyer. Nadat het eind 1945 weer was teruggebracht tot afdeling Politie werd de

leiding in handen gesteld van de Amsterdamse substituut-officier van justitie L. de Blécourt die overigens de titel directeur-generaal mocht blijven dragen. Commissaris Van den Berg werd ten slotte belast met de beoordeeling van geschorste en gestaakte politiemannen.

Kort na de bevrijding riep het demissionaire kabinet een commissie in het leven om met een voorstel te komen voor de inrichting van het politiebestedel. Deze commissie, onder voorzitterschap van majoor B.W. van Mourik Broekman van het Militair Gezag, bepleitte eind juni het herstel van de positie van de burgemeesters in het bestel, een conclusie die aansloot bij de heersende opvattingen in de politieleiding maar die op gespannen voet stond met het Buitengewoon Politiebesluit.¹⁵⁰ Het kort tevoren aangetreden kabinet-Schermerhorn-Drees, dat de rol van het Militair Gezag wilde terugdringen en bovendien zo spoedig mogelijk een geheel nieuwe wettelijke regeling voor de politie wilde treffen, legde het voorstel naast zich neer.¹⁵¹

In Amsterdam werd het ontbreken van een wettelijke regeling voor het gezag over en het toezicht op de politie niet ervaren als een probleem. Informeel drongen Versteeg en Broekhoff aan op de vorming van één korps rijkspolitie onder eenhoofdige leiding. In het eerste maandverslag meldten zij:

*'Het personeel is niet enthousiast over den gang van zaken na de bevrijding. Het verkeert in de meening dat naar oude toestanden wordt teruggekeerd hetgeen men niet wenscht. Bij velen heerscht een gevoel van onzekerheid ten opzichte van verschillende belangen waarbij gedacht wordt aan bevorderingskansen, salarïëring en verlofregeling. [...] Terugkeer tot de gemeentepolitie in haar ouden vorm wordt door velen niet op prijs gesteld; men gevoelt meer voor Staats- of Rijkspolitie, zij het in gewijzigde vorm.'*¹⁵²

Versteeg probeerde bovendien van het MG toestemming te krijgen om zelf korpsleden te machtigen om als hulpofficier van justitie op te treden, met als extra argument dat hij zo 'in staat [zou] zijn de aanwijzingen zoodanig te doen dat die zich aan de toekomstige organisatie het beste aanpassen'.¹⁵³ Naar alle waarschijnlijkheid werd dit verzoek afgewezen.

In deze open situatie publiceerde Broekhoff *Enkele aspecten van het politievraagstuk*, een bundel essays die hij had geschreven tijdens de hongerwinter. Het boek was een doortimmerd pleidooi voor samenvoeging van de bestaande politiekorpsen in één korps rijkspolitie, optredend naast een hersteld korps Marechaussee. Het sloot aan op het preadvies dat hij kort voor de Duitse inval voor de Nederlandsche Vereeniging voor Gemeentebelangen had geschreven. Indertijd had hij het beheer en de hoogste leiding over die rijkspolitie willen toevertrouwen aan vijf directeuren van politie. Hoewel hij die opvatting nog altijd koesterde, bepleitte hij ditmaal om die

taken op te dragen aan de minister van Algemene Zaken en om het korps een bevelstructuur te geven die snel en gemakkelijk kon worden aangepast: normaliter het gezag bij de burgemeesters, in tijden van onrust bij de eerste minister. Ten slotte drong hij aan het korps het predikaat Koninklijke te verlenen, als remedie voor het geschonden imago. Broekhoff vertolkte de opvatting van veel politiechefs.¹⁵⁴

Het kabinet-Schermerhorn-Drees, een combinatie van de door Wilhelmina op handen gedragen vernieuwers en vertegenwoordigers van de traditionele politieke partijen, regeerde zonder volksvertegenwoordiging. In juli 1945 boog het zich over de inrichting van het politiestel. Het meende dat een parlementaire behandeling van de kwestie zou ontaarden in een stellingoorlog en het wilde daarom nog voor de installatie van een noodparlement eigenmachtig een wettelijke regeling treffen.¹⁵⁵ De regie over het opstellen van een nieuw politiebepsluit kwam in handen van drie personen: vice-premier Drees, als lid van het Vaderlandsch Comité en als Vertrouwensman nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van de regeling die de positie van de bestuurlijke autoriteiten beoogde te versterken, minister van Binnenlandse Zaken L. J. M. Beel, een katholieke 'vernieuwer' uit het Zuiden en steun en toeverlaat van de burgemeesters, en minister van Justitie Kolfshoten, net als Drees lid geweest van het Vaderlandsch Comité. Drees en Beel drongen vanaf het begin aan op herstel van het gezag van de burgemeesters over de politie ter plaatse: ze moesten 'zelfstandig kunnen blijven beslissen en beschikken'.¹⁵⁶ Beel en Kolfshoten kwamen overeen dat evenals in het ontwerp van het Vaderlandsch Comité twee soorten politie zouden komen: rijkspolitie en stedelijke politie, die in één korps zouden worden ondergebracht. De procureur-generaal zou fungerend directeur van politie blijven; de burgemeester zou bij de handhaving van de openbare orde onder toezicht staan van de Commissaris van de Koningin. Secretaris-generaal Van Angeren, die al het Rijkspolitiebepsluit van 1935 en het Buitengewoon Politiebepsluit van 1944 had opgesteld, kreeg opdracht een wettelijke regeling te ontwerpen op basis van deze hoofdlijnen.¹⁵⁷

Inmiddels was een bepsluit genomen over het voortbestaan van een landelijke opsporingsdienst. Procureur-generaal Van Thiel, na de bevrijding belast met het toezicht op en het beheer van de Rijksrecherche centrale, werd bij zijn eerste bezoek aan de centrale koel ontvangen en in eerste instantie niet toegelaten tot de kamer van de chef, Grevelink. Hij sommeerde de deur te openen en trof een deel van de leiding aan, druk bezig dossiers te selecteren: 'De [...] heren namen met moeite de eenvoudigste burgerlijke beleefdheid in acht en gevoelden zich kennelijk betrapt'.¹⁵⁸ Van Thiel rapporteerde het voorval aan de minister. De regering besloot mede naar aanleiding van dit incident de Rijksrecherche centrale te ontmantelen. De Rijksopsporingsdienst werd ontbonden en de andere diensten als afzon-

derlijke bureaus toegevoegd aan de Afdeling Politie van het ministerie. Grevelink werd chef van de Rijksvreemdelingendienst, Kallenborn van het bureau Criminele Voorlichting, waarbij de oorspronkelijke centrales werden ondergebracht en dat contact onderhield met Interpol, de opvolger van de IKK.¹⁵⁹ Inmiddels waren ook reeds beslissingen genomen over de plaats van de Marechaussee en van de inlichtingendienst in het politiebestedel. In beide gevallen was de minister van Justitie bereid zijn zeggenschap over te dragen aan zijn collega's van Binnenlandse Zaken en Defensie, klaarblijkelijk met de bedoeling zich te concentreren op de leiding over en het beheer van de gehele politie.¹⁶⁰

Van Angeren was ervan overtuigd dat van alle autoriteiten de minister van Justitie zich het meest onbaatzuchtig voor de rechtsstaat inzette en dat daarom de hoogste leiding over de politie het best in diens handen kon worden gelegd. Bij de formulering van het ontwerp-besluit trachtte hij binnen de marges die de drie ministers hem hadden gelaten, de sterke positie van Justitie te bestendigen. In de eerste plaats droeg hij het beheer van het nieuwe korps, een kwestie die de drie bewindslieden niet hadden aangeroerd, op aan de minister van Justitie. Ten tweede gaf hij bij de ordehandhaving, een taak die de ministers in handen van de burgemeesters wilde leggen, de procureurs-generaal en de minister van Justitie een aanvullende rol. De procureur-generaal zou op grond van het Rijkspolitiebesluit van 1935 de politie instructies mogen blijven geven 'bij gevaar voor personen en goederen'. De minister zou bij ernstige ordeverstoringen de rijkspolitie kunnen onttrekken aan het gezag van de burgemeester en deze zelf kunnen dirigeren. Van Angeren overhandigde zijn voorstel op 11 augustus 1945 aan de minister.¹⁶¹

Een maand eerder had een nota waarin Van Angeren zijn voornemens had vastgelegd, aan Mijnlieff, hoofd van de afdeling Openbare Orde van het ministerie van Binnenlandse Zaken, reeds de reactie ontlokt: 'Mijn conclusie is dan ook, dat het voorstel van mr. Van Angeren niet kan worden aanvaard en dat de thans vereischte centrale regeling van het beheer en krachtige homogene leiding met eerbiediging van de gerechtvaardigde aanspraken van beide departementen onder de gegeven omstandigheden slechts verwezenlijkt kunnen worden door het z.g. plan Broekhoff.'¹⁶² Be-doeld werd ongetwijfeld het preadvies dat Broekhoff in 1940 aan de NVG had uitgebracht. Ook uit andere hoek kwam steun voor dit plan. Enkele weken later richtte een groot aantal politiechefs een adres tot het kabinet. Zij spraken zich uit voor de aanstelling van een inspecteur-generaal en vijf directeuren van politie om de nieuwe politie te beheren en voor het aanbrengen van een scherpe functionele scheiding tussen de zeggenschap van de bestuurlijke en die van de justitiële autoriteiten. Tot de ondertekenaars behoorden de hoofdcommissaris van Den Haag G.W. Valken, de procureur-

generaal van Den Bosch Speyart van Woerden, commissaris Van den Berg, Van Mourik Broekman van het Militair Gezag en Broekhoff zelf. Op 22 augustus werden zij door de betrokken ministers ontvangen.¹⁶³

Ondertussen ontwierp Mijnlieff zelf een alternatief wetsvoorstel. Hij wenste zijn departement een gelijkwaardige positie aan dat van Justitie te geven en de invloed van Justitie op de ordehandhaving terug te dringen. Hij ging uit van twee aparte korpsen, een Rijkspolitie en een Gemeentepolitie, die zouden optreden in scherp gescheiden gebieden. Deze tweedeling stelde Mijnlieff in staat inzake het beheer een werkbaar compromis te formuleren. De minister van Justitie zou het eerste korps beheren en de burgemeesters van de grotere gemeenten het tweede, met inachtneming van landelijke regelingen die de minister van Binnenlandse Zaken in overleg met zijn collega van Justitie zou vaststellen. Inzake de leiding over en het toezicht op de ordehandhaving voerde Mijnlieff de door Broekhoff en de politiechefs bepleitte scherpe functionele scheiding tussen de zeggenschap van bestuur en justitie door. De leiding was in handen van respectievelijk de burgemeester en de officier van justitie, het toezicht in de handen van respectievelijk de Commissaris van de Koningin en de procureur-generaal. Op 17 augustus 1945 leverde Mijnlieff het ontwerp in bij minister Beel van Binnenlandse Zaken. Een week later overtuigde deze zijn collega van Justitie Kolfsoorten van de superioriteit van het voorstel boven dat van Van Angeren. Ook de rest van het kabinet ging toen snel met het ontwerp-besluit akkoord. Op 10 november 1945 verscheen het Politiebesluit in het *Staatsblad*, enkele dagen voor het noodparlement voor de eerste maal bijeenkwam. Van Mourik Broekman werd bij het ministerie van Binnenlandse Zaken chef van de afdeling die het beheer over de Gemeentepolitiekorpsen voerde. A. W. de Koningh, die tot de zomer van 1941 onder Duitse supervisie voortvarend de Nederlandse politiekorpsen had samengevoegd, werd Inspecteur-Generaal der Rijkspolitie.¹⁶⁴

De zuivering en de Bijzondere Rechtspleging

Tot het pakket dagorders dat Versteeg op 10 mei 1945 uitvaardigde, behoorde een oproep tot arrestatie van alle korpsleden van wie 'bekend is of aangenomen mag worden, dat zij lid, begunstiger of sympathiserend lid van de NSB of van de Germaansche SS in Nederland zijn of zijn geweest'.¹⁶⁵ Van de arrestatie behoefde geen proces-verbaal te worden opgemaakt. Korpsleden die uitsluitend lid waren geweest van het Rechtsfront, werden geschorst maar mochten niet worden opgepakt. Zij kregen de aanzegging om zich zelf op het hoofdbureau te melden. De groep te arresteren korpsleden was helder afgebakend maar beperkt in aantal, veel beperkter dan de Algemene

Lastgeving van het MG voorschreef. Zij besloeg 196 personen. Korpsleden die zich schuldig hadden gemaakt aan in het Besluit Buitengewoon Strafrecht genoemde misdrijven (een ander blootstellen aan opsporing of vervolging door de bezetter) maar geen lid van de NSB waren geweest, gingen vooralsnog vrijuit. Betrokkenheid bij de vervolging of deportatie van de joden was geen geldige reden tot schorsing of staking.

Versteeg had Posthuma belast met de leiding van de actie. De meeste arrestaties vonden plaats op 10, 11 en zaterdag 12 mei. Een groot deel van de groep werd door de POD thuis opgepakt. Posthuma liet alle arrestanten aan zich voorgeleiden. Sommigen, zoals inspecteur Ponne, die al op donderdag werd opgepakt, liet hij na een kort verhoor overbrengen naar het interneringskamp op de Levantkade; anderen, zoals Douwe Bakker die op vrijdag werd gearresteerd, hield hij eerst een of twee dagen voor verhoor vast op het hoofdbureau.

Na een week was ruim de helft van de 196 nationaal-socialistische korpsleden opgepakt; de rest was voortvluchtig.¹⁶⁶ Aangenomen mag worden dat zij weinig zachtzinnig werden behandeld. De voormalige commandant van de Ordepolitie Van der Ploeg kwam zoals vermeld in het kamp Levantkade te overlijden. Na enkele dagen maakte Posthuma een lijst bekend van korpsleden die werden gestakt. Onder hen waren commissaris Claes Bakker, de hoofdinspecteurs Hoedeman, Hopman en Kapinga, negen inspecteurs en 74 agenten en brigadiers. In totaal werd 16 procent van het korps geschorst of gestakt, een relatief laag percentage in vergelijking met korpsen in andere steden. Het lagere personeel lijkt minder hard te zijn aangepakt dan het hogere.¹⁶⁷

Het Militair Gezag nam pas contact op met de korpsleiding toen de zuivering van het korps reeds in volle gang was. Militair commissaris Van Lohuizen had de instructie: 'terstond [zijn] volle aandacht aan het politievraagstuk te wijden, [met name aan de zuivering]. Gebrek aan doortastendheid bij den M.C. zal ongewenste gevolgen kunnen hebben, gezien de belangrijke taak der Politie, speciaal in de eerste dagen na de bevrijding.'¹⁶⁸ Desondanks liet Van Lohuizen zich tijdens de eerste ontmoeting met de korpsleiding, op vrijdagochtend 11 mei in het Victoriahotel, vertegenwoordigen door zijn adjutant.

Ruim een week later werd de zuiveringscommissie gevormd die de militair commissaris moest adviseren over maatregelen tegen korpsleden. Het georganiseerd verzet mocht negen van de vijftien leden voordragen. Versteeg, verantwoordelijk voor de resterende zes, schoof Posthuma, Mouwen en een inspecteur die (evenals Posthuma) in het najaar van 1942 leiding had gegeven aan het ophalen van joden, naar voren. De drie andere leden, die geacht werden het lagere personeel te vertegenwoordigen, waren lokale voormannen van de politiebonden. Van Lohuizen, die zich graag liet ver-

lossen van lastige taken, gaf de commissie de bevoegdheid om geschorste of gestaakte korpsleden zonder zijn goedkeuring weer in dienst te nemen. Commissievoorzitter H.J. Hellema en Posthuma zouden veelvuldig gebruik maken van deze mogelijkheid.¹⁶⁹

Pas eind juni 1945 ontving de zuiveringscommissie van de korpsleiding de lijst met namen van geschorste en gestaakte personeelsleden. Op aandrang van Posthuma zag zij vervolgens af van een bekendmaking aan het publiek dat men aanklachten tegen politiepersoneel kon indienen.¹⁷⁰ Hierdoor kreeg zij vermoedelijk weinig nieuwe gevallen voorgelegd, ontving zij weinig ander bewijsmateriaal dan de stukken die de korpsleiding aandroeg, kortom voegde zij zich naar de door de korpsleiding gestelde grenzen aan de zuivering. In juli kwam de commissie voor de eerste maal bijeen. Zij stelde onderzoeken in en hoorde iedereen afzonderlijk. Soms werd een verdachte geconfronteerd met getuigen. Was er sprake van lidmaatschap van de NSB of de Germaansche SS, dan adviseerde de commissie zonder veel omhaal ontslag. Zij deed veel disciplinaire straffen uit. Zo werd een agent die goederen had gestolen tijdens het oppakken van een joods gezin, gedurende vijf jaar uitgesloten van bevordering vanwege de diefstal. Dertig maal werd voorgesteld een schriftelijke berisping te geven. Het betrof korpsleden die bijvoorbeeld fietsen voor de Wehrmacht hadden gevorderd, een verdachte aan de Sipo(SD) hadden uitgeleverd of de Hitlergroet hadden gebracht. Het is moeilijk een afgewogen oordeel over de beslissingen van de commissie te vellen omdat vaak met meer zaken rekening werd gehouden dan werden aangevoerd als gronden voor het besluit. In de commissie speelden de korpsleden, met name Posthuma, een overheersende rol, mede vanwege hun kennis van de omstandigheden. Het accent kwam te liggen op overtredingen van dienstvoorschriften die tijdens de bezetting uit politieke overwegingen niet waren bestraft. Zorgvuldig vermeed men de problematiek van misdrijven die op dienstbevel waren gepleegd.¹⁷¹

Hoezeer de korpsleiding informeel haar stempel drukte op de werkzaamheden van de commissie, blijkt uit het optreden van inspecteur Bessem. Hij was het enige korpslid dat zelfstandig aanklachten indiende, onder andere tegen de inspecteurs Hopman en Hoedeman, die boven hem op de bevorderingslijst stonden en met wie hij reeds lange tijd leiding gaf aan kamer 42. Hoedeman was in november 1940 door Versteeg belast met het uitwerken van een plan voor de reorganisatie van het korps, had in die functie intensief contact onderhouden met de leiding van de Ordnungspolizei en daarbij blijk gegeven van sympathie voor het Duitse regime. Hopman had zich veel neutraler opgesteld, maar na zijn arrestatie en internering in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel zijn chef Krenning een brief geschreven waarin hij vergeefs verzocht om vrijlating op grond van zijn Duitsgezindheid. Na de bevrijding werd deze brief voorgelegd aan de zuiveringscommissie.

veringscommissie. Zowel de korpsleiding als Bessem droeg het Hopman na dat hij Schreuder assistentie had verleend bij diens voorbereidingen op een optreden als korpschef.¹⁷²

Hoedeman verweerde zich voor de commissie krachtig tegen de beschuldigingen en liet niet na te wijzen op Bessems rol bij het oppakken van joden. De commissie hief zijn schorsing op en kort nadien hervatte hij zijn werkzaamheden. Hopman daarentegen stelde zich defensief op. Hij verklaarde dat zijn vrouw indertijd ernstig ziek was geweest en dat hijzelf had geleden onder het kampleven: 'Ik werd nerveus en zat bijvoorbeeld bij de ontvangst van brieven op mijn eentje te huilen.'¹⁷³ De commissie was in zijn geval onvermurwbaar, tilde zwaar aan zijn brief, ofschoon voorts weinig op hem viel aan te merken en droeg hem voor ontslag voor. Toen zijn zaak in het voorjaar van 1946 werd voorgelegd aan de minister van Justitie, spande de korpsleiding zich in de strenge beslissing in stand te houden, met het argument dat de brief inmiddels in het hele korps bekend was en dat zijn herindiensttreding grote onrust zou verwekken. Minister Kolfschoten besloot het niettemin te laten bij een schriftelijke berisping.¹⁷⁴

Een bijzonder geval vormden de korpsleden die bij het Politieopleidingsbataljon in Schalkhaar of bij de Politieofficiersschool in Apeldoorn een opleiding of heropleiding naar nationaal-socialistische maatstaven hadden ondergaan. Ten tijde van de bevrijding telde het korps driehonderd van dergelijke personen. Voor zover zij geen lid waren van een nationaal-socialistische organisatie, waren in eerste instantie tegen hen geen maatregelen genomen. Van Lohuizen had bij zijn aanstelling de instructie gekregen de Schalkhaarders niet collectief uit het korps te verwijderen maar hen allen individueel aan het oordeel van de zuiveringscommissie te onderwerpen. Eind juli 1945 verzocht hij de korpsleiding om de commissie de namen te verstrekken van de Schalkhaarders. Het verzoek werd onmiddellijk ingewilligd, maar de commissie zag af van een oordeel nadat voorzitter Hellema kennis had genomen van een wetsontwerp dat alle bevorderingen uit de bezettingstijd ongedaan zou maken. Uiteindelijk werden zij slechts getroffen door een collectieve maatregel: terugplaatsing in dezelfde salarisschaal als agenten die in 1945 waren aangesteld.¹⁷⁵

Begin 1946 werden de eerste politiemannen berecht. Het Openbaar Ministerie had niet duidelijk aangegeven welke categorieën als eerste in aanmerking kwamen voor strafrechtelijke vervolging. In de praktijk zijn vrijwel uitsluitend de korpschefs en de leden van de bijzondere afdelingen vervolgd. Van de eerste groep leefde Tulp niet meer. Zijn opvolgers kwamen er van af met lichte straffen: Krenning werd van rechtsvervolging ontslagen, Voûte en Van Hilten kregen ieder vier jaar gevangenisstraf. Tijdens het proces tegen Voûte traden enkele korpsleden, onder wie Voordewind, op als getuige à charge. Het personeel van de bureaus Inlichtingendienst

en Joodsche Zaken hoorde zwaardere straffen tegen zich eisen: hoofd-inspecteur Douwe Bakker zeven jaar; commissaris Dahmen von Buchholz levenslang. Tegen een tiental ondergeschikten, onder wie Kaper en Schaap die arrestanten zware mishandelingen hadden toegebracht, en tegen Harrebomée die tegen het eind van de bezetting aan de Silbertanne-moorden had deelgenomen, werd zelfs de doodstraf geëist. In hun geval was het gevoel van collegialiteit zozeer aangetast dat vrijwel geen korpslid bereid was ontlastende verklaringen af te leggen. Van Blitterswijk die zijn vriendschap met Harrebomée had afgebroken nadat deze hem had laten schaduwen, herinnert zich zijn weifeling nog goed:

*'Toen Bram [Harrebomée] voor de rechter moest verschijnen, ben ik nog door zijn helemaal van de kook zijnde vader – mijn oud-chef dus – opgebeld of ik niet als een soort getuige à decharge wilde optreden. Ik heb dat na rijp beraad geweigerd omdat ik een dergelijke interventie als verraad beschouwde aan mijn in de laatste oorlogsweken door de moffen gefusilleerde makkers uit de illegaliteit. [...] Of ik met die weigering juist heb gehandeld, betwijfel ik nu wel eens.'*¹⁷⁶

Uiteindelijk werden Harrebomée, Kaper en Schaap geëxecuteerd. De anderen kregen veelal acht tot tien jaar gevangenisstraf opgelegd. De meesten kwamen na drie of vier jaar vrij.¹⁷⁷

De definitieve beslissingen inzake de zuivering van de politie nam de minister van Justitie buiten iedere publiciteit. In veel gevallen legde hij lichtere straffen op dan de commissie had geadviseerd. Begin 1946 hervatten de eerste gestaakte politiemannen in stilte hun werk bij het Amsterdamse korps. Toen evenwel in maart twee rechercheurs terugkeerden die met de niet-gestaakte inspecteur Moll onder meer het onderzoek in de zaak-Joure hadden verricht en daarna bij de Rijksrecherche centrale onder Duitse leiding onder andere persoonscontroles in treinen hadden verricht, ontstond zoveel opschudding in het korps dat de buitenwacht het opmerkte. *Het Parool* publiceerde een artikel dat de namen en antecedenten van de rechercheurs bevatte en dat afsloot met de mededeling: 'In het politiecursus is het een publiek geheim dat men de zuivering zoals zij thans is uitgevoerd, als een farce beschouwt.'¹⁷⁸ Enkele dagen later traden enkele korpsleden onder wie rechercheur Verbiest naar buiten om hun misnoegen over de terugkeer van het tweetal kenbaar te maken. De affaire kwam aan de orde in de gemeenteraad. Loco-burgemeester Franke beriep zich bij die gelegenheid op zijn onwetendheid van de afweging van de minister. Hoewel Franke hoofd van de plaatselijke politie was en het tweetal tot zijn korps behoorde, kreeg hij geen inzage in hun zuiveringsdossiers. Franke lijkt echter vooral zichzelf van de kwestie te hebben willen verlossen. Zijn be-

toog mondde namelijk uit in een aanval op de korpsleden die de zaak hadden aangekaart:

*'B. & W. zijn echter over de zuivering bij de politie evenmin tevreden als de raadsleden, die van hun ontstemming daarover deden blijken. De schuld ligt voor een groot deel bij de klagende ambtenaren zelf. [...] Wie als politieman rancune vreest en daarom geen klacht durft indienen, moet er dan ook inderdaad over zwijgen en niet bij een ander gaan klagen dat het bij de politie een "zooitje" is. Wie bang is moet de consequenties van zijn gemis aan durf aanvaarden.'*¹⁷⁹

De nieuwe burgemeester die in oktober 1946 als opvolger van De Boer aantrad, A.J. d'Ailly, deelde deze opvatting en liet de minister van Justitie weten dat hij geen verdere zuiveringsacties in zijn korps wenste: 'Ik wilde zoo enigszins mogelijk deze geschiedenis als afgelopen beschouwen bij mijn optreden als burgemeester.'¹⁸⁰ Enkele maanden later stelde minister J.H. van Maarseveen niettemin een commissie in om het gedrag van de Amsterdamse politie tijdens de bezetting te onderzoeken. Zij hoorde enkele korpsleden en bracht zelfs een rapport uit, maar maatregelen werden niet meer genomen.

Op zaterdagavond 19 maart 1966 zou de Amsterdamse burgemeester Gijs van Hall optreden in het populaire televisieprogramma *Mies-en-scène*. Zijn voorlichter had in overleg met de programmaleiding de vragen opgesteld die presentatrice Mies Bouwman zou stellen: wat zijn lievelingskost was, welke hobby's hij had. Toen de burgemeester aan het begin van de avond – vermoeid na een lange dag vergaderen – terugkeerde in de stad, vernam hij dat de politie die middag wanordelijk had opgetreden tegen een grote groep jongeren. Er was hard geslagen. Van Hall, die zich niet graag met politiezaken bemoeide en ongelukkig was over eerdere, soortgelijke confrontaties, liet zijn voorlichter – met voorbijgaan aan de hoofdcommissaris – aan commissaris Landman van bureau Singel de ongeclausuleerde opdracht overbrengen dat die avond niet opnieuw geweld mocht worden gebruikt, hij slikte een opwekkend middel en begaf zich naar theater Frascati waar het televisieprogramma zou worden opgenomen. Hij nam geen kennis van de filmbeelden van het politieoptreden die dezelfde avond waren vertoond op de televisie maar stemde niettemin na aankomst in het theater prompt in met het verzoek om te reageren op het incident. Dat was geen verstandig besluit. Van zijn stuk gebracht door de onverwacht indringende vragen van Bouwman, gaf hij de kijkers de indruk een verwarde en radeloze man te zijn:

'Van Hall: In onze stad [...], overal is de jeugd, kan je zeggen, in opmars. Je merkt het en daar moeten wij begrip voor hebben en het is verschrikkelijk moeilijk om uit te vinden wat je daar aan doen moet. [...] Om daar een oplossing voor te vinden, dat is iets wat de politie niet kan, wat ik niet kan; daar moeten een heleboel verstandige mensen over praten. [...] Nu wordt de schuld... want u begrijpt... zij [de agenten] leven onder een ontzettende spanning, en... stelt u zich nou voor: een man die een uniform draagt, wat vanmiddag gebeurd is op de Prinsengracht, een joodse agent, die uitgescholden wordt als lelijke ss'er.

Bouwman: Is het dan niet verschrikkelijk toch, dat op dit moment een joodse agent een sabel in zijn hand heeft?

Van Hall: Ja, dat is natuurlijk het punt, wat moet je met zo'n man doen. [...] maar tenslotte heeft de politie de taak om – dat verwacht de bevolking van ze – om een zekere orde te scheppen en als men begint auto's omver te gooien of te vernielen of dergelijke zaken te doen, wat moet... moet ik dan tegen de politie zeggen: blijf maar liever weg en laat ze maar hun gang gaan?'¹

Van Hall weigerde evenals zijn voorgangers om in de gemeenteraad te spreken over politieoptreden maar gaf tegenover de presentatrice geen blik van die reserves. Hij kwam voor schut te staan: de televisiebeelden die kort tevoren waren uitgezonden, hadden de jongeren niet als aanstichters getoond maar als slachtoffers. Ofschoon de burgemeester met zijn stuntelige optreden steun en sympathie verwierf van het publiek, haalde hij in één klap iets wezenlijkers neer: het ontzag voor de autoriteiten, de zekerheid dat zij de zaak in de hand hadden.²

Van Hall demaskeerde die avond niet alleen het gezag maar verlamde met zijn ongeclausuleerde opdracht om niet opnieuw geweld te gebruiken bovendien het apparaat dat was belast met de daadwerkelijke ordehandhaving. Hij had zich afgesloten voor informatie over de concrete omstandigheden, de korpschef en diens Bureau Hoofdcommissaris gepasseerd en een richtlijn gegeven die het politiepersoneel op straat vrijwel geen manoeuvreerruimte liet. Commissaris Landman belde na ontvangst van de boodschap hoofdcommissaris H.J. van der Molen, die van niets wist, geen ontstemming liet blijken en zich liever niet in de kwestie wilde mengen. Toen Landman weldra vernam dat het gebruikelijke opstootje op het Spui die avond waarschijnlijk uit de hand zou lopen, zag hij slechts één oplossing: zelf de burgemeester opzoeken teneinde een ruimer mandaat te verkrijgen. In Frascati kostte het de zenuwachtige commissaris grote moeite gehoor te vinden, zo vertelde hij later:

*'Ik herinner mij dat ik nog tegen de burgemeester heb gezegd, dat ik een chauffeur bij mij had, die in Buchenwald heeft gezeten en nog 70 pond woog toen hij in Nederland terugkeerde. "Verlangt U burgemeester van mij dat ik die man in de hand houd als hij voor vuile ss-er wordt uitgescholden?" Ik heb nog gevraagd: "Wat wilt U dan als de auto's ondersteboven worden gegooit en in brand gestoken zoals in Djokja?"'*³

Van Hall deed een kleine concessie en Landman stelde zich met zijn personeel terughoudend op. Het gevolg was dat later die nacht op de televisie beelden te zien waren van jongeren die onder het toezicht oog van de politie een brandje stichtten bij het Paleis op de Dam.⁴

De nationale politieautoriteiten die 's avonds thuis televisie keken, beseften terstond hoezeer de Amsterdamse politieleiding het gezag ondermijnde. Minister J. Smallegenbroek van Binnenlandse Zaken, die twee dagen eerder in het parlement nog met verve recent hard politieoptreden had verdedigd, nodigde stante pede zijn collega van Justitie uit om de volgende middag bij hem thuis de zaak met enkele topambtenaren te bespreken. Hij ontbood tevens de burgemeester en de hoofdcommissaris. Deze wanhoopsdaad bracht echter geen oplossing. Van Hall meldde zich ziek en Van der Molen, die niet uit de eerste hand over de gebeurtenissen kon vertellen,

hoorde de ministers die zondagmiddag beleefd aan.⁵ Het Bureau Hoofdcommissaris bleef zelfstandig, grotendeels buiten de hoofdcommissaris om, het politieoptreden regelen zoals het sedert 1943 had gedaan. De televisie verschaftte het publiek meer zicht op het politieoptreden dan de met het toezicht op de politie belaste autoriteiten via de eigen kanalen hadden. De daaruit voortvloeiende spanningen verlamden de gezagshiërarchie. Onder de betrokken gezagdragers brak keer op keer dezelfde paniek uit, een collectieve gemoedstoestand waarin gevolgen van de oorlog, herinneringen aan de oorlog en beelden van de oorlog onontwarbaar waren verstrengeld. Met een schok zou het door Tulp uit het bestel gelichte korps uiteindelijk terugkeren onder het gezag van de bevoegde autoriteiten. De schok ging net als die in 1934 en in 1941 gepaard met forse ordeverstoringen op straat en een herschikking van de machtsverhoudingen in het politiebestedel.

Gezag en de herinnering aan de oorlog

De Amsterdamse politie had na de bevrijding een geschonden imago. In de pers verschenen artikelen over misdrijven die politieambtenaren hadden gepleegd tijdens de bezetting, over de moeizame zuivering van het korps en het hardnekkig voortbestaan van corruptie. Herhaaldelijk verzekerde de korpsleiding dat scherp werd opgetreden tegen misstanden. Posthuma verklaarde in een interview in *Het Parool*: 'Persoonlijk zal ik met alle mij ten dienste staande middelen ernaar streven het Amsterdamsche politiecorps zijn goede naam weer terug te geven.'⁶ In de praktijk stelden korpsleiding en Openbaar Ministerie zich minder ferm op: uit vrees voor verdere beschadiging van de reputatie van de politie werden gevallen van corruptie in de regel informeel afgedaan met een disciplinaire straf.⁷ Eind 1946 werd afgezien van een tweede, grondiger zuivering van het korps. Niet iedereen was echter reeds bereid over te gaan tot de orde van de dag. Met name *De Waarheid* en *Het Parool* hekelden herhaaldelijk het gebrekkig gezuiverde korps.

Terwijl het tij kenterde, verscheen op 9 mei 1947 in *De Waarheid* een artikel over het opsporingsonderzoek naar de daders van de aanslag op het Bevolkingsregister in 1943. Zoals bekend had Posthuma met enkele rechters de Duitse recherche daarbij geassisteerd. In het artikel werd zijn hulpvaardigheid aan de kaak gesteld. Posthuma schrok van deze publicatie, zo blijkt uit zijn eigen notities. Hij twijfelde niet aan de juistheid van zijn toenmalige optreden, maar was beducht voor opschudding. Twee maanden eerder had hij informeel van de chef van de Politieke Rechercheafdeling (PRA), een opsporingsdienst van de Bijzondere Rechtspleging, vernomen dat een rechercheur van deze dienst kortstondig onderzoek naar zijn optreden in deze zaak had verricht en dat had gestaakt toen bleek dat

de belangrijkste Duitse getuige Kriminalsekretär Klein niet kon worden gehoord.⁸ Posthuma was overtuigd dat deze rechercheur de bron was van de journalist en kennelijk via de media alsnog resultaat wilde behalen. Hij stelde meteen de hoofdcommissaris, de directeur-generaal van politie en zijn eigen advocaat op de hoogte en trachtte voorts met hulp van enkele collega's de identiteit en het doen en laten van de PRA-rechercheur te achterhalen. Blijkens zijn eigen aantekeningen liet het hoofd van de inlichtingendienst van het korps Heyink hem anderhalve week later weten:

*'Brigadier D. zegt dat [rechercheur] Ligtermoet achter mijn zaak aanzit en Lages speciaal over mij hoorde die gezegd zou hebben dat ik enige keren bij Lages geweest was om een wit voetje bij hem te halen. (Zoo worden de Duitschers bewerkt.) Wie heeft hem opdracht gegeven? Wat wil men? Heyink zal onderzoeken.'*⁹

Posthuma kwam opnieuw in actie toen begin juni *Het Parool* het artikel 'Is commissaris Posthuma de juiste man om anderen te beoordelen?' publiceerde.¹⁰ Het artikel stelde dat Posthuma met zijn rechercheurs in het bewuste onderzoek een groot aantal daders zou hebben opgepakt en illustreerde zijn dienstbaarheid aan de bezetter met enkele anekdotes. Nog dezelfde dag bezocht Posthuma de auteur van het artikel, een zekere Van der Weg, en veegde hem de mantel uit. Een bevriende dominee die over goede contacten met de leiding van *Het Parool* beschikte, drong aan het niet bij een schrobbering te laten: 'Het resultaat van je eerste bezoek is eigenlijk volkomen en er is geen andere [uitweg] dan een stuk [met een rectificatie] erover. Hier draait Van der Weg nog omheen. Gun hem daar geen tijd voor.'¹¹

Posthuma liet zich overtuigen en de dominee regelde een tweede gesprek met de journalist, ditmaal in aanwezigheid van een van de eindredacteuren. Posthuma waste de journalist opnieuw de oren: hij erkende diens recht om 'reputaties aan te vallen' maar liet hem tevens dreigend weten dat hij 'niet met kwajongens te maken had'.¹² Over het slot van zijn donderpreek noteerde Posthuma zelf naderhand: 'Ik heb toen onder geheimhouding die twee stukken getoond waar Van der Weg paf van is en volgens mij zit hij al lang ergens om te zeggen "wat heb je me nou geflikt?" en om nieuwe punten te krijgen.'¹³ Waarschijnlijk toonden de voorgelegde documenten dat de eerste van de twee arrestanten die de Duitse politie naar de daders leidden, was opgepakt door een korpslid dat niet onder Posthuma ressorteerde en dat hij zodoende een minder actieve rol in het onderzoek had gespeeld dan het artikel suggereerde. Posthuma negeerde de beschuldiging dat hij zijn rechercheurs een groot aantal daders zou hebben laten oppakken. De journalist koos eieren voor zijn geld en *Het Parool* publiceerde enkele dagen later een verklaring dat het artikel op onjuiste inlichtingen gebaseerd was geweest en dat de redactie de publicatie betreurde. Met

veel moeite wist Posthuma vervolgens de PRA-rechercheur een halt toe te roepen.¹⁴

Het optreden van Posthuma sloot aan bij een omslag in de opstelling van de bevolking tegenover het oorlogsverleden en de zuivering. De Commissie van Onderzoek inzake Menten beschreef deze verandering vele jaren later als volgt: 'Van 1948 af aan lijkt de stemming om te slaan: de catharsis was niet meer, zoals de oud-illegalen zo nadrukkelijk betoogden, de slappe vertoning, gefrustreerd door machten van buitenaf, maar leek de trekken te krijgen van een schandelijke "inquisitie", die als zodanig verkeerd was opgezet en aan de "inquisiteurs" en hun aanhang misplaatste protectie en onverdiend profijt verschafte.'¹⁵ Vanaf 1948 waren het de zuiveraars die aan de schandpaal werden genageld. Enkele belangrijke politieke gebeurtenissen bestendigden de nieuwe opstelling: de communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije, de oprichting van de staat Israël en het aantreden van een nieuw kabinet in Nederland met een opvallend brede steun in het parlement. Het werd ongepast geacht om nog langer leed op te rakelen uit de bezettingstijd; eenieder diende zich te wijden aan de wederopbouw. In de jaarlijkse herdenkingen van de oorlog kwam het beeld centraal te staan van een natie die het zwaar te verduren had gehad en ten slotte eensgezind het Duitse juk van zich had afgeschud. Dit beeld bood geen ruimte voor aspecten zoals het uitzonderlijke lot van de joden, de gediensstigheid van het eigen bestuursapparaat en het geslaagde appèl dat de bezetter, bijvoorbeeld voor de strijd aan het Oostfront, had gedaan op anti-communistische sentimenten van de bevolking. Na 1948 nam de CPN niet langer deel aan de officiële herdenking van de Februaristaking. De politie en andere overheidsinstanties werden verlost van aanvallen in de pers. Toen in mei 1948 PRA-rechercheurs een onderzoek wilden instellen naar de rol van Posthuma bij de razzia op Duitse joden in juni 1941, wist hij de kwestie uit de krant te houden en de betrokken rechercheurs tot de orde te laten roepen.¹⁶ De zuivering was gestopt en de openbare kritiek op de politie gesmoord zonder dat haar beschadigde imago was hersteld.

Tot de rationele kern van gezagsaanvaarding behoort het beeld van de gezagdrager bij het publiek. Een bron die meer inzicht kan verschaffen in het imago van de politie na de omslag van 1948, zijn de memoires van Voordewind. Na zijn pensionering publiceerde hij in 1949 *De commissaris vertelt*. Toen dit boek aansloeg, kwam hij met nieuwe delen zoals *De commissaris vertelt verder* en *De commissaris vertelt door*. De boeken waren bij uitstek een tijdsverschijnsel. In de jaren vijftig beleefden zij druk op druk en werden meer dan een half miljoen exemplaren verkocht. Zijn ghostwriter, de publicist S. de Vries jr, bewerkte ze tot populaire hoorspelen. Begin jaren zestig stokte de verkoop en werd de vertellende commissaris symbool van de oubolligheid van het recente verleden.¹⁷

Voordewind presenteerde zich in zijn boeken als een rondborstige Fries die nooit een blad voor de mond nam, wars was van regels en procedures, het in het korps voortdurend aan de stok had met dienstkloppers en juristen, en die tegelijkertijd voor het lagere personeel en de buurtbewoners een vaderfiguur was, iemand bij wie zij altijd met hun zorgen konden aankloppen. Agenten en brigadiers waren eerlijke en eenvoudige mannen die met volharding en slimheid vrijwel elke zaak tot klaarheid brachten. Deze beelden waren sterk gedateerd en geromantiseerd. Veel ontbrak aan zijn beeld van het politiewerk: de verveling, het geweld, de opgelegde distantie tot het publiek. Van een persoonlijke band tussen politie en publiek was vrijwel geen sprake meer. De populariteit van Voordewinds boeken berustte op de aan de lezers geboden mogelijkheid zich te vermeien in de illusie dat het gezag tot voor kort zorgzaam was geweest.

Omdat de herinnering aan het politieoptreden tijdens de bezetting eind jaren veertig nog vers in ieders geheugen lag, zijn de fragmenten over de oorlog sleutelpassages. In 1946 had Voordewind in het korpsblad enkele verzetsdaden van Amsterdamse politiemannen beschreven, met het expliciete doel om korpsleden munitie te verschaffen tegen de kritiek vanuit de samenleving dat de politie massaal had gecollaboreerd.¹⁸ In zijn memoires stelde Voordewind:

*'In het algemeen kan gerust worden gezegd, dat de Nederlandse politiemann tijdens de bezetting zijn plicht gedaan heeft. Inderdaad: er waren er, die zich openlijk of bedekt aan de zijde van de vijand schaalden. Maar dat was toch maar een klein percentage. Ook was er een categorie die wat men noemt van twee wallen trachtte te eten. Doch de overgrote rest heeft ongetwijfeld de belangen van de bevolking steeds zo goed mogelijk behartigd, terwijl het getal, dat daadwerkelijk heeft deelgenomen aan het verzet, in de politiegelederen er mag zijn.'*¹⁹

Zorgvuldig vermeed hij in zijn boeken te refereren aan de taken met welke de bezetter de politie had belast. Verwijzingen naar het optreden tegen de joden ontbreken volledig. Opmerkelijk was zijn steunbetuiging aan burgemeester Voûte en rechercheur Blonk. Over de laatste, die ruim een halfjaar zeer actief dienst had gedaan bij het bureau Joodsche Zaken, schreef hij: 'Hij was [...] de schrik van de onderwereld en al heeft deze politiemann tijdens de bezetting helaas zijn plicht als goed Nederlander een tijdlang vergeten, als recherchemann heb ik zijns gelijke niet gekend en als zodanig zal ik altijd met het grootste respect aan hem blijven denken.'²⁰ In latere drukken van zijn boeken schrapt Voordewind enkele vergelijkbare passages, een aanwijzing dat deze mogelijk een grens hadden overschreden.

Over het imago van politie en bestuur in het begin van de jaren zestig kunnen meer onderbouwde uitspraken worden gedaan. In de nazomer van

1963 ondervroeg het NIPO Amsterdammers over recent, uitzonderlijk hard optreden van de Amsterdamse Karabijnbrigade.²¹ Van de ondervraagden vond 59 procent het politieoptreden in de regel juist en 42 procent vond dat ook in dit geval. Van de 29 procent van de ondervraagden die het recente optreden afkeurde, vond slechts een kwart dat de goede bedoelingen van de demonstranten een meer coulante houding hadden gerechtvaardigd. De brede steun die er kennelijk voor het politieoptreden bestond, ging opmerkelijk genoeg gepaard met een gering prestige van de politie zelf, zo bleek uit een sociografisch onderzoek dat een jaar eerder onder de Nederlandse bevolking was verricht. Over het politiepersoneel heerste volgens de onderzoekers de mening: 'Als je overal te beroerd voor bent, word je politieagent. Daar moet je een zekere mentaliteit voor hebben en die sla ik niet hoog aan. Vaak dienstkloppers, heel kleine ambtenaartjes, doen alles automatisch.'²² Vooral in de grote steden was het oordeel uitgesproken negatief. Hier genoot een politieman minder aanzien dan bijvoorbeeld een machinist, een geschoolde arbeider en een kleine winkelier en maar nauwelijks meer dan een sigarenmaker en een chauffeur.²³ Klaarblijkelijk genoot de politie in het begin van de jaren zestig wel ontzag maar geen vertrouwen.

Eind jaren vijftig kwam een einde aan de politieke coalitie van de Katholieke Volkspartij en de sociaal-democratische Partij van de Arbeid, waarna radicale, niet-communistische jongeren binnen en buiten de laatste partij meer speelruimte kregen. In 1960 startte L. de Jong een reeks televisiedocumentaires over de bezetting en berechtte Israël Eichmann onder grote publieke belangstelling, waarmee voor het eerst een uitvoerder van Hitlers politiek in de schijnwerpers kwam te staan. De radicale jeugd kreeg een woordenschat aangereikt waarmee zij het eigen protest een extra morele lading kon geven.

In 1965 kwam de meningsvorming over de bezetting in een stroomversnelling, niet in de laatste plaats door de publicatie van het boek *Ondergang* van J. Presser, een meeslepend relaas over de vervolging en vernietiging van de Nederlandse joden dat zich van eerdere publicaties onderscheidde door de ruime aandacht voor de vervolgd en door de bitterheid over de houding van de omstanders. De zwakke plek in het aanzien van het bestuur kwam bloot te liggen. In korte tijd werd het publiek overspoeld met veelal negatieve krantenberichten over de politie. Het begrip Schalkhaarders kwam opnieuw in roulatie. Net als voor 1948 werd de politie aangeklaagd vanwege haar oorlogsverleden, maar de kritiek richtte zich, mede door gebrek aan kennis van individuele misdragingen, niet meer op personen maar op het hele instituut. De herleeft herinnering aan de oorlog maakte de legitimiteit van de politie bijzonder fragiel.²⁴

Posthuma en het Bureau Hoofdcommissaris

De zittende korpsleiding had tijdens de bevrijding voorkomen dat het bevoegd gezag zich deed gelden. De regering, ontevreden met deze gang van zaken, benutte het onverwachte overlijden van Broekhoff om in het voorjaar van 1946 een buitenstaander tot korpschef te benoemen, de vijfenvijftigjarige marechausseeofficier H.A.G.J. Kaasjager. Hij had na zijn studie aan de KMA tot september 1941 gediend bij de Marechaussee toen hij als districtscommandant had geweigerd om zijn manschappen naar Schalkhaar te sturen. Hij was vervolgens opgepakt en in krijgsgevangenschap gevoerd. Na de bevrijding was hij hersteld in zijn oude functie.²⁵ De regering verwachtte van hem dat hij als hoofdcommissaris het Amsterdamse korps in het gareel bracht en een eind maakte aan de strijd in de leiding. Kaasjager had echter minder grote aspiraties. Zijn adjudant inspecteur Jong noemt hem: 'een bijzonder prettig mens die goed met veel mensen om kon gaan. Hij wilde niet dat er een militaire organisatie zou ontstaan. Dat is nooit zijn ambitie geweest. Hij nam het korps zoals het was.'²⁶ Kaasjager was inderdaad uit op het handhaven van de status-quo. Het eerste jaarverslag dat hij uitbracht, meldde laconiek dat de tijdens de bezetting ingevoerde opsplitsing van het korps naar Duits model in een Geüniformeerde Politie, een Recherchedienst en een Bestuursdienst werd gehandhaafd en dat de korpschef gebruik zou blijven maken van het door Tulp opgerichte Bureau Hoofdcommissaris. Van Blitterswijk, die toen al twintig jaar bij het korps diende, verklaart over de interne verhoudingen na de bevrijding:

*'Dat groepje dat aan het hoofdbureau zat, had het voor het vertellen. Onder Kaasjager is het wel beter geworden, maar die had ook een groep om zich heen zitten. Bij een borrel ging hij ook altijd bij die officieren zitten.'*²⁷

Posthuma wilde na het aantreden van Kaasjager niet opnieuw zijn oude functie als chef van de Centrale Recherche opnemen omdat hij dan zou ressorteren onder Voordewind met wie hij sedert 1945 op voet van oorlog leefde. Als noodoplossing werd Posthuma benoemd tot hoofd van de Geüniformeerde Politie, ofschoon hij vrijwel geen ervaring had in de straatsdienst en ronduit weigerde een uniform te dragen. Onder Kaasjagers supervisie doofde de machtsstrijd in het Bureau Hoofdcommissaris op natuurlijke wijze. Voordewind, alle conflicten beu, ging in 1948 vervroegd met pensioen. Posthuma kreeg vervolgens de leiding over de recherche. Bessem werd hoofd van de straatsdienst met de rang van commissaris, welke post en rang hem reeds in 1944 in het vooruitzicht waren gesteld. Nadat de commissarissen Bessem en Mouwen kort na elkaar overleden, werd Posthuma de enig overgebleven sterke man in het Bureau.²⁸

Na de bevrijding werd het nieuwe personeel de scheidslijn tussen hoger en lager personeel die in de eerste decennia van deze eeuw was ontstaan, als voorheen bijgebracht, op instructie van hogerhand. A.B.J. Prakken, die in 1945 als adjunct-inspecteur bij het korps in dienst kwam, herinnert zich dat hem tijdens de opleiding werd ingeprent om het lagere personeel consequent te tutoyeren, ook als dit veel ouder was.²⁹ K. Koster, die in hetzelfde jaar als agent in dienst trad, leerde elke superieur aan te spreken met 'meneer', ongeacht diens leeftijd. Koster vond dat normaal. Hij kan zich slechts één situatie herinneren waarbij de scheidslijn had gestoord: toen hij met zijn echtgenote op een ontspanningsavond arriveerde en hem bij de garderobe botweg werd gevraagd: 'Ben je hoog of ben je laag?' Het bleek dat de jassen van het hogere personeel aan een kleeerhanger werden opgehangen terwijl die van het lagere personeel op een hoop belandden. 'Ik had er zelf geen moeite mee maar ik vond het vernederend voor mijn vrouw. Zelf wist ik niet beter.'³⁰ Dankzij de opgelegde gezagsgetrouwheid kon het Bureau Hoofdcommissaris korpsleden net zoals voorheen naar eigen goeddunken overplaatsen. Eerst eind jaren vijftig ontstond in de organisatie hiertegen weerstand, maar deze leidde niet tot protesten of geprononceerder optreden van de bonden, maar tot het vertrek van opvallend veel korpsleden naar functies elders.³¹

Posthuma overheerste de korpsleiding, zonder deze overigens geheel naar zijn hand te kunnen zetten. Hij was niet gemakkelijk in de omgang. Inspectrice T. de Jong, die na de dood van Mouwen in het Bureau Hoofdcommissaris de personeelszaken behartigde, noemt hem:

*'een heel moeilijke man. Ik zat toen in die beleidstoestand en heb een heel groot conflict met hem gehad. [...] Hij was erg boos over een nota die ik had gemaakt en die ik bij de heer Kaasjager had gebracht. Hij is mij toen vreselijk te lijf gegaan. Hij was echter de sportiviteit zelve door de volgende dag binnen te komen en te zeggen: "Ik ben te ver gegaan. Ik vind dat ik u als persoon niet goed heb behandeld."'*³²

Voor zijn ondergeschikten was Posthuma een uiterst strenge chef. Rechercheur Verbiest diende na de bevrijding eerst als agent-rechercheur en later als inspecteur onder hem. Posthuma, zo zegt hij, 'was serviel. Hij voerde alles uit wat er van bovenaf werd opgelegd. Dat moest gebeuren. Zo hoorde dat. Hij was heel streng. Iedereen was doodsbang voor hem, vooral na de oorlog.'³³ Posthuma was autoritair maar niet behoudend. Met zijn wet-skennis, uitdrukkingsvaardigheid en belangstelling voor nieuwe technieken was hij de oogappel van Versteeg geweest. Zijn hervormingsplannen riepen weerstand op bij Kaasjager die vreesde voor een opleving van de machtsstrijd binnen de leiding en bij collega's die bang waren voor aantasting van hun eigen domein. De vrees die hij zijn ondergeschikten inboe-

zemde, kwam niet in de laatste plaats voort uit het feit dat hij met zijn aandacht voor de uitvoering de scheidslijn tussen hoger en lager personeel overschreed. Posthuma koesterde geen rancune tegen korpsleden zoals Verbiest die hem tijdens de zuivering het vuur na aan de schenen hadden gelegd en maakte de laatste zelfs tot naaste medewerker.³⁴

Kaasjager hield nauwgezet vast aan de drieledige opbouw van het korps. Binnen dat kader liet hij slechts twee veranderingen toe: de toch al niet grote Bestuursdienst werd toegevoegd aan het Bureau Hoofdcommissaris en de centralisatie van de straatsdienst werd tot een logisch einde gevoerd. In 1943 was het aantal commissarissen dat leiding gaf aan de straatsdienst teruggebracht tot vier, maar hun machtspositie was sterker geworden. Na de bevrijding had Posthuma snel een einde gemaakt aan die machtsconcentratie buiten het hoofdbureau door handig gebruik te maken van het feit dat de benoeming van nieuwe commissarissen uitbleef. Hij liet de vier commissariaten vacant raken zodat hij eind 1946 als chef Geüniformeerde Dienst nog slechts te maken had met afdelingen die werden geleid door hoofdinspecteurs. Versteeds droom van een gecentraliseerde straatsdienst werd door zijn pupil verwezenlijkt.³⁵

De korpsleiding wilde na de bevrijding blijven beschikken over een snel inzetbare, zwaar bewapende eenheid en richtte daarom de Stormbrigade opnieuw op. Commandant werd hoofdinspecteur Van Kleef, die voor de oorlog reeds met de brigade had opgetreden en tot februari 1942 het Politiebataljon Amsterdam had geleid. Hij gaf de manschappen een op militaire leest geschoeide opleiding, met de bekende wekelijkse mars door de stad en maakte gebruik van het vertrouwde lesmateriaal. De manschappen werden aanvankelijk bewapend met pistoolmitrailleurs (stenguns) van de BS, later met mauser-karabijnen van het Duitse leger. De brigade speelde een sleutelrol bij de vorming van nieuw personeel; van daadwerkelijk optreden was zelden sprake. Ook in de andere grote steden werden de vooroorlogse brigades heropgericht. In 1954 werd de opleiding van de manschappen landelijk geregeld en gingen de brigades uit de grote steden gezamenlijk oefenen. Van Kleef trad bij die gelegenheid terug.³⁶

Door de van rijkswege opgelegde bestedingsbeperking werd het Amsterdamse personeelsbestand tussen 1945 en 1965 40 procent kleiner: het aantal korpsleden daalde van 3284 tot 1949. Met name het aantal inspecteurs liep spectaculair terug: van 107 tot 25. Hun sleutelpositie binnen het korps werd om financiële redenen overgenomen door adjudanten, een functie die kort na de bevrijding in het leven was geroepen. Zij staan in rang net boven brigadiers. Niet alle diensten leverden een gelijke hoeveelheid personeel in. Terwijl de afdelingsbureaus veel medewerkers verloren, nam het personeelsbestand van het Bureau Hoofdcommissaris en de ondersteunende diensten in het hoofdbureau zelfs in absolute aantallen toe.

De bestedingsbeperking leidde aldus tot vergrijzing van de korpsleiding, een daling van het opleidingsniveau van het middenkader, een aanzienlijke vermindering van het personeelsbestand en een enorme afname van het personeel op straat.³⁷

In de korpsleiding was het vooral Posthuma die zocht naar mogelijkheden om het verlies van personeel te compenseren. Daarbij keek hij vooral naar de Angelsaksische landen. In augustus 1947 stuitte hij op het bericht dat de politie in Birmingham met opvallend succes de straatsdienst had ingeschakeld bij de recherche. Dat sprak hem aan en met Van Blitterswijk nam hij een kijkje ter plaatse. De stad kampte met aanzienlijk minder misdaad dan Amsterdam, hoewel het aantal inwoners gelijk was en het plaatselijke politiekorps veel kleiner. Posthuma voerde dit vooral terug op het aanzien van het Birminghamse korps bij het publiek en de medewerking die het daardoor kreeg van burgers. Het Amsterdamse korps moest daarom alles doen om zijn imago te verbeteren: 'Dat deze weg zeer lang zal zijn, [...] dat verder gezegd kan worden dat de huidige generatie een wezenlijk goede verhouding tussen publiek en politie niet meer zal medemaken, dat alles is niet van overwegend belang.'³⁸ Slechts twee van vele suggesties in het rapport van Posthuma en Van Blitterswijk werden overgenomen: het gemakkelijk te onthouden telefoonnummer (vijf maal acht: 88888) waarmee het publiek de politie kon alarmeren, en de Autosurveillancedienst (ASD): enkele auto's die radiografisch in verbinding stonden met het hoofdbureau en die snel op een telefonisch alarm konden reageren, een systeem waarmee Posthuma voor de oorlog reeds een jaar lang had geëxperimenteerd. In 1948 ging de dienst met drie auto's van start, in 1955 beschikte de ASD over dertien wagens. In dezelfde periode steeg het aantal telefonische verzoeken om hulp van 11 178 tot 28 586 en het aantal malen dat daadwerkelijk hulp werd verleend van 11 143 tot 22 486.³⁹

Kaasjager maakte als hoofdcommissaris een rustige periode mee. Uitsluitend in het voorjaar van 1956, kort voordat hij met pensioen ging, vond een grote staking plaats. De aanwijzing van zijn opvolger verliep moeizaam en chaotisch. Minister Beel van Binnenlandse Zaken weigerde ook nu een kandidaat te benoemen uit het Amsterdamse korps uit vrees voor een herleving van de machtsstrijd in de korpsleiding. *De Volkskrant* schreef: 'Den Haag, zo wordt gemompeld, zou [...] bang zijn dat een "Amsterdamsche benoeming" animositeit onder de commissarissen tengevolge zou hebben en daarom met de benoeming van een outsider maar liever de veiligste weg willen bewandelen.'⁴⁰ Vooruitlopend op de wens van de minister droeg burgemeester D'Ailly drie buitenstaanders voor. Het kabinet talmde. Toen in de zomer van 1956 de namen van de kandidaten bekend raakten in de pers en bovendien onthuld werd dat in de regering onenigheid bestond over de keuze, trokken twee van de drie kandidaten zich terug. Vervolgens

verhinderden problemen in het landsbestuur een snelle benoeming: de minister van Justitie overleed, het kabinet viel en het demissionaire kabinet besloot de beslissing uit te stellen tot na de nieuwe kamerverkiezingen. Uiteindelijk kreeg D'Ailly het verzoek om een nieuwe voordracht te doen. Inmiddels was de belangstelling voor de functie niet groot meer. Op de nieuwe lijst prijkte slechts de naam van de Groningse marechaussee-commandant H.J. van der Molen. Het besluit viel snel. Hoewel Van der Molen niet naar de functie had gesolliciteerd, aanvaardde hij de benoeming prompt. Op 1 november 1956 trad hij aan.⁴¹

Luitenant-kolonel H.J. van der Molen was 45 jaar. Na zijn opleiding aan de KMA was hij toegetreten tot de Politietroepen. Net als Kaasjager was hij in 1942 in krijgsgevangenschap gevoerd. Na de bevrijding was hij opgenomen in de leiding van de Marechaussee en belast met interne onderzoeken. Van der Molen was vriendelijk en had een onberispelijk militair voorkomen, maar toonde weinig initiatief. Om die reden was zijn sollicitatie naar het hoofdcommissariaat van Groningen in 1954 afgewezen.⁴² De nieuwe korpschef was nog minder dan zijn voorganger in staat om het Bureau Hoofdcommissaris zijn wil op te leggen. Ruim tien jaar later, inmiddels uit zijn functie ontslagen, lichtte hij dat toe:

‘Toen ik benoemd werd [...], wist ik eigenlijk nog weinig van het werk dat ik zou moeten doen. Ik trof daar echter bij mijn komst een aantal zeer ervaren politiemensen aan die volkomen in het Amsterdamsche korps waren ingegroeid en op wie ik mij in die begintijd kon – en ook wel moest – laten drijven. Met name met de commissarissen Posthuma en Gaaikema heb ik in die tijd de zaken steeds zeer vertrouwelijk kunnen bespreken.’⁴³

De nieuwe korpschef moest direct het hoofd bieden aan ongeregelde heden. Drie dagen na zijn aantreden maakte het sovjetleger met geweld een einde aan de Hongaarse Opstand, een daad die in Nederland heftige reacties opriep. De grote politieke partijen organiseerden gezamenlijk protestbijeenkomsten. Op maandagavond 5 november vond bij het Nationaal Monument op de Dam een manifestatie plaats. Na afloop belegerden demonstranten het partijgebouw van de CPN aan de Keizersgracht en richtten zij vernielingen aan in een pand van het communistische Algemeen Nederlands Verbond van Jongeren (ANVJ). Aanvankelijk gedoogde de politie de volkswoede. Pas een dag later trad zij op.⁴⁴

Toen na het vertrek van Kaasjager tijdelijk opnieuw de algehele leiding aan hem was toegefallen, had Posthuma een oud plan uit de kast gehaald: de misdaadbestrijding volgens het model van Birmingham. Hij had voorgesteld om in alle grote korpsen bureaus voor criminaliteitspreventie op te richten. Deze moesten op basis van maandelijkse overzichten van de plaats en tijd waarop misdrijven werden gepleegd, het personeel op straat gericht

ondersteunen bij het wegnemen van de oorzaken. Zij moesten bovendien het publiek aanzetten tot het nemen van voorzorgsmaatregelen. Vijfenzestig korpsen lieten weten mee te willen doen, maar dit aantal liep spoedig terug toen bleek dat het benodigde personeel moest worden bekostigd uit eigen middelen.

Posthuma richtte vervolgens zelf begin 1958 het Bureau ter Voorkoming van Misdrijven op. Onder leiding van inspecteur Verbiest ontplooidde het tal van activiteiten. Het maakte maandverslagen met de meest recente misdaadcijfers, verspreidde deze in het korps en bewerkte het publiek met brochures en affiches. Onder het politiepersoneel riepen deze activiteiten gemeengde gevoelens op. De diensthoofden moesten toezien hoe Verbiest zich met steun van Posthuma mengde in hun zaken. Het publiek en het bedrijfsleven reageerden echter enthousiast.⁴⁵

In 1960 ging Posthuma met pensioen, gevolgd door de chef van de Geüniformeerde Dienst T.P. Gaaikema. Na meer dan tien jaar van stabiliteit veranderde de samenstelling van het Bureau Hoofdcommissaris in korte tijd ingrijpend. In 1965 bezetten de commissarissen Jong, De Jong en Kesler de belangrijkste posities. P.A. Jong, in 1940 als surnumerair bij het Amsterdamse korps gekomen, was in het voorjaar van 1943 naar de Politieofficiersschool in Apeldoorn gestuurd. Vanwege zijn weigering de Hitlergroet te brengen, was hij naar het strafkamp Vught gevoerd. Na de bevrijding keerde hij terug in het korps, was adjudant van Kaasjager en maakte vervolgens carrière bij de Recherche. In 1965 was hij chef recherchedienst. T. de Jong, in 1943 begonnen als hulpschrijver bij de Bestuursdienst, was na de bevrijding gedetacheerd bij de P.O.D. Zij voltooide op aandrang van Mouwen haar rechtenstudie, maakte onder zijn vleugels snel promotie en kreeg een plaats in het Bureau Hoofdcommissaris. In 1965 was zij chef Personeelszaken. H. Kesler ten slotte was in 1947 bij het korps gekomen, na tien jaar te hebben gediend bij de politie in De Bildt. Hij had sindsdien uitsluitend gewerkt bij de Geüniformeerde Dienst. In 1965 was hij chef van deze dienst. Geen van hen had overwicht op de anderen zoals Posthuma tot 1960 had gehad. In deze jaren bereikten de inspecteurs die in 1942 waren ingezet bij het ophalen van joden de hoogste rangen in het korps.⁴⁶

Het nieuwe Bureau Hoofdcommissaris verloor gaandeweg het overwicht op andere delen van het korps, hetgeen leidde tot stagnatie in de besluitvorming. Allereerst drongen de chefs van de tien afdelingsbureaus in de stad zich naar voren. Gezamenlijk blokkeerden zij diverse initiatieven van het Bureau Hoofdcommissaris. Zo verzetten zij zich in het najaar van 1963 met succes tegen een voorstel om een klein deel van de Karabijnbrigade een aparte training te geven en onder een vaste leiding te stellen. De afdelingschefs zagen liever dat hun eigen inspecteurs bij toerbeurt de brigade bleven leiden. De commandant van de brigade verklaarde later:

*'Alhoewel de heer Van der Molen en zijn staf voor de uitvoering van dit project reeds toestemming hadden gegeven, is dit plan [...] door de chefs van de afdelingsbureaus in de stad van tafel geveegd. Een dringend beroep mijnerzijds om toch vooral in te zien dat eens de gevolgen hiervan ernstig zouden kunnen zijn, heeft men met een persoonlijke, scherpe aanval op mij zonder meer naast zich neergelegd.'*⁴⁷

Ten tweede raakten Posthuma's projecten in verval. Zo groeide na diens vertrek de weerstand tegen het Bureau ter Voorkoming van Misdrijven. Eind 1960 trok chef Recherchedienst Moll zijn steun in. Verbiest nam vervolgens ontslag in het besef dat hem het werken onmogelijk werd gemaakt. Het bureau werd vervolgens stapsgewijs ontmanteld.⁴⁸ Ten slotte blokkeerde het Bureau Hoofdcommissaris opdrachten van hogerhand zoals de oprichting van een Voorlichtingscommissie. Nadat de burgemeester zich in de gemeenteraad had beklagd over het personeelsgebrek bij de politie, had korpschef Van der Molen in de pers ontkend dat daarvan sprake was, waarmee hij de burgemeester ernstig had gediskwalificeerd. De beoogde commissie diende de interne communicatie en de voorlichting aan de pers te verbeteren. Jaren later beschreef de voorlichter van de burgemeester dat zijn pogingen om die commissie aan het werk te krijgen keer op keer stukliepen: 'Wij hebben een aantal afspraken gemaakt, maar er is nooit iets van gekomen. Later heb ik sterk het gevoel gekregen dat zij [T. de Jong] probeerde het te saboteren uit vrees voor aantasting van de macht van de korpsleiding.'⁴⁹ De interne gezagvoering raakte verlamd.

De burgemeester en zijn positie in het politiebestedel

Het Politiebesluit 1945 van het kabinet-Schermerhorn-Drees had de politieleiding bij de handhaving van de openbare orde opnieuw in handen gelegd van de burgemeester. In Amsterdam bleef evenwel het Bureau Hoofdcommissaris het optreden op straat geheel zelfstandig regelen. Burgemeester A.J. d'Ailly, afkomstig uit de bankwereld en zonder ervaring met politiezaken, dekte deze praktijk door evenals De Vlucht het politieoptreden niet in de gemeenteraad ter sprake te laten komen. Kritiek op het korps, die met name de CPN-fractie regelmatig uitte, pareerde hij met beknopte of nietszeggende antwoorden. Soms leidde dit tot geforceerde situaties, zoals in juli 1949 toen de CPN wilde demonstreren tegen de vertoning van de anti-communistische film *Het IJzeren Gordijn* in het Rialto-theater aan de Ceintuurbaan. De betoging was toegelaten op voorwaarde dat de demonstranten zich niet in de buurt van de bioscoop zouden begeven. In de korpsleiding bestond echter de vrees dat zij zich niet zouden houden aan die beperking en zouden trachten te verhinderen dat publiek de film ging

zien. Waarnemend hoofd van de Geüniformeerde Dienst Van Blitterswijk nam daarom persoonlijk de regeling en uitvoering van het politietoezicht ter hand en mobiliseerde uit voorzorg de Karabijnbrigade. Niet weerhouden door de anti-communistische stemming in het land zocht hij op eigen houtje contact met een leider van de demonstratie die hij kende uit de tijd dat beiden hadden behoord tot de bs. Hij trof met hem informeel een soepelere regeling. Van Blitterswijk:

*'Ik heb gepoogd, volkomen te goeder trouw, narigheid te voorkomen. Ik had de hoofdcommissaris tevoren meegedeeld hoe ik het ging doen, maar niet om me achter hem te dekken. Ik had tegen hem gezegd: "U mag mij laten vallen, zeggen: het had mijn goedkeuring niet. En als het goed is aflopen, mag u mij een ridderorde geven."*⁵⁰

Het liep niet goed af. De demonstranten hielden zich niet aan de informele afspraak en toen Van Blitterswijk dat merkte, liet hij de betoging uiteenslaan. Het harde politieoptreden veroorzaakte opschudding, ook buiten communistische kring. D'Ailly had zoals gebruikelijk geen invloed gehad op het optreden (slechts Kaasjager was vooraf ingelicht) en onthield zich van commentaar. Toen het communistische raadslid Seegers in de eerstvolgende raadsvergadering een poging deed om hem over het optreden te interpellieren, hield hij stug vast aan zijn afhoudende opstelling en liet hij Seegers uiteindelijk door de politie verwijderen uit de raadszaal. Na dit incident was in Amsterdam het politieke isolement van de CPN een feit en werd D'Ailly niet langer ter verantwoording geroepen over politieoptreden.⁵¹

Hoewel de meeste politieautoriteiten, ook in Amsterdam, zich goed konden vinden in het Politiebesluit 1945, was de regeling van het begin af onderhevig aan kritiek in het parlement en in de vakbladen. Aanvankelijk werd vooral bezwaar gemaakt tegen het omzeilen van het parlement bij de totstandkoming van de regeling, later kwam de inhoud ter discussie te staan. De bekende, vooroorlogse posities werden opnieuw betrokken. Sommigen bepleitten herstel van de overheersende positie van Justitie, anderen namen het op voor het bestuur en ook de voorstanders van een eenheidspolitie roerden zich.⁵² Minister van Justitie L. A. Donker, die tevreden was met de regeling en reeds een wetsontwerp met dezelfde strekking had gemaakt, besloot in 1948, geconfronteerd met alle kritiek, om het ontwerp niet bij het parlement in te dienen maar eerst consensus te scheppen en dan met een nieuwe regeling te komen. Zoals gebruikelijk werd een commissie ingesteld, onder voorzitterschap van Langemeyer, waarvan de leden evenwichtig waren gerekruteerd uit alle partijen in het politiebestedel.⁵³ Zij kwam niet tot overeenstemming. Allen wilden weliswaar dat de politie een eenduidige leiding zou krijgen maar zodra die rol aan een gezagdrager werd

toebedeeld, vonden alle anderen het prompt nodig om zijn gezag aan zoveel regels te binden dat van eenduidigheid niet langer sprake was. De commissie zelf zei over deze voor de politieke besluitvorming over de politie zo kenmerkende impasse: 'De debatten in de commissie hebben overduidelijk bewezen, dat de strijd over de politie tot zoveel wrijving heeft geleid en dientengevolge bij alle betrokkenen zoveel gebrek aan vertrouwen heeft gekweekt, dat alleen een stelsel, dat aan alle betrokkenen daadwerkelijke waarborgen geeft voor de hun in het bijzonder ter harte gaande belangen, erop kan hopen door hen allen te worden uitgevoerd met die krachtige wil om er een succes van te maken, welke onmisbaar is.'⁵⁴

Niettemin werden twee kleine successen geboekt. De commissie sprak zich unaniem uit om de taak en organisatie van alle politie in Nederland eindelijk eens bij wet te regelen. Bovendien aanvaardden bijna alle leden de opzet van het bestaande bestel, te weten twee korpsen en een territoriale scheiding. De meningsverschillen betroffen wijzigingen binnen dit raamwerk. Een minderheid, die partij trok voor het bestuur, wilde het aantal korpsen Gemeentepolitie uitbreiden en de Rijkspolitie opsplitsen in korpsen gewestelijke politie, ressorterend onder de Commissarissen van de Koningin. Een meerderheid, die zich aan de zijde van Justitie schaarde, wilde het aantal korpsen Gemeentepolitie juist verminderen en de minister van Justitie eenhoofdig met het beheer van de uitgebreide Rijkspolitie belasten. Zij deed bovendien de suggestie om de taken en bevoegdheden van de twee politieministers over te dragen aan een staatssecretaris, ressorterend onder beide ministers. De Vereniging Nederlandse Gemeenten, vertegenwoordigster van de richting die in de commissie het onderspit had gedolven, trad kort nadien naar buiten met een eigen ontwerp dat alle leiding over de politie – dus tevens over de opsporing – in handen legde van de burgemeesters.⁵⁵

Bij gebrek aan consensus in het bestel, ging minister Donker zijn eigen weg en presenteerde in 1954 een wetsontwerp aan de Tweede Kamer. De regeling betrof de gehele politie. Hij formuleerde, in navolging van de commissie-Langemeyer, als taak van de politie om 'in ondergeschiktheid aan het bevoegde gezag en in overeenstemming met de geldende rechtsregelen te zorgen voor de daadwerkelijke handhaving van de rechtsorde en het verlenen van hulp aan hen, die deze behoeven.'⁵⁶ Opmerkelijk was dat in deze formulering niet langer onderscheid werd gemaakt tussen de tweedeling rijks- en gemeentepolitietaken, noch tussen ordehandhaving en opsporing. Het wetsontwerp versterkte de binding van het politieoptreden met de rechtsregels maar ging niet zover dat het alle bevoegdheden van de politie opsomde. De politie bleef haar bevoegdheden evenals voorheen ontleen aan de in het geding zijnde wetten en verordeningen. Voorts bleven enkele aspecten van het politieoptreden berusten op gewoonten. Het ontwerp be-

stendigde grotendeels de inrichting van het politiebestedel zoals het Politiebepsluit 1945 die had aangebracht. Rijkspolitie en Gemeentepolitie bleven duidelijk gescheiden naast elkaar bestaan. De burgemeesters behielden de leiding over de ordehandhaving en het beheer van de korpsen Gemeentepolitie. Het Openbaar Ministerie in casu de officier van justitie leidde de politie bij de opsporing. De minister van Justitie bleef via de inspecteur-generaal van de Rijkspolitie het beheer over de Rijkspolitie voeren. De minister van Binnenlandse Zaken behield evenwel bij het beheer van beide korpsen een stevige vinger in de pap. Het wetsontwerp werd door het parlement aanvaard en in de zomer van 1957 verscheen de Politiewet in het *Staatsblad*.⁵⁷

In de volgende jaren zouden zich bij de ordehandhaving in Amsterdam twee problemen voordoen waarvan in beide gevallen de kern besloten lag in de nieuwe regeling. Allereerst de verlening van bijstand. In het oude bestel, dat naast de gemeentepolitietaken een aparte rijkspolitietaken onderscheidde en dat geen territoriale scheiding kende tussen de korpsen, verscheen zodra de verstoringen in ernst of omvang toenamen, een hogere politieautoriteit met eigen politiepersoneel. Sedert het Politiebepsluit 1945 moest de burgemeester in dergelijke situaties echter langs de ambtelijke weg om bijstand vragen bij andere autoriteiten. De nieuwe Politiewet bestendigde deze tijdrovende regeling. Een bijkomende moeilijkheid was dat de burgemeester na een succesvol verzoek veelal personeel toegewezen kreeg dat onbekend was met de plaatselijke omstandigheden.

Het tweede probleem bij de ordehandhaving was de gebrekkige regeling van de samenwerking tussen de bestuurlijke en justitiële autoriteiten. Op aandrang van de Tweede Kamer was in de Politiewet 1957 een bepaling opgenomen die de officier van justitie verplichtte tot ruggespraak met de burgemeester bij het instrueren van de politie: 'Over voor een bepaalde gemeente te geven algemene aanwijzingen met betrekking tot het opsporingsbeleid, die plaatselijk de handhaving van de openbare orde raken, wint het openbaar ministerie tevoren het gevoelen van de burgemeester in.'⁵⁸ De wet verplichtte de burgemeester niet om in de omgekeerde situatie het Openbaar Ministerie te consulteren.

De Politiewet 1957 wijzigde de inrichting van het politiebestedel nauwelijks, maar in dat bestel zaten in Amsterdam op alle belangrijke posten in 1957 wel nieuwe bestuurders: Van der Molen was, zoals vermeld, op 1 november van het voorgaande jaar aangetreden als hoofdcommissaris, op 1 februari 1957 werd G. van Hall burgemeester en op 1 april H. R. de Zaayer procureur-generaal. Van dit drietal was de burgemeester de belangrijkste. De Politiewet stelde met nadruk dat aan hem 'de algemene leiding, de organisatie en het beheer van de Gemeentepolitie' toekwam. Gijsbert van Hall was toen hij werd benoemd 52 jaar oud en kwam uit een oud Amsterdams geslacht.

Drie ervaringen tekenden zijn persoonlijkheid: tijdens zijn jeugd de bescherming en het sociaal isolement vanwege een langdurig ziekbed, tijdens zijn leertijd in de Verenigde Staten en Nederland de confrontatie met de economische crisis en haar sociale gevolgen en tijdens de Duitse bezetting het verlies van zijn broer die hem voor was gegaan in het verzet. Van Hall was directeur van het bankiershuis Labouchère & Co, toonde zich bekwaam onderhandelaar en gaf blijk van een brede visie op de ontwikkeling van de stad en de stedelijke economie. Eigenzinnig als hij was, werd hij lid van de pvda. In 1957 was 'de rode bankier' voor alle politieke groeperingen goed aanvaardbaar als burgemeester. Zijn gebrek aan ervaring met politiezaken legde geen gewicht in de schaal.⁵⁹

Van Hall gaf als burgemeester bekwaam richting aan de economische en ruimtelijke expansie van de stad. Allengs werd het medebestuurders echter duidelijk dat hij bepaalde sociale vaardigheden ontbeerde, omgangsvormen waaraan van oudsher in het Amsterdamse bestuur veel waarde werd gehecht. Procureur-generaal De Zaayer zei later: 'De burgemeester sneed nooit iets anders dan zakelijks aan. Nooit heb ik een verkeerd woord met hem gewisseld. Hij was stroef en moeilijk in de omgang, soms op het beledigende af. Ik heb altijd de indruk gehad dat hij dit niet meende. Ik had niet de indruk dat hij begreep dat hij zo grievend kon zijn.'⁶⁰ Bovendien werd duidelijk dat Van Hall een regelrechte afkeer had van politiezaken. Van der Molen bemerkte tot zijn schrik dat hij de nieuwe burgemeester zeer ontriefde toen hij hem ter verwelkoming in het ambt een parade van de Karabijnbrigade liet afnemen. Van Hall annuleerde in de volgende jaren zeker de helft van de wekelijkse gesprekken met de korpschef. Binnen de bijzondere constellatie die sedert de dood van Tulp in de politieleiding bestond, veroorzaakte dat evenwel geen problemen. Het Bureau Hoofddcommissaris was gewend om de zaken zelf te regelen, de burgemeester weerde vragen van de gemeenteraad af met een beroep op het gebruik om politiezaken daar niet aan de orde te stellen en was niet verplicht om vooraf met de officier van justitie politietiemaatregelen te bespreken.

Het gezagsvacuüm in de politieleiding stelde de kabinetschef van de burgemeester, P.J.P. Hoogenboom, in staat om in de besluitvorming over politiezaken een sleutelrol te spelen. Hoogenboom was inspecteur van politie geweest, in 1940 door de Geheime Feldpolizei op verdenking van spionage voor Engeland opgepakt en na enkele maanden op voorspraak van Broekhoff door Himmler in vrijheid gesteld. Voordat hij in 1948 op het stadhuis was beland, had hij deel uitgemaakt van het Bureau Hoofddcommissaris. In zijn nieuwe functie gaf hij zijn oud-collega's de volle ruimte om de zaken naar eigen inzicht af te wikkelen. Hij informeerde zo nodig het Openbaar Ministerie en secondeerde de burgemeester bij alle andere belangrijke besprekingen over de politie. Vanwege zijn expertise werd hij

alom gewaardeerd, behalve door de hoofdcommissaris, die als gevolg van de afwerende houding van de burgemeester en de combine van Hoogenboom en Bureau Hoofdcommissaris volledig buiten spel stond. Van der Molen verklaarde achteraf:

*'Nagenoeg alle zaken liepen via de kabinetschef, de heer Hoogenboom. [...] Als er besprekingen met de burgemeester waren, was de heer Hoogenboom daar altijd bij aanwezig. [...] [Ik heb] eenmaal de burgemeester gevraagd hem alleen te mogen spreken. Dit werd goedgevonden, doch toen [ik] binnenkwam zat de heer Hoogenboom er ook alweer. [Ik heb mij] toen hier erg over opgewonden. De capaciteiten van de heer Hoogenboom [trek ik] niet in twijfel, doch [ik] had steeds het gevoel dat [ik] met hem moest oppassen. [Ik vind] thans dat de heer Hoogenboom nogal eens slinks te werk ging en hij heeft [mij] ook verschillende malen een poets gebakken.'*⁶¹

Van Hall steunde zijn kabinetschef door dik en dun, zonder te beseffen hoezeer hij de hoofdcommissaris schoffeerde.

Aanvankelijk bestendigde Van Hall het bestuurlijke en maatschappelijke isolement van het politiekorps. Begin jaren zestig begon hij dit isolement evenwel op eigen houtje te doorbreken, maar hij deed dat zo onhandig en hij overzag zo slecht de gevolgen van zijn daden dat het slechts resulteerde in een fundamentele ontregeling van de ordehandhaving. De eerste problemen ontstonden in juli 1963 tijdens een taptoe in het Olympisch Stadion waaraan een Portugese militaire kapel deelnam. Ongeorganiseerde links-radicalen riepen op te demonstreren tegen het Portugese bewind en de NAVO, zonder de vereiste demonstratievergunning aan te vragen. Zij hadden hun voornemen slechts kenbaar gemaakt in een anonieme brief aan de burgemeester. Van Hall, bevreesd voor een confrontatie tussen politie en demonstranten, mengde zich niet in de voorbereidingen van de politie maar probeerde zelf telefonisch de organisatoren op het spoor te komen om hen te bewegen de regels in acht te nemen. Uiteindelijk stuitte hij op een van hen, die echter schielijk verklaarde zelf niet te gaan demonstreren, waardoor Van Hall weinig kon uitrichten.⁶²

Bij en in het Olympisch Stadion liep het snel uit de hand. Toen de Portugese kapel het terrein betrad en demonstranten onverwacht het veld oprenden, ontspoorde het politieoptreden. Jongeren kregen zelfs harde klappen nadat zij al van het veld waren gevoerd. Na afloop keerde de pers zich vrijwel unaniem tegen de demonstranten, hoewel enkele kranten aantekenden dat de politie te veel geweld had gebruikt. Alleen *Vrij Nederland* gaf kernachtig als commentaar: 'Schalkhaar is in Amsterdam weer eens aan zijn trekken gekomen.'⁶³

De ongebruikelijke stap van Van Hall werd door enkele actievoerders benut om twijfel te zaaien over de doeleinden van de politieleiding. Zij ont-

hulden op een persconferentie dat de burgemeester hen tevoren telefonisch had benaderd en had aangekondigd dat de politie hard zou optreden. Van Hall kon die bewering niet tegenspreken. In de pers werd vervolgens de vraag opgeworpen of hij inderdaad een confrontatie had voorzien. Men vroeg zich af welke instructies de burgemeester met die wetenschap aan de politie had gegeven. In werkelijkheid had hij zich, zoals gezegd, in het geheel niet ingelaten met de voorbereidingen van het politietoetreden. In de verdediging gedrongen, maakte Van Hall niet met de hoofdcommissaris en de officier van justitie de balans op om vervolgens eenstemmig een afgewogen reactie te geven, maar presenteerde, gedreven door het verlangen het publiek te overtuigen van zijn goede bedoelingen, in de gemeenteraad zijn versie van de gebeurtenissen, zonder de raad toe te staan op zijn betoog te reageren. De actievoerders verklaarden op hun beurt dat het relaas onjuistheden bevatte, ondersteunden hun bewering met ingezonden brieven in de pers en kondigden aan getuigenverklaringen te zullen publiceren. Om zijn geloofwaardigheid te versterken, verzocht Van Hall vervolgens de procureur-generaal de rijksrecherche het politietoetreden te laten onderzoeken.⁶⁴

De rijksrecherche stelde een uitvoerig onderzoek in. Omdat de onder-vraagden was toegezegd dat hun verklaringen niet openbaar zouden worden gemaakt, kon de burgemeester met het rapport zijn doel niet bereiken. Zelfs de gemeenteraad en de officier van justitie mochten niet kennis nemen van het verslag.⁶⁵ Iedereen moest Van Hall op zijn woord geloven toen hij op 12 december 1963 verklaarde:

*'Er is daar [in het Olympisch Stadion] heel hard geslagen, maar voor mij staat nu wel vast, dat er van geen enkel al of niet georganiseerd "spitsroeden lopen" of een gepland "afstraffen" sprake is geweest. Voor mij staat echter ook vast dat sommige politiemannen te hard of misschien te lang hebben geslagen. Ik keur dit af, maar zie niet in hoe zoiets onder dit soort omstandigheden ooit kan worden voorkomen.'*⁶⁶

De burgemeester erkende dus dat korpsleden zich hadden misdragen maar wilde tegen hen geen disciplinaire maatregelen nemen, waarschijnlijk omdat hij dat niet durfde. Enkele kranten die hem tot dan toe hadden gesteund, wezen op deze inconsequentie en vonden zijn verdediging onge-loofwaardig. Het taptoe-incident was het begin van een gezagscrisis.

Justitie mengt zich in de ordehandhaving

In september 1945 was de Algemene Politieverordening (APV) van 1934 vrijwel onveranderd weer in werking getreden. De verordening was een anachronisme. De belangrijkste bepalingen waren nog steeds gericht tegen de

dreiging dat links- en rechts-radicalen met elkaar op de vuist zouden gaan. Zo was het verboden om op straat te colporteren of propaganda te maken. Voorts mocht uitsluitend worden gedemonstreerd mits tevoren een vergunning was verstrekt. De burgemeester kon aan die vergunning vrijelijk allerlei voorwaarden verbinden.⁶⁷ Toen in 1961 een CPN-raadslid om toelichting vroeg, verklaarde Van Hall dat 'het houden van demonstraties, optochten en bijeenkomsten op de openbare weg met politiek-propagandistische doeleinden zich dient te beperken tot perioden waarin verkiezingen worden gehouden en tot enkele politieke hoogtijdagen'.⁶⁸ Meer wilde hij niet zeggen, zich beroepend op zijn recht om zich niet in de gemeenteraad te verantwoorden over het politieoptreden.

Niet alleen bleven de officiële regels gericht op een volledige beheersing van het straatleven, het politiepersoneel hield tevens vast aan de opvatting dat het op straat de baas diende te zijn. Deze doelstelling was echter allengs moeilijker te verwezenlijken. Het aantal brigadiers en agenten op straat nam gestaag af, na 1951 werd niet meer te voet gesurveilleerd en eind jaren vijftig werden de politiemelders buiten werking gesteld. De introductie van de Autosurveillancedienst en het centrale alarmnummer 88888 compenseerden dit verlies slechts ten dele. In de verzwakte straatsdienst versterkten, mede tengevolge van de geringe aanwas van nieuw personeel, de regels en gewoonten. Als gevolg van deze ontwikkelingen ging de ordehandhaving vaker dan voorheen gepaard met gebruik van excessief geweld.

In de zomer van 1959 vonden twee excessen plaats. Bij het eerste incident waren jongeren betrokken die rondhingen in de buurt van de Nieuwendijk en met andere jongeren vochten, vernielingen aanrichtten en voorbijgangers lastig vielen. Enkele gangmakers maakten zich geregeld schuldig aan diefstal en inbraak. Van tijd tot tijd trokken zij in een groep van soms meer dan tweehonderd personen de stad in. Op 31 augustus verstoorden deze 'nozems' een muziekkuitvoering op de Dam. Toen de aanwezige politie zich onverwacht terugtrok, gingen zij overmoedig achter de agenten aan, de Warmoesstraat in. Na nog geen honderd meter stonden zij plotseling tegenover tientallen onderwereldfiguren die hen met ploetendoders, fietskettingen en loden pijpen te lijf gingen. De politie hield zich afzijdig. Waarschijnlijk was er sprake van gecoördineerd optreden van politie en souteneurs. Een zware jongen lichtte de actie toe met de woorden: 'Als politieagenten van hun superieuren niet mogen ingrijpen, zullen wij de nozems [...] desnoods neerschieten. De vrijheid is een te groot goed om het door een paar honderd van die blagen te laten afnemen'.⁶⁹ Zijn motief voor de actie was ongetwijfeld bescherming van de prostituanten op de nabijgelegen Wallen.⁷⁰

Het tweede exces betrof een telefonische melding aan het hoofdbureau dat bij een avondwinkel in de Johan Huizingalaan een vechtpartij was uit-

gebroken. Iemand was geslagen met een bierfles. De inspecteur-wachtcommandant stuurde vier agenten per auto. Hij ging niet – zoals voor de oorlog in een dergelijk geval het gebruik was geweest – zelf mee. Toen de agenten arriveerden, was onder de jongeren bij de winkel de rust al weergekeerd. De agenten wilden niettemin een daad stellen en hielden een man aan die zij aanzagen voor de aanstichter. Toen de werkelijke dader, een zeventienjarige Indische jongen, dat zag, trad hij naar voren. Zijn vader verklaarde later:

*"Toen G. zich vrijwillig bij de politiemensen meldde met de woorden: "Ik ben het die gevocht heeft", kreeg hij meteen van een hunner een vuistslag in het gezicht en van de ander een trap tegen zijn zitvlak. Daarna werd hij met een regen van gummiknuppelslagen tegen de grond geranseld, omdat hij niet direct de wagen inging."*⁷¹

Zijn zus en broer die hem te hulp wilden schieten, werden eveneens geslagen. De vier agenten brachten de jongen vervolgens naar bureau Overtoom, waar hij werd ontvangen met de woorden: 'Daar heb je Boeng Soekarno.' Toen hij protesteerde tegen die opmerking, kreeg hij twee vuistslagen in het gezicht. Hij werd in voorlopige hechtenis gesteld, 53 dagen vastgehouden en twee maanden later door een politierechter veroordeeld tot zes weken voorwaardelijke gevangenisstraf wegens mishandeling van een politieagent.

Ondertussen had zijn vader zich beklagd over het politieoptreden, allereerst tevergeefs bij de chef van bureau Overtoom hoofdinspecteur Landman, vervolgens bij burgemeester Van Hall. Toen deze wekenlang evenmin van zich liet horen, wendde de vader zich tot *Het Parool*. De krant publiceerde zijn relaas en vroeg Landman om een reactie. Deze verklaarde dat de agenten de jongen voor verhoor naar het bureau hadden willen voeren en dat de klappen waren uitgedeeld toen de andere jongens hem wilden ontzetten. De agenten hadden tegenover een overmacht gestaan en Landman verklaarde blij te zijn dat zij niet van hun vuurwapen gebruik hadden hoeven te maken. De hoofdinspecteur had niet kunnen vaststellen dat de jongen in het bureau was beledigd en meende dat de opgelopen klappen door hemzelf waren uitgelokt. Over de wijze waarop hij zich van de klagende vader had ontdaan, zei hij onomwonden:

*"De heer V. ging plotseling op hoge toon eisen stellen en dreigen dat hij naar de minister van Justitie zou gaan. Ik heb daarop een einde aan het gesprek gemaakt en hem de deur gewezen. Hij ging niet onmiddellijk, maar toen ik even een grote mond opzette, verdween hij."*⁷²

De korpsleiding stelde alsnog een onderzoek in. Een brigadier-rechercheur van het betrokken bureau werd ermee belast. De vader moest het uiteinde-

lijk doen met een schriftelijke mededeling namens de burgemeester dat er geen aanleiding was om de agenten te berispen.⁷³

Karakteristiek voor de besluitvorming over de ordehandhaving was de gang van zaken bij de verstrekking van vergunningen voor demonstraties. Formeel behoorde dit tot de competentie van de burgemeester, maar zijn kabinetschef Hoogenboom zond elke aanvraag onmiddellijk door naar het hoofdbureau van politie. Hoofdinspecteur F.W. Perrels, chef Algemene Dienstzaken en lid van het Bureau Hoofdcommissaris, consulteerde bij elke aanvraag de chefs van de districten waar de demonstratie zou plaatsvinden, liet soms de antecedenten van de aanvrager natrekken en nam ten slotte een besluit. Perrels verleende vrijwel altijd toestemming maar bemoeide zich wel met bijvoorbeeld de leuzen die de demonstranten wilden meevoeren. Als hij die aanstootgevend vond, ontbood hij de aanvrager en drong hij aan op wijziging, in de regel met succes. Vaak kwamen aanvragers tevoren bij hem langs om hem te raadplegen over de formulering van de leuzen of de route van de tocht. Perrels stelde Hoogenboom op de hoogte van de uitslag, waarna deze de aanvrager formeel in kennis stelde van de beslissing. De burgemeester noch de hoofdcommissaris was hierbij betrokken.⁷⁴

Na de problemen rond de taptoe van 1963 liet Van Hall zich de adviezen van Perrels inzake demonstratievergunningen voorleggen. Dikwijls bracht hij hierin een versoepeling aan. Zo besloot hij in maart 1964, toen een vredescomité een aanvraag had ingediend en Perrels vijf van de voorgestelde leuzen had afgekeurd, deze niettemin toe te laten. Perrels meende reeds een regeling te hebben getroffen met de aanvragers, zag zijn informele gezag in kringen van actievoerders hierdoor aangetast, gooide na enkele soortgelijke incidenten het bijltje erbij neer en besloot leuzen eenvoudig niet langer te verbieden.⁷⁵

Van Hall deed zijn ingrepen ten gunste van de opstandige jongeren in een tijd dat de overgrote meerderheid van de bevolking weinig sympathie had voor de protesten en het harde politieoptreden billijkte. Pas in 1965 veranderde de opstelling van het publiek. Keerpunt was de onthulling begin juni – kort na de herdenking van de Duitse bezetting en de publicatie van *Ondergang* van Presser – dat kroonprinses Beatrix omgang had met een Duitse diplomaat die tijdens de oorlog lid was geweest van de Hitler-Jugend en korte tijd had gediend in de Wehrmacht. Het nieuws veroorzaakte opschudding. Opmerkelijk was evenwel dat na de officiële huwelijksaankondiging, terwijl de pers reeds eenstemmig het oorlogsverleden van de toekomstige prins-gemaal negeerde, de beroering onder het publiek aanhield.⁷⁶

In dezelfde tijd trad een nieuwe groep jongeren naar voren, de provo's, afkomstig uit hogere sociale milieus dan de nozems en vaak met ervaring in links-radicalen organisaties. Evenals de nozems waren zij uit op opstootjes maar zij gingen doordachter tewerk. Zij keerden zich principieel tegen

het stadsbestuur en maakten van provocaties hun handelsmerk. Feilloos ontdekten zij de zwakke plek van hun tegenstander: het nooit herstelde imago van de politie. Een van hen, Roel van Duijn, verwoordde in de zomer van 1965 hun aanpak als volgt:

*'Nu spreekt het ook vanzelf dat de politie onze beste kameraad is. De politieman is de meest impopulaire vertegenwoordiger van het Staatsgezag. Hoe meer er zijn, hoe brutaler en fascistieser hij optreedt, hoe beter het ons is. De politie probeert, net als wij, de massa. Hij van de ene kant, wij van de andere. Hij zorgt ervoor dat hij wrevel verwekt onder de mensen over zijn optreden en dus over het gezag, wij trachten die wrevel aan te wakkeren tot verzet.'*⁷⁷

Toen de rijksoverheid in de zomer van 1965 een eerste poging deed om het slechte imago van de politie te verbeteren met een publiciteitscampagne en in dat kader affiches verspreidde met de slagzin 'Goed dat er politie is', voorzagen provo's de plakaten prompt van foto's van gewelddadig politieoptreden.

De provo's vertoonden in opvattingen en optreden opvallende gelijkenis met de vooroorlogse rechts-radicaal Erich Wichman en zijn Rapaille-partij. Drijfveer van beiden was een combinatie van culturessimisme, absurdisme en blind activisme. Wichman had zich in 1921 ontfemd over de zwerver Had-je-me-maar en deze uit publicitaire overwegingen kandidaat gesteld voor de gemeenteraad. De provo's ontdekten op hun beurt de straatfiguur Robert Jasper Grootveld, die elke zaterdagavond op het Spui, bont uitgedost en rokend, onder grote publieke belangstelling fulmineerde tegen nicotine.⁷⁸

De provo's kregen voor het eerst bekendheid toen zij zich in augustus 1965 samen met enkele nozems mengden in de wekelijkse rituelen van Grootveld en zodoende opstootjes veroorzaakten. De politie, die Grootvelds vertoningen tot dan toe had gedoogd, beëindigde deze snel en met harde hand. Commissaris Landman van het nabijgelegen bureau Singel nam het incident niet hoog op. Tegen een journalist verklaarde hij:

*'Ik beschouw zo'n rel als zaterdagavond als een normale gang van zaken in een wereldstad. Je kunt in Amsterdam toch echt moeilijk praten over een nozemprobleem. [...] En die provo's? Ik kom zelf uit een klein dorpje waar weer andere kleine dorpjes omheen liggen en ieder dorpje had wel zijn dorpsgek. Ik vind het wel jammer dat ze nooit wat uitvoeren.'*⁷⁹

Toen de relletjes zich echter bleven herhalen, zag Landman zich gedwongen het toezicht te intensiveren. Zijn personeel dreef het jeugdige publiek telkens uiteen en verrichtte af en toe arrestaties op grond van de APV. De

toeschouwers lieten zich niet uit het veld slaan door enkele klappen. Bovendien ontdekten zij spoedig dat de straffen verbonden aan de betreffende artikelen van de APV relatief licht waren en dat de rechter verdachten dikwijls vrijsprak, mede doordat de verbodsbepalingen waren toegesneden op gedateerd wangedrag als agitatie door NSB'ers en communisten.

In oktober 1965 besloot officier van justitie J.F. Hartsuiker zich te bemoeien met het politieoptreden tegen de relletjes op het Spui. Belast met de instructie van de politie bij de opsporing van strafbare feiten kwam hem, omdat tijdens ordeverstoringen ook dergelijke feiten werden gepleegd, tevens op de ordehandhaving invloed toe. In de voorafgaande jaren had procureur-generaal De Zaayer evenwel deze zeggenschap aan zich gehouden, zonder overigens veel gehoor te vinden bij de burgemeester. Direct na De Zaayers pensionering stelde Hartsuiker een wekelijks overleg in met het Bureau Hoofdcommissaris. Hij deed dit buiten Van Hall om, hoewel de Politiewet hem verplichtte bij zulke instructies tevoren 'het gevoel van de burgemeester' in te winnen.⁸⁰

Hartsuiker droeg de politie reeds bij het eerste overleg op voortaan tijdens ongeregelde heden op het Spui arrestaties te verrichten op grond van artikel 186 van het Wetboek van Strafrecht. Dit artikel, dat deelneming aan een samscholing verbiedt, stelde hem in staat om bij de rechter zwaardere straffen te vorderen tegen de verdachten dan op grond van de APV mogelijk was. De richtlijn vergde een andere aanpak van de politie. Deelnemers aan een opstootje waren op grond van dit artikel namelijk pas strafbaar nadat de politie hun driemaal luid en duidelijk had bevolen zich te verwijderen. De nieuwe aanpak werd voor het eerst toegepast toen provo's het monument van Van Heutsz hadden beklad. De politie arresteerde toen 59 personen: de helft werd voorgeleid en een aantal van hen kreeg relatief zware straffen opgelegd, variërend van drie tot zes weken gevangenisstraf, grotendeels voorwaardelijk. Toch waren Hartsuiker en de politieleiding niet tevreden met het resultaat. Er bleken vrijwel uitsluitend omstanders te zijn gepakt; de gangmakers waren ontkomen. Bovendien hechtte de rechter vaak geloof aan de verdediging van verdachten dat zij het politiebevel niet hadden gehoord. Provo's en hun medestanders maakten sindsdien door gejoel het verstaan van de waarschuwingen onmogelijk. Na twee weken gaf Hartsuiker het op. De politie keerde terug tot de oude praktijk.⁸¹

Ondertussen maakte Nederland zich op voor het huwelijk van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg. Zonder het gemeentebestuur te raadplegen had de regering besloten dat de plechtigheid in Amsterdam zou plaatsvinden. De ongestoorde voltrekking werd een prestigezaak. Een commissie werd gevormd die de veiligheidsmaatregelen moest treffen en waarin alle betrokken politieautoriteiten zitting hadden. Van Hall trad op als voorzitter en etaleerde in die rol zijn onhandigheid in politiezaken. De

commissie stelde een plan op op grond waarvan in de eerste weken van 1966 het politietoezicht stap voor stap werd versterkt. Belangrijke gebouwen en objecten werden permanent bewaakt en Marechaussee en Rijkspolitie verschenen in de stad. Dit alles vergrootte de weerstand van de bevolking tegen de festiviteiten. Republikeinse opvattingen werden kortstondig opmerkelijk populair. Van Hall, als burgemeester verantwoordelijk voor de openbare orde, liet na om de regering te wijzen op deze ontwikkeling. In een terugblik merkte de politicoloog Aad Nuis op dat in die periode zijn eigen houding tegenover het gezag veranderde. Hij ergerde zich vooral aan de omzichtige behandeling van de politie door de pers:

*'Niet de fouten van de agenten maakten mij kwaad, maar de lompe, doorzichtige en sentimentele manier waarop die fouten werden gladgestreken. Blijkbaar waren alle middelen goed genoeg om te voorkomen dat het gezag "in opspraak" kwam – ook boerenbedrog. Het effect waarover Van Duijn had geschreven, [dat de politie zelf de wrevel over het gezag bevordert] begon bij mij in ieder geval te werken.'*⁸²

Zoals in een klassieke tragedie beseften alle partijen dat zij afstevenden op een confrontatie, maar geen van hen was in staat het lot te keren. De voor mannen van Provo, die als enigen de botsing doelbewust nastreefden, zouden op de huwelijksdag opvallend verstek laten gaan. Zij zouden die dag in bed of buiten de stad doorbrengen. Naderhand zei Van Duijn laconiek: 'Wij hoopten op de spontane massa-aktie.'⁸³

In de weken voor het huwelijk hadden rechercheurs bij provo's huiszoeking verricht en pamfletten en chemicaliën om rookbommen te vervaardigen in beslag genomen. In de stad werd een oproep verspreid om op de huwelijksdag te verschijnen bij de Dokwerker, het standbeeld ter herdenking van de Februaristaking en het symbool van de alternatieve oorlogsherinnering. Ruim vijfhonderd jongeren gaven gehoor aan de oproep. Zij schoolen hier op de ochtend van 10 maart wat samen totdat sommigen ineens hollend via de Blauwbrug, de Munt en het Spui in de richting van de Westerkerk trokken waar op dat moment het kerkelijk huwelijk plaatsvond. Onderweg doorbraken zij diverse afzettingen en raakten uiteindelijk slaags met de politie. Ondertussen wist een andere groep, die de voorafgaande avond door een provo was voorzien van rookbommen, zich te mengen onder het publiek langs de route van de kerk naar het stadhuis. Toen in de Raadhuisstraat de trouwstoet aan hen voorbijtrok, wierpen zij de rookbommen op straat. Tallozen zagen op het televisiescherm hoe de koets aan het zicht werd onttrokken door rookwolken. De politie poogde vervolgens op te treden tegen de aanstichters en deelde voornamelijk aan anderen harde klappen uit. De ongeregelde heden duurden de rest van de dag voort. Enkele dagen later verkondigde minister van Binnenlandse Zaken Smallen-

broek, hoewel hem nog geen verslag was gedaan, met grote stelligheid dat de politie die dag juist had opgetreden.⁸⁴

De problemen in de Amsterdamse politieleiding, tot dan toe zorgvuldig binnenskamers gehouden, werden een week later zichtbaar voor heel Nederland. Op zaterdag 19 maart werden in een pand van uitgeverij Polak & Van Gennep aan de Prinsengracht foto's tentoongesteld van het politieoptreden tijdens het huwelijk. Kort voor de opening dromden op de gracht veel belangstellenden samen. Hoofdcommissaris Van der Molen had persoonlijk een uitnodiging ontvangen, maar gewend dit soort zaken aan het Bureau Hoofdcommissaris over te laten, had hij verzuimd de betrokken politieofficiëren te informeren. De inspecteur die de leiding voerde over het personeel op straat van bureau Singel, zat thuis. Toen de eerste telefonische berichten van de samenscholing binnenkwamen, werd vanuit twee plaatsen in het korps onafhankelijk van elkaar actie ondernomen. Vanuit het hoofdbureau stuurde de inspecteur van dienst een surveillancewagen, van bureau Singel kwam een brigadier met enkele agenten. De jongeren op de gracht werden tengevolge van dit gebrek aan coördinatie van twee zijden ingesloten door de politie en begonnen te joelen. Enkelen raakten slaags met de brigadier en de agenten die de Utrechtsestraat vrij wilden maken. Een chaos ontstond en er werd gevochten. Uiteindelijk kozen de agenten het hazenpad. Een sympathisant van de provo's, Louis van Gasten, legde het politieoptreden op film vast. Deze beelden, onder de titel *Omdat mijn fiets daar stond*, werden 's avonds uitgezonden op de televisie, kort voordat de burgemeester zich liet ondervragen door Mies Bouwman. Die avond werd het gezag tenietgedaan.

Van Hall, tevreden dat een tweede confrontatie tussen jongeren en politie was voorkomen, bleef schuwen de politieleiding ter hand te nemen en bleef weigeren om het politieoptreden in de raad ter discussie te stellen. Toen een in allerijl opgericht comité van jongeren hem weldra verzocht of het een 'anti-politie-demonstratie' mocht houden, liet hij weten dat 'hij in een afkoelingsperiode een dergelijke optocht niet wenst, doch zal overwegen een verzoek voor 2 april toe te staan, indien zulks op democratische wijze geschiedt'.⁸⁵ Het is raadselachtig wat de burgemeester op het oog had met deze voorwaarde. In elk geval gaf hij blijk niet te weten dat dergelijke aanvragen aan een formele termijn van veertien dagen waren gebonden. Toen nieuwe aanvragen werden ingediend, negeerde hij het advies van de politie. Toen officier van justitie Hartsuiker de deelnemers aan een niet-toegelaten demonstratie wilde laten oppakken en voorgeleiden teneinde de rechter te laten vaststellen of aan de bepaling uit de APV nog langer de hand moest worden gehouden, verbood Van Hall de politie medewerking. Voor het behoud van de lieve vrede was de burgemeester bereid alle andere autoriteiten te bruuskieren.⁸⁶

Terwijl Van Hall voortging op de ingeslagen weg, koos het Openbaar Ministerie voor de tweede maal voor de harde lijn. Procureur-generaal M. H. Gelinck en Hartsuiker kregen van minister van Justitie I. Samkalden de opdracht om de politie voortaan ongeregelde heden zoveel mogelijk te laten bestrijden met justitiële middelen. Niet alleen zou opnieuw artikel 186 van het Wetboek van Strafrecht moeten worden toegepast, zoals in de voorafgaande maanden zonder veel succes was gedaan, maar ook artikel 540 van het Wetboek van Strafvordering. Dit artikel stelde het Openbaar Ministerie in staat om van een opgepakte ordeverstoorder te vragen om te beloven de overtredeing niet opnieuw te begaan; bij weigering kon deze vijf dagen in hechtenis worden gehouden.⁸⁷ Het tweetal gehoorzaamde, hoewel het weinig fiducia had in een hernieuwde harde aanpak. Hartsuiker gaf de politie passende instructies. Bij opstootjes diende het geüniformeerde personeel niet terstond op te treden tegen overtredeingen van de APV. Gewacht moest worden tot een volksoploop was ontstaan om vervolgens gericht te arresteren, in eerste instantie door rechercheurs. Hartsuiker ging bovendien zelf over tot actie. Hij liet beslag leggen op een pamflet van Provo dat opriep tot een aanslag op de bouwactiviteiten rond de IJ-tunnel en op de voor de bouw verantwoordelijke ambtenaar en hij liet Van Duijn met drie medestanders oppakken wegens opruiing.⁸⁸

Het op instigatie van het Openbaar Ministerie verscherpte politieoptreden had een averechtse uitwerking. De nieuwe aanpak kreeg kritiek van vooraanstaande juristen. De opgepakte ordeverstoorders deden grif de gevraagde beloften, terwijl de controle op de naleving nagenoeg onmogelijk bleek. April en vooral mei 1966 waren onrustige maanden. Links-radicalen jongeren namen het voortouw van Provo over. Het brandpunt van de ongeregelde heden verschoof van de happenings op zaterdagavond op het Spui naar demonstraties tegen het Amerikaanse militaire optreden in Vietnam zondags bij het consulaat van de Verenigde Staten op het Museumplein. In mei werden deze gecombineerd met een alternatieve dodenherdenking en met demonstraties bij het Spaanse en het Portugese consulaat. Voor de politie werd de werkdruk hoger, het personeelstekort ging het korps parten spelen, optreden met geweld nam hand over hand toe.

Op aandrang van de korpsleiding verzocht Van Hall de minister van Defensie om bijstand van honderd man Marechaussee. Namens de regering liet minister Samkalden de burgemeester echter weten dat hij genoeg moest nemen met zestig man Rijkspolitie. Deze eenheid moest bovendien worden ingezet bij de bescherming van de consulaten. In de praktijk ontstonden allerlei problemen. Burgemeesters die manschappen moesten afstaan, beklagden zich bij de regering en het personeel dat in Amsterdam werd ingezet, kreeg geen tijd om de nieuwe omgeving te leren kennen omdat het weldra weer werd afgelost. Op 31 mei deed Van Hall opnieuw een

verzoek om bijstand door marechaussees.⁸⁹ Voordat een beslissing viel, kwamen de oplopende spanningen tot een uitbarsting.

De bestorming van De Telegraaf

In mei 1966 mengden zich voor het eerst ook communistische en ongeorganiseerde bouwvakkers in de ongeregeldheden. Aanleiding was het besluit van het Sociaal Fonds Bouwnijverheid (SFB) om het jaarlijkse vakantiegeld te verlagen. De erkende bonden, die in de bouw nog geen derde deel van de werknemers organiseerden, zouden voor de eigen leden de korting compenseren. De communisten waren niet in het SFB vertegenwoordigd. Op maandagavond 13 juni zou het vakantiegeld aan een eerste groep bouwvakkers worden uitgekeerd in een gebouw bij het Marnixplantsoen, nog geen vijfhonderd meter verwijderd van de plaats waar in 1934 het Jordaanoproer was ontstaan en in 1941 de Februaristaking. De politie had zich ingesteld op kleinschalige ongeregeldheden. Hoofdinspecteur E. Brouwer, chef van bureau Admiraal de Ruijterweg, was al vroeg met twee agenten ter plaatse. Het drietal was in burger. In zijn bureau waren bovendien enkele agenten paraat en in het hoofdbureau de Karabijnbrigade. Toen rond halfacht enkele honderden bouwvakkers kwamen opdagen, veel meer dan die avond vakantiegeld zouden ontvangen, en opstoppen ontstonden, riep Brouwer de hulp in van de agenten van zijn eigen bureau. Hoewel zij na hun aankomst slechts het verkeer begonnen te regelen, leidde hun aanwezigheid in uniform tot woedende reacties van het publiek. Brouwer verzocht om assistentie van de Karabijnbrigade. Deze was snel ter plaatse. Commandant L. Wit:

*'Ik heb mijn mensen uit de auto's laten stappen en in mijn nabijheid laten staan. Hierop ben ik naar enkele mensen uit de menigte toegegaan en heb hen aangesproken. Men was aanvankelijk bereid tot een gesprek. In de massa bevonden zich echter enige mensen die luid schreeuwden. Ik ben vervolgens op die groep afgegaan, geen wapen in de hand, doch met een gummistok in mijn zak. [...] Terwijl ik dus nog in gesprek stond, kreeg ik van drie andere mannen stompen in mijn gezicht en werd mijn pet afgerukt. Uit zelfverdediging heb ik mijn gummistok getrokken en gaf ook mijn mensen opdracht tot het gebruik van de lange wapenstok over te gaan. Er ontstond toen een vechtpartij. Na ongeveer 4 of 5 minuten was er een soort status-quo.'*⁹⁰

Wit besloot zijn manschappen terug te trekken en terug te keren naar het hoofdbureau. Inmiddels drongen bouwvakkers, waarschijnlijk leden van een communistische knokploeg, het gebouw binnen, mishandelden het aanwezige vakbondspersoneel en vernielden een deel van het meubilair.

Brouwer kon met zijn agenten weinig uitrichten. Bij de ongeregelde heden op straat vielen drie slachtoffers. Een van hen, J. Weggelaar, overleed ter plaatse. De demonstranten, die ten onrechte meenden dat hij was bezweken onder politiegeweld, trokken in een stoet naar het stadhuis, luidkeels leuzen scanderend.⁹¹

In het hoofdbureau had de inspecteur van dienst inmiddels volgens voorschrift Van der Molen gewaarschuwd; burgemeester Van Hall bleek onbereikbaar. Nadat Wit verslag had uitgebracht, gaf de hoofdcommissaris de Karabijnbrigade, die wilde uitrukken om de demonstranten bij het stadhuis op te vangen, opdracht om binnen te blijven. Wit:

*'[In] kamer 14 (inspecteur van dienst) trof ik de hoofdcommissaris die mij zei: "Ik ga erheen. Geef mij mijn klewang." De waarnemend hoofdcommissaris [P.A.] Jong die daar toen ook aanwezig was, zei vervolgens: "Niet doen, dit is zelfmoord." De hoofdcommissaris zei: "Er kan mij niets gebeuren."'*⁹²

Voordat hij per auto het stadhuis bereikte, stuitte Van der Molen reeds op de demonstratie. Hij verliet de wagen en zocht contact met de betogers, die slechts bereid waren hem met hun leiders in contact te brengen indien hij het aanwezige politiepersoneel en zijn chauffeur wegstuurde. Van der Molen, inmiddels helemaal ingesloten, ging akkoord. Naderhand motiveerde hij die beslissing als volgt: 'Het was mij zoveel waard om met de stakingsleiding te spreken dat ik het verantwoord achtte mijn mannen weg te sturen om dit te bereiken. Bovendien voorzag ik voor mijn mannen nogal ernstige moeilijkheden; de stemming onder het publiek was erg geladen.'⁹³ Nadat hij aldus elke verbinding met het korps had verbroken, kreeg hij van zijn gesprekspartners te horen dat de leiders niet met hem wilden spreken. Het hoofdbureau achtte zich ondertussen gebonden aan de laatste instructie van de korpschef en liet het politiepersoneel rond het stadhuis niet optreden. Uiteindelijk werd de situatie gered door een sociaal-democratische wethouder die met hulp van twee communistische raadsleden de demonstranten wist te kalmeren. Over de dood van Weggelaar kon hij hun geen opheldering verschaffen, maar hij beloofde hun dat hun vertegenwoordigers de volgende dag door de burgemeester zouden worden ontvangen. Toen de menigte uiteenging, vertrok de wethouder per auto naar het hoofdbureau om hier aan de korpsleiding verslag uit te brengen. Kort na hem arriveerde Van der Molen hier ook.⁹⁴

Ondertussen deden over de slachtoffers verscheidene geruchten de ronde. Inspecteur K. Heyink, chef van bureau Algemene Dienst, nam de manschappen van de Karabijnbrigade direct na hun terugkeer van het Marnixplantsoen, in aanwezigheid van een rijksrechercheur, een verhoor af. Uit hun verklaringen maakte hij op dat er drie slachtoffers moesten zijn: een

zou door een steen zijn getroffen, een verwond door een politiewagen en een zou een hartverlamming hebben gekregen. Heyink nam de getuigen mee naar het Wilhelmina-Gasthuis, confronteerde hen met de slachtoffers en sprak met de dienstdoende artsen. De veronderstellingen werden bevestigd. Slechts over de omstandigheden waaronder Weggelaar was omgekomen, ontstond verwarring. Zijn lichaam vertoonde geen sporen van mishandeling maar wel was zijn nek gebroken. Het bleek dat deze breuk tijdens het eerste medische onderzoek was veroorzaakt. Door de late terugkeer van Van der Molen, de verwarring over de nekbreuk en vervolgens door intern beraad en telefonisch overleg met Van Hall werd pas om half twee 's nachts een persconferentie gehouden. De politieleiding, opgelucht over de uitkomst van het eerste onderzoek, was niet bedacht op het feit dat al die tijd het gerucht de ronde deed dat Weggelaar was omgekomen door politiegeweld en dat de meeste journalisten dit rond middernacht bij het sluiten van de edities bovendien reeds hadden gemeld. Met nieuwe ongeregelde hield ze geen rekening.⁹⁵

De volgende ochtend, 14 juni, riepen kaderleden van de CPN op talloze bouwplaatsen op tot staking. Zij vonden eenvoudig gehoor. Uit diverse kranten had men begrepen dat de vorige avond een of twee bouwvakkers als gevolg van politioptreden waren omgekomen. Het hoofdbureau ontving rond negen uur berichten dat bouwvakkers vanuit Amsterdam-West naar de binnenstad trokken, schreeuwend 'alle politieauto's omver'. Voorts werden leuzen aangeheven tegen *De Telegraaf*, die als enige krant de ware gang van zaken had bericht. De hoofdcommissaris was zojuist naar het stadhuis gegaan om verslag uit te brengen van de gebeurtenissen en had bij zijn vertrek de instructie achtergelaten dat de Karabijnbrigade niet mocht uitrukken. Om halftien voegde hij vanuit het stadhuis telefonisch een bijzondere instructie toe, zo verklaarde het hoofd van de uitvoerende dienst naderhand:

*'Hij zei mij dat hij op dat ogenblik bij de burgemeester in bespreking was en gaf het bevel dat op geen enkele wijze door politiepersoneel mocht worden opgetreden en dat alle surveillance-auto's die op dat moment [...] in de stad patrouilleerden, moesten worden teruggenomen. Dat was een wel bijzonder vergaande maatregel en bovendien niets voor de heer Van der Molen. Om zeker te zijn dat ik hem goed begrepen had, vroeg ik hem of ik de opdracht mocht herhalen.'*⁹⁶

Waarschijnlijk was de instructie afkomstig van de burgemeester. Op dat moment bevonden zich op het Jonas Daniël Meijerplein reeds zo'n vijftienduizend mensen, niet uitsluitend bouwvakkers. Hoofdinspecteur A.M. Koppejan, die met een adjudant de demonstratie gadesloeg, hield zijn personeel op afstand en liet de ordehandhaving over aan de communistische

actieleiders. Een geluidsfragment van een televisiereportage illustreert de moeite die het de leiding kostte om de aanwezigen in toom te houden en te voorkomen dat Koppejan en de adjudant werden mishandeld:

'Jongen: Dit is een rechtvaardiging van het politieoptreden, man. Begrijp je dat dan niet. Die hebben twee doje gemaakt. Dan kun je zeggen: ik hoor d'r niet bij, maar ze hebbe twee doje gemaakt. 't Gaat om 't principe op 't ogenblik. [...]

Communist: Luister nou eens eve. We hebben gevraagd dat drie doje genoeg is op 't ogenblik.

Jongen: is 't, is 't dan 't beknotte van...

Vrouw: Jullie hebben ons erbij gelokt, hè. [...]

Communist: Ja mevrouw, wij zijn communist. U is een provo. Hij is een provo of een student, dat maakt niets uit. Moet u goed luisteren. Zelfs die agent die wij helemaal niet mogen, die staat ook te sidderen op zijn benen en wij ook. [...]

Jongen: Oké, mag ik nu even. Het gaat ook niet om die agent persoonlijk. 't Gaat om wie er achter die agent staat.'⁹⁷

De actieleiders konden niet verhinderen dat een groep demonstranten naar het kantoor van het Sociaal Fonds Bouwnijverheid in de Jodenbreestraat trok en er ruiten ingooide.

In 1934 was burgemeester De Vlugt na het uitbreken van het oproer naar het hoofdbureau van politie gekomen om met Versteeg persoonlijk leiding te geven aan het politieoptreden. In 1966 hielden de burgemeester en de hoofdcommissaris zich onbereikbaar zodra de ongeregeldeheden escaleerden en blokkeerden zij met hun instructies zelfs een adequate reactie. Van Hall verzocht Van der Molen, nadat deze verslag had uitgebracht van de gebeurtenissen van de vorige avond, om aanwezig te zijn bij een bespreking met procureur-generaal Gelinck. Ondertussen luidde op het hoofdbureau de noodklok. Sedert halfelf, toen duidelijk werd dat de zaak uit de hand liep, bestookte commissaris H. Molenkamp, chef van de Geüniformeerde Dienst, het stadhuis met verzoeken om toestemming voor de inzet van de Karabijnbrigade. De boodschappen, steeds wanhopiger van toon, werden op papier gezet en door een bode naar Van Hall gebracht. Een reactie bleef uit. Achteraf werd de vraag gesteld waarom men geen gebruik heeft gemaakt van de directe telefoonlijn tussen de hoofdcommissaris en de burgemeester. In het korps beschouwde men het ongepast om deze lijn te gebruiken; bovendien waren slechts weinigen op de hoogte van het bestaan van de verbinding. Een lid van de korpsleiding: 'Dit [...] moet werkelijk als laatste redmiddel worden gezien; als ondergeschikte dringt men niet de eigen kamer van de hoofdcommissaris binnen om daar van diens eigen privé-toestel gebruik te maken.'⁹⁸

Het valt overigens te betwijfelen of die stap het gewenste resultaat zou

hebben gehad. Jaren later heeft een onbekende getuige namelijk tegenover de bestuurskundige U. Rosenthal verteld hoe in het stadhuis werd gereageerd op de noodsignalen: 'De burgemeester en de hoofdcommissaris kijken elkaar en de andere aanwezigen aan; de burgemeester ligt lusteloos, lichtelijk lachend, in zijn speciale stoel. Af en toe geeft de kabinetschef de burgemeester een briefje in handen, dat deze de aanwezigen voorleest.'⁹⁹ Veel wijst erop dat Van Hall de zaak welbewust op zijn beloop liet.

De demonstranten die de binnenstad waren ingetrokken, vonden geen politie op hun weg. Het waren veelal jongeren; een ooggetuige sprak van 'nette, goedgeklede' mensen.¹⁰⁰ Hun woede richtte zich op *De Telegraaf*, voor de meesten al langer een object van afschuw. Ten onrechte waren zij ervan overtuigd dat het dagblad over de ware doodsoorzaak van Weggelaar verwarring trachtte te zaaien teneinde zo aan de kritiek op de politie de scherpste te ontnemen. Zij verzamelden zich voor het gebouw van de krant aan de Nieuwezijds Voorburgwal, braken twee bedrijfswagens open, staken de inhoud in brand en trachtten met geweld de toegang tot het pand te forceren. Inmiddels was *Telegraaf*-personeel al een uur bezig om hulp van de politie in te roepen. Nadat men te horen had gekregen dat deze niet mocht uitrukken, wendde de directeur zich tot de burgemeester. Van Hall scheepde hem af met de onjuiste mededeling dat elders in de stad groter gevaar dreigde. Nadat Molenkamp ook telefonisch tot het gezelschap in het stadhuis was doorgedrongen, kreeg hij van de korpschef toestemming om de Karabijnbrigade in te zetten. Het was inmiddels tien voor halftwaalf en bij de toegangsdeur van het *Telegraaf*-gebouw vond een veldslag plaats. Om nooit geheel opgehelderde redenen arriveerde de brigade pas om twaalf uur. Hoogstwaarschijnlijk had de burgemeester in de tussentijd nog belemmeringen opgeworpen.¹⁰¹

De jongeren die *De Telegraaf* hadden bestormd, waren inmiddels naar het Damrak getrokken en zetten hier de vernielingen voort. Anderen slooten zich bij hen aan. Commissaris Landman, die het politieoptreden persoonlijk leidde, kreeg toestemming om ook buiten zijn eigen afdeling op te treden en trok er met de Karabijnbrigade heen. De politiemacht was echter te gering om effectief te kunnen optreden. Na korte tijd werd zij zelfs aan twee zijden ingesloten en bekogeld met stenen en flessen. Landman wilde vooralsnog geen gebruik maken van vuurwapens en besloot te wachten op versterking. Officier van justitie H.E. van Renesse kwam poolshoogte nemen. Hij beschreef zijn indruk later als volgt: 'Ik zag daar een magere linie agenten die in een merkwaardige stilte pal tegen de stenenregen in liep; een triest en troosteloos schouwspel.'¹⁰² Nadat rond één uur versterking was gearriveerd, gaf de politie weerwerk. Aan beide zijden vielen gewonden. Op het stadhuis arriveerden rond die tijd de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken, Samkalden en Smallenbroek. Gealarmeerd door

de directeur van *De Telegraaf* hadden zij Van Hall aangespoord tot snel optreden. Nu wilden zij persoonlijk vaststellen waarom dat optreden zo lang was uitgebleven. Ofschoon de ministers de maatregel serieus overwogen, werd Van Hall er uiteindelijk niet toe aangezet om met ziekteverlof te gaan.¹⁰³ De ongeregelde heden duurden voort tot diep in de nacht. De volgende dagen vonden nog verscheidene opstootjes plaats.

Nog voordat de rust was weergekeerd, traden de hoofdrolspelers naar voren om hun versie van de gebeurtenissen te presenteren als de juiste. De politie kreeg een spreekverbod. Van Hall legde een dag voordat de Tweede Kamer over de kwestie zou vergaderen op de televisie een verklaring af waarin hij alle moeilijkheden herleidde tot het personeelsgebrek van de politie: *De Telegraaf* zou niet bijtijds hulp hebben gekregen omdat er op dat moment te weinig politiepersoneel beschikbaar was. Minister Smallegenbroek wees de politieleiding als schuldige aan: als de burgemeester maandagavond bijstand had gevraagd, was de zaak dinsdag naar zijn overtuiging niet uit de hand gelopen. Uiteindelijk werd een commissie gevormd die met een onafhankelijk oordeel moest komen, maar nog voordat deze haar conclusies trok, kregen eerst de hoofdcommissaris en vervolgens de burgemeester hun ontslag aangezegd.

Inmiddels waren de strubbelingen tussen bestuur en justitie reeds tot een ontknoping gekomen. Op zondag 17 juli vond een demonstratie plaats tegen het Amerikaanse optreden in Vietnam waarvoor geen vergunning was aangevraagd. Hoofdinspecteur Koppejan, die met het politieoptreden was belast, had weinig fiducia in de aanpak van het Openbaar Ministerie. Twee weken eerder was een poging om de demonstranten vast te houden en hen een voor een te verbaliseren uitgelopen op een fiasco. Hij had een ouderwetse oplossing bedacht: hij zou hen oppakken en met politiebusjes naar de stadsgrens brengen, vertrouwend dat voordat zij zouden zijn teruggekeerd, de rust was hersteld. De hoogleraar strafrecht Duisterwinkel, ooit inspecteur bij het Amsterdamse politiekorps, had hem verzekerd dat een dergelijk optreden mogelijk was op grond van een bevel van de burgemeester, op basis van de Gemeentewet. Een toezegging van Van Hall ten spijt was de schriftelijke instructie op het beslissende moment niet voorhanden. Koppejan zette niettemin door. Hartsuiker, die zich terecht gepasseerd voelde, stelde dat sprake was van onrechtmatige vrijheidsberoving. Koppejan beriep zich noodgedwongen op zijn ambtsinstructie. Het conflict werd uiteindelijk beslecht in Den Haag waar Hartsuiker aanzienlijk meer steun genoot dan de burgemeester.¹⁰⁴

De Bouwvakkersrellen en de bestorming van *De Telegraaf* sloten een buitengewone periode af. Na de crisis van 1966 werden de banden van het korps met bestuur en samenleving met wisselend succes hersteld. Allereerst werd het gezag over en het toezicht op de korpsleiding nieuw leven

ingeblazen. Onder druk van de publieke opinie stelde Van Hall het politie-optreden in de gemeenteraad ter discussie, zijn opvolger, Samkalden, nam die gewoonte over en enkele jaren later werd het een wettelijke regel. Eind 1966 riepen bovendien de Commissarissen van de Koningin en de procureurs-generaal gezamenlijk een regelmatig overleg op lokaal niveau tussen de burgemeester, de officier van justitie en de korpschef in het leven: het zogeheten driehoeksoverleg, waardoor de burgemeester gedwongen was de leiding daadwerkelijk ter hand te nemen en regelmatig met het Openbaar Ministerie te overleggen. Ten tweede kwam de nieuwe hoofdcommissaris Jong kort na zijn aantreden met een reeks ingrijpende hervormingen die de inrichting van het korps grondig wijzigden. Het Bureau Hoofdcommissaris werd ontmanteld. De nieuwe diensthoofden kwamen rechtstreeks onder zijn eigen gezag. Ten slotte werd zowel de Algemene Politieverordening als de Ambtsinstructie van de politie volledig herzien. Demonstraties die bijtijds waren aangemeld, werden voortaan in beginsel altijd toegelaten. Het gebruik van geweld werd aan strikte regels gebonden.

Epiloog: waarom liet het korps zich de Duitse doeleinden opdringen?

Het Amsterdamse politiekorps was nauwelijks ingesteld op een confrontatie met een bezetter die het wilde inschakelen bij het verwezenlijken van zijn radicale politieke doeleinden. Het personeel op straat hield in eerste instantie vast aan het vertrouwde optreden, ook al werd het gaandeweg steeds moeilijker overwicht te houden op agressieve NSB'ers. De korpsleiding, bevreesd opzij te worden geschoven, trachtte conflicten te vermijden door anticipatie op Duitse verzoeken en werkte actief mee aan de herinrichting van het politiebestedel. Na de Februaristaking wist de nieuwe, Duitsgezinde korpschef Sybren Tulp zich in het korps door zijn militaire stijl van leidinggeven weldra te ontdoen van het stigma van nationaal-socialist. Hij steunde nadrukkelijk de surveillerende agenten bij het herstel van hun overwicht op straat, liet de organisatie van het korps intact en belastte enkele nieuwe, speciale eenheden met de bestrijding van het verzet en de vervolging van de joden. Zijn ondergeschikten conformeerden zich, na enige aarzeling en onder druk van de omstandigheden, aan de stelregel dat soms onvoorwaardelijk aan de bezetter moest worden gehoorzaamd. In september 1942 haalden gewone agenten onder leiding van gewone inspecteurs een maand lang, dikwijls met grote tegenzin maar zonder daadwerkelijk protest, samen met het Politiebataljon Amsterdam joden uit hun huizen en leverden hen uit aan de bezetter. De centrale vraag van dit boek is hoe dit mogelijk was. Waarom hielpen Amsterdamse politiemannen de bezetter bij optreden waarvan weliswaar weinigen de uiteindelijke consequenties kenden maar dat de meesten wel degelijk zagen als verderfelijke en strijdige met elementaire rechtsbeginselen?¹

Een antwoord op deze vraag zou kunnen zijn dat de betrokkenen deel uitmaakten van een ambtelijke organisatie en dat van bureaucratieën bekend is dat zij zaken min of meer mechanisch afhandelen. Optreden dat de buitenwacht ervaart als verstoringen van het dagelijkse leven, is voor de eigen medewerkers routine: de basis van hun werkzaam bestaan. Deze onverstoorbaarheid is in versterkte mate aanwezig bij politiepersoneel dat gewend is dat zijn optreden weerstand oproept en dat is ingesteld om protest snel te onderdrukken. Men is gewoon zich af te schermen van de buitenwereld, eigen gewoonten opzij te zetten, impulsieve reacties te onderdrukken en zich te voegen naar de normen van de instelling of de instructies van hogerhand, schernt zich af van de buitenwereld. Wanneer toch intern beroering ontstaat, beschikt de leiding bovendien over tal van mechanismen om

deze te onderdrukken. In de doorvoering van de Duitse maatregelen door het politiekorps zijn tal van dergelijke bureaucratische patronen te herkennen.²

Ook zou kunnen worden gewezen op de bevindingen van de Amerikaanse sociaal-psycholoog Stanley Milgram over menselijke gezagsgetrouwheid. Deze liet proefpersonen schijnbaar deelnemen aan een wetenschappelijk onderzoek naar het leervermogen van individuen. In een laboratorium kregen zij de taak om iemand elektrische schokken (tot 450 volt) toe te dienen als deze fouten maakte bij het combineren van woorden. In werkelijkheid werden de proefpersonen evenwel zelf getest op de mate van gehoorzaamheid aan superieuren. Het bleek dat niemand de opdracht weigerde en dat bijna de helft van de proefpersonen, hoewel zij werden geconfronteerd met een schijnbaar hevig gepijnigd slachtoffer en die ervaring hen in de regel niet onberoerd liet, de instructies van de onderzoeksleider bleef opvolgen. Klaarblijkelijk zetten de consequenties van een instructie uitvoerders er maar zelden toe aan om gezag te trotseren en te handelen naar eigen maatstaven.³

In sommige opzichten kan de werking van deze algemene factoren zelfs worden onderkend in de reacties van de getroffen joden en van de omstanders. Een overheid kan als handhaafster van gezag en recht een beroep doen op elementaire gevoelens van twijfel en schuld bij de burgers. Wie ziet dat een ander wordt gearresteerd, vermoedt vagelijk dat deze iets zal hebben misdaan. Wie zelf gearresteerd wordt, vraagt zich allereerst af wat hijzelf verkeerd heeft gedaan. Is het niet een essentiële eigenschap van 'de sterke arm' dat men het als burger niet nodig vindt diens motieven helemaal te doorgronden? Of sterker nog: is in de extreme situatie dat een overheid geen enkele legitimiteit bezit en burgers door die overheid in hun meest elementaire belangen worden getroffen of worden aangezet tot daden die hen tegen de borst stuiten, die behoefte nog geringer en dus dat overwicht nog groter? Naar mijn indruk is dat, hoe opmerkelijk ook, inderdaad het geval: vrees voor gezag versterkt de behoefte aan gezag. Juist in dergelijke extreme situaties vertrouwen burgers op de stelregel dat zolang je doet wat je wordt gezegd het allemaal wel goed zal komen.

Hoezeer deze algemene factoren zich ook in het politiekorps tijdens de bezetting deden gelden, een afdoende verklaring voor de punctuele uitvoering van de Duitse maatregelen bieden zij mijns inziens niet. Een dergelijke verklaring dient aan te sluiten bij de concrete veranderingen in het gedrag van de korpsleden.

In de Nederlandse historiografie van de bezetting wordt de houding van bevolking en bestuur veelal beschreven als een proces van groeiende weerstand tegen het Duitse bewind en wordt de Februaristaking beschouwd als een massale afwijzing van de bezetter en zijn politieke doeleinden.

Sijes, wiens monografie over deze gebeurtenis een stempel heeft gedrukt op de geschiedschrijving van de oorlog, concludeerde dat dit protest

*'er in belangrijke mate toe bij[droeg], de verzetshouding van allen aan te wakkeren, daar thans een ieder zich deel voelde en wist van een groot geheel. Zij stimuleerde de verschijning van de illegale pers, want deze alleen sprak onverbloemd uit wat algemeen gevoeld en gewild werd. Zij stelde de hulpverlening op grote schaal voor het eerst aan de orde en legde daarmee voor de toekomst een gaaf fundament. Zij maakte de houding ten aanzien van de joden tot een toetssteen voor de houding tegenover de vijand.'*¹⁴

Naar mijn indruk had de Februaristaking deze uitwerking niet. Het was een grootschalig protest maar tot een verhevigde weerstand leidde zij niet. Het tegendeel was het geval. In het jaar dat volgde, gingen bestuur en bevolking confrontaties over de anti-joodse maatregelen consequent uit de weg. Vergelijking van de uitvoering van twee Duitse projecten leert dat de assistentie van het Nederlandse bestuursapparaat aan de bezetter gedurende de eerste helft van de bezetting toenam in omvang en effectiviteit en dat ingrijpende Duitse maatregelen allengs minder weerstand in de samenleving opriepen. Zo werd de poging van de Beauftragte in het voorjaar van 1941 om in Amsterdam een getto op te richten een fiasco: de bevolking keerde zich tegen zijn handlangers op straat, het bestuur ging dwarsliggen en uiteindelijk kwam het tot een volksoploop die twee dagen aanhield. Maar de Duitse instructie aan de Amsterdamse politie in het najaar van 1942 om joden op te halen, werd door het personeel met tegenzin maar nauwgezet uitgevoerd. Weerstand werd door het middenkader van het korps effectief onderdrukt. Wat verklaart dit verschil? Waarom kon de bezetter in het najaar van 1942 volledig in zijn opzet slagen? Hoe kwam de omslag in het gedrag van het personeel tot stand? Voor een antwoord op deze vragen moet de toenmalige gezagsuitoefening nader worden bestudeerd. Welke gezagsverhouding maakte het in 1942 mogelijk dat de instructie de beoogde uitwerking kreeg? Daaraan gaat een andere vraag vooraf: welke rechtstatelijke barrières tegen machtsmisbruik moesten uit de weg worden geruimd?

Het stelsel van gezag over en toezicht op de politie was naar mijn indruk de zwakste barrière tegen machtsmisbruik. In Nederland bemoeiden zich met de politie van oudsher relatief veel gezagdragers, wier zeggenschap tamelijk verstrekkend en grotendeels niet geformaliseerd was. De hoofdrol was weggelegd voor de burgemeesters. De Duitse autoriteiten wilden de politie onttrekken aan dat bestel, samenvoegen en onder het gezag plaatsen van een nationale politieautoriteit die voor hen als vast aanspreekpunt zou fungeren. In Amsterdam kon bij dit streven worden voortgeborduurd op een centralisatie die al sedert 1934 gaande was. De burgemeester had gebroken met de gewoonte om het politieoptreden in de gemeenteraad ter

discussie te stellen en de procureurs-generaal hadden een expliciete taak gekregen bij de ordehandhaving. Onder druk van de vermeende noodtoestand verschoven de gezagsverhoudingen in het eerste jaar van de bezetting vanzelf verder in de door de bezetter gewenste richting. Politiekorpsen werden samengevoegd en politieautoriteiten – gewend hun bevoegdheden aan te wenden om elkaar in het gareel te houden en niet om maatschappelijke vrijheden te bewaken – zetten elkaar een voor een buiten spel. Het Openbaar Ministerie, gewoon de leiding over de politie te delen met andere instanties, kwam niet in het geweer toen een deel van de opsporing zich onttrok aan zijn gezag en onder dat van de Duitse politie kwam. Het gefragmenteerde politiebestel verhinderde een gezamenlijke opstelling van de gezagdragers tegenover de bezetter en werkte zelfs de eigen ondergang in de hand.

De interne organisatie van het Amsterdamse korps bood meer weerstand tegen van hogerhand verordonneerd machtsmisbruik. Een politiekorps heeft de uitzonderlijke eigenschap dat lager personeel een grotere beslissingsruimte heeft dan hoger personeel.⁵ Op straat kan een politieman zijn eigen koers varen. Slechts in buitengewone omstandigheden zoals bij optreden tegen oproer laat de politie zich centraal dirigeren. De bezetter wilde van deze uitzonderlijke toestand gangbare praktijk maken en kon ook ditmaal aansluiten bij een bestaande ontwikkeling. In het interbellum was het politiekorps namelijk ingrijpend hervormd, de administratie gecentraliseerd, het personeel intensiever en deels op militaire leest opgeleid en het toezicht op de agenten belangrijk versterkt, totdat in 1937 de commissarissen van de sectiebureaus de voltooiing van dit hervormingsprogramma blokkeerden. De omvorming van de korpsorganisatie vergde aanvankelijk evenmin als de centralisatie van het bestel veel inspanning van de bezetter. Hoofdcommissaris Versteeg nam zelf de draad weer op, kwam met een aan de Duitse wensen aangepast plan en maakte een begin met de uitvoering. Tegen de verwachting in ging zijn opvolger Tulp echter niet op de ingeslagen weg voort. Hij richtte zich niet op omvorming van de organisatie maar op het mobiliseren van het personeel dat was belast met de uitvoering. Voor bijzondere taken bediende hij zich van aparte, nieuwe eenheden zoals bureau Inlichtingendienst en het Politiebataljon Amsterdam. Toen hij in het najaar van 1941 een beroep moest doen op het gewone personeel voor het toezicht op de naleving van anti-joodse maatregelen, stuitte hij evenwel op dezelfde barrières als zijn voorganger. Het personeel op straat liet na – ook na herhaalde oproepen van zijn chef – overtreders op te pakken. Met enkele uitzonderlijke maatregelen wist Tulp uiteindelijk het personeel over de streep te trekken, maar het resultaat was niet duurzaam. Na enkele weken viel het terug in het oude patroon.

Een ferme hindernis tegen machtsmisbruik vormde aanvankelijk even-

eens de band van het politiepersoneel op straat met het publiek. In tegenstelling tot het leger moet de politie het bij haar optreden hebben van persoonlijk gezag bij de bevolking. Zelden zal zij dat gezag opofferen aan het afdwingen van naleving van de letter van de wet. Versteeg wilde van zijn korps een optimaal uitvoeringsorgaan van nieuwe wetgeving maken en probeerde de binding van het personeel met het publiek te verzwakken, waarin hij uiteindelijk slechts ten dele slaagde. Na de Februaristaking werd de band met het publiek zelfs weer sterker. Enerzijds raakte de bevolking meer betrokken bij het openbare leven en nam bijvoorbeeld het aantal opstootjes met een politieke achtergrond toe, anderzijds kreeg het personeel door een versoepeling van het interne toezicht meer ruimte om op straat naar eigen inzicht te handelen. Toen Tulp het korps de eerder genoemde anti-joodse maatregelen wilde laten doorvoeren, bleek niet alleen de interne hiërarchie maar ook de binding met het publiek een sta-in-de-weg. Dat duurde niet lang. In de laatste maanden van 1941 richtte de bevolking haar aandacht meer en meer op de bewegingen aan het militaire front. Zij had geen oog voor de gelijkschakeling van de samenleving die snel terrein won. De uitvoering van de anti-joodse verordeningen lokte vrijwel geen protest uit.

De daadwerkelijke inzet van het korps bij het excessieve optreden vergde niet alleen het wegnemen van barrières maar ook een andere gezagsverhouding. Het eerste fundament daarvan was een informeel hiërarchisch verband waarin politiechefs hun personeel mobiliseerden voor (soms onuitgesproken) Duitse doeleinden. Alle centralisatie ten spijt greep de Duitse politieleiding bij de deportatie van de joden terug op de oude structuren, in het bijzonder op de (Duitsgezinde) chefs van de lokale politiekorpsen die gaandeweg de Duitse bedoelingen uitstekend aanvoelden. Al snel bleek aan wie de uitvoering van maatregelen tegen de eigen bevolking het best kon worden opgedragen. Steeds vaker gaven in de besluitvorming persoonlijke relaties de doorslag. Tulp, die in het voorjaar van 1942 een persoonlijke band met Höhere ss- und Polizeiführer Rauter kreeg, joeg met zijn gedrag andere politiechefs tegen zich in het harnas. Het politiebestedel werd als gevolg van deze persoonlijke politiek een slagveld waarop een beperkt aantal chefs een felle strijd om de gunst van Rauter uitvocht en waarop eenieder zich koste wat het kost wilde bewijzen. Ten koste van de bestuurskracht op lange termijn vergrootte deze chaotische toestand de slagvaardigheid op korte termijn.

In het politiekorps legde Tulp de basis voor een nieuwe gezagvoering. Bij zijn optreden toonde hij zich de infanteriecommandant die hij jarenlang in Nederlands-Indië was geweest. Zo oriënteerde hij zich vooral op de korpsleden die met de uitvoering waren belast en was hij veelvuldig bij hun optreden aanwezig, niet om dan zoals zijn voorganger hen te corrige-

ren maar om door zijn aanwezigheid hun zelfvertrouwen te sterken. Hij zette zich ook met succes in voor hun belangen en enkele korpsleden die wegens hun uitlatingen of gedrag in handen van de Duitse politie waren beland, wist hij zelfs voor straf te behoeden. Voorts doorbrak hij de ambtelijke procedures die onder Versteeg in de organisatie hun intrede hadden gedaan, en ontwikkelde hij met korpsleden op sleutelposities een persoonlijke band. Het duurde enige tijd maar in de zomer van 1942 had zijn aanpak de beoogde uitwerking. Toen het korps opdracht kreeg joden op te halen, dwong het middenkader op eigen houtje de gehoorzaamheid van het uitvoerend personeel af en smoorde het opkomende weerstand in de kiem.

Ten slotte vergde de nieuwe gezagvoering tevens een sociaal isolement van de korpsleden. In de tweede helft van 1941 versterkten maatregelen als de afschaffing van het persoonsnummer op het uniform en de komst van in Schalkhaar (her)opgeleide politiemannen de anonimiteit van het personeel. Nadat het publiek zich had afgekeerd van het openbare leven, raakte het korps geïsoleerd. De protesten die volgden op de afkondiging van de plicht voor joden om in het openbaar een gele ster te dragen, lijken nauwelijks tot het korps te zijn doorgedrongen. In de voorzomer van 1942 begon het ene na het andere bureau in de stad joden en niet-joden te arresteren en uit te leveren aan de Sipo (SD). In de discussies onder inspecteurs in september 1942 over de rechtmatigheid van het ophalen van joden was nauwelijks invloed van buiten merkbaar. Het is tekenend dat de enige inspecteur die weigerde, uitsluitend door zijn echtgenote werd gestijfd in zijn houding.

In de zomer van 1942 waren de barrières geslecht en de fundamenteën gelegd. Rauter had het Amsterdamse politiekorps waar hij het hebben wilde: uit het traditionele bestel gelicht en gericht naar de Duitse doeleinden. Klaar voor de belangrijkste opgave. De deportatie van de joden werd uitgevoerd door een conglomeraat van Duitse en verscheidene Nederlandse instanties en organisaties. De Zentralstelle für jüdische Auswanderung kan worden beschouwd als de met een drijfriem aan de Berlijnse motor verbonden spil die in Nederland het tempo aangaf van de vervolging. Enkele Nederlandse gezagdragers en instanties, waaronder Tulp en het bureau Joodse Zaken, waren de hulpmotoren die het geheel mede in beweging brachten en gaande hielden. Binnen dit geheel legden de Nederlandse instanties extra gewicht in de schaal. Voor de effectiviteit van de vervolging maakte het terdege verschil om te worden opgepakt door functionarissen die behoorden tot een vertrouwde organisatie, die goed thuis waren in de situatie waarin zij optraden en die werden geholpen door allerlei voor de getroffen en even bekende instanties en organisaties.

Hoe kwam nu deze specifieke constellatie van Duits vervolgingsapparaat en Amsterdams bestuur en Amsterdamse politie tot stand? De inscha-

keling van het korps verliep niet volgens een vooropgesteld plan. Van een programma (al dan niet op schrift) dat voor de Nederlandse of Duitse leiding fungeerde als richtsnoer is nooit sprake geweest. Soms deden Duitse gezagdragers afbreuk aan het eigen bewind op grond van gebrek aan kennis van de bedoelingen van hun superieuren, zoals de Beauftragte Böhmcker die in januari 1941 een getto probeerde in te richten, daarmee een abrupt einde maakte aan een tamelijk harmonieuze samenwerking tussen het Duitse en het Nederlandse bestuur en zelfs de bevolking tegen de bezetter in het harnas joeg. Soms bewezen Nederlandse autoriteiten de bezetter enorme diensten, zoals Tulp die er een eer in stelde dat zijn korps de joden uit huis haalde. De invoeging van politie en bestuur in het Duitse vervolgingsapparaat werd evenwel nadrukkelijk gedirigeerd van hogerhand. Lagere echelons van het korps die op eigen houtje de Duitse doeleinden trachtten te verwezenlijken, zoals bureau Inlichtingendienst, werden van bovenaf ingekapseld en zo nodig met harde hand in het gareel gedwongen.

De inschakeling van het korps verliep ook niet geleidelijk. Als men kijkt naar de uitwerking van de Duitse bevelen en instructies op achtereenvolgens de circulaire van de secretarissen-generaal, de richtlijnen van de procureurs-generaal, de mededelingen en algemene orders van de hoofdcommissaris en ten slotte de telegrammen van diens staf, blijkt dat er geen sprake is van een traag langs de Nederlandse hiërarchie naar beneden sijpelende invloed van het Duitse bestuur maar van onverwacht Duits ingrijpen dat soms delen van die hiërarchie aanzette tot passiviteit, soms juist tot anticipatie op Duitse verlangens. De inschakeling verliep schoksgewijs. Perioden van stabiliteit en tamelijk harmonieuze samenwerking tussen het Duitse en Nederlandse bestuur werden afgewisseld met momenten van crisis, meestal veroorzaakt doordat Duitse autoriteiten het Nederlandse bestuur plotseling taken opdrongen met zeer ingrijpende gevolgen. De weerstand die zo'n bruuske interventie oproep, lokte op zijn beurt dikwijls een volgende scherpe Duitse reactie uit. Tijdens en na dergelijke confrontaties verschoven de gezagsverhoudingen in het politiebestedel en het politiekorps. In de gehele beweging die het Amsterdamse korps uiteindelijk uit het politieke bestel lichtte en naar Duitse doeleinden richtte, deden zich vier crises voor.⁶

De eerste crisis volgde op het Jordaanoproer van 1934. Voor het stadsbestuur vormde dit oproer, hoe lastig het ook te bedwingen was, geen directe bedreiging. Het maakte indruk, zette de nationale autoriteiten aan tot bemoeienis met de lokale ordehandhaving en leidde uiteindelijk tot een eerste herschikken van de verhoudingen tussen de gezagdragers. De bestuurlijke reactie was mede ingegeven door verontrusting over de politieke gebeurtenissen in Duitsland, waar de nazi's het jaar tevoren de macht had-

den gegrepen. Versterking van het gezag leek de enige remedie. De burgemeester staakte het afleggen van publieke verantwoording over de ordehandhaving, in de hoop zo zijn armslag te verruimen, maar moest al snel een deel van zijn zeggenschap over de ordehandhaving afstaan aan het centrale gezag in de persoon van de procureur-generaal. De hoofdcommissaris greep de gelegenheid aan om de leiding van het korps verder te centraliseren. Hij richtte een aparte, relatief zwaar bewapende eenheid op die niet alleen kon worden ingezet bij ongeregelheden maar ook een rol ging spelen in het militaire onderricht van het personeel. Het toezicht op de agenten werd verscherpt. Een nieuwe Algemene Politieverordening perkte de vrijheid van demonstratie en de mogelijkheid tot colportage danig in. Na de eerste crisis werd het gezag over de politie gecentraliseerd, het publieke en bestuurlijke toezicht op de politie beperkt en werden enkele publieke vrijheden aan nauwe banden gelegd.

De tweede crisis werd begin 1941 teweeggebracht door de Amsterdamse Beauftragte van rijkscommissaris Seyss-Inquart. Tot dan toe had de bezetter de eigen wensen kenbaar gemaakt aan de secretarissen-generaal als leiders van de uitvoerende macht en de Nederlandse bestuurlijke hiërarchie gerespecteerd. Beauftragte Böhmcker wilde het voortouw nemen bij de vervolging van de joden en maakte abrupt een einde aan de voor de bezetter profijtelijke samenwerking. Hij zette het gemeentebestuur onder druk om een getto in te richten en zette die eis kracht bij door Nederlandse nationaal-socialisten aan te sporen tot gewelddaden. Het straatgeweld escaleerde en riep uiteindelijk een publieke reactie op: de Februaristaking. Deze volksoploop had evenmin als het Jordaanoproer een politiek karakter: er was geen leiding en ook ontbraken duidelijke eisen. De Duitse politieautoriteiten konden de ongeregelheden gemakkelijk onderdrukken en hadden na afloop van de crisis alle ruimte om de politieke verhoudingen naar hun hand te zetten. In het bezettingsbestuur trad de Sipo(SD) naar voren en zag de Beauftragte zijn positie ernstig verzwakt. Aan het hoofd van het stadsbestuur en de politie werden Duitsgezinde Nederlanders geplaatst. De nieuwe Amsterdamse politiechef richtte zich niet langer naar de Nederlandse gezagdragers, zonder overigens te worden opgenomen in de Duitse hiërarchie. Na de tweede crisis ging het Amsterdamse korps een actieve rol spelen in de gelijkschakeling van het maatschappelijk leven. Een apart bureau bestreed het verzet.

De derde crisis ontstond toen Rauter in september 1941 eigenmachtig een decreet uitvaardigde dat joden de toegang ontzegde tot openbare gelegenheden en dat hun verbod te verhuizen. Het kreeg niet de gebruikelijke ambtelijke uitwerking. Des te opvallender was de reactie van Tulp. Deze wachtte niet op uitvoeringsvoorschriften van het departement van Justitie maar droeg zijn personeel direct op om het decreet naar de letter uit te voe-

ren. Hij wees op eigen gezag de Amsterdamse joden één café en één theater toe en ontzegde hun de toegang tot de overige uitgaansgelegenheden. Zijn instructies werden echter niet opgevolgd door het personeel op straat. Na enkele weken van onzekerheid legde de rijkscommissaris de verhoudingen aan Duitse zijde opnieuw vast. Vervolgens wist Tulp met enkele bijzondere maatregelen zijn personeel aan te zetten de instructies wel uit te voeren. Desalniettemin viel het na enkele weken terug in het oude patroon en staakte het de arrestatie van overtreders van Rauters verordening. Na de derde crisis beschikte de bezetter in het korps over een vertegenwoordiger die aanvoelde wanneer onvoorwaardelijke gehoorzaamheid werd verwacht maar die er nog niet in was geslaagd dat besef op het gros van het personeel over te dragen.

De vierde en laatste crisis vond plaats in de zomer van 1942. Vanaf eind april trof het rijkscommissariaat in allerijl voorbereidingen voor de deportatie van de joden uit Nederland. Op lokaal niveau kreeg de Sipo(SD)-leider de eenhoofdige leiding. Aanvankelijk werden joden schriftelijk ontboden zich te laten wegvoeren. De politie hielp bij de aanmelding en de wegvoering en gaf de actie zo de schijn van legaliteit. Binnen twee weken werden meer dan vijftuizend joden weggevoerd. Nadat de bemiddelende rol van de Joodse Raad was afgeschaft, nam het aantal aanmeldingen echter snel af. Pogingen van de Duitse politie de terugval tegen te gaan met dreigementen en enkele wilde razzia's boden geen soelaas. Begin september 1942 ontving het Amsterdamse politiekorps opdracht 's avonds joden uit hun huis te halen en op de trein naar Westerbork te zetten: de laatste schok. Ditmaal hoefde de Duitse politieleiding noch hoofdcommissaris Tulp het personeel met uitzonderlijke ingrepen tot uitvoering aan te zetten. Potentiële weigeraars stonden onder druk van hun collega's en verzet werd in de kiem gesmoord door vervaagde gezagsverhoudingen.

De vervolging en vernietiging van de joden was een enorme operatie. Zij stelde op de wens van Hitler en de coöperatieve opstelling van betrokken Duitse ambtenaren en politiemannen. Hilberg schreef over hen dat zij 'bij gebrek aan instructies een opmerkelijk richtingsgevoel aan de dag legden, zonder formele afbakening van bevoegdheden harmonieus hun handelingen afstemden, blijk gaven van een scherp inzicht in de taak, zelfs als die hun niet expliciet was uitgelegd'.⁷ Onafhankelijk van elkaar volgden zij eenzelfde patroon: eerst werden de slachtoffers gemarkeerd, dan beroofd van hun bezittingen, vervolgens bijeengedreven en ten slotte vernietigd. Bij de eerste stappen konden de vervolgers zich nog richten naar historische voorbeelden en konden beproefde methoden worden gebruikt, in de slotfase moesten zij zich verlaten op hun individuele besef van wat van hen werd verwacht, op hun richtingsgevoel.

Een vergelijkbaar besef van een gezamenlijke opgave ontbrak aanvankelijk in het Amsterdamse politiekorps. De meeste korpsleden beschouwden het Duitse bewind als een vreemde macht, waren nauwelijks vatbaar voor het door de bezetter verbreide schrikbeeld van joden en misten de zelfverzekerdheid en de scherpe intuïtie voor de bedoelingen van Hitler die hun Duitse collega's hadden. Het korps ging niet op eigen aandrang een rol spelen bij de vervolging. De betrokkenheid kwam voort uit enkele confrontaties met de bezetter. De Duitse interventies leverden niet altijd het beoogde resultaat op maar brachten wel duurzame verschuivingen teweeg in het politiebestedel, de gezagvoering in het korps en de omgang met het publiek. Elke volgende confrontatie activeerde meer delen van de hiërarchie. Hoewel na verloop van tijd de vertrouwde gang van zaken zich telkens min of meer herstelde, was het effect wel cumulatief. Elke volgende schok drong dieper door in de hiërarchie. De sterkste barrières bevonden zich in de organisatie van het korps, maar na drie confrontaties bezweken ook zij.

De Duitse politieleiding had grote moeite haar instructies af te stemmen op uitvoering door het Nederlandse apparaat. Deze werden gaandeweg beknopter. In september 1942 volstond een telefoontje. Dit verlies aan schriftelijke uitleg werd gecompenseerd door de lering die het personeel trok uit de crises. Schoksgewijs werd het gewaar dat zodra één lijn werd getrokken door superieuren die geacht werden ingewijd te zijn in de doeleinden van de bezetter, ondergeschikten hun onvoorwaardelijk dienden te gehoorzamen. De vorming van het personeel verliep dermate succesvol dat de bezetter en Tulp bij de laatste schok zelf slechts een minimale inspanning hoefden te leveren. Het korps dwong zelf de gehoorzaamheid van het eigen personeel af. Mogelijke dwarsliggers werden onder druk gezet door collega's. Weerstand werd in de kiem gesmoord door het middenkader. Het korps had zich het richtingsgevoel eigen gemaakt dat ten grondslag lag aan de vernietiging van de joden in Europa.

Het reguliere korps was een maand lang betrokken bij het ophalen van joden, het politiebataljon ruim een half jaar en enkele aparte diensten nog veel langer. Nadat begin 1943 de gedwongen uitzending van arbeidskrachten andere delen van de bevolking trof en Nazi-Duitsland zijn imago van onoverwinnelijke militaire kracht verloor, wonnen in de korpsleiding de krachten terrein die de organisatie wilden losmaken uit de greep van de bezetter en die het Kabinet Politiepresident tot hun steunpunt maakten. Zonder een openlijke confrontatie met de bezetter aan te gaan, wist het het korps stapje voor stapje te onttrekken aan opdrachten om op te treden tegen de eigen bevolking. De Duitsgezinde onderdelen van het korps werden verstoten of naar de marge van de organisatie gedrongen.

In de tweede helft van 1944 vormde de stedelijke elite heimelijk een

nieuw stadsbestuur dat vernieuwingsgezindheid in de aanpak van economische en sociale problemen paarde aan een restrictieve opstelling bij de ordehandhaving. In deze benadering paste geen ingrijpende zuivering van het politiekorps. Het Kabinet maakte van de situatie gebruik door een eigen kandidaat voor het hoofdcommissariaat naar voren te schuiven. Deze werd benoemd tegen de wil van de regering in ballingschap. De bestuurlijke structuren waarin de ambtelijke elites zich na de zomer van 1943 hadden verschanst uit vrees door de bezetter opnieuw te worden ingeschakeld bij ingrijpende maatregelen tegen de eigen bevolking, doorstonden de woelingen rond de bevrijding.

Toen de regering in 1946 uiteindelijk een nieuwe korpschef aanwees, had dat Kabinet de touwtjes reeds stevig in handen. Deze hoofdcommissaris en zijn opvolger deden geen moeite de organisatie naar hun hand te zetten en lieten toe dat het korps zich steeds meer afsloot voor ontwikkelingen in de samenleving. In de jaren zestig bleek het mede daardoor niet adequaat te kunnen reageren op protestacties. Terwijl de officier van justitie zich in de ordehandhaving mengde, was het de burgemeester die met een welwillende opstelling jegens deze jongeren een crisis veroorzaakte. Met een schok keerde het politiekorps terug in het politiebestedel.

Rest de vraag welke betekenis het optreden tijdens de bezetting heeft in de geschiedenis van het Amsterdamse politiekorps. De bijstand aan de bezetter tussen 1941 en 1943 was geen breuk in de ontwikkeling. De invoeging in het Duitse machtsapparaat was het sluitstuk van een proces van modernisering dat het korps beoogde te maken tot verlengstuk van de wet en enige ordehandhaver in de stad. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg het korps een moderne administratie, incorporeerde het nieuwe technieken en communicatiemiddelen en werd het personeel allengs beter lichamelijk geoefend en gedisciplineerd. Het aanzien dat het korps met het nieuwe, professionele optreden verwierf, compenseerde het gezagsverlies door de teloorgang van de binding met het buurtleven. Tijdens de bezetting kreeg het Duitse bestuur de beschikking over een doelmatig overheidsapparaat met zowel een aanzienlijke dosis traditioneel gezag als kort tevoren verworven aanzien. Dit verklaart in overwegende mate waarom in Nederland de bestrijding van het verzet en de vervolging van de joden zo effectief waren. Zelden werd vertrouwen zozeer beschaamd. Vervolgens veroorzaakte de herinnering aan de medeplichtigheid aan een schrikbewind een malaise die het korps tot eind jaren zestig teisterde en die het faillissement betekende van het idee van modern, professioneel politieoptreden. Het was het einde van de gedachte dat macht in geval van nood een toevlucht kan zijn.

Gebruikte afkortingen

APZ	Afdeling Politie Zuivering van het ministerie van Justitie
ATK	Archief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
BdO	Befehlshaber der Ordnungspolizei
BHC	Bureau Hoofdcommissaris
Bm	Burgemeester
CvP	Commissaris van Politie
COA	Commissie van Onderzoek Amsterdam
DBR	Dossiers Bijzondere Rechtspleging
DGvP	Directoraat-Generaal van Politie
GAA	Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam
GPP	Gewestelijk Politiepresident
JDM	Bureau Jonas Daniël Meijerplein
KHC	Kabinet Hoofdcommissaris
MvJ	Minister van Justitie/ministerie van Justitie
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
OBHC	Oud-Bureau Hoofdcommissaris
PG	Procureur-generaal
PPG	Parket procureur-generaal van Amsterdam
Pvb	Proces-verbaal
Rp	Rijkspolitie
Rr	Rijksrecherche
Tel	Telegram(men)
vo	Verordeningen van de rijkscommissaris
Vm	College van Vertrouwensmannen

Noten

1

Het Jordaanoproer

- 1 Voor zover niet anders vermeld, is de weergave van het oproer gebaseerd op drie bronnen: het rapport van hoofdcommissaris Versteeg aan burgemeester De Vlucht, 'Verslag der ongeregelde heden, voorgevallen te Amsterdam begin juli 1934' in: 5168-1024, GAA; W. Kielich, *Jordaners op de barricaden* (Zutphen 1984); H. Bakker en E. Nijhoff, 'Het Jordaanoproer. Verzet tegen de steunverlaging in juli 1934' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, maart 1978, 53 e.v.
- 2 5225-tel 16, 2-7-34 en tel 22, 4-7-34, GAA. Zie ook: Kielich, *Jordaners*.
- 3 Versteeg beschreef deze traditie reeds in zijn boek *Van schout tot hoofdcommissaris* (Amsterdam 1925).
- 4 5225-tel 16, 5-7-34, GAA.
- 5 5225-tel 19, 5-7-34, GAA.
- 6 Interview W.C. van Blitterswijk 13-6-90.
- 7 *De Telegraaf*, 6-7-34.
- 8 5225-tel 1, 6-7-34, GAA.
- 9 Over het optreden van De Vlucht bij het vorderen van deze hulptroepen: Versteeg aan Van Schaik 31-7-34 in: 5168-1024, GAA.
- 10 5225-tel 29, 6-7-34, GAA.
- 11 Interview G.J. Kolk 26-6-90.
- 12 Idem.
- 13 Idem.
- 14 Idem.
- 15 5225-tel 19, 7-7-34, GAA.

2

Het Amsterdamse politiekorps in de jaren dertig

- 1 De vragen betroffen het politieoptreden tegen demonstraties van de CPH tegen de vertoning van de Duitse film *Morgenrot* in het Rembrandttheater. Zie M. de Keizer, *Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991) 20-21. De Vlucht ergerde zich aan het feit dat de CPH hem veelvuldig interpelleerde over politieoptreden maar elk jaar toch tegen de begroting voor Openbare Orde en Veiligheid stemde.
- 2 *Gemeenteblad* 1933 II, 2139. Zie ook: idem, 517 e.v. en 2139 e.v.
- 3 J.C.H. Blom, *De mitterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975).
- 4 *Gemeenteblad* 1934 II, 1366-1409, 2278-2299. R. Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag 1993) 83-84. De nieuwe APV stond de burgemeester toe naar eigen goeddunken vergunningen voor demonstraties te weigeren. APV, artikel 78 lid b in: *Gemeenteblad* 1934 III, 173. Overigens zou Seegers in 1966 nog steeds deel uitmaken van de gemeenteraad.

- 5 I. Schöffer, 'Het politieke bestel van Nederland en maatschappelijke verandering' in: C.B. Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 622-644. H. Daalder, 'Conso-
ciationalism, center and periphery in the Netherlands' in: idem, *Politiek en historie* (Amster-
dam 1990) 21-63. R. Rijkssen, *Politieorganisatie en voorbereidend onderzoek* (Amsterdam 1946)
96-145. P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechten* (Groningen 1971) 215-227.
- 6 Rijkssen, *Politieorganisatie*, 129-145.
- 7 S.C. Bakkenist en H.C. King, *De interne stedelijke bestuursorganisatie van de gemeente Am-
sterdam* (Amsterdam 1959) 17 e.v. M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem
1931) 137-160.
- 8 Zo meldt G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut (Amsterdam 1968) 221 over wethouder Wibaut dat
deze een 'nimbus' om zich heen legde en zich zelfs door naaste partijgenoten niet liet tu-
toyeren.
- 9 W. van der Hoek, *De geschiedenis van het wapen der Koninklijke Marechaussee* (Den Haag
1963) 383-394 en bijlage H. C.J.C.F. Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?* (Antwerpen 1979),
J.W. Haarman, *Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1933),
C.A. Muller, *Leidraad bij de studie van de geschiedenis en inrichting der Nederlandsche politie* (Rot-
terdam 1926).
- 10 B.A. Kahn, 'Conventions' of politieke stelregels (Amsterdam 1919) 79.
- 11 'Hij, die zich met geweld of bedreiging met geweld verzet tegen een ambtenaar werk-
zaam in de rechtmatige uitoefening zijner bediening of tegen personen die hem daarbij
krachtens wettelijke verplichting of op zijn verzoek bijstand verleen, wordt als schuldig
aan wederspanningheid gestraft.' Artikel 180 WvS.
- 12 J.W. Haarman, *Politiebevoegdheid* (Purmerend 1925).
- 13 Borrie, Wibaut, 135-143. P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den
Haag 1985) m.n. 88-113. Roegholt, *Amsterdam*, 9-27.
- 14 5225-BHC-R8a-1, GAA.
- 15 Het beeld van de patriarchale politiechef is vereeuwigd door H. Voordewind, onder
andere in zijn *De commissaris-omnibus* (Den Haag 1953). Over de vooroorlogse commissaris-
sen: Schreuder aan Versteeg 3-4-37 en Versteeg aan Van Thiel 6-4-37 in: 5168-1937-1257a, GAA.
- 16 'P.A. Harrebomée' in: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*
(Amsterdam 1938).
- 17 Interview Van Blitterswijk 13-6-1990.
- 18 Idem.
- 19 Kopstukken van deze generatie, zoals de burgemeester van Ouderkerk aan de IJssel
J. van Waning en de Amsterdamse commissaris W. L. H. Köster-Henke, behoorden in de re-
gel tot de ANPB. Van Waning, *Handboek voor de Politie* (Alphen aan den Rijn 1899). Idem, *De
zedelijke taak van de Politie* (Alphen aan den Rijn 1936). Het eerste onderbouwde pleidooi
voor een rechtspositie voor de politie kwam van M.W.F. Treub in zijn *De rechtspositie der poli-
tie* (Leiden 1910).
- 20 Als commissaris schreef hij in 1925: 'Er is geen reden om te verbloemen, dat de Amster-
damsche Politiebond in den aanvang allesbehalve welwillend werd behandeld, maar tegelijk
moet worden erkend, dat die bond [...] op menig gebied en op doeltreffende wijze, een zeer
goede invloed heeft gehad op de verheffing van den politieagent.' Versteeg, *Schout*, 224-225.
- 21 Versteeg, *Schout*.
- 22 De biografische gegevens van deze alinea zijn ontleend aan: 'H. J. Versteeg' in: *Persoon-
lijkheden* en aan interviews met zijn dochter mr G.J.M. van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90
en 27-4-1990.

- 23 Een beeld van zijn dagprogramma geeft het dagboek dat Versteeg van 1 januari tot 22 april 1930 heeft bijgehouden. Kopie in eigen collectie.
- 24 Dagboek Versteeg 19-1-30, eigen collectie.
- 25 Roegholt, *Amsterdam*, 33-37. 'Dr. W. de Vlugt' in: *Persoonlijkheden*; J. de Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van E. Heldring 1871-1954* (Utrecht 1970) 1319.
- 26 Dagboek Versteeg 11-2-30, eigen collectie.
- 27 Interviews Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90 en 27-4-90.
- 28 'J.A. van Thiel' in: *Persoonlijkheden*.
- 29 Over de positie en bevoegdheden van een hulpofficier van justitie: L.J. Greeve, A.A.L.F. van Dullemen, L.J.C. den Hartog, *De burgemeester hulpofficier van Justitie* (Alphen aan den Rijn 1940).
- 30 In zulke gevallen was volgens Thorbecke geen sprake van autonomie maar van zelfbestuur. In kleinere gemeenten waar geen commissaris was, kon de minister deze instructies aan de burgemeester als hoofd van de politie geven. Vanaf 3 mei 1939 kreeg de procureur-generaal ook een rol in het vreemdelingenbeleid (*Staatsblad* 1939, 240).
- 31 Een heldere en gezaghebbende uiteenzetting over dit thema is G. van den Bergh, *De verantwoordelijkheid voor het 'zelfbestuur' in de gemeente* (Oegstgeest: NVG 1949).
- 32 Van Thiel aan Tenkink 20-1-41 in: RP-1941-177-133, PPG.
- 33 P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Amsterdam 1978) 45 e.v.
- 34 *Gemeentewet 1931* (Groningen 1931).
- 35 Van Schaik aan Versteeg 9-7-34 en Versteeg aan Van Schaik 31-7-34 in: 5168-1934-1024-G, GAA.
- 36 *Staatsblad* 1935, 497.
- 37 Over de inbreuk van het Rijkspolitiebesluit op het Thorbeckiaanse stelsel: G.J. van Deventer, *Politie als zelfbestuur* (Alphen aan den Rijn 1939).
- 38 *Gemeentebld* 1934 III, 173.
- 39 Interview prof. mr G. Duisterwinkel 4-2-91.
- 40 *Algemeen Handelsblad* 17-9-41 en 19-9-41.
- 41 Dagboek Versteeg, 3-1-30, eigen collectie. Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90 en 27-4-90.
- 42 *Het Volk* 15-10-29; *De Telegraaf* 1-11-29.
- 43 Interview Duisterwinkel 4-2-91.
- 44 *Heerenboekje* 1939 (Amsterdam: B&W 1939) 43-44.
- 45 Gemeentepolitie Amsterdam: H.N. Miltenburg aan auteur 30-7-87.
- 46 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929 t/m 1938, GAA.
- 47 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 48 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929 t/m 1934, GAA.
- 49 Mededeling 271, 1936 in: 5225-BHC-E-15, GAA.
- 50 Interview Duisterwinkel 1-5-91.
- 51 Miltenburg aan auteur 30-7-87.
- 52 Interview Duisterwinkel 4-2-91.
- 53 Interview Duisterwinkel 1-5-91.
- 54 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929 t/m 1940, GAA. Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 55 Voor de geschiedenis van de diverse Amsterdamse bonden: 5225-BHC-V4a en 4b, GAA. Zie ook: D.J. van der Veen en M.A. Zandbergen, *Honderd jaar politievakorganisatie in Nederland* (Utrecht 1987), en Fijnaut, *Opdat de macht*, 984-992.
- 56 Van Geelen, 'Overzicht van de geschiedenis van het Georganiseerd Overleg' (niet uitge-

geven manuscript) in: 5225-BHC-D12, GAA.

57 Voor het hogere, het lagere en het administratieve personeel richtte Versteeg afzonderlijke dienstcommissies op. *Gemeenteblad* 1929 III, 61-63.

58 5225-BHC-D8a-1/2, GAA.

59 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.

60 Versteeg aan Goedhart 16-4-37 in: Particuliere collectie Versteeg.

61 Interview Duisterwinkel 2-12-90.

62 Interview Duisterwinkel 4-2-91.

63 Interview Duisterwinkel 4-2-91. Duisterwinkel en enkele andere inspecteurs die kort voor de oorlog in dienst traden, spraken ondergeschikten wel met de achternaam aan maar tutoyeerden hen niet.

64 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.

65 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.

66 Interview Duisterwinkel 4-2-91.

67 Sint Michael had in 1932 in Amsterdam 258 leden. Voor diverse stukken aangaande de bonden van lager personeel: 5225-BHC-V4b, GAA. Zie ook: *De Maasbode* 7-4-32.

68 Van der Veen, *Honderd jaar*, 31-32.

69 *Het Volk* 13-9-33 en 26-4-34. *Gemeenteblad* 1935 I, 1732.

70 *Verslag van het examen voor het Politiediploma* (Dokkum: ANPB, Sint Michael, BCP, ANvPN, 1941).

71 Interview Kolk 8-5-90.

72 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1930, GAA.

73 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1930, GAA. *Een woord ter waarschuwing* (Amsterdam: APB 1935) 31.

74 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1930, GAA.

75 Interview Duisterwinkel 4-2-91.

76 H.J. Versteeg, 'De noodzakelijkheid van lichaamsoefeningen voor bepaalde groepen van personen, in verband met hun beroepsbezigheden' in: *De betekenis van de lichamelijke opvoeding; feiten en pogingen* (Rotterdam: Nederlandsche Vereniging tot Inrichting van een Wetenschappelijk Centrum voor Lichamelijke Opvoeding 1937) 34-41. Een handzaam overzicht van het vooroorlogse verenigingsleven in de politie geeft A.P.F. Poeltuyn, 'Rapport Kameraadschapsbond der Nederlandsche Politie', juli 1941 in: DGvP 0133-041, doos 55, MvJ.

77 *Algemeene Politieverordening van Amsterdam* in: *Gemeenteblad* 1934 III, 173.

78 Versteeg, *Schout*, 139.

79 G. Dijkink, *Politie en omgeving* (Amsterdam 1987) 35-48.

80 Interview Kolk 8-5-90.

81 Interview C. Verbiest 20-3-90.

82 Interview P.A. Jong 18-6-90.

83 Interview Van Blitterswijk 24-10-90.

84 Interview Kolk 8-5-90.

85 Dijkink, *Politie*, 42, noot 52.

86 Interview Verbiest 20-3-90.

87 Idem.

88 Idem.

89 Idem.

90 L. Kooijman in: P. van der Zwan en T. Weerheijm, *Had je me maar* (Amsterdam 1979), 123.

91 Interview Jong 18-6-90.

- 92 Interview Kolk 8-5-90.
- 93 Interview Verbiest 20-3-90.
- 94 Interview Van Blitterswijk 24-10-91.
- 95 *Het Volk* 21-5-29.
- 96 Idem.
- 97 Dagboek Versteeg 12-2-30 en 2-4-30, eigen collectie.
- 98 Interview Kolk 26-6-90.
- 99 Interview Verbiest 20-3-90.
- 100 Idem.
- 101 Interview Van Blitterswijk 24-10-91.
- 102 Idem.
- 103 *Algemeen Handelsblad* 17-11-33.
- 104 Interview Kolk 8-5-90.
- 105 *De Telegraaf* 17-11-33.
- 106 Interview Kolk 26-6-90.
- 107 *Algemeen Handelsblad* 17-11-33.
- 108 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1934 t/m 1938.
- 109 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1938.
- 110 P.J. Mijksenaar, *Amsterdam: verleden, heden, toekomst* (Amsterdam 1951) 67-192.
- 111 Mijksenaar, *Amsterdam*, 89-129. Roegholt, *Amsterdam*, 62-67.
- 112 *Jaarverslag Arbeidsbeurs Amsterdam*. 1929 t/m 1935.
- 113 In 1931 vonden in Amsterdam 68 stakingen plaats, in 1932 58 en in 1933 nog maar 46. *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929 t/m 1935. Roegholt, *Amsterdam*, 77-83. De Rooy, *Werklozenzorg*, 67-104.
- 114 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1933 en 1934.
- 115 *Volk en Vaderland* 2-4-1937; Pamflet in: Particuliere collectie Versteeg.
- 116 *De Telegraaf* 15-5-1937, *Algemeen Handelsblad* 18-5-1937, *Het Nieuws van den Dag* 18-5-1937.
- 117 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1935 t/m 1940.
- 118 Dagboek D. Bakker 30-8-39, 244, NIOD.
- 119 De hoofdinspecteur die leiding gaf aan een afdelingsbureau was weliswaar geen hulp-officier van justitie maar werd normaliter niet gepasseerd als in zijn afdeling werd opgetreden.
- 120 Dagboek D. Bakker 30-10-39, 244, NIOD.
- 121 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1940, GAA.
- 122 'Overzicht Centrale Recherche' in: 5346-80-map 1b, GAA.
- 123 Interview Kolk 26-6-90.
- 124 Idem.
- 125 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929, GAA.
- 126 Kapinga aan Bakker 27-12-45 in: DBR-A. T. T. Kapinga, MvJ.
- 127 Rapport K. H. Broekhoff over P.A. Harrebomée 24-6-41 in: DGvP 542-1941-doo's 396, MvJ.
- 128 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1938, GAA.
- 129 Interview Kolk 26-6-90.
- 130 *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1929, GAA.
- 131 Interview Kolk 8-5-90.
- 132 5225-BHC-V3-3, GAA.
- 133 Interview Kolk 26-6-90.
- 134 Interview Verbiest 20-3-90.

- 135 Idem.
- 136 Interview Kolk 26-6-90.
- 137 Idem.
- 138 Over hen schreef H. Voordewind, *De commissaris vertelt verder* (Den Haag 1950) 157-174.
- 139 Versteeg, *Schout*, 214-217 en 239.
- 140 N. Schenkman (red.), *Gedenkboek Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam* (Amsterdam 1928).
- 141 Röell aan De Vlucht 4-8-32 in: 5168-1933-948a, GAA. In juli 1932 was in Duitsland de NSDAP bij de verkiezingen de grootste partij geworden en was in Pruisen de regering van de sociaal-democraat O. Braun door een staatsgreep opzij geschoven.
- 142 'Leidraad voor den burgemeester, voor geval van oproerige beweging en stoornis van de openbare orde' in: 5168-1932-948a/1024, GAA.
- 143 Correspondentie Versteeg-De Vlucht 9-7-34 en 13-7-34 in: 5225-BHC-S5-1, GAA. Zie ook: Versteeg, 'Verslag der ongeregeldeheden', 9-11-34, 47 in: 5168-1024, GAA.
- 144 Deckers aan De Vlucht 18-7-34 en Verslag bespreking 14-9-34 in: 5225-BHC-S5-1, GAA.
- 145 Interview Van Blitterswijk 24-10-90.
- 146 5225-BHC-S5a-1, GAA.
- 147 'Politiekeurkorps in de hoofdstad', *Utrechts Nieuwsblad* 8-3-35 in: 5225-BHC-S5a-13, GAA.
- 148 Idem.
- 149 *Politiebode* 13-3-35.
- 150 Personeel aan Kruijne 19-3-35 in: 5225-BHC-S5a-23, GAA.
- 151 *De Amsterdamsche Politie* 15-10-36 in: 5225-BHC-S5a-45, GAA.
- 152 Verslag bespreking 14-9-34 in: 5225-BHC-S5-1, GAA. Selectie krantenartikelen: 5225-BHC-S5a-19, GAA.
- 153 *Algemeen Handelsblad* 13-2-35.
- 154 *De Trompet* 25-3-36 in: 5225-BHC-S5a-36, GAA.
- 155 Notities in de marge van brief Kruijne aan Versteeg 18-8-37 in: 5225-BHC-S5a-52, GAA.
- 156 *Het Volk* 26-8-39 en 8-9-39.
- 157 Fijnaut, *Op dat de macht*, 1072.
- 158 A.A. de Jonge onderscheidt tijdens het interbellum behalve een kleine crisis ook een grote crisis van de democratie: de teloorgang van de legitimiteit van de parlementaire democratie, een verschijnsel dat elders in Europa de bereidheid van het publiek had vergroot om totalitaire experimenten te ondersteunen. Als de discussie over het politiebestedel als graadmeter wordt genomen, lijkt in Nederland – zoals De Jonge zelf reeds poneerde – van zo'n grote crisis nauwelijks sprake te zijn geweest: vrijwel nooit stelden de deelnemers aan het debat de parlementaire democratie en het leiderschap van het zittende bestuur ter discussie. A.A. de Jonge, *Crisis en Critiek der Democratie* (Assen 1968) 9 e.v.
- 159 Het laatste boek had als voordeel boven het gangbare P. Stapel en J.A.A. de Koning, *Leerboek voor de Politie* (1939), dat het uit een losbladig systeem bestond en dat kopers van het boek zich konden abonneren op een supplement dat elke twee maanden verscheen.
- 160 'Curriculum vitae W.H. Schreuder 22-5-67' in: Correspondentie W.H. Schreuder, eigen collectie.
- 161 *De organisatie van de politie ten plattelande* (Alphen aan den Rijn: NVG 1937) 114-115.
- 162 Idem, 102.
- 163 Idem, 138.
- 164 Idem, 193.
- 165 G.J. van Deventer, *Politie als zelfbestuur. Een studie over de bestuurlijke functie der politie in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1939) 8.

166 Idem, 76.

167 5225-OBHC-R12, GAA. *De Telegraaf* 14-8-39.

168 Deze commissie onder voorzitterschap van jhr H.A. van Karnebeek diende te onderzoeken of de bestaande regelingen inzake de ordehandhaving nog wel voldeden en mocht daarbij de kwestie van de samenvoeging van politiekorpsen betrekken. 5225-BHC-R8a-1, GAA.

169 K.H. Broekhoff, 'Het politievraagstuk in het algemeen en dat der gemeentepolitie in het bijzonder' in: *Gemeentebestuur* 1940, nr 20, 233-259.

170 De Jonge signaleert in het interbellum een gedeeltelijke verlamming van de politieke besluitvorming, een 'kleine crisis van de democratie', die zijns inziens werd veroorzaakt door een verlate aanpassing van de staatsinstellingen aan de maatschappelijke ontwikkelingen. De problemen bij de gezagvoering in het Amsterdamse korps lijken op het door De Jonge aangeduide verschijnsel. De oorzaak was in dit geval echter juist de combinatie van hervormingen en bezuinigingen. De Jonge, *Crisis*, 6 e.v.

171 Interview Duisterwinkel 4-2-91.

172 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.

173 Idem.

174 Idem.

175 5225-BHC-V, GAA.

176 Kropman aan De Vlucht 13-2-36 en 21-4-37, en Rapport Versteeg 4-3-37 in: 5225-BHC-V3-3, GAA. Zie ook: 5225-BHC-V4a-21, GAA.

177 Versteeg aan Van Harinxma thoe Sloten 14-5-35 in: 5168-1935-1303, GAA.

178 De Jongh aan Versteeg 23-6-36 in: 5225-BHC-V4a-31, GAA.

179 Idem.

180 *Het Volk* 1-4-37; *De Telegraaf* 1-4-37; Schreuder aan Versteeg 3-4-37 en Versteeg aan Van Thiel 6-4-37 in: 5168-1937-1257, GAA.

181 *Het Volk* 28-1-38; 5168-1938-107-1325, GAA; 5168-1938-108-1352, GAA.

182 Interview Duisterwinkel 2-12-90.

183 Hij pleegde zelfmoord om te voorkomen dat hij oneervol zou worden ontslagen. Met zijn daad verzekerde hij zijn vrouw en kinderen van een weduwen- en wezenuitkering.

184 Interview J. Brink 21-9-90.

185 *Gemeenteblad* 1938 II, 1265.

186 Versteeg aan De Vlucht 6-4-37 in: 5168-1937-1257a, GAA. Versteeg aan De Vlucht 14-5-40 in: 5225-BHC-V3-3, GAA.

3

Onder druk van Nazi-Duitsland

1 Patzig hield overigens wel zijn landgenoten in de gaten en rapporteerde daarover aan zijn Berlijnse superieuren. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen (Den Haag 1969-1992) I, 564-565.

2 Rapport K.H. Broekhoff 15-5-33 in: 5181-1933-865, GAA. Broekhoff stelde dat de machtsovername van Hitler onder Amsterdamse joden paniek teweegbracht en sprak in dit verband zelfs van een 'massapsychose'.

3 Idem. Zie ook: *Jaarverslag Politie Amsterdam* 1933, GAA.

4 Idem.

- 5 5181-1933-865, GAA.
- 6 Idem. Zie ook: *Jaarverslag Politie Amsterdam 1933 t/m 1940*, GAA.
- 7 Ik ontleen mijn beeld van de ondergang van de Weimar-republiek vooral aan: K.D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik* (Düsseldorf 1984), die de nadruk legt op het profijt dat de NSDAP trok van het ontstane machtsvacuüm, en H. Mommsen, *Die verspielte Freiheit* (Frankfurt a. M. 1989), die het pacteren van de conservatieve burgerij met de NSDAP benadrukt.
- 8 Mijn beeld van Hitler ontleen ik aan: K. Heiden, *Der Führer. Hitler's rise to power* (Boston 1944), het portret van een tijdgenoot die zijn studieobject intensief kon observeren en een afgewogen oordeel had, A. Bullock, *Hitler: a study in tyranny* (New York 1964), een modelbiografie gebaseerd op grondig archiefonderzoek, en E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung* (Stuttgart 1981), een handzame en betrouwbare synthese.
- 9 Voor de machtsovername heb ik mij georiënteerd op K.D. Bracher, *Die National-Sozialistische Machtergreifung* (Köln O. 1974). Voorts bediende ik me van de synthese van de historiografie van Nazi-Duitsland K. Hildebrand, *Das Dritte Reich* (München 1991).
- 10 M. Broszat, *Der Staat Hitlers* (München 1986) 244-254, een overzicht van partij en staat in het Derde Rijk. Een impressie van het partijconglomeraat geeft S. Roberts, *Het huis dat Hitler bouwde* (Haarlem 1938) 101-141.
- 11 Broszat, *Staat*, 424. E. Fränkel, *Der Doppelstaat* (Frankfurt a.M. 1974).
- 12 D. Bankier, *The Germans and the Final Solution* (Oxford 1992) 14-66, een overzicht van stemming en gedrag van de Duitse bevolking, met bijzondere aandacht voor de reacties op de vervolging van de joden. J. Linz, 'Totalitarianism' en 'Authoritarian regime' in: F. Green-span (red.), *Handbook of Political Sciences* (Chicago 1974), de synthese van de resultaten van ruim dertig jaar politologisch onderzoek naar dergelijke regimes.
- 13 R. Mann, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich* (Frankfurt a.M. 1987) m.n. 111-176, een onvoltooide studie naar het optreden van partij en politie op lokaal niveau, gebaseerd op kwantitatieve gegevens.
- 14 Bij mijn beschouwing over de Duitse politie volg ik, tenzij anders aangegeven, G. Browder, *Foundations of the Nazi Police State* (Lexington 1990), die over de ontwikkelingen tot 1936 het meest grondige en zorgvuldig beargumenteerde historisch overzicht geeft. Hij heeft weinig aandacht voor de maatschappelijke en politieke context en voor de verordeningen en bevoegdheden. Zie ook: S. Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart 1971), en H. Buchheim, *Anatomie des SS-Staates* (Olten und Freiburg 1965) m.n. deel I, 30-160.
- 15 Riege, *Die Preussische Polizei* (Berlijn 1929).
- 16 Over de Berlijnse politieke recherche in de periode 1932-1934: C. Graf, *Politische Polizei zwischen Demokratie und Diktatur* (Berlijn 1983). Zie ook: Browder, *Foundations*, 43-90.
- 17 Ter zake kundig en onbeschaamd openhartig is het tijdschrift T. Maunz, *Gestalt und Recht der Polizei* (Hamburg 1943) 5-28. Een overzicht van verordeningen en bevoegdheden bevat Möller, *Merkbuch für den deutschen Polizeivollzugsbeamten 1938* (Hannover 1937).
- 18 Over Himmler: R. Breitman, *The architect of genocide* (New York 1991) m.n. 3-45, en Browder, *Foundations*, 63-116.
- 19 Browder, *Foundations*, 117-230.
- 20 Browder, *Foundations*, 231-244.
- 21 Buchheim, *Anatomie*, I, 66-145. W. Best, *Die Deutsche Polizei* (Darmstadt 1941), de nationaal-socialistische visie op de functie en de inrichting van de politie, geschreven door het hoofd van het Amt Verwaltung van het RSHA.

- 22 A. Schober, *Der Internationale Polizeikongress in Wien* (Stenographisches Protokoll der Verhandlungen) (Wien 1923) m.n. 8-10 en 23-26. Zie ook: C. J. C. F. Fijnaut, 'The International Criminal Police Commission and the fight against communism' in: M. Mazower, *The policing of politics in the twentieth century* (Oxford 1997) 107-128.
- 23 Van Thiel aan Van Genechten 10-6-41 (P161/41) in: P 22/45, PPG. Zie ook: D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995) 33-48.
- 24 J.W. Kallenborn, *Bureau Criminele Voorlichting. Geschiedenis en Organisatie* (Den Haag 1949) 13-14.
- 25 De tekst van Broekhoffs lezing bevindt zich in: Schober, *Polizeikongress*, 91-93. Zie ook: Kallenborn, *Bureau*, 15.
- 26 'Reglement betreffende de Nederlandsche Centrale in zake Falsificaten' 7-5-32 in: DGvP AO 0-147-41-doos 14, MvJ. Zie ook: Kallenborn, *Bureau*, 11-20.
- 27 *Jaarverslag Misdadigerscentrale 1939* in: RP-703-40, PPG. Kallenborn, *Bureau*, 20-31.
- 28 Na de oorlog heeft de Zweedse vertegenwoordiger in de IKK in zijn memoires de basis van samenwerking toegelicht: H. Söderman, *Hier politie!* (Den Haag z.j.) 333-334.
- 29 L.A.A. Cohen, 'Convention of the International Criminal Police Commission' in: *The Police Journal*, september 1927.
- 30 Broekhoff, sedert 1936 eigenaar van uitgeverij Kemink & Zn te Utrecht, vertaalde voorts: R. Heindl, *De organisatie der recherche* (Amsterdam 1926); R.C. Fetherstonaugh, *De politie der wildernis* (Utrecht z.j.); M. Sullivan, *Mijn dubbel leven* (Utrecht z.j.); T.M. Longstreth en H. Vernon, *Gerechtigheid in de wildernis* (Utrecht 1939); G. Dilnot, *Scotland Yard* (Utrecht 1945).
- 31 Zodra de dienst vernam dat de CPN ergens bijeenkwam, meldde hij dit in een rondschrijven aan de CI-verbindingen, de procureur-generaal en de politieautoriteiten in de plaats waar werd vergaderd. Na afloop verspreidde de dienst vaak nog de heimelijk opgetekende notulen van de bijeenkomst. Later zou hij uiterst degelijke, wekelijks overzichten van de verwickelingen in links- en rechts-extremistische partijen rondsturen. Circulaires van de Amsterdamse Inlichtingendienst uit 1930 in: Particuliere collectie Versteeg. Zie ook: Weekoverzichten 1937, BVD.
- 32 De eerste conferentie die Broekhoff bezocht, vond in juni 1930 plaats in Innsbruck. Broekhoff aan Versteeg 12-6-30 in: 5225-BHC-I-2, GAA.
- 33 Rapport Broekhoff 28-3-31 in: 5225-BHC-ID-7, GAA.
- 34 *Jaarverslag Politie Amsterdam 1933*, GAA.
- 35 B.A. Sijes e.a., *Vervolg van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979) 33-40, 48-67.
- 36 Heller aan Broekhoff 17-12-34 en Broekhoff aan Heller 24-12-34 in: Collectie 206, 501-3-251, NIOD.
- 37 Graf, *Politische Polizei*, 352-353.
- 38 Op basis van deze correspondentie heeft de historicus G. van Roon de – mijns inziens overhaaste – conclusie getrokken dat Broekhoff een spion voor Nazi-Duitsland zou zijn geweest. De inlichtingen die Broekhoff in deze correspondentie verstrekte, overschreden echter nergens de grenzen die de minister had aangegeven, te weten informatie over buitenlandse communisten of over Nederlanders die bindingen hadden met de Komintern. Na de oorlog heeft rijksrechercheur Wooning verklaard dat Broekhoff bij gelegenheid ook een jaarverslag over de CPN zou hebben overgedragen. G. van Roon, 'Spion voor de Gestapo' in: *HP/De Tijd*, 3-6-94, 42-47. Wooning aan De Blécourt 9-1-46 en Kallenborn aan De Blécourt 7-1-46 in: MvJ-Londen, doos 227, dossier 202, ARA.
- 39 Van Thiel aan Van Genechten 10-6-41 (P 161-41) in: P 22-45, PPG.
- 40 Memo Heller in: Collectie 206, 501-3-251, NIOD.

- 41 Collectie 206, 501-1-127, NIOD.
- 42 Rapport Heller 14-2-35 en Müller aan Auswärtige Amt 14-2-35 in: Collectie 206, 500-1-283, NIOD.
- 43 *De Tribune* 22, 23, 25, 26, 29 en 30-11-35 en 9-12-35.
- 44 Broekhoff aan Heller 27-11-35 in: Collectie 206, 500-1-98, NIOD.
- 45 Heller aan Broekhoff 4-12-35 in: Collectie 206, 500-1-3-102, NIOD.
- 46 K.H. Broekhoff, 'De elfde bijeenkomst van de Internationale Politiecommissie' in: *Het Tijdschrift voor de Politie*, jrg 2, nr 7, 24-12-35.
- 47 Over de Duitse inspanningen om tot een gezamenlijke bestrijding van het communisme te komen: H. Jacobsen, *National-Sozialistischen Aussenpolitik 1933-1938* (Berlijn 1968) 461-463. Over de sabotagegroep van de Komintern: H. Dankaart, 'De organisatie Wollweber' (niet uitgegeven scriptie Universiteit van Amsterdam, z.j.).
- 48 Södermann, *Hier politie*, 333 e.v.
- 49 Deze verdenking – mijns inziens onterecht – kwam voort uit de frictie tussen de traditionele aanpak van G.S. III die Broekhoff volgde, en de strafrechtelijke bestrijding van spionage van de rijksrechercheurs. Overigens zijn er aanwijzingen dat Broekhoff, die homo-seksueel was, een intieme verhouding had met de Duitse politiechef H. Müller. Een dergelijke veronderstelling past bij de letterlijke inhoud van de brieven. Het betreft dan erotische correspondentie. Huisvriend P. Diesveld wees op de nauwe persoonlijke band van Broekhoff met een hoge Duitse politieofficier. Interview Diesveld 7-9-90. Voorts: Kallenborn aan De Blécourt 7-1-46 in: MvJ-Londen, doos 227, dossier 202, ARA.
- 50 Over de rijksrechercheurs: BNV, dossier 470, BVD. Over het conflict: Wooning aan De Blécourt 9-1-46 en Kallenborn aan De Blécourt 7-1-46 in: MvJ-Londen, doos 227, dossier 202, ARA. Over de achtergronden: Van Thiel aan Van Genechten 10-6-41 (P 161/41) in: P 22/45, PPG. Over Neesemann: R. Gellately, *The Gestapo and German society* (Oxford 1990) 147.
- 51 U.D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972) 19-71. A. Barkai, *Vom Boycot zur 'Entjudung'* (Frankfurt a.M. 1988) 26-35. Bankier, *The Germans*, 68-69.
- 52 R. Hilberg, *Die Vernichtung der Europäischen Juden* (Frankfurt a.M.) 1061.
- 53 Adam, *Judenpolitik*, 359.
- 54 Fränkel, *Doppelstaat*.
- 55 Barkai, *Boycot*.
- 56 Bankier, *The Germans*, 72-76.
- 57 Adam, *Judenpolitik*, 114-144. Bankier, *The Germans*, 76.
- 58 Barkai, *Boycot*, 65-121.
- 59 Adam, *Judenpolitik*, 172-197; Barkai, *Boycot*, 128-146.
- 60 Over de pogrom in Wenen: H. Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Wenen/Zürich 1993) 23-56. Over de Kristallnacht: Barkai, *Boycot*, en Adam, *Judenpolitik*, 204-212. Over de reactie van partij en bevolking: Bankier, *The Germans*, 85-88.
- 61 Safrian, *Eichmann-Männer*, 23-56. Adam, *Judenpolitik*, 216-232.
- 62 Aangehaald door Adam, *Judenpolitik*, 235.
- 63 Adam, *Judenpolitik*, 233-236. Zie ook: E. Jäckel en J. Rohwer, *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart 1985).
- 64 B. Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986) 20-22. Mijn uiteenzetting van het vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering is vooral gebaseerd op deze studie en op B.G.J. de Graaff, 'Strijdig met de tradities van ons volk' in: *Jaarboek Buitenlandse Zaken 1987-88* (Den Haag 1988) 169-187.

- 65 De tekst van het *Vreemdelingenreglement 1918* is als bijlage opgenomen in de bronnenpublicatie: C.K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940* (Kampen z.j.).
- 66 De Graaff, *Strijdig*, 174-175.
- 67 *Verslag Gemeentelijke Diensten en Bedrijven Amsterdam 1929*, 271, GAA. *Algemeene Politieverordening van Amsterdam*, artikel 248 in: *Gemeenteblad 1934* 111, 173.
- 68 Interview Kolk 26-6-90.
- 69 Rapport *Vreemdelingendienst* in: 5346-80-map 1b, GAA.
- 70 *Jaarverslag Politie Amsterdam 1929 t/m 1940*, GAA.
- 71 Interview Kolk 26-6-90.
- 72 De *Circulaire 1934* van de minister van Justitie is als bijlage opgenomen in Berghuis, *Vluchtelingen*.
- 73 *Jaarverslag Politie Amsterdam 1934 t/m 1935*, GAA.
- 74 Aantekening Colijn bij nota 'Het vluchtelingenvraagstuk' 26-8-37, aangehaald door: De Graaff, *Strijdig*, 179.
- 75 *Circulaire MvJ Goseling* nr 1184, 7-5-38 in: Berghuis, *Vluchtelingen*, bijlage c.
- 76 Van der Hoek, *Het wapen*, 340-341.
- 77 Interview A. Van enkele geïnterviewden heb ik de anonimiteit bewaard. Zie lijst geïnterviewden.
- 78 Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90.
- 79 Berghuis, *Vluchtelingen*, nrs 3, 6, 9, 15, 25, 26, 30, 34 en 39. De Graaff, *Strijdig*, 181-185.
- 80 Berghuis, *Vluchtelingen*, nrs 52, 54, 68 en 71. Overigens was het hoofd van de plaatselijke politie sedert mei 1928 verplicht de procureur-generaal tevoren in kennis te stellen van voorgenomen uitleidingen. Sedert mei 1934 behoorde hij ook de minister van Justitie vooraf te informeren bij uitleiding van 'revolutionaire elementen'.
- 81 Van Thiel aan MvJ 17-1-40 in: RP-3571-1939, PPG.
- 82 Van Thiel aan MvJ 27-2-40 in: RP-1694-490-1940, PPG.
- 83 PG-59-1940 27-5-40, PPG.

4

Zelfdiscipline onder Duitse supervisie

- 1 Rede van De Vlucht 12-6-40 in: *Gemeenteblad 1940* II, 439-440.
- 2 Idem.
- 3 Notitie Versteeg 21-6-40 in: 5225-BHC-D6-1940-1, GAA.
- 4 Rapport Versteeg 10-11-39 in: 5168-1939-1444, GAA.
- 5 Dagboek D. Bakker 30-9-39, 244, NIOD. Van Thiel aan MvJ 18-3-40 in: 2877-1940-2365 RP, PPG.
- 6 *Gemeenteblad 1938* II, 419-436, 1172-1233; *Gemeenteblad 1939* II, 419-436.
- 7 Rapporten Inlichtingendienst 14-9-39, 10-10-39, 13-10-39, 25-1-40 en 28-2-40 in: 5168-1940-1434, 1484 en 1485a, GAA.
- 8 Dagboek D. Bakker 7-5-40, 244, NIOD.
- 9 5225-tel 11-5-40, 20.13 en 11-5-40, 18.55, GAA.
- 10 5168-110-1451 + 1513, GAA.
- 11 Dagboek D. Bakker 20-6-39, 13-7-39, 5-10-39, 244, NIOD.
- 12 PG-59-1940 23-5-40, PPG. 5225-BHC-M5-2, GAA.

- 13 PG-57-1940 13-3-40, PPG. Verklaring Hoogenboom 21-11-46 in: DBR-P.J.P. Hoogenboom, MvJ.
- 14 5225-tel 14-5-40, 6.00, GAA.
- 15 Dagboek D. Bakker 17-5-40, 244, NIOD.
- 16 Dagboek D. Bakker 14-5-40, Ibidem.
- 17 Duisterwinkel, die in de meidagen leiding gaf aan de Karabijnbrigade, vertelde dat de manschappen na het horen van het bericht nauwelijks meer tot optreden waren aan te zetten. Interview Duisterwinkel 10-4-96.
- 18 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 19 5225-tel 17-5-40, 2.25, GAA.
- 20 5225-tel 17-5-40, 12.24, GAA.
- 21 Brief Van Thiel aan OvJ 21-5-40 in: RP 1134/1940-4010, PPG. Zie ook: RP-60-1940 18-6-40 en 1433/1940-4746, PPG.
- 22 5225-tel 20-5-40, 15.17, 25-5-40, 12.30 en 27-5-40, 21.29, GAA.
- 23 Dagboek D. Bakker 18-5-40, 244, NIOD.
- 24 5168-1519/1551, GAA.
- 25 Zie verklaring Hoogenboom 5-10-46 in: DBR-P.J.P. Hoogenboom, MvJ.
- 26 Wassenbergh aan Versteeg 10-6-40 in: 5225-BHC-D6-1940-5, GAA.
- 27 Gemeenteblad 1940 II, 439-440, GAA. Correspondentie Versteeg-De Vlucht 23-5-40 en 6-6-40 in: 5168-1527, GAA en 5225-BHC-55-7, GAA.
- 28 Idem.
- 29 Gesprek Sijes en Van der Leeuw met J. de Haas 7-4-52 in: Doc II-231-9, NIOD.
- 30 5225-BHC-S6-1940-1, GAA. 5225-tel 13-6-40, 14.55 en 16.41, GAA.
- 31 Notitie Versteeg 21-6-40 in: 5225-BHC-D6-1940-1, GAA. Dagboek D. Bakker 16-6-40, NIOD.
- 32 Mededeling Lr. B. 127, 5-7-40 in: 5225-BHC-D6-1940, 6-8-11, GAA. 5225-tel 14-6-40, 13.33, GAA.
- 33 Notulen vergadering 1-7-40 in: 5225-BHC-D6-1940-9, GAA.
- 34 5225-tel 29-6-40, 15.17 en 17.06, GAA.
- 35 Dagboek D. Bakker 29-6-40, 244, NIOD.
- 36 Notulen vergadering 1-7-40 in: 5225-BHC-D6-1940-9, GAA.
- 37 VO 27-6-40, NIOD. Zie ook: 5225-D6-1940-6, GAA. Zie ook: PG-1574/40-4943 RP en PG-2041/40-5449 RP, PPG.
- 38 Interview Duisterwinkel 1-5-91.
- 39 5168-1940-1549, GAA.
- 40 Dagboek D. Bakker 29-5-40, 244, NIOD.
- 41 Dagboek D. Bakker 9-6-40, Ibidem.
- 42 Dagboek D. Bakker 22-6-40, Ibidem.
- 43 Bakker werd lid op 10 juli 1940. Dagboek D. Bakker 10-7-40, Ibidem.
- 44 Dagboek D. Bakker 24-7-40 en 26-7-40, Ibidem.
- 45 Dagboek D. Bakker 30-7-40 en 7-8-40, Ibidem.
- 46 5225-tel 28-6-40, 15.50, GAA.
- 47 Pamflet in: 5225-BHC-D6-1940-25, GAA. Verklaring Harrebomée 25-2-46 in: Doc I-638, NIOD. Dagboek D. Bakker 10-7-40, 244, NIOD.
- 48 Dagboek D. Bakker 31-7-40, Ibidem. 5225-BHC-D6-1940-25, GAA.
- 49 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 50 Notities Versteeg 9-8-40 en 12-8-40 in: 5225-BHC-D6-1940-25, GAA.
- 51 5168-1561, GAA.

- 52 Fruin aan Broekhoff 9-40 in: 5168-1561, GAA. Bakker deed over deze terechtwijzing zijn beklag bij de lokale Aussendienststelle van de Sipo(SD) maar vond hier geen gehoor. Dagboek D. Bakker 27-8-40, 244, NIOD.
- 53 De Vlucht aan Frederiks 10-9-40 in: 5168-1940-1561, GAA.
- 54 P G-68-1940 17-10-40, PFG. Dagboek D. Bakker 25-9-40 en 3-10-40, 244, NIOD. 5225-tel 7-10-40, 15-57, GAA.
- 55 Dagboek D. Bakker 2-10-40, 12-12-40, 22-12-40, 6-1-41 en 7-1-41, 244, NIOD.
- 56 Dagboek D. Bakker 7-11-40, Ibidem. Meldungen aus den Niederlanden 29a (16D) 8-10-40, NIOD.
- 57 *Het Nationale Dagblad* 30-12-40.
- 58 Dagboek D. Bakker 19-2-41, 244, NIOD. Begin 1941 telde het korps 116 NSB-leden: een commissaris, acht inspecteurs, 104 agenten en brigadiers en drie administratieve medewerkers. 5225-BHC-D6a-1941-506, GAA.
- 59 Toespraak Tenkink 13-6-40 in: DGvP A O 0-10-40, doos 1, MvJ.
- 60 Later werden dit 310 manschappen. Versteeg aan De Vlucht 17-7-40 in: 5225-BHC-S5-9, GAA.
- 61 DGvP A132/40, doos 374, MvJ.
- 62 Organiek Besluit Rijksveldwacht 2-3-36, aangehaald door Fijnaut, *Opdat de macht*, 1065.
- 63 De aantekeningen van de dagelijkse gesprekken bevinden zich in: DGvP 09-0215, doos 29, MvJ.
- 64 VO 27-6-40 in: 5225-D6-1940-6, GAA. Zie ook *Verordeningenblad* 1940, 56, NIOD.
- 65 5225-BHC-D6-1940-9, GAA.
- 66 A.W. de Koningh, *Eenige beschouwingen over de politie, inzonderheid de rijkspolitie* (z.p. 1928), aangehaald door Fijnaut, *Opdat de macht*, 1056. De Koningh stelde dat de tijd eiste 'institute van verzwakking van de militair georganiseerde politiekorpsen opvoering van hun afwendend vermogen'.
- 67 5225-BHC-R8a-415, GAA.
- 68 Rauter aan Tenkink 24-8-40 in: DGvP, doos 40, MvJ.
- 69 Circulaire IGdNP De Koningh in: 5225-BHC-R8a-6, GAA.
- 70 Zijn lezing droeg de titel 'Erste Verstaatlichungsaktion der niederländischen Polizeiverwaltung'. De tekst is vermoedelijk niet bewaard gebleven. De inhoud kan uit diverse stukken worden herleid: RP-2931-1940-6948, PFG, DGvP 190, doos 17, MvJ, en DGvP A O 0-12-40, doos 1, MvJ.
- 71 Müller-Scholtes had inspecteur-generaal De Koningh reeds opgedragen om een algemeen plan voor een Ordepolitie op te stellen. Gespreksnotitie 29-10-40 in: DGvP 190, doos 17, MvJ. P G-68-1940, 15-10-40, PFG. In de nazomer van 1940 werd ook de Duitsgezinde commissaris Krenning door de Sipo(SD)-officiëren Wilkens en Barbie gevraagd een plan voor de centralisatie van het Amsterdamse korps op te stellen. Hij deed dat en leverde het in. Onduidelijk is wat met dit plan is gebeurd. Ongedateerde naoorlogse verklaring K.D. in: BNV 265, BVD.
- 72 5225-BHC-R8a-7, GAA.
- 73 Rapport Versteeg: DGvP 2931-1940, doos 55, MvJ. Versteeg aan De Vlucht 29-11-40 in: 5168-112-1590, GAA.
- 74 Vergadering Ps-G 31-10-40, XXII in: DGvP PFG, MvJ. Circulaire De Koningh 3-10-40 in: 5225-BHC-R8a-6, GAA.
- 75 Röell aan De Vlucht 13-11-40 in: 5168-112-1587, GAA.
- 76 Verslag vergadering B&W 5-7-40 in: 5181-1669-100-89, GAA. Zie ook: verklaring A. As-

- scher 7-11-47 in: DBR-W. P. F. Lages-viie, MvJ. Zie ook: J. Presser, *Ondergang* (Den Haag 1985) 26.
- 77 S.I. Troostwijk, *Rapport over de behandeling der Joden tijdens de Duitse bezetting in Nederland*, 2 in: Doc II-363, map b, NIOD.
- 78 5225-tel 11-7-40, 13.40, GAA. Frederiks meldde begin augustus aan de burgemeesters dat de Duitse politieleiding haar ongenoegen had geuit over de toelichting die Versteeg en andere korpschefs op de tweede vraag hadden gegeven. Frederiks aan burgemeesters 3-8-40 in: 5181-1669-159, GAA.
- 79 5225-tel 10-7-40, 7.46, 17-7-40, 3.27 en 24-7-40, 5.33, GAA.
- 80 Van Thiel aan Tenkink 4-7-40 in: RP-1281/40-4760, PPG.
- 81 Rapport J.J. Meeuwse 11-2-46 in: 254, doos 28, NIOD.
- 82 G. Hirschfeld, *Nazi-rule and Dutch collaboration* (Oxford 1988) 143.
- 83 DGvP IG 130, doos 376, MvJ. Hirschfeld, *Nazi-rule*, 134. Zie ook: Presser, *Ondergang*, 55.
- 84 F. Roest en J. Scheren, *Oorlog in de stad* (Amsterdam 1998) 157 wijzen erop dat het gemeentebestuur reeds in de jaren dertig 'Ariër-verklaringen' uitgaaf aan burgers die in Duitsland wilden gaan werken.
- 85 DGvP IG 130, doos 376, MvJ.
- 86 5181-1669-100-171, GAA.
- 87 Roest en Scheren, *Oorlog*, 162-163.
- 88 5225-OBHC-D6aII-2 en 5181-1670-100-271, GAA.
- 89 Interview Duisterwinkel 2-12-90. 'Na ondertekening dienden we [het hogere personeel] als bewijs de doopbewijzen van onze vier grootouders over te leggen. Tot mijn stomme verbazing werd daar door alle kerkgenootschappen aan meegewerkt. Ik had eigenlijk verwacht dat zij dat niet zouden doen. Als "politieke onbenul" heb ik deze ook nog ingeleverd.' Interview Duisterwinkel 7-7-98.
- 90 De Jong, *Het koninkrijk*, v, 529-535.
- 91 Böhmcker aan Seyss-Inquart 2-10-41, aangehaald door Presser, *Ondergang*, 58.
- 92 Rondschriften Tenkink 3-9-40 in: PG-67-1940 3-9-40, PPG en 5225-tel 6-9-40, 12.53 en 25-9-40, 16.16, GAA.
- 93 Verslag eerste overleg 7-9-40 in: 5225-BHC-1940-27, GAA. Voor verduisteringscontroles: 5225-tel 2-9-40, 16.45 en 31-10-40, 15.53, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 3-9-40, 244, NIOD.
- 94 Rapport J.J. Meeuwse en D. Vroom februari 1946 in: 254, doos 28, NIOD. 5225-tel 1-9-40, 13.34, GAA. De Vlucht aan Tenkink 10-9-40 in: 5168-1561, GAA. Dagboek D. Bakker 11-9-40, 244, NIOD.
- 95 5225-tel 14-9-40, 15.28 en 29-9-40, 13.37, GAA.
- 96 CNU-181-37a, NIOD.
- 97 Meldungen aus den Niederlanden 29b (17 II) 15-10-40, NIOD.
- 98 5225-BHC-1940-33, GAA.
- 99 Interview Verbiest 30-3-90.
- 100 5225-tel 8-10-40, 20.23, 25-10-40, 17.15 en 29-11-40, 11.36, GAA. 5181-1669-100-171, GAA.
- 101 Interview Duisterwinkel 1-5-91. Zie ook: 5225-tel 8-10-40, 20.23, GAA.
- 102 5225-tel 25-10-40, 17.15, GAA.
- 103 De Koningh aan PsG 2-10-40 in: PG-69-1940, 2-11-40, PPG. Zie ook: 5225-tel 1-11-40, 13.35 en 9-11-40, 15.55, GAA. 5225-BHC-D6-1940-38, GAA.

De geprovoceerde volksoploop van februari 1941

- 1 Dagboek D. Bakker 11-2-41, 244, NIOD.
- 2 Het beeld van het rijkscommissariaat en zijn leiding is grotendeels ontleend aan: N.K.C.A. in 't Veld, *De ss en Nederland* (Den Haag 1976) 78 e.v. en aan: Hirschfeld, *Nazi-rule*, 18 e.v.
- 3 In 't Veld, ss, 98 e.v.
- 4 Organisatieschema Ordnungspolizei in Nederland in: DGvP, doos 409-map 330, MvJ.
- 5 DGvP, doos 409-map 330, MvJ. Zie ook: In 't Veld, ss, 121 e.v.
- 6 Diverse naoorlogse verklaringen Harster in: Doc I-639, NIOD.
- 7 Het hoofdkwartier had daarnaast nog een militaire inlichtingendienst.
- 8 PG-68-1940, 9-10-40 en PG-70-1940, 22-11-40, PPG.
- 9 In november 1940 werd de Nederlandse politie opnieuw aangesloten op het politie-radionet van de IKK dat werd beheerd door de afdeling Kripo van het RSHA. In dit kader werd een Nederlandse politieman bij de Berlijnse politiecentrale gestationeerd en kregen Nederlandse rechercheurs daar bijscholing. DGvP AO 0-10-40, doos 1, MvJ. DGvP IKPK, doos 598, MvJ. Zie ook: In 't Veld, ss, 112.
- 10 Ongedateerde naoorlogse verklaring Harster in: CO 2160790, BVD.
- 11 In 't Veld, ss, 107 e.v.
- 12 Rauter aan Tenkink 15-11-40 in: DGvP AO 0-58-40, doos 4, MvJ.
- 13 Dagboek Quartieramt 31-5-40 in: 5181-1940-100-43, GAA.
- 14 Aldus valt op te maken uit de informatie die Harster in het najaar van 1940 aan Brants verstrekke. Organisatieschema Einsatzgruppe I in: DGvP AO 0-10-40, doos 1, MvJ. In 't Veld, ss, 113 stelt dat de zetel vanaf het begin in Amsterdam was gevestigd maar geeft aan dat de bron waarop hij dit baseert onvolledig is.
- 15 Ongedateerde verklaring K. B. Ditges in: Doc I-Ditges, NIOD.
- 16 Idem.
- 17 Idem.
- 18 Verklaring Lages 26-11-46, 29 in: Doc I-311A-2, NIOD.
- 19 Ongedateerde naoorlogse verklaring K. D. in: BNV 265, BVD.
- 20 Idem.
- 21 Dagboek D. Bakker 24-8-40 en 6-9-40, 244, NIOD. Zie ook: P 215/1945, PPG.
- 22 Verklaring Lages 20-5-48 in: DBR-Blumenthal, map 8, MvJ. Dossier P.M., BNV, BVD.
- 23 BNV 265, BVD.
- 24 Kapinga verklaarde dat hij en de directiesecretaris in de jaren dertig met Ditges hadden samengewerkt bij de bestrijding van overtredingen van de Octrooiwet. Kapinga aan Bakker 27-12-45 in: DBR-A.T.T. Kapinga, MvJ. Zie ook: Ongedateerde verklaring K. B. Ditges in: Doc I-Ditges, NIOD. Versteeg achtte zich tot deze reactie verplicht op grond van het Landoorlogreglement en was van hogerhand in deze opvatting bevestigd. Circulaire Tenkink aan Psg 21-6-40 in: PG-60-1940, 21-6-40, PPG.
- 25 Kapinga aan Bakker 27-12-45 in: DBR-A.T.T. Kapinga, MvJ. Verslag Kapinga 8-8-40 in: 5225-BHC-D6-1940-17, GAA. Zie ook verklaring Posthuma 11-7-45 in: DBR-A.T.T. Kapinga, MvJ.
- 26 5225-tel 15-7-40, 19.50, GAA.
- 27 Dagboek Quartieramt 23-6-49 en 11-7-40 in: 5181-1940-100-43, GAA.
- 28 Van Dulleman aan Gosewitch en Kreutzer 5-8-40 in: RP-2197-1940-5781, PPG.

- 29 Als gevolg van het forse aantal inspecteurs dat kort na de Eerste Wereldoorlog was aangetrokken en het starre personeelsbeleid kwam een hele generatie inspecteurs nauwelijks hogerop.
- 30 Verslag overleg Kallenborn en Lauhus 9-7-40 in: PG-61-1940 9-7-40, PPG.
- 31 De rijkscommissaris had kort daarvoor een verordening over deze kwestie afgekondigd. Toelichting Tenkink aan PGs 30-10-40 in: DGvP, doos 373-map 353, MvJ.
- 32 Versteeg aan Tenkink 24-8-40 in: RP-2516-1940-6288, PPG.
- 33 CvP Zandvoort aan Van Thiel 6-9-40 in: PG-67-1940 11-9-40, PPG.
- 34 Tenkink aan Van Thiel 7-9-40 in: PG-67-1940-7-9-40, PPG. Zie ook: 5225-tel 9-9-40, 21.36, GAA.
- 35 5225-tel 17-9-40, 15.48 en 24-10-40, 13.36, GAA. De in deze telegrammen onder meer genoemde 'Miller', door de Sipo(sd) gezocht wegens "oplichting", is de Duits-joodse emigrant en verzetsstrijder van het eerste uur Gerhard Badrian die zich van dit alias bediende. Interview A. Maier-Bielchowsky 21-6-90.
- 36 Dagboek D. Bakker 3-9-40, 244, NIOD.
- 37 Dagboek D. Bakker 9-1-41, Ibidem.
- 38 5225-tel 30-8-40, 16.59; 7-9-40, 9.34 en 19-7-40, 16.55, GAA.
- 39 5225-tel 7-10-40, 17.40, GAA.
- 40 PG-73-1941 6-2-41, PPG.
- 41 RR-186-41, PPG.
- 42 Rauter aan Brants 23-12-40 in: DGvP AO 0-75-40, doos 4, MvJ.
- 43 Ibidem.
- 44 Circulaire Tenkink aan PGs 10-1-41, m.n. notitie A. Bakker in: Ibidem.
- 45 Doc I 121 b, NIOD. PG-67-1940 26-9-40, PPG.
- 46 Notulen Contact Commissie 24-10-40 en 31-10-40 in: 5181-1669-171, GAA.
- 47 Hoogstwaarschijnlijk zette commissaris F. Schmidt hem tot deze actie aan. Böhmcker aan Voute 7-4-41 in: 5181-1941-100-64f, GAA.
- 48 Böhmcker aan 'De Gemeente' 16-1-41 in 5181-1941-100-30, GAA. Mogelijk wilde de Beauftragte met de ongebruikelijke adressering laten blijken dat hij de fungerende Nederlandse autoriteiten niet meer erkende.
- 49 B.A. Sijes, *De Februaristaking* (Den Haag 1954) 64. Een maand eerder had de wa reeds op eigen initiatief zo'n actie uitgevoerd maar toen hadden de caféhouders gesteund door de politie de biljetten meteen verwijderd, zonder dat dit gevolgen had. Omdat Böhmcker de plakkaats voorzag van zijn eigen dienststempel en bovendien een van zijn medewerkers mee stuurde, lieten de meeste eigenaren dat ditmaal na.
- 50 PG-73-1941 30-1-41, PPG.
- 51 5181-1941-100-64, GAA.
- 52 5181-1941-100-30a, GAA.
- 53 Gesprek Sijes met Vreeswijk 17-4-46 in: 254, doos 28, NIOD.
- 54 5225-tel 7-1-41, 11.53 en 8-1-41, 11.58, GAA. Zie ook: Sijes, *Februaristaking*, 31.
- 55 Meldungen aus den Niederlanden 21-1-41 en 18-2-41, NIOD.
- 56 5225-tel 30-1-41, 13.30 en 10-2-41, 21.39, GAA.
- 57 Böhmcker aan De Vlucht 4-2-41 in: 5181-1941-100-54, GAA.
- 58 5225-tel 24-5-40, 11.45, GAA.
- 59 Sijes, *Februaristaking*, 75-77.
- 60 Dagboek D. Bakker 12-2-41, 244, NIOD.
- 61 Broekhoff aan De Koningh 27-2-41 met bijlagen in: DGvP AO 0-28-41, doos 3, MvJ.

- 62 Voordewind verhoorde de NSB'er zelf en wist deze ertoe te brengen details van zijn verklaring diverse malen te corrigeren zodat zijn getuigenis een ongeloofwaardig karakter kreeg. Het incident had uiteindelijk geen gevolgen voor de betrokken brigadier. Ibidem.
- 63 5225-tel 12-2-41, 0.31; 12-2-41, 9.40; 12-2-41, 13.30 en 12-2-41, 17.46, GAA.
- 64 Böhmcker aan Gemeente Amsterdam 17-2-41 en Asscher aan De Vlucht 14-2-41 in: 5181-1941-100-58 en 64, GAA. Zie ook: 5225-tel 12-2-41, 17.44, GAA.
- 65 Böhmcker aan Gemeente Amsterdam 17-2-41 in: 5181-1941-100-64, GAA. Zie ook: 5225-tel 13-2-41, 0.06 en 10.39, GAA.
- 66 Sijes, *Februaristaking*, 91-94.
- 67 5166-1017-546-7 en 5181-1941-100-30*, GAA.
- 68 De Vlucht aan Böhmcker 25-2-41 in: 5181-1941-100-64, GAA.
- 69 Dagboek D. Bakker 15-2-41, 244, NIOD.
- 70 5225-tel 16-2-41, 17.24, GAA.
- 71 In het Duitse bestuur circuleerden reeds enkele dagen plannen voor scherp optreden tegen Unieleden en joden. Dagboek D. Bakker 15-2-41, 244, NIOD.
- 72 Sijes, *Februaristaking*, 106.
- 73 5225-tel 24-2-41, 12.36, 15.15 en 18.27, GAA.
- 74 Bij het schrijven van deze paragraaf is in belangrijke mate gebruik gemaakt van Sijes, *Februaristaking*.
- 75 Sijes, *Februaristaking*, 114.
- 76 Sijes, *Februaristaking*, 112-114.
- 77 Versteeg lag ziek te bed. Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90.
- 78 Sijes, *Februaristaking*, 133.
- 79 Sijes, *Februaristaking*, 115-130.
- 80 5225-tel 25-2-41, 9.38, GAA.
- 81 5225-tel 25-2-41, 9.45 en 10.56, GAA.
- 82 Sijes, *Februaristaking*, 135-139.
- 83 Ongedateerde, naoorlogse verklaring Van Thiel in: 254, doos 28, NIOD.
- 84 Dagboek D. Bakker 26-2-41, 244, NIOD.
- 85 Idem.
- 86 5225-tel 25-2-41, 21.38, GAA.
- 87 5225-OBHC-Generaal Rapport 26-2-41, Bureau Warmoesstraat, 11.45, GAA.
- 88 Sijes, *Februaristaking*, 160-161.
- 89 5225-tel 26-2-41, 14.46, GAA.
- 90 5225-tel 26-2-41, 15.55, GAA.
- 91 Ongedateerde naoorlogse verklaring E. Rühl in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ.
- 92 Doc I-Lages, NIOD.
- 93 Dagboek D. Bakker 28-2-41, 244, NIOD.
- 94 Rapport C.H. 6-2-64 in: 254, doos 28, NIOD.
- 95 5225-tel 1-3-41, 17.29, GAA.
- 96 Dagboek D. Bakker 27-2-41, 244, NIOD.
- 97 5225-tel 28-2-41, 21.34, GAA.
- 98 5225-tel 28-2-41, 13.08 en 21.34, GAA.
- 99 DGVP 180-41, doos 391, MvJ.
- 100 Dagboek D. Bakker 5-3-41 en 6-3-41, 244, NIOD.
- 101 5225-tel 8-3-41, 14.45, GAA.
- 102 Versteeg lag op dat moment reeds enige tijd ernstig ziek te bed. Zijn daadwerkelijk

- ontslag volgde twee maanden later. Seyss-Inquart aan Versteeg 21-4-41 in: P 1941-78, 26-4-41, PPG.
- 103 5225-BHC-R8a-13, GAA. Zie ook: 5181-1941-100-81, GAA.
- 104 Beroepschrift C. Bakker 12-41 in: Doc I-52A, NIOD.
- 105 5225-tel 3-3-41, 17.13 en 4-4-41, 11.23, GAA.
- 106 5225-tel 25-3-41 en 5-5-41, 17.13, GAA. Dagboek D. Bakker 26-3-41, 244, NIOD.
- 107 Doc I-1828-A-1, NIOD.
- 108 5181-1941-100-64b, GAA.
- 109 Verklaring J.F. 25-4-47 Zitting Bijzondere Gerechtshof, Cassatie 25-4-47 in: DBR-E.J. Voûte-III, MVJ.
- 110 Dagboek D. Bakker 15-12-41, 244, NIOD.
- 111 PVB-BGA, 1-11-49 in: Doc I-114, NIOD.
- 112 5168-112-1618A en 1633A, GAA.
- 113 5168-112-1618A en 1633A, GAA.
- 114 Notitie 28-3-41 in: 5181-1670-100-1, GAA.
- 115 Over Rajakowitsch: B.A. Sijes, *Studies over de jodenvervolgung* (Assen 1974) 66-94. Over de besluitvorming inzake de moord op de joden: C. Browning, *Fateful months* (New York/Londen 1991) 8-38.
- 116 5181-1670-100-1, GAA.
- 117 Böhmcker aan Van Heemskerck van Beest 27-3-41 in: 5181-1941-100-64c, GAA.
- 118 Voûte aan Böhmcker 2-4-41 in: 5181-1941-100-64e, GAA.
- 119 Voûte aan Siburg 11-4-41 in: 5181-1941-100-64g, GAA.
- 120 Zie J. Michman, 'Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941' in: *Yad Vashem Studies* 17, 1986, 159.
- 121 5181-1941-100-64 i, j en k, GAA en 5225-tel 2-5-41, 16.15, GAA.
- 122 Voûte aan Böhmcker 17-5-41 in: 5181-1941-100-64m, GAA.
- 123 Michman, *Planning*, 159.
- 124 Nota 4-6-41 in: 5181-1703-142, GAA.

6

Hoofdcommissaris Tulp

- 1 Rede Broekhoff 7-5-41 in: 5169-1941-2/8, GAA.
- 2 Idem, cursivering Broekhoff.
- 3 Interview P.L. Landman 17-5-90.
- 4 De Koningh aan Versteeg 7-3-41 in: 5225-BHC-D6a-30, GAA en Meldungen aus den Niederlanden 4-2-41, NIOD.
- 5 Interview Duisterwinkel 1-5-91.
- 6 Interview A. Mulder 1-5-91.
- 7 Stamboeken KNIL 1915-1940, S. Tulp, ARA; Doc I-1716, NIOD; DGvP, personeelsdossiers doos 457-489, map S. Tulp, MVJ.
- 8 Stamboeken KNIL 1915-1940, S. Tulp, ARA. Voor een schets van het karakter van Tulp: interview Duisterwinkel 2-12-90, 4-2-91 en 1-5-91. Voor de kenmerken van een koloniaal bestuurder: P.J.A. Idenburg, 'Het Nederlandsch antwoord op het Indonesisch nationalisme' in: H. Baudet en I.J. Brugmans, *Balans van beleid* (Assen 1961), en J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld* (Rotterdam 1970).

- 9 H.J.H. van Lienden, *Psychologische beschouwingen over den officier in Nederlandsch-Indië* (Bandoeng 1930).
- 10 Interview Duisterwinkel 4-2-91.
- 11 Tulp aan Voûte 5-8-41 in: 5225-BHC-D6a-19, GAA.
- 12 Aangehaald in H. Ramsoedt, *Suriname 1933-1944* (Delft 1990) 35.
- 13 Tulp aan Kielstra 4-1-33, aangehaald door: S. Hira, *Van Priary tot en met De Kom* (Rotterdam 1982) 300.
- 14 Ramsoedt, *Suriname*, 30-37. Vergelijk ook: A. de Kom, *Wij slaven van Suriname* (Amsterdam 1971) 161 e.v.
- 15 Aldus E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, II (Amsterdam 1986) 58.
- 16 Ramsoedt, *Suriname*, 43-90. Over Kielstra: H. Buddingh, *Geschiedenis van Suriname* (Utrecht 1995) 250 e.v.
- 17 Stamboeken KNIL 1915-1940, S. Tulp, ARA en R. Bakkers, 'Het KNIL' (uit uitgegeven manuscript) in: IC-029710-029847, NIOD.
- 18 Tulp aan Kielstra 8-1-40 in: AKGS-904, ARA.
- 19 Idem.
- 20 Idem.
- 21 Zie de summiere biografie 'Hoofdcommissaris te Amsterdam' in: *De Telegraaf* 23 en 24-4-41.
- 22 Rauter aan Wimmer 18-4-41 in: DGVPF 59, doos 71, MvJ.
- 23 Dagboek D. Bakker 11-4-41, 244, NIOD.
- 24 5169-1941-2/8, GAA.
- 25 Idem.
- 26 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 27 In mijn artikel 'De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden' in: N.D.J. Barnouw (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-45* (Zutphen 1992) heb ik deze bijeenkomsten onrechte vroeger gedateerd.
- 28 5225-tel 9-6-41, 13.47, GAA.
- 29 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 30 Idem. Vergelijk Dagboek D. Bakker 5-5-41, 244, NIOD.
- 31 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 32 Dagboek D. Bakker 19-2-41, 244, NIOD.
- 33 Verklaring Jongebreur juni 1945 in: DBR-B.R. Jongebreur, MvJ.
- 34 Dagboek D. Bakker 25-2-42, 244, NIOD.
- 35 Idem.
- 36 DBR-B.R. Jongebreur, MvJ.
- 37 5225-BHC-D6-1941-77, GAA.
- 38 Dagboek D. Bakker 23-5-41, 244, NIOD.
- 39 Interview Brink 21-9-90.
- 40 Dagboek D. Bakker 30-7-41, 244, NIOD.
- 41 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 42 5225-tel 17-1-42, 21.37, 20-1-42, zonder tijdsaanduiding, en 23-1-42, 11.09, GAA.
- 43 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 44 Tulp aan Broersen 26-8-41 in: 5161-112-1681, GAA. Tulp aan Rauter 17-11-41 en Tulp aan Wimmer 21-11-41 in: 5225-KHC-1941-19, GAA. Zie ook: 5225-tel 17-11-41, 12.06, GAA.
- 45 Rapport A. Harrebomée 30-3-42 in: Doc I-638, NIOD.
- 46 Correspondentie tussen Schumann en Tulp 8-4-42 t/m 22-8-42 in: 5225-KHC-1942-107, GAA.

- 47 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 48 Idem.
- 49 Rapport A. Harrebomée 30-3-42 in: Doc I-638, NIOD.
- 50 Interview Brink 21-9-90.
- 51 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 52 De politie zou 'eene op logische wijze gedachte organisatie' krijgen en bestaande problemen zouden worden opgelost door onder andere een betere opleiding, 'het aankweken van meer militaire opvattingen' en het scheppen van 'eene grotere verscheidenheid in rangen'. S. Tulp, 'De politie in de branding' (manuscript) in: 5225-BHC-R8a-46, GAA.
- 53 Bakker aan Schröder 18-7-41 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam-dossier C. Bakker, NIOD.
- 54 Tulp aan Rauter 29-7-41 in: 5168-112-1672, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 31-7-41, 244, NIOD.
- 55 Besluit Zuiveringscommissie m.b.t. C. Bakker 23-10-45 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam-dossier C. Bakker, NIOD.
- 56 Tulp aan Voûte 10-10-41 in: 5168-113-1683, GAA. Zie ook: Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 57 Versteeg aan De Koningh 14-1-41 in: DBR-E.C.J. Staal, MvJ.
- 58 Correspondentie Tulp en Schumann 10-11-41 t/m 28-11-41 in: 5225-KHC-1941-6/47, GAA.
- 59 Verklaring E.C.J. Staal in: Staal aan MvJ 26-5-45 in: GPP 493/1945, PPG. Tegenover Douwe Bakker lichtte Tulp op 18 oktober 1941 het ontslag van Staal toe met de bewering dat deze 'allerminst de nieuwe tijd aanvoelt en ongeschikt is om de reorganisatie van de politie voor te bereiden'. Dagboek D. Bakker 18-10-41, 244, NIOD.
- 60 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 61 Dagboek D. Bakker 1-5-41, 244, NIOD.
- 62 Meldungen aus den Niederländen 18-3-41 en 6-5-41, NIOD.
- 63 Correspondentie Böhmcker-Van Thiel in: P 1941-79, 24-5-41, PPG.
- 64 Tulp aan Voûte 5-8-41 in: 5225-BHC-D6a-79, GAA.
- 65 De Koningh aan Van Thiel 30-4-41 in: P 1941-78, PPG.
- 66 5225-BHC-D6-1941-60, GAA.
- 67 Tulp aan Voûte 5-8-41 in: 5225-BHC-D6a-19, GAA.
- 68 Mededeling Lr. B 115, 24-4-41 in: 5225-D6-1941-72, GAA.
- 69 5225-tel 12-7-41, 21.34, GAA.
- 70 5225-tel 18-7-41, zonder tijdsaanduiding en 19-7-41, 14.29, GAA.
- 71 5225-BHC-D6a-84/94, GAA.
- 72 5225-tel 23-7-41, 17.47 en 22.34, GAA en 5225-BHC-D6-1941-91, GAA. In navolging van Tulp beklagde Voûte zich bij secretaris-generaal van Justitie Schrieke. Voûte aan Schrieke 24-7-41 in: 5168-112-1661, GAA.
- 73 5225-tel 24-7-41, 13.42, GAA.
- 74 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 75 Tulp deed van het incident verslag in een brief aan Voûte 5-8-41 in: 5225-BHC-d6a-19, GAA. Voûte deed dit op zijn beurt in een brief aan Wimmer 28-7-41 in: 5181-1704-245, GAA.
- 76 5225-tel 15-8-41, 13.35 en 20-8-41, 10.47, GAA.
- 77 Dagboek D. Bakker 31-8-41, 244, NIOD.
- 78 Maandverslag 15-1-42/15-2-42 in: 5225-BHC-V.22-I-6, GAA.
- 79 Jaarverslag Politie Amsterdam 1940, GAA.
- 79 Interview Kolk 8-5-90.

- 80 Verklaring Posthuma, Heyink e.a. 9-6-45 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, dossier Kapinga, NIOD.
- 81 5225-tel 5-3-41, 15-57, GAA; P-77-1941, 23-4-41, PPG; 5168/112-1626A, GAA.
- 82 Dagboek D. Bakker 29-7-41, 244, NIOD.
- 83 5225-tel 19-4-41, 15.19, GAA.
- 84 Van Thiel aan Tulp 1-5-41 in: 5225-BHC-DG-1941-68, GAA.
- 85 P-1941-78 25-4-41, 26-4-41 en 5-5-41, PPG. P-1941-86 27-10-41, PPG, en DGvP AO 0-73-41, doos 9, MvJ.
- 86 *De Telegraaf* 12-9-34 en 13-9-34, *Algemeen Dagblad* 12-9-34, 13-9-34 en 11-10-34. Zie ook: Verklaring K. 16-9-47 in: DBR-W. Klarenbeek, 60222, MvJ.
- 87 5225-KHC-1942-10, GAA.
- 88 Interview B.
- 89 Verklaring P. 31-7-47 in: DBR-W. Klarenbeek-60222, MvJ.
- 90 Van Thiel aan Schrieke 23-9-41 in: DGvP AO 0-144-41, doos 11, MvJ.
- 91 VO 148/41. Zie ook: Harster aan Schrieke 23-10-41 in: DGvP AO 0-158-41, doos 11, MvJ.
- 92 G. Smis en S. Olij, *Peccavi* (ongepubliceerd manuscript, eigen collectie) 116. Dit manuscript – een afschrift van het origineel – bevat herinneringen van de voormalig bokskampioen en Amsterdamse agent Sam Olij, opgetekend en aangevuld door de nationaal-socialistische literator G. P. Smis tijdens of kort na hun naoorlogse detentie. Het is afkomstig uit de nalatenschap van J. L. Posthuma die er op onbekende wijze beslag op heeft weten te leggen. Zie ook: Verklaring K. 17-3-48 in: DBR-W. Klarenbeek, 60222, MvJ.
- 93 Idem.

7

Ingevoegd in het Duitse repressieapparaat

- 1° Heyink, 'Kort chronologisch verslag', bijlage 1 in: Doc II-363-map a, NIOD. Geheimschrijven Voûte aan diensthoofden 10-6-41 in: 5225 D 6a-62, GAA. 5225-tel 11-6-41, 14.10 en 21.38, GAA. Dagboek D. Bakker 11-6-41, 244, NIOD.
- 2 Idem.
- 3 VO 114/41 27-6-41, *Verordeningenblad*, NIOD.
- 4 5225-tel 28-6-41, 15.44, GAA.
- 5 Böhmcker aan Seyss-Inquart 28-7-41 in: VuJ-HaI-Abt. IV, 10.947, NIOD. Zie ook: 5225-tel 24-7-41, 13.32, GAA.
- 6 5225-tel 19-9-41, 17.27, GAA. 5225-tel 3-10-41, 16.35, GAA.
- 7 Memoranda D. Cohen 5-7-41 t/m 18-8-41 in: Doc II-182-1d, NIOD. De enige autoriteit die vanaf begin mei wel over een summier toelichting beschikte, was Voûte. Correspondentie Voûte-Backer 2-4-41 en 26-5-41 in: 5168-112-1618a en 1633a, GAA.
- 8 5225-JDM-Uitgaande correspondentie 25-4-41, 610, GAA.
- 9 5225-BHC-D6a-65 en 5225-JDM-Uitgaande correspondentie 10-5-41, 684, GAA.
- 10 5225-BHC-D6a-71, GAA.
- 11 Interview Verbiest 20-3-90.
- 12 Eind mei merkte het hoofd van het bureau Juridische Zaken van het Directoraat-Generaal van Politie in een memorandum op: 'Steeds worden wij weder met deze aangelegenheid opgeknapt.' in: DGvP AO 0-105-41, doos 11, MvJ. Zie ook: DGvP AO 0-89-41, doos 10, MvJ.

- 13 J.A. Polak, *Leven en werken van mr. L.E. Visser* (Amsterdam 1974) 22.
- 14 Correspondentie tussen Voûte en Böhmcker 24-8-41 t/m 18-8-42 in: 5181-1704-269, GAA. 5225-tel 25-8-41, 11.06, GAA.
- 15 DGvP Afdeling 1, 41-141, doos 90, MvJ. Het plan van Van der Mey bevindt zich niet tussen deze stukken.
- 16 Frederiks aan Tenkink 6-2-41 en Besluit SG 115A in: DGvP AO 0-39-41, doos 7, MvJ.
- 17 5225-BHC-R8a-15, GAA.
- 18 Verslag vergadering 26-3-41 in: DGvP, doos 38, MvJ.
- 19 Idem.
- 20 Idem.
- 21 Referentie aan brief van Croiset van Uchelen aan Seyss-Inquart 2-7-41 in: Croiset van Uchelen aan Rauter 4-11-41 in: DGvP Afdeling 2, 599, doos 27, MvJ. Zie ook: DGvP bureau Gevolmachtigde, 383-0214-1941, doos 27, MvJ en DGvP Staf 1-5c, doos 104, MvJ.
- 22 Donders aan Boellaard 28-7-41 in: DBR-F.A.C. Donders, MvJ.
- 23 Correspondentie tussen Croiset van Uchelen en Tulp 13-8-41 en 15-8-41 in: 5168-112-1676, GAA. Croiset van Uchelen, die spoedig begreep dat niet iedereen zich kon vinden in deze overplaatsing, creëerde de mogelijkheid dat leden van deze eskadrons hun plaats inwisselden met vrijwilligers elders uit de Marechaussee. Rauter gaf hem daarop een reprimande. Correspondentie over deze kwestie tussen Rauter, Croiset van Uchelen, Broersen en Tulp 7-8-41 t/m 18-9-41 in: DGvP, Afdeling 2, 422, doos 29, MvJ.
- 24 Boellaard aan Croiset van Uchelen 25-10-41 in: DGvP, Afdeling 2, 599, doos 27, MvJ.
- 25 Croiset van Uchelen aan Rauter 4-11-41 in: Ibidem.
- 26 Idem.
- 27 Rauter aan Himmler 2-12-41 in: In 't Veld, ss, 608-609.
- 28 *De Telegraaf* 5-12-41.
- 29 DGvP AO 0-159-41, doos 14, MvJ. Naar aanleiding van deze ingreep legde Van Thiel zijn functie neer.
- 30 Dagboek D. Bakker 20-11-41, 1-12-41 en 23-1-42, 244, NIOD.
- 31 5225-tel 8-3-41, 17.13, 19-3-41, 15.10 en 23-3-41, 12.34, GAA.
- 32 Diverse stukken in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-1, GAA.
- 33 Interview Van Blitterswijk 24-10-91.
- 34 Tulp aan Schumann 27-5-41 in: 5225-PBA-brieven, 27-5-41, GAA.
- 35 Rauter aan Voûte 28-6-41 in: 5181-1703-217, GAA. Zie ook: 'Installatie van het PBA' in: *Volk en Vaderland* 2-7-41.
- 36 'Reglement op den Inwendigen Dienst PBA' in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-2, GAA.
- 37 'Reglement van Politietucht voor het PBA' in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-2, GAA.
- 38 Correspondentie tussen Tulp en Schumann 8-12-41 en 11-12-41 in: 5225-KHC-1941-62, GAA. Correspondentie tussen Tulp, Broersen en Frederiks 12-8-41 t/m 8-10-41 in: DGvP 104-0226-doos 37, MvJ.
- 39 5225-tel 13-6-41, 11.31, GAA.
- 40 5225-PBA-brieven 14-11-41, GAA. 5225-tel 27-10-41, 17.12 en 10-11-41, 16.43, GAA.
- 41 5225-PBA-brieven 25-11-41, GAA.
- 42 5225-PBA-brieven 26-7-41, GAA; 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-8, GAA.
- 43 Kramer aan Tulp 10-11-41 in: 5225-KHC-1941-15, GAA.

- 44 Tulp aan Croiset van Uchelen 12-1-42 in: DGvP 1213-0252, doos 50, MvJ. Verklaring Van Kleef 1-11-45 in: DBR-P. van Kleef, MvJ.
- 45 Rapport Hofman 11-4-42 in: 5225-BHC-P3a-18, GAA.
- 46 Himmeler aan Rauter 13-3-42 in: In 't Veld, ss, 663. Zie ook: Croiset van Uchelen aan Tulp 7-2-42 in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 8, GAA.
- 47 Correspondentie tussen Schumann, Broersen, Tulp en Krenning 27-1-42 t/m 13-2-42 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-17, GAA.
- 48 Interview Brink 21-9-90. Brinks bewering wordt ondersteund door: 5225-KHC-1941-78, GAA.
- 49 5225-BHC-Dagorders- Nr 4 Lr.B. 8-11-41, GAA. Over Van Grootheest: Ebbenhout aan MvJ 11-1-46 in: DBR-G. van Grootheest, MvJ.
- 50 Rapport Van Kuyk 8-10-43 in: 5225-BHC-C7-1, GAA.
- 51 5225-tel 10-1-42, 20.30, GAA.
- 52 5225-BHC-R8a-22, GAA.
- 53 Rapport Middelink in: BHC-P3-Algemeene Principes-4, GAA. Zie ook: 5225-tel 9-10-41, 17.30 en 10-10-41, zonder tijdsaanduiding en 30-10-41, 19.45, GAA.
- 54 Rapport Van Blitterswijk in: 5225-BHC-R8a-63, GAA. Dagboek D. Bakker 16-1-42, 422, NIOD.
- 55 Browning, *Fateful months*, 8-38.
- 56 Sijes, *Studies*, 71.
- 57 Sijes, *Studies*, 66-91. Tijdens zijn proces in Duitsland heeft Harster toegegeven dat hij indertijd wist dat de joden massaal werden vermoord. Niet duidelijk is wanneer hij daarvan op de hoogte raakte. Mededeling A.J. van der Leeuw aan auteur.
- 58 Memorandum 24-9-41 in: DGvP AO 0-89-41, MvJ.
- 59 VO 138/41, 25-7-41, *Verordeningenblad*, NIOD.
- 60 Zie: Presser, *Ondergang*, I, 148 e.v.
- 61 DGvP AO 0-89-41, doos 10, MvJ.
- 62 Memorandum 29-9-41 in: Ibidem.
- 63 5225-BHC-D6-1941-101, GAA.
- 64 Memorandum D. Cohen 23-9-41 in: Doc II-182-1d, NIOD.
- 65 5225-tel 19-9-41, 17.27, GAA.
- 66 5225-tel 3-10-41, 16.35, GAA.
- 67 De Jong, *Het koninkrijk*, v 1027.
- 68 Verklaring Lages 26-11-46, 26 in: Doc I-311A-2, NIOD. Tulp aan Voûte 24-10-41 in: DBR-R.W. Dahmen von Buchholz-PVB bijlage III, MvJ. Tulp aan Lages 3-11-41 in: Heyink, 'Kort chronologisch verslag', bijlage 13a in: Doc II-363-map a, NIOD.
- 69 Dagboek D. Bakker 8-10-41, 244, NIOD.
- 70 Dagboek D. Bakker 17-10-41, Ibidem.
- 71 Verklaring H.J. van der Wal in: DBR-P. van Kleef, MvJ. 5225-tel 24-11-41, 16.20, GAA. Dagboek D. Bakker 25-11-41, 244, NIOD.
- 72 5225-tel 10-11-41, 15.25, GAA.
- 73 5225-tel 29-11-41, 12.46 en 18.05, GAA.
- 74 Joden kregen vanaf augustus slechts geen nieuwe vaste standplaatsen meer. Correspondentie Böhmcker-Voûte in: 5181-1703-142, GAA.
- 75 5225-tel 2-11-41, 15.40, GAA.
- 76 5225-tel 5-11-41, 21.44, GAA.

- 77 Zie bijv. 5225-KHC-1942-203, GAA.
- 78 5225-tel 13-1-42, 15.53 en 15-1-42, 17.02, GAA.
- 79 5225-tel 13-12-41, 1.50, GAA.
- 80 5225-tel 23-1-42, 18.02, GAA. *Het Parool*, dat van de drie bladen de meeste aandacht aan de anti-joodse maatregelen besteedde, wijdde er tussen maart 1941 en mei 1942 een kleine 3 procent van zijn kolommen aan. *De Waarheid* besteedde er in deze periode geen enkele aandacht aan. Zie: H. Galesloot (red.), *De Waarheid in de oorlog* (Amsterdam 1980).
- 81 Verslag onderhoud Broersen-Poeltuyn 7-7-41 in: DGvP 0133-041, doos 55, MvJ.
- 82 Verklaring H.P. Verputten 19-3-46, verklaringen A. Leeuwis, B.J. Leeuwenburch en E. Heger 25-10-45 in: DBR-A.P.F. Poeltuyn, MvJ.
- 83 Verklaringen Poeltuyn 2-10-45 en 27-3-46 in: DBR-A.P.F. Poeltuyn, MvJ. Zie ook: *De Amsterdamsche Politie*, jrg 8, 1941, nr 1.
- 84 Verslag onderhoud Broersen-Poeltuyn 7-7-41 in: DGvP 0133-041, doos 55, MvJ. Zie ook: Dagboek D. Bakker 5-6-41, 244, NIOD.
- 85 *De Amsterdamsche Politie*, jrg 8, 1941, nr 5.
- 86 Rapport Poeltuyn voor Broersen 12-7-41, 3 in: DGvP 0133-041, doos 55, MvJ.
- 87 Idem.
- 88 Notities A. Bakker voor Broersen 30-7-41 in: Ibidem.
- 89 Dagboek D. Bakker 14, 18 en 23-6-41, 244, NIOD.
- 90 Notitie 'Politiebonden en vereenigingen' in: DGvP 0132-0421, doos 55, MvJ.
- 91 Idem.
- 92 Verslag onderhoud Broersen-Poeltuyn 7-7-41 in: DGvP 0133-041, doos 55, MvJ.
- 93 Verslag onderhoud Broersen-Rauter 7-8-41 in: Ibidem.
- 94 Over de bezwaren van de confessionele organisaties: Verslag onderhoud Reeder (BCP) 2-8-41 en Verslag onderhoud met P.J. Kruyk (Sint Michael) 5-8-41. Notulen oprichtingsvergadering CPF 10-11-41 in: DGvP, 67-0422 en 73-0423, doos 55, MvJ.
- 95 Bij de oproep van Hess was een enquête gevoegd. Ruim driekwart van de twintigduizend aangeschreven politieambtenaren stuurde het formulier ingevuld terug. Van een anonieme en onafhankelijke peiling was geen sprake. Opvallend weinig reacties werden uit Limburg en Noord-Brabant ontvangen. Van de respondenten gaf 54,7 procent op lid te zijn van een van de traditionele politiebonden en verklaarde 11,6 procent dat niet te zijn maar wel rechtstreeks lid te willen worden van de CPF. 33,7 procent weigerde tot de CPF toe te treden. Relatief veel weigeraars waren te vinden in de Marechaussee (53,5 procent); relatief weinig in de Politieofficiersschool (POS) te Schalkhaar (6,9 procent). Van de gemeentepolitie was 26,5 procent afwijzend. Hier waren relatief de meeste weigeraars te vinden in de kleinere plaatsen. In Amsterdam weigerde 19,3 procent, in Rotterdam 29 procent en in Den Haag 16,9 procent van de respondenten. 'Rapport behelzende de resultaten van een onderzoek naar de wil en de geestesgesteldheid van de Nederlandsche Politieambtenaren' (ongedateerd). Circulaire C. Hess-CPF 30-12-41 in: DGvP, doos 89, MvJ.
- 96 Notulen oprichtingsvergadering CPF 10-11-41 in: DGvP, doos 55, MvJ. Zie ook: Dagboek D. Bakker 13-1-42, 244, NIOD.
- 97 Mededeeling nr 136 hoofdbestuur Sint Michael 13-1-42 in: DGvP, doos 89, MvJ.
- 98 Correspondentie tussen Broersen, Receveur en Hess 13-2-42 t/m 21-5-42 in: DGvP 2310-0423, doos 55, MvJ.

Een politieke recherche

- 1 *Het Parool*, 3-10-41, NIOD.
- 2 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 3 'Een Fries met Faalsche inslag. Hoofdtrek van zijn wezen ("karakter") is standvastigheid, onverzettelijkheid, trouw; daarnaast geslotenheid, stugheid, niet vlot.' Almoes aan Brendel 9-11-43 in: 5225-KPP-1943-410, GAA.
- 4 Een curriculum vitae dat Bakker zelf op 9 november 1943 opstelde, bevindt zich in 5225-KHC-1943-410, GAA.
- 5 Dagboek D. Bakker 27-5-42, 244, NIOD.
- 6 Dagboek D. Bakker 14-7-40, Ibidem.
- 7 Over Bakkers NSB-lidmaatschap: Dagboek D. Bakker 13-6-40 en 24-3-42, 244, NIOD.
- 8 K. van Weringh, *De zaak Sara Beugeltas* (Amsterdam 1995) 50 e.v.
- 9 Dagboek D. Bakker 2-11-39, 1-12-39, 5-1-40, 14-2-40 en 12-4-40, 244, NIOD.
- 10 Dagboek D. Bakker 11-9-39, Ibidem.
- 11 Wanneer op 17 mei 1940 de Duitse troepen Brussel binnentrekken, schrijft Bakker: 'Het is haast niet te gelooven: na 8 dagen. Mijn bewondering voor de Duitse weermacht was altijd grenzenloos, maar nu is zij oneindig geworden: ik heb er geen woorden meer voor.' Dagboek D. Bakker 17-5-40, 244, NIOD.
- 12 Dagboek D. Bakker 21-5-40, Ibidem.
- 13 P 215-1945, PPG.
- 14 Dagboek D. Bakker 9-11-40, 244, NIOD.
- 15 Dagboek D. Bakker 11-10-39 en 26-6-40, Ibidem.
- 16 Dagboek D. Bakker 8-7-40, Ibidem.
- 17 Idem.
- 18 Dagboek D. Bakker 23-8-41, 244, NIOD.
- 19 Dagboek D. Bakker 9-8-42, Ibidem.
- 20 Krikke en Van Egdom aan Tulp, september 1942 in: 5225-KHC-1942-232, GAA.
- 21 Verweerschrift E. Frederking 10-5-45 in: DBR-E. Frederking, MvJ.
- 22 Dagboek D. Bakker 7-3-41, 244, NIOD.
- 23 Dagboek D. Bakker 15-12-41, Ibidem. Over het Joelfeest: *Storm-SS*, 2-1-42, NIOD.
- 24 Dagboek D. Bakker 11-11-41, 244, NIOD.
- 25 Dagboek D. Bakker 3-1-42, 15-1-42 en 24-2-42, Ibidem.
- 26 Eerst om korpschef in Hilversum te worden, later om de leiding van de politie in Zaandam op te nemen. Dagboek D. Bakker 10-12-40 en 17-3-41, Ibidem.
- 27 Dagboek D. Bakker 8-3-41, Ibidem.
- 28 Dagboek D. Bakker 19-3-41, Ibidem.
- 29 Dagboek D. Bakker 25-3-41, Ibidem.
- 30 5225-tel 1-4-41, 12.45 en 16-4-41, 22.50, GAA. Dagboek D. Bakker 11-4-41 en 17-4-41, 244, NIOD.
- 31 Dagboek D. Bakker 1-4-41, Ibidem.
- 32 Circulaire Tenkink aan P Gs 10-1-40 in: DGvP AO 0-75-40, doos 4, MvJ.
- 33 Rapporten Bakker in: 5225-BHC-V22-1, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 29-12-41, 244, NIOD.
- 34 Van der Neut was al sedert september 1940 bij het blad betrokken. Zie: G. Mulder en P. Koedijk, *H.M. van Randwijk* (Amsterdam 1988) 163.

- 35 Dagboek D. Bakker 17-4-41, 244, NIOD.
- 36 Dagboek D. Bakker 19-4-41, Ibidem.
- 37 Dagboek D. Bakker 20-4-41, Ibidem.
- 38 Dagboek D. Bakker 12-5-41, Ibidem.
- 39 Dagboek D. Bakker 17-5-41, Ibidem.
- 40 Interview Duisterwinkel 2-12-90.
- 41 Dagboek D. Bakker 12-5-41, 17-5-41 en 8-6-41, 244, NIOD.
- 42 Dagboek D. Bakker 25-4-41, 8-6-41 en 10-6-41, Ibidem.
- 43 Verklaring A. Harrebomée 30-9-46, 6 en 7 in: Doc I-638, NIOD.
- 44 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 45 Verklaring Viebahn 15-10-45 in: DBR-A. Berends, MvJ. Zie ook: Dagboek D. Bakker 30-6-41, 244, NIOD.
- 46 Dagboek D. Bakker 10 en 11-7-41, 244, NIOD.
- 47 Dagboek D. Bakker 23-7-41, Ibidem.
- 48 Dagboek D. Bakker 24-7-41, Ibidem.
- 49 Dagboek D. Bakker 25, 28, 29, 30 en 31-7-41 en 1-8-41, Ibidem.
- 50 Verslag gesprek Sijes met Lages 8-7-48 in: Doc II-231A, NIOD.
- 51 Zie verklaring Lages 14-3-49 in: DBR-W.P.F. Lages, VIII, 7, MvJ. Zie ook: Rapport 'Verschärfte Vernehmungen' in: DBR-W.P.F. Lages, VIII, 8, MvJ.
- 52 De vroegste gevallen van mishandeling door de Sipo(SD) waarvan na de bevrijding bij de Nederlandse justitie aangifte is gedaan, vonden plaats in augustus 1941 (DBR-W.P.F. Lages, VIII, 1 + 2, MvJ). Uit een brief van de geneesheer-directeur van het Wilhelmina-Gasthuis aan de wethouder voor Openbare Gezondheid van 2 mei 1941 blijkt dat dit ziekenhuis al eerder mishandelde arrestanten ter behandeling kreeg (5181-1703-196, GAA).
- 53 Telegram Lages aan Harster 22-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 54 Erlass RSHA IVA1, B.nr 1157/41, GRS. in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 55 Telegram Heydrich (Müller i.V.) aan Harster 18-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 56 Correspondentie tussen Harster en Müller 27-6-41 en 1-7-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 57 Dagboek D. Bakker 22-6-41, 244, NIOD.
- 58 Telegram Lages aan Harster 22-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 59 5225-tel 23-6-41, 12.28, GAA.
- 60 Van Thiel aan Voûte 24-6-41 in: 5225-D6a-88, GAA.
- 61 Zie notities Harster op telegram Lages aan Harster 22-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 62 Telegram Lages aan Harster 23-6-41, 12.50 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 63 Telegram Lages aan Harster 24-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 64 Telegram Harster aan Lages en anderen 24-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ. Zie bijvoorbeeld Telegram Polizeibataillon 254 aan BdO 23-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 65 Telegram Lages aan Harster 23-6-41, 19.53 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ.
- 66 Dagboek D. Bakker 25-6-41, 244, NIOD.
- 67 Notities Harster 25-6-41 in: DBR-W.P.F. Lages, x, 6A2, MvJ. Zie ook: Feitsma aan Douwe Bakker 2-12-41 in: P 549-41, PPG.
- 68 5225-tel 25-6-41, 14.56, GAA.
- 69 Dagboek D. Bakker 27-8-41, 244, NIOD.
- 70 Dagboek D. Bakker 3-3-42, 6-3-42 en 7-4-42, Ibidem.

- 71 Over de Nederlandse tak van de Rote Kapelle: G. Harmsen, *Rondom Daan Gouloze* (Nijmegen 1980) 161-167.
- 72 Dagboek D. Bakker 9-7-42, 244, NIOD.
- 73 Telegram Pütz (Sipo Brussel) aan Lages 17-8-42 in: DBR-W. P. F. Lages, X, 6A2, MvJ.
- 74 Dagboek D. Bakker 19-8-42, 244, NIOD.
- 75 Dagboek D. Bakker 30 en 31-8-41, Ibidem.
- 76 Over Addicks: De Keizer, *Parool*, 181-186 en 189-191.
- 77 Dagboek D. Bakker 2-9-41, 244, NIOD.
- 78 Op 13 september 1941 bleek Lages, tot verbijstering van Bakker, onder anderen J. Meyer Sluys te verdenken, die in de meidagen van 1940 naar Londen was gevlucht en regelmatig via Radio Oranje de bevolking toesprak. Dagboek D. Bakker 13-9-41, 244, NIOD.
- 79 Dagboek D. Bakker 17-9-41, Ibidem.
- 80 Dagboek D. Bakker 27-9-41, Ibidem.
- 81 Dagboek D. Bakker 29-8-41 en 9-10-41, Ibidem.
- 82 Dagboek D. Bakker 18-11-41, Ibidem.
- 83 Dagboek D. Bakker 15-12-41, Ibidem.
- 84 C. J. van Ledden Hulsebosch, *Veertig jaren speurderswerk* (Utrecht 1946) 210-213.
- 85 Harster aan Voûte 31-1-42 in: 5168-113-1703, GAA.
- 86 Tulp aan Seyss-Inquart 4-2-42 in: 5225-KHC-1942-38, GAA.
- 87 Idem.
- 88 Dagboek D. Bakker 21 en 26-1-42, 244, NIOD.
- 89 Ongedateerde verklaring F.O. in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ. Zie ook: Dagboek D. Bakker 3-2-42, 244, NIOD.
- 90 Dagboek D. Bakker 13-4-43, Ibidem.
- 91 Dagboek D. Bakker 13-2-42, Ibidem.
- 92 Dagboek D. Bakker 23-2-42, Ibidem.
- 93 Dagboek D. Bakker 1-4-42, Ibidem.
- 94 Dagboek D. Bakker 2-4-42, Ibidem.
- 95 Dagboek D. Bakker 15-4-42, Ibidem.
- 96 Dagboek D. Bakker 2-4-42, Ibidem.
- 97 Dagboek D. Bakker 15-4-42, Ibidem.
- 98 Dagboek D. Bakker 21-4-42, Ibidem.
- 99 Dagboek D. Bakker 24-4-42, Ibidem.
- 100 Dagboek D. Bakker 22-4-42, Ibidem.
- 101 Dagboek D. Bakker 4 en 5-5-42, Ibidem.
- 102 Dagboek D. Bakker 4, 5, 6 en 9-3-42, Ibidem.
- 103 Dagboek D. Bakker 16, 17 en 25-4-42 en 20-6-42, Ibidem. Zie ook: Mulder, *Van Randwijk*, 207-8.
- 104 Dagboek D. Bakker, 26 en 28-6-42, 244, NIOD. Zie ook: Mulder, *Van Randwijk*, 209-217.
- 105 Dagboek D. Bakker 4 en 10-7-42, 244, NIOD. Verklaring L. Kuiper 8-11-45 en verklaring R. Boverhuis 27-12-45 in: DBR-A. Berends, MvJ.
- 106 Verklaring R. Boverhuis 27-12-45 in: DBR-A. Berends, MvJ.
- 107 Dagboek D. Bakker 23-7-42, 244, NIOD.
- 108 Dagboek D. Bakker 24-7-42, Ibidem.
- 109 Dagboek D. Bakker 31-8-42, Ibidem.
- 110 Dagboek D. Bakker 29-8-42, Ibidem.

- 111 Dagboek D. Bakker 21-8-42, Ibidem.
- 112 Dagboek D. Bakker 1-9-42, Ibidem.
- 113 5225-KHC-1942-246, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 2, 3, 7 en 10-9-42, 244, NIOD.
- 114 Dagboek D. Bakker 10-9-42, 244, NIOD.

9

Installatie van het deportatieapparaat

- 1 Tulp aan Seyss-Inquart 4-2-42 in: 5225-KHC-1942-38, GAA.
- 2 Correspondentie tussen Tulp en Rauter 12-3-42 t/m 21-4-42 in: 5225-KHC-1942-74, GAA.
- 3 Rauter aan Himmler 30-3-42 in: In 't Veld, ss, 706.
- 4 S. Tulp, 'De politie en de maatregelen inzake joden' in: *Het Tijdschrift voor de Amsterdamse politie*, 6-6-42.
- 5 Rauter aan Himmler 30-3-42 in: In 't Veld, ss, 706.
- 6 Verklaring Jongebreur, juni 1945 in: DBR-B.R. Jongebreur, MvJ.
- 7 Hun correspondentie na deze ontmoeting bevindt zich grotendeels in: 5225-KHC-1942-134, 183, 197, 208, 209, 235 en 264, GAA.
- 8 Mijn weergave van de moord op de joden volgt in grote lijnen: Hilberg, *Vernichtung*, Browning, *Fateful months* en Jäckel, *Mord*.
- 9 Verhoor A. Eichmann, band 5, 35, NIOD.
- 10 Ook Sijes *Studies*, met name 75 en 121, geeft hierover geen uitsluitsel. Mijn veronderstelling is gebaseerd op de versnelling in de opeenvolging van anti-joodse maatregelen halverwege april 1942.
- 11 Verhoor A. Eichmann, band 5, 35, NIOD.
- 12 Aus der Fünten ondertekende sindsdien de uitgaande correspondentie met het toevoegsel 'I. A.', een indicatie van zijn ondergeschiktheid aan Lages, maar hij kon in tegenstelling tot reguliere ondergeschikten wel zelfstandig bij zijn Haagse superieuren van de Sipo(SD) rapporteren. Verklaring Lages 9-5-49 in: DBR-F.H. aus der Fünten, MvJ en 5181-1704-333 en 1731-4, GAA.
- 13 Sijes, *Studies*, 76.
- 14 Arauner aan Voûte 24-3-42 in: 5181-1704-327, GAA.
- 15 Ook J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief' in: idem, *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989) wijst op beide factoren.
- 16 Blom, *Crisis* wijst in dit verband op de gezagsgetrouwheid, de vertrouwdeheid met segregatiepolitiek en de technische ontwikkeling van het Nederlandse bestuur. Hirschfeld, *Nazi-rule*, 146, die de betrokkenheid van het Nederlandse bestuur bij de vervolging van de joden slechts zijdelings belicht, wijst op de combinatie van inschikkelijkheid en moralisme. Hoezeer het ontbreken van nationaal besef in het bestuur de joden uiteindelijk parten speelde, blijkt vooral uit een vergelijking met Vichy-Frankrijk. Zie daarvoor Hilberg, *Vernichtung*, 674.
- 17 A. Hiemstra-Timmenga, 'Notities voor het geschiedwerk no. 97', NIOD.
- 18 Correspondentie tussen De Rijke, Croiset van Uchelen, Schrieke en Frederiks 11-10-41 t/m 26-11-41 in: DGvP AO 0-175-41, doos 11, MvJ.
- 19 Memo Meyer aan Grevelink 6-12-41 in: DGvP AO 0-89-41, doos 10, MvJ. In Nederland hadden 21 790 joden met een niet-Nederlandse nationaliteit zich in het voorjaar van 1941

aangemeld. Hoewel de gemengd gehuwde joden vooralsnog niet zouden worden gedeporteerd, lijkt het genoemde getal aan de lage kant.

20 Nota Broersen aan Schrieke 19-2-42 in: DGvP AO 0-89-41, doos 10, MvJ.

21 Presser, *Ondergang*, 203-210.

22 Notitie Bakker 24-1-42 bij niet-verzonden brief Broersen aan Harster in: DGvP AO 0-90-41, doos 10, MvJ.

23 Voûte had zijn verzoek ook aan diverse Duitse en Nederlandse autoriteiten gericht. Alleen van Frederiks kreeg hij enige steun. Vergelijk Presser, *Ondergang*, 203-210.

24 De Jong, *Het koninkrijk*, v, 243-244.

25 Bij de weergave van de besluitvorming in het rijkscommissariaat baseer in mij in hoofdlijnen op Sijes, *Studies* en op W. Lages, 'Schriftelijke notities voor B. Sijes, september 1952' in: Doc 1-639, e2, NIOD.

26 Lages, 'Schriftelijke notities', 5 in: Doc 1-639, e2, NIOD.

27 Lages aan Voûte 17-4-42 in: 5181-1755-107, GAA.

28 Tulp aan Rauter 19-6-42 in: 5225-KHC-1942-183, GAA. Wellicht ging Tulp tot deze actie over na kennis te hebben genomen van het feit dat gemengd gehuwde joden in Duitsland, België en Noord-Frankrijk geen ster hoefden te dragen. Vergelijk Voûte aan Böhmcker en Lages 5-5-42 en 16-6-42 in: 5181-1732-126, GAA.

29 Correspondentie Voûte met politie en Bevolkingsregister in: 5181-1755-107, GAA.

30 5225-JDM-uitgaande correspondentie 17-2-42, 218, GAA.

31 J.C. Krenning, 'Een nieuwe lente, een nieuw geluid' in: *Het Tijdschrift voor de Amsterdamse Politie* 16 maart 42. Vergelijk Dagboek D. Bakker 4-3-42, 244, NIOD.

32 J.H. Heyink, 'Geschiedenis van het PBA' (ongedateerd naoorlogs rapport) 51, kopie in eigen collectie.

33 Rapport C. Kwantes 31-7-45 in: APZ nr 3, doos 442, MvJ.

34 Rapport H.R. Kuik 18-4-42 in: DGvP, Staf 1-S1-16e, MvJ.

35 Tulp aan Broersen 15-5-42 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A584, GAA.

36 Rapport A. Hofman 11-4-42 in: 5225-BHC-P3a-18, GAA.

37 Idem.

38 Rauter aan Broersen 10-3-42 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A584, GAA.

39 5225-PBA-tel 30-1-42, 15, GAA.

40 Idem.

41 Over Heydrichs bezoek: Dagboek D. Bakker 15 en 16-5-42, 244, NIOD.

42 S. Tulp, 'Bezoek van den Reichsführer ss' in: *Het Tijdschrift voor de Amsterdamse Politie*, 26 mei 1942.

43 Idem.

44 Zie Dagboek D. Bakker 8, 12 en 15-6-42 over de schrobbering van Lages. Zie ook De Jong, *Het koninkrijk*, v, 1040.

45 Rauter aan Tulp 21-4-42 in: 5225-KHC-1942-74, GAA. Verslag PBA 4-3-42 en 31-12-42 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A1058, GAA.

46 Fransen aan Broersen 25-6-42 in: DGvP, doos 46, MvJ.

47 Correspondentie Broersen en Tulp 27-6-42 en 6-7-42 in: 5225-BHC-R8a-78 en 80, GAA. Broersen aan Tulp 13-7-42 in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 7, GAA.

48 Krenning aan Tulp 18-7-42 in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 25, GAA.

49 Voûte aan Frederiks 25-10-41 en Harster aan Broersen 8-2-42 in: DGvP Pol. 138, doos 71, MvJ.

- 50 Verklaring Dahmen von Buchholz in: Doc 1-311A, NIOD. R.W. Dahmen von Buchholz, *De volksontbindende invloed der Vrijmetselarij* (Amsterdam 1941). Rauter aan Himmler 7-3-42 in: In 't Veld, ss, 659-661. Verklaring T.V. 18-12-47 in: DBR-R.W. Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 51 5225-tel 2-3-42, 13.32, GAA. Verklaring J.C. Krenning in: Doc 1-311A, NIOD.
- 52 Dagboek D. Bakker 17-2-42 en 11-3-42, 244, NIOD.
- 53 5225-KHC-1942-110, GAA.
- 54 Dagboek D. Bakker 27-4-42, 244, NIOD.
- 55 Interview Verbiest 20-3-90.
- 56 Verklaringen H. Voordewind, T. Rozema, Horden, Eijssens 15-7-47 t/m 28-7-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 57 Verklaring N. 17-6-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 58 Idem.
- 59 Deze alinea is grotendeels gebaseerd op de naoorlogse verklaring van N. 17-6-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 60 Dagboek D. Bakker 19-1-42 en 24-3-42, 244, NIOD.
- 61 Verklaringen H. Voordewind en T. Rozema 15-7-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 62 Verklaring N. 17-6-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 63 Verklaring Dahmen von Buchholz in: Doc 1-311A, NIOD. Vergelijk Dagboek D. Bakker 4-6-42, 244, NIOD.
- 64 Vergelijk de notities in zijn agenda over de maanden juni en juli 1942 in: DBR-R.W. Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 65 Notitie agenda Dahmen von Buchholz 15-6-42 in: DBR-R.W. Dahmen von Buchholz, MvJ. Dit strafkamp, dat onder Duitse druk door Nederlandse instanties was opgericht, moest een einde maken aan 'het massale weglopen van Joodsche tewerkgestelden' uit de arbeidskampen. Presser, *Ondergang*, 197.
- 66 Generaal Rapport 18-18/19 en 22-22/23 juni 1942 in: 5225-BHC-Generale Rapporten, GAA. Zie ook: 5225-tel 20-6-42, 10.14, GAA.
- 67 Verklaring N. 17-6-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 68 Rapport L. Kramer 3-7-42 in: 5225-KHC-1942-213, GAA.
- 69 Idem.
- 70 Verklaring N. 19-9-47 in: DBR-G. Nieuwenhuis, MvJ.
- 71 Verklaring N. 17-6-47, Ibidem.
- 72 Verklaring N. 19-6-47, Ibidem.
- 73 5181-1732-123, GAA.
- 74 Presser, *Ondergang*, 175-210.
- 75 5225-tel 13-1-42, 15.53; 15-1-42, 17.02; 26-2-42, 13.38 en 4-3-42, 2, GAA.
- 76 Böhmcker aan Tulp 18-4-42 in: 5181-1732-103, GAA.
- 77 Tulp aan Böhmcker 13-5-42 in: 5225-BHC-D6aII-25, GAA. 5225-tel 16-4-42, 15.37, GAA.
- 78 Zie vondsten van pamfletten, gemeld in de telegrammen van deze maanden: 5225-tel, GAA.
- 79 Maandverslag 15-2-42/15-3-42 in: 5225-BHC-V22-I-9, GAA.
- 80 5225-tel 19-3-42, 18.00 en 21-3-42, 10.58, GAA.
- 81 5225-tel 2-4-42, 16.22; 14-4-42, 11.47; 22-4-42, 11.20 en 28-4-42, 10.06, GAA.
- 82 Dagboek D. Bakker 16-5-42 en 19-5-42, 244, NIOD.
- 83 Circulaire Schrieke aan Psg 5-5-42 in: P 408-42, PFG. 5225-tel 8-5-42, 17.34, GAA. Zie ook: Circulaire Feitsma 4-6-42 in: 5225-KHC-1942-170, GAA.

- 84 Zie vondsten van pamfletten, gemeld in de telegrammen van deze maanden: 5225-tel, GAA.
- 85 Maandverslag 15-4-42/15-5-42 in: 5225-BHC-V22-I-13, GAA.
- 86 S. Tulp, 'De politie en de maatregelen inzake joden' in: *Het Tijdschrift voor de Amsterdamse Politie* 6 juni 1942.
- 87 Idem.
- 88 Heydrich was kort daarvoor aan de verwondingen die hij bij een aanslag in Praag had opgelopen, om het leven gekomen.
- 89 Wörlein aan Voûte 19-6-42 in: 5181-1755-161, GAA.
- 90 Ongedateerde verklaring Aus der Fünten in: DBR-F.H. aus der Fünten -E-B, MvJ.
- 91 Ongedateerde, naoorlogse verklaring A. Japin, kopie in eigen collectie.
- 92 Verklaring A. Japin, juni 1945, eigen collectie.
- 93 Ongedateerde verklaring F.H. aus der Fünten in: DBR-F.H. aus der Fünten -E-B, MvJ.
- 94 5225-tel 11-6-42, 13-35, GAA.
- 95 Notities agenda Dahmen von Buchholz 16-6-42 t/m 19-6-42 in: DBR-Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 96 Aus der Fünten aan Dahmen von Buchholz 1-7-42 in: PVB contra Dahmen von Buchholz, bijlage XIX in: DBR-Dahmen von Buchholz, MvJ. Zie ook: 5225-tel 1-7-42, 12.36, GAA.
- 97 Broersen aan Rauter 25-7-42 in: DGvP 772-1942, doos 45, MvJ.

10

Het uit huis halen van joden

- 1 Dagboek D. Bakker 13-7-42 en 15-7-42, 244, NIOD.
- 2 Dagboek D. Bakker 30-10-41, 14-4-42 en 1-8-42, Ibidem.
- 3 'Volksgenoot en Jood' in: *Storm* 17-7-42, NIOD.
- 4 Heubel aan Broersen 20-7-42 in: 5225-KHC-1942-209, GAA.
- 5 Correspondentie tussen Voûte, Rauter en Tulp 23-7-42 t/m 28-7-42 in: 5225-KHC-1942-214, GAA.
- 6 Rauter aan Tulp 23-7-42 in: 5225-KHC-1942-208, GAA.
- 7 Tulp aan Rauter 31-7-42 in: Ibidem.
- 8 Interview A.
- 9 Hopman aan Krenning 12-8-42 in: DBR-J.W.C. Hopman, MvJ.
- 10 Zie: J. Boas, 'De misleidingstactieken van de nazi's bij de liquidatie van de Europese joden' in: D. Barnouw (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45* (Zutphen 1994) 69-96, m.n. 78.
- 11 Böhmcker was op 19 juni 1942 naar Lübeck teruggekeerd en pleegde hier korte tijd later zelfmoord. Dagboek D. Bakker 19-6-42, 244, NIOD.
- 12 Dagboek D. Bakker 21-4-42, 23-4-42, 6-5-42 en 6-6-42, Ibidem.
- 13 Circulaire Broersen 9-7-42 in: 5225-KHC-1942-203, GAA.
- 14 Tulp aan Rauter 13-5-42, 6-7-42 en 25-7-42 in: 5225-KHC-1942-134, 197A en 220, GAA.
- 15 Bakker tekende op 7 juli 1942, toen officieel nog sprake was van tewerkstelling in Duitsland, uit de mond van Tulp op dat de joden met goederentreinen naar Polen zouden worden getransporteerd. Dagboek D. Bakker 7-7-42, 244, NIOD.
- 16 Tulp aan Rauter 7-7-42 in: 5225-KHC-1942-197A, GAA.
- 17 Memo's van D. Cohen naar aanleiding van gesprekken met Aus der Fünten en Wörlein 26-6-42, 22.00, 30-6-42, 10.00 en 30-6-42, 17.00 in: Doc II-182-1d, NIOD.

- 18 5225-tel 5-7-42, 12.15, GAA.
- 19 Interview C.
- 20 5225-JDM-uitgaande correspondentie 12-7-42, 1004, GAA.
- 21 Dagboek D. Bakker 7-7-42, 244, NIOD. Zie ook de detachering van brigadiers als extra wachtcommandant aan diverse bureau vanaf 8 juli 1942. 5225-tel, GAA.
- 22 Maandverslag 15-6-42/15-7-42 in: 5225-BHC-V22 I-19, GAA.
- 23 5225-tel 13-7-42, 16.35 en 16.55, GAA.
- 24 Verklaring L. C. Mazirel 14-6-45, kopie in eigen collectie.
- 25 Dagboek D. Bakker 8-7-42 en 9-7-42, 244, NIOD.
- 26 5225-tel 12-7-42, 12.11, GAA.
- 27 Dagboek D. Bakker 14-7-42, 244, NIOD.
- 28 De Jong, *Het koninkrijk*, v, 9.
- 29 H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947) 147.
- 30 5225-tel 14-7-42, 11.56 en 13.28, GAA.
- 31 Generaal Rapport 14-14/15-7-42 in: 5225-Generale Rapporten, GAA.
- 32 Maandverslag 15-6-42/15-7-42 in: 5225-BHC-V22 I-19, GAA.
- 33 Maandverslag 15-7-42/15-8-42 in: 5225-BHC-V22 I-22, GAA.
- 34 Presser, *Ondergang*, 258.
- 35 Maandverslag 15-7-42/15-8-42 in: 5225-BHC-V22 I-22, GAA.
- 36 5225-tel 17-7-42, 11.58, GAA.
- 37 5225-tel 20-7-42, 11.25; 25-7-42, 9.26 en 29-7-42, 11.08, GAA.
- 38 Voûte leverde deze lijst vermoedelijk op 20 juli 1942 in (5181-1755-161, GAA). De Joodse Raad op 23 juli 1942.
- 39 5225-tel 27-7-42, 11.37, GAA.
- 40 Verklaring L. C. Mazirel 14-6-45, kopie in eigen collectie.
- 41 Idem en ongedateerde, naoorlogse verklaring A. Japin, kopie in eigen collectie.
- 42 Memo's van D. Cohen van gesprekken met onder anderen Schröder, Lages en Aus der Fünten 4-8-42 t/m 6-8-42 in: Doc II-182-1d, NIOD.
- 43 Aangehaald door De Jong, *Het koninkrijk*, v, 26-27.
- 44 5225-tel 6-8-42, 20.31, GAA.
- 45 Ongedateerde, naoorlogse verklaring Japin, eigen collectie.
- 46 5225-tel 27-7-42, 11.37, GAA.
- 47 Rapport P.S. 4-2-46 in: 254, doos 28, NIOD.
- 48 Memo D. Cohen van gesprek met Lages 6-8-42 in: Doc II-182-1d, NIOD.
- 49 Memo D. Cohen van gesprek met Lages, Aus der Fünten en Wörlein 9-8-42, 20.00 in: Doc II-182-1d, NIOD.
- 50 Notities Ordedienst 15-8-42 in: Westerbork, 3/5, NIOD.
- 51 Idem.
- 52 5225-tel 17-8-42, 12.02, GAA.
- 53 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-26, GAA. Dahmen von Buchholz verklaarde na de oorlog dat ook politie uit andere gemeenten die eerste dagen aan het ophalen in Amsterdam deelnam. FVB contra Dahmen von Buchholz, 16 in: Doc I-311a, NIOD.
- 54 5225-tel 1-9-42, 15.53, GAA.
- 55 Verklaring Krenning 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA. Vergelijk rapport Harrebomée 30-3-42 in: Doc I-638, NIOD.
- 56 Zie stukken Bessem in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 57 Ongedateerde notitie Bessem in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.

- 58 Ongedateerd, naoorlogs rapport Bessem, 3 e.v. in: 5168-1947-1924, GAA.
- 59 5225-tel 2-9-42, 15.32, GAA.
- 60 Verklaring H.A. Bessem 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 61 Verklaring J. van den Oever 1947, Ibidem.
- 62 Verklaring J.H. 1947, Ibidem.
- 63 5225-tel 15-9-42, 14.04, GAA.
- 64 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 65 Verklaring J.C. 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 66 Interview D.
- 67 5225-tel 2-9-42, 13.52 en 3-9-42, 12.10, GAA.
- 68 Verklaring J.C. 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 69 Smis, 'Peccavi', 112. Na de oorlog is het geciteerde verhaal bevestigd door Dahmen von Buchholz. Doc I-311a, NIOD.
- 70 Verklaring J.C. 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 71 Lages aan Tulp 7-9-42 in: 5225-KHC-1942-252, GAA.
- 72 Rapport W.J. 22-2-46 in: 254, doos 28, NIOD.
- 73 Verklaring J.C. 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 74 5225-tel 14-8-42, 10.18, GAA.
- 75 Sluzker aan PRA 24-11-46 in: PVB contra Dahmen von Buchholz, bijlage XXXII in: DBR-Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 76 5225-tel 24-9-42, 11.33 en 17-6-43, 16.43, GAA.
- 77 Van der Geus aan Feitsma 9-9-42 in: P 907-42, PPG.
- 78 Verklaring Van den Oever 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 79 Verklaring Bessem 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA. Vergelijk brief C. Hoedeman aan Zui-veringscommissie 21-7-45 in: DBR-C. Hoedeman, MvJ.
- 80 Verklaringen Bessem en Van den Oever 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 81 Rauter aan Himmler 10-7-42 in: In 't Veld, ss, 815.
- 82 Notities Dahmen von Buchholz in: P 907-42, PPG.
- 83 5225-tel 11-9-42, nr 20, GAA.
- 84 Verklaringen Van den Oever, Bessem, J.K. en W.C. 1947 in: 5225-M5-2, GAA.
- 85 5225-tel 12-9-42, 9.07, GAA. Voûte ontsloeg Van den Oever op 16 september 1942. Tulp spande zich in om te voorkomen dat Van den Oever opnieuw in overheidsdienst zou worden aangesteld. Tulp aan Broersen en Schumann 14-9-42 in: 5225-KHC-1942-254, GAA. Van den Oever dook later met zijn gezin onder.
- 86 Verklaring Bessem 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 87 Bessem verklaarde na de oorlog dat hij reeds op 2 september 1942 met het vernietigen van een deel van de oproepen begon. Ongedateerd, naoorlogse rapport Bessem in: 5168-1947-1924, GAA. Dit lijkt mij niet juist maar er zijn geen documenten die zijn bewering ontkrachten. Bij de reconstructie van deze gebeurtenissen heb ik mij in eerste instantie naar de diensttelegrammen gericht en in tweede instantie naar de ongedateerde, naoorlogse verklaring van Japin, eigen collectie.
- 88 Notities voor actie 2-10-42 in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 89 Heyink, 'Kort chronologisch verslag', bijlage 13 in: Doc II-363-map a, NIOD.
- 90 M. Verdooner, 'Jodenvervolgung' in: Doc II-363, map d, 6-8. Het betreft – ook al is het geschreven in de derde persoon – een verslag van eigen ervaringen.
- 91 Dagboek D. Bakker 3-10-42, 244, NIOD.
- 92 Notities Bessem 3-10-42 in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.

- 93 5225-tel 3-10-42, 16.00, GAA.
- 94 5225-tel 3-10-42, 16.40, GAA.
- 95 Heyink, 'Kort chronologisch verslag', bijlage 13 in: Doc II-363-map a, NIOD.
- 96 5225-tel 3-10-42, 22.17, GAA.
- 97 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-26, GAA.
- 98 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 99 5225-BHC-P3-Algemeene Principes-26, GAA.
- 100 DBR-H.J. Geldof, MvJ.
- 101 DBR-B.R. Jongebreur, MvJ.
- 102 Ongedateerd, naoorlogs rapport Bessem, 3 in: 5168-1947-1924, GAA.
- 103 C. Bakker aan Schumann 26-11-42 in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 47, GAA. Rapport J.v.d. H. 25-11-42 in: 5225-PBA-Rapporten en PVBS-D, GAA. Verklaring W.R. 11-3-46 in: DBR-B.R. Jongebreur, MvJ.
- 104 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 105 Boelstra aan Krenning 21-10-42 in: 5225-BHC-D6-119, GAA.
- 106 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 107 Idem. Rapport Geldof 24-9-42 in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 108 Rapporten Geldof, Van den Berg en Kramer 24-9-42 in: 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 109 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 110 Idem.
- 111 Rauter aan Himmler 24-9-42 in: In 't Veld, ss, 824-6.
- 112 Dagboek D. Bakker 19-4-42, 23-4-42, 6-5-42, 25-5-42 en 19-8-42, 244, NIOD. Maandverslagen 15-3-42/15-6-42 in: 5225-BHC-V22 I-9/16, GAA.
- 113 Dagboek D. Bakker 13-7-42, 244, NIOD.
- 114 5225-tel 28-7-42, 22.45, GAA.
- 115 5225-tel 7-8-42, 0.42, GAA.
- 116 Maandverslag 15-7-42/15-8-42 in: 5225-BHC-V22 I-22, GAA.
- 117 Maandverslag 15-8-42/15-9-42 in: 5225-BHC-V22 I-25, GAA.
- 118 Idem.
- 119 P 344-1942, 5-9-42, PPG.
- 120 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-264, GAA.
- 121 Idem.
- 122 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 123 Idem.
- 124 5225-tel 22-10-42, 14.00; 23-10-42, 9.48 en 11.58; 24-10-42, 14.47, 18.12 en 18.15 en 25-10-42, 11.39, GAA. 5225-KHC-1942-275 en 302, GAA. 'Uitvaart kameraad Sybren Tulp' in: *Her Nationale Dagblad* 26-10-42.

11

De voorzichtige terugtocht

- 1 Besluit Zuiveringscommissie C. Bakker 23-10-45 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 2 Verklaring Krenning 1947 in: 5225-BHC-M5-2, GAA.
- 3 C. Bakker aan Schumann 26-11-42 in: 5225-BHC-P3a-correspondentie 47, GAA.
- 4 Dagboek D. Bakker 18-12-42, 244, NIOD.

- 5 Doc II-219-a, NIOD. In 't Veld, ss, 128-129.
- 6 Rauter aan Himmler 7-3-42, Himmler aan Rauter 13-3-42, Rauter aan Himmler 30-4-42, Rauter aan Himmler 6-10-42 en Seyss-Inquart aan Himmler 30-11-42 in: In 't Veld, ss, 656, 664, 704, 837 en 875.
- 7 Verordening Organisatie Politie in: VO 147, 18-12-42, 33, *Verordeningenblad*, NIOD.
- 8 Idem.
- 9 Uitbreiding van de bevoegdheden van de Politie, o.B. 10196, XVIII in: *Verordeningenblad* 21-11-42, nr 123; Aanwijzing Hulpofficieren van Justitie, o.B. 11270, XVIII in: *Nederlandsch Buitengewoon Politieblad* 12-3-43, nr 9; Kennisgeving strafbare feiten aan de Justitie, o.B. 12980, XVIII in: *Nederlandsch Algemeen Politieblad* 1-12-43, nr 44; Inverzekeringstelling en voorlopige hechtenis, o.B. 13804, XVIII in: *Verordeningenblad* 16-3-44, nr 6; Strafbevelen, strafbeschikkingen en aan kosten onderworpen waarschuwingen, o.B. 9652, XVIII in: *Verordeningenblad* 19-9-42, nr 99.
- 10 Circulaire Broersen 26-10-42 in: o.B. 10639, VI, 11.
- 11 Dagboek D. Bakker 26-11-42, 244, NIOD. Zie ook: 5225-tel 23-11-42, 16.40, GAA en 5225-KHC-1942-372, GAA.
- 12 Circulaire Broersen 30-12-42 in: P 1081-42, PPG. 5225-tel 15-2-43, 16.33, GAA.
- 13 Rapport Poeltuyn 12-7-41 in: DGvP 041-doo 55, MvJ.
- 14 Circulaire Frederiks, nr 9523-3, 3-11-42 in: o.B. 10055, VI, 11. 'Instructie voor de Afdeelingvertegenwoordigers', ongedateerd, DGvP, doos 138, MvJ. Circulaire Dorninckx in: *Nederlandsch Algemeen Politieblad* 18-2-43, nr 7, 159. Zie ook: 5225-tel 7-1-43, 12.07, GAA.
- 15 Notitie A. Bakker 31-7-40 in: DGvP 2820-0205, doos 25, MvJ; Correspondentie tussen Broersen, Brants en Schuman 8-8-1941 t/m 15-9-41 in: DGvP, doos 19, MvJ.
- 16 Berichtendienst, o.B. 11474, VI, 11; Telexdienst der Nederlandsche Politie, o.B. 11736, VI, 11; Berichtendienst, o.B. 12363, VI, 11; Landelijk berichten- en alarmeringssysteem (Labas), o.B. 12357, VI, 11; Inwerkingtreding Labas, o.B. 12734, VI, 11.
- 17 5225-OBHC-Mededeeling 429 Lr.B, 14-11-42, GAA.
- 18 5225-tel 14-11-42, 11.50, 16-12-42, 16.02 en 9-1-43, 14.40, GAA.
- 19 Nota Bessem over C. Bakker 12-6-45 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD. Vergelijk Dagboek D. Bakker 6-12-42, 244, NIOD.
- 20 Voüte aan Rauter 29-10-42 in: 5181-1755-253, GAA.
- 21 Dossier Krenning in: DGvP, personeelsdossiers-dozen 457-489, MvJ. Over ss-Politie-Standaard: 5225-tel 8-1-43, 15.50 en 30-1-43, 12.00, GAA.
- 22 Dagboek D. Bakker 14-11-42, 244, NIOD.
- 23 Dagboek D. Bakker 3-11-42, 9-11-42, 12-12-42 en 12-2-43, Ibidem.
- 24 Interview Van Blitterswijk 22-1-92.
- 25 Interview Van Blitterswijk 13-6-90. Zie ook: Dagboek D. Bakker 18-12-42, 244, NIOD.
- 26 In 't Veld, ss, 217 e.v.
- 27 In 't Veld, ss, 872.
- 28 Rauter aan Broersen 7-12-42 in: dossier Krenning in: DGvP, personeelsdossiers-dozen 457-489, MvJ.
- 29 Voüte aan Broersen 14-12-42 en Broersen aan Rauter 17-12-42 in: dossier Krenning, Ibidem.
- 30 Rauter aan Broersen 30-12-42 in: dossier Krenning, Ibidem, en Voüte aan Rauter 23-12-42 in: 5181-1755-292, GAA.
- 31 5225-tel 18-1-43, 14.48 en 25-1-43, 9.46, GAA.
- 32 Dagboek D. Bakker 20-1-43, 244, NIOD.

- 33 Dagboek D. Bakker 21-1-43, Ibidem. Zie ook: 5225-tel 19-1-43, 17-15, GAA.
- 34 Verklaring leider afdeling Geestes- en Zenuwzieken P.A.F. van der Spek 17-2-43 in: 5168-113-1775b, GAA.
- 35 Dagboek D. Bakker 22-7-43 alsmede 11-2-43, 1-3-43, 2-3-43 en 31-3-43, 244, NIOD.
- 36 Rauter aan Himmler 20-2-43 in: In 't Veld, SS, 975.
- 37 Feitsma aan Bos en Diephuis 1-11-42 in: Doc I-248, NIOD.
- 38 DBR-J. D. J. Couvée, MvJ.
- 39 Verklaring L. Kramer in: DBR-J. D. J. Couvée, MvJ.
- 40 Verklaring G. de Jong, Ibidem.
- 41 Circulaire Broersen 6-10-42 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 29, GAA. Er zijn aanwijzingen dat delen van het bataljon later een andere houding tegenover de groet hadden: C. Bakker aan Bessem 10-5-43 in: 5225-KHC-1943-133, GAA.
- 42 Notitie Ebbenhout 15-10-42 in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 25, GAA.
- 43 5225-PBA-Correspondentie 1943-A 361, GAA.
- 44 Van der Ploeg aan Broersen 31-3-43 in: 5225-BHC-Correspondentie 40, GAA.
- 45 Couvée aan Voûte 8-4-43 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 49, GAA.
- 46 Verklaring Sluzker 16-9-49, verklaring Aus der Fünten 29-9-49 en verklaring Cohen 5-10-49 in: DBR-F. H. aus der Fünten-AA, MvJ.
- 47 5225-BHC-D6-1942-119, GAA. Omdat de leiding van het bataljon in september 1944 een deel van de eigen archieven heeft verbrand, kan geen nauwkeurig beeld worden gegeven van het ophalen in deze maanden.
- 48 Couvée aan Van der Ploeg 19-4-43 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 52, GAA.
- 49 5225-BHC-D6-1942-119, GAA.
- 50 B. van den Bremen, 'Oorlogstijd bij de Politie Amsterdam' (ongepubliceerd manuscript) 8, NIOD.
- 51 Ongedateerde, naoorlogse verklaring Japin, eigen collectie.
- 52 5225-tel 16-11-42, 13.26 en 16.55, GAA.
- 53 Smis, 'Peccavi', 113.
- 54 Rapport Niekus 18-11-42 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 39, GAA.
- 55 Rapport Vos van verhoor Van der Hove 2-12-42 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 39, GAA.
- 56 Rapport Kaay en Kuipers in: 5225-BHC-P3a-Correspondentie 35, GAA.
- 57 Mansens aan Krenning 14-12-42 in: 5225-BHC-P3-Algemeene Principes 40, GAA. De Jong aan Krenning 14-12-42 en Mansens aan Krenning 16-12-42 in: 5225-PBA-Correspondentie 1942-A1001/3, GAA. Verklaring De Ridder in: F 432-43, PPG.
- 58 PVB Lissers 14-1-43 in: BHC-D6-1942-119, GAA.
- 59 Verslag OD-Westerbork 1943 in: Westerbork 3/5, NIOD.
- 60 Verklaring Kempin 11-12-46 in: DBR-W. P. F. Lages V, 1, 394 X, MvJ. Ongedateerde verklaring Dahmen von Buchholz in: Doc I-311A, NIOD.
- 61 Smis, 'Peccavi', 96.
- 62 PVB contra Smis 13-12-45 in: DBR-R. W. Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 63 Verklaring B. 2-2-47 in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ.
- 64 Dit is opmerkelijk. De Centrale Recherche keerde in de regel een rijksdaalder uit aan informanten. Bureau Joodsche Zaken ging formeel pas in 1943 over tot het uitbetalen van beloningen.
- 65 De arrestatie is gereconstrueerd aan de hand van: verklaring Dankers 22-7-47, verkla-

- ring Hoiting 30-7-47, verklaringen Bijlsma 15-10-47 en 2-6-49 en verklaring Klarenbeek 2-6-49 in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ.
- 66 Ogedateerde verklaring A. Kaper, dossier 60222, 29 in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ.
- 67 S. de Hond, 'Oorlogsherinneringen' (ongepubliceerd manuscript) 40, NIOD.
- 68 Dahmen von Buchholz aan Lages 23-9-42 in: PVB contra Dahmen von Buchholz, bijlage XVIII, in: DBR-R. W. Dahmen von Buchholz, MvJ.
- 69 C. Bakker aan Lages 9-11-42 in: 5168-113-1757, GAA.
- 70 Idem. Zie ook verklaring Lages 3-3-49 in: DBR-F. H. aus der Fünten-B, MvJ.
- 71 Ongedateerd rapport Van der Hilst in: Doc I-311A, NIOD. Verklaring Donk 7-11-45 in: DBR-H. J. L. Donk, MvJ. Verklaring Dahmen von Buchholz 14-5-46 en verklaring Van der Hoef 16-5-46 in: DBR-H. Blonk, MvJ.
- 72 Verklaring Spits 17-12-42 in: Rapport Schreuder inzake Blonk, december 1942 in: 5225-KHC-1942-358, GAA.
- 73 5225-KHC-1942-358, GAA.
- 74 Verklaring Kaper 21-10-46 in: Doc I-311A, NIOD.
- 75 Inspecteur der Belastingen aan Voûte 30-9-43 in: 5225-KHC-1943-340, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 1-2-43, NIOD.
- 76 5225-tel 4-2-43, 15-38, GAA.
- 77 Correspondentie tussen Bakker, Tulp, Lages en Rauter 3-9-42 t/m 8-10-42 in: 5225-KHC-1942-246, GAA.
- 78 Dagboek D. Bakker 18-9-42 en 19-9-42, 244, NIOD. Verklaring D. Bakker 13-3-47 in: Doc I-1828, A, map 2, NIOD.
- 79 Dagboek D. Bakker 6, 8 en 9-10-42, 244, NIOD.
- 80 Dagboek D. Bakker 12-9-42, Ibidem.
- 81 Dagboek D. Bakker 19-10-42, 24-11-42 en 28-11-42, Ibidem.
- 82 Dagboek D. Bakker 1-12-42 en 3-12-42, Ibidem.
- 83 Dagboek D. Bakker 15-10-42, Ibidem.
- 84 Dagboek D. Bakker 7-12-42, Ibidem.
- 85 5225-tel 21-1-43, 16.29, GAA. Zie ook: PVB contra E. Frederking 7-3-47 in: Doc I-53, NIOD.
- 86 Dagboek D. Bakker 2-2-43, 244, NIOD.
- 87 Dagboek D. Bakker 13-2-43, Ibidem.
- 88 Dagboek D. Bakker 7-2-43, Ibidem.
- 89 De Jong, *Het koninkrijk*, VI, 587.
- 90 Dagboek D. Bakker 5-2-43, 244, NIOD.
- 91 Dagboek D. Bakker 19-2-43 en 26-2-43, Ibidem.
- 92 Dagboek D. Bakker 8-3-43, Ibidem.
- 93 Dagboek D. Bakker 9-3-43 en 16-3-43, Ibidem.
- 94 Verweerschrift Frederking 10-5-45 in: DBR-E. Frederking, MvJ.
- 95 Dagboek D. Bakker 13-3-43, 30-3-43 en 10-4-43, 244, NIOD.
- 96 Verweerschrift Frederking 10-5-45 in: DBR-E. Frederking, MvJ.
- 97 Idem.
- 98 Verklaring Bessem 12-6-45 en Verslag zitting Zuiveringscommissie 20-7-45 in: DBR-C. Hoedeman, MvJ.
- 99 Notulen Reorganisatiecommissie in: 5225-BHC-R8a-32 en 48, GAA. Tulp aan Broersen 10-12-41 en 5-3-42 in: 5225-BHC-R8a-64 en 66, GAA.
- 100 A. Vernooy, *Grenzen aan gehoorzaamheid* (Utrecht 1985) 113 e.v.

- 101 5225-tel 3-3-43, 16.27 en 13-3-43, 15.45, GAA.
- 102 Dagboek D. Bakker 16-3-43, 244, NIOD.
- 103 Vermoedelijk had Von Meyenfeldt reeds eerder zijn collega's in een brief tot weerstand oproepen. Zie de ongeautoriseerde notitie uit de nalatenschap van J. L. Posthuma 'Enkele verhoudingen in het Amsterdamse politiecrops' 10-6-43 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 104 Dagboek D. Bakker 16-3-43 en 17-3-43, 244, NIOD. 5225-tel 22-3-43, 15.48, GAA. P 276-43, PPG.
- 105 5225-KHC-1943-81, GAA. 5225-tel 27-3-43, 11.28, GAA. P 283-43, PPG.
- 106 Rauter aan Voûte 30-3-43 in: 5181-1755-45, GAA.
- 107 Dagboek D. Bakker 26-3-43, 244, NIOD.
- 108 Dagboek D. Bakker 27-3-43, Ibidem.
- 109 5225-tel 1-4-43, 12.11, GAA. Tekst toespraak in: 5169-1943-2 en 5, GAA. Zie ook: Dagboek D. Bakker 2-4-43, 244, NIOD.
- 110 Mogelijk heeft de ambtreloze Broekhoff die zowel met Voûte als met Bessem en Mouwen contact onderhield, hierbij een rol gespeeld. Ingewijden was het reeds opgevallen dat Voûte in februari 1943, toen C. Bakker na de instorting van Krenning opnieuw als waarnemer aantrad, de als anti-Duits bekend staande Voordewind aanwees als tweede man. 5225-tel 11-2-43, 15.55, GAA.
- 111 Ongedateerd, naoorlogs rapport Bessem, 5 in: 5168-1947-1924, GAA. Zie ook: Voûte aan Rauter december 1943 in: Doc I-1828-C-8, NIOD; 5225-tel 26-3-43, 12.38 en 1-4-43, 17.41, GAA; Dagboek D. Bakker 15-4-43, 244, NIOD.
- 112 Tulp aan Rauter 26-9-42 in: 5225-KHC-1942-207, GAA.
- 113 Jutte was commissaris van bureau Singel, Voordewind van bureau Warmoesstraat, Van der Heul van bureau Adelaarsweg en Schreuder van bureau Marnixstraat.
- 114 5225-BHC-R8a-1943-105, GAA. 5225-tel 27-2-43, 10.54, GAA. Dagboek D. Bakker 27-2-43, 244, NIOD.
- 115 Verslag bespreking 14-4-43 in: 5225-KHC-1943-195, GAA.
- 116 Voûte aan Kooymans 2-6-43 in: 5168-1943-1781, GAA.
- 117 Dagboek D. Bakker 24-2-43, 244, NIOD.
- 118 Dagboek D. Bakker 8-4-43, Ibidem. Zie ook: bijlage bij Voûte aan Kooymans 1-6-43 in: 5225-KPP-1943-195, GAA.
- 119 Ponne maakte uit de verhoren op dat hem vooral werd verweten protectie te verlenen aan een joodse kennis. Dagboek D. Bakker 23-4-43, 9, 10 en 14-6-43 en 15-7-43, 244, NIOD.
- 120 Dagboek D. Bakker 5-4-43, Ibidem.
- 121 5225-tel 8-4-43, 17.00, GAA.
- 122 Dagboek D. Bakker 18-5-43, 244, NIOD.
- 123 Idem.
- 124 Dagboek D. Bakker 21, 22 en 29-5-43 en 11-6-43, 244, NIOD.
- 125 Dagboek D. Bakker 25-5-43, Ibidem.
- 126 Dagboek D. Bakker 27 en 28-5-43, Ibidem. 5225-tel 29-5-43, 15.48, GAA.
- 127 Dagboek D. Bakker 16-6-43, 244, NIOD.
- 128 Dagboek D. Bakker 14-7-43, Ibidem.
- 129 *Volk en Vaderland* 26-5-42 en 26-9-42. Ongedateerd telegram Broersen aan Tulp in: 5225-PBA-Ingelkomen stukken 159A, GAA.
- 130 5225-tel 6-2-43, 16.15, GAA. Dagboek D. Bakker 6 en 7-2-43, 244, NIOD.
- 131 *Volk en Vaderland* 5-3-43. 5225-tel 16-2-43, 11.20, GAA. Dagboek D. Bakker 15-2-43, GAA.

- 132 5225-tel 13-4-43, 15.00, GAA. Generaal Rapport 2-4-43, 22.00, Insulindeweg, GAA. Broersen aan Voûte 25-5-43 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943, A 679, GAA.
- 133 5225-tel 1-3-43, 20.35 en 17-3-43, 17.31, GAA.
- 134 Couvée aan Botterman 25-3-43 in: 5225-PBA-Ingekomen stukken 25-3-43, GAA.
- 135 G.S. aan Couvée 26-2-43 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A 284, GAA.
- 136 Dagboek D. Bakker 27-2-43, 244, NIOD.
- 137 Rapport Wieringa 20-3-43 in: 5225-PBA-Rapporten 1943-R 373, GAA.
- 138 Over de gang van zaken aan Duitse zijde: Verklaring Harster 8-4-49 in: DBR-F.H. aus der Fünten, MvJ. Voorts: 5225-tel 19-5-43, 11.47, GAA. Dagboek D. Bakker 20-5-43, 244, NIOD. Over het onderduiken: Voûte aan Broersen 25-5-43 in: P 436-1943, PPG.
- 139 Rapport 27-5-43 voor Zöpf over razzia: in DBR-W.P.F. Lages VII B, MvJ.
- 140 Verklaring Lages 23-3-49 in: DBR-F.H. aus der Fünten, MvJ.
- 141 Voûte aan Rauter 26-5-43 en 27-5-43 in: 5225-KHC-1943-196, GAA.
- 142 Dagboek D. Bakker 20-6-43, 244, NIOD.
- 143 5225-tel 20-6-43, 12.13 en 12.29, GAA.
- 144 Dagboek D. Bakker 21-6-43, 244, NIOD.
- 145 Kooymans aan Feitsma 6-7-43 in: P 584-1943, PPG.
- 146 5225-tel 3-8-43, 15.08, 14-8-43, 14.10 en 31-8-43, 13.00, GAA.

12

De recherche in dienst van de bezetter

- 1 P. Wybenga, *Bezettingstijd in Friesland* (z.p. 1970-1978), 304-331; De Jong, *Het koninkrijk*, VI, 106-119. Het opsporingsonderzoek naar de daders van de overval in Joure is moeilijk te reconstrueren omdat verdachten in het onderzoek zijn ingezet als infiltrant en omdat misleidende processen-verbaal zijn opgemaakt. De Jong baseert zich in hoofdzaak op Wybenga, die zich in sterke mate heeft laten leiden door de verklaringen achteraf van twee infiltranten. Beiden hebben mijns inziens met name een veel te positief beeld van Horak gegeven. Een belangrijke bron voor mijn reconstructie is een afschrift van het register van de wachtcommandant van het cellenhuis, in 1946 gemaakt door de Amsterdamse rechercheur C. Verbiest. Een kopie is in mijn bezit.
- 2 Na de oorlog verklaarde Horak dat Rauter hem ook zou hebben opgedragen om de misleide ambtenaar op te pakken en dat hij dit bevel niet had uitgevoerd. PVB verhoor Horak 27-5-47 in: Doc I-758, NIOD.
- 3 Verklaring Noppen 26-11-45 in: Doc I-Noppen, NIOD.
- 4 De ontvangen tips wezen naar twee Amsterdammers. Inspecteur Moll liet hen arresteren, maar zij bleken goede alibi's te hebben en werden vrijgelaten.
- 5 Een maand later, toen reeds een groot aantal arrestaties was verricht, is alsnog een proces-verbaal opgemaakt. Zie verklaring Noppen 26-11-45 in: Doc I-Noppen, NIOD.
- 6 Idem.
- 7 De Jong stelt in navolging van Wybenga dat de joodse onderduiker E. Seligmann als eerste de naam van Dobbe noemde. De enige mij bekende bron die die bewering ondersteunt, is het proces-verbaal dat pas een maand later werd opgemaakt en dat duidelijk in elkaar is gezet met het doel enkele infiltranten tegen rechtsvervolging te beschermen. Dat Seligmann de verklaring heeft ondertekend, zegt gezien de omstandigheden waarin hij verkeerde weinig. Politiedossier Dobbe c.s. 25-2-43 in: 1 SG 3/44, NIOD.

- 8 Ongedateerd bezwaarschrift H., in: DBR-J. de Haan, MvJ. Zie ook: Notitie over Moll in: DBR-C. Hoedeman, MvJ.
- 9 Tenkink aan Van Thiel 17-12-40 in: PG-70-1940, PPG; Tenkink aan De Vlucht 2-12-40 in: 5168-112-1592, GAA; 5225-BHC-R8a-12, GAA.
- 10 Zie circulaire RRC 1305 in: PG-65-1940, 13-8-40, PPG.
- 11 Jaarverslag RRC 1941 in: P 564-42, PPG.
- 12 Notulen vergadering PsG 25-9-41 in: DGvP AO 0-147-41-doos 14, MvJ.
- 13 Ontwerp circulaire september 1941 en 27-10-41; Rapport Kallenborn 9-10-41, Rauter aan Schrieke 18-10-41; Notulen vergadering PsG 25-9-41 in: DGvP AO 0-147-41-doos 14, MvJ.
- 14 Voor het lichamelijk letsel dat hij daarbij opliep, werd hij na de Anschluss beloond met een Ostmarkmedaille en met het Verwalterschap over een bedrijf dat een joodse eigenaar was ontnomen. PVB verhoor Horak 27-5-47 in: Doc I-758, NIOD.
- 15 Idem.
- 16 Zie ongedateerde verklaring J.C. in: Doc I-293, NIOD.
- 17 Interview B.
- 18 Schriftelijke berisping 10-3-48 in: 5225-BHC-2^c collectie-18, Moll, GAA.
- 19 PVB verhoor Horak 27-5-47 in: Doc I-758, NIOD.
- 20 Afschrift register wachtcommandant CR, boek 76, 137, 3.15, eigen collectie.
- 21 Tulp aan Rauter 18-6-42 in: 5225-KHC-1942-173, GAA. Zie ook: 5225-KHC-1942-188 en 205, GAA; 5181-1732-153, GAA; P 620-42, 16-6-42, PPG.
- 22 Op 1 februari 1943 werd aan deze praktijk formeel een einde gemaakt. 5225-tel 29-1-43, 10.20, GAA.
- 23 Het dossier bevat geen proces-verbaal van dit verhoor. Een maand later is hem alsnog een verhoor afgenomen waarvan wel proces-verbaal is opgemaakt en waarin hij verklaart Dobbe en Van Veen van een foto te herkennen als overvallers. Politiedossier Dobbe c.s. 25-2-43 in: 1 SG 3/44, NIOD.
- 24 Dat Moll een foto van Dobbe bij zich had blijkt uit: de verklaring van B.L.-N. 1-10-45 in: DBR-J. Th. H. Geers, MvJ.
- 25 Ongedateerde verklaring J.B. in: Politiedossier Dobbe c.s. 25-2-43 in: 1 SG 3/44, NIOD. Zie ook: Afschrift register wachtcommandant CR, boek 76, eigen collectie.
- 26 Verklaring H. 30-11-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 27 Verklaring B.L.-N. 1-10-45 in: DBR-J. Th. H. Geers, MvJ.
- 28 Verklaring H. 30-11-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 29 De Jong beweert in navolging van Wybenga dat een van de zoons ook een schuilplaats van door Dobbe ondergebrachte joden heeft genoemd. Het proces-verbaal waarin deze bewering staat, is drie weken na het verhoor opgemaakt, niet genummerd en niet door de zoon ondertekend. Politiedossier Dobbe c.s. 25-2-43 in: 1 SG 3/44, NIOD. Na de oorlog heeft de moeder (haar man en zoons hebben naar verluidt de oorlog niet overleefd) ontkend dat haar zoon dat adres heeft genoemd. Verklaring B.L.-N. 1-10-45 in: DBR-J. Th. H. Geers, MvJ.
- 30 Verklaring B.L.-N. 1-10-45 in: DBR-J. Th. H. Geers, MvJ.
- 31 Wybenga, *Bezettingstijd* is voor wat betreft de weergave van de zaak-Joure sterk gekleurd door de visie van deze veldwachter.
- 32 Vier rechercheurs hebben na de oorlog verklaard dat Moll hen na twee maanden een geheel nieuw proces-verbaal heeft laten opmaken, met de bedoeling enkele betrokkenen die aan het onderzoek meewerkten vergaand of helemaal te ontlasten. Bij het opstellen van het verbaal werd ook met andere regels de hand gelicht. Zie: Verklaring H. 30-11-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.

- 33 De Jong beweert over Horak: 'Zijn streven was erop gericht, te verhoeden dat de overval te Joure bezwarend materiaal zou opleveren ten nadele van de *Vrij Nederland*-groep; in het algemeen had hij trouwens geen enkele behoefte, slachtoffers te maken.' De Jong mist kent dat Horak en Moll een deel van de joodse onderduikers als strafgeval op transport naar Westerbork hebben laten zetten en dat alle opsporingsacties gericht waren op de arrestatie van Dobbe die reeds tot de doodstraf was veroordeeld. De Jong, *Het koninkrijk*, VI 115.
- 34 Verklaring L. Noppen 26-11-45 in: Doc I-Noppen, NIOD.
- 35 Wybenga, *Bezettingstijd*, 322. Verklaring L. Noppen 26-11-45 in: Doc I-Noppen, NIOD.
- 36 Een ober van een restaurant in de buurt van Joure herkende op 10 november 1942 de tweede dader van de overval in Wommels, L. van der Groep, en waarschuwde de politie. Deze arresteerde hem en bracht hem naar de Aussenstelle van de Sipo(SD) in Amsterdam. Van der Groep legde daar, na zeer ernstig te zijn mishandeld, tegenover Horak een bekentenis af. Verklaring L. van der Groep 15-3-46 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 37 Ongedateerd bezwaarschrift H. in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 38 Brief S. Reeskamp-Wielinga 29-5-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 39 Rapport J. Akkerman, J. Perrels 25-5-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 40 Verklaring H. 30-11-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 41 GPP 208/1944, PPG. Zie ook: DBR-J. de Haan, MvJ.
- 42 Rapport Akkerman en Perrels 25-5-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ. *Oranjekrant*, 1943, jrg 2, nr 22, 6 in: DBR-J. de Haan, MvJ. Zie ook: Notitie over Moll in: DBR-C. Hoedeman, MvJ.
- 43 Verklaring H. 27-6-45 in: DBR-J. de Haan, MvJ. Seligmann aan Horak, voorjaar 1943 in: Doc I-758, NIOD.
- 44 Naar aanleiding van deze ontsnapping besloot Moll het PVB van de arrestatie van de jongen niet bij het Openbaar Ministerie in te dienen. Uit de eigenaardige nummering van het proces-verbaal valt op te maken dat de Centrale Recherche begin 1943 een tweede, alternatief bestand van processen-verbaal aanhield, mogelijk om het voor de bevrijding te kunnen vernietigen. Zie kopie PVB 699A 27-3-43, eigen collectie.
- 45 Afschrift register wachtcommandant CR: 24-3-43, 7-4-43, 19-4-43, 12-5-43, 13-5-43, 19-5-43, eigen collectie.
- 46 Notities Posthuma 3-6-47, 11.50 en 15.00 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 47 Rapport Posthuma in: P 232-43, PPG. Formeel leidde Posthuma het onderzoek samen met inspecteur Justitiële Dienst van bureau Jonas Daniël Meijerplein J.G. Kreling.
- 48 5225-tel 28-3-43, 2.16, GAA.
- 49 Couvée aan C. Bakker 1-5-43 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A 533, GAA. Gegevens over de aanslag op het Bevolkingsregister uit: L. de Jong, *Het koninkrijk*, VI, 680 e.v. en A. van Ommeren en A. Scherphuis, *Die man had moeten blijven leven*. G.J. van der Veen (Amsterdam 1988).
- 50 Couvée aan C. Bakker 1-5-43 in: 5225-PBA-Correspondentie 1943-A 533, GAA.
- 51 5225-tel 31-3-43, 12.12, GAA.
- 52 Interview B. De Jong, *Het koninkrijk*, VI, 688 noemt als adres Prinsengracht 876.
- 53 Dagboek D. Bakker 31-3-43, 244, NIOD.
- 54 Posthuma aan Hellema 20-7-45 in: Doc II Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 55 D. Bakker meende dat deze was gaan praten en de aanwijzingen had gegeven die tot de eerste arrestaties leidden. Dagboek D. Bakker 2-4-43, 244, NIOD.
- 56 Idem.
- 57 Verklaring W.L. 12-10-46 in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD. Niet uitgeslo-

ten is dat de rechercheur deze gelegenheid verwacht met het eerdere bezoek van Posthuma aan Lages.

- 58 Dagboek D. Bakker 5-4-43, 244, NIOD.
- 59 Dagboek D. Bakker 13-4-43, Ibidem.
- 60 De Jong, *Het koninkrijk*, VI, 694 stelt dat de Amsterdamse Sipo(sD) op de schuilplaats attent werd gemaakt doordat een van de mededaders vanaf die plaats een telegram zou hebben verstuurd, maar hij noemt hiervoor geen bron.
- 61 Dagboek D. Bakker 14-4-43, 244, NIOD.
- 62 Idem.
- 63 Y. Pannekoek, aangehaald door Van Ommeren, *Die man*.
- 64 De Jong, *Het koninkrijk*, VI, 695.
- 65 PVB contra Dahmen von Buchholz, bijlage 36, rapport J. H. in: Doc I-311A, NIOD.
- 66 Verklaring Kempin 11-12-46 in: DBR-W. P. F. Lages v, 1, 394 X, MvJ.
- 67 5225-tel 8-2-43, 18.18, GAA.
- 68 Rapport H. B. 25-9-44 in: DBR-H. Blonk, MvJ.
- 69 Over deze werkzaamheden: DBR-G. Nieuwenhuis en P. Schaap, MvJ.
- 70 Verklaring P. Schaap 14-10-46 in: DBR-P. Schaap, MvJ.
- 71 Verklaring A. Kaper 27-9-45 in: PVB contra Dahmen von Buchholz in: Doc I-311A, NIOD. Zie ook: PVB contra Dahmen von Buchholz, 12 en bijlage XVIII, in: Doc I-311A, NIOD. Zie ook: Verweerschrift Frederking in DBR-E. Frederking, MvJ.
- 72 Verklaring A. Kaper 27-9-45 in: DBR-H. Blonk, MvJ.
- 73 K. Groen, *Als slachtoffers daders worden* (Baarn 1994).
- 74 Zie: B. Middelburg en R. ter Steege, *Riphagen* (Amsterdam/Antwerpen 1997).
- 75 Dossier 765, BNV, BVD.
- 76 Verklaring F. O. in: DBR-W. Klarenbeek, MvJ.
- 77 Rauter-Kooymans 6-7-43 in: P 584-43, PPG. 5225-tel 3-8-43, 15.08 en 31-8-43, 13.00, GAA.
- 78 Circulaire nr 3, 1-6-43, eigen collectie.
- 79 Interview Verbiest 20-3-90.
- 80 Idem.
- 81 Van Thiel aan MvJ 7-10-47 in: GPP 63/1947, PPG. Dagboek D. Bakker 8-4-43, 244, NIOD.
- 82 Dagboek D. Bakker 17-3-43, Ibidem.
- 83 Mededeeling B nr 160, 9-10-43 en bijlagen, eigen collectie.
- 84 Dagboek D. Bakker 5-8-43, 6-8-43, 1, 2, 6, 9 en 16-10-43, 244, NIOD.
- 85 Dagboek D. Bakker 29-8-43, Ibidem. Van Thiel aan MvJ 7-10-47 in: GPP 63/1947, PPG. Onduidelijk is waarom Schreuder werd teruggeplaatst.
- 86 Kooymans aan Van Hilten in: Dossier Schreuder in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 87 Notulen 23-12-43 in: 5225-KPP-1943-424, GAA. Zie ook: 5225-tel 17-11-43, 17.47, GAA.
- 88 Mededeeling Wnd. PP 28-1-44 in: 5225-KPP-1944-30, GAA.

13

Geen herstel van het bevoegd gezag

- 1 Dat gold voor de ontslagen bestuurders in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel die de gemeenschapszin wilden versterken, en voor veel verzetslieden voor wie duidelijk was geworden dat een deel van het zittende bestuur niet langer zijn verantwoordelijkheid kon

dragen. M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel* (Alphen aan den Rijn 1979). De Keizer, *Parool*, 453.

2 Zie bladzijde 63-65.

3 Niet onmogelijk is dat Van Thiel dit op aanwijzing of in overleg met de Londense regering had gedaan. Zie: W.H. Schreuder, 'Antecedenten' in: eigen collectie.

4 Schreuder aan Van Thiel 20-10-42 in: eigen collectie.

5 Interview W.H. Schreuder 3-5-85.

6 De Jong, *Het koninkrijk*, IX, 1324-1388.

7 Over deze voorbereidingen is veel geschreven. Een belangrijke bron vormen de verhoeren van de Parlementaire Enquête Commissie, *PEC 5a en 5b*. Voorts: De Jong, *Het koninkrijk*, IX, en J.R.M. van Angeren, 'Voorbereiding van de terugkeer' in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet* (Amsterdam/Arnhem 1949/54).

8 Besluit van 13 januari 1944, houdende vaststelling van het Zuiveringsbesluit, artikel 3, lid 1 in: Militair Gezag, *Herstelwetgeving* 1 (Maastricht z.j.) 65.

9 Idem.

10 Besluit van 7 september 1944, houdende vaststelling van het Besluit Rechtsherstel Ontslagen Ambtenaren in: Militair Gezag, a.w., 371.

11 Besluit van 22 december 1943, houdende vaststelling van het Besluit Buitengewoon Strafrecht in: Militair Gezag, a.w., 22.

12 G. Duisterwinkel maakte mij opmerkzaam op het feit dat de clausule 'opzettelijk' de toepassing van het artikel nauwelijks beperkt, aangezien de Nederlandse jurisprudentie ook de zogeheten 'voorwaardelijke opzet' kent.

13 Besluit van 17 september 1944, houdende vaststelling van het Tribunaalbesluit in: Militair Gezag, a.w., 436.

14 Mijn uiteenzetting is in sterke mate gebaseerd op A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag* (Assen 1978). P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (z.p 1989) heeft meer aandacht voor de maatschappelijke context en gaat dieper in op de problemen bij de uitvoering maar doet mijns inziens onvoldoende recht aan de staatsrechtelijke aspecten van de conflicten. Vergelijk de behandeling van het conflict over de arrestatiebevoegdheid: Romijn, *Snel*, 52, Belinfante, *Bijltjesdag*, 60-73. Zie ook: De Jong, *Het koninkrijk*, IX, 1267-1295.

15 De Jong, *Het koninkrijk*, IX, 1453 e.v. die met enkele citaten inzicht geeft in de motieven van de vorstin. Een staatsrechtelijk zuiverder oordeel in: C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 43-61.

16 Notulen ministerraad 4-7-44, 16-8-44 en 1-9-44, ARA. De Jong, *Het koninkrijk*, IX, 1396-1403. C. Fasseur, 'J.R.M. van Angeren' in: J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland II* (Amsterdam 1985), 10-11.

17 Het tweede besluit kon zonder noodparlement niet worden uitgevoerd.

18 Notulen ministerraad 16-5-45, ARA. Zie ook: De Jong, *Het koninkrijk*, xa, 132-161.

19 De Jong, *Het koninkrijk*, xa, 216-226.

20 Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90.

21 *Jaarverslag SVN 1945*, 10, Archief SVN. 'Boer, Feike de' in: *Persoonlijkheden*. Vertrouwensman L. Neher droeg De Boer voor. Nadat hij een eerste gesprek met De Boer had gevoerd, verklaarde Drees tegenover de andere Vertrouwensmannen dat zij aan deze kandidaat 'een goeie' zouden hebben. Interview J. le Poole 7-5-85.

22 Deze gesprekken betroffen onder andere de positie van Amsterdam in de financiële wereld en de toekomstige oriëntatie van de haven. Interview J. le Poole 8-7-86.

23 Interview Schreuder 3-5-85.

- 24 Rapport Formatie 152, 23-3-45 in: Doc I-186b-Oranje-id, NIOD. Ongedateerd memo AHK in: OD-A154, CAD-MvD.
- 25 Interview Schreuder 3-5-85.
- 26 De instructie van de regering aan de Vertrouwensmannen is te vinden in: *Verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen der Regering* (Den Haag 1946) 3.
- 27 Idem, bijlage III.
- 28 Interview le Poole 8-7-86.
- 29 Voor de plannen en instructies zie OD-archief, met name het 'Memorandum voor de geschiedschrijving' van Boswijk 25-9-45 in: OD-A 99a, CAD-MvD.
- 30 Over de plannen van de OD: OD-A 99i, CAD-MvD. Veelzeggend is de uitlating van Boswijk tijdens een bijeenkomst van de OD op de Oostelijke Eilanden half november 1944 dat de OD 'de burgerlijke macht en bestuur van het land in stevige en vertrouwde handen [moet] brengen, anders krijgen wij chaos waarbij de communisten slechts garen spinnen'. OD-A 115-RVV, CAD-MvD.
- 31 Ongedateerd, naoorlogs rapport Bessem 5168-1947-1924, GAA.
- 32 J.C. Bührman, 'Het AHK maakt bekend' (typoscript), 11-12 en 15 in: Doc II-582c, NIOD. OD-A 99a-f, CAD-MvD.
- 33 Ongedateerd, naoorlogs rapport Bessem 5168-1947-1924, GAA.
- 34 Interview P. Diesveld 7-9-90; interview I. Keesing 1-9-90. Met behulp van zijn internationale contacten zou hij al tijdens de oorlog het manuscript *Bis zum bitteren Ende* van de in 1944 naar Zwitserland gevluchte hoge Duitse politiebeambte H.B. Gisevius bemachtigen, een ooggetuigeverslag van de machtsstrijd in het RSHA tijdens het nazi-bewind. Zijn uitgeverij Kemink & Zn publiceerde het boek in 1946.
- 35 Ongedateerde notitie (vermoedelijk tussen 15 en 19 oktober 1944) '12.30 uur' in: OD-A154, CAD-MvD.
- 36 'Inlichtingen voor sous-chef staf MG 9-10-44' in: BS doc XI, 1327, CAD-MvD.
- 37 Aldus vernam Schreuder na de bevrijding van Van Angeren: Nota W.H. Schreuder, voorjaar 1948 in: 5168-1960, GAA.
- 38 Idem.
- 39 Telegram Regering aan VM 10-10-44 in: PEC, 5b, 517.
- 40 Van Heukelom [Van den Berg] aan Van Thiel 23-10-44 in: OD-A154, CAD-MvD.
- 41 De secretaris van het college verklaarde daarover: 'Toen dat eenmaal vaststond, was hij een belangrijk man. Dat was een paus, hoor! Zeker in die tijd waren procureurs-generaal behoorlijke potentaten.' Interview le Poole 8-7-86.
- 42 Ongedateerde notitie (vermoedelijk tussen 15 en 19 oktober 1944) '12.30 uur' in: OD-A154, CAD-MvD.
- 43 Vermoedelijk was De Boer nog niet op de hoogte gesteld dat de regering Goudriaan wilde benoemen.
- 44 Van Heukelom [Van den Berg] aan Van Thiel 23-10-44 in: OD-A154, CAD-MvD.
- 45 Een OD-informant berichtte daarover: 'Broekhoff wilde naar Utrecht gaan en zich aan alles onttrekken; dit is hem uit het hoofd gepraat.' Ongedateerd memo in: OD-A 154, CAD-MvD.
- 46 Rapport Formatie 152 aan J. Oranje 23-3-45 in: Doc I-186b-id, NIOD.
- 47 Notitie 23-10-44 in: OD-A154, CAD-MvD.
- 48 De OD had deze informatie hoogstwaarschijnlijk gekregen van het Londense bureau Inlichtingen.
- 49 J. Goudriaan, *Vriend en vijand* (Amsterdam 1961), W. Drees, *Van mei tot mei* (Assen 1959)

174. De Boer, 'Voorgeschiedenis van de benoeming' in: De Boer, 709, GAA.
- 50 Ongedateerd memo in: OD-A 154, CAD-MvD.
- 51 Rapport Formatie 152 aan Oranje 23-3-45 in: Doc I-186B, 1d, NIOD.
- 52 Interview le Poole 7-5-85; Ongedateerde notitie van een gesprek van vermoedelijk Van den Berg met Neher in: OD-A 154, CAD-MvD; Van Thiel aan Boswijk 14-11-44, Ibidem.
- 53 Notitie 30-10-44 in: OD-A 154, CAD-MvD.
- 54 Telegram Vm aan regering 25-10-44 in: PEC, 5b, 517.
- 55 Telegram Vm aan regering 1-11-44 in: Ibidem.
- 56 Interview le Poole 8-7-86.
- 57 Idem.
- 58 Notitie 25-11-44 in: OD-A 154, CAD-MvD.
- 59 Idem.
- 60 Idem.
- 61 Idem.
- 62 Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90.
- 63 Verklaring Rauter, 166, 199 en 221 in: DBR-W.P.F. Lages, F12, MvJ. Verklaring Lages 12-7-46 in: DBR-W.P.F. Lages, F4, MvJ.
- 64 Verklaring Albers in: DBR-W.P.F. Lages, F5, MvJ.
- 65 Fernschreiben 27891, 11-9-44 in: DBR-W.P.F. Lages, diversen, MvJ.
- 66 Verklaring Lages 17-6-50 in: Doc I-958, 0/01, NIOD.
- 67 Bericht 6-9-44 in: OD-A99f, CAD-MvD. Voûte was vermoedelijk door Broekhoff over het bestaan van de OD geïnformeerd. Verhoor Voûte 5-7-45 in: DBR-E.J. Voûte, MvJ.
- 68 Telex De Boer aan Van Hilten 5-9-44 in: 5225-KPP-1944-248, GAA.
- 69 Van Hilten lijkt deze instructie op eigen initiatief te hebben uitgegeven. Circulaire 7-7-44 in: 5225-KPP-1944-215, GAA.
- 70 Voûte aan Seyss-Inquart 7-9-44 en 15-9-44, Voûte aan Wehrmachtsbefehlhaber in den Nederlanden 20-9-44, Voûte aan Schröder 27-9-44 in: 5181-1770-98, 103, 105 en 107, GAA.
- 71 C.F. Overhoff, 'Oorlogsherinneringen' (typoscript), 71-72 in: Doc I-1292, a-1, NIOD.
- 72 Interview Ph. Vermeer 3-10-85. Zie ook: H. de Liagre Böhl en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam* (Zwolle 1989) 39-47.
- 73 *Algemeen Handelsblad* 5, 12, 17, 20, 21, 25 en 26-10-44, 15 en 23-11-44, 5-12-44, *Het Parool* 19-10-44, *Radio Oranje* 19-10-44, NIOD.
- 74 Van Hilten aan Schröder 16-1-45 in: 5225-KPP-1945-18, GAA.
- 75 Rapport Voordeewind 25-10-44 in: 5225-KPP-1944-274, GAA.
- 76 Ongedateerd naoorlogs rapport Bessem, 7 in: 5168-1947-1924, GAA.
- 77 Van den Bremen, 'Oorlogstijd bij de Politie Amsterdam', 11, NIOD.
- 78 PVB tegen J.V. in: GPP 198/1944, PPG.
- 79 Verklaring Lages 19-11-46 in: DBR-W.P.F. Lages-F41, NIOD. Telegram 21-10-44 in: BS Doc XI1327, CAD-MvD.
- 80 R. van Aerde e.a., *Het grote gebod* (Kampen 1951) 540. Zie ook: Notulen delta Amsterdam 27-10-44 in: Doc II-341b, NIOD.
- 81 B. Sijes, *De Arbeidsinzet* (Den Haag 1966) 559-600. Lages aan De Jong 7-6-50 en 17-6-50 in: Doc I-998-map O-1, NIOD. Voûte aan Veenstra 17-1-49 in: DBR-W.P.F. Lages-Pleitnota en requisitoir, MvJ.
- 82 Verslag dienstbespreking 6-12-44 in: 5225-BHC-D1-1944/45, GAA.
- 83 Sijes, *Arbeidsinzet*, 559-600.
- 84 Idem. Notulen Delta Amsterdam 2 en 9-1-45 in: Doc II-341b, NIOD. Verklaring Lages

- 19-11-46 en 18-1-49 in: DBR-W.P.F. Lages-Fusilleringen 24/26, MvJ. Kroniek Voûte in: Doc I-1828-C12, NIOD. Verslag dienstbespreking 3-1-45 in: DGvP 128 III, doos 86, MvJ.
- 85 CID-190-6A-933, 950 en 970, NIOD.
- 86 Interview Kolk 26-6-90.
- 87 Mouwen wist met vijf collega's door het voorwenden van een ziekte aan wegvoering te ontkomen. Verweerschrift L. Dijkstra 26-6-45, eigen collectie.
- 88 Voûte aan Bessem z.d. in: Doc I-1828, map c, NIOD.
- 89 Van de belevenissen van de politiemannen is na de oorlog een overzicht opgesteld. 'Kort dagoverzicht 18-1-45 t/m 16-5-45 groep Hannover' (Amsterdam 1948), eigen collectie.
- 90 Voorde wind aan Voûte 8-2-45 en Voûte aan Bessem z.d. in: Doc I-1828, map c, NIOD.
- 91 Van den Bremen, 'Oorlogstijd bij de Politie Amsterdam' 11, NIOD.
- 92 Notities Posthuma 14-5-47 en 3-6-47 in: Doc I-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 93 In de eerste week van januari was het sterftecijfer reeds vijftig procent hoger dan een jaar eerder, in de eerste week van februari bijna viermaal zo hoog. G.J. Kruyer, 'Bronnen-materiaal voor *Sociale desorganisatie*' in: UVA-UB.
- 94 Notulen Delta Amsterdam 2-1-45 in: Doc II-341b, NIOD. Instructie Commandant Linie West 67 in: BS-Doc 665/2, CAD-MvD.
- 95 5225-KFP-1945-58, GAA. H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in verzet* (Amsterdam 1986) 215-216.
- 96 Circulaire Voûte 12-2-45 in: B (1940-1945), nr 7, II, GAA.
- 97 Interview Van Heynsbergen-Versteeg 5-4-90.
- 98 De Boer, 'Voorgeschiedenis van de benoeming' (typoscript), 2 en 5 in: De Boer, 709, GAA.
- 99 Idem. Rapport inzake ordehandhaving, vermoedelijk van De Boer 1-3-45 in: BS-20046, CAD-MvD.
- 100 Telegram Vm aan MvJ 15-1-45 in: PEC, 5C, 514.
- 101 In een memorandum beweerde De Boer ten onrechte dat Schreuder dat wel deed. De Boer, 'Voorgeschiedenis' in: De Boer, 709, GAA.
- 102 Notulen Delta Amsterdam 6-2-45 in: Doc II-341b, NIOD. Het rapport van Mouwen bevat Schreuders schriftelijke protesten inzake zijn daling in rang bij de reorganisatie van de politie, gericht aan Voûte en, op diens aanraden, aan waarnemend directeur-generaal van politie Kooymans. Het bevindt zich onder andere in: OD-A 154, CAD-MvD.
- 103 Telegram Vm aan regering 15-2-45 in: PEC, 5b, 517.
- 104 Notulen Delta Amsterdam 12-2-45 in: Doc II-341b, NIOD. In 1985 verklaarde Vermeer dat hij en de zijnen indertijd Broekhoff niet hadden vertrouwd, Schreuder een te zwakke figuur hadden gevonden en zelf voorstander waren geweest van een benoeming van Voorde wind. 'Op hem vertrouwden wij voor de volle honderd procent. Hij hielp ons ook met van alles en nog wat. Maar één telefoontje en hij was bij je.' Interview Vermeer 3-10-85.
- 105 De ontslagaanvraag is gedateerd 26-1-45, ruim een week nadat de commissaris voor personeelszaken Mouwen was opgepakt. Hoewel hij niet werd weggevoerd, is het onduidelijk of hij in het ontslag de hand heeft gehad. Van Hilten aan Wnd. DGvP 26-1-45 in: 5225-KFP-1945-26, GAA. Schreuders ontslag GPP 102/1945, PPG. Een beeld van de voorbereidingen van Schreuder geeft: Schreuder aan Rutjes 15-1-45 en 16-2-45 in: DBR-J.W.C. Hopman, MvJ.
- 106 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 107 Onduidelijk is of Van Thiel hem inmiddels overtuigd had van de noodzaak om na de opheffing van de staat van beleg de OD onder het gezag van de burgemeester te plaatsen.

- 108 Notulen Delta Amsterdam 16-2-45 en 21-2-45 in: Doc II-341b, NIOD.
- 109 Over deze regeringscrisis, met name over het ontslag van Burger, is veel geschreven. Een belangrijke bron is: PEC 5a en b. Zie Belinfante, *Bijltjesdag*, 52-86 en Van Esterik, *Burger*.
- 110 G. J. van Ojen jr, *De Binnenlandse Strijdkrachten* (Den Haag 1972) 802.
- 111 Notulen Delta Amsterdam 21-3-45, 26-3-45 en 4-4-45 in: Doc II 341b, NIOD. Zie ook: OD A99 B1, CAD-MvD en BS 1314/2, CAD-MvD.
- 112 Notulen Delta Amsterdam 4-4-45 en 7-4-45 in: Doc II-341b, NIOD. Over de plannen van Van der Tak: Rapport 8-2-45 in: BS 1314/2, CAD-MvD. Over de tweede ploeg: CID-190-22c-1.3, NIOD. Zie ook: Verslag Borren 15-5-45 in: BS 373/2, CAD-MvD.
- 113 Bührman, 'Het AHK', bijlage 113 in: Doc II-582-C, NIOD. PEC, 5C, 296. Interview Borg-houts in: LO/LKP, DG 4, NIOD.
- 114 Rapport Veritas 5-5-45 in: BS Doc XI 1294, CAD-MvD.
- 115 Overhoff, 'Oorlogsherinneringen I', 221 in: Doc I 1292 a1, NIOD.
- 116 Dagorders 10-5-45 in: 5225-OBHC-1945-R8a/8, GAA.
- 117 Idem.
- 118 De benoeming was voorlopig omdat commissarissen door de Kroon werden benoemd.
- 119 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 120 Interview Verbiest 26-3-90.
- 121 De keuze van Van Lohuizen was een noodgreep geweest. Uit aantekeningen van een gesprek van twee Vertrouwensmannen met het Militair Gezag blijkt dat het MG op 28-4-45 nog naar een geschikte commissaris voor Amsterdam zocht. Archief PEC J en O, 572, ATK. De stafchef van het Militair Gezag erkende later dat Van Lohuizen niet capabel was. H. J. Kruls, *Generaal in Nederland* (Bussum 1975) 144.
- 122 J. Brink, 'Verslag Sectie III MGDA 3-1-6' en idem, 'Resumé van werkzaamheden van sectie III DMC' in: eigen collectie.
- 123 Van den Bremen, 'Oorlogstijd bij de Politie Amsterdam', 14, NIOD.
- 124 H. Smeets, 'Het bewaringskamp Levantkade' (ongepubliceerde doctoraalscriptie UVA), z.p., z.j. Zie ook: Versteeg aan De Boer 31-5-45 in: 5225-KHC-1945-174, GAA.
- 125 De Liagre Böhl, *Bevrijding*, 62-69.
- 126 Zie: Middelburg, *Riphagen*, dat beschrijft hoe onzorgvuldig de Speciale Brigade met een ernstige crimineel omging en deze mogelijk welbewust lieten ontsnappen.
- 127 Haye aan Eindhoven 20-8-45 in: BNV 34, BVD. Een inspecteur die onder Broekhoff had gewerkt, kreeg de leiding en deze rekruteerde opnieuw tenminste één vooroorlogse infiltrant. Van Ettehoven aan Van Thiel 13-3-46 in: RR-10/46, PPG. Zie ook: Middelburg, *Riphagen*.
- 128 Rapport BNV, 'Field Security', 8/45 in: Archief Drees, map 135. De Koningh aan Divisie Commandant Amsterdam 30-5-45 in: GPP 301/45, PPG.
- 129 Interview Schreuder 3-5-85.
- 130 Van Blitterswijk oordeelde over Schreuder: 'Naar mijn mening heeft de heer Schreuder de grote fout gemaakt dat hij niet op 6 mei 's ochtends om acht uur op de stoep van het hoofdbureau heeft gestaan en gezegd heeft: "Hier ben ik." [...] Hij heeft de ruzie geschuwd. Hij wilde het eigenlijk niet. Daar was hij naar mijn mening een te nette man voor. Hij zocht ook te weinig een machtspositie. Ik had daar gewoon gestaan en bij problemen was wel gebleken wat de burgemeester zou hebben besloten.' Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 131 Voordewind aan De Boer 18-6-45 in: 5168-1835/6, GAA. Zie ook: Voordewind aan De Boer 3-6 en 15-6-45, Ibidem en Voordewind aan De Boer 7-6-45 in: 5169-1945-296, GAA.
- 132 Van Thiel was tijdelijk van de functie ontheven opdat alsnog zijn opstelling als procu-

- reur-generaal in de eerste twee oorlogsjaren kon worden onderzocht. Sikkel liet na zijn aantreden de korpschefs in zijn ressort weten dat hij 'een innerlijk gezond en sterk politie-apparaat' nastreefde en dat hij zich 'met alle mij ten dienste staande middelen tegen karakterlozen, kleinzieligen en kleingeestigen' zou keren. Circulaire Wederopbouw Politie 12-7-45 in: P 249/1945, PPG.
- 133 De eerste was volgens Sikkel eezuchtig en had zich na zijn achterstelling bij de reorganisatie in 1943 gewend tot de foute directeur-generaal van politie Kooymans. De tweede wilde nog steeds geen openheid van zaken geven in de kwestie-Neesemann die kort voor de Duitse inval de aandacht van de rijksrecherche op hem had gevestigd. Sikkel aan Kolfschoten 6-7-45 en 15-8-45 in: GPP 345/1945, PPG. Van Thiel aan Van Lohuizen 26-6-45 en Van Lohuizen aan Sikkel 9-7-45 in: MG-DMC A'dam 10.79, ARA. De Boer aan Versteeg 29-6-45 in: 5169-1945-414, GAA.
- 134 5225-ADZ-MG-1a, GAA.
- 135 Broekhoff aan Sikkel 7-7-45 in: P 235/1945, PPG.
- 136 5225-ADZ-MG-Principes 1945, GAA.
- 137 Posthuma aan PG 10-9-45 in: GPP 463/1945, PPG.
- 138 Posthuma aan Kruls 18-9-45 en Posthuma aan PG 20-9-45 in: P 305/45, PPG.
- 139 P 35/1945, PPG.
- 140 'Eerste rapport aanmelding Duitsers en staatlozen' in: P 35/1945, PPG.
- 141 Interview Verbiest 25-6-90.
- 142 'Jaarverslag recherche Amsterdam 1945' in: eigen collectie.
- 143 Interview Jong 18-6-90.
- 144 'Toekomstplannen van de Hulppolitie' 9-8-45. Telegram De Boer aan Beel 24-9-45, Van Zoelen aan Posthuma 27-10-45 in: 5225-KVP-Z1, GAA. Zie ook: M.D. Bogaarts, 'Het wet-tig gezag gesteund?' in: *Acta Politica* 1982, 2, 251, noot 6.
- 145 Eindhoven heeft over de motieven voor zijn reis nooit helderheid verschaft. Ongerwijfeld had hij van Broekhoff over de conflicten in de Londense regering vernomen. Onduidelijk is of hij voor zijn vertrek reeds op de hoogte was van het Buitengewoon Politiebesluit. Voor de Enquêtecommissie verklaarde hij dat hij in opdracht van prins Bernhard naar bevrijd gebied was gegaan. PEC5b.
- 146 Verhoren J.C. Tenkink en L. Eindhoven in: PEC 5c.
- 147 Telegram regering aan Vm 12-4-45 in: PEC5b, 515.
- 148 Eindhoven wees vervolgens in overleg met de Londense regering maar buiten de Ver-trouwensmannen om in enkele tientallen plaatsen korpschefs aan. PEC 5b.
- 149 De Jong, *Het koninkrijk*, xb.
- 150 Lid waren voorts Langemeyer, Mijnlieff en de Haagse hoofdcommissaris G.W. Valken. Tenkink aan PsG 24-5-45 in: P 72-1945, PPG.
- 151 Het Tweede kabinet Gerbrandy had toegelaten dat de chef-staf van het Militair Gezag actief aan zijn beraadslagingen deelnam. Notulen Ministerraad 14-6-45, ARA.
- 152 Maandverslag juni 1945 in: 5225-BHC-V 22-I-91, GAA.
- 153 Versteeg aan Van Lohuizen 16-6-45 in: DMC A'dam 10.79, ARA.
- 154 K.H. Broekhoff, *Enkele aspecten van het politievraagstuk* (Alphen aan den Rijn 1945). Zijn boek was overigens meer dan een bijdrage aan het politieke steekspel. Het sneed kwesties aan als de beste organisatie van de recherche, de selectie van personeel en de bestrijding van de sedert de bezetting welig tierende corruptie.
- 155 P. van Reenen, 'Het Politiebesluit 1945' in: J.H.C. Blom (red.), *Redenen van Wetenschap*

(Arnhem 1985) 181-212. Mijn uiteenzetting van de totstandkoming van het Politiebesluit berust in hoofdzaak op dit artikel. Waar mijn conclusies van die van de auteur afwijken, heb ik dat in een noot aangegeven.

156 Van Reenen, 'Politiebesluit', 203.

157 Van Reenen, 'Politiebesluit', 204.

158 Van Thiel aan Van Angeren 25-5-45 in: P 1945-1, PPG.

159 J.W. Kallenborn, *Bureau Criminele Voorlichting. Geschiedenis en Organisatie* (Den Haag 1949). Zie ook: 5225-OBHC-R12-6, GAA.

160 Van Reenen, 'Politiebesluit', 201-202 en 205. Ten onrechte beschouwt Van Reenen Eindhoven als een aanhanger van de visie van Van Angeren.

161 Van Reenen, 'Politiebesluit', 204-206. Van Reenen beweert dat Van Angeren afweek van de gemaakte afspraken maar uit zijn eigen weergave van de afspraken en het ontwerp blijkt dat niet.

162 Van Reenen, 'Politiebesluit', 203.

163 Adres en toelichting in: P 486-45, PPG. Zie ook: Van Reenen, 'Politiebesluit', 207.

164 Van Reenen, 'Politiebesluit', 206. Besluit van 8-11-45, houdende vaststelling van het Politiebesluit 1945, *Staatsblad*, F 250, 1945.

165 Dagorders 10-5-45 A4 in: 5225-OBHC-1945-R8a/8, GAA.

166 Afschriften van de arrestatielijsten van de POD-ploeg Zuid II alsmede van politieambtenaren die in bewaring zijn gehouden in het hoofdbureau, eigen collectie. Zie ook: 5225-BHC-D6a-120 e.v., GAA. Zie ook: *De Waarheid* 9-5-45.

167 5225-KHC-1945-185, GAA. P 45/1945, PPG. GFP 338/1945, PPG.

168 *Handboek Militair Gezag*, 59.

169 Verslagen besprekingen tussen Posthuma en het Militair Gezag in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD. Zie ook: Lodder aan PG 28-3-48 in: RR-1948, PPG. Voorts: *Het Parool* 19-5-45.

170 Van Zoelen aan HC 12-7-45, met name notities in de marge in: 5225-KHC-1945-299, GAA.

171 Notities Posthuma van de zittingen Zuiveringscommissie in: Doc II-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.

172 Stukken m.b.t. Hopman en Hoedeman in: Ibidem.

173 Verklaring Hopman 13-7-45 in: Ibidem.

174 De stukken en notities met betrekking tot de zuivering uit het bezit van J. L. Posthuma bevinden zich in: Ibidem.

175 Hellema aan Posthuma 27-7-45, 14-9-45 en 21-9-45 in: 5225-BHC-D6a-1534, GAA. Posthuma aan Sandberg 5-12-45 in: 5225-BHC-D6a-2515, GAA. Vgl. ook: J.J. Kelder, *De Schalkhaarders* (Den Haag 1990).

176 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.

177 Belinfante, *Bijltjesdag*, hfst. X en XII.

178 *Het Parool* 11-5-46, Persdocumentatie GAA.

179 *Gemeenteblad* 1946 II, 351-356.

180 D'Ailly aan MvJ 31-12-46 in: 5168-1924f, GAA.

- 1 G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam 1976) 227-229.
- 2 Commissie van Onderzoek Amsterdam, *Rapport 1, 2 en slotrapport* (Den Haag 1966/1967), bijlage 78, 112 en 114. Een indicatie van de steun die Van Hall van het publiek kreeg, geven de vele ingezonden brieven in de pers.
- 3 COA bijlage 78.
- 4 Idem. Zie ook: COA bijlage 85, 112 en 114.
- 5 COA bijlagen 89, 109 en 113.
- 6 *Het Parool* 10-1-46, Persdocumentatie GAA.
- 7 Het Openbaar Ministerie deelde deze zorg en zag op zijn beurt af van de vervolging van enkele politiemannen die zich voor ambtshandelingen hadden laten betalen. Memo OvJ aan P.G., september 1945 in: GPP 463/1945, PPG.
- 8 Notities Posthuma 22 en 26-2-47 in: Doc I-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 9 Notitie Posthuma 22-5-47 in: Ibidem.
- 10 *Het Parool* 28-5-47 en 29-5-47, Persdocumentatie GAA.
- 11 Notitie Posthuma 2-6-47 in: Doc I-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 12 Idem.
- 13 Idem.
- 14 *Het Parool* 5-6-47, Persdocumentatie GAA, en Notities Posthuma 3-6-47 in: Doc I-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 15 J.C.H. Blom, A.C. 't Hart en I. Schöffer, *De affaire Menten 1945-1976* (Den Haag 1979) 195.
- 16 Memo's Posthuma 13-4-48 en 28-4-48 in: Doc I-Politiezuivering Amsterdam, NIOD.
- 17 H. Voordewind, *De commissaris vertelt* (Den Haag 1949); idem, *De commissaris vertelt verder* (Den Haag z.j.); idem, *De commissaris vertelt door* (Den Haag z.j.); idem, *De wachtcommandant vertelt* (Den Haag 1953); idem, *De commissaris vertelt over donker Amsterdam* (Den Haag z.j.); idem, *Peter Kürten, vrouwenmoordenaar* (Den Haag 1956).
- 18 H. Voordewind, 'Politie en verzet' in: *Tijdschrift voor de Amsterdamsche Politie*, 19-4-46, 3-4 en 15-6-46, 3.
- 19 Voordewind, *Commissaris-omnibus*, 207.
- 20 Idem, 204.
- 21 Resultaten in: P.H. Remarque, *Slaags met de politie* (Amsterdam 1964) 127-133.
- 22 'Beroep politie-agent slecht aangeschreven' in: *Het Parool* 1-3-62. Het betreft een onderzoek uitgevoerd door de sociograaf F. van Heek.
- 23 Idem.
- 24 Een goed beeld van de verhevigde aandacht voor de politie geeft: Collectie Persdocumentatie, Politie en Justitie 1946-1970, GAA. Een deel van de korpsleiding had inderdaad indertijd onder meer aan het ophalen van joden deelgenomen en kon zich de kritiek persoonlijk aanrekenen. Anderzijds kwamen ook personen volstrekt ten onrechte onder vuur te liggen, zoals commissaris Kees Mouwen, zoon van commissaris M. Mouwen, die eind 1941 ontslag had genomen omdat hij zich niet wilde laten heropleiden in Schalkhaar. In februari 1941 was hij – zoals in hoofdstuk 5 beschreven – op het Rembrandtplein overweldigd, mishandeld en ontwapend. In 1966 was hij voorzitter van de BHPN. In de protesten van Provo herkende hij de technieken van de NSB. Onder druk van deze surrealistische situatie pleegde hij in 1967 zelfmoord.
- 25 *Het Vrije Volk* 18-1-46, Persdocumentatie GAA.

- 26 Interview Jong 18-6-90.
- 27 Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 28 H.N. Miltenburg (Gemeentepolitie Amsterdam) aan auteur 30-7-87.
- 29 Interview A.B.J. Prakken 24-4-90.
- 30 Interview K. Koster 26-11-95.
- 31 COA bijlage 58-6.
- 32 Interview T. de Jong 2-10-90.
- 33 Interview Verbiest 10-1-92.
- 34 *Nieuws van de Dag* 3-11-68, Persdocumentatie GAA.
- 35 COA bijlage 58-10/11.
- 36 A. Verhoek, 'Dertig jaren "mobiele eenheid" Amsterdam' in: *Algemeen Politieblad*, 1966, 423-427. Interview Koster 26-11-95.
- 37 COA bijlage 58.
- 38 J.L. Posthuma en W.C. van Blitterswijk, *Kan de politie haar taak beter vervullen door wijziging van werkmethode?* (Amsterdam 1948) 34. Interview Van Blitterswijk 13-6-90.
- 39 COA bijlage 58-4.
- 40 *De Volkskrant* 2-7-56, Persdocumentatie GAA.
- 41 *De Haagsche Courant* 4-10-56, Persdocumentatie GAA.
- 42 Idem. Zie ook: COA bijlage 96-4.
- 43 COA bijlage 80-2.
- 44 Roegholt, *Amsterdam*, 215-216; *Het Parool* 5-11-56 en 7-11-56.
- 45 *Jaarverslag Gemeentebestuur Amsterdam* 1958, 56 en 63-66.
- 46 Interview Jong 18-6-90; interview De Jong 2-10-90; COA bijlage 70.
- 47 COA bijlage 74-2.
- 48 De chef van dit bureau, commissaris H.J. Moll – de man die in 1942 en 1943 met Horak het onderzoek naar de overval in Joure had geleid – weigerde om nog langer zoals gebruikelijk de maandrapporten van het bureau voor gezien te tekenen. Interview Verbiest 26-3-90.
- 49 COA bijlage 63-2.
- 50 Interview Van Blitterswijk 22-1-92.
- 51 Roegholt, *Amsterdam*, 211-212.
- 52 M.D. Bogaarts, *De periode van het Kabinet-Beel* (Den Haag 1989) 1763-1767, 1902-1904.
- 53 P.F. Maas, *Het Kabinet-Drees-Van Schaik* (Nijmegen 1992) 375-377.
- 54 G.E. Langemeyer e.a., *Verslag van de Commissie ter Bestudering van het Politievraagstuk* (Den Haag 1950) 108.
- 55 J.J.H. Suyver, *De zeggenschap over het politieorgaan naar Nederlands recht* (Arnhem z.j.) 50-64. VNG, *Concept Politiewet* (z.p. 1953).
- 56 *Politiewet 1957* artikel 28.
- 57 Suyver, *Zeggenschap*, 64-114.
- 58 *Politiewet 1957* artikel 41.
- 59 Van Hall, *Ervaringen*, 9, 16 en 94. Roegholt, *Amsterdam*, 256-258.
- 60 COA bijlage 102.
- 61 COA bijlage 85.
- 62 J.F. Hartsuiker, 'Kroniek van de handhaving van de rechtsorde te Amsterdam in de zestiger jaren' in: W.C. van Binsbergen (red.), *Handhaving van de rechtsorde* (Zwolle 1988) 65-69. Zie voorts: *Remarque, Slaags*, 91-126.
- 63 *Vrij Nederland* 13-7-63, Persdocumentatie GAA.
- 64 *Remarque, Slaags*, 117.

- 65 Hartsuiker, 'Kroniek', 67.
- 66 Remarque, *Slaags*, 123.
- 67 APV, artikel 78. Oorspronkelijke tekst in *Gemeenteblad* 1934 III 173. Zie ook: *Gemeenteblad* 1946 III 52, *Gemeenteblad* 1948 III 89, *Gemeenteblad* 1950 III 144.
- 68 Van Hall in: *Gemeenteblad* 1961 I 1920-1923.
- 69 Aangehaald in E. Slot, 'De nozems van de Nieuwendijk' in: *Ons Amsterdam* 1995, 7-8, 186.
- 70 Idem.
- 71 Weergave *Het Parool* 28-10-59, Persdocumentatie GAA. Zie ook: Remarque, *Slaags*, 10. Onduidelijk is of de vader zelf getuige is geweest van het incident.
- 72 Remarque, *Slaags*, 11.
- 73 Remarque, *Slaags*, 9-13. *Het Parool* 28-10-59.
- 74 COA bijlagen 104 en 107.
- 75 COA bijlage 107. Zelf verbood Van Hall daarna uitsluitend nog leuzen die tegen een buitenlands staatshoofd waren gericht of die lijnrecht tegen het beleid van de regering ingingen.
- 76 A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam 1966) 8-14.
- 77 R. van Duijn, 'Inleiding tot het provocerend denken' in: *Provo* 1, 12-7-65.
- 78 Er zijn meer parallellen. Zo droeg Van Duijns boek over Provo, *Het witte gevaar* (Amsterdam 1966), dezelfde titel als een boekje van Wichman uit 1924 tegen de melk.
- 79 'Commissaris Landman herstelt de orde op het Spui' in: *Haagse Post*, 21-8-65.
- 80 COA bijlage 126-3.
- 81 Hartsuiker, 'Kroniek', 73-4.
- 82 Nuis, *Amsterdam*, 24/5.
- 83 Van Duyn, 'Inleiding'.
- 84 *Algemeen Dagblad* 18-3-66; *Trouw* 18-3-66; *Het Vrije Volk* 18-3-66, Persdocumentatie GAA.
- 85 COA bijlage 107-6.
- 86 Hartsuiker, 'Kroniek', 76-77. COA bijlage 126-4.
- 87 Hartsuiker, 'Kroniek', 73-76. COA bijlage 126-2.
- 88 De gewraakte passage luidde: 'Als jullie niet direct zover willen gaan om de slopers van de objecten af te schieten (wat het beste zou zijn) en de sloopplannen eenvoudig onmogelijk te maken, dan zou je om te beginnen kunnen gaan ageren onder de slopers en de aannemers onder druk kunnen zetten.' Zie R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotari-sche beweging* (Amsterdam 1985) 154 en 176/177.
- 89 COA bijlage 92.
- 90 COA bijlage 17-2.
- 91 COA bijlagen 10, 16 en 17.
- 92 COA bijlage 17-3.
- 93 COA bijlage 27-4.
- 94 COA bijlagen 27-4/5 en 88.
- 95 COA bijlage 27-6.
- 96 COA bijlage 10-13. U. Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen* (Amsterdam 1984) verwacht in navolging van de COA dit bevel met het eerder verstrekte bevel de Karabijnbrigade binnen te houden.
- 97 COA bijlage 34.
- 98 COA bijlage 18-4.
- 99 Rosenthal, *Rampen*, 157.
- 100 H.E. van Renesse in: COA bijlage 39-4.

101 Rosenthal, *Rampen*, 159.

102 COA bijlage 39-5.

103 COA bijlage 109-3.

104 Hartsuiker 'Kroniek', 77-79. Over het herstel van de invloed van de gemeenteraad op het politiebeleid. E. van Thijn, 'Het bouwvakkersoproer' in: idem, *Democratie als hartstocht* (Amsterdam 1991) 23-34.

15

Epiloog: waarom liet het korps zich de Duitse doeleinden opdringen?

1 Mijn vraagstelling verschilt van die welke de laatste twee decennia onder Nederlandse historici gebruikelijk is. De laatsten stellen de vraag: waarom wist de bezetter uit Nederland relatief zoveel joden weg te voeren? L. de Jong wees op het fanatieke antisemitisme van de leiding van het rijkscommissariaat, A.J. van der Leeuw op de geografische positie van Nederland die het slachtoffers erg moeilijk maakte om aan de vervolgers te ontkomen. Door J.C.H. Blom in een overzichtsartikel toegevoegd als factoren zijn de gezagsgetrouwheid van bevolking en ambtenarij, ten dele berustend op de traditionele verzuiling van de samenleving, en de relatief sterke maatschappelijke integratie van de joden waardoor deze in vergelijking met hun lotgenoten in andere landen langer een vals gevoel van veiligheid behielden en daardoor kwetsbaarder waren tegenover hun vervolgers.

2 Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca 1989).

3 S. Milgram, *Obedience to authority* (New York 1974).

4 Sijes, *Februaristaking*, 187.

5 J.Q. Wilson, *Varieties of police behaviour* (Cambridge Mass. 1968) 8.

6 Het idee dat de vervolging van de joden schoksgewijs is verlopen, verschilt van het beeld in de bestaande Nederlandse historiografie en van de herinnering van betrokken politiemannen. Dit beeld is wellicht het meest sprekend verwoord door Presser die in *Ondergang* telkens per maand alle anti-joodse maatregelen opsomt, met de herhaalde verzuchting dat er geen maand zonder nieuwe maatregelen was. In de rechtvaardiging achteraf verklaren politiemannen dikwijls dat de anti-joodse maatregelen elkaar zo geleidelijk, zo ongemerkt opvolgden. Het beeld van de schoksgewijze inschakeling van het korps, en daarmee de schoksgewijze doorvoering van de anti-joodse maatregelen, ontleen ik aan het werk van de Duitse historici M. Broszat en U. Adam die zich beiden op dit punt oriënteren op E. Fränkel.

7 Hilberg, *Vernichtung*, 1061.

Literatuur

Tijds geschriften

- Amsterdamse Politiebond, *Een woord ter waarschuwing* (Amsterdam 1935)
- S.C. Bakkenist en H.C. King, *De interne stedelijke bestuursorganisatie van de gemeente Amsterdam* (Amsterdam 1959)
- E.H. Bax, *Misdaad na den oorlog* (Zwolle z.j.)
- G. van den Bergh, *De verantwoordelijkheid voor het 'zelfbestuur' in de gemeente* (Oegstgeest: VNG 1949)
- W. Best, *Die deutsche Polizei* (Darmstadt 1941)
- Bevelhebber Nederlandsche Strijdkrachten, *Voorschrift voor de uitoefening van de politieke politionele taak van het leger* (KNIL) (z.p. z.j.)
- K.H. Broekhoff, 'Tets uit de historie der bestrijding van den internationalen misdadiger' in: *Het Tijdschrift voor de Politie*, 1935, 215-218.
- K.H. Broekhoff, 'Het politievraagstuk in het algemeen en dat der gemeentepolitie in het bijzonder' in: *Gemeentebestuur*, 1940, 20, 233-259.
- K.H. Broekhoff, *Enkele aspecten van het politievraagstuk* (Alphen aan den Rijn 1945)
- A. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940)
- Commissie van Onderzoek Amsterdam, *Rapport 1, 2 en slotrapport* (Den Haag 1966/1967)
- R.W. Dahmen von Buchholz, *De volksontbindende invloed van de Vrijmetselarij* (Amsterdam 1941)
- G.J. van Deventer, *Politie als zelfbestuur* (Alphen aan den Rijn 1939)
- J.C. van der Does, *De Vrijheid voorgestreeven* (Amsterdam 1950)
- L.J. Greeve, A.A.L.F. van Dullemen en L.J.C. den Hartog, *De burgemeester hulpofficier van Justitie* (Alphen aan den Rijn 1940)
- J.W. Haarman, *Politiebevoegdheid* (Purmerend 1936)
- J.W. Haarman, *Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1933)
- Heerenboekje (Amsterdam B&W 1939)
- R. Heindl, *De organisatie der recherche* (Alphen aan den Rijn 1924)
- A. Hellwig, *Psychologie und Vernehmungstechnik bei Tatbestandsmittlungen* (Berlijn 1943)
- J.W. Kallenborn, *Bureau Criminele Voorlichting: Geschiedenis en Organisatie* (Den Haag 1950)
- G.J. Kruyer, *Sociale desorganisatie* (Meppel 1951)
- H.J.H. van Lienden, *Psychologische beschouwingen over den officier in Nederlandsch Indië* (Bandoeeng 1930)
- T. Maunz, *Gestalt und Recht der Polizei* (Hamburg 1943)
- Ph. Mechanicus, *In depot* (Amsterdam 1964)
- Militair Gezag, *Handboek Militair Gezag* (Nijmegen 1945)
- Militair Gezag, *Herstelwetgeving* (Maastricht z.j.)
- Möller, *Merkbuch für den deutschen Polizeivollzugsbeamten* 1938 (Hannover 1937)
- C.A. Muller, *Leidraad bij de studie van de geschiedenis en inrichting der Nederlandsche politie* (Rotterdam 1926)
- P.J. Mijksenaar, *Amsterdam: verleden, heden, toekomst* (Amsterdam 1951)

- F.R. Mijnlief, 'De Nederlandse politie tijdens de bezetting' in: J.J. van Bolhuis e.a. (red.) *Onderdrukking en verzet* (Amsterdam 1949) 418-434
- K.J. van Nieukerken, *Ambtsplicht in oorlogstijd* (Gouda 1939)
- A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam 1966)
- Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938)
- H.A. Rauter, 'Wesen und Geschichte der niederländischen Polizei' in: M. du Prel en W. Janke, *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten* (Würzburg 1941)
- P.H. Remarque (red.), *Slaags met de politie* (Amsterdam 1964)
- N. Schenkman (red.), *Gedenkboek Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam* (Amsterdam 1928)
- A. Schober, *Der Internationale Polizeikongress in Wien* (Stenographisches Protokoll der Verhandlungen) (Wenen 1923)
- W.H. Schreuder, 'Praeadvies over de vraag: is wijziging der organisatie van het politiewezen ten plattelande gewenscht.' *Mededeelingen NVG* (Alphen aan den Rijn 1937) 61-133
- L. Sinner, *Provo's en Justitie* (Amsterdam 1966)
- H. Söderman, *Hier politiel!* (Den Haag z.j.)
- N.L.W. van Straten, *Het optreden in groter verband tegen inheemsche verzetslieden* (Breda 1930)
- E. van Thijn, *Democratie als hartstocht* (Amsterdam 1991)
- M.W.F. Treub, *De rechtspositie der politie* (Leiden 1910)
- Th.W. van Veen, 'Het strafrecht bij massaal verzet' in: *Tijdschrift voor strafrecht*, LXXVIII, 2, 1969
- Verslag van de commissie ter bestudering van het politievraagstuk* (Den Haag 1950)
- H.J. Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris* (Amsterdam 1925)
- H.J. Versteeg, 'Het oude hoofdbureau van politie te Amsterdam' in: *Historia* 7 (1941) 2
- VNG, *Overzicht van de wijzigingen in ons staatsrecht* (Alphen aan den Rijn 1942)
- H. Voordewind, 'Politie en verzet' in: *Het Tijdschrift voor de Amsterdamsche Politie*, 19-4-46 en 15-6-46
- J. van Waning, *Handboek voor de politie* (Alphen aan den Rijn 1899)
- J. van Waning, *De zedelijke taak van de politie* (Alphen aan den Rijn 1936)
- B. Weiss, *Polizei und Politik* (Berlijn 1928)

Memoires

- L. de Blécourt, *De zitting wordt gesloten* (Amsterdam z.j.)
- D. Cohen, *Zwervend en dolend* (Amsterdam 1955)
- W. Drees, *Van mei tot mei* (Assen 1959)
- R. van Duijn, *Provo* (Amsterdam 1985)
- C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984)
- J. Fremery Kalff, *Met gesloten deuren* (Den Haag 1956)
- H.B. Gisevius, *Bis zum bitteren Ende* (Utrecht 1946)
- J. Goudriaan, *Vriend en vijand* (Amsterdam 1961)
- G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam 1976)
- W.L.H. Köster-Henke, *Herinneringen uit mijn politieloopbaan* (Harderwijk 1945)
- H. Kraaijenbrink, *Politierapport 1940-1945* (Zutphen 1986)
- H.J. Kruls, *Generaal in Nederland* (Bussum 1975)
- C.J. van Ledden Hulsebosch, *Veertig jaren speurderswerk* (Utrecht 1946)
- L. van Nie, *Recherche zedenpolitie* (Amsterdam 1964)
- M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931)

- H. Voordeewind, *De commissaris vertelt* (Amsterdam 1949)
 H. Voordeewind, *De commissaris vertelt verder* (Amsterdam z.j.)
 H. Voordeewind, *De commissaris vertelt door* (Amsterdam z.j.)
 H. Voordeewind, *De wachtcommandant vertelt* (Amsterdam z.j.)
 J. de Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van E. Heldring 1871-1954* (Utrecht 1970)

Historische studies

- U. D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972)
 R. van Aerde e.a., *Het grote gebod* (Kampen 1951)
 W. S. Allen, *The Nazi-seizure of power* (Chicago 1965)
 S. Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart 1971)
 P. Aycoberry, *The nazi question* (New York 1981)
 J. H. Bakker en E. Nijhoff, 'Het Jordaanooproer. Verzet tegen de steunverlaging' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* maart 1978, 35 e.v.
 D. Bankier, *The Germans and the Final Solution* (Oxford 1992)
 A. Barkai, *Vom Boycot zur 'Entjüdung'* (Frankfurt a. M. 1988)
 H. Baudet en I. J. Brugmans, *Balans van beleid* (Assen 1961)
 Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca 1989)
 D. Bayley, 'The police and political development in Europe' in: Ch. Tilly (red.), *The Formation of Nation-States in Western-Europe* (Princeton 1975)
 A. D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag* (Assen 1978)
 C. K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940* (Kampen z.j.)
 W. C. van Binsbergen e.a. (red.), *Handhaving van de rechtsorde* (Zwolle 1988)
 J. C. H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975)
 J. C. H. Blom, A. C. 't Hart en I. Schöffers, *De affaire Menten 1945-1976* (Den Haag 1979)
 J. C. H. Blom e.a. (red.), *Redenen van wetenschap* (Arnhem 1985)
 J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989)
 J. C. H. Blom, *De gijzelaars van St. Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam 1992)
 J. C. H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996)
 J. Boas, 'De misleidingsacties van de nazi's bij de liquidatie van de Europese joden' in: D. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45* (Zutphen 1994) 69-96
 J. L. M. Boek, *Organisatie, functie en bevoegdheden van politie in Nederland* (Arnhem 1995)
 W. Bodde, 'Het disciplinair straffen van Amsterdamse politiepersoneel' (doctoraalscriptie sociologie, UvA) Amsterdam 1993
 M. D. Bogaarts, 'Het wettig gezag gesteund?' in: *Acta politica* 1982/2.
 B. van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995)
 G. W. B. Borrie, F. M. Wibaut, *Mens en magistraat* (Assen 1986)
 K. D. Bracher, *Die National-Sozialistische Machtergreifung* (Köln 1974)
 K. D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik* (Düsseldorf 1984)
 R. Breitman, *The architect of genocide* (New York 1991)
 M. Broszat, *Der Staat Hitlers* (München 1986)
 M. Broszat, *Nach Hitler* (München 1988)
 G. Browder, *Foundations of the Nazi-Police State* (Lexington 1990)
 G. Browder, *Fateful months* (New York 1991)

- G. Browder, 'The government experts' in: A. Cohen e.a. (red.), *Comprehending the Holocaust* (Frankfurt a.M. 1988) 183-197
- G. Browder, 'Bureaucracy and mass murder: the German administrator's comprehension of the Final Solution' in: A. Cohen, a.w., 159-177
- G. Browder, *The path to genocide* (Cambridge 1992)
- G. Browder, *Ordinary men* (New York 1992)
- A. Bullock, *Hitler: a study in tyranny* (New York 1964)
- H. Buchheim e.a., *Anatomie des SS-Staates* (München 1967)
- W. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1966)
- F.H. van der Burg en A.C. 't Hart, *De zeggenschap over de politie in Nederland* (Zwolle 1981)
- J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland 11* (Amsterdam 1985)
- H. Daalder, *Politiek en historie* (Amsterdam 1990)
- G. Dijkink, *Politie en omgeving* (Utrecht 1987)
- D. Diner, *Zivilisationsbruch* (Frankfurt a.M. 1988)
- L.A. Donker, 'Wetgeving' in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet* (Amsterdam 1949)
- J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld* (Rotterdam 1970)
- G. Duisterwinkel, *Enige facetten van de taak van het Openbaar Ministerie naar Nederlands recht* (Deventer 1965)
- G. Duisterwinkel, 'De politie in de huidige samenleving' in: *Het Tijdschrift voor de Politie*, 1966, 273-292
- H.W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel* (Amsterdam 1990)
- D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995)
- R. Foqué en A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming* (Arnhem/Antwerpen 1990)
- E. Fränkel, *Der Doppelstaat* (Frankfurt a.M. 1974)
- S. Friedländer, *Reflections of nazism* (New York 1984)
- S. Friedländer, *Nazi-Germany and the Jews. The years of persecution* (Londen 1997)
- F. Furet, *Unanswered questions* (New York 1989)
- C. Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?* (Antwerpen 1979)
- C. Fijnaut, 'De tegenwoordige ontwikkeling van het historisch onderzoek aangaande het politieapparaat in het Westen' in: Blom e.a., a.w. (1985), 57-80
- C. Fijnaut, 'The International Police Commission and the fight against communism' in: M. Mazower, *The policing of politics* (Oxford 1997) 107-128
- E. Fränkel, *Der Doppelstaat* (Frankfurt a.M. 1974)
- H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in verzet* (Amsterdam 1986)
- R. Gellately, *The Gestapo and German society* (Oxford 1990)
- P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechten* (Groningen 1971)
- B.G.J. de Graaf, 'Strijdig met de tradities van ons volk' in: *Jaarboek Buitenlandse Zaken 1987-88* (Den Haag 1988) 169-187
- C. Graf, *Politische Polizei zwischen Demokratie und Diktatur* (Berlijn 1983)
- K. Groen, *Als slachtoffers daders worden* (Baarn 1994)
- N. Groeneweg en A. Hallema, *Van nachtwacht tot computermacht* (Zaltbommel 1976)
- G. Harmsen, *Rondom Daan Gouloze* (Nijmegen 1980)
- A.C. 't Hart, *Openbaar Ministerie en rechtshandhaving* (Arnhem 1994)
- K. Heiden, *Hitler* (Zürich 1936)
- K. Heiden, *Der Führer Hitlers rise to power* (Boston 1944)
- A. Herzberg, *Kroniek der jodenvervolgung 1940-1945* (Amsterdam 1978)

- R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden* (Frankfurt a.M. 1991)
- R. Hilberg, 'Tendenzen der Holocaust-Forschung' in: W. Pehle, *Der historische Ort des National-Sozialismus* (Frankfurt a.M. 1987)
- R. Hilberg, 'Developments in the historiography of the Holocaust' in: A. Cohen e.a. (red.), *Comprehending the Holocaust* (Frankfurt a.M. 1988), 21-44
- R. Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders* (New York 1992)
- R. Hilberg, *The politics of memory* (Chicago 1996)
- K. Hildebrand, *Das Dritte Reich* (München 1991)
- G. Hirschfeld, *Nazi-rule and Dutch collaboration* (Oxford 1988)
- G. Hirschfeld en L. Kettenacker (red.), *Der Führerstaat: Mythos und Realität* (Stuttgart 1983)
- G. Hirschfeld, 'Niederlande' in: W. Benz (red.), *Dimension des Völkermords* (München 1991)
- W. van der Hoek, *De geschiedenis van het Wapen der Koninklijke Marechaussee* (Den Haag 1963)
- J. Houwink ten Cate, 'Heydrich's security police and the Amsterdam Jewish Council' in: *Dutch Jewish History* (Jeruzalem 1993) Vol. III, 381-393
- J. Houwink ten Cate, 'Het jongere deel' in: D. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45* (Zutphen 1991) 9-66
- J. Houwink ten Cate, *De mannen van de daad' en Duitsland 1919-1939* (Den Haag 1995)
- K. Huber, *Massnahmegesetz und Rechtsgesetz* (Berlijn 1963)
- B. Huizing en K. Aartsma, *De Zwarte Politie 1940-1945* (Weesp 1986)
- E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung* (Stuttgart 1981)
- E. Jäckel en J. Rohwer (red.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg* (Frankfurt a.M. 1987)
- H. Jacobsen, *National-Sozialistischen Aussenpolitik 1933-1938* (Berlijn 1968)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen (Den Haag 1969-1991)
- A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen 1968)
- B.A. Kahn, 'Conventions' of politieke stelregels (Amsterdam 1919)
- B. Kasten, 'Gute Franzosen' (Sigmaringen 1993)
- M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel* (Alphen aan den Rijn 1979)
- M. de Keizer, *Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991)
- J.J. Kelder *De Schalkhaarders* (Den Haag 1990)
- W. Kielich, *Jordaners op de barricaden* (Amsterdam/Zutphen 1984)
- T. Koopmans, 'Bureaucratisch gedrag in een ministerloos tijdperk (1940-1942)' in: *Acta politica*, 1968/9, 361-385
- E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980* (Amsterdam 1986)
- P. Levi, *De verdronkenen en de geredden* (Amsterdam 1991)
- H.F.L.O. de Liagre Bohlen en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam* (Zwolle 1989)
- J. van der Linden, 'De ordehandhaving en de organisatie van de politie in Amsterdam 1880-1940' (scriptie KUN 1986)
- J. Linz, 'Totalitarianism' en 'Authoritarian regimes' in: F. Greenspan (red.), *Handbook of Political Sciences* (Chicago 1974)
- P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den Haag 1985)
- P.F. Maas, *Het Kabinet Drees-Van Schaik* (Nijmegen 1992)
- R. Mann, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich* (Frankfurt 1987)
- M. Marrus, *The holocaust in history* (Londen 1988)
- G. Meershoek, 'Conflicten over het Amsterdamse hoofdcommissariaat (1945)' in: *Het Tijdschrift voor de Politie*, 1990 (4-5), 143-146 en 187-190

- G. Meershoek, 'De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden' in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45* (Zutphen 1992) 9-43
- G. Meershoek, 'Raul Hilberg: een glashard relaas over de moord op de joden' in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45* (Zutphen 1994) 211-224
- G. Meershoek, 'La résistance à Amsterdam pendant l'occupation allemande' in: L. Douzou e.a., *Les Français et la résistance* (Cachan 1995) 19-32
- G. Meershoek, 'Der Widerstand in Amsterdam während der Deutschen Besatzung' in: G. Meershoek e.a., *Repression und Kriegsverbrechen* (Berlijn 1997) 13-24
- G. Meershoek, 'The Amsterdam police and the persecution of the Jews' in: M. Berenbaum en A. Peck, *The holocaust and history* (Indiana 1998) 284-300
- J. Michman, 'Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941' in *Yad Vashem Studies* 17 (1986)
- J. Michman, *Met voorbedachten rade* (Amsterdam 1987)
- B. Middelburg en R. ter Steege, *Riphagen* (Amsterdam/Antwerpen 1997)
- S. Milgram, *Obedience to authority* (New York 1974)
- H. Mommsen, *Die verspielte Freiheit* (Frankfurt a. M. 1989)
- H. Mommsen, *Der Nationalsozialismus und die Deutsche Gesellschaft* (Reinbek bei Hamburg 1992)
- B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden* (Amsterdam 1998)
- G. Mulder en P. Koedijk, H. M. van Randwijk (Amsterdam 1988)
- F. Neumann, *The democratic and the authoritarian State* (Londen 1957)
- F. Neumann, *Behemoth* (New York 1943)
- G. J. van Ojen jr., *De Binnenlandse Strijdkrachten* (Den Haag 1972)
- A. van Ommeren en A. Scherphuis, *Die man had moeten blijven leven. G. J. van der Veen* (Amsterdam 1988)
- A. H. Paape (red.), *Studies over Nederland in Oorlogstijd 1* (Den Haag 1972)
- A. Paul en K. Mallmann (red.), *Die Gestapo: Mythos und Realität* (Darmstadt 1996)
- F. Perrick, *Politie in Nederland* (Zwolle 1982)
- A. A. G. Peters, *Het rechtskarakter van het strafrecht* (Deventer 1972)
- J. A. Polak, *Leven en werken van mr. L. E. Visser* (Amsterdam 1974)
- J. Presser, *Ondergang* (Den Haag 1965)
- H. Ramsoedt, *Suriname 1933-1944* (Delft 1990)
- P. van Reenen, 'De opkomst van een nieuwe politiek-politionele structuur' in: *Sociologische Gids*, 1978, 531-538
- P. van Reenen (red.), *Het Politiebestel* (Arnhem 1987)
- F. van Riet, *T'Uwen dienst* (Schiedam z.j.)
- S. Roberts, *Het huis dat Hitler bouwde* (Haarlem 1938)
- R. Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag 1993)
- F. Roest en J. Scheren, *Oorlog in de stad* (Amsterdam 1998)
- P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (z.p. 1989)
- P. Romijn, 'De oorlog' in: J. C. H. Blom, R. G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995)
- P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Amsterdam 1978)
- U. Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen* (Amsterdam 1984)
- R. Rijkse, *Politieorganisatie en voorbereidend onderzoek* (Amsterdam 1946)
- H. Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Wenen/Zürich 1993)

- I. Schöffers, 'Het politieke bestel van Nederland en maatschappelijke verandering' in: C. B. Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 622-644
- J. J. H. Suyver, *De zeggenschap over het politieorgaan naar Nederlands recht* (Arnhem z.j.)
- B. A. Sijes, *De Februaristaking* (Amsterdam 1978)
- B. A. Sijes, *De Arbeidsinzet* (Den Haag 1966)
- B. A. Sijes, *Studies over jodenvervolgung* (Assen 1974)
- B. A. Sijes, *Vervolgung van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979)
- N. K. C. A. in 't Veld, *De SS en Nederland* (Den Haag 1987)
- A. Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 1985)
- D. van der Veen en M. Zandbergen, *Honderd jaar politievakorganisatie in Nederland* (Utrecht 1987)
- K. van Wieringh, *De zaak Sara Beugeltas* (Amsterdam 1995)
- W. Weyrauch, *Gestapo V-Leute* (Frankfurt a.M. 1989)
- H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947)
- J. Q. Wilson, *Varieties of Police Behaviour* (Cambridge Mass. 1968)
- P. Wybenga, *Bezettingstijd in Friesland* (z.p. 1970-1978)
- P. van der Zwan en T. Weerheijm, *Had je me maar* (Amsterdam 1979)

Archieven

Archief Tweede Kamer der Staten Generaal

Archief Parlementaire Enquêtecommissie 1940-1945

Algemeen Rijksarchief (ARA)

Ministerie voor Algemene Oorlogsvoering en Kabinet Minister-President

Archief ministerie van Justitie te Londen

Notulen Ministerraad 1944-1945

Archief J. R. M. van Angeren

Archief W. Drees

Archief D. U. Stikker

Archief J. C. Tenkink

Binnenlandse Veiligheidsdienst

(Inzage gekregen bij beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken op 4 mei 1994)

Inlichtingendienst Amsterdam, weekoverzichten 1937

Bureau Nationale Veiligheid

Gemeentearchief Amsterdam (GAA)

Jaarverslagen Politie Amsterdam

Persdocumentatie

5079 Gemeenteblad

5166 Burgemeester en wethouders

5168 Kabinet van de burgemeester

5170 Bureau van de gemeentesecretaris

5181 Bureau Algemene Zaken

Het politiearchief is nadat ik het voor deze studie heb geraadpleegd, herordend. Een concordans is evenwel niet voorhanden. Mijn verwijzingen refereren naar de oude indeling en de oorspronkelijke nummering van de stukken die overigens indertijd op de stukken is aangebracht.

5225 Oud-archief Bureau Hoofdcommissaris

Algemene Orders

Telex

Bureau Algemene Dienstzaken

Agenda's Bureau Hoofdcommissaris

Kabinet Hoofdcommissaris
Meldingsrapporten
Politiebataljon
Recherchedienst
Bureau Jonas Daniël Meijerplein
Hulppolitie
Vreemdelingendienst
Oorlogsgebeurtenissen en bescheiden
Diversen

Archief Parket Procureur-Generaal Amsterdam (PPG)

Correspondentie (1940-1945)
Correspondentie Rijkspolitie (1940-1945)
Rapporten rijksrecherche (1940-1947)
Gewestelijk Politiepresident (1943-1946)

Ministerie van Justitie (MVJ)

Bureau Juridische Zaken/ Zuivering afdeling Politie (JZZ)
Directoraat-Generaal van Politie (DGVP)
Dossiers Bijzondere Rechtspleging (DBR)

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

77 HSSPF
Meldungen aus den Niederlanden
100 Procureur-generaal van Amsterdam
206 Collectie Moskou
216 CNO
244 Dagboeken
248 Collectie Doc I
249 Collectie Doc II
254 Collectie Sijes
Nederlandsche Unie

Ministerie van Defensie (CAD-MVD)

Collectie Ordedienst
Collectie Binnenlandse Strijdkrachten

Interviews

W.C. van Blitterswijk 13/6/90, 4/9/90, 24/10/91 en 22/1/92

Na zijn indiensttreding in 1926 werkzaam bij de bureaus Lauriergracht en Singel. Eind jaren dertig naar de Verkeersdienst. In 1941 opgenomen in de Staf der Ordepolitie. Hij aanvaardde na zijn ontslag in januari 1943 een particuliere betrekking en werd na Dinsdag lid van de B.S. Na zijn herindiensttreding in mei 1945 was hij eerst als inspecteur, later als hoofdinspecteur werkzaam bij de staf van de Geüniformeerde Politie.

J. Brink 17/7/90 en 21/9/90

Na zijn rechtenstudie in Utrecht korte tijd advocaat. In 1936 in dienst getreden en tewerkgesteld als inspecteur-wachtcommandant bij bureau Warmoesstraat. In 1939 werd hij secretaris van de hoofdcommissaris en in die functie in 1941 lid van het Kabinet van de Hoofdcommissaris. Na de bevrijding enkele maanden stafmedewerker Militair Commissaris en na terugkeer als inspecteur Justitiële Dienst geplaatst bij het bureau Stadhouderskade.

P. Diesveld 7/9/90

Huisvriend van K. H. Broekhoff en boekhouder van de firma Keesing.

G. Duisterwinkel 2/12/90, 4/2/91, 1/5/91, 15/2/94 en 10/4/96

Na zijn rechtenstudie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam trad hij in 1938 bij het korps in dienst en werd hij als inspecteur-wachtcommandant geplaatst bij bureau Warmoesstraat. In mei 1941 werd hij adjudant van hoofdcommissaris Tulp tot maart 1942. Hij werkte daarna bij de Regeringscommissaris voor de Wederopbouw. Na de oorlog was hij onder meer hoofdofficier van justitie te Zutphen en hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht in Leiden.

G. J. M. van Heynsbergen-Versteeg 5/4/90, 27/4/90 en 10/7/90

Zij is de dochter van hoofdcommissaris Versteeg, studeerde rechten en was werkzaam als advocaat te Amsterdam.

P. A. Jong 18/6/90

Hij trad in 1940 in dienst bij het Amsterdamse korps en werd geplaatst als inspecteur-wachtcommandant bij bureau Marnixstraat. Nadat hij in 1943 op de Politieofficiersschool in Apeldoorn weigerde om de Hitlergroet te brengen, werd hij ontslagen en opgesloten in het strafkamp Vught. Na de bevrijding opnieuw in dienst getreden werd hij adjudant van hoofdcommissaris Kaasjager. Hij was chef van de Recherchedienst en van 1967 tot 1972 hoofdcommissaris.

T. de Jong 2/10/90

Als studente weigerde zij begin 1943 de loyaliteitsverklaring te tekenen. Daarna trad zij in dienst bij de politie en werd als administratief medewerkster geplaatst bij bureau Alge-

meen Beheer. Na de oorlog was zij korte tijd werkzaam bij de P.O.D. Zij voltooide haar studie en werd lid van het Bureau Hoofdcommissaris. Later werd zij benoemd tot commissaris van politie.

I. Keesing jr 1/9/90

Hij was zoon van de bekende I.G. Keesing die onder meer het blad *Contrefaçons et falsifications* onder redactie van Broekhoff publiceerde. Met hulp van Broekhoff vluchtte hij met de rest van zijn familie in 1992 naar de Verenigde Staten.

G.J. Kolk 8/5/90, 15/5/90 en 26/6/90

Hij trad in 1930 als agent in dienst bij het Amsterdamse korps en was aanvankelijk werkzaam bij bureau Singel. In 1934 werd hij geplaatst bij de Centrale Recherche waar hij tot zijn pensioen in 1967 dienst deed.

K. Koster 26/11/95

Hij trad in 1940 in dienst bij de Marechaussee en stapte in 1945 over naar de Amsterdamse politie. In 1947 werd hij geplaatst bij de Centrale Recherche.

P.L. Landman 17/5/90

Hij diende in de jaren dertig bij de Politietroepen en stapte in 1940 over naar de Amsterdamse politie waar hij als agent werd tewerkgesteld bij bureau Stadhouderskade. Hij kon na de bevrijding inspecteur worden. In 1965 was hij commissaris van politie van bureau Singel.

A. Maier-Bielchowsky 21/6/90

Zij kwam als Duits-joodse vluchteling in 1934 naar Amsterdam en werd medewerkster van de Wiener Library. Zij was bevriend met G. Badrian en maakte tijdens de bezetting deel uit van de Vrije Groepen Amsterdam.

J. le Poole 7/5/85 en 8/7/86

Hij was medewerker van het Octrooibureau en in het laatste oorlogsjaar secretaris van het College van Vertrouwensmannen.

A.B.J. Prakken 24/4/90

Hij was in het laatste oorlogsjaar lid van de BS en trad in 1945 als inspecteur in dienst van de Amsterdamse politie.

W.H. Schreuder 3/5/85 en 11/9/85

Hij trad in 1915 als inspecteur in dienst bij het Amsterdamse korps. Hij schreef een groot aantal studieboeken voor de politie en richtte *Het Tijdschrift voor de Politie* op. In 1936 werd hij benoemd tot commissaris van politie. Hij werd in 1944 door de regering in Londen aangewezen als hoofdcommissaris maar vervulde die functie nooit. In 1946 benoemd tot voorzitter van een Tribunaal. In 1948 teruggekeerd in het Amsterdamse korps.

G. Steyn 2/12/91

Hij trad na een rechtenstudie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1939 in dienst bij het Amsterdamse korps. Hij was inspecteur in Noord.

C. Verbiest 21/3/90, 26/3/90, 25/6/90 en 10/1/92

Na de demobilisatie van het Nederlandse leger trad hij in 1940 als agent in dienst bij de Amsterdamse politie. Hij was werkzaam bij de bureaus Warmoesstraat en Jonas Daniël Meijerplein. Hij werd in 1941 hulprechercheur en ging in 1943 naar de Centrale Recherche. Hij was betrokken bij de Persoonsbewijscentrale en assisteerde Gerrit-Jan van der Veen en Gerhard Badrian bij enkele verzetsacties. Na de oorlog werd hij inspecteur en vervulde diverse functie bij de recherche. In 1958 chef bureau Voorkoming Misdrijven. Hij verliet het korps in 1962.

Ph. Vermeer 3/10/85

Hij was afkomstig uit het Westland en zeer vroeg betrokken bij allerlei verzetsacties. Hij werd in de zomer van 1944 door de KP-leiding naar Amsterdam gestuurd om daar leiding te geven aan de KP-groepen. In september 1944 werd hij lid van de lokale BS-leiding. Na de bevrijding was hij commandant van de Speciale Brigade.

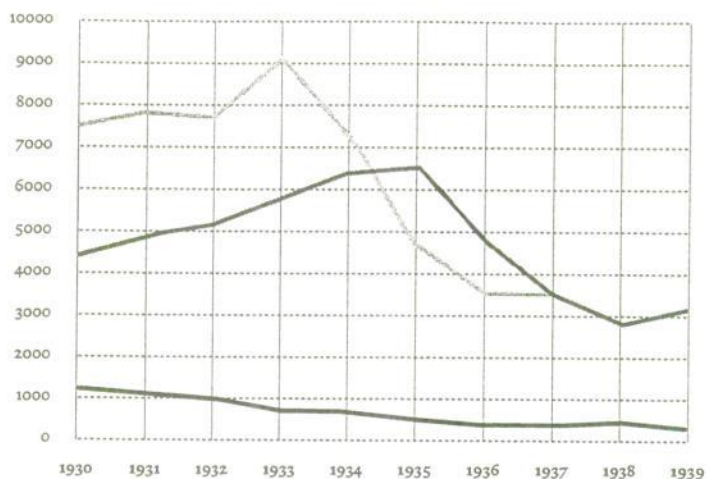
A. Inspecteur, tijdens de bezetting werkzaam bij de Verkeersdienst.

B. Agent-rechercheur, tijdens de bezetting werkzaam bij de Centrale Recherche.

C. Inspecteur, tijdens de bezetting onder meer wachtcommandant bij bureau Jonas Daniël Meijerplein.

D. Agent-rechercheur, tijdens de bezetting werkzaam bij bureau Warmoesstraat.

Grafieken en tabellen

Grafiek 1 Activiteiten Amsterdamse Vreemdelingendienst

— ingeschreven
— uitgeschreven
— uitgezet

Grafiek 2 Geconstateerde strafbare feiten

— processen-verbaal
— strafbare feiten

Grafiek 3 Misdrijven tegen de openbare orde
en tegen het openbaar gezag

— openbaar gezag
— openbare orde

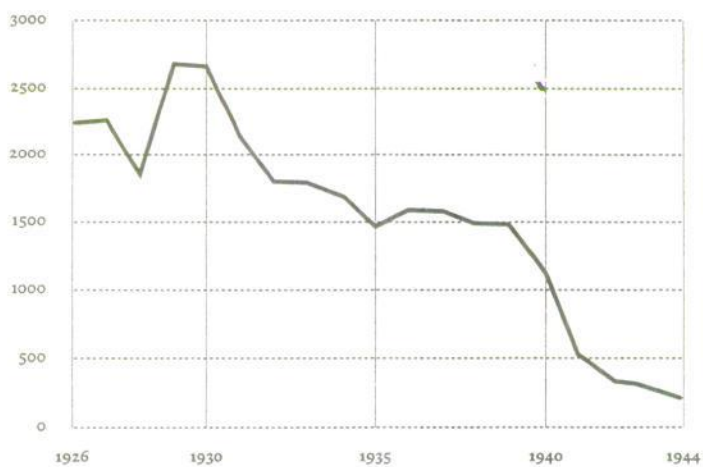

Grafiek 4 Mishandeling en belediging

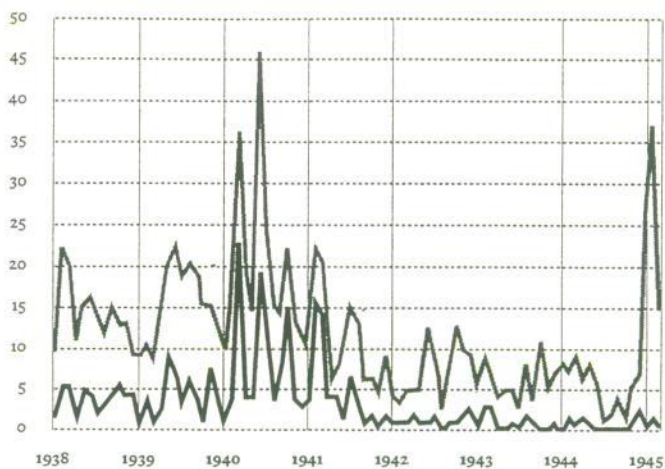
— mishandeling
— belediging

Grafiek 5 Vernieling

Grafiek 6 Openbare dronkenschap

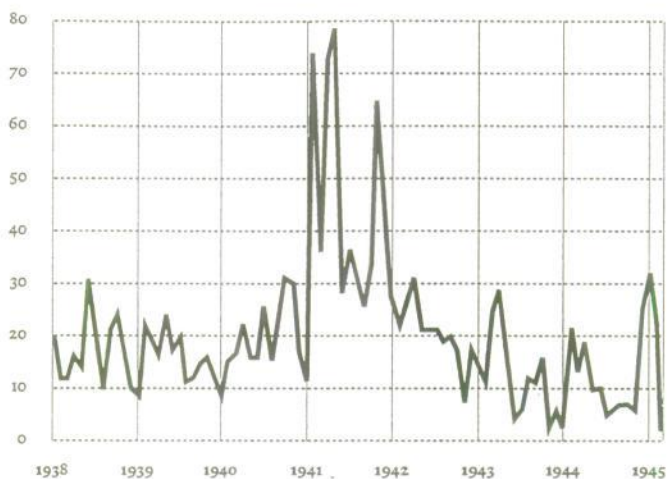

Grafiek 7 Misdriften tegen de openbare orde
en tegen het openbaar gezag

— openbaar gezag
— openbare orde

Grafiek 8 Mishandeling

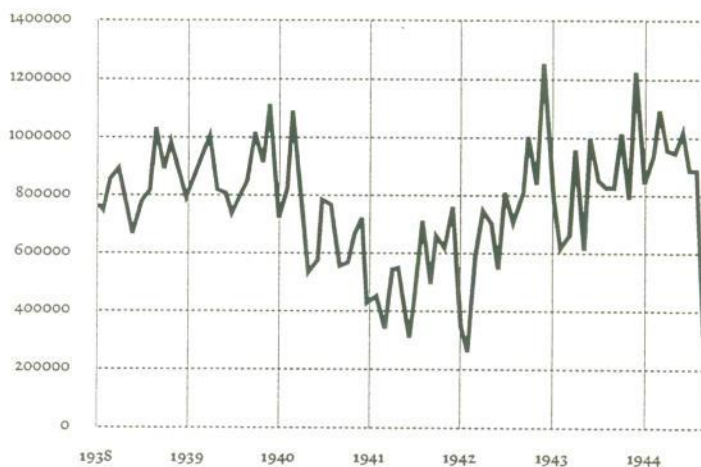
Grafiek 9 Geconstateerde gevallen van vernietiging

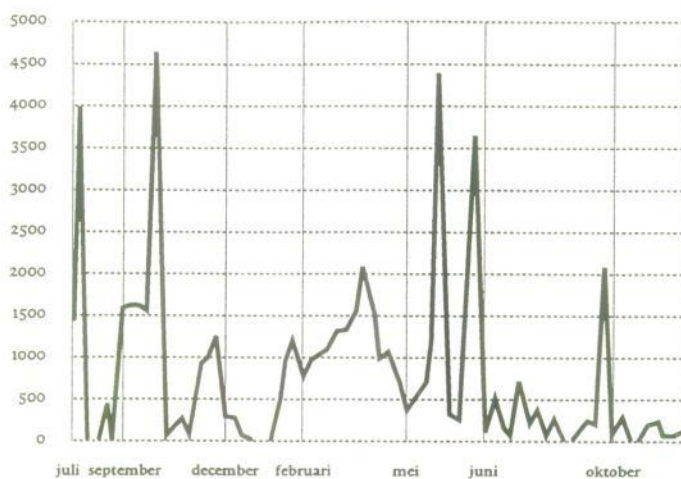
Grafiek 10 Geconstateerde gevallen van openbare dronkenschap

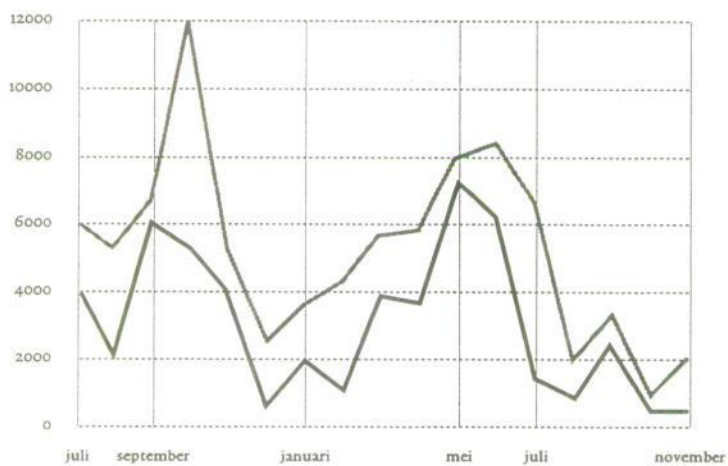
Grafiek 11 Belediging

Grafiek 12 Bioscoopbezoek

Grafiek 13 Deportatie van joden uit Amsterdam
per week, juli 1942 – november 1943

Grafiek 14 Maandelijks gedeporteerde joden uit Amsterdam
en uit Westerbork, juli 1942 – november 1943

— Westerbork
— Amsterdam

**Tabel 1 Vluchtelingen geregistreerd door
het Joods Vluchtelingencomité**

1933	4078
1934	1191
1935	574
1936	1110
1937	1395
1938	3842

**Tabel 2 Aan de Sipo (SD) uitgeleverde joodse arrestanten
in voorjaar 1942**

<i>week</i>	Centrale Recherche	Warmoesstraat	Singel	Marnixstraat	Leidseplein	Stadhouderskade	Jonas Daniel Meijerplein	Linnaeusstraat	Overtoom	rest	Joodsche Zaken	<i>totaal</i>
1-7 april	6	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	9
8-14 april	3	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	6
15-21 april	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
22-28 april	1	0	0	0	0	0	2	1	1	0	0	5
29-5 mei	12	1	2	2	1	3	1	5	3	0	0	30
6-12 mei	4	3	2	1	0	8	0	3	1	3	0	25
13-19 mei	4	8	0	0	1	0	0	2	0	1	0	16
20-26 mei	1	0	1	0	0	0	0	3	0	1	0	6
27-2 juni	15	0	1	1	0	1	0	3	1	4	1	27
3-9 juni	3	1	3	2	1	3	2	5	1	3	14	38
10-16 juni	2	3	0	0	0	1	6	1	0	1	10	24
17-23 juni	3	1	0	0	0	0	13	2	0	8	19	46
24-30 juni	0	0	0	0	0	3	6	3	1	5	31	49
1-7 juli	1	3	2	0	1	0	3	4	1	7	20	42
8-14 juli	1	4	0	0	0	0	5	4	0	5	30	49
<i>totaal</i>	57	24	13	6	4	21	39	36	9	40	125	374

Register

- ABVPN, Algemeene Bond van Politiepersoneel in Nederland 39, 46, 60, 186
- Adam, U.D. 90
- Addicks, A. 202-204
- Afdeling Politie van het ministerie van Justitie 113-114, 262, 294, 350, 353
- Afdelingsbureau 32, 35, 115, 229
- Akkerman, J. 301
- Algemeen Handelsblad* 61, 263
- Ambtenarenverbod 22, 48, 100, 106, 109
- Ambtsinstructie 67, 69, 394
- Amersfoort, strafkamp 165, 274, 298, 301, 313
- Amsterdamsche Rechercheursvereniging 56, 187
- Angeren, J.R.M. van 62, 88, 112, 321-322, 327, 330, 350-353
- ANPB, Algemeene Nederlandsche Politiebond 35, 39, 186-187
- Antisemitisme 89, 131, 211, 214, 222, 227
- APB, Amsterdamsche Politiebond 39-40, 60, 109, 186
- APGS, Amsterdamsche Politie Gymnastiek- en Sportvereniging 41, 55
- APV, Algemeene Politieverordening 21, 23, 41, 48, 100, 347, 379, 384, 386-387, 394
- Arbeidsbeurs, Gewestelijke 223, 225, 228, 248, 276, 280
- Arbeidsinzet 266, 268, 279-280, 287, 304
- Ariërverklaring 118
- Arnhem 204, 207, 215
- ARP, Anti-Revolutionaire Partij 28
- Arondeus, W. 304-308
- ASD, Autosurveillancedienst 50, 370, 380
- Asscher, A. 72, 135, 240
- Badrian, G. 314
- Bakker, C. 143, 157, 180, 249, 257-258, 262-265, 276-277, 281-284, 355
- Bakker, D. 54, 102-104, 109-112, 124, 128, 130, 136, 139, 143, 159, 162, 187, 190-210, 221-222, 231, 262-267, 277-284, 291, 307, 315, 339, 355, 358
- Barbie, K. 128, 184
- BCP, Bond van Christelijke Politieambtenaren in Nederland 39, 188
- Beatrix, prinses 382, 384-386
- Beauftragte, zie Böhmcker, H. en Schröder, W.
- Beauftragte, Besondere, zie Schröder, W.
- Becker, W. 208
- Beel, L. 352, 354, 370
- Belastingdienst 172, 229, 277
- Berends, A. 192, 204, 207
- Berg, J.H.C. van den 317, 328-331, 351, 354
- Bessem, H.A. 34, 35, 154, 180, 241-248, 251, 266, 283, 285, 324, 326, 327, 331, 335, 338-341, 344, 356-357, 367
- Bevolking, houding en gedrag 50-52, 102, 105-109, 119-122, 133, 135-142, 159-160, 163, 185, 226, 235, 254-257
- Bevolkingsregister 54, 115, 119, 146, 182, 205, 215, 217, 229, 279, 288, 303-308, 362
- BHPN, Bond van Hoogere Politieambtenaren in Nederland 27, 35, 36, 68, 109, 186-188
- Bijzondere Rechtspleging 320, 362
- Binnenlandse Zaken, departement van 65, 172, 317, 325
- Blécourt, L. de 351
- Blitterswijk, W.C. van 15, 26, 38, 43, 47, 48, 60, 66, 103, 110, 155, 180, 181, 197, 265, 341, 344, 358, 367, 370, 374
- Bloemgarten, R. 206, 307-308
- Blokbewaking 41-43
- Blonk, H. 276-277, 365
- Blumenthal, H. 144, 223, 233
- BNV, Bureau Nationale Veiligheid 345
- Boekman, E. 116
- Boelstra, J. 264
- Boer, F. de 323-324, 328-331, 340-346, 359

- Boer, Y. de 264
- Böhmcker, H. 119, 123, 131-136, 143-146, 170, 171, 183-185, 214, 225, 226, 229, 233, 397
- Bosch ridder van Rosenthal, jhr. L.H.N. 322, 330
- Boswijk, W.A. 324, 326-334, 341-342
- Bouwman, M. 360, 386
- Brants, A. 114, 126, 138, 172, 173, 176, 216, 295
- Bremen, B. van den 338
- Brigadier 40-41
- Brink, J. 153-154, 179, 344
- Broekhoff, K.H. 65, 71, 81-88, 94, 104, 111, 123, 129, 137-139, 147, 148, 151, 157, 197, 294, 326-331, 340-354, 367, 377
- Broersen, L.J. 174, 176, 188, 214, 216, 218, 220, 231, 233, 259-265, 281, 282, 291
- Broszat, M. 75
- Brouwer, E. 388
- Browder, G. 79
- BS, Binnenlandse Strijdkrachten 334-337, 341-343, 347-349, 369, 374
- Bureau Hoofdcommissaris 344, 361-362, 367-373, 377, 384, 386, 394
- Burgemeester 20, 29, 30, 63, 64, 109, 112, 113, 143, 172, 261, 317, 321, 325, 350, 352, 373, 376
- B & W, College van 25, 123, 131, 135, 142, 359
- Burger, J.A.W. 319, 321, 342
- Cammaert, A. 136
- Centrale Controle 35, 40, 46, 47, 67, 69, 70, 112, 153, 180, 264
- CI-verbindingen 81
- CID, Centrale Inlichtingendienst 336, 343
- CPF, Centrale Politie Federatie 109, 110, 186, 188, 261
- CPH, Communistische Partij Holland 13, 14, 16, 22, 51, 61
- Cohen, D. 72, 135, 240
- Colijn, H. 18, 20, 59, 147, 149
- Comité voor Joodsche Vluchtelingen 93, 96
- Commissarissen, positie in korpsleiding 30-31
- Communisme, bestrijding 84-88, 198-202
- Corps Vrijwillige Politie 349
- Couvée, J.D.J. 268-272, 288-289
- CPN, Communistische Partij van Nederland 64, 86, 87, 128, 133, 137, 141, 190, 198-200, 226, 339, 347, 364, 371-374, 380, 390
- Croiset van Uchelen, H.W.B. 85, 174, 175, 187, 214, 215
- Dahmen von Buchholz, R.W. 183, 220-225, 229, 235, 237, 244, 246, 252, 273-279, 282, 309, 310, 339, 358
- d'Ailly, A.J. 359, 370-374
- Dalüge, K. 77, 79
- Daudt, W.J. 338
- Deckers, L.N. 18, 20, 59
- Deventer, G.J. van 64
- Dijk, A. van 311
- Directeur-Generaal der Nederlandse Politie 63, 114, 173, 261, 321, 325, 351
- Directoraat-Generaal van Politie 114, 182, 260, 261, 268, 283, 284, 294, 315
- Ditges, K. 117, 127-130, 141, 144
- Dobbe, T. 169, 273, 292-293, 298-301
- Docter, P.C. 228, 311
- Documentatiedienst 277-281, 285-286, 309, 315
- Donders, F.A.C. 174
- Donker, L.A. 374-375
- Drees, W. 322, 329, 330, 349, 352
- Duisterwinkel, G. 30, 32, 34, 37-40, 66, 69, 108, 118, 122, 152, 154, 157, 158, 162, 180, 196, 217, 393
- Duijn, R. van 383, 385, 387
- Economische Zaken, bureau 284, 305-307, 309
- Eichmann, A. 92, 212-213, 216, 217, 226, 232, 233, 240, 253, 289, 290, 366
- Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg 237
- Eindhoven, L. 331, 349, 350
- Elias, P. 228, 237, 238, 239, 247, 334
- Eykman, J. 130
- Eyl, J. 141
- Feitsma, J. 185, 205, 206, 227, 245, 246, 257, 267, 278, 280, 283, 286, 303, 307
- Feldgendarmarie 122, 127, 134

- Feldmeyer, J.H. 175, 178, 263, 265
 Feldpolizei, Geheime 104, 127, 164, 267, 377
 Fishböck, H. 184
 Fijnaut, C.J.C.F. 62
 Franke, B.C. 340, 358
 Fränkel, E. 75, 90
 Franken, J.F. 323, 328, 340
 Frederiks, K.J. 109, 111, 118, 135, 173, 214-216
 Frekenhorst, P. 300
 Frick, W. 75, 77, 79, 90
 Fruin, H.M. 110-111
 Füntén, F.H. aus der 214-217, 229, 233, 234, 238, 240, 258, 269-272, 290
 Gaaikema, T.P. 371-372
 Gasteren, L. van 386
 Geelkerken, C. van 209, 221
 Geldof, H.J. 250-252, 257
 Gelinck, M.H. 387, 391
 Gellicum, A.M. van 155, 231, 257
 Gemeenteraad, inspraak politiebeleid 22-23, 394
 Gemeenteveldwacht 24
 Gerbrandy, P.S. 321, 342
 Germaansche SS 143, 153, 157, 175, 176, 180, 211, 257, 260, 263-268, 354, 356
 Gerretson, F.C. 149
 Gestapo 77, 79, 85-87
 Getto-plan 123, 132-136
 Geüniformeerde Dienst, zie Ordepolitie
 Gezagvoering 65-68, 154-156
 GG&GD 18, 237, 244, 248, 253, 266
 Globocnik, O. 212, 228
 Göring, H. 74, 77, 79, 91, 92, 128
 Goebbels, J. 75, 76, 90-92
 Goseling, C.M.J.F. 96-98
 Goudriaan, J. 325
 Grevelink, J. 294, 352-353
 Grootheest, G. van 69, 128, 136, 183-186, 226
 Grootveld, R.J. 383
 Grüne Polizei, zie Orpo
 Haarman, J.W. 36
 Hall, G. van 360, 361, 376-381, 384-394
 Harinxma thoe Sloten, A. baron van 18, 29, 86
 Harrebomée, A. 13, 47, 69, 102, 104, 109-112, 128, 136, 155, 156, 196, 197, 201-203, 209, 277-279, 305-307, 358
 Harrebomée, P. 26, 56, 187
 Harster, W. 126, 128, 144, 181, 197-205, 214, 216, 228-232, 237, 240, 247, 258, 272, 289, 299
 Hartsuiker, J.F. 384-387, 393
 Hausraterfassungsstelle 216, 228, 229, 237, 239, 247, 275, 276, 291, 312
 Heindl, R. 81
 Hellema, H.J. 356, 357
 Heller, R. 85-87
 Heubel, W.J. 231, 232
 Heul, M.O.F. van der 32, 283
 Heuven Goedhart, G.J. van 322, 327-330, 340, 342, 349
 Heydrich, R. 79, 80, 88, 92, 126, 181, 212, 219
 Heyink, J.H. 104, 165, 205, 206, 363
 Heyink, K. 389, 390
 Hilberg, R. 89, 90, 403
 Hiltén, H.A. van 264, 333-338, 344, 357
 Himmler, H. 78-80, 91, 104, 125, 140, 175, 179, 208, 211, 219, 246, 253, 257, 265, 267, 327, 377
 Hirschfeld, G. 117
 Hitler, A. 73-76, 79, 89-93, 100, 132, 183, 212, 221, 260
 Hoedeman, C. 34, 35, 48, 115, 281, 324, 355, 357
 Hoek, J. van der 225
 Hofman, A. 219
 Hollandsche Schouwburg, zie 'Joodsche' Schouwburg
 Hopman, J.W.C. 180, 232, 241, 324, 355-357
 Hoogenboom, L. 32, 104
 Hoogenboom, P.J.P. 104, 377, 378, 382
 Hoover, J.E. 83
 Horak, W.J. 293, 296-302
 Hotelcontrole 94, 167
 Houten, M.C. van 80-84
 Hulpofficier van Justitie 53, 65, 163
 Hulppolitie, Vrijwillige 220, 266, 268, 279, 287-291, 333

- IKK, Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission 80-88, 104, 213, 294, 327, 353
- Infiltrant 87, 198, 207, 299-301, 312
- Informant 53, 57, 128, 166, 195, 198-201, 205, 274, 279, 297, 305, 307, 310, 311, 336
- Inlichtingendienst (1918-1940) 14, 15, 26, 31, 71, 81, 84, 104
- Inlichtingendienst, bureau (1941-1942) 155, 169, 184, 190-210, 217, 220-223, 226, 227, 235, 236, 254-256, 273, 275, 277, 357, 398
- Inspecteur-Generaal der Nederlandse Politie 114, 174, 175, 187, 214, 215
- Japin, A. 228, 237-239, 247, 334
- Jehova's Getuigen, optreden tegen 165, 193-194
- Jeugdstorm 159, 193
- Joden 51, 71, 348
- Joden, administratieve beroving 167, 178, 184, 213, 228, 276
- Joden, buitenlandse 169, 172, 215, 216, 228
- Joden, deportatie 183, 213-216, 228, 231-257, 267-272, 281, 287-291
- Joden, geweerd uit sociale leven 123-124, 132-133, 159, 170, 182-184, 213, 224, 225
- Joden, ontslag uit overheidsdienst 117-119
- Joden, registratie 119, 132
- Joden, verhuisverbod 144
- Jodenhoek 132-137, 225, 275, 290
- Jonas Daniël Meijerplein 32, 136, 137, 140
- Jong, P.A. 43, 45, 349, 367, 372
- Jong, L. de 366
- Jong, T. de 368, 372
- Jongebreur, B.R. 153, 250
- 'Joodsche' Schouwburg 238-240, 247, 250, 251, 269-272, 288, 291
- Joodsche Straffzaken, onderafdeling 273, 309
- Joodsche Zaken, bureau 183, 220-226, 229, 234-237, 240, 254, 273-280, 286, 292, 298, 302, 309, 310, 358, 365, 400
- Joodse Raad 132, 135, 145, 169-172, 183, 216, 225, 228, 234-239, 244, 247, 248, 252, 269, 270, 289, 290, 340, 403
- Joure, zaak 292-293, 296-302, 358
- Justitie, departement van 103, 113, 114, 172, 182, 262, 317, 318, 325
- Justitie, minister van 20, 25, 64, 65, 82, 85, 88, 96, 97, 321, 350, 353-359, 376
- Jutte, G.H. 32, 133, 283
- Kaasjager, H.A.J.G. 175, 367-372
- Kabinet van de Hoofdcommissaris 153, 179, 281-283
- Kabinet Politiepresident 281-286, 290, 309, 313, 315, 318, 326, 335, 344
- Kallenborn, J.W. 129, 294, 353
- Kamer 42 34, 35, 60, 66, 67, 180, 200, 241, 324, 356
- Kameraadschapsbond 186, 261, 281
- Kaper, A. 222-224, 275, 286, 309, 310, 358
- Kapinga, A.T.T. 54, 56, 69, 129, 130, 164-166, 188, 195, 274, 297, 355
- Karabijnbrigade 369, 374, 388, 390-392
- Kater, P.A. 141
- Keesing, T. 82, 327
- Kempin, O. 128, 277, 309-311
- Kesler, H. 372
- Kesper, L. 325, 350
- Kielstra, J.C. 149-150
- Kleef, P. van 47, 48, 176-179, 184, 369
- Klein, G. 303, 306, 307, 363
- KMA, Koninklijke Militaire Academie 148, 367, 371
- KNIL, Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger 148, 149, 176, 179, 212
- Knolle, F. 197
- Kolfschoten, H.A.M.T. 346, 352, 354, 357
- Kolk, G.J. 17, 40-45, 47, 49, 55-58, 94, 163, 338
- Kom, A. de 149
- Komintern, bestrijding van de 84-88, 164
- Koningh, A.W. de 112, 115, 126, 134, 158, 173, 174, 354
- Koppejan, A.M. 348, 390-393
- Koster, K. 368
- KP, Knokploegen 334, 335, 337, 342, 343
- KPD, Kommunistische Partei Deutschlands 85, 86
- Kramer, P.L.G. 224
- Krenning, J.C. 32, 110, 117, 120, 121, 128, 130, 143, 152, 158, 176, 180, 218, 222, 231,

- 232, 241, 246-249, 257-259, 264-267,
271
- Kripo, Kriminalpolizei 77, 79, 80, 92, 166,
173
- Kristalnacht 91, 92, 97
- Kropman, G. C. J. D. 326, 327
- Kruyne, L. C. J. 59, 176, 180, 218-220, 250
- Kuik, C. S. van 283, 285
- Laar, H. van 328
- Lages, W. P. F. 141, 144, 145, 169, 171, 183-
185, 193, 196-210, 214, 220, 229, 233,
237-241, 250-253, 275, 276, 280, 289,
303, 306, 309, 332, 336-339, 343, 363
- Landman, P. L. 147, 360, 361, 381, 383, 392
- Langemeyer, G. E. 350, 374
- Lauhus, W. 128, 129, 141
- Leisner 231
- Leusden, J. J. van 186, 187
- Lier, S. J. van 29, 323, 340
- Ligtermoet, A. 363
- Lippmann, Rosenthal & Co 167
- Lisser, L. 272
- Lodder 69, 70
- Lohuizen, T. van 344-347, 355, 357
- Luchtbeschermingsdienst 101, 102, 104, 116,
117, 141, 192, 263, 272, 305, 306
- Luursen, K. H. van 293, 297, 300, 301
- Maarseveen, J. H. van 359
- Marcusse, A. J. 26, 27, 36
- Marechaussee 16, 17, 24, 39, 95, 97, 105,
112-115, 173-176, 188, 215, 248, 249, 307,
343, 350-353, 367, 371, 385, 387
- Marechaussee, Inspecteur der 24, 29, 93-
96, 175
- Massnahmenstaat 75, 76, 90, 123, 170
- Maurhausen 136, 169, 171, 215, 236
- Meijer, P. 215
- Mey, N. G. van der 173
- Meyenfeldt, J. W. von 282
- Meyer, M. 334, 335
- MG, Militair Gezag 319, 322, 341, 342, 345,
347, 348, 350, 351, 355
- Middelink, J. W. 218
- Mijnlieff, F. R. 350, 353, 354
- Milgram, S. 396
- Miranda, S. R. ('Monne') de 23
- Mobiele Brigade 54
- Molen, H. J. van der 361, 371, 373, 376, 378,
386, 389-391
- Molenkamp, H. 391-392
- Moll, H. J. 166, 293, 296-302, 358, 373
- Moorsel, J. J. van 59, 61
- Mourik Broekman, B. W. van 351, 354
- Mouwen, C. 124, 153, 179
- Mouwen, M. N. F. M. 32-34, 46, 68, 69, 112,
156, 179, 231, 259, 264, 283-285, 313,
326, 338, 340, 344, 346, 355, 367, 368,
372
- Mozer, G. 274
- Müller, H. (politiechef RSHA) 80, 85, 87,
88, 327
- Müller, H. (medewerker Harster) 113
- Müller-Scholtes, H. 114, 115, 173
- Mussert, A. 52, 64, 152, 207, 221, 260, 267
- NAB, Nationale Ambtenaren Bond 69, 109,
110, 191
- Nationaal-socialisme 73, 153, 154
- Nationale Dagblad, Het 112, 263
- Nebe, A. 80
- Nederlandsche Unie 119, 121, 128, 159, 323,
349
- Neesemann, K. 88
- Neurenberg, Rassenwetten van 90, 119, 123
- Neut, J. van der 195
- Noort, jvr. J. A. op ten 151
- Noppen, L. 293
- Normenstaat 75-76, 123
- Nozems 380
- NSB, Nationaal-Socialistische Beweging 13,
39, 51, 52, 62, 64, 69, 71, 100, 102, 106-
109, 121, 124, 129, 133, 134, 136, 143, 151-
153, 155, 159-162, 186, 187, 192, 193, 197,
205, 218, 222, 223, 243, 258-260, 264,
265, 267, 268, 275, 277, 278, 280, 287,
347, 354, 356
- NSDAP 51, 73-75, 77, 85, 127, 132, 144,
296
- NSDAP, in Nederland 71, 72, 124
- NSKK, National-Sozialistisches Kraftfahr-
korps 162
- Nuis, A. 385

- NVG, Nederlandsche Vereeniging voor Gemeentebelangen 63-65, 351, 353
- NVV, Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen 111, 141, 186, 188
- OD, Ordedienst 208, 318, 322, 323, 326, 329-334, 342, 343, 349
- OD-Hulppolitie 324, 329
- Oever, J. van der 246
- Officier van justitie 24, 53, 105, 164, 195, 376
- Öhlschlägel, H. 336
- Ojen jr., G. J. van 342
- Olij, S. 41, 243, 270
- Opsporing, Duitse inmenging in de 126, 166-168
- Oranje, J. 322, 330-331
- Ordedienst, Joodse 272, 289, 290
- Ordepolitie 158, 180, 218, 264, 283, 316
- Orpo, Ordnungspolizei 79, 107, 114, 125, 138, 143, 158, 169, 173, 174, 186, 215, 218, 239, 281, 332, 343, 356
- Orpo, Ordnungspolizei, Amsterdamse bataljon van de 107, 120, 125, 134, 136-138, 140, 179, 201-203, 219, 239, 245, 248-250, 263, 266, 279, 287, 289, 290, 333, 338, 343
- Papen, F. von 73-75, 77
- Padvinderij, optreden tegen 165
- Parool, Het 185, 190, 202-204, 226, 322, 358, 362, 363, 381
- Patzig, M. K. 71, 72
- Paulus Potterstraat, bureau 309-312
- PBA, Politiebataljon Amsterdam 176-179, 180, 181, 184, 198, 217, 218-220, 231, 239, 241, 244, 248, 249, 250-253, 254, 257, 258, 267-272, 287-289, 303, 304, 309, 333, 369, 398
- Perrels, F. W. 382
- Perrels, J. 301
- Planmäßige Überwachung 78
- Ploeg, J. van der 282-284, 288, 289, 290, 338, 345, 355
- POB, Politieopleidingsbataljon 153, 158, 174, 175, 178, 179, 218, 232, 250, 268, 357
- POD, Politieke Opsporingsdienst 342, 345, 355, 372
- Poeltuyn, A. 186, 187, 188, 261, 263
- Politiebesluit 1944, Buitengewoon 321, 322, 325, 350, 351, 352
- Politiebesluit 1945 354, 373, 374, 376
- Politie melders 48, 49
- Politietroepen 15-18, 24, 39, 283, 371
- Politiewet 1957 376, 384
- Ponne, L. 102, 109, 110, 128, 284, 285, 286, 355
- Poole, J. le 331
- POS, Politieofficiersschool 220, 357, 372
- Posthuma, J. L. 55, 56, 130, 264, 270, 276, 303-307, 314, 316, 338, 341, 344, 346, 347, 355, 356, 362-364, 367-372
- PRA, Politieke Recherche Afdeling 362
- Prakken, A. B. J. 368
- Presser, J. 366, 382
- Procureur-generaal 16, 20, 24, 30, 63, 65, 98, 101, 102, 104, 106, 112, 120, 176, 321, 322, 325, 352, 353
- Provo 382-384, 385, 387
- Rajakowitsch, E. 192, 144, 181, 182, 214, 215
- Randwijk, H. van 208, 235
- Rauter, H. A. 113, 124-127, 131, 136, 138-142, 144-147, 151, 152, 155, 157, 160, 162, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 178, 179, 182-185, 188, 190, 196, 198, 200, 205, 207, 211, 214-217, 219, 220, 226, 227, 230-232, 236, 241, 246, 252, 253, 256, 257, 259, 260, 263-268, 277, 279, 282, 287, 289, 290, 291, 293, 295, 297, 312, 332, 337, 338, 399-403
- Razzia, 22 en 23 februari 1941 136, 137, 169
- Razzia, 11 juni 1941 169
- Razzia, 2 oktober 1942 215, 248-249
- Razzia's, kleine 267-272
- Recherche, Afdelings- 53, 163
- Recherche, Centrale 31, 49, 50, 53-58, 86, 94, 95, 104, 131, 142, 163, 164-168, 184, 191, 194, 201, 205, 223, 244, 248, 274, 275, 277, 281, 296, 312, 336, 338
- Recherche-Administratie 31, 53, 54, 165, 247, 264
- Rechtsfront, Het 109, 110-112, 158, 186, 187, 192, 194, 195, 221, 222, 241, 250, 264, 266, 284, 286, 354

- Reeskamp, H. 300, 301, 302
 Reeskamp-Wielinga, S. 301
 Regering in ballingschap, Nederlandse
 100, 194, 319, 327, 337, 341, 349
 Reichszentrale für jüdische Auswanderung
 92
 Renesse, H. E. van 392
 Reorganisatie van de Nederlandse Politie
 114-116, 259-264, 281-284, 312-316
 Rieuwerts, J. 58, 338
 Rijkscommissariaat 100, 123, 124-126, 128,
 138, 145, 170, 225
 Rijksopsporingsdienst 294, 295, 352
 Rijkspolitiebepaalt 1935 30, 31, 62, 64, 101,
 352, 353
 Rijksrecherche 29, 82, 88, 98, 129, 131, 379,
 389
 Rijksveldwacht 16, 24, 30, 95, 105, 112-115,
 218
 Rijksvreemdelingendienst 116, 182, 294,
 353
 Riphagen, A. 311-312
 Röell, A. baron 29, 59, 115, 116
 Röhm, E. 79
 Rosenthal, U. 392
 Rost van Tonningen, M. M. 221, 228
 Rozema, T. 223
 R.C.C., Rijksrecherche centrale 65, 129, 214,
 224, 260, 263, 292-298, 300, 302, 312,
 313, 352, 358
 RSHA, Reichssicherheitshauptamt 80, 126,
 127, 144, 181, 199, 200, 228, 276, 289,
 295, 297
 Ruiter, J. W. de 279
 SA, Sturmabteilung 74, 77, 132, 161, 296
 Samkalden, I. 387, 392, 394
 Sandberg, Jhr. W. 307, 308
 Sanders, W. 343
 Sant, F. van 't 321
 Sarlouis, L. H. 72
 Schaap, P. 275, 310, 311, 358
 Schalkhaar, zie P.O.B.
 Schmidt, F. 124, 161, 162, 238, 239
 Schober, H. 81
 Schokken 20, 75-76, 124, 170
 Schöngarth, K. S. 332, 333
 Schreuder, W. H. 15, 32, 53, 62-65, 69, 138,
 188, 277, 283, 315-318, 323, 327-331, 340-
 342, 346, 347, 357
 Schrieke, J. J. 174, 214, 215, 261, 312
 Schröder, W. 142, 143, 145, 157, 176, 186, 194
 Schumann, O. 125, 138, 155, 176, 214, 258
 Schutzhaft 78, 199, 200, 297
 Schutzpolizei, zie Orpo
 SD, Sicherheitsdienst 128, 129, 137, 144, 192
 SDAP, Sociaal-Democratische Arbeiders-
 partij 14, 22, 28, 40, 51, 141, 329
 Secretarissen-generaal 107, 112, 117-119, 229,
 230
 Sectie bureau 26, 28, 29, 32, 33, 53, 54, 101,
 283, 314
 Seegers, L. 23, 340, 374
 Seyffardt, H. A. 155, 279, 280, 287
 Seyss-Inquart, A. 100, 108, 117, 119, 124,
 131, 132, 134, 137, 138, 143, 182-185, 211,
 214, 216, 230, 233, 260, 261, 267, 279,
 281, 284, 289, 332, 333, 402
 Sijes, B. 329
 Sikkels, N. J. G. 346, 347
 Sint Michael, Nederlandsche Rooms-Katholieke
 Politiebond 39, 188, 190, 332
 Sipo(SD), Sicherheitspolizei 79, 80, 92,
 114, 143, 145, 174, 181-184
 Sipo(SD), Aussenstelle Amsterdam 127,
 129, 135, 141, 144, 145, 160, 162-165, 167-
 171, 193-203, 205, 207, 219, 223, 224,
 227, 228, 232, 234, 236-238, 240, 242,
 244, 247, 248, 251, 252, 254, 260, 266,
 273, 274, 276, 277, 279, 280, 285, 289,
 290, 306, 312, 313, 336, 343, 345, 356
 Sipo(SD), hoofdkwartier Den Haag 126,
 172, 316
 Smallegenbroek, J. 361, 385, 392, 393
 Smis, G. J. 273
 Sneevliet, H. 201
 Sociaal-Fonds Bouwnijverheid 388, 391
 Sonderreferat J. 181
 Sovjetunie, aanval op de 161, 174, 199-201
 Speyart van Woerden, E. L. M. H. 342, 354
 SS, Schutzstaffel 75, 77, 78, 126
 Staal, E. C. J. 32, 143, 158, 160, 169, 176, 180,
 281
 Ster, gele 226, 277

- Stormbrigade 59-62, 102, 138, 218, 369,
374, 388, 390, 391, 392
- Stuurman, W. 229
- Suriname 149, 179
- Surnumerair 36
- Suurhoff, J. 121
- Tak, A. van der 342, 343, 345
- Telegraaf, De* 16, 39, 49, 69, 388, 390, 392,
393
- Tenkink, J.C. 112-116, 126-127, 129, 131, 138,
172, 173, 314, 350
- Terugbezorging Joodse Goederen, bureau
348
- Thiel, J.A. van 29, 68, 70, 98, 99, 103, 106,
107, 113, 114, 122, 129-130, 131, 139, 142,
159, 160, 165, 168, 171, 173, 182, 200, 294,
295, 317, 318, 323, 327-331, 342, 352
- Thorbecke, J.R. 23, 24, 29, 64
- Troelstra, P.J. 39
- Tulp, S. 147-162, 166, 169, 170, 171, 176, 177,
178, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 194, 196,
197, 198, 200, 201, 204-207, 211, 212, 217-
225, 227, 231, 232, 233, 235, 237, 240,
241, 242, 245, 246, 248-253, 256-259,
264, 266, 277, 283, 284, 285, 297, 298,
344, 357, 362, 395, 398, 399
- Tijd, De* 42, 69
- Uniformverbod 48, 52, 100, 101, 106, 113,
117
- V-actie 161-162
- Vaderlandsch Comité 317, 325, 328, 352
- Valken, G.W. 353
- Valsgeldcentrale 81, 129
- Veen, D. van 298
- Veen, G.J. van der 304, 307, 308
- Verbiest, C. 42-45, 47, 57, 121, 171, 221, 313,
314, 348, 358, 368, 369, 372, 373
- Verbindingsmiddelen 34, 48-49, 50, 181,
262
- Vermeer, Ph. 334, 336, 340, 341
- Verschärfte Vernehmung 78, 140, 199
- Versliewer, zie Informant
- Versteeg, H.J. 13-17, 21, 27-29, 31-33, 35,
36, 38, 40, 42, 46, 47, 49, 52, 54, 55, 56,
59-61, 65, 66, 68-72, 85, 94, 97, 99, 101,
103, 105, 106, 107, 110-112, 115, 121, 129,
130, 134, 136, 142, 143, 147, 154-158, 164,
173, 177, 180, 192, 243, 276, 281, 296,
314, 323, 327-330, 340, 341, 343, 346,
348, 351, 354-356, 368, 391, 398
- Versteeg, hervormingen van 31-36, 40-41,
46-50, 59-61, 65, 68, 70, 115-116
- Vertrouwensmannen, College van 322, 323,
325, 326, 328-331, 340, 343, 346, 349, 350,
352
- Verzet, bestrijding 190-191, 195
- Visser, L.E. 172
- Vluchtelingen 93-99, 116
- Vlugt, W. de 15, 16, 18, 22, 23, 28, 30, 48, 49,
52, 59, 61, 100, 101, 105, 109, 115, 116, 123,
132, 135, 139, 323, 324, 326-329, 339, 373,
391
- Volk, Het* 46, 69, 71
- Volken Vaderland* 52, 69, 108
- Voordewind, H. 31, 32, 67, 134, 158, 221, 223,
228, 281, 283, 285, 286, 313-315, 324, 326,
327, 334, 338
- Voorkoming van Misdrijven, bureau ter
372, 373
- Vorbeugende Polizeihafte 78
- Vorrink, K. 62
- Voûte, E.J. 143-146, 154, 160, 162, 196, 216,
217, 225, 228, 231, 232, 234, 237, 259, 264-
267, 278, 279, 282-286, 290, 297, 303,
315, 323, 333, 335, 337, 338, 357, 365
- Vreemdelingendienst 31, 53, 94, 96, 97, 99,
103, 116, 215, 217, 313, 348
- Vries, G.C. de 324
- Vries Humel, C.J. de 110, 264
- Vrij Nederland* 190, 195, 196, 207, 208, 279,
280, 292, 293, 300, 378
- Vrijwillige Burgerwacht Amsterdam 16,
58, 59, 62, 83, 101, 104, 318, 326
- Vught, concentratie- en doorgangskamp
246, 288, 289, 291, 298, 372
- WA, Weerafdeling 107, 110, 120, 122, 124,
132-135, 152, 159-162, 176, 254, 287
- Waarheid, De* 185, 190, 362
- Wachtcommandant 36, 37, 38
- Wagenaar, L. 302-303

- Walraven, C. 264
- Wassenbergh, H.A. 105, 131, 164, 166, 347, 348
- Weerkorpsen, Wet op de 48
- Wehrmacht 103, 104, 105, 122, 124, 126, 128, 131, 138, 140, 145, 169, 220, 259, 278, 290, 292, 301, 332, 334, 343, 356, 382
- Weg, N. van der 363
- Weggelaar, J. 389, 390
- Wegvoering politiepersoneel januari 1945 338
- Wenen 81-84, 88, 91, 92, 144
- Werkkampen 225, 234, 248, 249
- Werklozenstrijdcomité 13, 61
- Westerbork, doorgangskamp 135, 215, 224, 236, 238, 240, 246, 253, 258, 269, 270, 272, 273, 288-291, 294, 298, 302
- Wibaut, F.M. 25
- Wichman, E. 383
- Wielek, H. 236
- Wieprecht 233, 239
- Wilhelmina, koningin 100, 103, 152, 163, 202, 319, 321, 322, 327, 329, 331, 342, 350, 352
- Wilkens 128
- Wit, L. 388, 389
- Witte Nelis 166, 296
- Wörlein, K. 228, 233, 240, 258, 269
- X, bureau 307-308
- Zaayer, H.R. de 376, 377, 384
- Zentralstelle für Jüdische Auswanderung 144, 145, 171, 172, 181, 213, 224, 228, 229, 230, 234, 236-239, 241, 243, 244, 247, 248, 253, 270, 271, 273, 288, 291, 298, 310
- Ziekenfonds 39, 262
- Zöpf, W. 214, 216, 217, 233, 240
- Zuiveringsbesluit 319, 320
- Zwarthandel 280, 284, 339, 348

Summary

During the Second World War, the Amsterdam police provided assistance in the German occupation force's effort to expel the Jews from public life, ultimately rounding them up from their houses and handing them over for deportation. It also countered the gradually developing resistance movement and maintained law and order, while Dutch men were rounded up to work for the German war industry.

This study tries to answer the question of how such a thing could happen. What could have made the Amsterdam police provide assistance in measures of which few of its members envisioned the ultimate consequences, but which most of them definitely felt to be vicious and contrary to the fundamental principles of justice? The study's proposition is that between 1934 and 1942 the police force became detached from the polity and the civil society through four crises, each of which led to a redistribution of powers. Through this series of successive shocks, the force was made an instrument for carrying out policies of the central authority, first of the Dutch government, later of the German Reichskommissariat. Individual policemen were taught that when superiors who were considered to be acquainted with the plans of the central authority adopted a unanimous position, it was up to the individual to obey unconditionally.

The first crisis followed the Jordaan uprising of 1934. This uprising, however difficult it may have been to contain, was not a direct threat to the authorities, but it did inspire the national government to intervene in the local maintenance of order. The political reaction was partly inspired by concern about the political events in Germany, where the Nazis had taken power in the previous year. The only remedy seemed to be strengthening of the power system. Chief Constable H.J. Versteeg used the opportunity to further centralize decision-making in the police force and to found a separate, rather heavily armed unit, which not only could be deployed during riots, but which also became a factor in the military education of the personnel. The supervision of policemen was increased, and new Police Acts limited freedom of demonstration and distribution of leaflets.

The second crisis was brought about in the beginning of 1941 by the Amsterdam Beauftragte (representative) of Reichskommissar A. Seyss-Inquart. Until then, the Reichskommissariat had in general respected the Dutch governmental hierarchy and had made its wishes known to the Secretaries-General who represented the executive departments. Eager to take the lead

in the persecution of the Jews, the Beauftragte abruptly put an end to this convenient cooperation. He required the municipality to make preparations for the creation of a Ghetto and reinforced this instruction by inciting Dutch National Socialists to acts of violence against Jews. The street violence escalated and resulted finally in a public revolt: the February strike. The uproar was easily suppressed, and in the aftermath of the crisis the German police could rearrange political relations. Under the occupation rule the Sipo(sD) took over, and the position of the Beauftragte was weakened. The heads of the Amsterdam municipality and its police were replaced by Dutch National Socialists. The new Amsterdam Chief of Police, S. Tulp, was no longer oriented towards the Dutch polity, although neither did he become integrated into the German hierarchy. After the second crisis the Amsterdam police took on an active role in controlling public life. A special bureau was to fight the Resistance.

The third crisis resulted from a decree issued unilaterally in September 1941 by the Höhere ss- und Polizeiführer H.A. Rauter, prohibiting Jews from entering public places and from moving to different addresses. This decree was not implemented in a regular executive manner by the Dutch national government. Tulp, however, did not wait for instructions from the Department of Justice, but ordered his personnel to implement the decree to the letter. At his own initiative, he allotted to the Amsterdam Jews one café and one theater and prohibited them from entering others. But his instructions were not heeded by the personnel on the street. After a few weeks of uncertainty, Seyss-Inquart laid down the Rauter prohibitions anew in the Reichskommissariat. Following that, Tulp succeeded by some special measures in forcing his personnel to implement the orders. Still, after a few weeks the Amsterdam patrolmen fell back into their old pattern and refrained from arresting violators of the Rauter decree. After this third crisis, the occupation forces had at their disposal a chief of police who was aware when unconditional obedience was expected, but who had not yet succeeded in implanting that awareness among the majority of the police force.

The fourth and last crisis took place in the summer of 1942. From the end of April the Reichskommissariat was preparing hastily for the deportation of the Jews from the Netherlands. At the local level the Sipo(sD)-leader was given total responsibility. From mid-July, Jews received written orders to depart voluntarily for labor in Germany. The police and the Jewish Council helped with the registration and the deportation, thereby giving it legitimacy. Within two weeks more than five thousand Jews were deported. When the mediation of the Jewish Council was abolished, the number of registrations decreased. Threats by the German police, including some wild roundups, did not alter the situation. In the beginning of September 1942, the Amsterdam police were given the order to take the Jews from their

homes in the evening and put them on the train: the last shock. This time, there was no need for either the German leadership or Chief of Police Tulp to encourage the personnel with special measures. Potential resisters gave in to pressure of colleagues, and resistance was nipped in the bud because of clouded command structures. For more than a month, the regular Amsterdam police rounded up Jews from their houses and put them on the trains for deportation. After this month, a special barracks unit took over the job.

From the beginning of 1943, a few months after the death of Tulp, those among the leadership of the police force who wanted to break away from the German orders to act against the population became more dominant. Their power base was the so-called Kabinet Politiepresident. Without engaging in open confrontation with the occupation forces, this body succeeded in removing the police force from German control. This same body, however, also succeeded in preventing the appointment of the new Chief Constable by the Dutch Government-in-Exile after the liberation of the Netherlands had taken effect. Only after the uproar resulting from the harsh and chaotic police action against protesting youngsters at the end of the 1960s did the civil authorities regain control and supervision over the police force, and only then did the force start to repair its relations with the population.

